

K 82.0/6
3

მ. ბ ა ბ ა უ ზ ი ლ ი

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ქართული ფეოდალური
წყობილება
XVI-XVII საუკუნეებში

თ ბ ი ლ ი ს ი

1 9 5 8

9 (1522) 14-16

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ვ. კაბაშვილი

ქართული ფეოდალური წყობილება

XVI—XVII

ს ა უ კ უ ნ ე ე ბ შ ი

(შედარებითი შესწავლის ცდა)

K 82.016

3

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი — 1958

შესავალი

XVI—XVIII საუკუნეების ქართული ფეოდალური წყობილების ინტენსიური შესწავლა იწყება მხოლოდ ქართული ისტორიოგრაფიის საბჭოურ პერიოდში. რევოლუციამდელი ქართული ისტორიოგრაფია უგულვებელყოფდა საქართველოს ისტორიის იმ ხანას, როცა ეკონომიურად დაქვეითებულ და პოლიტიკურად დაშლილ ქვეყანაში ირანი და ოსმალეთი მძლავრობდა.

XIX ს-ის დამლევამდე ქართულ ისტორიოგრაფიას საერთოდ არ დაუსვამს XVI—XVIII სს. საქართველოს ისტორიის სოციალურ-ეკონომიური საკითხების შესწავლის საჭიროება. ამიტომ მეცნიერული მემკვიდრეობა ამ მიმართულებით მეტად ღარიბი იყო, ხოლო მონოგრაფიული გამოკვლევები ცალკეულ საკითხებზე ეპიზოდური ხასიათის მატარებელი.

შეიძლება თამამად ითქვას, რომ XVIII ს-ის ქართულმა ისტორიოგრაფიამ უფრო მეტი რამ გააკეთა XVI—XVII სს. საქართველოს ისტორიის შესასწავლად, ვიდრე XIX ს-ის თავადაზნაურულმა და ბურჟუაზიულმა ისტორიოგრაფიამ.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ვახუშტი ბაგრატიონი პირველი შეუდგა ქართული ფეოდალური ურთიერთობის და ინსტიტუტების შესწავლას¹. ქართული ფეოდალიზმის საკითხები ვახუშტის „ისტორიის“ ცნობილ შესავალშია განხილული.

„შესავალში“ ვახუშტი ყველაზე ვრცლად ჩერდება XVI—XVII სს. საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობილების საკითხებზე. საამისოდ მას გამოყენებული აქვს უპირატესად დოკუმენტური მასალები. რომელთა ანალიზის საფუძველზე იგი აღწერს აღებული ხანის საქართველოს ფეოდალურ სტრუქტურას.

¹ ს. ჯანაშია, ვახუშტი ქართული ფეოდალიზმის შესახებ, „ანალები“, I, გვ. 1—2.

ეს იყო იმდროინდელი ქართული ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი მიღწევა. მაგრამ, როგორც სამართლიანად შენიშნავს აკად. ს. ჯანაშია, „ვახუშტის შეხედულება ფეოდალური საქართველოს მნიშვნელობაში ძირითადი მამოძრავებელი ძალების ბუნების შესახებ მკვლევარებს განუვითარებელი იყო“¹.

ვახუშტიმ ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველმა დააყენა აღმოსავლური ინსტიტუტების გავლენის საკითხი საქართველოს საზოგადოებრივ და სახელმწიფო წყობილებაზე. მის დაკვირვებებს ამ მიმართულებით უშუალო კავშირი აქვთ ჩვენი გამოკვლევის საკითხების წრესთან. მას ეკუთვნის ქართული ფეოდალური წყობილების აღმოსავლურთან მიმართების შედარებითი შესწავლის პირველი ცდა.

XIV—XVII სს. საქართველოს ისტორიის აღდგენით დაინტერესებულ მკვლევარს, ცხადია, არ შეიძლებოდა გვერდი აეველო ამ მნიშვნელოვანი საკითხისათვის. ვახუშტის უცხოური გავლენის გამოვლინების აღსანიშნავად გამოყენებული აქვს სპეციალური ტერმინი „შერეული წესი“.

თუ „შეძინებული წესის“ ცნებაში ადგილობრივ ნიადაგზე განვითარებული საზოგადოებრივი და პოლიტიკური რიგის ახალი მოვლენებია ნაგულისხმევი, სამაგიეროდ „შერეული წესის“ ქვეშ ნაგულისხმევია ის ახალი, რაც ქართულ საზოგადოებაში სხვადასხვა დროს გარეგანი გავლენის შედეგად გაჩნდა.

ვახუშტის მხედველობაში აქვს მონღოლების, თურქების, სპარსელების ზემოქმედებით შემოღებული „შერეული“ ან „შეშლილი წესნი“.

განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს ვახუშტი XVI ს-ში თანდათან გავრცელებულ ყიზილბაშურ წესებს, რომელთაც, მისივე დაკვირვებით, ფართო გასაქანი როსტომის მეფობის დროისათვის დამკვიდრებულ პოლიტიკურ ვითარებაში მიეცათ.

ვახუშტის შენიშნული აქვს ისიც, რომ ყიზილბაშური რიგის „წესნი“ პირველად კახეთში ვრცელდება, ზოლო ოსმალური რიგისანი—სამცხეში. ეს მნიშვნელოვანი დაკვირვება სავსებით დასტურდება ქართული და უცხოური წყაროებით.

ვახუშტის, რა თქმა უნდა, არ შეუდარებია ირანულ-ყიზილბაშური და ოსმალური ფეოდალური წყობილება ქართულ ფეოდალურ წყობილებასთან. მაგრამ მან იცის, რომ „ყიზილბაშური რიგი“

¹ ს. ჯანაშია, დასაბ. ნაშრ., გვ. 10.

ან „ოსმალური რიგი“ განსხვავდება „ქართული რიგისაგან“. მანვე
საკმაოდ ზედმიწევნით უჩვენა „ქართველობის“ (ქართული სოციალ-
პოლიტიკური სისტემის) მთელი თავისებურება ირანის თუ ოსმალეთის
თის პოლიტიკური ბატონობის პირობებში.

ვახუშტი ბაგრატიონმა XVI—XVIII სს. ქართული ფეოდალური
წყობილების არა ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი დააყენა და, იმ
დროის კვალობაზე, გააშუქა კიდეც, აკად. ს. ჯანაშიას სიტყვებით
რომ ვთქვათ „ამ მხრივ ბევრად არ წაუსწრია წინ მე-19 საუკუნის
ქართულ ისტორიოგრაფიასაც“¹.

აკად. მ. ბროსეს „Introduction“-ში მოკლედ აღწერილია
XVI—XVIII სს. საქართველოს საზოგადოებრივი წყობილე-
ბა (დასტურლამალის და სიგელების მიხედვით); მანვე სცადა ზოგი-
ერთი აღმოსავლური წარმოშობის საგადასახადო ტერმინის შინა-
არსობლივი მნიშვნელობის განმარტება, ყურადღებას აქცევდა იგი
წყაროებში დამოწმებულ აღმოსავლურ ინსტიტუტებსაც, მაგრამ
ყველაფერი ეს მოკემული იყო გაკვრით და მეტად შეკუმშულად.

ქართული ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლები
აღნიშნავენ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის
შესწავლის საჭიროებას, მაგრამ ამ განზრახვის რეალიზაცია მათ
არ მოუხდენიათ.

XIX ს-ის მეორე ნახევრის ქართული ისტორიოგრაფიის ყველა-
ზე თვალსაჩინო წარმომადგენლის დ. ბაქრაძის მიერ საამისოდ
შედგენილი მეტად საინტერესო პროგრამა ფაქტიურად განუხორცი-
ელებელი დარჩა. გამოკვლევები საქართველოს ისტორიის სოცია-
ლურ-ეკონომიურ საკითხებზე, როგორც აღვნიშნეთ, ეპიზოდური
ხასიათის მატარებელი იყო. საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა
ხანა უპირატესად პოლიტიკური ისტორიის თვალსაზრისით შუქვე-
ბოდა. XVI—XVIII სს. საქართველოს ისტორია კი ამ მხრივაც
უგულვებელყოფილი იყო. ცხადია, აღებული ხანის საქართველოს
ისტორიისადმი ამგვარი დამოკიდებულება სავსებით გამორიცხავდა
ირანის ან ოსმალეთის პოლიტიკური ბატონობის გამოვლინებათა
შესწავლას ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში.

XIX ს-ში ქართულ და აღმოსავლურ (აღმ. ამიერკავკასიაში გა-
ბატონებული) ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებით შესწავლას
შეუდგა თავადაზნაურული და ბურჟუაზიული კავკასიისმცოდნეობა.
რევოლუციამდელი კავკასიისმცოდნეობის წარმომადგენლები (ი. შო-

¹ ს. ჯანაშია, დასაბ. ნაშრ., გვ. 10.

პენი, ნ. დუბროვინი, მ. კუპევი, ვ. ივანენკო, ს. ავალიანი, ი. ბახტანი, ბ. ესაძე, ს. ესაძე და სხვ.) ინტენსიურად სწავლობდნენ ამიერკავკასიის „მუსლიმანური პროვინციების“ პოლიტიკურ და ინტრიგანტურ ინსტიტუტებს, მაგრამ აღმ. ამიერკავკასიის სოციალური და პოლიტიკური ორგანიზაციის შესწავლა ხშირად წმინდა პრაქტიკული მიზნებისათვის წარმოებდა (აგრარულ ურთიერთობათა მოწესრიგება ყოფ. სახანოებში, საგლეხო რეფორმა და სხვ.). ზოგიერთი მათგანის გამოკვლევაში საკმაოდ ძლიერად იყო წარმოჩენილი ოფიციალური ცარისტული ისტორიოგრაფიის ტენდენციები.

ამიერკავკასიის გლეხთა მდგომარეობის შესწავლას ბურჟუაზიული ისტორიკოსები შეგნებულად სთიშავდნენ სოციალური ბრძოლის საკითხებს. მართალია, ისინი სცნობდნენ ფეოდალიზმს ამიერკავკასიაში (და, გასაგებია, აღმოსავლეთში), მაგრამ მათთვის უცნობი იყო ფეოდალიზმის სოციალური ბუნება. ისინი უარყოფდნენ გლეხთა მიწაზე მიმაგრების ფაქტს სომხეთსა და აზერბაიჯანში 1846 წლის 6 დეკემბრის რესკრიპტამდე¹. მათი შეხედულებები და დასკვნები ამ საკითხში დაფუძნებული იყო მუსლიმანურ სამართალზე, მაგრამ მხოლოდ მუსლიმანური სამართლის მიხედვით შეუძლებელია აღმოსავლეთის ფეოდალურ საზოგადოებათა სოციალური აღნაგობის და ეკონომიურ ურთიერთობათა დამაჯერებელი სურათის აღდგენა.

აღნიშნულ თვალსაზრისს ყველანაირად უჭერდა მხარს ცარისტული ოფიციალური ისტორიოგრაფია, რადგან ეს მეფის მთავრობას შესაძლებლობას აძლევდა მოეხდინა ხანების, ბეგების, ალაარების და მეღიქების მიწების ექსპროპრიაცია. მხოლოდ 1846 წლის რესკრიპტით მიენიჭათ მათ „აზნაურული უფლებები“. ამგვარი „დათმობა“ გამოწვეული იყო იმით, რომ გამწეავებული კლასობრივი ბრძოლისა და გლეხთა აჯანყებების პირობებში მეფის მთავრობას სჭირდებოდა დასაყრდენი ბეგების, ალაარების და მეღიქების სახით აზერბაიჯანში, სომხეთში. მაგრამ შეხედულება აღმოსავლეთ

¹ М. М. Кучаев, Феодализм и закрепощение в Закавказском крае, «Русский Вестник», 1893, № 1; В. И. Иваненко, Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества великого князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, стр. 354; С. Эсадзе, Историческая записка об управлении Кавказом, т. I—II, Тифлис, 1907; С. Л. Авалиани, Крестьянский вопрос в Закавказье, Поселянская реформа и реформа сословно-поземельных отношений в мусульманских провинциях, Одесса, т. 3, 1914, стр. 4.

ამიერკავკასიაში გაბატონებული მიწათმფლობელობის თავისებურებასა და გლეხთა ფეოდალებზე დამოკიდებულების ხასიათზე ამის შემდეგაც არ შეცვლილა.

რევოლუციამდელი კავკასიისმცოდნეობის ყველა წარმომადგენელი უკლებლივ აღნიშნავდა, რომ ბატონყმური ურთიერთობა დამახასიათებელი იყო მხოლოდ საქართველოსათვის. ამგვარსავე თვალსაზრისს გამოთქვამდნენ ს. ავალჩიანი და ს. ესაძე. მათ, ამრიგად, შეუქმნეველი დარჩათ აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა სპეციფიკური თავისებურებანი, რითაც ეს უკანასკნელი ნამდვილად განსხვავდებოდა ქართული აგრარული სისტემისა და პოლიტიკური წყობილებისაგან.

მიუხედავად ყველა ამისა უექველად მნიშვნელოვანია რევოლუციამდელ კავკასიისმცოდნეთა მიერ შეგროვებული ფაქტიური მასალები, თუმცა როგორც მართებულად შენიშნავს პროფ. ი. პეტრუშევსკი, ამ მასალების გამოყენება მრავალ სირთულესთან არის დაკავშირებული იმის გამო, რომ ბურჟუაზიული კავკასიისმცოდნეები ზოგჯერ ტენდენციურად ამახინჯებდნენ ფაქტებს, ბუნდოვანს ხდიდნენ აღმ. ამიერკავკასიის დამახასიათებელ ეკონომიურ ურთიერთობათა ბევრ მოვლენას! მაგრამ არ შეიძლება წყაროების მნიშვნელობა არ ჰქონდეთ როგორც კავკასიისმცოდნე ისტორიკოსების, ისე ცარიზმის ოფიციალური მოხელეების მიერ შეგროვებულ მასალებს აგრარულ ურთიერთობათა ისტორიისათვის. ამგვარი მასალები (და ლიტერატურა) დიდი რაოდენობით გაჩნდა კავკასიის და შუა აზიის რუსეთთან შეერთების შემდეგ.

ასევე ახალციხის საქართველოსთან შეერთებას მოჰყვა „ოსმალეთის საქართველოს“ აგრარულ ურთიერთობათა აღწერილობანი. რუსეთ-თურქეთის 1877—1878 წწ. ომის წინა და მომდევნო პერიოდთანაა დაკავშირებული ყურადღების გამახვილება ოსმალურ აგრარულ სისტემაზე, რომლის შესწავლას ნაყოფიერად შეუდგა ისტორიკოსი და არქეოლოგი დ. ბაქრაძე. მან ჯერ კიდევ რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყებამდე იმოგზაურა გურიასა და აჭარაში¹. ამ მოგზაურობის შედეგები იყო მისი კაპიტალური ნაშრომი: «Археологическое путешествие по Гурии и Адчарез» (1878 г.).

¹ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949, гл. 56—57.

² Д. Бакрадзе, Краткий очерк Гурии, Чурук-су и Аджары. Предварительный отчет, Изв. Кавк. Отд. Р. Г. О., 1874, т. II, № 5.

ქობულეთისა და აჭარის განთავისუფლების შემდეგ დ. ბაქრაძე უფრო ინტენსიურად და უფრო ხელსაყრელ პირობებში შეუდგა „ოსმალეთის საქართველოს“ ისტორიულ-არქეოლოგიურ შესწავლას. მან შეაგროვა ეპიგრაფიკული მასალები, სამშენებლო-საბუთები, საგადასახადო დავითრებისა და მიწათმფლობელობის შესახებ საბუთების გასაცნობად კი იგი სტამბოლს გაემგზავრა. სტამბოლის სიტყელეთსაცვეებში მან შეისწავლა აუარებელი ისეთი საბუთი, რომელთა შინაარსი „ოსმალეთის საქართველოს“ სხვადასხვა რაიონის აგრარულ ურთიერთობას ეხებოდა. ამ მასალებზე დაფუძნებული დ. ბაქრაძის ნაშრომები ოსმალური მიწათმფლობელობის წესებზე¹.

ოსმალურ აგრარულ ურთიერთობათა შესწავლისას დ. ბაქრაძემ მოიმატა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი. იგი საჭიროდ თვლიდა ისტორიული საქართველოს ცალკეული პროვინციების მიწათმფლობელობის წესების ერთმანეთთან შედარებას, მსგავსების თუ განსხვავების დადგენის მიზნით, და მათს შედარებას თურქეთის აგრარულ კანონმდებლობასთან. კვლევა-ძიების ამ მეთოდს დ. ბაქრაძე უკავშირებდა იმ გარემოებას, რომ „ოსმალეთის საქართველოს“ აგრარულ ურთიერთობათა ბევრი თავისებურებანი, მისი დაკვირვებით, ძველი საქართველოს მიწათმფლობელობასთან იყვნენ დაკავშირებული.

დ. ბაქრაძის აზრით, სამცხე-საათაბაგოში თურქებს არ შეეძლოთ ხელის ერთი დაკერით მოესპოთ ქართული მიწათმფლობელობა და რომ ქართულმა ლენურმა სისტემამ, რამდენადმე შეცვლილმა თურქული მიწათმფლობელობის გავლენის შედეგად დიდხანს შემოინახა თავი². მხედველობაში იღებდა იგი იმასაც, რომ სულტნის მთავრობას მხოლოდ ამ გზით შეეძლო სამხრეთ საქართველოში გაბატონებული კლასის წარმომადგენლების მიმხრობა³. მაგრამ, მეორე მხრივ, ქართული მიწათმფლობელობაც უნდა შეგუებოდა „მუსლიმანური

¹ Д. Бакрадзе, О землеустройении по турецким законам. «Юридическое обозрение», 1884, № 150—151; Краткий свод законов по земельному вопросу из дустура. «Юридическое обозрение», 1884, № 153, 156, 157; Исторический очерк турецкой системы землеустройства. Приложение к протоколу Кавказского юридического общества, № 9, 1889, стр. 1—33.

² Д. Бакрадзе, Исторический очерк турецкой системы землеустройства, стр. 29.

³ იქვე.

მიწათმფლობელობის პრინციპს“. დ. ბაქრაძე აღნიშნავს: «Право поземельной собственности под влиянием всё более и более бравшего в их жизни верх ислама, правда, исчезало, вместе с грузинским крепостным правом, но владение и распоряжение дворянскими поместьями не выходило из рук грузинских феодалов»¹. იმ დროის კვალობაზე მართლაც რომ შესანიშნავი დაკვირვებაა, რომელიც საკვებით დასტურდება თურქული დოკუმენტური წყაროებით.

ისტორიულ-შეღარებითი მეთოდის გამოყენებას ბუნებრივად უნდა დაესვა თურქული მიწათმფლობელობის ისტორიულად შესწავლის საკუთრება. დ. ბაქრაძე სწორედ ასე მოიქცა. მისი თურქული მიწისმფლობელების ისტორიულ მიმოხილვას ახლაც არ დაუჯარგავს თავისი მნიშვნელობა.

საინტერესოა, რომ თურქული მიწათმფლობელობის შესწავლისას იგი გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებდა არა „მფლობელობის მუსლიმანურ პრინციპს“, არამედ ამ პრინციპიდან იმ შესაძლებელ გადახვევებს, რომლებიც გაპირობებული უნდა ყოფილიყვნენ ისტორიულ გარემოებათა შედეგად—ბიზანტიური მიწათმფლობელობის გავლენით საკუთრივ თურქეთში და, ისტორიკოსისათვის განსაკუთრებით საინტერესო შემთხვევაში, ქართული მიწათმფლობელობის წესების რომელიმე ფორმის შეთვისებით ან ხელუხლებლად დატოვებით „ოსმალეთის საქართველოში“².

მაგრამ დ. ბაქრაძეს არ დაუყენებია არც ქართული და არც თურქული ფეოდალური წყობილების თავისებურებათა საკითხი. ქართული ფეოდალიზმი მის დროს შესწავლილი არ იყო, ხოლო თურქეთში ფეოდალიზმის არსებობას თითქმის უკლებლივ ყველა ბურჟუაზიული ისტორიკოსი უარყოფდა. მიუხედავად მეტად საინტერესო დაკვირვებისა და ფეოდალური ტერმინოლოგიის გამოყენებისა, დ. ბაქრაძე ფაქტურად მოკლებული იყო ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შეღარებით შესწავლის საშუალებას.

ქართული ფეოდალიზმის შესწავლა იწყება მხოლოდ XIX ს-ის დამლევს.

¹ Д. Бахрадзе, Исторический очерк турецкой системы землевладения, гл. 29—30.

² Д. Бахрадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 2.

XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე ქართულ ფეოდალიზმს სწავლობდნენ: ალ. ხახანაშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ავალიანი, ს. კაკაბაძე.

ქართული ფეოდალიზმის პრობლემაზე ყურადღების მქონეობა ალ. ხახანაშვილის ნაშრომებში („ბატონყმობა საქართველოში რუსეთთან შეერთებამდის“, 1890 წ., „ინტელექტი საქართველოში“, „მიწისმფლობელობის წესი საქართველოში (ალოდი, ბენეფიცია, ფეოდი)“ უშუალოდ მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო იმდროინდელ ქართულ ისტორიოგრაფიაში, რამდენადაც ქართველ ისტორიკოსთა დიდი უმეტესობა იმ დროს არ სცნობდა ფეოდალიზმის არსებობას საქართველოში.

მაგრამ ალ. ხახანაშვილის მიერ ქართული ფეოდალიზმის დახასიათებაში თავი იჩინა ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელმა შეზღუდულობამ. ფეოდალიზმში იგი ხედავდა შუა საუკუნეების პოლიტიკურ წყობილებას, ფეოდალურ პოლიტიკურ ინსტიტუტებს და შეუმჩნეველი რჩებოდა ფეოდალიზმის სოციალური ბუნება. ამავე დროს, მას მექანიკურად გადმოჰქონდა დას. ევროპის ფეოდალიზმის ინსტიტუტები და ტერმინოლოგია ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში. იგი იგივეობის ნიშანს სუამდა დასავლეთ ევროპულ და ქართულ ფეოდალიზმს შორის. ამიტომ მისი კვლევები შედეგები ანალოგიური შეხვედრებისა და პარალელების ფარგლებს არ სცილდებოდა.

ამგვარადვეა დაყენებული ქართული ფეოდალიზმის პრობლემა ს. ავალიანის ნაშრომში: «Заметки о феодализме в Грузии», ისიც ქართულ ფეოდალიზმში დას. ევროპული ფეოდალიზმის ანალოგიურ გამოვლინებას ნახულობდა, როგორც ვნახეთ, ს. ავალიანი ბატონყმობას ამიერკავკასიაში მხოლოდ საქართველოსათვის დამახასიათებელ მოვლენად თვლიდა, უარყოფდა გლეხთა მიწაზე მიმაგრების ფაქტს ალმ. ამიერკავკასიის სახანოებში. „მუსლიმანური პროვინციების“ აგრარულ ურთიერთობას და გლეხთა მდგომარეობას იგი არკვევდა მუსლიმანური სამართლის მიხედვით. ამდენადვე, ბუნებრივია, მას არ შეეძლო ეჩვენებინა ქართული ფეოდალური მიწათმფლობელობისაგან განსხვავებით აღმოსავლური აგრარული სისტემის ძირითადი თავისებურებანი. შედარებისას კი იგი მხოლოდ იმეორებდა ბურჟუაზიული კავკასიისმცოდნეობის ცნობილ შეხედულებებს ამ საკითხში.

ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომებში („სამღვდელოების ფეოდალური ხასიათის შესახებ საქართველოში“, „მიწის ფეოდალიზაცია სომხეთ-

სა და საქართველოში“ და სხვ.) ხაზგასმით არის აღნიშნული მიწათმფლობელობის ფეოდალური ხასიათი X—XIII სს. საქართველოში იქვე გარჩეულია მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმები და განსაზღვრული ზანის საქართველოს „სამეფოს სოციალურ-უფლებრივი წესწყობილება“. ამ სოციალურ-უფლებრივი წყობილების ქვეყნობედი მისი აზრით პატრონყმობა იყო¹. პატრონყმობა ივ. ჯავახიშვილს ფეოდალიზმის ქართულ შესატყვისად მიაჩნდა და სწორედ ამიტომ ფეოდალიზმის არსებობას საქართველოში X საუკუნიდან იწყებდა². რევოლუციის შემდეგაც ივ. ჯავახიშვილი უპირატესად X—XIII სს. საქართველოს ფეოდალურ ურთიერთობას და მის პოლიტიკურ ორგანიზაციას სწავლობდა.

აკად. ივ. ჯავახიშვილს სპეციალურად არ უმუშავია XVI—XVIII სს. საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობილების საკითხებზე, თუმცა მას გამოთქმული აქვს არა ერთი მეტად საინტერესო და საყურადღებო შეხედულება და დებულება აღებული ზანის სამართლის და ეკონომიური ისტორიის საკითხებთან დაკავშირებით. გამონაკლისს წარმოადგენს მხოლოდ 1918 წელს გამოქვეყნებული „ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება XVIII ს-ის საქართველოში“, სადაც ირანული ინსტიტუტების გავლენაზეც არის ლაპარაკი. მაგრამ სპარსული ტერმინოლოგიის წამლეკავ გავლენას იგი უპირატესად გვიანდელი ზანის დიპლომატიკისა და ნუმისმატიკა-მეტროლოგიის სფეროში ხედავდა.

საკიროა აღინიშნოს, რომ აკად. ივ. ჯავახიშვილს განზრახული ჰქონდა შეესწავლა მომთაბარეთა შემოსევებისა და ბატონობის პოლიტიკური და ეკონომიური შედეგები მახლობელ აღმოსავლეთსა და ამიერკავკასიაში. ამ თვალსაზრისით უდგებოდა იგი კერძოდ საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობის და ეკონომიური დაქვეითების მიზეზების გამორკვევას. პოლიტიკური და ეკონომიური დაქვეითების გამაპირობებელი საერთო ფაქტორების შედარებითი შესწავლა მას ისტორიის ფილოსოფიის საკითხად მიაჩნდა. „ქართველი ერის ისტორიის“ IV წიგნში აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ამ საგანზე სიტყვის გაგრძელება აქ უადგილო იქნებოდა, რადგან ეს ისტორიის ფილოსოფიის საკითხია, მით უმეტეს, რომ ჩემი „ისტორიის მიზანი“-ს მესამე წიგნში, საქართველოს, სომხეთის, სპარსეთისა და მახლობელი

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 67.

² იქვე, გვ. 95.

აღმოსავლეთის ისტორიაზე დამყარებულ დაკვირვებათა გათვალისწინებით, ისტორიის ფილოსოფიის ყველა საკითხების საგანგებოდ განხილვას ვფიქრობ¹. სამწუხაროდ, ეს საინტერესო განხილვას დასმული საკითხის შედარებითი შესწავლა, აკად. ივ. ჯავახიშვილის განუხორციელებელი დარჩა.

რევოლუციამდელ ქართულ ისტორიოგრაფიაში XIV—XV სს. ქართული ფეოდალური წყობილების ზოგადი მონახაზი ეკუთვნის ს. კაკაბაძეს².

ს. კაკაბაძე ფეოდალური წყობილების ელემენტებს იმ დროს ნახულობდა IX—X საუკუნეებში³. ფეოდალიზაციის პროცესის დასასრულად კი XIV საუკუნეს თვლიდა⁴. ფეოდალური ელემენტების განვითარებას იგი უშუალოდ უკავშირებდა იმუნიტეტს—«ყველა სახელმწიფოს გადასახადისაგან განთავისუფლებას»—და, იქვე, დასძენდა, რომ იმუნიტეტით მხოლოდ ეკლესია სარგებლობდა. XII საუკუნეში კი, მისი აზრით, პირველად ვხვდებით მოვლენას, რომელიც დას. ევროპის ბენეფიციუმის (**beneficium**) ანალოგიური იყო⁵.

ს. კაკაბაძე დასახელებულ ნაშრომში აღნიშნავდა, რომ თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შედეგი იყო ხანგრძლივი რეგრესი, რომელიც დაახლოებით გაგრძელდა ორ საუკუნეს—XV—XVI სს.⁶, მაგრამ როდის და როგორ დასრულდა ეს რეგრესი მას არ აღუნიშნავს. ხოლო თვითონ რეგრესის ბუნება და ნამდვილი ხასიათი მისთვის არ შეიძლებოდა უცნობი არ დარჩენილიყო, რადგან «კულტურულ დეკადანსს» და მის პირდაპირ გამოვლინებას დაშლილი სამეფოების პოლიტიკურ მდგომარეობაში, იგი უკავშირებდა ფეოდალიზაციის სწრაფი ტემპით განვითარებას⁷. XIV ს-ის განმავლობაში, დასკვნა ამახსნის დაკავშირებით ს. კაკაბაძე, თითქმის მთელი საქართველო ფეოდალიზებული იყო. ამრიგად, საზოგადოებრივი განვითარებით იყო ახსნილი «კულტურული დეკადანსი» და მისი უარყოფითი გამოვლინება პოლიტიკურ სფეროში. ეს კი იმას ნიშ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, თბ., 1948, გვ. 184.

² С. Н. Какабадзе, Черты Феодального строя и крестьянские повинности в Грузии в конце средних веков, Тифлис, 1912.

³ იქვე, გვ. 7.

⁴ იქვე, გვ. 14.

⁵ იქვე, გვ. 8.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე, გვ. 10.

ნავდა, რომ საზოგადოებრივმა განვითარებამ,—ფეოდალიზაციის პროცესის დამთავრებამ,—ქვეყნის კულტურული და სამეურნეო დაქვეითება მოგვცა. ამგვარი შეხედულება შეიძლებოდა გამოთქმულიყო მხოლოდ ქართული ფეოდალიზმის თითქმის სრული შექმნის შემდეგ, როდესაც ლობის პირობებში.

ქართული ფეოდალიზმის პრობლემის შესწავლა მკვიდრ ნიჟადავზე დააყენა ქართულმა საბჭოურმა ისტორიოგრაფიამ. საამისოდ წარმატებით იქნა მომარჯვებული მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგია, დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის პრინციპები.

რევოლუციამდელი ქართველი ისტორიკოსებისაგან განსხვავებით ფეოდალიზმის გენეზისი საქართველოში დანახულ იქნა III—V სს. სოციალურ და ეკონომიურ მოვლენებში. საამისო კონკრეტული მასალები შესწავლილი, გაანალიზებული და განზოგადებულია აკად. ს. ჯანაშიას მონოგრაფიულ გამოქვეყნებში¹. მანვე დამაჯერებლად უჩვენა ფეოდალიზმის გამარჯვება VI ს-ის საქართველოში.

ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში წარმატებით არის შესწავლილი ადრეფეოდალური, განვითარებული ფეოდალიზმის და გვიანფეოდალური ხანის არა ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი (ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, ს. კაკაბაძე, შ. ჩხეტიანი, დ. გვრიტიშვილი, ა. კიკვიციანი, შ. მესხია, მ. დუმბაძე და სხვ.). განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა კერძოდ XVI—XVIII სს. საქართველოს ფეოდალურ ურთიერთობას, ცალკეული სამეფოების სოციალურ სტრუქტურას და პოლიტიკურ-ტერიტორიულ ორგანიზაციას (სათავადოების სისტემას).

ქართული საბჭოური ისტორიოგრაფიის დიდი ინტერესი XIII—XVIII სს. საქართველოს ისტორიისადმი გამოწვეული იყო აღებული ხანის მთელი რიგი თავისებურებებით, რომელნიც შინაგანი და გარეგანი ფაქტორების ზემოქმედების შედეგს წარმოადგენდნენ.

XIII—XIV სს. დამთავრდა ფეოდალიზაციის პროცესი საქართველოში. პატრონყმობა ამ დროს ბატონყმობამ შეცვალა. მაგრამ სოციალურად ზრდადასრულებული ქართული ფეოდალური საზოგადოება დაადგა არა განვითარების, არამედ დაქირავების გზას. ქვეყანა ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად დაიშალა, ხოლო სამეფოებისა და სამთავროების შიგნით სათავადოები გაჩნდა. ამ მოვლენების მიზეზე-

¹ ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, თბ., 1935; მისივე, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბ., 1937.

ბის გამორკვევა არ შეიძლება არ ქვეულისო ქართული საბჭოური ისტორიოგრაფიის აქტუალურ პრობლემად.

XIII—XVIII სს. საქართველოს ისტორიის შესწავლის აქტუალური პრობლემების შესახებ ალურობას ზრდიდა საგარეო-პოლიტიკური ვითარების ბუნებრივად, რომელიც ყოველთვის მკვეთრ გამოხატულებას პოულობდა ქვეყნის ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

საქართველოს მეზობლებად ამ დროს მომთაბარული ტომები და ხალხები იყვნენ. ამიერკავკასიის მიმართ აგრესიულად განწყობილ ირანსა და ოსმალეთში მეტისმეტად იყო შეზღუდული განვითარებისათვის საჭირო პირობები. მტრული გარემოცვის პოლიტიკური და ეკონომიური შედეგები არ შეიძლება არ გამხდარიყო ქართველ ისტორიკოსთა ინტენსიური ყურადღების საგანი. საჭირო იყო ქართული ფეოდალური საზოგადოების „ჩიხიდან“ გამოსვლის პირობების გამორკვევა. ამდენადვე უაღრესად აქტუალურ საკითხად დგებოდა საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ისტორიული აუცილებლობის ჩვენება.

ერთი სიტყვით XIII—XVIII სს. საქართველოს ისტორიის თითქმის სრული შეუსწავლელობის პირობებში ბევრი მნიშვნელოვანი საკითხი იყო გამოსარკვევი და დასადგენი, ბევრიც ახლებურად დასასმელი ან შესაფასებელი. აღებული ხანის საქართველოს ისტორიის სპეციფიკურ თავისებურებათა გამო ყველა ამის გადაჭრა დამოკიდებული იყო როგორც ქართული ისტორიოგრაფიის, ისე საბჭოური აღმოსავლეთმცოდნეობითი ისტორიოგრაფიის განვითარებაზე. და ეს იმის გამო, რომ დასმულ კითხვებზე პასუხის გასაცემად ხშირად აუცილებელია ფეოდალური ხანის მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ვითარების გათვალისწინება.

ამ თვალსაზრისით შეუდგა XIII—XVIII სს. საქართველოს ისტორიის საკითხების (სოციალური ურთიერთობანი, ეკონომიური მდგომარეობა, პოლიტიკური წყობილება და სამხედრო ორგანიზაცია, საგარეო ურთიერთობანი...) შესწავლასა და დამუშავებას აკად. ნ. ბერძენიშვილი¹. მისი დაკვირვებები და დასკვნები ამდრო-

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии в XIII—XVI вв., Тб., 1938; მისივე, ფეოდალურ ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით). მასალები საქ. და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 1, 1937. ქართლის სათავადოები მონოგრაფიულად შესწავლილი აქვთ დ. გვრიტიშვილს და გ. ჯამბურთას: დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, თბ., 1955; გ. ჯამბურთა, ქართული ფეოდალური ურთიერთობიდან, თბ., 1955.

ინდელ ქართულ ფეოდალურ წყობილებაზე დაფუძნებულია წყაროების ფართო წრეზე და მდიდარ დოკუმენტურ ბაზაზე, რომლის ერთი ნაწილი მან გამოაქვეყნა კიდევ („დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“ ორ წიგნად, „მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის“ სამ წიგნად).

აკად. ნ. ბერძენიშვილს გამოთქმული აქვს არა ერთი მოსაზრება და დებულება, რომელთა შინაარსს უშუალო კავშირი აქვთ ჩვენი გამოკვლევის საკითხებთან.

ნ. ბერძენიშვილი ყურადღებას ამახვილებდა საქართველოს ისტორიის ისეთ მოვლენებზე, როგორცაა „ულუსობა“, „ოსმალობა“, და „ყიზილბაშობა“. ქართულ წყაროებში დამოწმებული ეს ტერმინები გარკვეული ცნებების გამოშატეული იყვნენ და, ნ. ბერძენიშვილის მართებული დაკვირვებით, აღნიშნავდნენ მონღოლურ, ირანულ-ყიზილბაშურ და ოსმალურ სოციალ-პოლიტიკურ სისტემებს. წყაროებისავე „ქართველობა“ კი ქართულ სოციალ-პოლიტიკურ სისტემას აღნიშნავდა. „ყიზილბაშობა“-„ოსმალობის“ შინაარსობლივი მნიშვნელობის დადგენა საფუძველს გვაძლევს აღვნიშნოთ, რომ უკვე ქართული წყაროები, რა თქმა უნდა დროის შესაფერისი ტერმინოლოგიით, ყიზილბაშურ და ოსმალურ ფეოდალიზმს აშკარად ასხევებენ ქართული ფეოდალიზმისაგან.

ნ. ბერძენიშვილს აღნიშნული აქვს აღმოსავლური მიწათმფლობელობის, საგადასახადო სისტემის და გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის თავისებურებანი (გლეხთა გადასახადზე მიმაგრება აღმოსავლეთში, რენტის და გადასახადის თანადამთხვევა გაოსმალებულ სამცხე-საათაბაგოში, გადასახადების აკრეფის ბასკაკური ხასიათი). საქართველოს მტრული გარემოცვის გარღვევის ცდების დახასიათებისას მანვე დაადგინა წყაროებში მოხსენებული „აღდგომის“ (საქართველოს ტერიტორიული გაერთიანების) და „გამოხსნის“ (სამშობლოს განთავისუფლების) შინაარსობლივი მნიშვნელობა. სწორედ ამ რთული საკითხების შესწავლისას მოუძებნა ნ. ბერძენიშვილმა პოლიტიკური და ეკონომიური საფუძვლები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის განვითარებას XVI—XVIII საუკუნეებში.

XVI—XVIII სს. საქართველოს ისტორიის თითქმის ყველა მკვლევარი (ისტორიკოსი, იურისტი, ეკონომისტი...) მეტ-ნაკლებად ეხება ირანულ-ყიზილბაშური ან ოსმალური ინსტიტუტების გავლენას, მათს გამოვლინებას საქართველოს საზოგადოებრივსა და სახელმწიფო წყობილებაში. ამ საკითხში არსებობს როგორც აზრთა ერთიანობა, ისე აზრთა სხვადასხვაობა.

ქართული ფეოდალიზმის საკითხებზე და კერძოდ, XVI—XVII სს. სოციალურ ურთიერთობაზე არა ერთი ნაშრომი გამოაქვეყნებულა. პროფ. ს. კაკაბაძემ იგი სპეციალურად ჩერდებოდა ქვეყნის სოციალური და აღმოსავლური ფეოდალიზმის ურთიერთობის შესახებ. მაგრამ ფეოდალური ურთიერთობის ყველა პერიოდში, როგორც წესი, ირანული ინსტიტუტების ძლიერ გავლენას ნახულობდა, ზოგჯერ კი იგივეობის ნიშანსაც სვამდა ქართულ და ირანულ ფეოდალიზმს შორის.

ს. კაკაბაძე საქართველოში „გაბატონებულ ფეოდალურ სისტემაში“ XV—XVI საუკუნეებიდან მომხდარი ცვლილებების შეფასებისას წერდა: «Господствовавшая в Грузии феодальная система, начиная с 15—16 века, в значительной мере приспособлялась к тем нормам, которые характеризовали феодальный строй в странах иранской культуры»¹. ასეთსავე შეხედულებას გამოთქვამდა ს. კაკაბაძე 1931 წელს გამოქვეყნებულ მოხსენებაში².

ს. კაკაბაძე აღნიშნავდა სოციალური წყობის ერთიანობას, სოციალური იერარქის იგივეობას³ და გლახთა კატეგორიების მსგავსებას⁴ „ირანული კულტურის“ ქვეყნებში, რომლის შემადგენელ ნაწილად (სოციალურად და ეკონომიურად) მას საქართველოც მიაჩნდა. ამავე დროს იგი პარალელებს ავლებდა მიწათმფლობელობის ქართულ და აღმოსავლურ ფორმებს შორის⁵. მისი აზრით, მულქის შესაბამისი იყო ქართული „სახელო“, ხოლო თიულის შესატყვისი „სამკვიდრო მამული“ და „სამკვიდრო ყმები“⁶.

პროფ. ს. კაკაბაძე ფაქტიურად იგივეობის ნიშანს სვამს ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალიზმს შორის. ამიტომ, ცხადია, მან არ შეეძლო ეჩვენებინა XVI—XVIII სს. ქართული აგრარული სისტემის ნიშანდობლივი თავისებურებანი აღმოსავლურ აგრარულ სისტემასთან შედარებისას. თიულის ნამდვილი მნიშვნელობა და ადგილი ირანულ-ყიზილბაშურ აგრარულ სისტემაში ცხადყოფს, თუ რამდენად მცდარი იყო ს. კაკაბაძის შეხედულება ამ საგანზე.

¹ С. Н. Какабадзе, Краткий обзор истории Грузии, Сухуми, 1941 гб. 23.

² С. Н. Какабадзе, Черты феодального строя в Грузии и ханствах Закавказья в новые века, Бюллетень Кавк. историко-археолог. ин-та АН СССР, № 8, Тбилиси, 1931, гб. 10.

³ იქვე, 10—11.

⁴ იქვე, 11.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე, 10—11.

უფრო ვრცლად ს. კაკაბაძის დამოწმებულ შეხედულებებზე სხუბარი გვეჩვენება ჩვენი გამოკვლევის იმ თავებში, სადაც აღმოსავლური ფეოდალური წყობილების და, კერძოდ, აგრარული სისტემის თავისებურებანია განხილული.

ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა ურთიერთმიმართების საკითხებს ეხება აგრეთვე პროფ. ივ. სურგულაძე თავის ნაშრომებში¹. მას ს. კაკაბაძის სრულიად საწინააღმდეგო შეხედულებები აქვს გამოთქმული ამ საკითხში.

იურისტ ივ. სურგულაძეს უწინარეს ყოვლისა აინტერესებდა ქართლისა და ირანის დამოკიდებულების პოლიტიკური ფორმის გამორკვევა XVI—XVII საუკუნეებში². იგი აღნიშნავს ქართლის ირანთან დამოკიდებულების ხასიათს და კონკრეტული მასალების ანალიზის საფუძველზე დაასკვნის, რომ „XVII ს-ის მეორე ნახევარსა და XVIII ს-ის პირველ მეოთხედში როცა ქართლი ირანის ვასალი იყო, სამეფოს შიგნით ნაციონალური ინსტიტუტები არ შერყევლა, ქართლში ქართული კანონები მოქმედებდა“³. მაგრამ პროფ. ივ. სურგულაძეს არ შეუსწაველია ვასალური დამოკიდებულების კომპრომისული ფორმა, რომლის შინაარსი ხელუხლებლად ტოვებდა აღმ. საქართველოს საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ წყობილებას.

ივ. სურგულაძემ თავის წიგნში „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის“ ცალკე თავად გამოკყო „ფეოდალურ საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილების თავისებურებანი“ (გვ. 444—447). ამ თავში საკმაოდ უხვად არის მოხმობილი შესაძარბებელი მასალა. ავტორი ცდილობს უჩვენოს აღმოსავლური ფეოდალიზმის თავისებურებანი, ამასთან დაკავშირებით დამოწმებულია კ. მარქსის და ფ. ენგელსის ცნობილი შეხედულებები აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი მიწისმფლობელობის წესის თაობაზე. ივ. სურგულაძე სავსებით მართებულად მიუთო-

K 82. 016
3

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს უფლებების ისტორიული ფეოდალური საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, № XXXVII, 1949, გვ. 30—34; მისივე, სახელმწიფო ვადსახადები ქართლის სამეფოში მე-18 ს. დსაწყობში, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, VI, გვ. 344—360; მისივე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 116—126, 444—477.

² ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, გვ. 116—126.

³ იქვე, გვ. 124.

თებს, რომ „აღმოსავლეთის ქვეყნების საზოგადოებრივი ურთიერთობის საფუძველი მიწისმფლობელობის ხასიათში უნდა უდრიდეს“¹. მაგრამ, ჩანს, იგი არ იცნობს მიწის ფეოდალური საკუთრების თორმეობის განვითარებას აღმოსავლეთში, აღმოსავლეთის ქვეყნების „სპეციფიკურ ფეოდალურ ვარიანტს“. ამასთან ივ. სურგულაძე გამოიციხავს უშუალო დამოკიდებულებას მფლობელებსა და მწარმოებლებს შორის ფეოდალურ აღმოსავლეთში. თავის ამ შეხედულებას იგი ავრცელებს ფეოდალური ხანის აღმოსავლეთის ყველა პერიოდზე. აღმოსავლური ფეოდალიზმის თავისებურების საკითხი მის ნაშრომებში განხილულია „სახელმწიფო ფეოდალიზმის“ ანუ „სამოხელეო ფეოდალიზმის“ პოზიციებიდან. ამიტომ ივ. სურგულაძეს არ შეეძლო ეჩვენებინა აღმოსავლური ფეოდალური წყობილების ნიშანდობლივი თავისებურებანი, რომლისგანაც მევეთრად განსხვავდებოდა ქართული ფეოდალური წყობილება.

სამცხე-საათაბაგოში ოსმალთა ბატონობის პოლიტიკური და ეკონომიური შედეგები შესწავლილი აქვს პროფ. გ. ტივაძეს². ერთ-ერთ მთავარ წყაროდ საამისოდ გამოყენებულია „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“. მაგრამ პროფ. გ. ტივაძეს არ დაუსვამს ქართული და ოსმალური ფეოდალიზმის შედარებითი შესწავლის საკითხი.

ქართული ფეოდალური წყობილების და, კერძოდ, მიწისმფლობელობის წესების, თავისებურებანი არა ერთგან არის ხაზგასმული პროფ. ი. პეტრუშევსკის მრავალრიცხოვან ნაშრომებში³. მისი შეხედულებანი იმ საკითხში ჩვენთვის მით უფრო საინტერესოა და საყურადღებო, რომ მას მონოგრაფიულად აქვს შესწავლილი XVI—XVIII სს. აზერბაიჯანის და სომხეთის ფეოდალური ურთიერ-

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, გვ. 450.

² გ. ტივაძე, სამცხე-საათაბაგო გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარის მიხედვით, „მნათობი“, 1946, № 8, გვ. 117—144. მისივე, სამცხე-საათაბაგოს პოლიტიკური ვითარება XVI საუკუნეში, „მნათობი“, 1947, № 10, გვ. 122—163; მისივე, სამცხე-საათაბაგოს პოლიტიკური ვითარება XIX საუკუნის დასაწყისში, „მნათობი“, № 11—12, გვ. 141—158.

³ И. П. Петрушевский, Персидские официальные документы как источник по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Проблемы источниковедения, IV, гв. 1; მისივე, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949, гв. 213, შენ. 2, 214, 215 და სხვ.; მისივე, Хозяйство Рашид ад-Дина, ВП, 1951.

თობანი ყიზილბაშურ-ირანული ფეოდალური ინსტიტუტების რაობა-მნიშვნელობის გათვალისწინებათა ფონზე. საამისოდ გამოყენებულნი წყაროების მეტად ფართო წრე და არქივებში (ბაქო, ერევანი, თბილისი) მოპოვებული სრულიად ახალი დოკუმენტური მასალები. **ზ. ი. ზ. ი. ზ. ი. ზ. ი. ზ.**

პროფ. ი. პეტრუშევსკიმ ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ სპარსულ საბუთებში გამოთქმა „სამკვიდრო თიული“ („თიული-მოურის“), რაც მიწის მემკვიდრეობით და უპირობო მფლობელობას აღნიშნავდა, იხმარება მხოლოდ საქართველოს (ქართლის, კახეთის) მიმართ. ამან მას საფუძველი მისცა აღენიშნა, რომ საქართველოში არსებობდა თავისებური ფეოდალური ურთიერთობანი, რომელნიც არ ჰგავდნენ აზერბაიჯანში. სომხეთში. არაბეთის ერაყსა და ირანში ჩამოყალიბებულ წესებს¹. მაგრამ ი. პეტრუშევსკის არ უცდია ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის აღმოსავლურ ფეოდალურ მიწისმფლობელობასთან შედარება. მას, როგორც ჩანს, მხედველობაში აქვს მხოლოდ ის, რომ საქართველოში გაბატონებული იყო მიწის მემკვიდრეობითი და უპირობო მფლობელობა.

ჩვენს გამოკვლევაში დასმული საკითხების მოკლე ისტორიო-გრაფიული მიმოხილვის შემდეგ. შეიძლება შევეხოთ გამოკვლევის მიზანს, პრობლემის მნიშვნელობას და კვლევა-ძიების მეთოდს.

ჩვენი გამოკვლევის მიზანი ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლა, სრულიადაც არ გულისხმობს ქართული თუ აღმოსავლური ფეოდალური წყობილების ყველა მხარის ან მოვლენის გათვალისწინებას. ჩვენს მიზანს შეადგენს იმ მოვლენების შესწავლა, რომელთაც მკვეთრად იჩინეს თავი საქართველოს მტრული სახელმწიფოებით გარემოცვის პირობებში XVI—XVII საუკუნეებში და რომელნიც უშუალოდ არიან დაკავშირებული „ოსმალბის“ და „ყიზილბაშობის“ შემოღების ცდებთან. ამ თვალსაზრისითაა შესწავლილი XVI—XVII სს. ქართული ფეოდალური წყობილების თავისებურებანი წინამდებარე გამოკვლევაში.

საზოგადოდ, XVI—XVII სს. საქართველოს ისტორიის ყველა მკვლევარი გაცივრით ეხებოდა ქართული ფეოდალიზმის აღმოსავლურ ფეოდალიზმთან მიმართების საკითხს, მაგრამ სპეციალური კვლევა-ძიება ამ მიმართულებით დღემდე არაეის უწარმოებია.

ამ პრობლემის დასმა, ერთი მხრივ, გაპირობა აღებული ხანის ქართული ფეოდალური წყობილების ინტენსიურმა შესწავლამ, ხო-

¹ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949, стр. 214.

ლო, მეორე მხრივ, საბჭოური აღმოსავლეთმცოდნეობის ტენდენციების განვითარებაში.

მართალია, აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ბევრი მნიშვნელოვანი საკითხი, სამწუხაროდ, ვერ კიდევ შესწავლილია, მეტად თვალსაჩინოა აზრთა სხვადასხვაობაც აღმოსავლური ფეოდალიზმის ამა თუ იმ მოვლენაზე, მაგრამ ფეოდალური ხანის აღმოსავლეთის საზოგადოებრივი და პოლიტიკური განვითარების შინაგან პროცესებზე დღეს უფრო მეტი რამ ვიცით, ვიდრე ამ ორი ათეული წლის წინათ ვიცოდით. ამასთან დიდად გაიზარდა აღმოსავლეთის სოციალ-ეკონომიური ისტორიის საკითხების შესასწავლი დოკუმენტური ბაზა.

ჩვენ უხვად ვსარგებლობდით როგორც რევოლუციამდელი, ისე საბჭოური პერიოდის რუსი ორიენტალისტების გამოკვლევებით. საბჭოთა ორიენტალისტებმა მნიშვნელოვნად წასწიეს წინ მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების ფეოდალურ ურთიერთობათა მეცნიერული შესწავლის საქმე (ნ. პიგულებსკია, ა. იაკუბოვსკი, ე. ბელიაევი, ბ. ზახოდერი, ვ. გორდლევისკი, ი. პეტრუშევსკი, ა. ბელენიციკი, პ. ივანოვი, ი. რეისნერი, ა. მილერი, ა. ტვერიტინოვა, ვ. ვალუისკი, კ. ანტონოვა და სხვ.). დასახელებულ მკვლევართა ნაშრომებში ნაჩვენებია სხვადასხვა პერიოდის ფეოდალური წყობილების ძირითადი თავისებურებანი აღმოსავლეთში. ამ ნაშრომებია გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა განსახილველი პრობლემის არამცთუ შესწავლა, არამედ მისი დასმაც კი.

უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენთვის სომეხ და აზერბაიჯანელ ისტორიკოსთა იმ ნაშრომებსა და წერილებს, რომლებშიაც სომხეთის და აზერბაიჯანის ფეოდალური ურთიერთობანია შესწავლილი (პ. არუთინიანი, ბ. არუთინიანი, ა. ესაიანი, ა. ალი-ზადე, ი. პასანოვი, მ. ვფენდიევი და სხვ.). ამან შესაძლებლობა მოგვცა XIII—XVIII სს. საქართველოს ბევრი მნიშვნელოვანი მოვლენა შეგვესწავლა ამიერკავკასიის საერთო ისტორიულ ვითარებასთან მჭიდრო კავშირში.

ჩვენს გამოკვლევაში გათვალისწინებულია აგრეთვე აღმ. ევროპისა და ბალკანეთის სახალხო-დემოკრატიული ქვეყნების ორიენტალისტთა გამოკვლევები და წყაროთა პუბლიკაციები. და ეს მით უფრო, რომ ბალკანეთის ხალხთა ბრძოლა მათთვის უცხო და მიუღებელი თურქული ფეოდალიზმის წინააღმდეგ ბევრი კუთხით სწვდება

ამიერკავკასიის ხალხთა ბრძოლას ყინილბაშურ-ირანული და თურქული ფეოდალიზმის წინააღმდეგ.

სათანადოდ გვაქვს გათვალისწინებული აგრეთვე ბურჟუაზიული ორიენტალისტური ისტორიოგრაფიის შედეგები აღმოსავლეთის ისტორიის კერძო საკითხების დამუშავებაში, განსაკუთრებით კი პირველწყაროებიდან უხვად მოტანილი ფაქტიური მასალები. ამავდროს, გაკრიტიკებულია ბურჟუაზიული აღმოსავლეთმცოდნეობის ე. წ. „უნივერსალური ფეოდალიზმის“ ანუ „მარადიული ფეოდალიზმის“ თეორია, რომლის მიხედვით თითქოს იმთავითვე (ძვ. წელთაღრიცხვის II—I ათასწლეულიდან მოკიდებული) ფეოდალიზმი წარმოადგენდა აღმოსავლეთის ბუნებრივსა და კანონზომიერ მოვლენას. ამის გარდა, ბურჟუაზიული აღმოსავლეთმცოდნეობა შუა საუკუნეების აღმოსავლური ფეოდალიზმის შესატყვისად ხმარობს „ისლამურ ფეოდალიზმს“ («Islamic feudalism», «La feodalite islamique»), რითაც გადაშფვეტი მნიშვნელობა ენიჭება მუსლიმანურ სამართალს და გამოარაცხავს აღმოსავლეთის ცალკეული ქვეყნების ფეოდალურ ურთიერთობათა სპეციფიკურ თავისებურებებს. ყველა ამასთან ერთად ბურჟუაზიულ აღმოსავლეთმცოდნეობას „ფეოდალიზმი“ აღმოსავლეთში ესმის პირობითი მნიშვნელობით, სთიშავს ამ ტერმინის შინაარსობლივ მნიშვნელობას „ფეოდალიზმის“ ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულ გაგებას და იყენებს მას „მხოლოდ აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი ბიუროკრატიული სისტემის“ აღსანიშნავად. ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფია არ ცნობს საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციების არსებობას, ამდენადვე მას არ შეეძლო აღმოსავლური ფეოდალიზმის ნამდვილი მეცნიერული შესწავლა.

ჩვენს გამოკვლევაში დასმული საკითხების კვლევა-ძიებაში მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიის მომარჩევებას დიდად უწყობდა ხელს ის გარემოება, რომ მეცნიერული კომუნიზმის ფუძემდებლებს არა ერთი მოსაზრება აქვთ გამოთქმული ფეოდალური ხანის აღმოსავლეთის შესახებ. აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური წყობის თავისებურებაზე უაღრესად საყურადღებო მოსაზრებანი და დებულებებია გამოთქმული არა მარტო კ. მარქსის და ფ. ენგელსის წერილებში (აღმოსავლეთის ომთან დაკავშირებით რომ იყვნენ დაწერილნი) და სპეციალურ ნაშრომებში („თურქეთის საკითხი“, „ბრიტანეთის მფლობელობა ინდოეთში“, „ქრონოლოგიური ამონაწერები...“), არამედ თითქმის უკლებლივ მათ

ყველა ნაშრომში. რა თქმა უნდა, ჩვენ გვაინტერესებდა არა მარტო კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის შეხედულებები აღმოსავლეთის ისტორიის კონკრეტულ საკითხებზე, არამედ საერთოდ ფეოდალური კანონზომიერებათა განსაზღვრაც მარქსიზმის ფუძემდებელ ნაშრომებში. ამავე მიზნითაა გამოყენებული ვ. ლენინის „კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში“, რომელშიაც ამომწურავადა დახასიათებული ფეოდალურ-ბატონყმური სამეურნეო სისტემა.

ჩვენი გამოკვლევა, როგორც აღვნიშნეთ, დაფუძნებულია, ერთი მხრივ, ქართული საბჭოური ისტორიოგრაფიის მიღწევებზე, ხოლო, მეორე მხრივ, საბჭოურ აღმოსავლეთმცოდნეობაში აღმოსავლური ფეოდალიზმის შესწავლის შედეგად მიღებულ დასკვნებზე.

ქართული და აღმოსავლური ფეოდალიზმის შესწავლით არის ძირითადად გაპირობებული საკითხების ის წრე, რომელიც წინამდებარე გამოკვლევაშია წარმოდგენილი. აქედანვე გამომდინარეობს განსახილველი პრობლემა და მისი შესწავლის მეთოდი. გამოკვლევის ზოგად თეორიულ ნაწილში დახასიათებულია ფეოდალური წყობილების თავისებურებანი საქართველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთში, ხოლო სპეციალურ ნაწილში მოტანილია კონკრეტული მასალები ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლისათვის (საბუთები სათათრო ხარკის შესახებ, ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) დოკუმენტები, ელის დებულება, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი). ეს კონკრეტული მასალები უშუალოდ საქართველოს ეხება, თუმცა აქ ძირითადად აღმოსავლური ავტორული წყობა, სავადასახადო სისტემა და პოლიტიკური ორგანიზაციაა დახასიათებული.

ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შესწავლის ცდას არ შეიძლება ჰქონდეს მხოლოდ თეორიული ინტერესი. იგი ორგანულად არის დაკავშირებული XVI—XVII სს. საქართველოს ისტორიულ ვითარებასთან. ესაა ირან-ოსმალეთის მძლავრობის ხანა, როდესაც უცხო დამპყრობლები დაეინებით ცდილობდნენ ჩვენი ქვეყნის დაპყრობას, მის ინკორპორაციას. გაოსმალებას და გაყიზილბაშებას. ამ მიზნისათვის იყენებდნენ დამპყრობლები სხვადასხვა ღონისძიებებს ქართული მიწისმფლობელობის გასაუქმებლად (XVI ს-ის დამლევის სამცხე-საათაბაგოში, XVII ს-ის პირველი მეოთხედი ქართლსა და კახეთში).

საქართველოში აღმოსავლური მიწისმფლობელობის შემოღებას არ შეიძლებოდა არ შეექმნა ქვეყნის პოლიტიკური ინკორპორაციის საწინდარი. ამას ადასტურებს სომხეთის, აზერბაიჯანისა და საქარ-

თველოს გარკვეული ნაწილების (სამცხე-საათაბაგო, აღმ. კახეთი, ქვემო ქართლის სახანო-სასულტნოები...) მავალითი.

XVI—XVII სს. ირანისა და ოსმალეთისათვის დამახასიათებელი ფეოდალური ურთიერთობის გათვალისწინება გასაგებია ხდის, თუ რატომ ებრძოდა ქართული ფეოდალური საზოგადოების სხვადასხვა საზოგადოებრივი ფენა (ფეოდალები, ეკლესია, გლეხები...) აღმოსავლური მიწისმფლობელობისა და საგადასახადო სისტემის (თათრის „ხარაჯობა“) შემოღების ცდებს საქართველოში. რა თქმა უნდა, თითოეული საზოგადოებრივი ფენა კლასობრივი თვალსაზრისით აფასებდა „ოსმალბასთან“ ან „ყიზილბაშობასთან“ დაკავშირებულ მოვლენებს. საკითხის ამ მხარეს სპეციალური თავი აქვს დათმობილი ჩვენს გამოკვლევაში (იხ. „კლასობრივი ბრძოლა საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური ვითარების პირობებში“).

ყიზილბაშურ-ირანული ან ოსმალური ფეოდალური ინსტიტუტების შემოღების ცდებთან დაკავშირებული მოვლენების შესწავლისას მკაფიოდ ვლინდება ირანის და ოსმალეთის რეაქციული როლი საქართველოს მიმართ. შინაგანი ხასიათის ფაქტორებთან ერთად (სათავადოების სისტემა) საგარეო ფაქტორი (მტრული სახელმწიფოებით გარემოცვა) საზოგადოებრივი განვითარების შემაფერხებელ პირობად იყო გადაქცეული. ყველა ამის გათვალისწინება კი გასაგებია ხდის საქართველოს რუსეთთან კავშირის აუცილებლობას, რუსეთის პროგრესულ როლს საქართველოს მიმართ. აქ უნდა გავიხსენოთ ფ. ენგელსის ნათქვამი, რომ „რუსეთი აღმოსავლეთში ყოველთვის ასრულებდა პროგრესულ როლს“¹. მაგრამ ფ. ენგელსის ამ აზრს ქართველი ისტორიკოსები ხშირად იმოწმებდნენ ისე, რომ საჭირო სისრულით არ ითვალისწინებდნენ ირანის ან ოსმალეთის სოციალ-ეკონომიურ ვითარებას. ქართული ისტორიოგრაფიის ამ ხარვეზის შევსებას ისახავს მიზნად ჩვენი გამოკვლევის II თავის შინაარსი („საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთი, XVI საუკუნეში“).

ამავე თავში, კონკრეტული პარალელების გათვალისწინებით, ვცდილობთ ავხსნათ ისიც, თუ რითი და როგორ შეინარჩუნა ქართულმა ფეოდალურმა საზოგადოებამ საკუთარი წარმოება-მეურნეობა. პოლიტიკური ორგანიზაცია, კულტურა და იდეოლოგია. ეს საკითხი ვერ კიდევ ილია ჭავჭავაძემ დააყენა. მაგრამ დღემდე შესწავლილი და გადაჭრილი არაა ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Соч.*, т. XXI, стр. 211.

XVII საუკუნის დამდეგს ახალი ძალით განახლდა ქართული მიწებისათვის ბრძოლა. შაჰ-აბასის აგრესიულ პოლიტიკაში მთავრობის ადგილი ეკირა საქართველოს პოლიტიკური ორგანიზაციის (მის მამულიანურ სახანოდ გადაქცევას). ამიტომ განსაკუთრებული ყურადღება მივაქციეთ „ქართველობისათვის“ (ქართული სოციალ-პოლიტიკური სისტემისათვის) ბრძოლას და ამ ბრძოლის განვითარებას, რაც XVII ს-ის 30-იან წლებში ცნობილი კომპრომისით დამთავრდა. კომპრომისული პოლიტიკის ფორმისა და შინაარსის შესწავლა გვიჩვენებს აღმ. საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილების თავისებურებას XVII ს-ში.

ირანთან დამოკიდებულების ეს პოლიტიკური ფორმა, შემუშავებული XVII ს-ის 30-იან წლებში, არსებობდა XVIII ს-ის მეორე მეოთხედამდე. ამდენადვე გასაგებია, თუ რატომ შემოეფარგლეთ ჩვენი გამოკვლევის ქრონოლოგიური ჩარჩოები XVI—XVII საუკუნეებით.

შესავალში სახელდახელოდ აღნიშნული ვარემოებანი მოწმობენ, თუ რამდენად აუცილებელია ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლა XVI—XVII სს. საქართველოს ისტორიის არა ერთი მნიშვნელოვანი საკითხის გასარკვევად და დასადგენად.

დასასრულ, საჭიროა აღინიშნოს, რომ ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლისას უპირატესად აღმოსავლეთ საქართველოს (ქართლის, კახეთის) და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს (სამცხე-საათაბაგოს) „ყიზილბაშობასთან“ ან „ოსმალბასთან“ დაკავშირებული მოვლენები გვაქვს ვათვალისწინებული. დას. საქართველოში (იმერეთში) ოსმალეთი მხოლოდ XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ცდილობს შემოიღოს ოსმალური მიწისმფლობელობა. ამ დროს ჩადგნენ იმერეთის ციხეებში ოსმალთა მეციხოვნეები, ამით აიხსნება, რომ აქ „ურუმულთაგან შერეული“ წესი თავის გამოხატულებას პოულობდა უმთავრესად მეფე-მთავრების ტიტულაციაში („ხონთქრის ყმა“) და სათათრო ხარკში (საური, სალიანა).

აღმოსავლური „რიგის“ ვაელების განსხვავებული მოცულობა შეინიშნება იქაც, სადაც ვასალური დამოკიდებულება გაფართოვდა (აღმ. საქართველო) ანდა ქვეყნის სრული ინკორპორაცია მოხდა (სამცხე-საათაბაგო). სამცხე-საათაბაგო გაოსმალდა, ხოლო აღმ. საქართველოში (XVII ს-ის 30-იანი წლებიდან) „ყიზილბაშურმა რიგმა“ ქართლის გვერდით გაიდგა ფესვი და „შერეული წესის“ არსებობა გააპირობა.

ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედეგებითი შესწავლისას, ჩვენთვის მთავარი იყო ქართული ფეოდალიზმის ზოგადი ნიშნები, რადგან განმაზოგადებელ გამოკვლევებში მნიშვნელოვანი პირობითი მნიშვნელობა არ ჰქონდა ფეოდალურ ურთიერთობათა და შეურწმუნების ნაირსახეობის გათვალისწინებას საქართველოს ცალკეული კუთხეების მიხედვით.

თავი პირველი

წყაროთა მიმოხილვა

ჩვენს გამოკვლევაში დასძული საკითხების შესასწავლად არსებობს წყაროების მეტად ფართო წრე.

ყველა წყარო ქვემოთ განხილულია მხოლოდ ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლის თვალსაზრისით. საამისოდ მოგვეპოვება საკმაოდ ხელშესახები ცნობები (ზოგჯერ მეტად ვრცელი) როგორც ქართულ-უცხოურ ნარატიულ, ისე განსაკუთრებით დოკუმენტურ წყაროებში.

ცნობილია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ გამგრძელებლები უხვად სარგებლობდნენ „სპარსთა და სომეხთა ცხოვრებაებით“. ამის მიზეზი თვითონ მათ აქვთ აღნიშნული—XV—XVI სს. საქართველოს ისტორიის გასაცნობად არ არსებობდა გაბმული თხრობის შემცველი საისტორიო ნაწარმოები ქართულად.

ის, რაც აღებული ხანიდან XVII—XVIII სს. ქართველ ისტორიკოსებს ხელთ ჰქონდათ, მათ გამოიყენეს კიდევც, სახელდობრ XV ს-ის დამდეგს შედგენილი „ძეგლი ერისთავთა“ და XVI ს-ის დამლევს დაწერილი „მესხური ქრონიკა“ (ეს უკანასკნელი სიტყვა-სიტყვით არის შეტანილი ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველოს ცხოვრებაში“). ორთავე ნაწარმოები ლოკალური ხასიათის ისტორიას წარმოადგენს, მათი შინაარსი მხოლოდ საქართველოს ზოგიერთი კუთხის თავგადასავალს გადმოსცემს.

XVII საუკუნემდელი ქართული ნარატიული წყაროებიდან ჩვენთვის გარკვეული ღირებულება ჰქონდა „მესხურ ქრონიკას“¹, რომელიც შეიცავს მნიშვნელოვან და საყურადღებო ცნობებს „ოსმალთების“ გავრცელების შესასწავლად XVI ს-ის უკანასკნელი მეოთხედის

¹ სამი ისტორიული ზრონიკა, ე. თაყაიშვილის გამოც., თბილისი, 1890.

სამცხე-საათაბაგოში. „მესხური ქრონიკის“ ლირებულებას წოდის ისიც, რომ იგი აღწერილი მოვლენების თანადამხდურის და მხილველის მიერ არის დაწერილი.

XVII—XVIII სს. ქართველი ისტორიკოსები XV—XVI სს. საქართველოს ისტორიის აღსადგენად უპირატესად უცხოურ წყაროებს (სპარსული, სომხური, ბიზანტიური...) იყენებდნენ. მხოლოდ ზოგიერთი მათგანი, და ისიც მეტად იშვიათად, სარგებლობდა XV—XVI სს. ქართული დოკუმენტური მასალებით („სწავლულ კაცთა“ კომისია, ვახუშტი ბაგრატიონი...). ამიტომ ჩვენ უპირატესობა მივანიჭეთ „ქართლის ცხოვრების“ ვაგრძელებათა წყაროთა წყაროებს—სპარსულ და სომხურ საისტორიო თხზულებებს. რა თქმა უნდა, უკრიტიკოდ არცეს წყაროებია გამოყენებული ჩვენს გამოკვლევაში.

ფარსადან გორგიჯანიძეს, როგორც ცნობილია, თავის „ისტორიაში“ თითქმის სიტყვა-სიტყვით შეუტანია ვრცელი ცნობები ისკანდერ მუნშის თხზულებიდან. ამ გარემოებაზე მიუთითა ჯერ კიდევ აკად. ივ. ჭავჭავაძის მიერ, მაგრამ ამ მიმართულებით დაკვირვების და შედარების გაღრმავებამ ცხადყო, რომ თავის მხრივ ისკანდერ მუნში დამოკიდებული იყო XVI ს-ში მოღვაწე ისტორიკოსს პასან რუმელუს თხზულებაზე. აღნიშნული გარემოება, ვფიქრობთ, კარგად მოწმობს, თუ რამდენად აქტუალურია, წყარომცოდნეობითი თვალსაზრისით, XVII—XVIII სს. ქართული საისტორიო ნაწარმოებების სპარსული წყაროების გამორკვევის საკითხი.

საზოგადოდ ჯერ ისევ გამოსარკვევია ფარსადან გორგიჯანიძის როგორც ადრინდელი (XV ს-ის), ისე გვიანდელი (XVII ს-ის პირველი ნახევრის) სპარსული წყაროები. ჯერჯერობით საფუძველი გვაქვს XV საუკუნისათვის დავასახელოთ თემურ-ლენგის ერთ-ერთი ისტორიკოსი შერაფ ედ-დინ ალი იეზიდი, ხოლო XVII ს-ის მეორე მეოთხედისათვის, წინასწარი ვარაუდით, ისკანდერ მუნშის თხზულების ვაგრძელება და მირზა მოჰამედ თაჰერი¹. ამგვარადვე გამოსარკვევია

¹ ივ. ჭავჭავაძის მიერ, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 295—296.

² ივ. ჭავჭავაძის მიერ, დსახ. ნაშრ., გვ. 293-294. აკად. ივ. ჭავჭავაძის მიერ ასახელებს შერაფ ედ-დინის თხზულების უცნობი ავტორის მიერ შემოკლებულ რედაქციასაც, რომელსაც „ფატხანამა სახბეიურიანი“ ეწოდება.

³ მოჰამედ თაჰერის ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტი, თარგმანი და შენიშვნები ვ. ფეთურისისა. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 277-278.

„ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებათა და კერძოდ, ვახუშტი ბაგრატიონის „ისტორიის“ სპარსული და ოსმალური წყაროები. ქართველთა გეგმობემა მხოლოდ XVII—XVIII სს. ქართველ ისტორიკოსთა სამართაო ცნობა, რომ ისინი სპარსთა და ოსმალთა „ცხოვრებებით“ სარგებლობდნენ.

მომავალში ალბათ სრული უეკველოებით გამოირკვევა, რომ ქართველ ისტორიკოსებს მხედველობაში ჰქონდათ თემურ-ლენგის ისტორიკოსები, ხონდემირის, ქასან რუმლუს, ისკანდერ მუნშის და სხვა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში შედარებით ნაკლებ ცნობილი, სპარსულენოვან ისტორიკოსთა ნაწარმოებები. ამის მთავარი საბუთია ის, რომ დასახელებულ ისტორიკოსებს უხვი ცნობები მოეპოვებათ XV—XVI სს. საქართველოს შესახებ.

უფრო რთულია ოსმალური წყაროებით სარგებლობის საკითხი, რადგან ამ მიმართულებით, ჯერ ერთი, არავის უწარმოებია დაკვირვება და, მეორეც, ოსმალური წყაროებიდან უფრო ქრონოლოგიის დასადგენად საჭირო ცნობები ჩანს გამოკრებილი, რაც შედარების ნაკლებ შესაძლებლობას იძლევა, ვიდრე ამა თუ იმ ამბის ვრცელი აღწერილობა.

გამოსარკვევია აგრეთვე XVII—XVIII სს. ქართველ ისტორიკოსთა სომხური წყაროები. მაგრამ რაკი სომხური წყაროები XV—XVII სს. საქართველოს ისტორიის დასადგენად იყო საჭირო, უნდა ვიფიქროთ, რომ მათ განკარგულებაში იყო თომა მეწოფელის (XV ს.), არაქელ თავრიზელის (XVII ს.) და ზაქარია სარკავაჯის (XVII ს.) საისტორიო თხზულებები. განსაკუთრებით უხვად უნდა ესარგებლათ ქართველ ისტორიკოსებს არაქელ თავრიზელის ვრცელი საისტორიო ნაწარმოებით, სადაც დაწერილებით არის აღწერილი შაჰ-აბასის ლაშქრობანი ამიერკავკასიაში და, ამავე დროს, გეაწვდის მეტად საყურადღებო ცნობებს გიორგი სააკაძის მოღვაწეობასთან დაკავშირებით.

ჩვენი მიზნისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა სამ ქართულ საისტორიო თხზულებას: ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიას, ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველოს ცხოვრებას“ და პაპუნა ორბელიანის „მცირე ქართლის ცხოვრებას“ (მეორენაირად—„ამბავნი ქართლისანი“). ფ. გორგიჯანიძის და ვ. ბაგრატიონის ნაწარმოებებში შეფასებულია (გარკვეული პოზიციებიდან) ირანის და ოსმალეთის პოლიტიკა საქართველოს მიმართ; დახასიათებულია „შერეული წესი“-ს თავისებურება როსტომ მეფის დროიდან მოყოლებუ-

ლი. პაპუნა ორბელიანი დაწვრილებით აღწერს „ოსმალობას“ და „ყიზილბაშობას“ XVII ს-ის მეორე მეოთხედის საქართველოში. XVII ს-ის ზოგიერთი პოლიტიკური მოვლენის შესაფასებლად გარდა უკვე დასახელებული საისტორიო თხზულებებისა, გასული ბუღია აგრეთვე თეიმურაზ I-ის „წამება ქეთევან დედოფლისა“, არჩილის „გაბაასება“, იოსებ თბილელის „დიდმოურავიანი“, ბერი ეგნატაშვილის „ახალი ქართლის ცხოვრება“.

სომხური წყაროებიდან დამოწმებულია არაქელ თავრიზელის (დავრეციცის) და ზაქარია სარკავაგის (დიაკონის) საისტორიო ნაწარმოებში დაცული ის ცნობები, რომელთა შინაარსი შაჰ-აბასის დროს საქართველოში დატრიალებულ ამბებს ეხება.

როგორც ცნობილია, XVI ს-ის სომხური ისტორიოგრაფია მეტად ღარიბია საისტორიო ნაწარმოებებით. სამაგიეროდ XVII—XVIII სს. შეიქმნა ისეთი საისტორიო თხზულებები, რომელთა მნიშვნელობა სომხეთისა და აზერბაიჯანის ფეოდალურ ურთიერთობათა შესწავლისათვის არა ერთგზის აღუნიშნავთ ამ საკითხის მკვლევარებს¹.

ამათგან ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებო იყო არაქელ თავრიზელი² და ზაქარია სარკავაგის³ თხზულებები.

არაქელ თავრიზელის (დაიბადა XVI ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში, გარდაიცვალა XVII ს-ის 60-იან წლებში) „გირქ პატმუთიანც“ („ისტორიათა წიგნები“) მოიცავს 1601—1662 წლის ამბებს. ზაქარია სარკავაგის „პატმუთიუნი“ („ისტორია“) მოიცავს სომხეთის და, ნაწილობრივ, აგრეთვე მისი მეზობელი ქვეყნების (აზერბაიჯანი, საქართველო) ისტორიას შაჰ-აბასის დროიდან მოკიდებული 1699 წლამდე. ჩვენთვის საინტერესო იყო ორსავე სომხურ საისტორიო ნაწარმოებში დაცული საქართველოს შესახებ ცნობები, აგრეთვე იქ მოტანილი სოციალურ-ეკონომიური რიგის ფაქტები (ოსმალური და ყიზილბაშური მმართველობის წესები, გადასახადები, გლეხთა მდგომარეობა და სხვ.).

¹ ამ თვალსაზრისით აქვს მიმოხილული და გამოყენებული XVII—XVIII სს. სომხური ნარატიული წყაროები, კერძოდ, ი. პეტრუშევსკის *об. И. П. Петрушевский, очерки...*, გვ. 48—54.

² *Livre d'histoires par varitabied Arakel de Tauris. Collection d'historiens Armeniens, t. I, SPb, 1874, გვ. 269—607.*

³ *Mémoires historiques Sur les Sofis par le diacre Zakaria, Collection d'historiens Armeniens, t. II, SPb, 1876, გვ. 1—154.*

აღმოსავლური საისტორიო ნაწარმოებები (სპარსული, თურ-
ქული) წარმოადგენენ XVI—XVII სს. საქართველოს ისტორიის პირ-
ველ წყაროებს. და ეს იმ გასაგებო გარემოების გამო, რომ საქარ-
თველო, ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნებთან ერთად, ირან-ოსმალეთის
გაუთავებელი ომების მთავარი ასპარეზი იყო.

წინამდებარე გამოკვლევაში გამოყენებულია უპირატესად ის
სპარსულენოვანი ნარატიული წყაროები, რომლებშიაც XVI—XVII
სს. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ვითარების ამსახველი
ცნობებია დამოწმებული. საამისო ცნობებს ეპოელობთ ზონდემი-
რის, ჰასან რუმლუს, ისკანდერ მუნშის და მოჰამედ თაქერის საის-
ტორიო თხზულებებში.

ზონდემირის (დაახლ. 1475—1537) „ჰაბიბ ას-სიარ“ („ცხოვ-
რებათააღმწერლობის მეგობარი“) წარმოადგენს აღმოსავლურ ის-
ტორიოგრაფიაში კარგად ცნობილ „მსოფლიო ისტორიის“ ტიპის
საისტორიო ნაწარმოებს. ამ თხზულების მესამე ტომის მეოთხე
ნაწილში აღწერილია ისმაილ I-ის (1502—1524) მოღვაწეობის ხანა,
თბრობა მიუყვანილია 1524 წლამდე. თვითონ თხზულება დამთავრე-
ბულია 1526 წელს. ჩვენთვის საყურადღებო იყო ზონდემირის ის
ცნობა, რომლითაც აღნიშნულია ქართველი მეფე-მთავრების მეხარ-
ეობა ირანის შაჰის მიმართ. 1518 წლით დათარიღებული ეს ცნობა
ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოყენებულა ივ. ჯავახიშვილის
მიერ¹.

ჰასან-ბეგ რუმლუს „აჰსანუთ-თავარიხ“ („საუკეთესო ისტო-
რიათა შორის“) მსოფლიო ისტორიის ტიპის ნაწარმოებია და თორ-
მეტი ტომისაგან შედგებოდა. ჯერჯერობით ცნობილია მხოლოდ XI
—XII ტომები. მეთორმეტე ტომი შეიცავს სეფიანთა სახელმწიფოს
ისტორიას XVI ს-ის დამდეგიდან 1578 წლამდე. ამ ტომის სპარსული
ტექსტი და ინგლისური თარგმანი გამოქვეყნდა 1931—1934 წწ. ინ-
დოეთში². ისტორიის წერას ჰასან რუმლუ 1571 წელს შესდგომია.
მის განკარგულებაში ყოფილა XVI ს-ის პირველი ნახევრის სპარსუ-
ლი წყაროები და ირან-ოსმალეთის პირველი ომის (1514—1555 წწ.)
მომსწრეთა ზეპირი გადმოცემები. მისი დროის მოვლენების აღწერა
კი ავტორის პირად დაკვირვებებზეა დამყარებული.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 227—229.

² A chronicle of the early Safawis being the Ahsanul't-tawarikh
of Hasan-i Rumlu, edited by S. N. Seldon, Gakward's oriental series,
№ LVII (სპარსული ტექსტი), № LXIX (ინგლისური თარგმანი), ბაროდა,
1932—1934.

პასან რუმლუ მონაწილეობდა შაჰ-თამაზ I-ის ლაშქრობაში 1547 წელს საქართველოს წინააღმდეგ. ამიტომ მთელი ამ ლაშქრობის მსვლელობა (თითქმის სიტყვა-სიტყვით გამეორებული ისკანდერ მუნშის და ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებებში) დაფუძნებული იქნა იმაზე, რაც ავტორს საკუთარი თვალით ჰქონდა ნანახი და განცდილი. პასან რუმლუ, ეტყობა, კარგად იცნობდა არა მარტო აღმ. ამიერკავკასიის ქვეყნების, არამედ საქართველოს პოლიტიკურ ვითარებასაც, საქართველოს შესახებ მის საისტორიო ნაწარმოებში მოიბოვება ისეთი ცნობები, რომლის მსგავსი არც ერთ ქართულ წყაროში არ გვხვდება (ასეთია, მაგალითად, ცნობა იესე კახთა ბატონიშვილის დატყვევებისა და მისი ალაშუტის ციხეში გამოკეტვის ნამდვილი მიზეზების შესახებ). პასან რუმლუს მრავალი ცნობა მოაქვს ირანის შაჰის კარზე მყოფი სხვა ქართველების შესახებაც.

პასან რუმლუს საისტორიო ნაწარმოებში აღწერილია სიმონ მეფის ძმის დავით ბატონიშვილის ყაზვინს მისვლა (1562 წელს და არა 1564 წელს, როგორც ეს ქართულ ისტორიოგრაფიაშია მიღებული), მისი გამაჰმადიანება აზნაურებთან ერთად, ყიზილბაშური ხალხის ჩაცმა და ქართლის ხანად დანიშვნა. მასვე, სწორედ ამ ამბის აღწერასთან დაკავშირებით, ნათქვამი აქვს, რომ თბილისი და მისი სანახების (ქვემო ქართლის) მიწები, შაჰის ბრძანებით, ირანის დივანს დაუქვემდებარეს. ეს ცნობა, ეტყობა პასან რუმლუზე დაყრდნობით, შემდეგ არა ერთხელ აქვს გამეორებული ისკანდერ მუნშის, ამ ცნობის შემოწმებისას ყურადღება მივაქციეთ იმ გარემოებას, რომ დაუდ-ხანის (1562—1578) სახელით მამულის წყალობის ან განახლების არც ერთ სიგელს არ მოუღწევია ჩვენამდე. საქმე გვაქვს არაჩვეულებრივ ფაქტთან, რომელიც ახსნას საჭიროებს. ჩვენი აზრით, ეს, ალბათ, აიხსნება იმით, რომ მამულების მფლობელობის განახლების უფლება (ქვემო ქართლში) ამიერიდან შაჰის დასტურს და შაჰისავე ფირმანს საჭიროებდა. ამ მოვლენის განვითარებასთანაა ჩვენ მიერ უშუალოდ დაკავშირებული ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) საბუთების გაჩენა XVI ს-ის 80-იან წლებში.

ისკანდერ მუნშის (1560—1634) დიდი საისტორიო ნაწარმოები „თარხ-ი ალემ არა-ი აბასი“ („ქვეყნის დამამშვენებელი აბასის ისტორია“) შეიცავს შაჰ-აბასის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ვრცელ აღწერას—დაბადებიდან სიკვდილამდე (1571—1629). მაგრამ მის შესავალში (მუყადემე) წინარე პერიოდის ამბებიც საკმაოდ ვრცელადაა მოთხრობილი, რისთვისაც გამოყენებულია მრავალრიცხოვანი წყაროები და კერძოდ, პასან რუმლუს „აჰსანუთ-თავარიხ“.

ისკანდერ-ბეგ თურქემანი, მეტსახელად მუნში (მდივანი) XVII სს. სპარსულენოვანი ისტორიოგრაფიის ერთი ნაწილი და ნიჭიერი წარმომადგენელთაგანია. იგი 1593/4 წლიდან და მდივნის მოვალეობას, რის გამოც მისთვის ხელმისაწვდომი სახელმწიფო საბუთები და შექმლო მათი გამოყენება თავის საისტორიო ნაშრომში, ისკანდერ მუნში გვაწვდის სანდო და ზუსტ ცნობებს, თუმცა ის არსად არ უხვევს ირანის მთავრობის ოფიციალურ თვალსაზრისს აღწერილი მოვლენების შეფასება-გამოქვეყნებისას.

ისკანდერ მუნში, ეტყობა, პირადად იცნობდა ამიერკავკასიის ქვეყნებს და, არც თუ ისე იშვიათად, მათს შინაგან ისტორიას ვაღმოსცემდა შაჰ-აბასის ამ ქვეყნებში ლაშქრობათაგან სრულიად დამოუკიდებლად¹. ადგილობრივი ისტორიის საკითხებს და, კერძოდ, აზერბაიჯანის, სომხეთისა და საქართველოს ისტორიას არსად ისეთი ადგილი არ ეთმობა, რამდენიც ისკანდერ მუნშის საისტორიო ნაშრომში². ზოგადი თვალსაზრისით კი მისი თხზულება საინტერესოა და საყურადღებო იმ მხრივაც, რომ იქ მრავლად არის მოტანილი ცნობები შაჰ-აბასის აგარარულ და საგადასახადო პოლიტიკაზე, თიულის და სოიურღალის ინსტიტუტზე, სამოხელეო და სამხედრო ორგანიზაციაზე.

XVI ს-ის დამლევის და XVII ს-ის პირველი მეოთხედის საქართველოს ისტორიისათვის, ცნობების სიუხვის მხრივ, ისკანდერ მუნშის თხზულება განუმეორებელი წყაროა. მის თხზულებაში ხშირადაა გამოყენებული ქართული სოციალური ტერმინოლოგია (თავადი, აზნაური, მსახური), რაც სხვა სპარსული წყაროებთანაც არის ცნობილი, მაგრამ არავის, ისკანდერ მუნშის გარდა, ასეთი თანამიმდევრობით არ ვაღმოუცია ფეოდალური საქართველოს სოციალური სტრუქტურა. ამით იგი, რა თქმა უნდა, ერთგვარად აღნიშნავდა იმ განსხვავებას, რომელიც ფეოდალური საქართველოს და ფეოდალური ირანის სოციალურ წყობილებას შორის არსებობდა. ამავე დროს, ისკანდერ მუნში ქართველი მეფე-მთავრების და ფეოდალების მიმართ იყენებდა სპარსულ ფეოდალურ ტერმინოლოგიასაც: ვალი, ხანი, პაქიმი, ბეგი, ხოლო აღმ. საქართველოს „მულქ-ი მოურისს“ („სამცვიდრო მულქს“) უწოდებდა. ამით ისტორიკოსი გამოხატავდა ირანის მთავრობის ოფიციალურ თვალსაზრისს, რაც ნამდვილად რეალურ შინაარსს იყო მოკლებული. ისკანდერ მუნშის თხზულებიდან

¹ Н. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 34.

² იქვე.

გამოყენებული გვაქვს სოციალურ-ეკონომიური რივის ის ფაქტები, რომელთა შინაარსი უშუალოდ საქართველოს ეხება.

ისკანდერ მუნშის „თარხ-ი ალემ არა-ი აბასი“-ს პრაქტიკული ცხოვანი ხელნაწერები მოიპოვება საბჭოთა კავშირის ყველა რესპუბლიკის ცენტრალურ სიძველეთსაცავებში, მათ შორის აგრეთვე აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში¹. ი. პეტრუშევსკი ცდებოდა, როცა აღნიშნავდა ამ თხზულების ტექსტის თარგმანების არ არსებობას². ისკანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ გერმანულად თარგმნილი აქვს აკად. დორნს³, ხოლო ფრანგულად აკად. ბროსეს⁴.

მირზა მოჰამედ თაპერ ყაზვინელი, მეტსახელად „ვაჰიდი“ („ერთადერთი“) XVII ს-ის ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე და ისტორიკოსია. 1645 წელს იგი დაინიშნა აბას II-ის (1642—1667) კარის ისტორიოგრაფად (მეჭლის ნაეისად). მისი შმა იყო ისტორიკოსი მოჰამედ იუსუფი. სულეიმანის ხელმწიფობაში (1667—1694) მოჰამედ თაპერი სახელმწიფოს უპირველესი ვეზირი (ექთიმადოვლე) იყო. გარდაიცვალა იგი XVII ს-ის დამლევს. მისი მოღვაწეობის ზოგიერთი მხარე აღწერილი და დახასიათებული აქვს ფარსადან გორჯიჯანიძეს, რომლისთვისაც ალბათ ცნობილი იყო მისივე საისტორიო ნაწარმოები⁵.

მოჰამედ თაპერს თანამდებობრივი მდგომარეობის გამო ხელი მიუწვდებოდა სახელმწიფო საბუთებზე, ზოგი საბუთი კი მის მიერ უნდა ყოფილიყო შედგენილი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ საბუთებზე დაყრდნობით ლაპარაკობს იგი როგორც სახელმწიფო (დივანის), ისე შაჰის სახასოს მიწების და ვაკუფის შემოსავლის აღრიცხვაზე, ავ-

¹ სპარსული ხელნაწერების კოლექცია, S. № 12

² И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 33.

³ B. Dorn, *Erster Beitrag zur Geschichte d. Georgier. Memoires de l' Akademie imper. de sciences...* VI série, t. sixième.

⁴ M. Brosset, *Histoire de la Géorgie, II partie. Histoire moderne. Addittion V.*

⁵ ვლ. ფუთურიძე ამის გამო შენიშნავს: „სპარსული ენის კარგი მცოდნე ქართველი ისტორიკოსი... რასაკვირველია, იცნობდა მირზა თაპერის „ისტორია“-საც და შესაძლებელია კიდევ სარგებლობდა მით, მაგრამ გამოორიცხული არ არის ისიც, რომ ორივე ისტორიკოსს ერთი და იგივე წყარო ჰქონდა და ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მოგვეთხრობს ორივე ამა თუ იმ ისტორიული ფაქტის შესახებ“. ვლ. ფუთურიძე, *მოჰამედ თაპერის ცნობები საქართველოს შესახებ*, გვ. 378.

რეთვე იმ ბოროტმოქმედებებზე, რომელთაც ადგილი ჰქონდათ სხელმწიფო ბარათების მფლობელთა (ბერათ დარან) და სოცელწლიური რენტის (ჰამესალე დარან) მქონე პირთა თანხების მოკლედ თაქერის ამგვარ ცნობათა მნიშვნელობა ურთიერთობის შესწავლისათვის აღნიშნა ი. პეტრუშევსკიმ¹.

მოჰამედ თაქერ ვაჰიდის თხზულება, რომელიც აბას II-ის სხელმწიფობის ქრონიკას წარმოადგენს, სხვადასხვა სათაურითაა ცნობილი: „თარხ-ი თაქერ-ი ვაჰიდ“ („თაქერ ვაჰიდის ისტორია“), „თარხ-ი შაჰ-ი აბას-ი სანი“ („შაჰ-აბას II-ის ისტორია“), „აბას-ნამე“ („აბასის წიგნი“). მოჰამედ თაქერის საისტორიო ნაშრომი გამოცემული არ ყოფილა.

დოც. ელ. ფუთურიძემ გამოაქვეყნა საქართველოს შესახებ ადგილების სპარსული ტექსტი და ქართული თარგმანი, შესავალი წერილით და შენიშვნებით². გამომცემელს სპარსული ტექსტი გადმოუღია ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერიდან (აკად. დორნის კატალოგი, № 303, მეორე ნაწილი), მაგრამ შეუდარებია ის აკად. ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების დაუმთავრებელ ხელნაწერთან (სპარსული ხელნაწერების კოლექცია, S № 18). მასვე ძირითადი ტექსტის ზოგიერთი მცდარი წაკითხვა გასწორებული აქვს საქ. მუზეუმის ხელნაწერის მიხედვით.

XVI—XVII სს. საქართველოს ისტორიისათვის თურქული წყაროები კიდევ უფრო ნაკლებ არის გამოყენებული, ვიდრე სპარსული წყაროები. და ეს მიუხედავად იმისა, რომ ალის (1541—1599), იბრაჰიმ ფეჩევის (1574—1650), ეელია ჩელების (დაახლ. 1611—1678), მუსტაფა ნაიმას (1655—1716) და XVI—XVIII სს.³ სხვა თურქ ისტორიკოსთა თხზულებებში უხვადაა მოტანილი საქართველოს შესახებ ცნობები. ზოგი თურქული საისტორიო ნაშრომის შინაარსი კი მხოლოდ საქართველოს ეხება. ასეთია მაგ., ალის „ნუსრეთნამე“ („გამარჯვებათა წიგნი“). XVI ს-ის 80-იანი წლების ანონიმური ავტორის „ეაყა-ი თიფლისს“ („თბილისის ამბავნი“) და XVIII ს-ის მეორე მეოთხედში შედგენილი „ფეთ-ნამე ჰაკი გურჯისტან“ („საქართველოს დაპყრობის ისტორია“).

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 38.

² მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, გვ. 375—425.

³ თურქ ისტორიკოსთა ზოგიერთი ცნობა საქართველოს შესახებ თარგმნილი და კომენტარებული აქვს პროფ. ს. ჯიქიას (იხ. აქვე თავი V).

მართალია, ფეოდალური ხანის თურქულ ისტორიოგრაფიაშიც მთავარი ადგილი ომებს, სულტნებს, ვეზირებს, სარდლებს და ფაშებს ეთმობა, მაგრამ თურქ ისტორიკოსთა თხრობაში ზოგან ციალურ-ეკონომიური რიგის ფაქტებიც არის ჩართული.

თურქულ ნარატიულ წყაროებში დამოწმებული ამ რიგის ცნობები გამოყენებული გვაქვს უპირატესად სამხრეთ საქართველოში შემოღებული „ოსმალობის“ დასახასიათებლად. ამ ცნობათა ტენდენციურობის მიუხედავად, მათი ისტორიულ-კრიტიკული ანალიზი შესაძლებელს ხდის თვალი გაეადევნოთ სამცხე-საათაბაგოს თანდათან გაოსმალებას. შევისწავლოთ აქ შემოღებული ოსმალური მიწისმფლობელობა, ადმინისტრაციული და საგადასახადო სისტემა.

ქართული დოკუმენტური წყაროებიდან უწინარეს ყოვლისა უნდა დავასახელოთ ისტორიული საბუთები, მათი პუბლიკაცია XIX ს-ში დაიწყო, ყველაზე დიდი რაოდენობით კი საბჭოურ პერიოდში გამოქვეყნდა.

ჩვენ ვსარგებლობდით ძირითადად XVI—XVII სს. ქართული საბუთებით, ისინი „ქართველობის“ (ქართული სოციალ-პოლიტიკური სისტემის) ამსახველი არიან. მაგრამ შესაძარებელი მასალა მოძიებულია ამაზე უფრო ადრინდელ და გვიანდელ საბუთებშიც. საქმე ისაა, რომ XIII—XV სს. ზოგი ქართული საბუთი „ულუსობის“ ან „თათართა მფლობელობის“ ბევრი მოვლენის შემცველია, ხოლო XVIII ს-ის მეორე მეოთხედის ქართული საბუთები, თითქმის მთლიანად, „ოსმალობის“ და „უიზილბაშობის“ გამოშატველი არიან. ვფიქრობთ, რომ ჩვენს გამოკვლევაში ამით არ უნდა ირღვეოდეს ისტორიული პერსპექტივა, რადგან გარკვეული პერიოდის ქართული საბუთები საუკეთესო წყაროს წარმოადგენენ ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლისათვის, ზოგიერთი საბუთიდან კი ყოველგვარი კომენტარის გარეშეც ნათლად ჩანს, თუ იმდროინდელი ქართველების წარმოდგენით რა განსხვავება არსებობდა „ულუსობასა“ და „ქართველობას“ შორის ანდა „ოსმალობა-უიზილბაშობასა“ და „ქართველობას“ შორის.

XVI—XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთებიდან გამოკრებილია აგრარული წყობის, სოციალური ურთიერთობის, საგადასახადო სისტემისა და პოლიტიკური წყობილების დამახასიათებელი ცნობები. საამისოდ გათვალისწინებულია მამულის ნასყიდობის, წყალობის, შეწირულების, გაცელის და დაგირაუების წიგნები, ბატონყმური რიგის (გლეხთა სოციალური მდგომარეობის ამსახველი) საბუთები, სითარხნის სიგელები, გარიგებისა და სარგოს წიგნები.

მაგრამ როგორც ამას თავის ადგილზე ვნახავთ, შესაძლოა მასალა განსახილველი პრობლემისათვის შეიძლება მოეძიოთ თვით XVI—XVII სს. ქართულ ისტორიულ საბუთებში. ასეა, მაგალითად, სახადო ტერმინების ისტორიულ-კრიტიკული ანალიზის შედეგად, სათათრო გამოსაღების (საური, მალი, ულუფა...), შინაარსობლივ მნიშვნელობას, რაც შესაძლებლობას გვაძლევს დავადგინოთ საქართველოს ირანთან თუ ოსმალეთთან დამოკიდებულების პოლიტიკური ფორმები. XVI ს-ის 70-იანი წლების ქართულ საბუთებში მოხსენებული მეღიკი, ტარულა, თასილდარი და მისთანანი გასაგებია ხდის, თუ რა დროიდან შეინიშნება ირანული პოლიტიკური ინსტიტუტების გავლენა (უკეთ სპარსული სამოხელეო ტერმინოლოგიის გავრცელება) აღმ. საქართველოში. XVII ს-ის პირველი ნახევრის საბუთებში გვხვდება ისეთი ცნობებიც, საიდანაც ჩანს, თუ როგორ, რატომ და რა მიმართულებით ცდილობდა შაჰ-აბასი ქართული აგრარული სისტემის გარდაქმნას. ყველაზე უხვად კი, როგორც აღვნიშნეთ, საამისო ცნობები „ოსმალობის“ და „ყიზილბაშობის“ პერიოდის საბუთებში მოიპოვება.

საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ ერთი მნიშვნელოვანი გარემოებაც: XVI—XVII სს. ქართული საბუთებისათვის, როგორც ცნობილია, დამახასიათებელი ხდება აღმოსავლური ტერმინოლოგია. უკვე ამ გარემოებამ არ შეიძლება არ მიიქციოს განსახილველი პრობლემით დაინტერესებული მკვლევრის ყურადღება. მიუთ უმეტეს, რომ სწორედ ეს არის იმათი მთავარი არგუმენტი, ვინც იგივეობის ნიშანს სვამს ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ წყობილებას შორის.

არ არსებობს XVI—XVIII სს. არც ერთი ისეთი ქართული საბუთი, სადაც დიდი რაოდენობით არ იყოს მოტანილი აღმოსავლური ტერმინი. მათი უმეტესობა სწორედ აღებულ ხანაშია ქართულში შემოხიზნული და შეთვისებული. ეს აშკარად ირანის და ოსმალეთის გავლენით აიხსნება. მართალია, აღმოსავლური ტერმინოლოგია ადრევე იკვლევს გზას ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში (სასაწესო სპარსელების, არაბების, თურქ-სელჩუკების, მონღოლების, თურქების და თურქმანების დროს), მაგრამ არასდროს ისე ფართოდ არ გავრცელებულა, როგორც XVI—XVII საუკუნეებში. აღმოსავლური ტერმინები ამ დროს გამოყენებულია დიპლომატიკასა და მეტროლოგიაში, კულტურასა და მწერლობაში, ყოფა-ცხოვრებასა და ვაჭრობა-ხელოსნობაში, გადასახადების, გლეხთა ვალდებულებების, მოხელეების, სახელმწიფო დაწესებულებებისა და თვით სოციალური ინს-

ტიტუტების აღსანიშნავად, მაგრამ ყველაფერი ეს არ გამოდგება სადარებელ მასალად, რადგან აღმოსავლური ტერმინი არ ჰქონდა ქართული ფეოდალური ურთიერთობიდან გამომდინარე შინაარსით ანალოგიური ვითარება შეიძლება დაენახათ ყველა ქვეყანაში, მაგრამ თავისთავად ცხადი უნდა იყოს ამ მოვლენის სპეციალური შესწავლის საჭიროება.

ჩვენი გამოკვლევის მიზანი ისე ფართო არ არის, რომ ვუჩვენოთ თითოეული აღმოსავლური ტერმინის ქართულში შემოხიზვნის გზები და, ყველა კერძო შემთხვევაში, დავადგინოთ მისი შინაარსობლივი მნიშვნელობა. ეს ამჟამად აღემატება ერთი მკვლევრის შესაძლებლობას, ქართულ ისტორიოგრაფიაში არა ერთი ფაქტია დამოწმებული და აღნიშნული, თუ როგორ იცვლებოდა აღმოსავლური ტერმინის შინაარსობლივი მნიშვნელობა ქართული ფეოდალიზმის გარემოცვის პირობებში. ზოგიერთი დაკვირვება ამ მიმართულებით აღნიშნული გვაქვს ჩვენც სხვადასხვა დროს გამოქვეყნებულ წერილებში¹.

ამასვე ადასტურებს XVIII ს-ის დამდეგს შედგენილი ქართული სახელმწიფო, ადმინისტრაციული და სამეურნეო სამართლის ძეგლი „დასტურლამალი“-ს შინაარსის ისტორიულ-კრიტიკული ანალიზი. მისი სათაური ყველგან მახლობელ აღმოსავლეთის ქვეყნებში სახელმწიფო სამართლის ძეგლს აღნიშნავდა („დასტურ აღალემ“). ამავე დროს ქართული „დასტურლამალი“, როგორც ცნობილია პირდაპირ გავსებულია აღმოსავლური ტერმინებით, თავის დროზე ამან ისტორიკოსს დ. ბაქრაძეს საბაბი მისცა აღენიშნა, რომ ვახტანგ VI-ის „დასტურლამალი“ სპარსეთის დავთრების მიხედვით იყო შედგენილი². მაგრამ ნამდვილად „დასტურლამალის“ დებულებები, გარიგებისა და სარგოს წიგნები ახასიათებენ აღმ. საქართველოს ფეოდალურ ურთიერთობას, სამეურნეო ორგანიზაციას და პოლიტიკურ წყობილებას.

განსხვავებულ შეხედულებას გამოთქვამს ქართულ „დასტურლამალთან“ დაკავშირებით ცნობილი ირანისტი და ორიენტალისტი ვ. შინორსკი. მისი აზრით, ქართული „დასტურლამალი“ კომპოზიციურად და შინაარსობლივად იმეორებს 1725 წელს შედგენილ

¹ ვ. ვაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით, „ენიმეის მოამბე“, ტ. XIII, 1943; მისივე, „სათათრო გამოსაღებელი“ გვიანფეოდალურ საქართველოში, „მომომხილელი“, ტ. III, 1953.

² დ. ბაქრაძე, ვახტანგ VI, გვ. 26.

„თაჰკირათ ალ-მულუქს“ („მეფეთა სახსოვარს“ ანუ „სპარსულ დასტურლამალს“)¹. ვ. მინორსკის მხოლოდ ნაწილობრივ აქვს შედარებული ორივე ძეგლის შინაარსი, საამისოდ მას გამოცემული დასტურლამალიდან მისთვის საგანგებოდ თარგმნილი მასალოდ ზოგიერთი უმნიშვნელო ფრაგმენტი: «I could use only some insignificant fragments of the book translated for me» — ამბობს სპარსული ძეგლის გამომცემელი².

ქართული დასტურლამალის და თაჰკირათ ალ-მულუქის ურთიერთობის გამო ვ. მინორსკი შენიშნავს: „ეს წიგნი (=სპარსულ დასტურ ალ-ამალს) გამოკრებულად გამოხატავს საქართველოს სამეფოს ადმინისტრაციას, რომელსაც სუზერენული სპარსეთის ინსტიტუტებისა და ტერმინოლოგიის ძლიერი გავლენა ეტყობა. თავისი შინაარსით იგი თაჰკირათ ალ-მულუქის იდენტურია, ოღონდ თარიღის მხრივ კი ამაზე ცოტა ადრინდელი“³. მოტანილი შეხედულება ცალმხრივი და დაუსაბუთებელია, რაკი ავტორს, მისივე სიტყვით, საამისოდ საჭირო ქართული მასალები ჰქვებია⁴.

რა თქმა უნდა, ვახტანგ VI-ის დასტურლამალს უეჭველად ეტყობა სპარსული ტერმინოლოგიის ძლიერი გავლენა, უკეთ იგი სპარსულ-აღმოსავლური ტერმინებით არის გადატვირთული, მაგრამ გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ აღმოსავლურ სამყაროდან აღებული სპეციალური ტერმინები და შეთვისებული ინსტიტუტები თავისებურად ვითარდებოდა ქართულ ნიადაგზე და ფეოდალურ გარემოცვაში. ჯერ კიდევ ვახუშტი ბაგრატიონმა იცოდა, თუ რომელი ქართული ინსტიტუტი იყო საგულვეტელი შესაბამის სპარ-

¹ „Tadhkirat al-muluk, a manual of Safavid administration, Persian text in facsimile, with Translation and Commentary by V. Minorsky, London, 1943.

² იქვე, გვ. 205.

³ „The book (=Persian Dastur al-amal, „Regulations“) epitomises the administrative make-up of the Georgian Kingdom, strongly influenced by the institutions and terminology of the suzairn Persia. In its object it is identical to, and in its date slightly earlier than the Tadhkirat al-muluk“. იქვე, გვ. 205.

⁴ დაწერილებით იხ. ვ. გაბ. შვილი, სპარსული დასტურლამალი, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომებზე, XXXV, 1949, გვ. 191—220.

სულ სახელს ქვეშ და რომელი „ყიზილბაშური“¹. ზოლო ჩამდენად იდენტურია ქართული დასტურლამალის შინაარსი თაზქირათ ალ-მულუქისა, ამას მხოლოდ გულდასმითი შედარება გვიჩვენებს, ვინაიდან ლოდ ამის შემდეგ შეიძლება გაირკვეს, თუ რა არის გაკეთებული ქართულ დასტურლამალში „სპარსული სახელმწიფო დავთრის“ მიხედვით“ (დ. ბაქრაძე), რას ეტყობა სპარსულის გავლენა და რა არის ქართული იურიდიული აზროვნების ორიგინალური ნაყოფი.

ორივე ძეგლის შინაარსის შედარება² ცხადყოფს, რომ მათ შორის არ შეიძლება არსებობდეს შინაარსობლივი იდენტურობა, როგორც ამას ფიქრობს და ვარაუდობს ვ. მინორსკი, ამიტომაც ძირითადად ერთიმეორისაგან განსხვავდებიან იქ აღწერილი სახელმწიფო, ადმინისტრაციული და სამეურნეო დაწესებულებები.

შედგენილობის მხრივაც სპარსულ და ქართულ დასტურლამალებს შორის დიდი განსხვავებაა. ოღონდ დასტურლამალების (გარიგების წიგნების) შედგენის პრინციპი (დიპლომატიური თვალსაზრისით) ძირითადად ერთი და იგივეა. მიუხედავად ამისა, მათი შინაარსი მაინც ქართლის ან ირანის სახელმწიფო წყობილების თავისებურებათა მიხედვითაა გამართული. XVIII ს-ის პირველ ათეულში შედგენილი სახელმწიფო სამართლის ძეგლის აღსანიშნავად გამოყენებული სპარსულ-არაბული ტერმინი, და თვითონ გარიგების წიგნების შედგენის პრინციპის ერთგვარი იგივეობა მიგვიჩვენებს არა შინაარსობლივ იდენტურობაზე, არამედ გავლენაზე, რომელიც სეფიანთა ხანის სპარსულ დიპლომატიკას უნდა მოეხდინა ქართულ დიპლომატიკაზე³. ამიტომ „სპარსეთის სახელმწიფო დავთრების“ მიხედვით შედგენასა თუ მიმბაძველობაზე ლაპარაკი გამორიცხული უნდა იყოს. ქართულ დასტურლამალს საფუძვლად უდევს სხვადასხვა დროს შედგენილი დასტურლამალები—გარიგებისა და სარგოს წიგნები.

რა თქმა უნდა, სპარსული სახელმწიფო სამართლის გავლენა გამორიცხული არაა. თვითონ სიტყვა „დასტურლამალი“, როგორც აღვნიშნეთ, აღებულია სპარსული სახელმწიფო სამართლის ტერმინოლოგიიდან. ცხადი და უეჭველია ირანის პოლიტიკური ბატონო-

¹ ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რივის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით, „ენიშის მოამბე“, ტ. XIII, 1943, გვ. 159—160.

² ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, გვ. 198—203.

³ ამ გავლენის გამომხატველია ამდროინდელი ქართული დიპლომატიკისათვის დამახასიათებელი ტერმინები: რაყამი, თქში, ფიტხანი და დასტურლამა.

ბისა და წყობილების გავლენის კვალიც. ქართლის სამეფოს ირანის
სადმი პოლიტიკური დამოკიდებულების პირდაპირი გამოხატულებაა
„დასტურლამალში“ ჩართული საგანგებო დებულებები: „ქალაქის ტყვის ხარჯისათვის“, „ქალაქის ტყვის ხარჯისათვის“
ტერმინი „ხელმწიფე“ დასტურლამალში ყველგან სუბერენის, ირანის
ყაენის, აღსანიშნავად იხმარება.

ქართული დასტურლამალის პირველ შვიდ კარში მოხსენებულ
სამოხელეო სახელები და დაწესებულებები თითქმის უკლებლივ
გვხვდება თანჭირათ აღმულუქში, აგრეთვე სხვა სპარსულ წყარო-
ებსა და ევროპელ მოგზაურთა იმ აღწერილობებში, სადაც ვრცლად
არის საუბარი სეფიანთა ირანის ადმინისტრაციული მართვა-გამგე-
ობისა და სახელმწიფო წყობილების გამო. მაგრამ აღნიშნული გარე-
შობიანი გამოხატველი არიან არა სპარსული დასტურლამალის გავ-
ლენისა, არამედ, ირანის სახელმწიფო წყობილების გავლენის მ.ო-
ც უ ლ ო ბ ი ს ა ქართლის სამეფოს სახელმწიფო წყობილებაზე. ამ
„გავლენის“ ქრონოლოგიური საზღვრების დადგენა ძნელი არ იქნე-
ბა, თუ გავიხსენებთ ირან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიას
XVI საუკუნიდან მოკიდებული და, განსაკუთრებით, როსტომ-ხანის
პოლიტიკის მიზანსა და დანიშნულებას.

დასტურლამალზე ასე გრძლად იმის გამო შევჩერდით, რომ ის
საუცხოესო წყაროა ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთი-
ერთობათა შედარებითი შესწავლისათვის. ამასთან მასში მოთავსე-
ბულია XVIII საუკუნემდელი გარიგების წიგნებიც (მაგ., მურდარის
სარგო, საღედოფლო დასტურლამალი და სხვ.). ამის გარდა, ყველა
იმის, რაც ზემოთ უკვე ითქვა, უნდა დავსძინოთ ისიც, რომ მასში
გვხვდება სხვა რიგის შესადაარბელი მასალაც. მაგ., ცნობები სოი-
ურღალის ინსტიტუტის, ქართლის ვალისათვის ირანში (გილანის
პროვინციაში) ნაწყალობევი მიწების და მომთაბარეთა ორგანიზა-
ციის შესახებ.

დასტურლამალში მოთავსებული „ელის დებულება“ შეიცავს
საინტერესო მასალას საქართველოს ტერიტორიის გარკვეულ ნაწი-
ლებში ჩამომსხდარი ყიზილბაშური ტომების ორგანიზაციის შესას-
წავლად. მართალია, თაბუნებად დაყოფილი ელი ქართველი მოხე-
ლეების ზედამხედველობას ექვემდებარებოდა (ელის აღწერა, ნოქ-
რის გამოყვანა, გასამართლება, გადასახადების აკრება და სხვ.),
მაგრამ მისი სოციალური სტრუქტურა და შინაგანი ორგანიზაცია
არაფრით არ განსხვავდებოდა ყიზილბაშური ფეოდალური ორგანი-
ზაციისაგან. ელის სპეციალური დებულების გარდა, საამისოდ

შეიძლება მოვიტანოთ XVII—XVIII სს. ის ქართული საბუთებიც, სადაც ელზე შეწერილი გადასახადები და მიწისმფლობელობის აღმნიშვნელი ტერმინებია დამოწმებული.

„ელის დებულება“, მილიანად, აღდგენილი გვაქვს დამოწმებული ლამალის 1729 წლის ხელნაწერის მიხედვით. ამ ხელნაწერში, ელის შესახებ დებულებები 26-ე კარშია მოთავსებული, სათაურით: „ელის გამოსაღების რიგისა“. ეს კარი შეიცავს ელის თარხან კაცთა, ნოქართა, რუს ლაწიფართა სამ სიას და ელის შესახებ მრავალ დებულებას.

„ელის დებულებას“ შესწავლას ზოგადი მნიშვნელობა ენიჭება, რამდენადაც ორიენტალისტებმა იგი შეიძლება თამამად გამოიყენონ აღმოსავლური და, კერძოდ, აზერბაიჯანის ფეოდალური ურთიერთობის საკითხების გასარკვევად. დასტურლამალში მოხსენებული სოციალური კატეგორიები ლაწიფარი (რანზბარი, რანჯბარი), ნოქარი და სხვა ფეოდალური აზერბაიჯანის ერთ-ერთ ნიშანდობლივ მოვლენას წარმოადგენდა.

ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლისათვის ყველაზე ცხადი და ხელშესახები მასალები შეპირისპირების თვალსაზრისით, მოიპოვება ე. წ. ორენოვან (ქართულ-სპარსულ) საბუთებში.

ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები გამოსცა დოც. ვლ. ფუთერიძემ¹. მანვე თარგმნა სპარსული ტექსტები. წაუშმღვარა მოკლე შესავალი, და დაურთო შენიშვნები, გამოცემის ბოლოში მოთავსებულია ქართულ და სპარსულ საბუთთა ტექსტებში ხმარებულ ტერმინთა ლექსიკონი და საძიებლები. თითოეულ საბუთს ახლავს არქეოგრაფიული მიმოხილვა. შესწავლილია და, მეტწილად, გაშიფრულია კიდევ საბუთთა ბეჭდების ზედწერილები. ბევრგან აღდგენილია ან გასწორებული მცდარი წაკითხვები და ნაკლები ადგილები.

ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) საბუთები დაცულია აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში და საქართველოს საარქივო სამმართველოს საისტორიო არქივში (ორი ქართულ-სპარსული საბუთი აღმოჩნდა სომხეთის მატენადარანში, ქართული და სპარსული საბუთების ფონდებში)². საქართველოს მუზეუმის და არქივის საბუთთა მთელი

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. VI.

² ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები. ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ვლ. ფუთერიძემ, თბ., 1955.

ფონდი ორენოვანი საბუთების გამოსავლინებლად გადათქვლილია
დოკ. ვლ. ფუთურიძემ. ორენოვან საბუთებს ჩვენამდე მო-
ულწევია როგორც დედნების, ისე პირების სახით¹.
ქართულ-სპარსული საბუთები განეკუთვნებიან ახიზ-ჯიქიძის
საუკუნებს.

ვლ. ფუთურიძის პუბლიკაციაში მოთავსებულია 192 სა-
ბუთი. ამათგან ყველაზე ადრინდელი 1580 წლით არის დათარიღე-
ბული, ყველაზე გვიანდელი 1757 წლით.

ორენოვანი საბუთების ქალაქი „ისეთივეა, როგორც საქარ-
თველოში იხმარებოდა საბუთებისათვის XV—XVIII საუკუნეებში.
ორიოდე საბუთი დაწერილია ეტრატზე... სპარსული ტექსტი უფრო
ხშირად დაწერილია შექასთეთი, ე. ი. გაკრული ხელით, ზოგჯერ
სრულებით უწერტილებოდ. რაც მეტად აძნელებს განსაკუთრებით
პირთა და გეოგრაფიული (მაგ., სოფლების) სახელების ამოკითხვას.
შექასთეს ხელის გარდა, იხმარება ხშირად ნასთალიყი და შექასთე
ნარევი ნასთალიყი, ე. ი. ხელი, რომლითაც უმთავრესად იწერებოდა
ირანის შაჰის სამდიენოდან გამოსული ფირმანები სეფიანთა
დროს“². ორენოვანი საბუთების „ქართული და სპარსული ნაწი-
ლებიდან ძირითადი და მთავარია ქართული ტექსტი“³.

ვლ. ფუთურიძის დაკვირვებით: „ყველა ორენოვანი ქართულ-
სპარსული საბუთები ეკუთვნის აღმოსავლეთ საქართველოს,
ქართლსა და კახეთს; დასავლეთ ან სამხრეთ საქართველოდან არც
ერთი არ არის. ეს გარემოება გასაგებიცაა, რადგან ქართულ-სპარსუ-
ლი სიგელები წარმოშობილია ჩვენში ირანის პოლიტიკური ბატო-
ნობის დროს, როცა ქართლსა და კახეთში ირანის შაჰის მიერ დანიშ-
ნული მეფეები იხდნენ ტახტზე ან ქვეყანას მათ მიერვე გამოგზავ-
ნილი ხანები მართავდნენ“⁴.

ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების გამომცემლის წი-
ნაშე ბუნებრივად უნდა დასმულიყო მათი წარმოშობის მიზეზის სა-
კითხი. ვლ. ფუთურიძის შეხედულებით, „ქართული „მამულის“
„თიულად“ გადმოცემაში და, საერთოდ, მთელი ტექსტის სპარ-
სული სათიულო-სიგელის წესით აგებაში უნდა გამოიხატებოდეს
ირანის მთავრობის ცდა ქართული მიწისმფლობელობის სამამულო
სისტემის წინააღმდეგ ბრძოლისა, მისი ყიზილბაშური სათიულო

1 ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. XIII.

2 იქვე, გვ. VI—VII.

3 იქვე, გვ. XI.

4 იქვე, გვ. VI.

წესით შეცვლის მიზნით. ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის მოშლით და ყიზილბაშური წესის დამკვიდრებით, ირანის მთავრობას იმედი ჰქონდა საბოლოოდ დაემორჩილებინა ქართული მიწები და მისი სრული ინკორპორაცია მოეხდინა¹.

ორენოვანი საბუთების წარმოშობა-გაჩენის საკითხს შეეხებო ჩვენც². მაგრამ ამ მოვლენის ჟერ კიდევ ბევრი მხარეა დასადგენი და გამოსარკვევი.

ორენოვანი საბუთების ქართული ნაწილები წარმოადგენენ ჩვეულებრივ ქართულ სიგელებს, რომელთა ერთი ნაწილი გამოკვეყნებულია კიდევ ქართულ დოკუმენტთა ცნობილ პუბლიკაციებში³. მათ თან ახლავს სპარსული თარგმანი. მაგრამ სპარსული ნაწილი წარმოადგენს არა ქართული ნაწილის ზუსტ თარგმანს, არამედ მის ერთგვარ რეზიუმეს (ზოგჯერ მოკლეს, ზოგჯერ ვრცელს). ამასთან ქართული ნაწილის შინაარსის სპარსულად გადმოცემა ვერ ახერხებს ქართული ცნებების (მიწისმფლობელობის ფორმების, გადასახადების, ყმა-გლეხთა ვალდებულებების და სხვ.) ზუსტად გამოხატავს და ყველგან ცდილობს მათ სპარსული შესატყვისები მოუძებნოს, სპარსული ცნებები და ტექნიკური ტერმინები კი მიახლოებითაც ვერ გამოხატავენ ქართული სოციალურ-ეკონომიური წყობისა და სახელმწიფო წყობილებისათვის დამახასიათებელ ცნებებს. ორენოვანი საბუთის სპარსულ ნაწილში (სიმონ II-ის დროიდან)⁴ მხოლოდ ისაა ნათქვამი, რომ საბუთში მოთხრობილი უნდა „გათავდეს“ (შესრულდეს) „საქართველოს დასტურლამალის მიხედვით“.

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. IX. ◀

² ვ. გაბაშვილი, სახელმწიფო წყობილების საკითხისათვის გვიანფეოდალურ საქართველოში, „მიმოხილველი“, II, 1951, გვ. 165-166; მისივე ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის ისტორიიდან (XVI ს-ის უკანასკნელი მეოთხედი), საქ. მეც. აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. I, 1955, გვ. 197-198, 229-235.

³ ვლ. ფუთურძის „შესავალში“ ჩამოთვლილია: „ქართველი მეფეების მიერ გაცემული ყმის, მამულისა და სახელოს ბოძების და სითარხნის წყალობის წიგნები, ბრძანებები და საკანონმდებლო აქტები, ნასყიდობის წიგნები, ქართლში ან კახეთში მჯდომი ხანების თუ ბეგლარბეგების ბრძანებულებები და წყალობის წიგნები, ეტიკო პირთა შორის დადებული შეთანხმებები, გარდაწვეტილობის წიგნები, გვარიშვილობის დამამტკიცებელი საბუთი არის აგრეთვე ერთი სასისხლო სიგელიც“. იხ. ქართულ-სპარსული საბუთების „შესავალი“, გვ. VII.

⁴ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. VIII.

1640 წლიდან კი ყოველთვის აღნიშნულია თელის ბოძება საქართველად დაწერილის საფუძველზე¹.

ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილები (რა თქმაობაა, რომ ძირითადად ქართულ ნაწილთან მჭიდროდ მიმართებაში) მთლიანად მთლიანი გვაქვს ქართული ფეოდალური ურთიერთობის თავისებურებისა და თავისთავადობის საჩვენებლად. ამ თავისებურებას მოწმობენ სხვა (ერთენოვანი) სპარსული და თურქული საბუთებიც.

საქართველოს სიძველეთსაცავებში (საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, აკად. ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილება) საკმაოდ დიდი რაოდენობით მოიპოვება სპარსული თუ თურქული საბუთები. ამიერკავკასიაში აღმოსავლური დოკუმენტური წყაროები ასეთი რაოდენობით დაცულია მხოლოდ თბილისის დასახლებულ სამეცნიერო დაწესებულებებში და ერევნის მატენადარანში.

საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივის და სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების საბუთები წარმოადგენენ ირანის შაჰების და ოსმალეთის სულტნების ფირმანებს, აგრეთვე ამიერკავკასიის სახანოების გამგებლების და ქართველი მამულიანი მეფეების ოქმებს. როგორც აღვნიშნეთ, იქვე ინახება ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) ისტორიული საბუთები.

სპარსული და თურქული საბუთების (უპირატესად XIX ს-ის პირველი ნახევრის, ნაწილობრივ კი აგრეთვე XVI—XVIII სს.) პუბლიკაცია დაიწყო უკვე XIX საუკუნეში. მოთავსებულია ისინი კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის „აქტების“ პირველ ტომებში². მაგრამ მათი მეცნიერული შესწავლა და ცალკე კრებულების სახით გამოცემა დაიწყო მხოლოდ საბჭოურ პერიოდში. მხედველობაში გვაქვს სპარსული ისტორიული საბუთების გამოცემები.

საკიროა აღინიშნოს, რომ განსახილველი პრობლემის დასმა გააპირობა და მის შესწავლას ხელსაყრელი მდგომარეობა შეუქმნა მდიდარმა დოკუმენტურმა ბაზამ, კერძოდ, სპარსული საბუთების პუბლიკაციამ. სამწუხაროდ, ჯერ კიდევ შესასწავლია და გამოსაცემი თურქული საბუთები, რომელნიც XVI—XVIII სს. მეოთხედს განეკუთვნებიან და „ოსმალობის“ (1588—1606 და 1723—

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. VIII.

² AKAK, ტ. I—VI.

1735) დროიდან მომდინარეობენ¹. თურქულ საბუთებს დიდი მნიშვნელობა აქვთ „ოსმალბოის“ ყოველმხრივი შესწავლისათვის, მით უმეტეს რომ არსებობს მათი ამავე ხანის ქართულ ნარატული დოკუმენტურ წყაროებთან შეჯერების სრული შესაძლებლობა².

სპარსული საბუთების გამოვლინების, შესწავლისა და გამოცემის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის პროფ. ი. მარს. 1933 წელს მან, პროფ. ნ. ბერძენიშვილის წინადადებით, ხელი მოკიდა ორენოვანი საბუთების სპარსული ტექსტების შესწავლას და შეიღო მათგანი დაამუშავა კიდევ³. მისი მოხსენება ამ საბუთების შესახებ — «Предварительный отчет о работе над персидскими документами Музея Грүзин», იმავე წელს იქნა წაკითხული კავკასიისმცოდნეობის ინსტიტუტში⁴. ი. მარის კოლექციის ეს საბუთები გამოყენებული აქვს პროფ. ი. პეტრუშევსკის¹. ი. მარის მონაწილეობით და რედაქციით გამოქვეყნდა აღმ. ამიერკავკასიის სახანოების სპარსული საბუთები (იხ. ქვემოთ).

დოც. მ. ხუბუაშვილმა გამოაქვეყნა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები², რომელნიც ორიოდ (ორენოვანი) საბუთის გამოკლებით, ირანის შაჰების ფირმანებს, ქართველი მამამდიანი მეფეებისა და ბეგლარბეგ-ხანების ჰოქმებს წარმოადგენენ. მ. ხუბუას პუბლიკაციაში მოთავსებულია 50 სპარსული საბუთი. ამათგან ყველაზე ადრინდელი 1626 წლით არის დათარიღებული, ყველაზე გვიანდელი 1756 წლით.

ერთენოვანი (სპარსული) საბუთები. ორენოვან (ქართულ-სპარსულ) საბუთებთან ერთად, საუკეთესო წყაროა ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლისათვის.

¹ გამოქვეყნებულია მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი. АКАК, II, № 1—22.

² ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. XII.

³ იქვე.

⁴ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 213, 214, შენიშვნა 5 და გვ. 215. დოც. ვლ. ფეთურაძემ შენიშნა, რომ პროფ. ი. პეტრუშევსკის შეცდომით როსტომ მეფის ორი უკანასკნელი საბუთი (62 და 109) ირანის შაჰების, სეფი I და აბას II, ხოლო სეიმონ I მიერ სიაქმ საყაჰისადმი 1588 წ. 8 ივლისის თარიღით გაცემული წყალობის წიგნი აბას I ფირმანად მიიღია (იხ. ქართ.-სპარსისტ. საბუთები, გვ. X). როსტომ მეფის 1637 წ. მამულის წყალობის წიგნი (ი. მარის კოლექციიდან), ჩვენკ შეცდომით შაჰ-სეფის მივაწერეთ. ვ. ვაბაშვილი, ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის ისტორიიდან..., გვ. 195.

⁵ მ. ხუბუა, საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები, თბილისი, 1949.

ერთნოვანი სპარსული საბუთები ორენოვანი საბუთებისაგან იმით განსხვავდებიან, რომ ისინი (ფირმანები) ირანის შაჰების მიერ არიან გაცემული ქართული ფეოდალების სახელზე ან ქართველთა მამამდიანი მეფეების სახელმძღვანელოდ. ჩვენი მიზნისათვის განსაკუთრებით საყურალებოა ის სპარსული ფირმანები, სადაც თიული და სოიურღალია მოხსენებული. ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს შაჰის მთავრობის ოფიციალურ თვალსაზრისთან. მაგრამ თიულად ან სოიურღალად მოხსენებული სოფლების და ყმა-გლეხების მფლობელთა უფლებრივი მდგომარეობის გამორკვევა სპარსული საბუთების შინაარსის მიხედვით, ცხადყოფს, რომ თიული სრულიადაც არ გამორიცხავს ქართული მიწისმფლობელობით გათვალისწინებულ სამამულო მფლობელობას. ერთგან პირდაპირ არის მითითებული საამისოდ ხელმწიფის ნაცვლის (ქართლის მამამდიანი ვალის) ხელის მოწერის აუცილებლობა „საქართველოს თანამედროვე მეფის წესების შესაბამისად“ (საბ. 5). სხვა ფირმანების მიხედვით კი თიულების დამტკიცება ან განახლება ხდება ძველი (მამა-პაპეულ) მფლობელობის საფუძველზე. სპარსულ ფირმანებში სწორედ ამით არის ხაზგასმული ქართული მიწისმფლობელობის თავისებურება.

ცნობილია, რომ აღმ. ამიერკავკასიის (სომხეთის, აზერბაიჯანის...) ფეოდალურ ურთიერთობას და ადმინისტრაციულ წყობილებას XVI—XVIII სს. დიდი მსგავსება ჰქონდა ყიზილბაშური ირანის ფეოდალურ ორგანიზაციასა და ადმინისტრაციულ სისტემასთან. ამდენადვე ცხადი უნდა იყოს აღმ. ამიერკავკასიის სახანოების საბუთებისა და ეპიგრაფიკული მასალების მნიშვნელობა ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლისათვის.

სამწუხაროდ. შესწავლილია და გამოქვეყნებული მხოლოდ საბუთების მცირე ნაწილი. განსაკუთრებით ითქმის ეს ეპიგრაფიკულ მასალებზე, რომელთა დიდი ნაწილი არამცთუ შესწავლილი, არამედ გამოვლინებულაც კი არაა. ზოგიერთი მათგანი, პროფ. ი. პეტრუშევსკის თქმით, წარმოადგენს ნამდვილ დოკუმენტს და, ამდენადვე, წყაროს ამიერკავკასიის ქვეყნების ფეოდალური ურთიერთობისათვის¹. თუ როგორი ცნობების გამოკრება შეიძლება ამგვარი მასალებიდან, ამაზე კარგად მეტყველებს ნ. ხანიკოვის მიერ გამოცემული ორი წარწერა: ერთი მათგანი, ქ. ორდუბადის კათედრალური

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 17.

შეჩეთის პორტალის თავზე ამოკვეთილი და დათარიღებული 1607/8 წლით, გადმოსცემს შაჰ-აბას I-ის ფირმანს, რომლითაც ორდუბადს ებოძა საგადასახადო შეუვალობა; მეორე, სოფელ ვანანდის, მდინარე ჩეთის კედლის წარწერა, დათარიღებული 1732/3 წლით, რომლითაც ომიანობით და ფეოდალური შინაომებით გამოწვეულ გლეხთა მიმართ მდგომარეობას¹. დასახელებული სპარსული წარწერები ფეოდალურ ურთიერთობათა ისტორიისათვის გამოყენებული აქვს პროფ. ი. პეტრუშევსკის².

აღმ. ამიერკავკასიის სპარსულენოვანი საბუთები გამოქვეყნდა 1936—1937 წლებში პროფ. ი. მარის რედაქციით. 1936 წლის გამოცემაში მოთავსებულია ნახჭევანში აღმოჩენილი სპარსული საბუთები (ფირმანები, პოქმები, თხოვნები, ნასყიდობის წიგნები და სხვ.)³, 1937 წლის გამოცემაში ყუბის და დერბენდის ხანთა პოქმები⁴.

ნახჭევანის საბუთებიდან ყველაზე ადრინდელია 1648 წლის საბუთი, ყველაზე გვიანდელი კი 1835 წლით არის დათარიღებული. ჩვენი მიზნისათვის საინტერესოა ამ სერიის საბუთთა ის ცნობები, რომელთა შინაარსი ეხება აგრარულ ურთიერთობას (ადგილობრივი ხანების მიერ თიფლების, სოფლების და საძოვრების წყალობას), გლეხთა გადასახად-ვალდებულებებს, მათს დამოკიდებულებას მიწისმფლობელებზე და მულქების ყიდვა-გაყიდვას (საბ. №№ 10, 11, 22, 23, 24).

მეორე სერიის საბუთები (ყუბის და დერბენდის ხანების პოქმები და თალიყები) მოიცავს XVIII საუკუნეს და XIX საუკუნის პირველ მეოთხედს (1706—1820). XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის სამი საბუთი წარმოადგენს სითარხნის სიგელებს, რომლითაც გათარხნებულია სოფელი ხუდადი. საბუთების უმრავლესობაში კი ლაპარაკია ხანების მიერ მიწების, სოფლების, საძოვრების და გლეხების (უმეწოთ) ბეგებისათვის წყალობაზე, გლეხთა გადასახად-ვალდებულებებზე და რანჯბარების ფეოდალურ დამოკიდებულება-

¹ N. K h a n y k o w, Mémoires sur quelques inscriptions musulmanes du Caucase. Paris, 1863. სპარსული ტექსტი, გვ. 94, 95; ფრანგული თარგმანი, გვ. 95, 96.

² იქვე, სპარსული ტექსტი, გვ. 96, 97; ფრანგული თარგმანი, გვ. 97, 98.

³ И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 17—18.

⁴ Нахчыванские рукописные документы. Передняя Азия в документах, кн. 1. Перс. текст и русск. перевод под ред. Ю. Н. Марра, Тбилиси, 1936.

⁵ Указы кубинских ханов. Перс. текст, русск. перевод и комментарий, Тбилиси, 1937.

ზე (საბ. №№ 8, 10, 11, 18, 21, 24, 25, 29 და სხვ.). უბის და
ბენდის ხანთა საბუთები შეიცავენ უხვ ცნობებს XVIII ს-ის აგრო-
ბაიჯანის (დამოუკიდებელი სახანოების) აგრარული უმარტყმნს-
ბისათვის. უმარტყმნს-
ბისათვის

მართალია, აღმ. ამიერკავკასიის სახანოების საბუთების დიდი უმეტესობა ქრონოლოგიურად სცილდება ჩვენი გამოკვლევის ფარ-
გლებს, მაგრამ მათი ღირებულება ჩვენთვის იმ მხრივ არის მნიშვნე-
ლოვანი, რომ მათში დამოწმებული ფეოდალური საკუთრების
ფორმების შესწავლა საშუალებას გვაძლევს თვალი გავადევნოთ
თიულის ინსტიტუტის განვითარებას XVI საუკუნიდან დაწყებული
XVIII ს-ის შუა ხანამდე. ეს მოვლენა კი მკიდრო კავშირშია გლეხთა
ფეოდალურ ექსპლოატაციასთან. საქმე ისაა, რომ XVIII ს-ის
პეორე ნახევრის სპარსულენოვან საბუთებში დამოწმებული თი-
ული შინაარსობლივად მნიშვნელოვნად არის შეცვლილი. თიული ამ
დროს მიწის უპირობო საკუთრებად არის გადაქცეული და, ამდენად-
ვე, მის შესაბამისად ნაჩვენებია ისიც, თუ რა გამოხატულება პპოვა
ამ მოვლენამ გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის ფორმებში.

სომხეთის ფეოდალური ურთიერთობისათვის მეტად საყურად-
ღებო ცნობებს შეიცავს მატენადარანის სპარსული ფირმანების I
ნაკვეთი (სპარსული ტექსტები სომხური და რუსული თარგმანი-
თურთ, შენიშვნებით და ლექსიკონით)¹. გამოსცა ის სომეხმა ირა-
ნისტმა ა. ფაფაზიანმა, რომლის ვრცელ შესავალში და მრავალრიცხოვან
შენიშვნებში დაწერილებით არის მიმოხილული XV—XVI სს. სპარსულ
საბუთთა აგებულება, შინაარსი და სოციალ-
ეკონომიური ტერმინოლოგია.

ა. ფაფაზიანის პუბლიკაციით შეივსო მნიშვნელოვანი ხარვეზი
აღმ. ამიერკავკასიის ფეოდალური ურთიერთობის წყაროთმცოდნე-
ობაში, რადგან XVI საუკუნე XVII საუკუნესთან შედარებით, მე-
ტად ღარიბია სპარსულენოვანი საბუთებით. მიუხედავად იმისა, რომ
საბუთების დიდი უმრავლესობა სამონასტრო მფლობელობას ეხე-
ბა, მასში მოიპოვება მრავალმხრივ საყურადღებო ცნობები XV—
XVI სს. სომხეთის სოციალ-ეკონომიური ისტორიისათვის. საბუ-
თებში დიდი რაოდენობით არის მოტანილი სოციალ-ეკონომიური
და აღმინისტრაციული წყობის ტერმინები (მიწისმფლობელობის
ფორმები, გადასახადები, მოხელეების აღმნიშვნელი სახელები).

¹ Персидские указы Матенадарана (XV—XVI вв.), выпуск 1, составил
А. Д. Папазян, Ереван, 1956.

რომელთა განმარტებას პუბლიკაციაში სპეციალური განყოფილება ეთმობა.

შესადარებელი მასალის თვალსაზრისითაა გათვალისწინებული ჩვენს გამოკვლევაში შუა აზიის აგრარულ ურთიერთობათა სტრუქტურის თები¹. გამოქვეყნებული საბუთების უმეტესობა ქრონოლოგიურად XVII—XIX სს. მოიცავს. ეს კი შუა აზიის ისტორიის ის ხანაა, როცა თვალსაჩინო ხდება ცვლილებები აგრარულ სისტემაში მიწის ფეოდალური გასაკუთრების შედეგად. ამან წარმოშვა მიწის ფეოდალური საკუთრების ახალი ფორმები, გამოიწვია საკუთრების ობიექტების გამიჯვნა სახელმწიფოსა და ცალკეულ ფეოდალებს შორის. ყველაფერი ეს ფეოდალურ ურთიერთობათა შემდგომი განვითარების ნაყოფი იყო. მიწის ფეოდალური საკუთრების ახალი ფორმების შესაბამისად გაძლიერდა გლეხთა დამოკიდებულება და ექსპლოატაცია, რამდენადაც გასაკუთრების ინიციატივა მიწისმფლობელებსაგან გამომდინარეობდა². ესენი ამიერიდან მემკვიდრეობით გადასცემდნენ თავიანთ მიწებს, ყიდვის გზით ზრდიდნენ „მამულების“ რაოდენობას და იქცეოდნენ მემამულეებად მკაფიოდ გამოხატული სეპარატისტული ტენდენციებით³.

თურქული ფეოდალიზმი ყოველთვის იყო და არის ბალკანეთის და აღმ. ევროპის ქვეყნების მკვლევართა ინტენსიური შესწავლის საგანი. სპეციალურ გამოკვლევებთან ერთად ჩვენ „ოსმალბის“ (ოსმალური სოციალ-პოლიტიკური სისტემის) დასახასიათებლად მოხმობილი გვაქვს სახალხო დემოკრატიის ქვეყნებში (ბულგარეთში, უნგრეთში) გამოქვეყნებული თურქული დოკუმენტური წყაროებიც⁴.

გადავდივართ საკუთრივ სპარსული და ოსმალური დოკუმენტური წყაროების ზოგად დასახასიათებლზე.

¹ Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII—XIX вв., выпуск 1, Акты феодальной собственности на землю XVII—XIX вв., Ташкент, 1954. დოკუმენტების პუბლიკაციების და გამოკვლევების ბიბლიოგრაფია, იქვე, გვ. 230—232. იხ. აგრეთვე О. Д. Чехович, Бухарские поземельные акты XVI—XIX вв. Проблемы источниковедения, IV, М., 1955, გვ. 220—242. ბიბლიოგრაფია, გვ. 220, შენ. 1 და 221, შენ. 2.

² О. Д. Чехович, დასახ. ნაშრ., გვ. 241.

³ იქვე, გვ. 241—242.

⁴ Положенieto на българския народ под турско робство. Документи и материали. Составил и редактировал Николай Тодоров, София, 1955; L. Fekete, Die Siyaqat—Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, Budapest, 1955.

სპარსული დოკუმენტური წყაროებიდან ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებო იყო სათიულო, სასოიურღალო და საჯაყუფო ფირმანები.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ ჩვენამდე მოაღწია სპარსული დოკუმენტების მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილია. საკუთრივ ირანში საბუთები დიდი რაოდენობით არ უნდა იყოს შემონახული. XVIII ს-ში ახლად ვაბატონებული დინასტიები სპობდნენ სეფიანთა დროის საბუთებს. სახელმწიფო საბუთები ნადგურდებოდა გაუთავებელი ფეოდალური შინაომების მსვლელობაშიც. ამასთან წინარე პერიოდისაგან განსხვავებით XVI—XVII საუკუნეებისათვის არ არსებობს სპარსულ საბუთთა კრებულები. ამ მხრივ ერთადერთი გამოჩაყლისია XVIII ს-ის ისტორიკოსის მირზა მეჰდი-ხან ასტრაბადელის „ინშა“, რომელიც სპარსული ოფიციალური დოკუმენტების კრებულს წარმოადგენს.

მაგრამ დასახელებულ „ინშა“-ში მოთავსებულია მხოლოდ XVII ს-ის დამლევის და XVIII ს-ის პირველი ნახევრის სპარსული ფირმანები (შაჰ-ჰუსეინის, თამაზ II-ის, ნადირ-შაჰის). საჯაყუფო სიგელები, მმართველების განწესების წიგნები, აგრეთვე დიპლომატიური მიმოწერა რუსეთთან და ოსმალეთთან, სხვადასხვა ხასიათის წერილები და სხვა. შემდგენელს მიზნად დაუსახავს სპარსული საბუთების და წერილების ნიმუშების მოტანა. ზოგიერთი მითვანის (ფირმანების, საჯაყუფო სიგელების, მოხელეთა განაწესების წიგნების) მნიშვნელობა ფეოდალური ინსტიტუტების შესასწავლად აღნიშნული აქვს პროფ. ი. პეტრუშევსკის სპარსული დოკუმენტური წყაროების მიმოხილვაში¹.

რამდენადაც ვიცით, მირზა მეჰდი-ხან ასტრაბადელის „ინშა“ XVII—XVIII სს. სპარსული საბუთების ერთადერთი ლითოგრაფიული გამოცემაა. დაბეჭდა იგი აჯაჯან იბნ-მოჰამედ-რიზა თებრიზელმა თეირანში 1294 წ. ქიჯრით. ცალკეული სპარსული საბუთები ქვეყნდებოდა ორიენტალისტურ ორგანოებში. ამათგან აღსანიშნავია ხანიკოვის², მინორსკის³ და ლამბტონის⁴ მიერ გამოცემული რამდე-

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 13 და იმავე გვერდის შენ. 2.
² Lettre de M. Khanykov a M. Dorn. Mélanges Asiatiques, 1875, t. III, Livre I. სპარსული ტექსტი, გვ. 71—74; ფრანგული თარგმანი, გვ. 64—76.
³ V. Minorsky. A. Soyrghal of Qasim Aq. Qoyunlu. BSOS., vol. IX, part 4, Lond., 1939, გვ. 958—959.
⁴ Ann K. S. Lambton, Two Safavid Soyrghals BSOS., vol. XIV, part 1, გვ. 44—54.

ნიმე სპარსული საბუთი. ზოგიერთი სპარსული საბუთი ჩართულია (მოლიანად) ამა თუ იმ ისტორიკოსის თხრობაში¹. სამწუხაროდ, ზევინ ხელთ არ გვქონდა ზოგიერთი ახლად აღმოჩენილი და გამოქვეყნებული სპარსული საბუთი.

მიუხედავად იმისა, რომ სპარსული დიპლომატიკა ჯერ კიდევ არაა დაწერილი, სპარსული საბუთების გარკვეული რაოდენობა საშუალებას გვაძლევს გავითვალისწინოთ სათიულო ფირმანის თუ ჰოქმის აგების წესი და მისი შემადგენელი ნაწილები. ეს კი შესაძლებელს ხდის საკუთრივ სპარსული საბუთები შევედაროთ ამიერკავკასიის შესახებ სპარსულენოვან საბუთებს.

სეფიანთა დროინდელი სპარსული საბუთებით სარგებლობისას აუცილებელია მათი კრიტიკული გამოყენება, რადგან იქ მხოლოდ შაჰის ხელისუფლების ოფიციალური თვალსაზრისია აღბეჭდილი. საქმე ისაა, რომ შაჰის ფირმანი თიულდარს სთვლიდა მოხელედ და არა მფლობელად. ამიტომ პრაქტიკაში არსებული ფეოდალური სიწმინდის აღდგენა ხერხდება ადგილობრივი მმართველების ჰოქმების და ნარატიულ წყაროებში დაცული ცნობების საშუალებით². თუ სპარსულ ფირმანებისადმი კრიტიკული დამოკიდებულება აუცილებელია ბეგლარბეგ-ხანების ფეოდალური უფლებების დასადგენად, ცხადია კიდევ უფრო კრიტიკულად უნდა შევხედოთ საქართველოს შესახებ დამოწმებულ იმ ცნობებს, რომლებშიც ლაპარაკია ქართველი ფეოდალების თიულების და სოიურდალების შესახებ.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ შაჰის ხელისუფლების ოფიციალური თვალსაზრისის რეალიზაცია განსაკუთრებით დამახასიათებელი ხდება აბას I-ის დროიდან მოკიდებული. ირანის ეს ენერგიული შაჰი აუქმებდა ფეოდალურ სამფლობელოებს (მულქ-ი მოურისებს), უერთებდა მათ შაჰის სახასოს და ზრდიდა სახელმწიფო მიწების ფონდს. წყაროებით დადასტურებული ფაქტია, სახელმწიფო მიწების ფონდის განუხრელი ზრდა აბას I-ის მემკვიდრეების დროს. ყველაფერი ეს მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ცენტრალისტურ პოლიტიკასთან. აღნიშნული მრველენა ჩვენთვის იმ მზრიაა საინტერესო, რომ

¹ შე რ ე ფ - ნ ა მ ე, დასაბ. გამოც., გვ. 376—378; ფ ა რ ს - ნ ა მ ე - ი ნ ა ს ი რ ი, სპარსული ტექსტის ლითოგრაფიული გამოც., თეირანი, 1318—1895, 81—82; Silsilat-ul-Nassab, Publications. „Jranschahr“, № 6, Berlin, 1343.

² H. Roemer, Über Urkunden zur Geschichte Agyptens und Persiens in islamischer Zeit. ZDMG, Bd. 107, H. 3, 1957, გვ. 519.

³ H. H. Петрушевский Очерки..., გვ. 13—15.

აბას I საქართველოს პოლიტიკური ორგანიზაციის საკითხს ორგანიზაციულად უკავშირებდა ქართული მიწისმფლობელობის გაუქმების

XVI ს-ის ამიერკავკასიის ქვეყნების (აზერბაიჯანი, სომხეთი, საქართველო) სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური სიტუაციის კარგ წყაროს წარმოადგენს შაჰ-თამაზ I-ის „თეზქერე“. დოკუმენტურ სპარსულ წყაროებში მას იმის გამო ვათავსებთ, რომ იგი ფაქტიურად წარმოადგენს თამაზ I-ის სიტყვის ოქმს (ქითაბ-ი სუხან). 1561 წელს თამაზ I-მა ოსმალეთის ელჩებს თავისი შეხედულებები გააცნო ირან-ოსმალეთის პირველ ომზე, მის მსვლელობასა და შედეგებზე. ყველაფერი ეს ოქმის და დღიურის სახითაა ჩაწერილი, რის გამოც „თეზქერეს“ მეორენაირად დღიურს (რუზნამეს) უწოდებენ.

თამაზ I-ის „თეზქერე“-ში ვრცლად არის საუბარი ამიერკავკასიის ქვეყნების პოლიტიკურ მდგომარეობაზე¹. ოფიციალური თვალსაზრისისა და ტენდენციურობის მიუხედავად შაჰის თბრობაში გამჭვირვალედ მოჩანს ირანის აგრესიული პოლიტიკა ამიერკავკასიის ქვეყნების მიმართ. შაჰი დაწვრილებით აღწერს იმ ზიანსა და გაპარტახებას, რაც ამ ქვეყნებს ირან-ოსმალეთის ომმა მიაყენა. საგულისხმო ცნობებია მასში დაცული ყიზილბაშური ტომების განსახლებისა და მოძრაობის შესახებ აღმ. ამიერკავკასიაში. ყიზილბაშ ამირების განწყობასთან დაკავშირებით მოტანილია საყურადღებო ცნობები თიულის ფეოდალურ ინსტიტუტზე. მეტად საინტერესოა ცნობა საქართველოში ერთ-ერთი ყიზილბაშური ტომის (ხასინ-ჩლუს) ჩამოსახლების თაობაზე, შაჰის ლაშქრობათა აღწერა საქართველოს წინააღმდეგ და ირანის მოლაპარაკება ოსმალეთთან 1555 წლის ახლო ხანში ზავის დასადებად.

„თეზქერეს“ სპარსული ტექსტი რამდენჯერმე გამოიცა². არსებობს მისი გერმანული თარგმანიც შესრულებული პორნის მიერ³. XVIII ს-ის დამლევეს მოჰამედ-მეჰდი-იბნ ჰადი შირაზელმა „თეზქერეს“ მთელი რიგი ადგილები თითქმის მთლიანად შეიტანა თავის „თარხი-ი თაჰმასპიე“-ში („თაჰმასპის ისტორიაში“). ნავჯიანევი ხანის ეს ქრონიკა პორნის მიერ დაბეჭდილია როგორც „თეზქერეს“

¹ შაჰ-თამაზ I-ის „თეზქერე“ როგორც წყარო ამიერკავკასიის ქვეყნების ისტორიისათვის სპეციალურად შეისწავლა ისტ. მეცნ. კანდიდატმა ჯ. ტაბატაბაემ.

² მათ ლ. ა. შ. შამს, ტ. II, თეირანი, 1855, გვ. 165—213; P. Horn, Deukwürdigkeiten des Schah Tahmasp I von Persien, ZDMG, Bd. 44, 1890, 563—649.

³ ZDMG, Bd. 45, 1891, 245—291.

დამოუკიდებელი ვერსია. „თეზქერეს“ ერთ-ერთი ხელნაწერი ინახება
აკად. ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში
ფილებში.

საქართველოს
საბჭოთაო მემკვიდრეობის
სამინისტროს

ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შე-
დარებითი შესწავლისათვის, როგორც აღენიშნეთ, საყურადღებო
ცნობების გამოკრება შეიძლება 1725 წელს შედგენილ „თაზქირათ
ალ-მულუქიდან“. მსგავსი წყარო სპარსულად XVI—XVII საუკუნე-
ებისათვის არ არსებობს.

„თაზქირათ ალ-მულუქ“ ნახევრად ოფიციალური ხასიათის
ძეგლია. ის შედგენილია როგორც ჩანს ავღანელ ხელისუფალთა და-
ვალებით.

ანონიმური ავტორის თხზულებაში მოიპოვება უხვი ცნობები
სეფიანთა ირანის სახელმწიფო წყობილების სურათის აღსადგენად,
რადგან იგი „შეიცავს სპარსული ადმინისტრაციის სისტემატურ და
საკმაოდ სრულ აღწერილობას“. საამისოდ საჭირო ცნობების გამო-
კრება ამ ძეგლის აღმოჩენამდე შეიძლებოდა მხოლოდ ევროპელ
მოგზაურ-მისიონერთა (პიეტრო დელლა ვალეს, რაფაელ დიუმა-
ნის, ჟან შარდენის, ენგელბერტ კემპფერის, სანსონის) თხზულებე-
ბიდან.

„თაზქირათ ალ-მულუქ“ ყურადღებას იქცევს სოციალურ-
ეკონომიური და ადმინისტრაციული ტერმინოლოგიის სიუხვით. იქ-
ვე მოტანილია სტატისტიკური მასალები, ცნობები სახელმწიფო
ბიუჯეტისა და შესავალ-გასავლის შესახებ, აღწერილია თიული,
სოიურღალი, კამასალა და სხვა ფეოდალური ინსტიტუტები.

ახლა ძნელია იმის თქმა, თუ რამდენად უღებდა „თაზქირათ ალ-
მულუქ“-ი ოფიციალურ სპარსულ დასტურლამალების შინაარსს.
მაგრამ ერთი რამ ცხადია: ამგვარი ნაწარმოების შედგენა სათანადო
წერილობითი წყაროების გარეშე შეუძლებელია. თვითონ ავტორი
ბევრგან იმორჩეობს თეთრბატკნიან თურქმანთა და, განსაკუთრებით,
სეფიანი მბრძანებლების ინსტრუქციებს („დასტურ ალ-ამალებს“).

საინტერესოა, რომ „თაზქირათ ალ-მულუქ“-ის საგანგებო გა-
ნაკვეთში, სადაც საუბარია ირანის ოლქების შემოსავალზე, ქართლი
მოხსენებული არაა, სამაგიეროდ იხსენიება კახეთი, რომელიც XVII
ს-ში ირანის სახანოდ იყო გადაქცეული და, როგორც ხარკის გა-
დამხდელი, მიწერილი იყო ყარაბაღის საბეგლარბეგოზე¹. იქვე
ირანის შემადგენელ ნაწილებადაა გამოცხადებული ქართლი, კახე-

¹ Tadhkirat al-muluk გვ. 101.

თი და თბილისი¹. დახასიათებულია ქართლის ვალის, როგორც ანა-
ნის ერთ-ერთი დიდ ამირთავანის და მოხელის, უფლებამოსილი
ლეობა².

საზოგადოდ „თაქჯირათ ალ-მულუქ“-ში დამოწმებული ცნო-
ბების კრიტიკული ანალიზი გვეხმარება გავარკვიოთ საქართველოს
ირანთან დამოკიდებულების პოლიტიკური ფორმის თავისებურება
XVII ს-ში. ამის გარდა ამავე ძეგლიდან არა ერთი ცნობის დამოწ-
მება შეიძლება ყიზილბაშურ-ირანული ფეოდალური ინსტიტუტე-
ბის დასახასიათებლად.

ოსმალური დოკუმენტური მასალებიდან გამოყენებულია
„კანუნ-ნამეები“ და „რისალები“ (აინალი, კოჩიბეი გორიჯელი,
სეიდ მუსტაფა, ოსმან ეფენდი და სხვ.). თუმცა საჭიროა აღინიშნოს,
რომ მათ უმეტესობას შემოვლილი გზით ვიცნობთ (ბელენის, ტო-
შენდორფის, ბერნაუერის გამოკვლევებში მოხმობილი მასალების
მიხედვით). „კანუნ-ნამეები“ თურქული ფეოდალიზმის შესწავლის
საუკეთესო წყაროებია.

გამოყენებული გვაქვს XVI—XVIII სს. თურქული ისტორიუ-
ლი საბუთებიც.

თურქული სახელმწიფო საბუთები (თურქული, სპარსული,
არაბული) მოთავსებულია ფერიდუნ-ბეის „მუნშათი-სალატინ“-
ში. თურქული საბუთების ეს კრებული შედგენილია 1583 წელს.
გამოიცა იგი ორ ტომად 1858 წელს სტამბოლში. პირველ ტომში
მოთავსებულია საბუთები 1558 წლამდე, მეორეში — 1558—1625
წლისა. ფერიდუნ-ბეის გარდაცვალების შემდეგ მისი საბუთების
კრებულს უმატებდნენ ახალ საბუთებს. ამიტომ მასში მოხვდა XVII
ს-ის პირველი მეოთხედის საბუთებიც. ამ საბუთებიდან ზოგი უშუ-
ალოდ საქართველოს ეხება. სულტნის ფირმანებში და წერილებში
აღბეჭდილი ქართველი მეფე-მთავრების ტიტულაცია საშუალებას
გვაძლევს გავარკვიოთ ოსმალეთის ოფიციალური თვალსაზრისი სა-
ქართველოს სამეფო-სამთავროებთან დამოკიდებულების შესახებ.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს „გურჯისტანის ვილაი-
ეთის დიდ დავთარს“, როგორც პირველწყაროს. „ოსმალთა“ სამ-
ცხე-საათაბაგოში ძირითადად ამ თურქული დოკუმენტური წყაროს
მიხედვით არის დახასიათებული ჩვენს გამოკვლევაში. თურქულ
წყაროებს შორის ამ მხრივ მას პირველი ადგილი უჭირავს. მასში

¹ Tadhkirat al-muluk გვ. 43—44.

² იქვე.

აღწერილია ოსმალთა ბატონობის ქვეშ მოქცეული ქართული მუსახლეობა და მიწა-წყალი. ამიტომ არც ერთ სხვა თურქულ ენციკლოპედიაში ისეთი რაოდენობით არ მოიპოვება შესაძარბელებელი ტურქული მასალა, როგორც „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“. ოსმალების მიერ შემოღებული თურქული სოციალ-ეკონომიური და ადმინისტრაციული ტერმინოლოგია გასაგებსა ხდის „ოსმალთა“ მთელ თავისებურებას სამცხე-საათაბაგოში. ამავე დროს „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა თურქული ფეოდალიზმის შესასწავლად. ✓

„დავთარი მუფასალე ვილაეთე გურჯისტან“ („გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“) დიდი ხანი არაა რაც შემოვიდა მეცნიერებაში. სრულიად შემთხვევით აღმოჩენილი მისი ხელნაწერი ინახება აკად. ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში (ხელნაწ. № 478). საქ. მუზეუმის თურქული ხელნაწერის და მისი შინაარსის შესახებ 1940 წელს მოკლე ცნობა გამოაქვეყნა ს. ჯიქიაშ¹. მანვე 1941 წელს გამოსცა „დავთარის“ ქართული თარგმანი², ხოლო 1947 წელს თურქული ტექსტი³.

✓ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ შედგენილია 1595 წელს. მაგრამ როგორც მისთვის წამძღვარებული „კანუნ-ნამეს“ („კანონთა წიგნის“) შინაარსიდან ირკვევა, არსებულა „ძველი დავთარიც“, რომელიც 1578—1595 წლებს შორის უნდა ყოფილიყო შედგენილი. ყოველ შემთხვევაში, არა უადრეს 1587 წლისა, რადგან სწორედ ამ დროისათვის განამტკიცეს ოსმალებმა თავიანთი მდგომარეობა ათაბაგის ქვეყანაში.

„ახალ დავთარში“ აღწერილია შემდეგი ქართული პროვინციები: სამცხე, ჯავახეთი, პალაკაიო, კოლა, არტაანი (მტკვრის ხეობა), ტაოს ნაწილი (ჭოროხის ხეობა), ბორჯომის ხეობა ტაშის-კარაზდე — სოფ. ქვიშხეთამდე (ძველი ადმინისტრაციული დაყოფით: თბილისის გუბერნიის ახალციხის და ახალქალაქის მაზრები და ყარსის ოლქის არდაგანის და ოლთისის რაიონები). დავთარში არ შესულა ოსმალებისადმი დაქვემდებარებული ყველა ქართული

¹ С. С. Джикия, Турецкая рукопись Музея Грузии. Пространный реестр Грузинского вилайета, „სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე“, ტ. 1, № 6, გვ. 481—484.

² გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი II, თურქული ტექსტის თარგმანი, თბ., 1941.

³ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი I, თურქული ტექსტი, თბ., 1947.

პროვინცია. ეს ალბათ აიხსნება იმით, რომ სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთ ნაწილის გაოსმალეზას სულტნის უკვე XVI ს-ის შუა წლებში შეუდგა. აღწერა უბირატის სამცხე-საათაბაგოს იმ ნაწილს, რომელიც 1555 წლის ამასიას ზავით ირანის გავლენის სფეროდ იყო მიჩნეული. ✓

„დავთარის“ გამომცემლის სიტყვით: „შინაარსის მიხედვით ძეგლი შეიძლება სამ მთავარ ნაწილად დაიყოს: ერთ ნაწილს (გვ. 1—6) შეადგენს „გურჯისტანის ვილაიეთის კანონთა წიგნი“, ე. წ. „კანუნ-ნამე“. ეს კანუნ-ნამე შედგება 21 თავისაგან და შეიცავს კანონებს მიწათმფლობელობის, მიწათსარგებლობისა და სხვადასხვა გადასახადისა და სოციალურ ფენათა ურთიერთ დამოკიდებულების შესახებ. აქვე მოცემულია სისხლის სამართლის კანონები და წესები აღებ-მიცემის შესახებ. მეორე ნაწილში (გვ. 7—21 და 393—402) მოცემულია მამინდელი ადმინისტრაციული დანაწილების მიხედვით გეოგრაფიულად დალაგებული სია დასახლებული და დაუსახლებული იმ პუნქტებისა, რომლებიც გადასახადთა ობიექტს შეადგენენ. ამ მარტივ სიასთან ნაჩვენებია მოცემულ ობიექტზე შეწერილი გამოსაღების ჯამი (ახჩებში). ძეგლის მესამე და ძირითადი ნაწილი (გვ. 22—392 და 403—503) ყველაზე უფრო ვრცელია და მოცემული სოფლის გამოსაღებთა სახეობისა და მოსახლეობის შესახებ დეტალური ხასიათის მასალის შემცველია. ამავე ნაწილში კარბადაა წარმოდგენილი ისტორიულ-ეკონომიური თვალსაზრისით მეტად საყურადღებო მონაცემების შემცველი მინაწერები“¹.

ძეგლის მრავალრიცხოვანი მინაწერების შინაარსი ეხება წყლით სარგებლობის წესებს, სავაჭუფო საქონებებს, ვენახების ყოფილ და ახლანდელ მფლობელებს და მათზე დაწესებულ გადასახადებს, მთავარ სავაჭრო გზებს, გზების და ხიდების დაცვა-შესაკეთებლად გლეხების გამოყვანას და სხვ. მინაწერებში ვხვდებით კლასობრივი ბრძოლის გამომხატველ ცნობებსაც. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი მინაწერი XVIII ს-ის დამლევით არის დათარიღებული. ეს ჩვენ საშუალებას გვაძლევს თვალი გავადევნოთ „ოსმალობის“ თანდათანობით გაერყელებას სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, რასაც ორ საუკუნეზე მეტი დრო დასჭირდა.

✓ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ იმ მხრივაც არის საინტერესო, რომ მისი შედგენა ემთხვევა „ოსმალობის“ დასაწყისს

¹ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარის 11 წიგნის წინასიტყვაობა, 33- VIII.

პერიოდს, როცა ქართული ფეოდალური ურთიერთობა ჯერ კიდევ საკმაოდ მტკიცე იყო სამცხე-საათაბაგოში. აღნიშნული გარემოება აღბეჭდილია კიდევ „დავთრის“ კანონთა წიგნის სათანადო თავში.

საზოგადოდ დაპყრობილი ქვეყნის პირწმინდად გაძარცვების ნით ოსმალეთი მარჯვედ იყენებდა ადგილობრივ ფეოდალურ სისტემას და ახდენდა ადგილობრივი ფეოდალური ინსტიტუტების უნიფიცირებას შარიათის კანონმდებლობით. ქართული ფეოდალური წესების შეთავსება „ოსმალობასთან“ აშკარად ეტყობა გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის კანუნ-ნამესაც. მისი თავების წინაარსი, ერთი მხრივ, შეიცავს ოსმალეთში მოქმედ კანონებს, ხოლო, მეორე მხრივ, გათვალისწინებულია ადგილობრივი პირობები. მთლიანად კი ძეგლის წინაარსი „ოსმალობის“ მრავალ თავისებურებას გადმოსცემს ახლად დაპყრობილი ქვეყნის სინამდვილეში.

განსახილველი პრობლემისათვის გარკვეული მნიშვნელობა აქვთ რუსულ და დას. ევროპულ დოკუმენტურ წყაროებს. ასეთია რუსი ელჩების დანასაქმები და მუხლობრივი აღწერილობანი, კათოლიკე მისიონერების რელაციონები, პოლიტიკური აგენტების მოხსენებები ბარათები, საელჩოთა წევრების ერცელი ჩანაწერები, მოგზაურობის და ნეგოციანტების წიგნები. XVI—XVII სს. განსაკუთრებით მდიდარი და მრავალფეროვანია ამგვარი ხასიათის თხულებებით. რუსეთის და დას. ევროპის სახელმწიფოთა ელჩები, მოგზაურები, ვაჭრები მნიშვნელოვან მასალებს გვაწვდიან ამიერკავკასიის ქალაქებზე, ვაჭრობაზე და სხვ. ამ მასალების მნიშვნელობა საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის აღნიშნული აქვს აკად. ივ. ჯავახიშვილს¹. ამავე მასალებში შეიძლება დავებნოთ ცნობები ფეოდალურ ურთიერთობათა შესასწავლად, ოღონდ, როგორც მართებულად შენიშნავს პროფ. ი. პეტრუშევსკი, აღმოსავლურ წყაროებთან შეჯერების და კრიტიკულად გამოყენების პირობით². ამასთან საჭიროა აღინიშნოს ისიც, რომ ევროპელ მოგზაურთა ცნობები ფეოდალური მიწისმფლობელობის, ფეოდალური ურთიერთობის და გლეხთა მდგომარეობის შესახებ ფრაგმენტალური ხასიათის მატარებელი არიან.

XVI ს-ის დამდეგიდან მოკიდებული რუსეთი ინტენსიურად სწავლობდა კავკასიისა და მახლობელ აღმოსავლეთის ქვეყნების

¹ ქართული თარგმნის წინასიტყვაობა, გვ. XIV.
² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, თბილისი, 1930, გვ. 118—128.
³ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 54—55.

პოლიტიკურ და ეკონომიურ მდგომარეობას. სრულიად გარკვეულ პოლიტიკურ და ეკონომიურ მიზნებს უკავშირებდა რუსეთი. ევროპოდ, კავკასიის გულდასმით შესწავლას¹. ამიტომ საეხსებებში მისი რიგია, რომ რუსულ წყაროებში ასახულიყო XVI—XVII სს. საქართველოს სოციალური, ეკონომიური და პოლიტიკური ვითარება, აგრეთვე მისი ურთიერთობის ხასიათი ირანთან და ოსმალეთთან. სამისო ცნობები საკმაოდ უხვად მოიპოვება ბელოკუროვის², ვესელოვსკისა³ და პოლივეკტოვის⁴ პუბლიკაციებში.

ინტენსიურად სწავლობდნენ აღმოსავლეთის ქვეყნებს დას. ევროპის საეპრო კაპიტალის აგენტებიც. მახლობელ აღმოსავლეთში გავლით ან რეზიდენტად მყოფ თითქმის უკლებლივ ყველა ევროპელს, ვისაც კი აღმოსავლეთზე რამე დაუწერია, მოეპოვება ცნობები საქართველოს შესახებაც. ირან-ოსმალეთის მეტოქეობის მთავარ ობიექტს ამიერკავკასიაში და მათი გაუთავებელი ომების ასპარეზს არ შეიძლებოდა არ შეეცია დას. ევროპის პოლიტიკური აგენტების ყურადღება. ამასთან საქართველო მათ აინტერესებდათ გარკვეული საეპრო და ეკონომიური მიზნითაც. საქმე ისაა, რომ XVI—XVII სს. სახმელეთო გზების ძიებისას საქართველო გათვალისწინებული იყო როგორც მარჯვე და უმოკლესი გზა აღმოსავლეთის ქვეყნებთან დასაკავშირებლად. /

XVI—XVII საუკუნეებისათვის არსებობს ისეთი ევროპული თხზულებებიც, რომელთა შინაარსის ძირითადი ნაწილი საქართველოს პოლიტიკური ვითარების აღწერილობას შეიცავს (ტომაზო მინადო, პეტრო დელა ვალე).

საჭიროა აღინიშნოს, რომ დას. ევროპელ მოგზაურთა თხზულებები უპირატესად საქართველოს ირანთან დამოკიდებულების

¹ М. А. Подиевков, Экономические и политические разведки Московского государства в XVII в. на Кавказе, Тбилиси, 1932.

² С. А. Белокуров, Сношения России с Кавказом, вып. 1 (1578—1613 гг.), М., 1889.

³ Н. И. Веселовский, Памятники дипломатических и торговых отношений Московской Руси с Персией, тт. I—III, СПб., 1890—1898.

⁴ Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений 1615—1640 гг. Документы к печати подготовил и предисл. снабдил М. Подиевков, Тб., 1937. М. А. Подиевков, Посольство князя Мышенского и дьяка Ключарева в Кахетию 1640—1643 гг., Тб., 1937, მისივე, Посольство стольника Тодочанова и дьяка Исвлева в Имеретию 1650—1652 гг., Тб., 1926.

⁵ ვსარგებლობდით აგრეთვე აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ისტორიის განყოფილების გამოუქვეყნებელი მასალებით.

პოლიტიკური ფორმის ზოგიერთი მხარის გამოსარკვევად გვაქვს გათვალისწინებულ-გამოყენებული. **ვერობელი ავტორები უფრო მეტად მახლობელ აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობებში ეკონომიური მდგომარეობით (სავაჭრო გზები, ქალაქები, ტყე-მეურნეობის დარგები...)** იყვნენ დაინტერესებულნი. ამიტომ მათ თხზულებებში მეტწილად პოლიტიკური ხასიათის და ეკონომიური ცხოვრების ამსახველი ფაქტებია მოტანილი¹. მხოლოდ ზოგიერთი მათგანი (ადამ ოლეარი, რაფაელ დიუ მანი, შარდენი, კემპფერი) უთმობს ვრცელ ადგილს ფეოდალური ორგანიზაციის (აგრარული სისტემა, სოციალური სტრუქტურა, სახელმწიფო წყობილება...) აღწერას. მაგრამ ამგვარ თხზულებათა ცნობების მნიშვნელობა საგრძნობლად შემცირდა სპარსული დოკუმენტური წყაროების აღმოჩენისა და გამოქვეყნების შემდეგ. კიდევ უფრო ნაკლები მნიშვნელობა აქვთ დას. ვეროპულ თხზულებებს თურქული ფეოდალიზმის შესასწავლად, რადგან XVI—XVII საუკუნეებისათვის, ირანისაგან განსხვავებით დიდი რაოდენობით არსებობს თურქული კანუნ-ნამუშები და რისალები.

განსახილველი პრობლემის ძირითადი საკითხები (ფეოდალური მიწისმფლობელობა, ფეოდალური ურთიერთობა და გლეხთა მდგომარეობა) წინამდებარე გამოკვლევაში დაფუძნებულია ქართულ და აღმოსავლურ დოკუმენტურ წყაროებზე. ნარატიული წყაროებიდან კი სოციალურ-ეკონომიური ვითარების დასახასიათებლად გამოკრებილია ის, რის გამოკრებაც შესაძლებელი იყო ფეოდალური ხანის ისტორიოგრაფიიდან.

¹ დაწერილებით ვეროპელი მოგზაურობის შესახებ. იხ. М. А. Полюев-Ктоу, Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тб., 1935.

თავი მეორე

საქართველო და მხსლობელი აღმოსავლეთი

I. საქართველო XVI საუკუნეში

I XV საუკუნის დამლევისათვის ფეოდალური საქართველო საბოლოოდ დაიშალა ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად. მაგრამ საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობის სათავე საძიებელია XIII—XIV სს. სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ხასიათის მოვლენებში¹

| XIII—XIV საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი საშინაო და საგარეო მოვლენების ურთიერთმოქმედების წყალობით ქვეყნის გამაერთიანებელი ძალები სუსტდებოდნენ, ხოლო დამრღვევ ძალთა უპირატესობა სულ უფრო და უფრო აშკარა ხდებოდა. „ეს იყო ნელი, თანდათან და ხანგრძლივი პროცესი. XV საუკუნის დასასრული ამ პროცესის ქრონოლოგიური ტეზილია, როცა უდავო შეიქმნა დამრღვევ ძალთა უპირატესობა გამაერთიანებელ ძალებთან შედარებით. არსებითად აქ არის ამ პროცესის დასასრული“¹.

ფეოდალური საქართველოს ისტორიის ამ რთულსა და დღემდე ზოგად ხაზებში შესწავლილ საკითხს მეცნიერული ახსნა მოუძებნა მხოლოდ მარქსისტულ-ლენინურ მეთოდოლოგიაზე დაფუძნებულმა ქართულმა საბჭოურმა ისტორიოგრაფიამ.

| საქართველოს როგორც პოლიტიკური გაერთიანება (ფეოდალური გაგებით), ისე დაშლილობა ქართულმა საბჭოურმა ისტორიოგრაფიამ დაუკავშირა სამეურნეო პირობებს, ქვეყნის ეკონომიურ განვითარებასა და დაქვეითებას. |

¹ ნ. ბერძენიშვილი, XV საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ ურთიერთობიდან, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის 1937, ნაკვ. I, გვ. 29.

ქთუ ეკონომიური პროგრესი და სამეურნეო აღმავლობა გარკვეულ პერიოდში საფუძველს უქმნის (თუმც არა მტკიცეს) ქვეყნის პოლიტიკურ გაერთიანებას, ეკონომიური რეგრესი და სამეურნეო დეგრადაცია აპირობებს საქართველოს პოლიტიკურ დაშლილ ცენტრალური ხელისუფლების უკიდურესად დასუსტებას, აღიერებს ქვეყნის საფეოდალოებად დანაწევრების პროცესს. ეკონომიური გათიშულობა საფუძველს უქმნის შესაბამისი პოლიტიკური ორგანიზაციის (სამეფო, სამთავრო, სათავადო...) არსებობას. L

ნ. ბერძენიშვილის ნაშრომებში ნაჩვენებია XIII—XIV სს. საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობის პოლიტიკური შედეგები. მას აღნიშნული აქვს, რომ ეკონომიური რეგრესის და სამეურნეო დეგრადაციის ნიადაგზე სათავადოები წარმოიშვა, ხოლო სათავადოების ნიადაგზე ერთიანი ქვეყანა პოლიტიკურად დაიშალა¹.

ქვეყნის ეკონომიურ დაცემა-დაქვეითებას და ამის შესაბამისად პარტიკულარისტული ტენდენციების გაძლიერებას ნ. ბერძენიშვილი ორგანულად უკავშირებს საგარეო ძალების ზემოქმედებას (მონღოლები, თემურ-ლენგი, თურქმანები...).

J ფეოდალური მეურნეობის განვითარებას XIII—XIV სს. საქართველოში მონღოლებმა უდიდესი საფრთხე შეუქმნეს. მონღოლთა ბატონობის ხანაში იწყება საქართველოს ეკონომიური დაქვეითება, რომლის გაღრმავებამ მომდევნო ხანაში თანდათან ნიადაგი შეუშადა ქვეყნის პოლიტიკურ დაშლას. ასე რომ ამ მხრივ, რა თქმა უნდა, მთავარი იყო არა XIII საუკუნის 50-იან წლებში მონღოლების მიერ ორმეფობის შემოღება, არამედ მონღოლთა ბატონობა და ამ ბატონობის ეკონომიური შედეგები. L

სოფლის მეურნეობის დაქვეითება („ნაოხარ“-„პარტახტის“ გამრავლება), სოფლის მეურნეობის ტექნიკის ერთ წერტილზე გაყინვა, ქალაქების დაღარიბება, ვაჭრობა-ხელოსნობის დაცემა, მწარმოებელი კლასის მკვეთრი შემცირება მკაფიო გამოვლინებას პოულობენ ქვეყნის საერთო ეკონომიურ ვითარებაში და საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობაც მხოლოდ დროის საკითხს წარმოადგენდა. L

↓ თუ პოლიტიკურ კრიზისს XIII ს-ის საქართველოში მონღოლთა შემოსევამ მოუხწრო, საქართველოს პოლიტიკურ დაშლილობას (XV ს-ის დასასრულს) დაემთხვა ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალურ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, „მნათობი“, № 6, 1954, გვ. 127.

რი სახელმწიფოს გაძლიერება და სეფიანთა სახელმწიფოს წარმოქმნა (XVI ს-ის დამდეგს). ასე რომ ფაქტიურად XVI ს-ში ზღვრისა საქართველოს მტრული სახელმწიფოებით გარემოცვის რეალურად ამრიგად, XVI ს-ის დამდეგისათვის საქართველოს დაშლილობა მომხდარი ფაქტია. მაგრამ შინაგანი მოვლენების განვითარების შედეგად მიღებულ დაშლილობას კიდევ უფრო მეტად აღრმავებენ უკიდურესად გაუარესებული საგარეო პირობები.

საქართველოს ფეოდალურ დანაწევრებას ეხმარებიან (ობიექტურად) ყიზილბაშთა და ოსმალთა შემოსევები. მაგრამ არა მარტო ობიექტურად, არამედ სუბიექტურადაც უცხო დამპყრობლები ქვეყნის დაყოფის საქმეში მთელი თავიანთი ძალებით გამოდიან ფეოდალების მოკავშირეებად. არც ირანელებისათვის და არც ოსმალებისათვის პოლიტიკურად სსარგებლო არ იყო ძლიერი ცენტრის არსებობა შორეულ ამიერკავკასიაში, და თავიანთი ინტერესების უზრუნველსაყოფად აუცილებელ საქიროებად სთვლიდნენ ფეოდალური დაშლილობის შენარჩუნებას. საამისოდ ყიზილბაშები და ოსმალები ფიზიკურ საშუალებებთან ერთად (ომი, რბევა-თარეში...) მარჯვედ იყენებდნენ თითოეული ქართული სამეფოს პოლიტიკურ სტრუქტურას, აქ არსებულ სოციალურ ურთიერთობას¹.

ამიერიდან ქართული ფეოდალური საზოგადოების პროგრესული ძალების ცდები საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების საქმეში შინაგანი ფეოდალური რეაქციის და მისი ბუნებრივი მოკავშირის, გარეშე მტრების, გადაულახველ წინააღმდეგობას აწყდებოდა.

XVI ს-ის მთელს მანძილზე სეფიანთა სახელმწიფო საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან უტევდა, ოსმალეთი სამხრეთ-დასავლეთიდან.

XVI ს-ის შუახანიდან ქართველი ხალხი მარტო უმკლავდებოდა ყიზილბაშებს, ოსმალებს. 1538 წელს ყიზილბაშებმა შირვანი დაიპყრეს, 1551 წელს შაქი, შირვანი და შაქი სეფიანთა სახელმწიფოს შემადგენელ პროვინციებად იქცნენ. სომხეთში კი ისინი ადრევე გაბატონდნენ. სომხეთის დასავლეთი ნაწილი ოსმალებს ეპყრათ, აღმოსავლეთი ყიზილბაშებს.

აკად. ივ. ჭავჭავაძის საგანგებოდ აქვს ხაზგასმული, თუ როგორ გააუარესა პოლიტიკურმა ცვლილებებმა აღმ. ამიერკავკასიაში

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерки..., გვ. 55

² იქვე, გვ. 26.

საქართველოს მდგომარეობა¹. ამიერკავკასიაში ქრისტიანი თუ მუსლიმანი სახელმწიფოების გაქრობას არა მარტო პოლიტიკური, არამედ დიდი ეკონომიური მნიშვნელობაც ჰქონდა. აზერბაიჯანის და სომხეთის მოსახლეობა უძველესი დროიდან ინტენსიურ მოქმედებას მისდევდა. განვითარებულ სამიწათმოქმედო ქვეყნებში დამპყრობლები „ყიზილბაშური წესების“ გავრცელებას, მათს სწრაფ გაყიზილბაშებას შეუდგნენ. აზერბაიჯანსა და სომხეთში მრავლად გაჩნდნენ ყიზილბაშური ტომები, ხოლო აჭარის ფეოდალების მიწები ყიზილბაშმა ამირებმა დაისაკუთრეს.²

ქალმ. ამიერკავკასიაში გაბატონდა ყიზილბაშური-ირანული ფეოდალური მიწისმფლობელობა. ამის პირდაპირი შედეგი იყო ის, რომ XVI საუკუნისათვის აზერბაიჯანსა და სომხეთში ჩამოყალიბდა მსგავსი ფეოდალური ურთიერთობანი³. ამიერკავკასიის დასახლებულ ქვეყნებში (სახანოებში) ფეოდალთა კლასის მთავარი და წამყვანი ჯგუფი ამიერიდან ყიზილბაშური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია იყო, ხოლო გლეხთა ექსპლოატაციის მთავარ ფორმად ფეოდალური ექსპლოატაციის „აღმოსავლური ფორმა“ (ფ. ენგელსი) იქცა.

ამრიგად, საქართველო საკუთრივ ამიერკავკასიაში მისთვის უცხო და მიუღებელი აღმოსავლური ფეოდალური ინსტიტუტების გარემოცვაში აღმოჩნდა. **1**

XVI ს-ის შუა წლებისათვის „საქართველოები“ (ქართული ფეოდალური სამეფო-სამთავროები) მთელს ამიერკავკასიაში ერთადერთი ქვეყანა იყო, სადაც არც „ყიზილბაშობა“ იყო, არც „ოსმალობა“. მაგრამ როგორც ერთის, ისე მეორის გავრცელების საფრთხე საქართველოს აგრესიული სახელმწიფოებით გარემოცვის პირობებში მუდმივად არსებობდა. საქართველო კი XVI ს-ში ყოველმხრივ მტრებშემორტყმულ ქვეყანა იყო. „საქართველო ასეთი უმეზობლო, ასე მტრებშემოცვეული არასოდეს ყოფილა“—სამართლიანად შენიშნავს ნ. ბერძენიშვილი⁴.

¹ ფ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 154—155.
² И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949, гл. 64-66.
³ ნ. ბერძენიშვილი, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, 1944, გვ. 47.

ადვილად გასაგებია: თუ ასეთ ვითარებაში რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა საქართველოსათვის (და ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნებისათვის) რუსეთის მიერ ყაზანისა და ასტრახანის დაპყრობის ცდა მდ. ვოლგის აუზში თათარ-მონღოლთა ბატონობის სახელმწიფოს მფლობელობით შეიცვალა. საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთით მოიარღვა ნომადური კედელი, რუსეთი იმიერკავკასიას მოუახლოვდა. ¹

ასტრახანის რუსეთთან შეერთების ეკონომიური და პოლიტიკური შედეგები უკვე XVI ს-ის 60-იან წლებში გამოჩნდა (ვაჭრობის გაცხოველება აღმ. ამიერკავკასიის ქალაქებში, კახეთის ურთიერთობის განახლება რუსეთთან). იმავე საუკუნის 70-იან წლებში რუსეთმა გააქტიურა თავისი პოლიტიკა იმიერკავკასიის მიმართ, ხოლო 80-იან წლებში აქ იგი მკვეთრად დაუპირისპირდა ოსმალეთს, რომელიც დაყინებით ცდილობდა თავისი ბატონობის გავრცელებას იმიერკავკასიის ხალხებზე და ტომებზე.

რუსეთის გამოსვლის მნიშვნელობა კავკასიის და მახლობელ აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობის ასპარეზზე იმთავითვე სწორად შეაფასეს იმდროინდელი ამიერკავკასიის ქვეყნებში. ყაზანის და ასტრახანის თათრული სახანოების გაუქმებამ დიდი გამოძახილი ჰპოვა მახლობელი აღმოსავლეთის აგრესიულ სახელმწიფოებშიც. ამას მოწმობენ თანამედროვე აღმოსავლურ წყაროებში დაცული ცნობები¹.

რუსეთის სახელმწიფოს მიერ ვოლგის აუზის გაერთიანების ეკონომიური შედეგები კარგადაა ცნობილი: «Во второй половине XVI века Волга стала главной торговой магистралью, связывавшей Россию с рынками Востока и соединявшей вместе с тем государства Востока и Запада»²

რუსმა ვაჭრებმა გაცხოველეს სავაჭრო ურთიერთობა შუა აზიასთან, ირანთან. თავის მხრივ ოსმალეთის სავაჭრო გზებზე დამოკიდებული ირანი დაინტერესებული იყო ვოლგის სავაჭრო მაგისტრალის გამოყენებით, რადგან ამით ოსმალეთს მნიშვნელოვანი საბაჟო შემოსავალი აკლდებოდა.

¹ ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან (საქართველო და ანტიოსმალური კოალიციები XV—XVII სს.), მასალები საქ. და კავკასიის ისტორიისათვის, წაკვ. 31, 1955, გვ. 69—70.

² М. Ф. Ф е х н е р, Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке, М., 1952, გვ. 22.

მაგრამ ამავე დროს ირანს რუსეთთან დაახლოება სხვა მოსაზრებითაც სჭირდებოდა. მან დაუყოვნებლივ გამოიყენა ახალი ფაქტორი მახლობელ აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობებში. ირანის ოსმალეთთან მეტოქეობაში: «Что же касается Ирана, который вел тогда ожесточенную борьбу с Турцией, то его толкали на сближение с Россией, помимо экономических причин, еще и политические соображения: Иран рассматривал Россию как возможного союзника в борьбе с Турцией»¹.

საფუძველი გეაქვს ვიფიქროთ, რომ ყაზანის რუსეთის სახელმწიფოსთან შეერთებას და რუსეთის ასტრახანის მიმართულებით მოქმედებას, სხვა მნიშვნელოვან და კარგად ცნობილ მიზეზებთან ერთად, უნდა დაეჩქარებინა ირან-ოსმალეთის ომის შეწყვეტა და 1555 წელს ზავის დადება ამასიაში.²

ყაზანის დაკავებას და ასტრახანიდან რუსეთის შთავრობის ზიერ იალმურჩ ხანის გაძევებას ოსმალეთმა უპასუხა აქტიური შეტევითი პოლიტიკის განვითარებით 1554 წელს². ოსმალეთი ჩქარობდა ამიერკავკასიის დაპყრობას და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანიდან იმიერკავკასიაში შეჭრას. შექმნილ ვითარებაში ირანს მარჯვედ უნდა გამოეყენებინა რუსეთთან შესაძლებელი სამხედრო კავშირის მუქარა, როგორც ოსმალეთზე დიპლომატიური ზემოქმედების ღონისძიება. ამის თქმის საბაბს გვაძლევს არა მარტო 90-იანი წლების ანალოგიური მოვლენები, არამედ ირანის პოლიტიკური დემარშებიც XVI ს-ის შუა წლებში.

საინტერესოა, რომ შირვანის ბეგლარბეგის (შაჰის მოხელის) საგანგებო ელჩობა, რომელსაც, ჩანს, სავაჭრო ურთიერთობის მო-

¹ М. В. Фехнер, *დას. ნაშრ.*, გვ. 7; თუმც, როგორც ცნობილია, კახეთის (და მთლიანად საქართველოს) საკითხში ირანისათვის რუსეთი ისევე მიუღებელი იყო როგორც ოსმალეთი იმავე ამიერკავკასიაში (ნ. ბერძენიშვილი, *რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობიდან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე*, გვ. 69). მაგრამ ამავე დროს კახეთის გამო წინააღმდეგობათა შესუსტება ირან-რუსეთის ურთიერთობაში მახლობელ აღმოსავლეთის საერთაშორისო ვითარებაზე იყო დამოკიდებული (იქვე, გვ. 64—65, 69). ცნობილია, რომ შაჰ-თამაზმა (1524—1576) მხოლოდ 1571 წელს მოსთხოვა კახეთს რუსი მეციხოვნეების დათხოვნა. უფრო გვიან (ირან-ოსმალეთის მეორე ომში ოსმალეთის სამხედრო წარმატების პირობებში), ირანი დიპლომატიურად ითმენდა რუსეთ-კახეთის ურთიერთობას.

² Е. Н. Кушева, *Политика Русского государства на Северном Кавказе в 1552—1572 гг.*, Исторические записки, кн. 34, гв. 245.

წესრიგება ევალება, 1554 წელს იმყოფება მოსკოვში ირანის ხანის კარზე. ამ ელჩობის პოლიტიკური მოტივები ჩვენთვის ცნობილია, მაგრამ როგორც აღენიშნეთ ირანის რუსეთთან ეკონომიურ მიზეზებთან ერთად სრულიად გარკვეული პოლიტიკური მოსაზრებითაც იყო შეპირობებული. ამის გარდა, სავაჭრო ურთიერთობა მჭიდროდ უკავშირდებოდა პოლიტიკურ საკითხებს. ცნობილია, რომ XVI ს-ის მეორე ნახევარში ოსმალეთი დაეინებით ცდილობდა ვოლგის სავაჭრო მაგისტრალის გადაკრას, რათა შეენარჩუნებინა აზია-ევროპის ვაჭრობის მონოპოლია (თანაბრად მიუღებელი როგორც რუსეთისათვის, ისე ირანისათვის). საამისო ღონისძიებები (ვოლგა-დონის შეერთების განზრახვა ოსმალური ხომალდების კასპიის ზღვაში გასაყვანად, ყირიმის ხანის თარეშები იმიერკავკასიაში, ოსმალეთის ლაშქრობა ასტრახანზე 1569 წელს და სხვ.) ირანის წინააღმდეგაც იყო მიმართული, რადგან იმიერკავკასიაში სამხედრო-პოლიტიკური წარმატება ოსმალეთს შესაძლებლობას მისცემდა ირანისათვის ზურგიდან მოეკლო და დაეკრა მისთვის.

რუსეთთან ირანის ურთიერთობის მნიშვნელობის გამხაზველი არაპირდაპირი ჩვენება მოიპოვება თვითონ შაჰ-თამაზ I-ის „თეზქერეში“. 1562 წელს შაჰი ხონთქრის ელჩებს მოაგონებდა, რომ მან არ დაუშვა ოსმალთა უფლისწულის (ბაიაზეთის) რუსეთში (ასტრახანს) გაქცევა. ბაიაზეთი კი მისი სიტყვით რუსეთის ოსმალეთის წინააღმდეგ გამოყენებას აპირებდა¹. ჩვენთვის საინტერესოა შაჰის სიტყვაში დიპლომატიურად ხაზგასმული გარემოება, რომ რუსეთი სერიოზული ძალაა და რომ შეიძლება მისი გამოყენება ოსმალეთის წინააღმდეგ. ამას შაჰი ამბობდა ირან-ოსმალეთის ომის შესაძლებელი განახლების ვითარებაში (კონფლიქტი ბაიაზეთის ოსმალეთიდან ირანში გამოქცევათან იყო დაკავშირებული). ცხადია, ირანის რუსეთთან ურთიერთობის არგუმენტი შაჰს კიდევ უფრო დემონსტრაციულად უნდა გამოეყენებინა ირან-ოსმალეთის ომის მსვლელობაში 1552—1555 წლებში.

◀ აღსანიშნავია ისიც, რომ ყაზანის სახანოს გაუქმება სწორედ იმ დროს მოხდა, როცა ირანთან გახანგრძლივებული ომი აშკარა უკმაყოფილების წყაროდ იყო ქცეული საკუთრივ ოსმალეთში. ამასთან

¹ Horn, Die Denkwürdigkeiten des sah Tahmasp von Persien, ZDMG, Bd. 44, 1890.

რუსეთი ახლა უკვე ასტრახანისაკენ მოიწვედა და იმიერკავკასიაში შემოსვლას აპირებდა.)

«ასეთ ვითარებაში ხონთქარს ირანთან გაქიანურებული ომის (1534 წელს რომ დაიწყო) გაგრძელება არ შეეძლო. ომით მიმდინარე დაზარალებულ ირანს კი თავის მხრივ კიდევ უფრო მეტად სწყუროდა ზავი.»

«ყველა ამასთან ერთად მრავალწლოვანმა გამოცდილებამ ორთავე აგრესორი დაარწმუნა, რომ იმიერკავკასიის დასაპყრობად მხოლოდ ფიზიკური საშუალებების გამოყენება საკმარისი არ იყო. აქაური ხალხები მედგარ წინააღმდეგობას უწევდნენ დამპყრობლებს (აჯანყებები შირვანში, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის). თანაც ისინი საკმაოდ მარჯვედ იყენებდნენ დამპყრობელთა შორის არსებულ წინააღმდეგობებს. ამიტომ აგრესორთა შეთანხმება იმიერკავკასიის დასაპყრობად აუცილებელი იყო. საამისოდ კი საჭირო იყო იმიერკავკასიის ქვეყნების გათიშვა, ფეოდალური დაშლილობის კიდევ უფრო მეტად გაღრმავება. დამპყრობელთა ეს განზრახვა აღიბეჭდა ირან-ოსმალეთის 1555 წლის სამშვიდობო ხელშეკრულების პირობებში. ამ ზავმა დააკანონა საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობა.»

«ირან-ოსმალეთის სამშვიდობო ხელშეკრულება დაიდო ქალაქ ამასიაში 1555 წლის 22 მაისს. მას წინ უძღოდა ინტენსიური დიპლომატიური მოლაპარაკება» თვითონ ხელშეკრულების ტექსტს ჩვენამდე არ მოუღწევია ან ჯერჯერობით აღმოჩენილი არაა. მაგრამ როგორც მოლაპარაკების მსვლელობაში წამოყენებული, ისე ზავის შეთანხმებული პირობების გათვალისწინება ზერხდება თანამედროვე აღმოსავლური და ევროპული წყაროების მიხედვით¹.

«ამასიის ზავის ძალით ირანმა და ოსმალეთმა გაინაწილეს იმიერკავკასიის ქვეყნები. მათ შუაზე გაყვეს საქართველოც. დას. საქართველო ოსმალეთს ერგო, აღმ. საქართველო — ირანს.»

თურქეთის არქივში აღმოჩენილი და უნგრელი მეცნიერის ლ. ფეკეტეს მიერ გამოქვეყნებული სპარსული წერილებით ერთხელ კიდევ დასტურდება, რომ მოლაპარაკების მსვლელობაში (1554 წელს) განსაკუთრებული სიმწვავეთ იდგა «გურჯისტანის საი-

¹ ვ. გაბაშვილი, ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან (საქართველო და ანტიოსმალური კოალიციები XVI—XVII სს.), მასალები საქ. და კავკასიის ისტორიისათვის, წიგ. 31, გვ. 66—68; ვ. ჩოჩიევი, ირან-ოსმალეთის 1539 წლის ზავი და საქართველო. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 335.

თხი". წერილები (ირანის დიდმოხელეების ხელის მოწერილი) ზაენილი იყო არზრუმის ფაშის აიასის მისამართით. ავტორები კეი-დიუ-ბეგი და უსტაჯლუ შაჰყულუ ბ. ჰამზა, ცდილობენ შექმნან შვიდობო განწყობილება ოსმალეთში. ისინი მოითხოვენ აღკვეთას იქნას ისეთი მდგომარეობა, რაც ქართლისა და იმერეთის მეფეებს საშუალებას აძლევს ისარგებლონ ორი მეტოქე მუსლიმანური სახელმწიფოს უთანხმოებით და წინააღმდეგობით. ზავის პირობად წერილის ავტორები აყენებენ „გურჯისტანის საკითხის“ ისეთნაირად გადაჭრას, რომ დაუყოვნებლივ შეწყდეს ომი¹.

ამასიის ზავმა შეწყვიტა ირან-ოსმალეთის მრავალწლოვანი ომი. მასში აისახა ამ ომის პოლიტიკური და სამხედრო შედეგები ამიერკავკასიისა და ერაყ-ლურჯისტანში.

ირან-ოსმალეთის ორმოცდაათწლოვანი ომის შედეგი იყო: უიზილბაშთა მიერ აღმ. ამიერკავკასიის სამხედრო-პოლიტიკური ორგანიზაცია (ერევანი, განჯა, ყაზახი, შამშადილო, შაქი და შირვანი...) საბეგლარბეგოების და სახანოების საფუძველზე, რაც მიმართული იყო როგორც ადგილობრივი ხალხების, ისე უშუალოდ საქართველოს წინააღმდეგ; ოსმალეთის მიერ მესხეთის დასავლეთი ნაწილის ოსმალურ სანჯაყებად გადაქცევა, მისი სამხედრო-პოლიტიკური ორგანიზაცია „ოსმალეთის“ საფუძველზე.

მაგრამ დამპყრობელ-მიმტაცებლებს ჯერ ისევ დასაპყრობი ჰქონდათ საქართველოს უდიდესი ნაწილი. ეს კი მათს ბატონობას საეჭვოს ხდიდა აღმ. ამიერკავკასიაში და მესხეთის დასავლეთ ნაწილში. ირანის თუ ოსმალეთის კავკასიაში გაბატონების საწინდარი საქართველოს დაპყრობა იყო. ამიტომ საქართველოს დაპყრობა-შემომტკიცებას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ირანისა და ოსმალეთის აგრესიული პოლიტიკის განხორციელებაში.

საქართველოს დაპყრობის გასაადვილებლად საქირო იყო ფეოდალური დაშლილობის შენარჩუნება, რისთვისაც აუცილებელი იყო დამოკიდებულების განსაკუთრებული ფორმის დამყარება თითოეულ სამეფო-სამთავროსთან (ზოგან მოხარკეობა, ზოგან აშკარა დაპყრობა...). ამგვარი საშუალებით ისინი ადვილად იპოვინდნენ მოკავშირეებს ადგილობრივ ფეოდალებში.

ირან-ოსმალეთის 1555 წლის სამშვიდობო ხელშეკრულების ერთი მთავარი დიპლომატიური ფორმულა იყო: ი რ ა ნ ი ს ც ნ ო ბ ს

¹ L. Fekete, Zur Geschichte der Grusiner des 16. Jahrhunderts, Acta Orien. Hung. T. 1, fasc. 1, Separatum 93—133.

ოსმალეთის უფლებას დას. საქართველოზე ოსმალეთი სცნობს ირანის უფლებას აღმ. საქართველოზე, ხოლო მესხეთი გავლენის სფეროებადაა განაწილებული. დამახასიათებელია, რომ დამპყრობლები სცნობდნენ მოპირდაპირე მხარის მიერ მიღწეულ წარმატებებს (აღმ. ამიერკავკასიაში, მესხეთის დასავლეთ ნაწილში), მაგრამ ფაქტიურად ინაწილებდნენ იმას, რაც ჯერ ისევ დასაპყრობი და მისატაცებელი იყო.

ამასიას ზავი ძირითადად ადასტურებდა ირან-ოსმალეთის პირველი ომის (1514—1555 წწ.) შედეგებს და 1555 წლისათვის მიღწეულ სამხედრო წარმატებებს (ირანის და ოსმალეთის ჯარების მიერ დაკავებული ტერიტორიების მიხედვით). მაგრამ ირანისათვის სასურველი არ იყო ოსმალეთის გაბატონება-განმტკიცება მესხეთის დასავლეთ ნაწილში, ასევე ოსმალეთისათვის სასურველი არ იყო ირანის აბრეშუმით მდიდარ შირვანში და აღმ. ამიერკავკასიაზე გაშვალ სავაჭრო გზაზე გაბატონება.

ყოზილბაშთა სახელმწიფოსათვის მესხეთის დასავლეთი ნაწილი ის კარი იყო, რომლის შემოარღვევა ოსმალეთს ყოველთვის შეეძლო. აბრეშუმით მდიდარი შირვანი კი, მის მახლობლად გაშვებული სავაჭრო-საქარაგვო გზით, ოსმალეთისათვის მეტად მიმზიდველი იყო და ასე ჩანდა, ის მასზე ადვილად ხელს არ აიღებდა. ასე რომ ირან-ოსმალეთის მომავალი ომების თესლი უკვე 1555 წლის სამშვიდობო ხელშეკრულების პირობებში იყო მოცემული.

საქმე ისაა, რომ ამ ზავის პირობები ოსმალეთის და ირანისათვის მისაღებ ფორმაში არ სწყვეტდა არც ამიერკავკასიის და არც, კერძოდ, „გურჯისტანის საკითხს“, რომელიც განსაკუთრებული სიმწვავეით იდგა ირან-ოსმალეთის ურთიერთობაში XVI ს-ის მთელს სიგრძეზე და XVII ს-ის პირველ ნახევარში.

ირან-ოსმალეთის ომები 1514—1639 წლებში ამ „საკითხების“ მეტოქე მხარეებისათვის სასურველი მიმართულებით დაყენებასა და გადაქრასთან იყო დაკავშირებული.

1555 წლის სამშვიდობო ხელშეკრულების გაუქმებას ან მასში კორექტივის შეტანას ოსმალეთი მარჯვედ უკავშირებდა ირანის შინაგან ვითარებას, მრავალწლოვან ფეოდალურ შინაომებს ან პოლიტიკურ კრიზისებს. მაგრამ დიპლომატიური მოლაპარაკების გზით მისი გაუქმება ოსმალეთმა მხოლოდ ერთხელ შეძლო (1590 წელს), როცა უკიდურესად დასუსტებული ირანი იძულებული იყო ეცნო ოსმალეთის უფლება ამიერკავკასიაზე. 1639 წელს კი ოსმალეთმა

მიღწია ზავის პირობებში მნიშვნელოვანი კორექტივის შემართებით, რომ ირანმა მის სასარგებლოდ „დასთმო“ მესხეთის აღმოსავლეთი ნაწილი.

XVIII საუკუნეს არ შეუტანია არსებითი ხასიათის ცვლილებები ამასიის ზავის პირობებში. ავღანელების დამარცხებისა და ოსმალების განდევნის შემდეგ ნადირ-შაჰმა კვლავ აღადგინა 1555 წლის ზავის პირობები (1639 წლის კორექტივით) ოსმალეთთან ურთიერთობაში. ამ ზავის ის ნაწილი, რომელიც ირანსა და ოსმალეთს შორის საზღვრების გამიჯვნას აღსატურებდა ერაყ-ლურისტანში ძალაში დარჩა XIX—XX საუკუნეებშიც.

ამრიგად, ამასიას ზავი წარმოადგენდა ირან-ოსმალეთის აგრესიული პოლიტიკის ინსტრუმენტს ამიერკავკასიის მიმართ XVI—XVIII საუკუნეებში. იგი იქცა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ირან-ოსმალეთის ურთიერთობის ღერძად, რომლის გარშემო ორიალებდა ამიერკავკასიასთან დამოკიდებულების საკითხები. ზავის პირობები, რომელიც ამასიაში ქართველების „უნებურად და შეუკითხავად“ მიიღეს, გამორიცხავდა საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას. ამიტომ საამისო არა ერთი ცდა XVI—XVIII სს. მუდამ მარცხით მთავრდებოდა. ქართული ფეოდალური საზოგადოების რეაქციული ნაწილის კავშირი გარეშე მტრებთან და 1555 წლის ზავის პირობები გადაულაზველ დაბრკოლებებს უქმნიდა საქართველოს გაერთიანების ყოველგვარ ცდას.¹

ცხადია, ვერც ირანი და ვერც ოსმალეთი საქართველოს გამაერთიანებლის როლში ვერ გამოვიდოდა. ეს არც შედიოდა მათს განზრახვებში. თითოეული მათგანი მხოლოდ იმას ცდილობდა, რომ დაპყრობილი ქვეყანა ყიზილბაშურ ან ოსმალურ პროვინციად (გურჯისტანის ვილაიეთად) გადაექცია. ირანის ან ოსმალეთის დახმარებით „საქართველოს გაერთიანება მხოლოდ მისი გაყიზილბაშების ან გაოსმალების პირობით შეიძლებოდა“². ამავე დროს, „ამ საქმის (გაერთიანების, ე. გ.) ორგანიზაცია არც ერთ ქართულ სამეფო-სამთავროს არ შეეძლო. აუცილებელი იყო გარეშე ძალის დახმარება“³. სწორედ ამიტომ ქართველების ღრმა რწმენით რუსეთი

¹ ფარსადან გორგიჯანიძე, საქართველოს ისტორია, „სისისტორიო მონაბე“, II, 1925, გვ. 215.

² Н. А. Бердзенишвили, Очерки..., გვ. 26—27.

³ ნ. ბერძენიშვილი, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII სს. მიჯნაზე, გვ. 58, შენ. 2 და გვ. 129.

⁴ იქვე, გვ. 131.

იყო ის ერთადერთი ძალა, რომლის დახმარებით ქართველ ხალხს შეეძლო ქვეყნის მტრული გარემოცვისაგან გამოხსნა და მისი პოლიტიკური გაერთიანება. ისტორიულად ეს ასეც მოხდა. ფაქტობრივად საქართველოს რუსეთთან შეერთებამ გააუქმა ირან-ოსმალეთის 1555 წლის ზავის პირობები.

ამასიას ზავი, როგორც ვნახეთ, საქართველოს გამაერთიანებელ მომენტებს გადაულახველ დაბრკოლებას უქმნიდა. მაგრამ ამ პოლიტიკურ ფაქტორთან ერთად მოქმედებდა ეკონომიური ფაქტორიც, რომელიც თავის მხრივ საქართველოს (და საზოგადოდ ამიერკავკასიის ქვეყნების) მტრული გარემოცვის მეორე მხარეს, მის უარყოფით გამოვლინებას წარმოადგენდა. უკეთ, საგარეო პოლიტიკური და ეკონომიური ფაქტორი ორგანულად იყო ერთიმეორესთან შერწყმული.

საქმე ისაა, რომ ფეოდალური განვითარების უმდაბლეს, ბარბაროსულ საფეხურზე მდგარი¹ სახელმწიფოებით გარემოცვას არ შეიძლებოდა არ გაეპირობებინა საქართველოს შემდგომი ეკონომიური დაქვეითება, შედარებით უფრო მაღალი ფეოდალური მეურნეობის გადაგვარება, ქალაქების და ეპურობა-ხელოსნობის დაცემა, მწარმოებელი მოსახლეობის კატასტროფიული შემცირება.

მოსახლეობის შემცირება XVI საუკუნეში ირან-ოსმალეთის დაუსრულებელი ომების ერთი სერიოზული შედეგთაგანი იყო. ცნობილია, რომ ამ ომების ძირითად ასპარეზს, ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნებთან ერთად, საქართველოც წარმოადგენდა. მუდმივი ომი, რბევა-თარეში, მოსახლეობის გაყვლიტა, დატყვევება და აყრა-გადასახლება, მათ ადგილზე თურქულ-თურქმანული ტომების ჩამოსახლება XVI ს-ის (და არა მარტო XVI ს-ის) საქართველოს ისტორიაში ჩვეულებრივი მოვლენაა.

აღწერილს უნდა დავეუმატოთ ხშირი ფეოდალური შინა ომები, სათავადო-სამთავროების ქიშპი და ფეოდალების მტრობა-შუღლი, რაც მწარმოებელი კლასის ისედაც მძიმე მდგომარეობას უკიდურესად აუარესებდა.

ქართული ფეოდალური საზოგადოება, საგარეო ფაქტორის მუდმივი ზემოქმედების წყალობით, ასედა თავისი განვითარების ნორმალურ გზას. პირაქით XVI საუკუნეში „თავი იჩინა მეტად მძიმე ნიშანდობლივმა მოვლენამ, რაც საზოგადოებრივი განვითარების დაჩიხულობის ნიადაგზე ფეოდალური საზოგადოების ვა-

¹ К. Маркс и Фр. Энгельс, Соч., т. IX, стр. 374.

ლაგვარების, ფეოდალური საზოგადოების დაშლის მომასწავლებელი იყო. ეს იყო „ტყვეთა სყიდვა“ და „ლეკიანობა“¹ ირანის და ოსმალეთის აგრესიული პოლიტიკის ამ თანმხლები მოვლენები. ამ დროებით XVI ს-ის საქართველოში კიდევ უფრო შეიზღუდა მოსახლეობის განვითარების პირობები. „ტყვეთა სყიდვა“ და „ლეკიანობა“ (მთიელი ფეოდალების თარეში) უწინარეს ყოვლისა მწარმოებელ კლასს ანადგურებდა, მკვეთრად აღრმავებდა დისპროპორციას მფლობელებსა და მწარმოებლებს შორის.)

XVI ს-ში აღნიშნული „ნიშანდობლივი მოვლენა“ მკიდროდ გადაეჭლო გამწვავებულ კლასობრივ ბრძოლას. მან კლასობრივი ბრძოლის ყველაზე მახინჩი ფორმა მიიღო, რადგან მას ადგილობრივი სოციალური ნიადაგი ჰქვებავდა, თუმცა ტყვეთა მყიდველების და მთიელი ფეოდალების მფარველი და წამქეზებელი ყიზილბაშური ირანი და, განსაკუთრებით, ოსმალეთი იყო. „ყველა და ყველაფერი, რაც კი ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებაში პროგრესული იყო, ამ სოციალური სენის წინააღმდეგ ბრძოლად იყო მოწყობილი, ყველაფერი, რაც კი საქართველოში რეაქციული იყო, ხელს უწყობდა ამ სოციალური სენის გავრცელება-განმტკიცებას“².

ასეთ ვითარებაში, ცხადია, მეურნეობის წესიერად წარმოება შეუძლებელი იყო. ამიტომ ქალაქები ვაჭარ-ხელოსნებისაგან ცარიელდებოდა, სოფლები გლეხობისაგან. აყრილ-გაქცეული გლეხები შედარებით დაწინაურებულ რაიონებისაკენ გარბოდნენ. სპეც. ლიტერატურაში დადგენილია აყრილ-გაქცეულ გლეხთა მოძრაობა დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით (შედარებით მოშენებულ-განვითარებულ კახეთისაკენ).

„ტყვეთა სყიდვა“ და „ლეკიანობა“ ირანის და ოსმალეთის აგრესიული პოლიტიკის უშუალო გამოვლინებები იყო ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში. მაგრამ მტრული გარემოცვის უარყოფითი შედეგები მხოლოდ ამით არ ამოიწურებოდა.

თავისთავად ჩამორჩენილი სახელმწიფოებში გარემოცვას, სახელმწიფოების, სადაც განვითარების პირობები ნაგვიანევე შუა საუკუნეებში მეტისმეტად იყო შეზღუდული, არ შეიძლებოდა უარყოფითი გავლენა არ მოეხდინა ამიერკავკასიის ეკონომიურ განვითარებაზე, ამდენადვე ირანის და ოსმალეთის რეაქციული როლი ამი-

1-ს. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 130.

² იქვე.

ერკავკასიის ქვეყნების მიმართ ელინდება არა მარტო მათი ავტონომიური პოლიტიკის სხვადასხვა საშუალებებსა და ღონისძიებებში, არამედ თვითონ ჩამორჩენილი სახელმწიფოებით გარემოცვა აღგენდა ისეთ ფაქტორს, რომლის გარღვევაზე იყო დაბრუნებული ამიერკავკასიის ქვეყნების სოციალური, ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული განვითარება.

სპეციალურ ლიტერატურაში არა ერთხელ აღუნიშნავთ, რომ ამიერკავკასიის ქვეყნები (აზერბაიჯანი, სომხეთი, საქართველო) უიზილამთა ირანთან და ოსმალეთთან შედარებით განვითარებული იყვნენ¹. მაგრამ ამის მიზეზი უნდა ვეძიოთ არა მარტო დასახელებული ქვეყნების სამიწათმოქმედო კულტურაში (ასეთი იყო თავის დროზე ირანიც, მცირე აზიაც...), არამედ იმ ფაქტში, რომ ამიერკავკასიაში, მახლობელი აღმოსავლეთის მეზობელი ქვეყნებისაგან განსხვავებით, მომთაბარეებმა ყველაზე გვიან შეძლეს თავიანთი მდგომარეობის განმტკიცება. მარტო აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის დამყრობას XVI საუკუნეში 300 წელზე მეტი ხანი დასჭირდა. მაგრამ ამის შემდეგაც დამყრობლებს არასოდეს არ მიუღწევიათ ვადამწყვეტი გამარჯვებისათვის. სეფიანთა სახელმწიფოში წარმოდგენილი აზერბაიჯანიც და სომხეთიც იწარჩუნებდა თავისთავად სოციალურ, ეკონომიურ და კულტურულ თავისებურებებს. ირანელი და ოსმალთა ასიმილაციების ცდანი ამიერკავკასიის ხალხთა გადაგვარების საქმეში ისეთივე მარცხით დამთავრდა, როგორაც ბალკანეთის ქვეყნებში, სადაც ყველაზე სასტიკი ოსმალთა ასიმილაციები საამისოდ საუკუნეების მანძილზე მოღვაწეობდნენ.

XVI საუკუნეში აღმ. ამიერკავკასიაში ქალაქების ზრდა და ვაჭრობა-ხელოსნობის გაცხოველება, როგორც აღუნიშნეთ, გამოწვეული იყო ეოლგის სავაჭრო მაგისტრალზე რუსეთის გამოსვლით² ამიერიდან აღმ. ამიერკავკასიის სავაჭრო-საქარაუვნო გზა დაკავშირებულია როგორც ასტრახანთან, ისე ქალაქ ალუბოსთან, რომელიც XVI ს-ის შუა ხანებამდე აღმ. ამიერკავკასიის დას. ევროპასთან დამაკავშირებელი ერთადერთი გზა იყო. აღმ. ამიერკავკასიის ქალაქებთან მჭიდრო კავშირით და აქ გამავალი სავაჭრო გზასთან

¹ Новая история стран Зарубежного Востока, т. 1, 1952, гл. 78; К. А. Шрифян, Падение державы Сефевидов (1502—1720), Очерки по истории стран Среднего Востока, М., 1951, гл. 188—189.

² ამ გზით რუსეთი წინათაც ვაჭრობდა უკვე XV ს-ის მეორე ნახევარში შუა აზიასა და ამიერკავკასიაში (შირვანში, კახეთში...) რუსეთის აღმოსავლეთში გამოსვლას უკავშირებდნენ მომთაბარელი ბარიერების ლიკვიდაციის ამოცანას და ფული ეკონომიური და კულტურული კავშირების აღდგენას.

სიახლოვით აიხსნება მნიშვნელოვანწილად აგრეთვე კახეთის საეკონომიური ეკონომიური აღმავლობა XVI საუკუნეში.

◀ XVI საუკუნის საქართველოს ცალკეული პროვინციების ეკონომიური და პოლიტიკური მდგომარეობა (და, აგრეთვე, სარეგიონული ურთიერთობა) ერთიმეორისაგან საკმაოდ განსხვავდებოდა. სხვადასხვა ბუნებრივი, პოლიტიკური და ისტორიული პირობები (მთები, მთიანეთი, ბარი, მეზობლობა მთიელების, მომთაბარე-მეჯოგეების, განვითარებული სოფლის მეურნეობის ქვეყნების, სიახლოვე განვითარებული სავაჭრო გზებისა, ირანის და ოსმალეთის პოლიტიკური მეზობლობა თუ ბატონობა...) კმნიდნენ ნიადაგს განსხვავებული ნიშან-თვისებებისათვის¹. ამრიგად, შინაგანი და გარეგანი ფაქტორები ამ შემთხვევაშიც ერთმანეთზე მკიდროდ იყვნენ გადაჭდობილი და შედარებით განვითარებასაც სწორედ იქ ვღებულობთ, სადაც საამისო ხელსაყრელი პირობები არსებობს. ▶

✕ დას. საქართველოს ქალაქები შავზღვაზე ოსმალების გაბატონების წყალობით უკვე XV ს-ში დაეცა, დაღარიბდა, ვაჭარ-ხელოსნებისაგან დაიკალა, თანდათან გადაშენდა და გაქპრა (ანდა დაბასოფლებად იქცა). ვაჭრობის გაცხოველებისათვის საჭირო პირობები დას. საქართველოში აღარ არსებობდა. მართალია, დახიზნულ-დაფანტულმა ხელოსნებმა ახალ პუნქტებს მიაშურეს, მაგრამ ახალ ქალაქებს (ზოფი, ანაკლია, რუხი დას. საქართველოში) საერთო ეკონომიური დაცემულობის პირობებში ვაჭრობის გაცხოველება არ შეეძლოთ. საგარეო ვაჭრობა ამიერიდან ოსმალო ვაჭრების ხელთ იყო². ოსმალების უშუალო მეზობლობა, და მით უმეტეს მათი ბატონობა, „ტყვეთა სყიდვა“ (ყველაზე მეტად სწორედ დას. საქართველოში გავრცელებული), სოფლის მეურნეობის არაჩვეულებრივი დაქვეითება („ნაოხარ“-„პარტახტის“ გამრავლება და სხვა), გლეხთა ექსპლოატაციის გაძლიერება, ყველა ერთად აღებული, მეურნეობის წარმოების განვითარებას დიდ დაბრკოლებას უქმნიდა. ფეოდალური დაშლილობაც, ამიტომ, ყველაზე მეტად დას. საქართველოსათვის იყო დამახასიათებელი. ✕)

◀ შემთხვევით არ აიხსნება, რომ დას. საქართველოს სოციალურმა ურთიერთობამ ნაყოფიერი ნიადაგი შეუქმნა „ტყვეთა სყიდვას“, რომელიც ყველგან ფეოდალურ საქართველოში ორგანულად დაუკავშირდა სოციალურ ურთიერთობათა მახინჯ გამოვლინებებს და

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерки..., გვ. 22—23.

² იქვე, გვ. 23.

გამწვავებულ კლასობრივ ბრძოლას, მაგრამ ყველაზე მახინჯი სახე მან („ტყვეთა სყიდვამ“) დას. საქართველოში მიიღო. >

✗ მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა სამცხე-საათაბაგო (სამცხე-სააბთაბაგო) მელიც თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის წყალობით XVII დაუსრულებელი რბევა-თარეშის (და ფეოდალური შინა ომების) ასპარეზად იყო ქცეული. განვითარებული მიწისმოქმედებით და მესაქონლეობით განთქმული ეს მხარე თანდათან (განსაკუთრებით კი XVII ს-ის პირველ ნახევარში) ეკონომიურად დაქვეითდა. ოსმალეთის ბატონობამ ოდინდელი მნიშვნელობა დაუკარგა აგრეთვე მესხეთის ქალაქებს (ახალქალაქს და ახალციხეს). ✕

არანაკლებ მძიმე მდგომარეობაში იყო XVI საუკუნეში ქართლის სამეფო. გამუდმებული ომების წყალობით ქართლშიაც დიდად შეიზღუდა სოფლის მეურნეობის განვითარებისათვის საჭირო პირობები. შეზღუდული იყო XVI ს-ის ქართლის ქალაქების (თბილისი, გორი, ალი, სურამი და სხვ.) ეკონომიური მნიშვნელობაც. ყიზილბაშების თბილისში გაბატონება-განმტკიცებამ (და ქართლის პოლიტიკური ცენტრის გორში გადასაცვლებამ) XVI ს-ის 60-იან წლებში ქართლის ქალაქები მოსწყვიტა აღმ. ამიერკავკასიის „აბრეშუმის გზას“. დარიალი კი ამ დროს მაგრად იყო ჩაკეტილი და რუსეთთან ურთიერთობის საშუალება ქართლს იმ დროს არ ჰქონდა.

ქართლის სოციალური ურთიერთობაც საჭირო პირობებს უქმნიდა „ტყვეთა სყიდვას“, მაგრამ უფრო ფართო გასაქანი ქართლის სინამდვილეში „ლეკიანობამ“ ჰპოვა. ✕

✗ XVI საუკუნეში საქართველოს სამეფო-სამთავროებიდან ეკონომიურად და პოლიტიკურად კახეთის სამეფო იყო დაწინაურებული. ✕

XVI ს-ის თითქმის მთელ სიგრძეზე კახეთის ტერიტორიაზე არც ომის და არც რბევა-თარეშის მსახვრელ ქარიშხალს არ გადაუვლია. ომებისაგან მოსვენებულ ქვეყანაში სოფლის მეურნეობა აყვავებას განიცდიდა. ძველი დროიდანვე კახეთი განთქმული იყო მევენახეობა-მეღვინეობით, მესაქონლეობით, განსაკუთრებით კი ჭიშინის ცხენების მოშენებით (კახური ბედაური მთელს აღმოსავლეთში ცნობილი იყო „გურჯის“ სახელით და მას სპარსული წყაროები არაბული ცხენების გვერდით ასახელებდნენ). უცხო ქვეყნებში უხვად გაჰქონდათ კახური აბრეშუმი.

✗ სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია ვილან-შემახა-ასტრახანის „აბრეშუმის გზასთან“ სიახლოვის ეკონომიური მნიშვნე-

ლობა კახეთის საგარეო ვაჭრობის განვითარებისათვის XVI საუკუნეში. ამ ვაჭრობაში აქტიურად მონაწილეობდნენ თვითონ კახთა მეფეები („მეფე-ვაჭრები“). კახეთიდან ახლომდებარე თუ შორეულ ქვეყნებში ვაჭრობდათ აბრეშუმი, ხალიჩები, ოქროქსოვილები, მარაგანი, სპილოს კენკარი, ლვინო, ცხენები, ცხვრები. გაცხოველებული ვაჭრობით აიხსნება, რომ კახეთში ქალაქები კი არ მცირდებოდა და ქრებოდა, როგორც ეს საქართველოს დანარჩენ ნაწილებში იყო, არამედ ძველთან ერთად ახალი ქალაქებიც არსდებოდა. ქალაქები ზაგეში, გრემი, თელავი წარმოადგენენ მნიშვნელოვან სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებს. ვითარდებოდა ხელოსნობა, ხელოსნური წარმოება და ხელსაქმე.

XVI საუკუნის კახეთში მოსახლეობა კი არ მცირდებოდა როგორც ეს ქართლში და დას. საქართველოში იყო, არამედ მატულობდა კიდევაც. ამიტომ გასაგებია, რომ აყრილ-გაქცეული გლეხები (იმერეთიდან, ქართლიდან...) კახეთისაკენ გარბოდნენ და იქ კახელი ფეოდალების, უპირატესად კი მონასტრების, მიწებზე სხდებოდნენ. XVI ს-ის დამლევს („ოსმალობის“ დროს) აქვე მოდიოდნენ და სახლდებოდნენ აზერბაიჯანელი გლეხები. კახეთის სამეფოში მრავლად იყვნენ აგრეთვე სომეხი და ებრაელი ვაჭრები.

დამახასიათებელი ფაქტია, რომ ფეოდალური კახეთის სოციალურ ურთიერთობას არ შეუქმნია „ტყვეთა სყიდვის“ პირობები. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, რომ წყაროები ამის თაობაზე არ გვაწვდიან ცნობებს და რომ საზოგადოდ საეჭვოა „ტყვეთა სყიდვის“ არსებობა XVI საუკუნის კახეთში¹. XVI საუკუნის 80-იან წლებამდე კახეთის სამეფო აზერბეიჯანის დალისტნელი ფეოდალების ალაგმვასაც და მათ მორჩილებაში ყოფას². დალისტნელი აბრაგო—ფეოდალები კახეთისათვის განსაკუთრებით საშიში მას შემდეგ შეიქმნა, როცა ოსმალეთმა მთელი ამიერკავკასია დაიპყრა, კავკასიის მთიანეთში მისი გავლენა გაძლიერდა და იმიერკავკასიასა და დალისტანში ამ გავლენის გამტარებლად ყირიმ-ხანი და შამხალი გამოვიდნენ³.

× XVI საუკუნის კახეთში მეფის ხელისუფლებაც შედარებით მტკიცე იყო. კახეთის მეფეები ეყრდნობოდნენ საშუალო და წვრილ ფეოდალებს (კახეთში არ არსებობდა თავადის აზნაური), მაშინ რო-

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерки..., გვ. 27.

² ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, „მიმოხილველი“, III, გვ. 75.

³ იქვე.

დესაც ქართლის და იმერეთის სამეფოებში მეფის ხელისუფლება ამგვარ სოციალურ დასაყრდენს მოკლებული იყო. მეფის აზნაურებზე მრავლად დასახლებულ ქართულ სამეფოებში თავისუფალი გლეხის აზნაურები იყვნენ. X

მეფის ხელისუფლებისათვის ხელსაყრელი სოციალ-პოლიტიკური და ეკონომიური ვითარება კახელ თავადებს რევანშის შესაძლებლობას არ აძლევდა¹. Xვახეთში გატარდა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული და სამხედრო რეფორმები, რომელიც უმაღლესი ფეოდალური ადმინისტრაციის წინააღმდეგ იყო მიმართული და ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებას ისახავდა მიზნად². მთელი კახეთი იველი საერისთაოების მაგიერ სამოურაოებად დანაწევრდა. მოურაეები მრავალი წვრილ-წვრილი ადმინისტრაციული ტერიტორიების გამგებლები, ერისთავებთან შედარებით ნაკლები ძალაუფლებით სარგებლობდნენ. მათ არც სამხედრო-სალაშქრო საქმეზე მიუწვდებოდათ ხელი. სამხედრო მიზნით ქვეყანა დანაწილდა ოთხ სადროშოდ, რომლის სათავეში ეპისკოპოსები იდგნენ. ამ ოთხ ეპისკოპოსს სამხედრო საქმეში ემორჩილებოდნენ ფეოდალები და მოურაეები³. X

სამხედრო რეფორმა ქართლის სამეფოში, როგორც ცნობილია, სულ სხვა საფუძველზე მოხდა. სადროშოები აქ ორგანულად დაუკავშირდა სათავადო სისტემას. საზოგადოდ კი სათავადოების სისტემის ბატონობა ქართლის და იმერეთის სამეფოებში გამოირიცხავდა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული რეფორმის გატარების შესაძლებლობას. სათავადოს არსებობა ქართლის და კახეთის მეფეებისათვის მისაღები იყო კიდევ იმ თვალსაზრისით, რომ ის წარმოადგენდა გარკვეულ ადმინისტრაციულ ერთეულს, რომლის შეცვლა მეფის ხელისუფლებაზე დამოკიდებული ადმინისტრაციით მოცემულ სოციალ-პოლიტიკურ და ეკონომიურ პირობებში შეუძლებელი იყო.

სათავადო XVI—XVIII სს. საქართველოს ერთი ყველაზე დამახასიათებელი მოვლენათაგანია, რომლის პოლიტიკური სტრუქტურა აღებული ხანის საერთო ეკონომიურ ჩამორჩენილობაზე იყო დაფუძნებული.

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерки..., გვ. 28—29.

² იქვე, 27—29.

³ იქვე, გვ. 28

სათავადოების უმრავლესობა XV საუკუნეში წარმოიშვა. სა-
თავადოების ნიადაგზე კი ერთიანი ქვეყანა პოლიტიკურად დანი-
შალა.

XVI საუკუნეში საქართველო მოფენილი იყო საერო და საეკ-
ლესიო სათავადოებით. საერო სათავადოს სათავეში ფეოდალური
სახლის უფროსი (თავადი) იდგა, საეკლესიო სენიორიის სათავეში კი
კათალიკოსი და ეპისკოპოსები.

თითოეული სათავადო წარმოადგენდა განსაზღვრული ტერიტო-
რიის ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ, სამხედრო და სამეურნეო ორ-
განიზაციას. ფეოდალური სახლის წევრები (თავადიშვილები) ამ ტე-
რიტორიაზე ცხოვრობდნენ ერთმანეთისაგან განცალკევებულად.
მათ ჰქონდათ საერთო („სახასო“) საუფლისწულო (თავადიშვილის
ოჯახის) და პირადი (საკუთარი, სათავისო) საკუთრება¹. თავადი სარ-
გებლობდა ადმინისტრაციული და სასამართლო იმუნიტეტით. სა-
ლაშქრო მოვალეობას კი სათავადოს ინტერესების შესაბამისად ას-
რულებდა. რამდენადაც ძლიერი იყო თავადი, იმდენად მეტი აზნა-
ური ჰყავდა მას. თავადი საკუთარი მოხელეებით (სახლთუხუცესე-
ბი, მოურავეები, ბოქაულთუხუცესები, მდივნები და სხვ.) განაგებდა
სათავადოს, მის მეურნეობას². ამავე მოხელეების (სათავადოს აზნა-
ურები) საშუალებით ახორციელებდა თავადი ვარეკონომიურ იმუ-
ნეობას ყმა-გლეხების მიმართ, თვითონ კი ფეოდალური „სახლის
რივის“, შემოსავალ-გადასახადების განაწილების, მეზობელ სათა-
ვადოებთან (მტრობის თუ კეთილმეზობლობის) ურთიერთობას და
მეფის ხელისუფლებასთან დამოკიდებულების საქმეს უძღვებოდა.
თავადივე იყო სათავადოდან გამოყვანილი ლაშქრის სარდალი³.

სათავადო წარმოადგენდა თავისებურ სახელმწიფოს სახელმ-
წიფოში. თავადიც, ამიტომ, „ხელმწიფობას“ იჩენებდა, მისთვის
უცხო და მიუღებელი იყო ქვეყნის საერთო ინტერესები. ქართული
სამეფო კი, როგორც აღვნიშნეთ, სათავადოების კრებულს წარმოად-
გენდა.

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерки..., გვ. 36-37; დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 271—275; გ. ჯამბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 139—141.

² დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 275—281; გ. ჯამბურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 141—142; ო. სოსელია, მასალები დასავლეთ საქართველოს სათავადოების მმართველობის ისტორიისათვის, მას. საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, 1954, გვ. 169—172.

³ Н. А. Бердзенишвили, Очерки..., გვ. 37.

ამიტომ, გასაგებია, მეფის ხელისუფლების გაძლიერება თავი
დის უფლებების შეზღუდვაზე იყო დამოკიდებული, საქართველოს
პოლიტიკური გაერთიანება სათავადოს სისტემის რღვევაზე, რადგან
რამ XVI—XVIII სს. საქართველოს სოციალ-ეკონომიური და სა-
გარეო პირობები საამისოდ საჭირო ნიადაგს ვერ ქმნიდა, არსებითი
ვარდატეხისათვის აუცილებელი იყო ხანგრძლივი მშვიდობიანი
ცხოვრების უზრუნველყოფა. ✕

აღსანიშნავია, რომ მხოლოდ ომისა და რბევა-თარეშისაგან მო-
სვენებულ ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებში ვამჩნევთ ქვეყნის
ეკონომიური მოღონიერების ნიშნებს, ამის შესაბამისად მეფის ხე-
ლისუფლების განმტკიცებას, თავადის უფლებების შეზღუდვის
ცდებს, სამეურნეო მშენებლობას (გზები, ხიდები, არხები...), ვაჭ-
რობა-ხელოსნობის გამოცოცხლებას (ახალქალაქების დაარსება) და
კულტურულ აღმავლობას (XVI ს-ის კახეთი, XVII ს-ის მეორე ნა-
ხევრის და XVIII ს-ის პირველი მეოთხედის ქართლი, XVIII ს-ის
მეორე ნახევრის ქართლ-კახეთი და იმერეთი). ამ პერიოდებშიც
ქვეყნის ეკონომიური აღმავლობა, რა თქმა უნდა, ფეოდალურ სა-
ფუძველზე ხდებოდა.

✕ ჩვენთვის საინტერესო ხანაში ყველგან საქართველოში (მთის
ზოლისა და ბარის იმ ნაწილის გამოკლებით, სადაც მწარმოებელი
საზოგადოება თემურ მიწისმფლობელობას შერჩა), სოციალ-პოლი-
ტიკური და ეკონომიური ნიშანთვისებების განსხვავებულობის მიუ-
ხედავად, ბატონყმობა იყო გაბატონებულ საქართველოში დაყოფი-
ლი იყო მებატონეებად და ყმა-გლეხებად. მემამულე-ფეოდალების
ყმა-გლეხებზე ძალაუფლების განმტკიცების, ფეოდალური ექსპლო-
ატაციის საფუძველს მემკვიდრეობითი მსხვილი მიწისმფლობელობა
(სამამულო სისტემა) წარმოადგენდა. სამამულო სისტემა ფეოდა-
ლური იმუნიტეტი და ბატონყმობის განვითარება თავის დროზე
(XII—XIII სს.) ფეოდალური ეკონომიკის ყოველმხრივი განვითარ-
ების ნაყოფი იყო. ✕

✕ ამიტომ ისმის კითხვა, თუ როგორ შეუთავსდება ბატონყმობა
(ინტენსიური ფეოდალური მეურნეობის ეკონომიური ფუნქციით)
ეკონომიურ რეგრესს და სამეურნეო დეგრადაციას ნაგვიანევი შუა
საუკუნეების საქართველოში?

რა თქმა უნდა, ვერც ერთი მკვლევარი გვერდს ვერ აუვლის იმ
ფაქტს, რომ სათავადოები ბატონყმური ურთიერთობის დროს არ-
სებობენ. მაგრამ არის თუ არა პირველი უკანასკნელის ნაყოფი?

ანდა შეიძლებოდა თუ არა ბატონყმობა საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობის ერთ-ერთი მიზეზი გამხდარიყო, თუ იგი ამ დაშლილობის გამაპირებებელ სხვა დიდმნიშვნელოვან მოვლენებთან დაუკავშირდებოდა?

სამწუხაროდ, ქართული ბატონყმობა ჯერ კიდევ არაა საჭირო სისრულით შესწავლილი. რევოლუციამდე დაწერილი გამოკვლევები (ა. ხაჩანაშვილი, ს. ავალიანი და სხვ.) დღეს ვერავის დააკმაყოფილებს. მარქსისტულ-ლენინურ მეთოდოლოგიაზე დაწერილი მონოგრაფიული გამოკვლევები კი ქართულ ბატონყმობაზე დღემდე არ არსებობს. თუმცა ფეოდალური ხანის ქართველ ისტორიკოსთა გამოკვლევებში გზადაგზა, და არა სპეციალურად, არა ერთი საინტერესო და საგულისხმო დაკვირვებაა გამოთქმული, ზოგჯერ კი ბატონყმობის ამა თუ იმ მხარის დამახასიათებელი დასკვნაცაა მიღებული. ამავე დროს, ქართულ ბატონყმობას არა ერთი მკვლევარა შეხებია იმ თვალსაწიერით, რომელიც უშუალოდაა დაკავშირებული ჩვენი გამოკვლევების საკითხების წრესთან. ეს, ცხადია, მნიშვნელოვნად აადვილებს ჩვენს ამოცანას ზემოთ დასმული კითხვების გამოსარკვევად.

აღსანიშნავია, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ილია ჭავჭავაძემ პირველმა დაუკავშირა საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობა ბატონყმობის გამარჯვებას, იგი საქართველოს უბედურების სათავეს XV საუკუნეში ნახულობდა, როცა მისი სიტყვით „გაიდგა ფეხი განსაკუთრებამ და კოლმეურნეობამ“¹: ილია ჭავჭავაძე საქართველოს პოლიტიკურ დაშლილობას უკავშირებდა, რა თქმა უნდა მცდარად, სათემო მიწისმფლობელობის გაუქმებას. ილია წერდა: „ზოგადმა ელემენტებმა საკუთრებისამან თანდათან გზა დაუთმო პირადსა და პირადის ელემენტების გამარჯვება მთლად და უნაკლოდ გამოისახა, მთელის თავისის სისასტიკით, ფეოდალიზმში, რომელმაც შემოიტანა ბატონყმობა“¹.

ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში თითქმის უკლებლივ ყველა ისტორიკოსი, რა თქმა უნდა, სულ სხვა საფუძველზე ვიდრე ილია ჭავჭავაძე, სათავადოების სისტემის წარმოშობას და ქვეყნის პოლიტიკურად დაშლას ბატონყმობის საბოლოო გამარჯვებას უკავშირებს. ბატონყმობის საბოლოო გამარჯვება აღნიშნულია ერთიანი ქვეყნის დამშლელ სხვა მიზეზებთან ერთად (ფეოდალური

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. VIII, გვ. 161.

იმუნიტეტის განვითარება, ეკონომიური რეგრესი და სამეურნეო დეგრადაცია, რომელიც თავის მხრივ ერთმანეთზე რთულად ვადაკლობილი წოდებრივ-კლასობრივი და საგარეო ურთიერთობების (საქონლის დევი იყო)¹.

ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს: „მთლიანი საქართველოს პოლიტიკური დაშლა შედეგი იყო იმ სამეურნეო და საზოგადოებრივი ვითარებისა, რომელიც შეიქმნა ჩვენი მე-15 საუკუნისათვის. ამ ვითარებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ბატონყმობას და მის ნიადაგზე წარმოშობილ სათავადოების სისტემას“². ეს დებულება გაზიარებულია და ფართოდ გამოყენებული ქართული ისტორიოგრაფიაში. იგი წარმოადგენს სათავადოების მკვლევარების ამოსავალ დებულებას.

გ. ჯამბურია, რომელსაც მონოგრაფიულად აქვს შესწავლილი ქვემო ქართლის სათავადოები, ეტყობა, ზემოთ დამოწმებული დებულების მიხედვით, წერს: „XV საუკუნისათვის საქართველოს ფეოდალურ საზოგადოებრივ ურთიერთობაში ახალი ვითარება შეიქმნა. ბატონყმობის ნიადაგზე სათავადოების სისტემა წარმოიშვა“³.

ჩვენი აზრით, მცდარი უნდა იყოს ბატონყმობის საბოლოო გამარჯვების XV საუკუნით დათარიღება, რადგან ბატონყმობა საქართველოში გამარჯვებულია უკვე XII—XIII საუკუნეებში. ამას, სხვათა შორის, აღნიშნავს ყველა მკვლევარი, ოღონდ იმ შენიშვნით, რომ ამ დროს ბატონყმობა მხოლოდ ძირითადად არის გამარჯვებული.

როგორც ცნობილია, გლეხთა მიწაზე მიმაგრება საქართველოში ფიქსირებულია წერილობით სამართალში (ბექა-აღბუღას სამართლის 78 მუხლი), საიდანაც კარვად ჩანს, რომ გლეხთა მიწაზე მიმაგრება XIV საუკუნისათვის კარგა ხნის წინათ მომხდარი ფაქტია. წერალაბითი კანონით ფიქსირებული გლეხთა მიწაზე მიმაგრება კი ბატონყმობის საბოლოო გამარჯვების უტყუარი მოწმობაა. კლასობრივი საზოგადოების კანონმდებლობა ამით ადასტურებდა და, რაც მთავარია, იცავდა გლეხთა ექსპლოატაციის ბატონყმურ ფორმას, ბატონყმურ ურთიერთობას.

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерки..., გვ. 18.

² საქართველოს ისტორია, თბ., 1946, გვ. 301.

³ გ. ჯამბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 3.

ნ. ბერძენიშვილის უკანასკნელ ხანებში გამოქვეყნებული ნაშრომები¹ საფუძველს გვაძლევს აღვნიშნოთ, რომ მას ზემოთ აღწერილი დებულება, რომელიც შემდეგ არა ერთმა ისტორიკოსმა გაიმეორა, გადასინჯული აქვს.

ნ. ბერძენიშვილი მიუთითებს, რომ XIII საუკუნისათვის ფეოდალურ საქართველოს (საუბარია ბარის საქართველოზე) სოციალური განვითარების თვალსაზრისით თავისი ზრდა ძირითადად უკვე დასრულებული ჰქონდა „თავისუფალი, უბატონო მწარმოებელი საზოგადოებაში აღარაფერ იყო... საზოგადოება ძირითადად უკვე დაყოფილი იყო ბატონებად და ყმა-გლეხებად. ეს იყო ფეოდალური ურთიერთობის ზრდის დასასრული, ამ ურთიერთობის განვითარების აღმავლობის საზღვარი, მისი შეახანის დასასრული“².

✓ ფეოდალურ-ბატონყმური მეურნეობის ფარგლებში საწარმოო ძალების შემდგომ განვითარებას, თუ მას საამისოდ ნორმალური პირობები შეექმნებოდა, უნდა მოეცა ქვეყნის ეკონომიური ცხოვრების სულ სხვა სურათი, ვიდრე ეს XV საუკუნეში მივიღეთ. მხოლოდ ამ შემთხვევაში შეასრულებდა ბატონყმობა ფეოდალურ საქართველოში იმ როლს, როგორც მან ყველა ფეოდალურად განვითარებულ ქვეყანაში შეასრულა.

XII საუკუნის დასასრულისათვის დიდგვარიანი ფეოდალების მოძრაობისა და აჯანყებების გამარჯვებასთან დაკავშირებით ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავს: „მთელი ეს მოძრაობა ფეოდალური ურთიერთობის ახალი ეტაპის, ბატონყმობის გამარჯვების მაუწყებელი იყო, რომლის შემდგომი განვითარება, ახლო დროში კლასობრივი ბრძოლის ახალ ფორმებს წარმოშობდა შესაფერისი სამეფოსკარო პოლიტიკით (ამის ნიშნები უკვე ჩანდა, მაგრამ ახლო აღმოსავლეთში განვითარებულმა საერთაშორისო მოვლენებმა საქართველოს ისტორიის ჩარხი „უკულმა დაატრიალეს...“)³.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, „მნათობი“, № 6, 1954, გვ. 124—125; მისივე, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 1, 1955, გვ. 177—178.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 125.

³ ნ. ბერძენიშვილი, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, გვ. 178.

ამრიგად, საქართველოში შეიძლება მიგველო სულ სხვა პოლიტიკური ორგანიზაცია, ვიდრე სათავადო-სამთავრო სამეფოები იყო, ამ შემთხვევაში ბატონყმობა, რა თქმა უნდა, ვერ გახდებოდა ქვეყნის პოლიტიკური დაშლილობის პირობად. პირიქით, გლეხთა ბატონყმურ ფორმებში ექსპლოატაციის ვაძლიერებას უნდა გამოეწვია ბატონყმური სახელმწიფოს განმტკიცება ფეოდალების კლასობრივი ინტერესების უზრუნველყოფის მიზნით. ოღონდ საამისოდ საჭირო იყო ფეოდალური მეურნეობის შემდგომი განვითარება, რენტის ახალ, უფრო მაღალ ფორმაზე გადასვლა. ამ შემთხვევაში, ცხადია, ვერ შეეკმნებოდა სოციალური ნიადაგი „ტყვის ყიდვას“, „ლეკანობას“. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა იმის გამო, რომ „ახლო აღმოსავლეთში დატრიალებულმა საერთაშორისო მოვლენებმა საქართველოს ისტორიის ჩარხი „უკულმა დაატრიალეს“.

ფეოდალური საქართველო ამ მხრივ ერთადერთ გამონაკლისს არ წარმოადგენდა. მონღოლთა ბატონობის მომდევნო პერიოდში ეკონომიური დაქვეითება დამახასიათებელი იყო მეზობელ ამიერკავკასიის და მახლობელ აღმოსავლეთის განვითარებული ქვეყნებისთვისაც. საამისო კონკრეტული პარალელების გათვალისწინება გასაგებია ხდის, თუ რამ გააპირობა სტაგნაციის პერიოდი XVI—XVII სს. საქართველოს ისტორიაში. საკითხის ამგვარად შესწავლა უშუალოდ არის დაკავშირებული XVI—XVII სს. ქართული ფეოდალური წყობილების ძირითადი თავისებურების გამორკვევასთან.

2. კონკრეტული პარალელები

მომთაბარეთა ბატონობამ იმთავითვე თავისებური მიმართულება მისცა აღმოსავლეთის ქვეყნებში დაწყებული ფეოდალიზაციის პროცესს.

აღრვეფეოდალური ხანის დასაწყისს (VI—VII სს.) დაემთხვა არაბთა შემოსევები, ფეოდალიზმის შუა ხანას (X—XI სს.)—თურქ-სელჩუკების; მონღოლებმა შეაჩერეს ფეოდალიზმის ამ საფეხურის განვითარება აღმოსავლეთში. უფრო გვიან ოსმალების და ყიზილბაშების ბატონობამ ხელოვნურად გააზანგრობა განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდი.

მომთაბარეთა შემოსევებისა და ბატონობის ჩვეულებრივი შედეგი იყო საწარმოო ძალების განადგურება.

„გერმანულ იდეოლოგიაში“ ნათქვამია: „ბარბაროსული ხალხების შესევა, ჩვეულებრივი ომებიც კი, საკმარისია, რათა განვითარებული საწარმოო ძალებისა და მოთხოვნილებების მქონე ქვეყნები იქამდე მივიდეს, რომ იძულებული გახდეს ყველაფერი უკლებლივ ვიღან დაიწყოს“¹.

შუა საუკუნეების აღმოსავლეთში პერიოდულად წარმოებდა ხალხთა მომთაბარული გადმოსახლება, მომთაბარული ელემენტის ზრდა მკვიდრბინადრული მოსახლეობის ხარჯზე.

აღმოსავლეთის ფეოდალიზმის ნორმალურად განვითარებას ხელს უშლიდა და აბრკოლებდა მიწების ახალი გადანაწილება და ფეოდალური უფლებების გადაჯგუფება, რაც ჩვეულებრივ თან სდევდა მომთაბარეთა (არაბები, თურქ-სელჩუკები, მონღოლები, ოსმალები, ყიზილბაშები) შემოსევებს, მათს ბატონობას ფეოდალურად განვითარებულ ქვეყნებში.

მართალია, მომთაბარეთა ზედა ფენა ექცეოდა ადგილობრივი ფეოდალური სინამდვილის გავლენაში, მაგრამ მათს დაკავშირებას მეურნეობის ინტენსიურ დარგებთან საკმაოდ ხანგრძლივი დრო სჭირდებოდა.

მიწების გადანაწილება მომთაბარული არისტოკრატის სასარგებლოდ ინტენსიურ მეურნეობას აცლიდა მის საფუძველს — მიწას, აგროკულტურის რაიონების ადგილს მომთაბარეთა პირველყოფილი საძოვრები იჭერდნენ.

ფეოდალური ურთიერთობანი არც მომთაბარე ხალხებისათვის იყო უცხო, მაგრამ ეს ურთიერთობანი გამოხატული იყო პატრიარქალურ-ფეოდალურ წყობაში. მომთაბარეებს თან მოჰქონდათ მიწის (საძოვრების) ფეოდალური საკუთრების მარტივი ფორმები, განვითარებული კი დაპყრობილ სამიწათმოქმედო ქვეყნებში ხვდებოდათ.

XI საუკუნიდან მოკიდებული ამიერკავკასიის ხალხთა ბრძოლა სხვა არა არის რა, თუ არა ბრძოლა ორ ერთიმეორის გამომრიცხველ საზოგადოებასა და მეურნეობას შორის. ამას (რა თქმა უნდა, დროის შესაფერისი ტერმინოლოგიით) მკაფიოდ აღნიშნავენ ქართული და სომხური წყაროები².

¹ კ. მარტსი და ფ. ენგელსი, გერმანული იდეოლოგიიდან, თბ., 1948, გვ. 66.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 123; П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., გვ. 12, 18.

მომთაბარეთა კულტურულ ქვეყნებში მიწებისათვის ბრძოლა პარალელურად პოულობს ფეოდალური საქართველოს სინამდვილეს. შიგ. ამდენად აღნიშნული მოვლენა სპეციალურ შესწავლას საჭიროებს. მით უმეტეს, რომ მასთან ორგანულადა დაკავშირებული საკითხი, თუ რითი და როგორ გადაიჩნა ქართული ფეოდალური საზოგადოება, ქართული სოციალურ-ეკონომიური წყობა და სახელმწიფო მომთაბარეების მოძალების პერიოდებში.

მონღოლ-თათართა ბატონობის ხანა აღინიშნა მიწების ახალი გადანაწილებით.

„მამულები ამოძრადნენ“ შუა აზიაში, ირანში, ამიერკავკასიაში¹. ცვლილებები საადგილმამულო ურთიერთობაში და ფეოდალური უფლებების გადაჯგუფება სრულიად გარკვეული მიმართულებით თანაბრად დამახასიათებელი მოვლენაა მონღოლთა მიერ დაპყრობილი ყველა ქვეყნისათვის.

ყველგან მონღოლი ხანები, სარდლები და ნოინები დაეპატრონენ ადგილობრივი ფეოდალების მიწებს. მიწების დაკარგვა ეკონომიურად ასუსტებდა ძველ მიწისმფლობელებს (განსაკუთრებით მის საშუალო ფენას), სამაგიეროდ აძლიერებდა დამპყრობელთა მომთაბარულ არისტოკრატთას.

თურქ-სელჩუკებზე უფრო მეტი ზიანი ირანელ მიწისმფლობელებს მონღოლებმა მიაყენეს. პირველმა ილხანებმა გაანახევრეს ირანელ მიწისმფლობელთა კლასი. ფეოდალების ფიზიკურ გაკლესთან ერთად საამისოდ ისინი ყველა საშუალებას და ღონისძიებას იყენებდნენ (მფლობელობის საბუთთა საეჭვოდ გამოცხადება, ყალბი საბუთების შედგენა, უზომო გადასახადები, მიწების გაუფასურება, ამკარა ძალადობა...)². მონღოლებს კარგად ესმოდათ, რომ

¹ А. Ю. Якубовский, Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Вост. Европой в X—XV вв., Мат. по ист. Узб. Тадж. и Туркм. ССР, ч. 1; И. П. Петрушевский, Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, «Изв. АН СССР», Отд. общ. наук, №4, 1937, стр. 873—920; А. М. Беленицкий, К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху, «Советское востоковедение», V, 1948, стр. 111—128; Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1, Баку, 1949, стр. 95—135; П. Т. Арутюнян, Освободительное движение арийского народа в первой четверти XVIII в., М., 1954, гл. 12.

² А. М. Беленицкий, К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху, «Советское Востоковедение», № V, 1948, гл. 112—113.

მიწების დაპატრონება იყო მათი დაპყრობილ ქვეყნებში დატოვების
ქთავარი საწინდარი.

ადგილობრივი ფეოდალების მიწების დატაცებულობის
აქვს XVI ს-ის დამდეგის ისტორიკოსის ვასაფს¹. ვასაფის ცნობების
მიხედვით „ინჯუს“ მიწების გაცემა, განსაკუთრებით არღუნ-ყაენის
დროს, წარმოებდა ადგილობრივი ფეოდალების საკუთრების ხარჯ-
ზე.

ანალოგიურ პროცესს, ფეოდალური უფლებების გადაჯგუფების
ხაზით, ვხედავთ აღმ. ამიერკავკასიაშიც.

აზერბაიჯანსა და სომხეთში მონღოლ-თურქები იყვნენ ვაბატო-
ნებული, ხოლო ამ ქვეყნების მაღალმთიანი ალპური საძოვრები და
დიდ მდინარეთა (მტკვარი, არეზი) ველები მათი ყიშლანებით და
იალანებით მოფენილი.

აზერბაიჯანში შირვანი და ყარაბაღი (არანი) წარმოადგენდნენ
მომთაბარეების (მონღოლების, თურქების...) დასახლების მთავარ
ტერიტორიას². მონღოლურ ყიშლანებს ეკირათ ყარაბაღის მთიანეთის
რაიონები: მულანის ველი, მდ. ჩაღათუს ხეობები, ხოლო ია-
ლანები განლაგებული იყო არდებილში, ყარაბაღში და ალადაღში,
ვანის ტბის ჩრდილოეთით³. დასახელებული ადგილების მკვიდრი
მოსახლეობა ფიზიკურად იქნა გაელუტილი, მონღოლთა მახვილს გა-
დარჩენილი ნაწილი კი მიუვალსა და მწირს მთებს შეეხიზნა.

XIV ს-ის სპარსული ისტორიკოსის და გეოგრაფოსის ჰამდალას
ყაზვინის ცნობების მიხედვით მონღოლური „იქტას“ ინსტიტუტი
დიდადაა გავრცელებული აზერბაიჯანში (შირვან-ყარაბაღში), მდ.
მტკვარსა და მდ. არეზს შორის მდებარე ტერიტორიაზე. აზერბაი-
ჯანშიც მონღოლთა პოლიტიკა ადგილობრივი ფეოდალების წინააღ-
მდეგაა მიმართული. აქაც მათი მთავარი მიზანია ვაბატონება ქვეყ-
ნის ეკონომიურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში⁴. აღებული ხანის
აზერბაიჯანის ისტორიის მკვლევარი ა. ალი-ზადე მონღოლთა ასეთი
პოლიტიკის გამო შენიშნავს: «Поэтому они иногда быстро, а в
ряде случаев постепенно, лишали местных старинных феодалов

¹ ვასაფ. თარხ. ბოძების ლიტოგრაფიული გამოც., გვ. 230—231.

² И. П. Петрушевский, Хамдалах Казвини как источник по социально-экономической истории Вост. Закавказья, «Изв. Академии Наук СССР», Отд. общ. наук, № 4, 1937, გვ. 682—683.

³ იქვე, გვ. 683.

⁴ А. А. Али-Заде, К вопросу об институте «ишаджу» в Азербайджане, ССНА, вып. 1, Баку, 1949, გვ. 97.

их земельной собственности»¹. მონღოლ-თათართა ბატონობის ხანაში დაწყებული ეს პროცესი აზერბაიჯანში განსაკუთრებით ძლიერდება თემურ-ლენგის შემოსევებისა და თურქმანთა ბატონობის პერიოდებში.

მრავლად ჩამოსხდნენ მონღოლ-თურქები სომხეთის ტერიტორიაზეც. აქაც დამპყრობლებმა „ბევრი ოლქა ძალით წაართვეს მკვიდრ მფლობელებს“². XIV ს-ის ერთი სომხური „ჰიმნატაკარანს“ მიხედვით მონღოლთა ძალადობის და ქრისტიანული მოსახლეობის ამოწყვეტის შედეგად „ვინც გუშის სახლის, ქონების და სხვა დოვლათის მფლობელი იყო, დღეს... დანაცრებულზე შიშველ-ტიტველი დარჩა“³. სომხეთშიც მედგარ წინააღმდეგობას უწყევდნენ მომთაბარეთა გაბატონებას, მაგრამ ამ ბრძოლის შედეგიც ისეთივე იყო, როგორიც აზერბაიჯანსა და ირანში: «...во многих областях страны власть и распоряжение земель переходили часто в руки кочевников, место армянских феодалов занимала военно-кочевая знать. Часть армянских феодалов, вместе с подвластным ей населением, была истреблена или эмигрировала, часть же феодалов сохранилась, укрывшись в неприступных местах»⁴. სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიას თან მოქონდა ახალი სოციალურ-უფლებრივი ნორმები, რომელთაც სათანადო გამოხატულება ჰპოვეს ახალ ტერმინებში⁵. ძველსომხური „ნ ა ხ ა რ ა რ ი“, „ნ ა ხ ა პ ე ტ ი“, „ტ ა ნ უ ტ ე რ ი“ და სხვა მრავალი ტერმინი შეცვალა „ხ ა ნ მ ა“, „მ ე ლ ი ქ მ ა“, „ბ ე გ მ ა“, „ა ლ ა მ“ და სხვ⁶. ყველა ამან გააპრობა სომხეთისათვის დამახასიათებელი ფეოდალური ურთიერთობის თანდათან აღმოსავლურ ყაიდაზე გარდაქმნა.

XIII—XV საუკუნეებში სომეხი და აზერბაიჯანელი ფეოდალების მიწების მნიშვნელოვანი ნაწილი სამხედრო-ნომადური არისტო-

¹ А. А. Али-заде, К вопросу об институте «нджу» в Азербайджане, ССИА, вып. 1, Баку, 1949, гл. 97.

² ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, სივნიეთის ისტორია (სომხურ ენაზე), თბ., 1910, გვ. 319.

³ Материалы по истории армянского народа, книга вторая, памятные записи армянских рукописей XIV века, Ереван, 1950. Цитируется по А. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., 1954, гл. 9.

⁴ П. Т. Арутюнян, дасახ. ნაშრ., გვ. 12.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე.

კრატის წარმომადგენლებმა მიისაკუთრეს, რითაც მათს პოლიტიკურ ბატონობას მყარი საფუძველი შეექმნა. სომხეთშიაც და სხვა რაიონებშიც მნიშვნელოვნად შემცირდა წინათ აქ გაბატონებულ მონღოლ დალური კლასი, რომლის ადგილი მომთაბარულმა არისტოკრატებმა დაიჭირა. ადგილობრივი ფეოდალები, მელიქების სახით, შემორჩნენ მხოლოდ სომხეთის და აზერბაიჯანის მთიან რაიონებს.

დამახასიათებელია, რომ ამიერკავკასიის მიწისმოქმედი მოსახლეობა, ისევე როგორც შუა აზიასა და ირანში, იძულებული იყო მიუვალ მთებს შეხიზნოდა, რადგან აგროკულტურის ადგილები უკვე მომთაბარეებს ეჭირათ და ყველგან, მეჯოგიური მეურნეობისათვის ვრცელი უკაცრიელი ველების შესაქმნელად, შეგნებულად ნადგურდებოდა სოფლები, ქალაქები, დასახლებული პუნქტები; ივლიტებოდა მკვიდრბინადარი მოსახლეობა. ისპობოდა მარცვლული კულტურის დარგები.

მონღოლთა შემოსევებისა და ბატონობის ერთი უმთავრესი შედეგთაგანი იყო დამუშავებული მიწის ფართობის მკვეთრი შემცირება (შუა აზიაში, ირანში, აღმ. ამიერკავკასიაში...). მარქსი მიუთითებდა, თუ როგორი დამღუპველი გავლენა მოახდინეს მონღოლთა შემოსევებმა დაპყრობილი ქვეყნების ეკონომიკაზე, ირიგაციაზე და სამიწათმოქმედო კულტურაზე¹.

ყაზან-ყაენის დროს, მართალია, მოხდა საირიგაციო ქსელის ნაწილობრივი აღდგენა, მაგრამ ფიქრიც კი არ შეიძლებოდა მიწის იმ ფართობის მორწყვასა და გაცოცხლებას, რომელიც XIII საუკუნემდე ირწყვებოდა².

აღმოსავლეთის ქვეყნების ისედაც მცირე მიწიანობის პირობებში ხელოვნური სარწყავი არხების მნიშვნელოვანი ნაწილის მოშლადანადგურების შედეგად არ შეიძლებოდა კიდევ უფრო არ გაზრდილიყო უმიწაწყლო გლეხთა რაოდენობა. უმიწაწყლო გლეხობა კი მუდამ მტკიცე საფუძველს უქმნიდა მიწათსარგებლობის საიჯარო წესის ბატონობას. მონღოლთა დროიდან მოყოლებული ფართო გასაქანი მიეცა ფეოდალური ექსპლოატაციის რეაქციულ ფორმებს, რომელთა კონსერვაცია მომთაბარეთა განუწყვეტელი შემოსევების პირობებში გლეხს მეურნეობის ყოველგვარ სტიმულს უკარგავდა.

¹ К. Маркс, Хронологические выписки, 1, Архив Маркса и Энгельса, т. V, стр. 221.

² Н. П. Петрушевский, Из истории орошения и техники сельского хозяйства в Иране в XIII—XV веках. Ученые записки ЛГУ. Серия Востоковедческих наук, вып. 4, 1954, стр. 181.

მონღოლთა ბატონობის დროს და მომდევნო ხანაში სოფლის მეურნეობის ტექნიკა ერთ წერტილზე გაიყინა. ამ ჩამორჩენილობის მიზეზს ი. პეტრუშევსკი, საესეებით მართებულად, ნახულ სოფლის მეურნეობის ტექნიკის პირობებში, არამედ შუა საუკუნეების ირანის სოციალურ ურთიერთობაში, რამდენადაც ირანის ფეოდალური საზოგადოება იმის სტიმულს არ იძლეოდა, რომ შექმნილიყო სოფლის მეურნეობის იარაღების უფრო მაღალი და გაუმჯობესებული ტიპები¹. შრომის იარაღების გაუმჯობესებით დაინტერესებული არ იყო არც გლეხი და არც მიწისმფლობელი².

საქარაუგო ვაჭრობის შედარებითი განვითარება, დანგრეული ქალაქების ნაწილობრივი აღდგენა და საქალაქო ცხოვრების გამოცოცხლება არ სცვლიდა ჩამორჩენილ ეკონომიურ ურთიერთობათა შინაარსს. XVI ს. სპარსელი ისტორიკოსები აღნიშნავენ, რომ დანგრეული ქალაქები უფრო მეტი იყო, ვიდრე აღდგენილი ან ახლად დაარსებული.

მონღოლთა ბატონობის ხანის აღნიშნულ თავისებურებათა გათვალისწინება აუცილებელია მომდევნო საუკუნეების ირანის და აღმ. ამიერკავკასიის სოციალ-ეკონომიური წყობის დასახასიათებლად.

მომთაბარენი ცდილობდნენ საქართველოს დაპყრობასაც.

საქართველოსაც მონღოლები „მოეფინეს მსგავსად მკალთა ოჯრებად და ჯცადა“ (ეპითაღმწერელი).

მონღოლთათართა ბატონობის დროს „შეიცვლებოდეს ყოველნი მკუიდრნი საქართველოსანი ამიერისანი“³. მტრის მიერ შეიწროებული ქართველები თვით „ციხეთა და მაგართა ადგილთა დაუტეობდეს და ივლტოდეს კავკასიად“⁴. ასეთივე მდგომარეობა იყო საქართველოში თემურ-ლენგის ურდოთა შემოსევების დროს. ქართული მიწების მიტაცებას ცდილობდნენ აგრეთვე თურქმანები, ყიზილბაშები, ოსმალები. მაგრამ ის რაც მოხდა მეზობელ თუ შორეულ ქვეყნებში (სომხეთი, აზერბაიჯანი, მცირე აზია, ირანი, შუა აზია, ჩრდილოეთ ინდოეთი...), არ მომხდარა საქართველოში. აქ ბატონობა შეინარჩუნეს ქართველმა ფეოდალებმა, რომელთა კლასობრივი ბატონობის დასაყრდენს ადგილობრივ ნიადაგზე განვითარებული სოციალ-ეკონომიური წყობა წარმოადგენდა.

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 187.

² იქვე, გვ. 187—188.

³ ეპითაღმწერელი, გვ. 595.

⁴ იქვე.

საკითხი იმის შესახებ, თუ რატომ არ მოხდა საქართველოში ის, რაც, მაგალითად, მოხდა სომხეთსა და აზერბაიჯანში, მეტად თავისებურად აქვს დასმული და განმარტებული პროფ. პეტრუშევსკის მიერ.

პროფ. ი. პეტრუშევსკი სამართლიანად მიუთითებს აზერბაიჯანის და სომხეთის სოციალური და პოლიტიკური ისტორიის საერთო პრობლემებზე არა მარტო იმ თვალსაზრისით, რომ ისინი წარმოდგენილი იყვნენ ერთსა და იმავე დიდ პოლიტიკურ წარმონაქმებში (ილხანები, თურქმანები, ყიზილბაშები), არამედ განსაკუთრებით იმ თვალსაზრისით, რომ «...в одних странах к началу XVI в. сложились в основном сходные особенности феодальных отношений»¹. ამ დებულების საფუძველს, როგორც ვხედავთ, წარმოადგენს ფეოდალურ ურთიერთობათა მსგავსება სომხეთსა და აზერბაიჯანში.

ი. პეტრუშევსკის ვათვალისწინებელი აქვს აზერბაიჯანის და სომხეთის ფეოდალური განვითარების სპეციფიკური თავისებურებანიც. იგი მართებულად მიუთითებს სომეხი და აზერბაიჯანელი ხალხების ისტორიული განვითარების თავისთავადობაზე, თითოეული მათგანის დამოუკიდებლად განვითარებულ ეკონომიკაზე, ყოფაცხოვრებასა და კულტურაზე². მაგრამ, ამავე დროს, ყველა ამის მიუხედავად, ხაზგასმული აქვს ორივე ქვეყნის ფეოდალურ ურთიერთობათა მსგავსება.

საერთო ფეოდალური ინსტიტუტების წარმოშობა და ფეოდალურ ურთიერთობათა დამსგავსება გამოწვეული იყო დასახელებულ ქვეყნებში მომთაბარეთა ხანგრძლივი ბატონობით³.

ი. პეტრუშევსკი ამ მსგავსების საფუძველს საეხებით მართებულად მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმებში ნახულობს. მიწისმფლობელობის წესების თავისებურებათა ვათვალისწინება მკვლევარს საბაბს აძლევს აღნიშნოს ის განსხვავებაც, რომელიც არსებობს ქართულსა და ყიზილბაშურ-ირანულ ფეოდალიზმს შორის.

¹ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX в., Л., 1949, 33-64.

² იქვე, გვ. 66.

³ იქვე, გვ. 64.

ამგვარი შეხედულება ი. პეტრუშევსკის გამოქმული აქტადრეც¹, ხოლო შემდეგ არა ერთხელ აღნიშნული.

ი. პეტრუშევსკი, როცა იგი აღნიშნავს, აზერბაიჯანის სომხეთისაგან განსხვავებით, ქართული ფეოდალური სისტემის სახელმწიფოებრივი წყობილების თავისებურებას, ცდილობს ახსნას თუ რატომ არ მოხდა საქართველოში ის, რაც მოხდა სომხეთსა და აზერბაიჯანში: «Теже завоеватели старались утверждать свое владычество и в Грузии, но они никогда не могли уничтожить грузинской государственности и грузинской феодальной системы, довольствуясь вассальным подчинением себе царств Грузии и получением дани от них. Одной из причин этого было то что, в Грузии не было обширных пастбищ и больших возможностей для кочевого скотоводческого хозяйства. Благодаря этому, завоеватели-кочевники (сельджуки, монголы, туркмены) не поселялись внутри Грузии и не были заинтересованы в непосредственном установлении своих форм управления в этой стране. Не то было в Армении и в большей части Азербайджана, вплоть до р. Куры на севере. Обе эти страны славились прекрасными пастбищами, каких не было в Иране... земли старинных местных феодалов здесь в течение XIII—XIV вв. постепенно перешли в руки наследственных вождей кочевых племён»².

ჩვენ განგებ მოვიტანეთ ასე გრძლად ი. პეტრუშევსკის მონოგრაფიულ გამოკვლევებიდან დამოწმებული ციტატი. როგორც უხედავთ, ი. პეტრუშევსკი, ერთი მხრივ, აღნიშნავს მომთაბარე დამპყრობელთა მისწრაფებას დაამყარონ თავიანთი მფლობელობა საქართველოში, ხოლო, მეორე მხრივ, მიუთითებს იმაზე, რომ ისინი უშუალოდ დაინტერესებული არ იყვნენ იმით, რათა საქართველოში მმართველობის თავიანთი ფორმები შემოეღოთ, ამრიგად იმის ერთ-ერთი მიზეზი (ი. პეტრუშევსკი სხვა მიზეზებს არ ასახელებს) რომ მომთაბარე ტომებს არ მოუსპიათ ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა, მდგომარეობს იმაში, რომ საქართველოში არ არსებობდა მეჯოგური მეურნეობისათვის საჭირო საძოვრები. მაგრამ განა ასეთი საძოვრები არსებობდა აღმ. ამიერკავკასიის კულტურულ ქვეყნებში (სომხეთში, აზერბაიჯანში...), სანამ აქ

¹ И. П. Петрушевский, Персидские официальные документы XVI—начала XIX вв. как источник для истории феодальных отношений Азербайджана и Армении, «Проблемы источниковедения», т. III, 1940.

² И. П. Петрушевский, даსახ. ნაშრ., გვ. 66.

ინტენსიურ მეურნეობას ექსტენსიური მეურნეობა შეცვლიდა? ამ
გვარი ახსნა (საკმაოდ მარტივი და თანაც უსაფუძვლო) უდნაქსკ
არ გვეზმარება გადავიკრათ საკითხი, რომელიც ქართულ
ლური საზოგადოების, ფეოდალური სისტემის, პოლიტიკური ორ-
განიზაციის, მეურნეობის, კულტურის და იდეოლოგიის შენახვა-
გადარჩენის მიზნების დადგენას მოითხოვს.

მომთაბარე დამპყრობლებს, სავსებით გასაგები მიზეზების
გამო, შზამზარეული საძოვრები არსად არ ხვდებათ. ისინი პირველ-
ყოფელ საძოვრებს ჰქმნიდნენ ინტენსიური მეურნეობის განადგუ-
რების ხარჯზე. მონღოლები და, საზოგადოდ, ყველა მომთაბარე დამ-
პყრობლები, ყველგან „თავიანთი წარმოების შესაბამისად მოქმე-
დებდნენ“¹.

მართებული არაა პროფ. ი. პეტრუშევსკის მტკიცება, რომ მომ-
თაბარე დამპყრობლები (სელჩუკები, მონღოლები, თურქმანები) არ
სახლდებოდნენ საქართველოში და დაინტერესებული არ იყვნენ აქ
მმართველობის თავიანთი ფორმების შემოღებით. ისტორია გვი-
ჩვენებს, რომ ადრე ამით დაინტერესებული იყვნენ არა მარტო და-
სახლებული დამპყრობლები, არამედ გვიან ყიზილბაშებიც და ოს-
მალებიც.

მომთაბარეული ტომები იმთავითვე დაჟინებით ცდილობენ ფე-
ხი მოიკიდონ საქართველოს ტერიტორიაზეც. ქართული მიწებისა-
თვის ბრძოლას ისინი XI საუკუნიდან აწარმოებდნენ. მაგრამ ქარ-
თული მიწების დაპყრობისათვის აუცილებელი იყო აღმ. ამიერკავ-
კასიის შემომტკიცება. ამდენადვე ფეოდალურ საქართველოსათვის
განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ამიერკავკასიის ხალხთა
ბრძოლას მომთაბარეების წინააღმდეგ. თავის მხრივ ქართველები
ცდილობენ გზა შეუკრან მათ კავკასიის შორეულ მისასვლელებზე.
ამგვარ ღონისძიებათა ნაყოფია ამიერკავკასიის ხალხთა შეკავში-
რება, რომელიც კავკასიის გაერთიანებას ისახავდა მიზნად.

მომთაბარეთა განუწყვეტელი შემოსევები (მონღოლები, თე-
მურ-ლენგი, თურქმანები, ყიზილბაშები, ოსმალები...) სულ ახალ და
ახალ დაბრკოლებებს უქმნიან კავკასიის გაერთიანების საქმეს. ეს
დიდი პოლიტიკური ამოცანა XVI ს-ში მარცხს განიცდის.

აღნიშნული გარემოებანი გვაგვალებს შევისწავლოთ XIII—XVI
სს. ამიერკავკასიის ქვეყნებისათვის საერთო სოციალურ-ეკონომი-

¹ კ. მარქსი, პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, თბილისი, 1953, გვ. 277.

ური და პოლიტიკური ხასიათის მოვლენები არა განცალკევებულად, არამედ ურთიერთთან მჭიდრო კავშირში.

მომთაბარეთა შემოსევა—ბატონობასთან დაკავშირებული ტერიტორიული პროცესები, მახლობელ აღმოსავლეთში განუწყვეტლივ რომ მიმდინარეობენ, თავის გამოვლინებას პოულობენ ფეოდალურ საქართველოშიც, ოღონდ განსხვავებული შედეგებით, რომლის ახსნაც არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება დავუკავშიროთ მომთაბარე დამპყრობლების „ინდიფერენტულ“ განწყობილებას საქართველოს მიმართ, როგორც ამას პროფ. ი. პეტრუშევსკი ფიქრობს.

მომთაბარეთა შემოსევას და ბატონობას საქართველოში ისევე თან სდევდა აგრეკულტურის ტერიტორიის დაკარგვა და „მამულეების ამოძრავება“, როგორც მახლობელ აღმოსავლეთსა და აღმ. ამიერკავკასიაში.

ცნობილია, რომ XI ს-ის გარკვეულ პერიოდში თურქ-სელჩუკები იპყრობენ საქართველოს სამხრეთ და აღმოსავლეთ ნაწილებს, შტყერის, ალაზნის და ივრის ხეობებში შემოჰყავთ თავიანთი ოჯახები და ჯოგები, აქაც ისინი, ცხადია, სამოვრებისათვის მოდიოდნენ, რითაც უდიდეს საფრთხეს უქმნიდნენ ინტენსიურ მეურნეობას.

მონღოლთა ბატონობის ხანა საქართველოშიც აღინიშნა ნომადური საზოგადოების, მისი ტერიტორიის გარკვეულ ნაწილებში „დაჭლომით“ (მდ. შტყერის, იორის, ხრამის და დებედას ხეობები). ასე რომ მონღოლებიც (და მათთან დაკავშირებული სხვა მომთაბარული ტომები, უპირატესად თურქები) ისევე სახლდებიან საქართველოს შიგნით, როგორც მანამდე თურქ-სელჩუკები სახლდებოდნენ.

მონღოლთა ბატონობის პერიოდის საქართველოში ისეთსავე მოვლენებთან გვაქვს საქმე, როგორსაც აღმ. ამიერკავკასიის ქვეყნებში და მთელს მახლობელ აღმოსავლეთში ვხვდებით.

მონღოლთა მფლობელობის დამყარებიდან,— აღნიშნავს აკად. ნ. ბერძენიშვილი,—საქართველოს აგრეკულტურა თანდათან ჰკარგავს ტერიტორიებს, რომელთაც უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდათ ფეოდალური მეურნეობის შემდგომი განვითარებისათვის. მკვლევარი მიუთითებს აღნიშნული მოვლენის შედეგებს, სახელდობრ იმას, რომ შტყერის, იორის, ხრამის და დებედას ხეობებიდან მიწისმოქმედი მოსახლეობა სულ უფრო და უფრო უკან იხევს უბინადროთა მოძალების შედეგად და კულტურული მეურნეობა განვითარებული

მელორაციით ადგილს უთმობს პირველყოფილ საძოვრებს, ვაგრძელებს სიძნელეები, განაგრძობს ნ. ბერძენიშვილი, ამით არ ამოწურულა მომთაბარული მესაქონლეობის დამკვიდრება მდინარეთა სარეწარმო კუთხეებში. აპირობებდა მეჯოგეთა მიერ მალალმთიანი საძოვრების მიტაცებას. ეს საძოვრები ეჭირათ ან ქართველი ფეოდალების ჯოგებს ანდა მიწისმოქმედ მოსახლეობას, ამიტომ, მომთაბარე-მეჯოგეთა გამარჯვების შედეგად ქართული ფეოდალური მეურნეობა იღვენებოდა არა მარტო მდინარეთა ნაყოფიერი ველებიდან, არამედ საუკეთესო მალალმთიანი საძოვრებიდანაც... ძნელად მისაწვდომი მთები, მწირი კლდეღრეები და გაუვალი ტყეები რჩებოდა დამარცხებულთა ხედრად, სოფლის მეურნეობის დაცემასთან ერთად ეცემა ხელოსნობა და ვაჭრობა, ასეთ პირობებში მონღოლთა საქალაქო გამოსაღები აუტანელი ხდება ქალაქების დაღარიბებული მოსახლეობისათვის. მკირღებთან და თანდათან ცალიერღებთან მსხვილი ფეოდალური ქალაქები, გარბიან ხელოსნები და წერილი ვაჭრები, ბოლოს ქალაქის გამგებლებიც. არანაკლებ გამანადგურებელია სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობისათვის ომი (ოქროს ულუსსა და ილხანებს შორის), რომლის მთავარ ასპარეზსაც უპირატესად ამიერკავკასიის ტერიტორია წარმოადგენს. ამ ომების შედეგი იყო, გარდა ჩვეულებრივი რბევა-აოხრებისა, სავაჭრო-საქარაუზო გზის ამიერკავკასიიდან შორს სამხრეთით გადანაცვლება, რის გამოც ფეოდალურ ქვეყანას მნიშვნელოვანი შემოსავალი მოაქვდა, ყველა ეს მოვლენები, ერთად აღებული, ჰქმნიან პირობებს, რომელნიც აფერხებენ ფეოდალურ საქართველოს შემდგომ სამეურნეო ზრდა-განვითარებას².

ნ. ბერძენიშვილის მიერ აღწერილი სურათი, აღებული თათართა ბატონობის ხანის საქართველოს სინამდვილიდან, კარგადაა ცნობილი ამავე ხანის მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან. აღწერილი მოვლენები საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთისათვის იმდენად იდენტურია (მიწისმოქმედი მოსახლეობის მთებით შემოზღუდვა, ავრიკულტურის ტერიტორიების, განვითარებული საირიგაციო ქსელით, პირველყოფილ საძოვრებად გადაქცევა; სოფლის მეურნეობის დაცემა, ქალაქების განადგურება და დაღარიბება, ხელოსნობის და ვაჭრობის დაცემა; გაუთავებელი ომები და ამ გამანადგურებელი ომებით გამოწვეული სავაჭრო-საქარაუზო

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.), Тбилиси, 1938, стр. 10.

² იქვე, стр. 10—11.

გზების ხშირი გადასაცვლები). რომ უფლება გვაქვს ვილაპარაკოთ საერთო ისტორიულ მოვლენებზე.

მედარი იქნებოდა გვეფიქრა რომ მონღოლები საერთო მოვლენების ცდილობენ ხელი დასდონ ქართულ მიწისმფლობელობას. ნიადაგს თავისთავად ამზადებს მონღოლთა მფლობელობის ხასიათი: საქართველო დივანის (მონღოლთა სახელმწიფოს) ქვეყანაა, აქვე არსებობს ხას-ინჭუს ინსტიტუტი, ხოლო ქართველ ფეოდალთა მამულებზე მონღოლური ხარკია დაწესებული¹. ამავე დროს, თავიანთი პოლიტიკური ბატონობის უზრუნველსაყოფად მონღოლები ცდილობენ ეკონომიურად დასუსტონ ქართველი აზნაურები, განსაკუთრებით ისინი. ვინც მეფის ხელისუფლების დასაყრდენს წარმოადგენდნენ. ვასაგებია რომ ყველაზე მძიმე მდგომარეობაში საშუალო და წვრილი ფეოდალები აღმოჩნდნენ. მონღოლური ხარკის შედეგი იყო „მამულების ამოძრავება“ XIII ს-ის საქართველოში.

„მამულების ამოძრავება“ საქართველოშიც თათართა ბატონობის მნიშვნელოვან გამოვლინებას წარმოადგენდა.

მონღოლურმა ხარკმა გლეხებისაგან დააცარიელა მიწები, გაუკაცრიელბული მიწები კი მძიმე ტვირთად დააწვათ ფეოდალებს. ფეოდალი ცდილობს ხელიდან გაიკალოს მამული და ჩალის ფასად აყიდოს მას: „მათ ჭამთა დია ქვეყანანი დაისყიდნეს ხარკობისაგან, ოქროდ ძვირად იყვის და სოფელი იეფად“².

მამულის დაკარგვით ქართველი აზნაურიც კარგავს თავისი სოციალური და ეკონომიური ძლიერების საყრდენს. „მამულების ამოძრავებას აზნაურთა სახლების ამოძრავება თან სდევდა: მამულდამცრობილი აზნაური სისხლით დამცრობის საფრთხის წინაშე დგებოდა. მცირდებიან და ქრებიან ძველი საგვარეულოები... მცირე გამოწკლისით ნაგვიანევი ხანის დიდი ფეოდალური საგვარეულოები თითქმის ყველა XIII საუკუნის შემდეგდროინდელი წარმონაქმნი არიან“³. ანალოგიურ პროცესს ვხედავთ აღმ. ამიერკავკასიაში და მახლობელ აღმოსავლეთში ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ საქართველოში უცვლელი რჩება ფეოდალთა კლასის ეთნიკური შემადგენლობა.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა ბრძოლიდან XIII ს. საქართველოში, სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, თბ., VII, 1938, გვ. 209; მისივე, საქართველოს ისტორია მე-13—14 სს., გვ. 294.

² ქრონიკები, II, გვ. 133.

³ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 291.

საადგილმამულო უფლებების ახალი გადანაწილება-გადაკრე-
თება საქართველოშიც ჩვეულებრივ თან სდევს მომთაბარეთა მ-
ლი ტალღის შემოჭრას. ასე მოხდა XV საუკუნეშიც, როცა **ქვეყნის**
გამოსცადა თემურ-ლენგის გაუთავებელი ლაშქრობანი **სამეფო**
აოხრება. „ეს ხანა საერთოდ ხასიათდება ახალი მფლობელი სას-
ლების გამოჩენით“¹.

ამ დროსაც მთელი ქვეყანა, განსაკუთრებით აღმ. საქართველო,
მოფენილი იყო ნასოფლარებით, ნაციხარებით, ნაქალაქარებით.
მამულები „უსკულოთა აგარის ნათესავთა ხელით განრყენილი და
ოხერქმნილი იყვნენ“. უარესი ის იყო, რომ ახალ მამულებზე გლე-
ხოზა აღარ იჭდა და ბეგრის გამომღებნიც გადაშენებულიყვნენ².
მსგავს მოვლენებს, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, თათართა ბატო-
ნობის ხანაშიც ჰქონდა ადგილი. მაგრამ „იმ კატასტროფამ, რომე-
ლიც საქართველოს... ლანგ-თემურმა დაატეხა თავს წინა საუკუნის
დამლევეს, საუკეთესო ნიადაგი შექმნა ფეოდალური უფლებების
ხელახალი განაწილებისათვის, მათი გადაჭყუვებისათვის, ძალთა
ახალი განლაგებისათვის. მსგავსი ამბები წინათაც არა ერთხელ
პოშხდარა, მაგრამ ახლა გარდატეხა მაინც მეტად მკვეთრი იყო“³.

აქად. ს. ჭანაშია ამ მოვლენის შეფასებისას აღნიშნავს: „მთელი
ქვეყნის ცხოვრება საძირკვლებამდის იყო შერყეული. საზოგადო-
ებრივ კლასთაგან, საბოლოო ანგარიშით, ყველაზე მეტად, რა თქმა
უნდა, ისევ გლეხკაცობა დაზარალდა; მაგრამ არც ფეოდალებს
დასდგომიათ კარგი დღე. კერძოდ, არა ერთი უძველესი ფეოდალუ-
რი სახლი, თავისი ჩამომავლობით და შეძლებით მოქადული, მოი-
შალა და გადაშენდა... ზოგჯერ სავგარეულოს უფროსი შტო უმც-
როსს უთმობდა თავის ადგილს, უფრო ხშირად კი სენიორი—ვასალს;
მაგრამ არც ის იყო იშვიათი, რომ მანამდის სრულიად უჩინარი კა-
ცი ასეთს მიგდებულ „საბატონოს“ შოულობდა, ე. ი. უბატონოს
ძალით ეპატრონებოდა, ან ჩალის ფასად ყიდულობდა, ან მეფეს „სა-
კარგყმოდ“ თავს შეაწყალებდა. მეფეებიც, რომელთაც არანაკლებ
შემოღლეოდათ ყმები და ვასალები, „შეწყალებულებს“ „ლოცავ-
დნენ“, ახლადგაცემული მამულების „საჭერად“ და „საჭმელად“⁴.

მომთაბარეთა ბატონობა, როგორც ვხედავთ, იწვევს ფეოდა-
ლური უფლებების გადაჭყუვებას, მაგრამ ამით სრულიადაც არ

¹ ს. ჯანაშია, ბარათაშვილთა გენეალოგიისათვის, შრომები, II, გვ. 464.

² იქვე, გვ. 465.

³ იქვე, გვ. 464.

⁴ იქვე, გვ. 464—465.

იკვლება ქართული ფეოდალური წყობილება, როგორც ამას ეხედებათ აღმ. ამიერკავკასიის ქვეყნებში, სადაც ანალოგიური მოვლენის განვითარება გვაძლევს აღმოსავლურ მიწისმფლობელობას და მისთვის მისავლურ ფეოდალურ ინსტიტუტებს.

საქართველო
საქართველო

თათართა მფლობელობის განსხვავებული შედეგები საქართველოსა და აღმ. ამიერკავკასიაში აიხსნება იმით, რომ ფეოდალური უფლებების გადაჯგუფება საქართველოში აღმოცენებული არაა მიწის ფეოდალური საკუთრების ახალ, ქართველი ფეოდალებისათვის მიუღებელ ფორმებზე.

აღზევებული ქართველი ფეოდალი დამცრობილის ადგილს იკვრის ისე, რომ უცვლელი რჩება ფეოდალური უფლების სოციალური და ეკონომიური საფუძველი. აღსანიშნავია, რომ „სწორედ ამ ხანაში, გადასული ან ჩამომცრობილი მებატონის ადგილას ახალი დამკდარა თუ „დაუსვამთ“, რაც, ძველი ფეოდალური სახლის შეთვისებითაც დამთავრებულა“¹. ის ვარემოება, რომ ახალი მებატონის ძველი ფეოდალური სახლის მამულზე დაქდომა ჩვეულებრივ გვარის განახლებით მთავრდება მოწმობს, რომ შეურყევლად ბატონობს აღმოსავლურისაგან განსხვავებული ქართული სამამულა სისტემა.

აღმ. ამიერკავკასიაში და მახლობელ აღმოსავლეთში კი, პირიქით, სულ უფრო და უფრო სუსტდებიან ის ფეოდალური ძალები, რომელნიც უშუალოდ იყვნენ დაინტერესებული მიწის ფეოდალური საკუთრების ადგილობრივი ფორმების და კლასობრივი ბატონობის ადგილობრივი პოლიტიკური ორგანიზაციის დაცვით. სომხეთში თურქმანები ბატონობენ, აზერბაიჯანში განუწყვეტლივ მიმდინარეობს მომთაბარული ელემენტის ზრდა. დასახელებულ ქვეყნებში გაბატონებული სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია, ცხადია, ცდილობს მისთვის დამახასიათებელი მიწისმფლობელობის, ექსპლოატაციის წესის და კლასობრივი ბატონობის საკუთარი პოლიტიკური ორგანიზაციის განმტკიცებას. XII—XV საუკუნეებში მიმდინარეობს სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლა ერთიმეორის გამომრიცხველ საზოგადოებასა და მეურნეობას შორის.

იმავე XV ს-ის საქართველოში ახლად აღზევებული თუ მამულ-დამცრობილი ქართველი ფეოდალები ენერგიულად იცავენ მათი კლასობრივი ბატონობის ეკონომიურ დასაყრდენს: მიწის ფეოდალური საკუთრების ადგილობრივ ნიადაგზე განვითარებულ ფორ-

¹ ს. ჯანაშია, დსახ. ნაშრ., გვ. 466.

მებს, რომლის ლიკვიდაციამ, მომთაბარე ფეოდალების მხრივ და შეიძლება არ გააპირობოს ქართული სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტების დასაცავად.

ეროვნული

კიდევ მეტი: ქართველი ფეოდალები ცდილობენ ქართული მიწისმფლობელობა საქართველოს იმ ნაწილებში, სადაც ახლა მომთაბარე ტომები არიან გაბატონებული. თურქმანების ჩამოსხდომა აქ, ჩანს, კარგა ხნის წინათ მომხდარი ფაქტია. აქად. ივ. ჯავახიშვილმა ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ თურქმანთაგან გათავისუფლებულ ტერიტორიაზე მამულების აღდგენა ხდება არა მარტო სამამულო სიგელებით, არამედ იმის მიხედვითაც, თუ ვის რა სმენოდა პაპათა და მამათაგან¹.

მაგრამ მდგომარეობა კვლავ უარესდება XV ს-ის მეორე ნახევარში, როცა მახლობელ აღმოსავლეთში მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ამბები ხდება. ოსმალეთმა ბოლო მოუღო ბიზანტიის და ტრაპიზონის საეპისკოპოსოს, ხოლო 1475 წელს დაიპყრო ყირიმის ნახევარკუნძული, რითაც მან შავი ზღვა „თურქეთის ტბად“ აქცია. იმავე საუკუნის 60-იან წლებში ნაკლებ ძლიერი შაებატყნიან თურქმანთა სახელმწიფოს ადგილი ამიერკავკასიის მეზობლად შედარებით უფრო ძლიერმა თურბატყნიან თურქმანთა სახელმწიფომ დაიკარა. სომხეთში თურქმანებმა ხელი დასდეს ადგილობრივი ფეოდალების მიწებს.

XVI ს-ში ამიერკავკასიის მნიშვნელოვან ნაწილში ყიზილბაშები და ოსმალები ამთავრებენ თურქ-სელჩუკების, მონღოლების და თურქმანების მიერ დაწყებულ საქმეს—აღმოსავლური მიწისმფლობელობის საფუძველზე ამიერკავკასიის ქვეყნების პოლიტიკურ ორგანიზაციას.

ადგილობრივი ფეოდალები, რომელთაც თავი შემოინახეს აღმ. ამიერკავკასიაში, იძულებული არიან შეინარჩუნონ მიწები აღმოსავლური მიწისმფლობელობის საფუძველზე. აქაც ფეოდალი „მიწას გაყვას“ ისევ, როგორც „მიწას გაყვა“ გამამკამდიანებული ქართველი ფეოდალი ოსმალურ-სამცხე-საათაბაგოში. ამასთან მიწის შენარჩუნების მთავარი პირობა გამამკამდიანება იყო. კლასობრივი ინტერესები ადგილობრივ ფეოდალებს უკარნახებს დაიცვან მიწის ფეოდალური საკუთრების ახლად შემოღებული წესები და ამ წესე-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 34.

ნით გაპირობებული გარეეკონომიური იძულების ფორმები¹. აღნიშნული ფეოდალები ჰქმნიან სრულიად გარკვეულ ჯგუფს ტონებელი ფეოდალური კლასის წიაღში.

XVI საუკუნის აღმ. ამიერკავკასიისა და ირანში გაბატონებული ფეოდალური კლასი შედგებოდა შემდეგი ჯგუფებისაგან:

1. სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია (ამირები).
2. ძველი ფეოდალური სახლების ჩამომავლები (მელიქები).
3. საეკლესიო ფეოდალები (მუსლიმანური და ქრისტიანული).
4. სამოქალაქო ბიუროკრატია (კეზირები, მუსტოფები, მდივნები, მწერლები...).

აქედან წამყვან როლს ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია ასრულებდა. მის პოლიტიკურ წონას დიდად ზრდიდა დაპყრობილ ქვეყნებში მიღებული მიწები.

გაბატონებული კლასის ამგვარი დანაწევრება ფეოდალურ საქართველოსათვის უცხო და უცნობი იყო. საქმარისია აღინიშნოს, რომ აღმოსავლეთში არ არსებობდა აზნაურთა საზოგადოებრივი ფენა. რაც ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას ერთბაშად ასხვავებს აღმოსავლურ ფეოდალურ საზოგადოებისაგან. აზნაურთა არ არსებობას ირანში ყურადღება მიაქცია ჯერ კიდევ XVII ს-ის თრანკმა მოგზაურმა შარდენმა.

ამიტომ არ შეიძლება მცდარი არ იყოს პროფ. ს. კაკაბაძის მოსაზრება საქართველოსა და ამიერკავკასიის დანარჩენი ნაწილების სოციალური წყობის ერთიანობის შესახებ XVI—XVIII საუკუნეებში².

¹ ცხადია ეს არ გამოიცხავს მიწისმფლობელობის ძველი წესების გამო. ნაშთის სახით არსებობას. ამის მკაფიო მაგალითს წარმოადგენს ე. წ. „მუსლიმანური საქართველო“, სადაც დიდხანს შეინახეს თავი მიწის ფეოდალური საკუთრების ქართულმა თავისებურებებმა, რის გამოც „მუსლიმანური საქართველო“ მუდამ ინარჩუნებდა მეტად თავისებურ მდგომარეობას ოსმალეთის პოლიტიკურ ორგანიზმში. თავისთავადი ეკონომიური, ყოფაცხოვრებითი და კულტურული თავისებურებანი ყოველთვის სთიშავდა აღმ. ამიერკავკასიის ქვეყნებს ყიზილბაშთა სახელმწიფო ორგანიზაციის, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი მის პროვინციებდ იყვნენ ქცეული. აღმ. ამიერკავკასიაში არასოდეს არ გამქრალა და მუდამ ეოცებობდა პოლიტიკური დამოუკიდებლობის აღდგენის იდეა. დამახასიათებელია, რომ რუსეთთან ურთიერთობას ამყარებენ ამ ქვეყნების სწორედ ის პროვინციული ძალები, რომელნიც მკვეთრად უპირისპირდებოდნენ დაპყრობლებთან დაკავშირებულ ფეოდალურ რეაქციას.

² С. Какабадзе, Черты феодального строя в Грузии и ханствах Закавказья в новые века. «Бюллетень Кавказского историко-археологического института АН СССР», № 8, Тбилиси, 1931, стр. 10.

პროფ. ს. კაკაბაძის შეხედულებით სოციალური იერარქია დასა-
 ლოებით ერთი და იგივეა. ქართველი (ქართლის, კახეთის და სხვა)
 მეფეები თავიანთი უფლებრივი მდგომარეობით უთანასწორობები
 ხანებს, ქართველი თავადები (КНЯЗЯ) — მუსლიმანური უფლებრივი
 სიის ბეგებს და სომეხ მელიქებს. თავადებს მოსდევენ აზნაურები,
 რომელთაც მუსლიმანურ ამიერკავკასიაში უთანასწოროდებიან მოა-
 ფები. შემდეგ მოდის გლეხთა ძირითადი მასა გლეხის საერთო
 სახელწოდებით, ხოლო ამიერკავკასიის სახანოებში რაიათის სახელ-
 წოდებით. გლეხთა ყველაზე დაბალ ფენას საქართველოში შეადგე-
 ნენ ნასყიდი ყმები და მოჭალაბენი (მოჭალაბე — принадлежашим
 семье), რომელთა ანალოგიურ მდგომარეობაში იმყოფებიან ამი-
 ერკავკასიის სახანოების რანჯბარები (рэнбары). ნასყიდი ყმები და
 რანჯბარები, აღნიშნავს ავტორი, ყველაზე უუფლებო გლეხთა კო-
 ტეგორიას შეადგენენ და, მდგომარეობით, თითქმის მონებს უაბ-
 ლოვდებიან. მათი რაოდენობა, გლეხთა ძირითად მასასთან შედარ-
 ებით, დიდი არ იყო¹.

ამ მეტიმეტად გამარტივებულ სოციალური იერარქიის სქე-
 მას არაფერი აქვს საერთო არც ქართულ, არც აღმოსავლურ ფეო-
 დალურ სინამდვილესთან.

აღმ. ამიერკავკასიისა და მახლობელ აღმოსავლეთში გაბატონე-
 ბული ფეოდალური კლასი, როგორც ვნახეთ, ოთხ მთავარ ჯგუფად
 არის დაყოფილი (ამირები, საეკლესიო ფეოდალები, მელიქები, სა-
 მოქალაქო ბიუროკრატია). ფეოდალების ამგვარი დანაწევრება
 მკვიდროდ იყო დაკავშირებული ფეოდალური უფლებების გადაკ-
 გუფებასთან XIII—XVI საუკუნეებში. ფეოდალური უფლებების
 გადაკგუფების ხასიათი კი სულ სხვა იყო აღებული ხანის საქარ-
 თველოში. „მამულების ამოძრავების“ სრულიად განსხვავებული შე-
 დგენები თავისთავად გამორიცხავდნენ აღმ. ამიერკავკასიის დამახ-
 სიათებელ სოციალური იერარქიის გაბატონებას საქართველოში.

× XVI ს-ის სპარსულ ოფიციალურ წყაროებში ქართველ მეფეებს
 ხანები (შაჰის მოხელენი) ეწოდებათ, ქართველ ფეოდალებს ამირე-
 ბი, გლეხებს რაიათები. მაგრამ განა ირანის მთავრობის ოფიციალუ-
 რი თვალსაზრისი შეიძლება მივიჩნიოთ წყაროდ XVI—XVIII სს.
 ქართული ფეოდალური სინამდვილის დასახასიათებლად?

ფეოდალურ საქართველოში ასეთ საზოგადოებრივ დანაწევრე-
 ბას მივიღებდით იმ შემთხვევაში, თუ აქ გაბატონდებოდა მიწის

¹ С. Какабадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 10—11.

ფეოდალური საკუთრების აღმოსავლური ფორმები და, მის საფუძველზე, ქართველი ფეოდალების ადგილს მომთაბარელი არისტოკრატია დაიკავრდა. მაგრამ ფეოდალურ საქართველოში, მოუხმებელ მომთაბარეების შემოსევებთან დაკავშირებული „მამულების ამოძრავებისა“, უცვლელი დარჩა გაბატონებული კლასის ეთნიკური შემადგენლობა.

ქართველი გლეხების ექსპლოატატორები მხოლოდ ქართველი ფეოდალები იყვნენ (მეფე, თავადი, თავადიშვილი, აზნაური). მაშინ, როდესაც აღმ. ამიერკავკასიის სახანოებში ამ როლს მეტწილად ყიზილბაში ხანები, ამირები, ბეგები, ალალარები და საფინანსო მოხელეები ასრულებდნენ. მელიქებს (ადგილობრივ ფეოდალებს) სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია ითმენდა და იყენებდა მხოლოდ ადგილობრივი მოსახლეობის ექსპლოატაციის უზრუნველსაყოფად, თავისი კლასობრივი ინტერესების განსამტკიცებლად¹. ამდენადვე დაუშვებელია ქართველი გლეხის რაიათთან გაიგივება. დამახასიათებელია რომ, ქართულ წყაროებში ქართველ გლეხს „რაიათი“ ეწოდება მხოლოდ „ოსმალობის“ დროს (XVIII ს-ის მეორე მეოთხედში). ეს კი, როგორც ამას თავის ადგილზე ვნახავთ, უშუალოდ იყო დაკავშირებული „თათრის ხარაჯობასთან“.

ისმის კითხვა: რითი და როგორ შეინარჩუნნეს ქართველმა ფეოდალებმა ბატონობა? რატომ არ მოხდა საქართველოში ის, რაც მოხდა მთელ მახლობელ აღმოსავლეთსა და აღმ. ამიერკავკასიაში, სადაც ძველი ფეოდალური სახლების ნაშთები იძულებული იყვნენ პირველობა ამირებისათვის დაეთმოთ? რით გადაჩნა ქართველ ფეოდალთა კლასობრივი ბატონობის პოლიტიკური ორგანიზაცია—თავადურ-ბატონყმური სახელმწიფო? ახემოთ განვითარებული მსჯელობა, ვფიქრობთ, შესაძლებლობას გვაძლევს უკანასკნელად დასმულ კითხვას დაუყოვნებლივ ვუპასუხოთ: ქართულმა მიწისმფლობელობამ უზრუნველყო ქართული ფეოდალური წყობილების არსებობა.

მაგრამ ეს არ იქნება პასუხი კითხვაზე, თუ როგორ გაუძლო ქართულმა ფეოდალურმა საზოგადოებამ მომთაბარეთა განუწყვეტლივ შემოსევებს, რადგან თავის დროზე სომხეთსა და აზერბაიჯანშიც ისევე იყო გაბატონებული მიწის ფეოდალური საკუთრების განვითარებული ფორმები, როგორც ფეოდალურ საქართველოში.

¹ П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, გვ. 12.

ასე, მაგალითად, XIII ს-ის სომხეთის საიდგილომამული თეოლოგიაში წამყვან როლს ასრულებს „პაირენიქ“ (ეტიმოლოგიაში „პაირენიქია აგრეთვე ნასყიდი მიწები („განდრამაგინ“), რომელთა გასხვისება, მემკვიდრეობით გადაცემა, ყიდვა და გაყიდვა არაფრით არაა შეზღუდული. მამულივეა „ნაწყალობევი“ („პარგევიანკ“), „ნასისხლი“ („არეან გინ“), საგლეხო „პაირენიქ“, აგრეთვე ბაღები, წისკვილები, აბანოები და საზოგადოდ ყველა უძრავი ქონება¹. მაგრამ XIII—XV სს. მანძილზე ძველსომხურ მიწისმფლობელობას თანდათან სეკულის აღმოსავლური მიწისმფლობელობა, ანალოგიური პროცესი მიმდინარეობს აღებულის ხანის აზერბაიჯანშიც. ამიტომ ვასაგებია, რომ XVI ს-ის სომხეთსა და აზერბაიჯანში საქმე გვაქვს მსგავს ფეოდალურ ინსტიტუტებთან და ერთნაირ პოლიტიკურ ორგანიზაციასთან (საბანოები).

სომეხი და აზერბაიჯანელი ფეოდალები უბრძოლველად არ სთმობდნენ თავიანთ „მამულებს“; მხოლოდ დაძაბული და ხანგრძლივი ბრძოლის შედეგად იქცნენ ეს „მამულები“ მოსული ხანების და ზეგების საკუთრებად. ახალი მიწისმფლობელობის შესაბამისად შირვანში საბეგლარბეგო შეიქმნა, შაქში—სახანო, სომხეთში—ერეუნი, ნახჭევნის და მაქუს სახანოები.

ქართული მიწების მიტაცებისათვის ბრძოლის წარმატება საქართველოშიც ისევე წარმოშობდა სახანოებს, როგორც ეს მეზობელ სომხეთსა და აზერბაიჯანში მოხდა. მაგრამ მიწისმფლობელობისათვის ბრძოლის განსხვავებული შედეგებო, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება ვეძიოთ იმაში, რომ ქართველები უკეთესად იცავდნენ თავიანთ მიწებს, ვიდრე სომეხები და აზერბაიჯანელები.

ქართული მიწისმფლობელობის შენახვა-გადარჩენის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი, ჩვენი აზრით, მდგომარეობს იმაში, რომ საქართველო, მეზობელ კულტურული ქვეყნებისაგან განსხვავებით, ყველაზე გვიან განიცდიდა დამპყრობელთა შემოსევებს. ამას გარდა, დამპყრობელი ხალხების აჯანყებები (რაც ჩვეულებრივ თან სდევდა მომთაბარეთა გაბატონებას აღმოსავლეთის ქვეყნებში) დამპყრობელს აიძულებდა თავისი ძალები სასწრაფოდ უკანვე გაეყვანა საქართველოს საზღვრებიდან.

საზოგადოდ გასათვალისწინებელია ის უაღრესად მნიშვნელოვანი გარემოება, რომ აღმ. ამიერკავკასიის ხალხები (სომეხები, აზერ-

¹ П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа..., 88. 19—20.

ბიჯანელები) პირველნი ხედებოდნენ მომთაბარეებს. აღმ. ამიერკავკასიის ამ მხრივაც საქართველოსათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. საერთო საფრთხისაგან თავდაცვის საჭიროება გაერთიანა კავკასიის ხალხები თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ. სომეხი ხალხის ფართო მასების და ალბანური (შირვანული) ტომების მხარის დაჭერით და აქტიური დახმარებით სძლია საქართველომ თურქობას¹.

XIII—XV სს. მომთაბარე დამპყრობლებს სამასი წელი დასჯირდათ იმისათვის, რათა ამ გაერთიანების შედეგების ლიკვიდაცია ბოლომდე მიეყვანათ. სანამ აღმ. ამიერკავკასიის დაპყრობა-დამორჩილების გახანგრძლივებული პროცესი გრძელდებოდა, დამპყრობლებს არ შეეძლოთ მთელი თავიანთი ყურადღება საქართველოსათვის მიეპყროთ.

ყველა ამის გამო მომთაბარეული ტალღა საქართველოს საკმაოდ შესუსტებული სწევდებოდა და, სანამ ჩვენს ქვეყანაში შემოაღწევდა ილუწებოდა მეტად ვრცელ ტერიტორიაზე (შუა აზია, ირანი, აღმ. ამიერკავკასია). მომთაბარეებს სამიწათმოქმედო კულტურის ხალხები ყველგან მედგარ წინააღმდეგობას უწევდნენ². მათ ბრძოლით უნდა გამოეცლოთ შუა აზია, ირანი, აზერბაიჯანი, სომხეთი, სანამ საქართველოს საზღვრებს მოადგებოდნენ. თავის მხრივ ქართველი ხალხის წინააღმდეგობა ეხმარებოდა და მხარს უჭერდა პროგრესისათვის ბრძოლას მთელს მახლობელ აღმოსავლეთში³.

დამახასიათებელია, რომ იქ, სადაც ქართველები პირველნი შეხვდნენ მოზღვავებულ მტრის ძალებს (ოსმალებს) აღმ. ამიერკავკასიის ანალოგიური მდგომარეობა მივიღეთ: ცვლილებები საიდგილმამულო ურთიერთობაში და გამაჰმადიანება, რასაც თან გა-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 124.

² თუ რამდენად სანგრძლივ და დამახული ბრძოლა სჭირდებოდა ნომადური ელემენტის ვაჭრელებს, ეს, ავლანთა მიერ ინდოელების შეეწრობა-ვანდევნის მაგალითზე, ნახვენები აქვს პროფ. ი. რეისნერს: Н. М. Рейснер Развитие феодализма и образование государства у алгавцев, М., 1954.

³ სამწუხაროდ, შუა საუკუნეების მახლობელ აღმოსავლეთის ისტორიის ეს მეტად მნიშვნელოვანი საკითხი—ბრძოლა მეურნეობის ინტენსიური ფორმისათვის—სათანადოდ არაა შესწავლილი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. ამ საკითხს შესწავლა კიდევ უფრო გასაღებს გახდის, თუ რატომ ასრულებს რუსეთი, თათრების წინააღმდეგ მებრძოლი და თათრებზე გამარჯვებული, პროგრესულ როლს აღმოსავლეთის მიმართ.

დაყვავა იდეოლოგიურ ნიადაგზე განვითარებული პოლიტიკური განიხაცია—ათაბაგის სამთავრო.

ოსმალეთმა საქართველოს ტერიტორიის ერთი მესამედის ტყა, მაგრამ ყველაფერი ეს ერთბაშად არ მომხდარა. ორასი წელი დასჭირდათ ახალციხის საფაშოს შესაქმნელად. ახალციხის დაპყრობა მათ გაუადვილა სანჯაყების შექმნამ სამხრეთ საქართველოს სანაპირო ოლქებში¹.

ოსმალეთის თვალსაზრისით ახალციხის საფაშო უნდა ქვეყნის პლაყდარმად არა მარტო აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს წინააღმდეგ, არამედ აღმ. ამიერკავკასიის წინააღმდეგაც. საამისოდ კი ქართლის გაოსმალება იყო საჭირო. სანამ ეს მიზანი მიუღწეველი რჩებოდა ოსმალებს აღმ. ამიერკავკასიის დაპყრობა და შემომტკიცება არ შეეძლოთ.

ქართველი ხალხის წინააღმდეგობის გადაულახველად ოსმალეთის აღმ. ამიერკავკასიაში მტკიცედ გაბატონება შეუძლებელი იყო.

ასევე, სანამ აღმ. ამიერკავკასიის დაპყრობა-დამორჩილების ვახანგრძლივებული პროცესი გრძელდებოდა, დამპყრობლებს საქართველოში წარმატება არ შეეძლოთ².

¹ სამტეხ-სათაბაგისათვის თანამედევრულ ბრძოლას ოსმალები შილოდ მიხატობს და ტრაპიზონის საეპისკოპოსოს მოსპობის შემდეგ იწყებენ. ომები დასავლეთში ოსმალებს იძულებულს ხდიდა ათაბაგის „უმობას“ დასჯერებოდნენ. XVI ს-ში უთარება იცვლება. ყიზილბაშთა სახელმწიფოს წარმოქმნამ ოსმალები ალტერნატივას წინაშე დააყენა: ომი დასავლეთში ან აღმოსავლეთში. აღმოსავლეთში ომის წარმოება მათთვის მიუღებლად ხდის ათაბაგის ქვეყნის დამოკიდებულებას ოსმალეთთან მიხატვობის საფუძველზე XVI ს-ის შუა წლებში ისინი პირველ სანჯაყებს ქმნიან (არტანუჯში). ამ საუკუნის ბოლოს კი ქვეყანა მთლიანად აღწერეს, აღწერილი ოსმალეთის დევანს დაექვემდებარეს და ქართველი ფეოდალების მიწების მითვისებით ნიადაგი მოემზადეს ახალციხის საფაშოს წარმოშობას (XVII ს-ის პირველ ნახევარში). თუმცა, გაოსმალებულიც ვერ მოსწეს ქართველი მიწისმფლობელობის თავისებურებანი, რის გამოც ახალციხის საფაშო მკრად თავისებურ მდგომარეობას ინარჩუნებდა ოსმალეთის სახელმწიფო ორგანიზმში.

² ასეთვე მნიშვნელობა ჰქონდა სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის ხალხების ბრძოლას ოსმალების წინააღმდეგ ენგრეთისათვის. ლაიომ ელკეში აბათილებს შეხვედვლებს თითქმის მებრძოლი წინააღმდეგობა შილოდ ენგრელებს თვისება ყოფილიყოს. შემთინებებლობა და მორჩილება კი ბალკანეთის ხალხთათვის დამახასიათებელი. ავტორი ასათყუებს იმ ფაქტის მნიშვნელობას, რომ ოსმალეთში ენგრეთს უშუალო საფრთხე შეუქმნა შილოდ XIV—XV სს. მიჯნაზე, ასი წლით გვიან, ვიდრე ბალკანეთს. მისი მტკიცებით ენგრეთის გაბატონებელი კლასის ლაღატი შედარებით ნაკლებ გამოვიდნდა და მან ვერ მიიღო დამ-

დამპყრობლების წინააღმდეგ ყველაზე აქტიურად ხალხს მასები იბრძოდნენ, რადგან XV—XVI სს. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში მწარმოებელი საზოგადოება აღმოჩნდა. ექსპლოატაციის აღმოსავლური ფორმა („ხარაჯობა“) რაიათად გადაქცეულ გლეხს მეურნეობის განვითარების სტიმულს უკარგავდა. კიდევ უფრო მძიმე ტვირთად აწვებოდა გლეხობას „ბეგარის“ აღმოსავლური ფორმის ბატონობა. სრულ გაჩანაგებამდე მიიყავდა გლეხი აღმოსავლურ საგადასახადო სისტემას, არან-ოსმალეთის გაუთავებელი ომები, რომელთა მთავარ ასპარეზს ამიერკავკასია წარმოადგენდა, უბირველეს ყოვლისა სოფლის მოსახლეობას ანადგურებდა. აღმ. ამიერკავკასიის შედარებით განვითარებული სოფლის მეურნეობა ირან-ოსმალეთის მრავალწლოვანი ომების შედეგად სწრაფად დაქვეითდა¹.

უკიდურესად შევიწროებული და გადატაცებული ხალხი მედგარ წინააღმდეგობას უწყევდა და დიდ დაბრკოლებასაც უქმნიდა აღმ. ამიერკავკასიაში მომთაბარეთა გაბატონებას, ხალხის წინააღმდეგობა შეუნელებელი იყო. გლეხთა აჯანყებებს არ შეიძლებოდა არ მიეღოთ გამათავისუფლებელი ხასიათიც, რამდენადაც ანტიფეოდალური მოძრაობა აღმ. ამიერკავკასიაში მიმართული იყო, უბირველეს ყოვლისა, ახალი მებატონეებს—მომთაბარული არისტოკრატის წინააღმდეგ.

ადგილობრივი ფეოდალები თავიანთ სასარგებლოდ ცდილობდნენ გლეხთა აჯანყებების გამოყენებას. მაგრამ უკიდურესად გამწყვეებული კლასობრივი ბრძოლის პირობებში ისინი საკუ-

თავრებული ფორმა იმის გამო, რომ უნგრეთში შესვლის დამს ოსმალეთის ექსპანსიის ძალა უკვე შესუსტებული იყო. ლიოშ ელგევი აღნიშნავს ოსმალეთის სამხედრო ძალის აზიაში დეჟაჟსვის მნიშვნელობასაც. **Lajos Elekes, Die Verbündeten und die Feinde des ungarischen Volkes in den Kämpfen gegen die türkischen Eroberer. „Studia Historica“, Budapest, 9, 1954, შვ. 2—37.**

¹ ყიზილბაშებს ცეცხლის იარაღი საქმარისად არ ჰქონდათ. ამიტომ მათ არ შეეძლოთ იარაღით ოსმალებს შეხერხება. სამაგიეროდ ყველაგან, სადაც შტრის ჯარს უნდა გაეყო, ჰქმნიდნენ „გაუდაბურებელ ზოლს“. ყიზილბაშები სწრაფდნენ სოფლებს, პეტროს ბელღებს, სოხრიდნენ ციხეებს, მიწით აესებდნენ სარწყავ არხებს, წამლავდნენ ქვებს, აფეატირებდნენ დასახლებულ პუნქტებს; შარავნები, განსაკუთრებით სომხეთში, გაქვდილი იყო იძულებით აყრილი ან გაქცეული გლეხებით. ყველაფერი ეს დაწერილობით აღწერილი აქვს თეოფონ შამთამაშს თავის „თეზჭერეში“.

თარი ხალხის წინააღმდეგაც არა ერთხელ გამოსულან. ასე იქცეოდნენ აზერბაიჯანელი ფეოდალები, ასე იქცეოდა სომხური პროვინცი (როგორც მსხვილი მიწისმფლობელი), ამგვარადვე იქცეოდნენ სხვა-სხვა ზიკურ ვაჟელებს გადარჩენილი სომეხი საერო ფეოდალები... მაგრამ ადგილობრივ ფეოდალთა კლასის წიაღში არსებობდა პროგრესული ნაწილიც, რომელიც იმთავითვე შეუწელებელ ბრძოლას აწარმოებდა მეურნეობის ინტენსიური ფორმებისათვის, ქვეყნის განთავისუფლებისა და განვითარებისათვის.

განვითარებისათვის საჭირო პირობების უზრუნველყოფისათვის საერთო ბრძოლამ დიდი ხნით დააყოვნა აღმ. ამიერკავკასიაში ნომთაბარეების განმტკიცება, მიწისმფლობელობის ახალი წესების შესაბამისად მაჰმადიანობის გავრცელება. ✓

სომხეთსა და აზერბაიჯანში XIII—XV სს. მიმდინარე პროცესი, აღმოსავლური მიწისმფლობელობის შემოღება-განმტკიცების ხაზით, მხოლოდ XVI საუკუნისათვის მთავრდება აღმოსავლურ მიწისმფლობელობასთან სრული დამსგავსებით. ამ დროისათვის უკვე ყველა საჭირო პირობა არსებობდა აღმ. ამიერკავკასიის პოლიტიკური ორგანიზაციისათვის ყიზილბაშურ საფუძველზე.

აღმ. ამიერკავკასიის სამხედრო-პოლიტიკური ორგანიზაცია XVI ს-ის 40-იან წლებში ყიზილბაშებს საშუალებას აძლევდა დაეწყოთ თანმიმდევრული ბრძოლა ქართული მიწების მიტაცებისათვის. ✕

ქართველი ხალხის ბრძოლას, ახალს ვითარებაშიც, უდიდეს სამსახურს უწევდნენ ამიერკავკასიის მოძმე ხალხები იმით, რომ დამპყრობელთა წინააღმდეგ ბრძოლას არასოდეს არ სწყვეტდნენ. ისინი ბრძოლას განაგრძობდნენ XVI—XVIII საუკუნეებში¹. ამასთან ეს ბრძოლა თანდათან ვითარდება და ძლიერდება ისეთ ისტორიულ პირობებში, როცა რუსეთი სულ უფრო და უფრო უახლოვდებოდა ამიერკავკასიას. და რაც დრო გადის მით უფრო მყარ საფუძველს უქმნის ამიერკავკასიის ხალხთა გამათავისუფლებელ ბრძოლას.

XVII ს-ის მეორე ნახევარში ამიერკავკასიის ხალხებმა პოლიტიკური დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა შეუხამეს ისეთ მნიშვნელოვან ფაქტორს, როგორიც იყო ირანისა და ოსმალეთის და-

¹ П. Т. А р у т ъ и н њ, Борьба армянского и азербайджанского народов за присоединение к России в 20-х годах XVIII века, Ученые записки института востоковедения АН СССР, т. III, 1951; მისივე, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., 1954.

სუსტება. ცნობილია, რომ დაპყრობილ ხალხთა ბრძოლა ირანის ბატონობის წინააღმდეგ სეფიანთა სახელმწიფოს დასუსტების და მისი მოსპობა-გადაშენების ერთი მთავარი მიზეზთაგანია. ამასთან 1639 წლიდან მოყოლებული, ვიდრე 1722 წლამდე კავკასიის ტერიტორიაზე ომი არ ყოფილა, რადგან არც ირანი და არც ოსმალეთი 1639 წლის ზავს არ არღვევდა. მშვიდობიანი ცხოვრების პირობები ხელს უწყობდა სოფლის მეურნეობის, ქალაქების, ვაჭრობის, ხელოსნობის განვითარებას, სწორედ ამ დროს გააქტიურდა ადგილობრივი ფეოდალური ელემენტი (აზერბაიჯანში, სომხეთში). მეტი გასაქანი მიეცა ადგილობრივ ფეოდალურ ინსტიტუტებს. აზერბაიჯანელი და სომეხი ფეოდალები კიდევ უფრო მკვეთრად დაუპირისპირდნენ ყიზილბაშ ამირებს და სპარსელ მოხელეებს.

დამახასიათებელია, რომ XVII—XVIII სს. რიცხოვრებულ გაიზარდა სომეხ ფეოდალთა კლასი¹. გაჩნდა ახალი სამელიქოები². სოციალურ ტერმინოლოგიაში „მელიქის“ და „ბეგის“ გვერდით კვლავინდებურად იხმარებოდა ძველსომხური „პარონი“, „ტერი“, „იშხანი“³. XVII—XVIII სს. გაძლიერებული სამელიქოები მისწრაფოდნენ მოეპოვებინათ პოლიტიკური დამოუკიდებლობა⁴.

სავესებით გასაგებ გარემოებათა გამო საქართველოში უფრო მეტი შესაძლებლობა არსებობდა ადგილობრივი ფეოდალური ინსტიტუტების და პოლიტიკური ორგანიზაციის განსამტკიცებლად.

X XVII ს-ის მეორე ნახევარში ანტიმაჰმადიანური პროპაგანდის გაძლიერებასთან ერთად დიდი ყურადღება ექცეოდა ქართული სახელმწიფოს მშენებლობას. XVII ს-ის საბუთების (მეფის სიგელების) სიმრავლე აშკარად მოწმობს მეფის ხელისუფლების შესამჩნევ გაძლიერებას. XVIII ს-ის დამდეგს შედგენილი „დასტურლამალი“ (სახელმწიფო სამართლის ძეგლი) და ვახტანგ VI-ის სამართალი ქართული სახელმწიფოს მშენებლობისა და ფეოდალურ ურთიერთობათა მოწესრიგებისათვის იყო მოწოდებული. ქართული სახელმწიფო ვითარდებოდა ირანის პოლიტიკური ბატონობის პირობებშიც.^X

ღ დამახასიათებელია, რომ დამპყრობლებმა წარმატებას მიაღწიეს საქართველოს მხოლოდ იმ ნაწილებში (აღმ. კახეთი, სამცხე-საათაბაგო...), სადაც მათ ქართულისაგან განსხვავებული მიწისმფლობე-

¹ II. T. Арутюнян, დასაბ. ნაშრ. გვ. 59.

² იქვე, გვ. 59—65.

³ იქვე, გვ. 59.

⁴ იქვე, გვ. 64.

ბელობის შემოღებით ქართველი ფეოდალები საქართველოს სახელმწიფო ორგანიზაციას გამოსთიშეს.¹

ილია ჭავჭავაძემ პირველმა დასვა კითხვა: რით გადავრჩით? დასმულ კითხვაზე პასუხს იგი ქართველი ხალხის სამეურნეო ცხოვრებაში ნახულობდა და აღნიშნავდა: „უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამისი პასუხი ჩვენს ეკონომიურ აგებულებასა და წყობაში უნდა მოინახებოდეს“². მართებულად მოითხოვდა იგი სამართლიან ქართული მიწისმფლობელობის გათვალისწინებას. მაგრამ შეცდომას უშვებდა, როცა ქართველი ხალხის გამძლეობას, მისი სახელმწიფოებრიობის გადარჩენას სათემო მიწისმფლობელობას უკავშირებდა³.

ქართული ფეოდალური საზოგადოება გადარჩა სწორედ იმ დროს, როდესაც მისთვის თემური მიწისმფლობელობა არამცთუ დამახასიათებელი, არამედ კარგა ხნის წინათ გადაშენებული იყო და საბოლოოდ ფეოდალურ საკუთრებაში გადასული. „ამას არ ეწინააღმდეგება ის მოვლენა, რომ ზოგან საქართველოს ბარში მწარმოებელი საზოგადოება თემურ მიწისმფლობელობას შერჩა: სულ ერთია უბატონო თავისუფალი თემი აქ მეხეგრე თემად იქცა“³. ფეოდალური საქართველო ამ მხრივაც არსებითად განსხვავდებოდა აღმოსავლეთის ქვეყნებისაგან, სადაც აღმოსავლურ თემს განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა.

აღმ. ამიერკავკასიაში, ისევე როგორც უკლებლივ აღმოსავლეთის ქვეყნებში, სასოფლო თემის (ჯამაათის) კონსერვაციას ბელს უწყობდა მომთაბარეთა ბატონობა და ამდენადვე, თავის მხრივ ერთგვარ დასაყრდენს უქმნიდა მათს ბატონობას.

მომთაბარეებს აღმოსავლეთის ქვეყნებში წარმატება-გამარჯვება მნიშვნელოვნად გაუადვილა იმან, რომ მათ აქ დახვდათ თემი, რომელმაც აღმოსავლეთში საზოგადოდ არაჩვეულებრივი გამძლეობა გამოიჩინა.

აღმოსავლური თემი დიდ ადგილს უთმობდა მეურნეობის ძველ ფორმებს, რაც თავისთავად ჰქმნიდა პირობებს აგრარული განვითა-

¹ ილია ჭავჭავაძე, თბუღებანი, V, გვ. 204.

² იქვე, გვ. 204. აღსანიშნავია, რომ აღმ. ამიერკავკასიის თემობრივი ორგანიზაციის იდეალიზაცია წარმოებდა იმ დროს, როცა ილია ჭავჭავაძე თავის შეხედულებებს გამოთქვამდა იხ. С. А. Егизарова, Исследования по истории учреждений в Закавказье, Сельская община, Казань, т. 1, 1889.

³ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, ვერნ. „მნათობი“, № 6, 1954, გვ. 125.

რების შედარებითი ჩამორჩენილობისათვის. მეურნეობის ამ ფა-
 მებთან შერწყმული მომთაბარეთა ექსტენსიური მეურნეობა, ოღონდ
 ფეოდალური გარემოცვისა და შედარებით მაღალი კულტურის
 ქველი გავლენის პირობებში, საბოლოო ანგარიშში აპირებდა
 ნახევრადპატრიარქალურ-ნახევრადფეოდალური წყობის ბატონობას.

„ქართული ფეოდალიზმის ძალთა კონსოლიდაციას“ პროფ. ი. პეტრუშევსკი მიაწერს იმას, რომ ფეოდალურ საქართველოში არ შეინიშნება ძველი ფორმაციების გადმონაშთები, პროფ. ი. პეტრუშევსკი მიუთითებს სოფლის მეურნეობის აღმავლობას X—XII სს. საქართველოში და აღნიშნავს: „საქართველოს სოფლის მეურნეობის აღმავლობა, ჩანს, გამოწვეული იყო იმ პირობების არ არსებობით, რომელნიც ჰქმნიდნენ შედარებით ჩამორჩენილობას აღმ. ამიერკავკასიის (ახლანდელი აზერბაიჯანის) აგრარულ განვითარებაში; საქართველოში არ იყო მონათმფლობელობის გადაულახველი გადმონაშთები, აღმ. საქართველოში XII საუკუნისათვის არსად არ შენახულა სასოფლო თემის კვალი (გარდა, რა თქმა უნდა, მაღალმთიანი რაიონებისა კავკასიონის მთავარი ქედის კალთებზე), მაშინ როდესაც აზერბაიჯანში თემი (არაბ. ჯამათ) XIX საუკუნემდე მიწის ყოველწლიური გადანაწილებით და იძულებით თესლბრუნვით წარმოადგენდა სოფლის მეურნეობისა და ერთდროულად რაიათების ფეოდალური ექსპლოატაციის ჩამორჩენილი ფორმების საყუძველს“¹.

რაგორც ვხედავთ, 1937 წელს პროფ. ი. პეტრუშევსკი იმოწმებდა სოციალურ-ეკონომიური ხასიათის მომენტებს „ქართული ფეოდალიზმის ძალთა კონსოლიდაციის“, ქართული ფეოდალური წყობილების და მიწისმფლობელობის შენახვა-გადარჩენის მიზეზების გასაგებად. 1949 წელს გამოქვეყნებულ მონოგრაფიულ გამოკვლევაში კი ეს მომენტები აღარ ჩანს. მკვლევარს ხაზგასმული აქვს უმთავრესად მომთაბარეთა „ინდიფერენტული“ დამოკიდებულება საქართველოს მიმართ.

პროფ. ი. პეტრუშევსკი აღნიშნავს საქართველოს უქველ ეკონომიურ დაქვეითებას მონღოლ-თათართა ბატონობის ხანაში; მონღოლთა საგადასახადო პოლიტიკის და ქართული ძალების მონღოლ-

¹ И. П. Петрушевский, Хандлах Кавказии как источник по истории Вост. Закавказья, гг. 902—903. სასოფლო თემის მნიშვნელობის შესახებ XVI—XVIII სს. სომხეთის სოციალ-ეკონომიურ ურთიერთობაში იბ. П. Т. Арутюнян, Освободительное движение в Армении в первой четверти XVIII века, гг. 72—86.

თა სამხედრო ექსპედიციებში იძულებითი მონაწილეობის შედეგად საქართველოსათვის. ყველაფერი ეს, ავტორის სიტყვებით ვთქვათ, «...подрывало производительные силы страны факторы действовали и в Вост. Закавказье, и в Грузии, каков бы ни был экономический упадок Грузии, все же относительно он не был так глубок, как упадок Вост. Закавказья»¹.

მართლაც, ქართული ფეოდალური საზოგადოება თვით სოფლის მეურნეობის ტექნიკის უაღრესად დაქვეითების პერიოდში ინარჩუნებდა მეურნეობის ინტენსიურ ფორმებს და ეს იმ გასაგები გარემოების გამო, რომ შენარჩუნებული იყო ამ მეურნეობის საფუძველი—მიწა.

მართალია, მომთაბარეთა განუწყვეტელი შემოსევები, შინაგან ისტორიულ პროცესებთან მჭიდრო კავშირში, გავლენას ახდენენ საქართველოს ეკონომიურ დაქვეითებაზე, მაგრამ ვერ სპობენ მეურნეობის ინტენსიურ ფორმებს მეჯოგური მეურნეობის სასარგებლოდ.

რით აიხსნება ეს? ამ მოვლენის მიზეზი უნდა ვეძიოთ იმაში, რომ საქართველოში აღვილი არა აქვს მკვიდრ ბინადარ მოსახლეობებს მომთაბარებებთან თანაცხოვრებას, თანაარსებობას. ამ მხრივ ფეოდალური საქართველო მთელს მახლობელ აღმოსავლეთსა და ამიერკავკასიაში ერთადერთ გამონაკლისს წარმოადგენდა. მომთაბარებებმა ვერ შეაღწიეს საქართველოს შიდა რაიონებში. მათ საამისო ძალა არ აღმოაჩნდათ. ამით ქართველმა ხალხმა, მძიმე მსხვერპლის ფასად, დაიცვა ის, რაზედაც მისი არსებობა იყო დამყარებული — ადგილობრივ ნიადაგზე განვითარებული მეურნეობა.

მაგრამ, მომთაბარეთა ბატონობის საკითხი ისევე მწვავედ იდგა შუა საუკუნეების საქართველოში, როგორც მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურულ ქვეყნებში.

ეს საკითხი, აღმ. ამიერკავკასიისა და მახლობელ აღმოსავლეთისაგან განსხვავებით, ქართველი ფეოდალური საზოგადოების სასარგებლოდ გადაწყდა.

ფეოდალურმა საქართველომ შეძლო „ელის“ (ამ სახელით აღნიშნავენ ქართული წყაროები მომთაბარულ თურქულ-თურქმანულ ტომებს) ლოკალიზაცია. რა თქმა უნდა, როგორც აღვნიშნეთ, ეს არ მომხდარა დამაბული ბრძოლის გარეშე. „ელის“ დასახლება, ხიზნად

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 903.

შემოყვანა, განდევნა და კვლავ დასახლება ჩვეულებრივი მოვლენაა ნაგვიანევი ხანის საქართველოს ისტორიაში.

„ელის საკითხის“ თავის სასარგებლოდ გადაწყვეტის მუხრანული ქართული ფეოდალური საზოგადოება იყენებდა როგორც ფეოდალური საშუალებებს (ომი, აჯანყება), ისე იურიდიულ-ადმინისტრაციულ და სამეურნეო ღონისძიებებს.

„ელის“ მართვა-გამგეობისათვის შედგენილი იყო სპეციალური „ელის დებულება“, რომელიც მთლიანად არის შეტანილი „დასტურ-ლამალში“. ასნაფებად და თაბუნებად დაყოფილი ელი ემორჩილებოდა ქართველ მოხელეებს. სამ წელიწადში ერთხელ, როგორც წესი, წარმოებდა ელის აღწერა. სავანებო სამეურნეო ღონისძიებები (სარწყავი არხების გაყვანა, ბუნებრივი პირობების შესაფერისი კულტურების განვითარება ელით დასახლებულ ადგილებში და სხვ.) ერთგვარად ხელს უწყობდა ელის ნახევრადმომთაბარულ და ბინადარ ცხოვრებაზე გადაყვანას.

საქართველოს ტერიტორიაზე შედარებით მცირე რაოდენობით წარმოდგენილი ელი ქართული ფეოდალური საზოგადოების გარემოცვაში იმყოფებოდა. ასეთ ვითარებაში ელის დამახასიათებელ სოციალურ-ეკონომიურ წყობას, არ შეიძლება არსებითი გავლენა მოეხდინა ქართულ ფეოდალურ ინსტიტუტებზე. ყველა ამის გამო „ელი“ ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში ვერ შეასრულებდა იმ როლს, როგორსაც ასრულებდა მეზობელ ქვეყნებში, სადაც ვაბატონებული სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია ელზე დაყრდნობით უპირისპირდებოდა ადგილობრივ ფეოდალურ ძალებს.

პირიქით, „ძველ საქართველოს მიწისმოქმედების მაღალხარისხოვანი კულტურა“¹ დაქვეითების მიუხედავად, ჩანს, გვიანაც გავლენას ახდენს მეზობლების მეურნეობის დარგებზე. „შემოსული მომთაბარე ტომი, რომელსაც მობინადრე ტომთათვის დამახასიათებელი სასოფლო-სამეურნეო კულტურის მოშენების სფეროში არავითარი ტრადიცია არ ჰქონდა... სოფლის მეურნეობის დარგში ქართველების ძლიერი გავლენის ქვეშ იყო“². ამას მოწმობს აღმ.

¹ ქართული მიწათმოქმედების კულტურის გავლენა სომხების, აზერბაიჯანელების, იმერკავკასიის ხალხების და აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქების სახელეო იარაღებზე აღნიშნულია აკად. ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომში: საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, თბილისი, 1930, გვ. 243, 248, 251, 260.

² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, თბილისი, 1930, გვ. 247—248.

ამიერკავკასიაში, სამხრეთ აზერბაიჯანში და აღმოსავლეთ საქართველოში ლიაში გავრცელებული სასოფლო-სამეურნეო იარაღებისა და კულტურული მცენარეების აღმნიშვნელი სახელები (გუფანე, გუჩინი, მარგილი, მოდგამი (კოლექტიური შრომის აღმნიშვნელები) — სხვა) მქაადი, ტალვარ || ტალავერი, ლაზუთი და სხვ.)¹. ქართული სახელების გავრცელება, რა თქმა უნდა, კულტურულ ურთიერთობათა ნაყოფია და არა შემთხვევითი მოვლენების შედეგი. როცა არც ომი იყო და არც ყაჩაღური თავდასხმები ადვილად შეიძლებოდა ასეთი ურთიერთობის დაწყება.

ყველაფერი ეს შეპირობებული იყო ფეოდალურ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური წყობის უპირატესობით. მაგრამ უფრო ღრმა, საფუძვლიან და გადამწყვეტ გავლენას გამოიციხავდა პოლიტიკურად დაშლილი ქვეყნის ეკონომიური მდგომარეობა. ქართულმა ფეოდალურმა საზოგადოებამ, ცნობილია, ვერაფერი მოუხერხა „ბორჩაღუს“ და მის მსგავს ყიზილბაშურ ტომებს, მაშინ როდესაც ვაერთიანებულმა საქართველომ შეძლო ყივჩაღების სრული ასიმილირება, უეჭველია, მათი ბინადარ ცხოვრებასა და მიწათმოქმედებაზე გადაყვანის გზით. საამისო უნარი XVI—XVIII სს. საქართველოს აღარ შესწევდა. ამის მიზეზია არა მარტო მტრული სახელმწიფოებით გარემოცვა, არამედ საქართველოს თანდათან ეკონომიური დაქვეითებაც.

საქართველოს ეკონომიური დაქვეითების უმთავრესი მიზეზი კი მომთაბარეთა განუწყვეტელი შემოსევებისა და ბატონობის შედეგებში უნდა ვეძიოთ. ამ თვალსაზრისით საქართველოს ეკონომიური დაქვეითება მახლობელ აღმოსავლეთში განვითარებულ მოვლენების სრულიად კონკრეტულ პარალელს წარმოადგენს.

თუ მომთაბარეთა ბატონობის შედეგად მეზობელ ქვეყნებში ნახევრადპატრიარქალურ-ნახევრადფეოდალური წყობა გაბატონდა, საქართველოში ბატონყმობა, მისი ძირითადი შინაარსის დაურღვევლად, მეტად თავისებურ მდგომარეობაში მოექცა.

ბატონყმობის ნორმალურ განვითარებას უდიდეს დაბრკოლებებს უქმნის მონღოლ-თათართა ბატონობა. მონღოლთა პოლიტიკამ

¹ ს. ჯიქია, „ლაზუტ“ სიტყვის წარმოშობისათვის, „საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე“, ტ. V, № 2, 1944, გვ. 227—236; მისივე, კოლექტიური შრომის ერთ-ერთ ქართული ტერმინისათვის თურქულ ენებში, იბერულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, 1936, გვ. 393—398; მისივე, შენიშვნები „სიმინდ-სემიდალის“ შესახებ, სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XXX/16, 1947, გვ. 437—446.

და მფლობელობის ხასიათმა სულ სხვა მიმართულება მისცა ბატონყმობის განვითარებას საქართველოში.

„მამულების ამოძრავებას“ საქართველოში, როგორც ვნახეთ, არ გამოუწვევია ფეოდალური უფლებების გადაჯგუფება მომთაბრული არისტოკრატის სასარგებლოდ. მაგრამ ახლად აღზევებული ფეოდალური სახლებისათვის დამახასიათებელი ხდება ჩამორჩენილი ფეოდალური ეკონომიკის შესაფერისი მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმები.

ფეოდალური საკუთრებისათვის საერთოდ დამახასიათებელი მფლობელობის დანაწევრება ვითარდება არა მისი ინდივიდუალიზაციის გზით, რაც ფეოდალური ეკონომიკის რღვევის ძირითადი პირობაა და, ამდენადვე, გვიანფეოდალური ხანის შესაფერისი, არამედ მფლობელობის კიდევ უფრო მძაფრი დანაწევრების და ფეოდალური სახლების განმტკიცების გზით.

დაქვეითებული ფეოდალური ეკონომიკის შესაფერისი მიწის საკუთრების სახეობანი (ს ა ხ ა ს ო, ს ა უ ფ ლ ი ს წ უ ლ ო, ს ა თ ა ვ ი ს თ ა ო)¹ XV ს-ში აპირობებენ სათავადოების სისტემის წარმოშობას.

მიწისმფლობელობის დანაწევრება ფეოდალური სახლის წევრთა შორის მოიცავს ბატონყმური ურთიერთობის ყველა სფეროს, ამდენადვე მოითხოვს შესაფერისი ტერიტორიულ-პოლიტიკური ორგანიზაციის (სათავადოს) არსებობას ფეოდალური სახლის უფროსის (თავადის) მეთაურობით.

მაგრამ სათავადო გაჩნდა არა ბატონყმობის ნიადაგზე, არამედ პირობით ბატონყმობა თავისებურად შეუთავსდა სათავადოების სისტემას.

მონღოლთა ბატონობის ხანაში დაწყებული ეკონომიური დაქვეითება, ხანმოკლე მოღონიერება-აღმავლობის შემდეგ (XIV ს-ის გარკვეულ პერიოდში), განუხრელად ვითარდება. საქართველოს ცალკეულ რაიონებს შორის ისედაც სუსტი ეკონომიური კავშირი (პოლიტიკური ერთიანობის საფუძველი) კიდევ უფრო სუსტდება. ეს საკმაოდ ხანგრძლივი ისტორიული პროცესი თანდათან ნიადაგს

¹ განვითარების (მიწის კერძო საკუთრების ინსტიტუტის ხაზით) საწინდარი მხოლოდ „სათავისთავო“. მაგრამ „სათავისთავოს“ ხედრითი წინა მეტად უმნიშვნელოა და, საზოგადოდ, სუსტად განვითარებული ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში.

უმზადებს სათავადოების წარმოშობას. სათავადოების წარმოშობა ერთიანი ფეოდალური ქვეყანა პოლიტიკურად დაიშალა.

ამრიგად, საქართველოს პოლიტიკურ დაშლილობას მწიფე ბატონყმობის გამარჯვება, არამედ ბატონყმობის არსებობის მიუღი დაქვეითების და საგარეო მდგომარეობის უკიდურესად გაუარესების პირობებში.

რასაკვირველია, ბატონყმობამ დაამძიმა მწარმოებელი კლასის მდგომარეობა, მაგრამ ეკონომიური აღმავლობის პირობებში ზედმეტი პროდუქტის მითვისება გლეხისათვის უფრო ასატან ფორმაში ხდებოდა, ვიდრე ეკონომიური რეგრესის პერიოდში, როცა ქართველ გლეხთა მდგომარეობა უკიდურესად უარესდება.

„თათართა“ მფლობელობის ხასიათი (როცა გლეხს საკუთართან ერთად უცხო ექსპლოატატორიც უჩნდება), განუწყვეტელი შემოსევები და დატყვევება-აოხრება შეუძლებელს ხდის მეურნეობის განვითარებას. ეცემა სოფლის მეურნეობის ტექნიკა. მაგრამ აღნიშნულ მოვლენებში მთავარი ისაა, რომ კატასტროფულად მცირდება მწარმოებელი კლასი. ფეოდალებს და ყმა-გლეხებს შორის დისპროპორციის განუხრელი ზრდის პირობებში¹, რა თქმა უნდა, ბატონყმობას არ შეუძლია შეასრულოს ის ფუნქცია, რომელიც განვითარებულ ფეოდალური ეკონომიკის საფუძველზე იყო აღმოცენებული.

„თათართა მფლობელობის“ მთელი სიმძიმე მწარმოებელ კლასს აწევბა (ხარკი, ფეოდალური ექსპლოატაციის გაძლიერება). ამის გარდა, განუწყვეტელი ომების თანმხლები სიმშოილობა, ეპიდემიები, უპირველეს ყოვლისა, მწარმოებელ საზოგადოებას ანადგურებს. უკიდურესად შევიწროებული გლეხი კლასობრივი ბრძოლის სხვადასხვა საშუალებას მიმართავს: აქტიურს (აჯანყებას), პასიურს (ყურა-გაქცევა).

დანაკლისის შევსებას მებატონეები, ცხადია, დარჩენილ გლეხთა ექსპლოატაციის გაძლიერებით ცდილობენ. ამგვარ მოვლენებთანაა დაკავშირებული ლიტერატურაში მითითებული საწყაობის განუხრელი გაზრდა². XVIII ს-ის დამლევისათვის ლიტრა ძველ ლიტრასთან შედარებით 10-ჯერ ან 12-ჯერ იყო გაზრდილი³. ყველა

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерк..., გვ. 15, 24.

² ი. ვ. ჭანჭიანიშვილი, ქართული საფასო-საზომთმყოფლობა ანუ მეტროლოგია, ბზ., 1925, გვ. 120—121.

³ Н. А. Бердзенишвили, Очерк..., გვ. 17.

ამის გამო ისედაც გამწვავებული კლასობრივი ბრძოლა რაც უფრო გადის, მით, უფრო მწვავდება.

მწარმოებელი კლასის კატასტროფიული შემცირება ახანგრძობის გლეხის მეურნეობას, ზრდის ნაფუძართა, პარტახტთა და ნაოსნობის რიცხვს¹. მაგრამ ეს მოვლენის მხოლოდ ერთი მხარეა. დისპროპორციის გაძლიერება მფლობელებსა და მწარმოებლებს შორის, ცხადია, ფეოდალების ინტერესებსაც ეხება. მოსული თუ მოტაცებული გლეხის მიწაზე დასმა, მსახურთა გლეხთა კატეგორიაში გადაყვანა მწვავე კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის პირობებში მიმდინარეობს, საქმე ამით არ თავდება. XIV—XV საუკუნეებისათვის დადასტურებული დისპროპორცია ფეოდალებსა და გლეხებს შორის მომდევნო საუკუნეებში კიდევ უფრო ღრმავდება. ყიზილბაშ-ოსმალების ომების ახალ ციკლს XVI ს-ში თან სდევს ახალი მოვლენები, რომელთაც ხელსაყრელ ნიადაგს უქმნის ქართული ფეოდალური სინამდვილეც.

ომების დროს დამპყრობელთა მიერ ათი ათასობით ტყვის გაყვანამ საქართველოდან, აყრა-გადასახლებამ, ტყვეთა სყიდვამ, „ლეკიანობამ“ ქვეყანა მწარმოებელი საზოგადოებისაგან დააცალიერა ამას უნდა დაეძინოთ ისიც, რომ დამპყრობლები შეგნებულად ანადგურებდნენ ინტენსიური მეურნეობის დარგებს: ვაზს, ხეხილს, კაკლისა თუ თუთის ხეებს. ამ მოვლენების აღწერილობა მოგვოვებთ XIV—XVII სს. სპარსულენოვან ისტორიკოსებს: აბდარაზაკ სამარყან დელს, მირზონდს, ისკანდერმუნშის...

„ათათრთა“ მფლობელობის დროს ქართველი ფეოდალები ხარკის აკრეფის პასუხისმგებლობას კისრულობდნენ. „ათარების“ განდევნის შემდეგ კი სათათრო გამოსაღებებს არც თუ ისე იშვიათად ქართულ ფეოდალურ გადასახადთა რიგში ათავსებდნენ. ამრიგად, „ათათრთა“ მფლობელობის დროს გაორკეცებულ გლეხთა ექსპლოატაციას ქართველი ფეოდალები ფაქტიურად „ათათრთა“ განდევნის შემდეგაც ინარჩუნებდნენ. ამას ქართველი ფეოდალები ადრეც მიმართავდნენ. მაგრამ ეს „წესი“ განსაკუთრებით აუტანელი იყო, როცა ყველა რიგის გადასახადი ისედაც უზომოდ იყო გაზრდილი. ქართველი ფეოდალები სათათრო გამოსაღების შენარჩუნებას, უკეთ მისი ძველი შინაარსის ახალი შინაარსით და დანიშნულებით შევსებას, იმავე მიზნით იყენებდნენ, რა მიზნითაც საწყაოების გაზრდა იყო გამოყენებული.

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерки..., გვ. 16.

ეს მოვლენაც ადვილად გასაგებია: ინტენსიური მეურნეობის სფერო სულ უფრო და უფრო მცირდება, ქვეყანა გლეხობისა და ცარიელდება, ფეოდალ-მფლობელების რიცხვი კი, პირიქით, მკვეთრად იზრდება. „მკამელთა“ მომატება და მწარმოებელთა შემცირება დაპირ გამოხატულებას საწყაოების გადიდებასა და გადასახადების ზრდაში პოულობს.

საბატონო ბეგრის დამძიმება გლეხს მეურნეობის ხალისს უკარგავდა. „შემცირებული მწარმოებელი მოსახლეობის ნაშრომი სამეფო-საეკლესიო-საბატონო გადასახადებსა და სათათრო ხარკს ვერ აუდიოდა, დაუნჯებისა და რეპროდუქციისათვის მწარმოებელს აღარაფერი რჩებოდა“¹. ასეთ ვითარებაში ზედმეტი პროდუქტის მითვისებას არ შეიძლებოდა მახინჯი ფორმები არ მიეღო, ხოლო ფეოდალური განვითარების ნაყოფი ბატონყმობა არ გადაგვარებულიყო, საზოგადოებრივი განვითარების შემაფერხებლად არ ქცეულიყო.

ქართული წარმოება-მეურნეობა, მართალია, ახლაც განსხვავდება აღმოსავლური წარმოება-მეურნეობისაგან, ქართული საგადასახადო სისტემაც აღმოსავლურთან შედარებით პროგრესულია, მაგრამ ქართული ფეოდალური საზოგადოების მდგომარეობა აღმოსავლურს იმით უახლოვდება, რომ სერიოზულად შეფერხებულია შრომის პირობების, თვით საწარმოო საშუალებების რეპროდუქცია და, მეტ-ნაკლებად, წარმოების გაფართოების შესაძლებლობა.

მხოლოდ ხანმოკლე შესვენების პერიოდებში (როცა არც ომი იყო და არც რბევა-თარეში) ეძლეოდა ფეოდალურ საქართველოს ეკონომიური მოღონიერების შესაძლებლობა. მაგრამ ამ მიმართულებით მიღწეულს სწრაფად აქარწყლებდა ირანის ან ოსმალეთის ახალი აგრესია.

რაიათების (გლეხების) გაჩანაგება, გლეხის მეურნეობის დაშლა, იყო როგორც ირანის, ისე ოსმალეთის პოლიტიკური და ეკონომიური დაქვეითების უმთავრესი მიზეზი.

მარქსი ოსმალეთის იმპერიის გამძლეობის საიდუმლოებას ნახულობდა იმაში, რომ აქ დაუსრულებლივ, ბუნების მოვლენების მსგავსად, ერთსა და იმავე ფორმებში ვლინდებოდა და მეორდებოდა აღწარმოება და ხელუხლებლად ტოვებდა ძველ წარმოებით ურთიერთობას².

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 127.

² კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1930, გვ. 311.

მარეოლუციონერებელი როლი არ შეიძლება შეესრულებინა არც აღმოსავლეთში განვითარებულ მეფეებშეობას, მეფეობის აზიურ ფორმებთან დაკავშირებით მარქსი წერს: „სინაკაპიტალისტური წარმოების არსებობის დროს მეფეებზე რევოლუციურ როლს ასრულებს მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც იგი არღვევს და სპობს საკუთრების ფორმებს, რომელთა მტკიცე საფუძველზე და ერთსა და იმავე ფორმაში დამყარებულია ქვეყნის პოლიტიკური წყობილება. აზიური ფორმების არსებობისას მეფეებშეობას შეიძლება ადგილი ჰქონდეს ძალიან დიდხანს ისე, რომ მან სხვა არა გამოიწვიოს რა ვარდა ეკონომიური და ცემის და პოლიტიკური გათახისიერებისა. მხოლოდ იქ და მაშინ, სადაც და როდესაც კაპიტალისტური წარმოების წესის დანარჩენი პირობები მოიპოვება, მეფეებზე წარმოადგენს ახალი წარმოების წესის ერთ-ერთ საშუალებას მით, რომ იგი ერთი მხრივ ანადგურებს ფეოდალებს და წერილ მწარმოებლებს და მეორე მხრივ, ცენტრალიზაციას აძლევს შრომის პირობებს და აქცევს მას კაპიტალად“¹.

აღმოსავლეთში მიმდინარე დიდი სოციალური მოძრაობანი და გლეხთა აჯანყებები ხელს უწყობდნენ მეურნეობის პროგრესული ფორმებისათვის ბრძოლას, მაგრამ ხელუხლებლად ტოვებდნენ წინანდელ ეკონომიურ პირობებს. ენგელსი საგანგებოდ აღნიშნავდა, თუ როგორ და რითი მთავრდებოდა აჯანყებები სპარსეთში და სხვა მაჰმადიანურ ქვეყნებში². მისი სიტყვით, რელიგიურ სამოსელში გამოხვეული ეს მოძრაობანი გამომდინარეობდნენ ეკონომიური მიზეზებიდან, მაგრამ თვით გამარჯვების შემთხვევაში ხელუხლებლად ტოვებდნენ ძველ ეკონომიურ პირობებს. ამგვარად ყველაფერი ძველებურად რჩებოდა და შეჯახებანი პერიოდული ხდებოდა³. ენგელსი მუსლიმანურ აღმოსავლეთის მოძრაობებს უპირისპირებდა „ქრისტიანული დასავლეთის სახალხო მოძრაობებს“ რეფორმაციის პერიოდში და მიუთითებდა, რომ დასავლეთის სახალხო აჯანყებებში „პირიქით, რელიგიური სამოსელი მხოლოდ დროშას წარმოადგენს და ჰფარავს თავდასხმას მოძველებულ ეკონომიურ წყობილებაზე: ეს უკანასკნელი ბოლოსდაბოლოს ინგრევა, მას სცვლის ახალი წყობილება, ქვეყანა წინ მიდის“⁴.

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. 2, გვ. 128.

² თ. ენგელსი, ადრინდელი ქრისტიანობის ისტორიისათვის, თბ., 1955, გვ. 19, შენ. 1.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

ქალაქების ზრდა და ფართოდ გაჩაღებული ვაჭრობა-ხელისობა XIV ს-ის მახლობელ აღმოსავლეთში ანდა XVI ს-ის დამლევს და XVII ს-ის პირველი მეოთხედის ირანში შეპირობებულ კანონების გამოებით მოქმედი ფაქტორებით (სავაჭრო-სატრანზიტო გზების გადინა-ცვლებით) და არა შესაფერისი ეკონომიური პირობებით, აღმოსავლური ქალაქი ინარჩუნებდა ფეოდალურ ხასიათს და ვასაქანს არ აძლევდა ახალ სოციალურ ძალებს¹. აქაური ქალაქების ვაჭრული კაპიტალის დასახასიათებლად ზედგამოჭრილია მარქსის სიტყვები, რომ „ვაჭრული კაპიტალის დამოუკიდებელი განვითარება შემზარუნებულ შეფარდებაშია საზოგადოების საერთო ეკონომიურ განვითარებასთან“².

ოსმალეთში, აღნიშნავდა ენგელსი, დაცული არ იყო ვაჭრის პიროვნება და მისი საკუთრება—ძირითადი პირობა ბურჟუაზიული შექმენისა³. მოხელეს (ფაშას) ენგელსი თვლიდა ექსპლოატაციის მთავარი აღმოსავლური ფორმის განმსაზოცელებლად: «Сатрап — иначе паша — олицетворяет собой главную восточную форму эксплоатации»⁴. ასევე იქცეოდნენ აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნების მოხელე-ფეოდალები.

ყველა ამასთან ერთად გასათვალისწინებელია ის მნიშვნელოვანი გარემოება, რომ როგორც ირანი, ისე ოსმალეთი წარმოადგენდნენ კონგლომერატებს, სადაც წარმოდგენილი იყვნენ საზოგადოებრივი და ეკონომიური განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე მდგარი ხალხები, ზოგიერთი მათგანი (ბალკანეთში, აღმ. ევროპაში, ამიერკავკასიაში) ფეოდალური განვითარებით წინ უსწრებდა ოსმალეთს, ირანს. ამიტომ ყიზილბაშების თუ ოსმალების გაბატონება ამ ქვეყნებში საზოგადოებრივი განვითარების შეფერხებას ნიშნავდა. მათ არ შეიძლებოდა თან მოეტანათ მიწის ფეოდალური საკუთრების განვითარებულ ფორმები. პირიქით ყიზილბაშებმა და ოსმალებმა დაპყრობილ ქვეყნებში შეაჩერეს მიწის ფეოდალური გასაკუთრების კარგა ხნის წინათ დაწყებული პროცესი, დაუბრუნეს ისინი მო-

¹ აღმოსავლური ქალაქების ეკონომიური მდგომარეობა, ვაჭრობის ხასიათი, ხელისობა და ხელისნერი ორგანიზაციები (აშქარი, ესნაფი) დახასიათებული გააქვს შემდეგ წიგნებში: ვ. ვაბაშვილი, საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთი XIII—XVI საუკუნეებში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან (ფეოდალური ხანა), თბ., 1957, გვ. 291—294; ოსმალეთის ქალაქები, ხელისნობა და ვაჭრობა XV—XVII საუკუნეებში, იქვე, გვ. 260—272.

² კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, გვ. 285.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., ტ. XVI, ნაწ. 2, გვ. 22.

⁴ იქვე, ტ. XXVII, გვ. 234.

წის პირობით მფლობელობას, ე. ი. საკუთრების იმ ფორმას, რომელიც ამ ქვეყნებისათვის უკვე განვლილ ეტაპს წარმოადგენდა და ამჟამად, ამრიგად, ხელოვნურად გაახანგრძლივეს განვლილი პერიოდის ფეოდალიზმის პერიოდი¹.

მართალია, ხანმოკლე პერიოდების და ზოგიერთი კუთხის გამოკლებით საქართველოში ადგილი არ ჰქონია ირანის ან ოსმალეთის მფლობელობას, მაგრამ მათი მეზობლობის და პოლიტიკური ბატონობის შედეგები, როგორც ვნახეთ, იქცა ქვეყნის საზოგადოებრივი განვითარების ერთ-ერთ მთავარ შემაფერხებელ პირობად და ეს მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში მიწის ფეოდალური საკუთრების შედარებით განვითარებული ფორმები იყო გაბატონებული. ამიტომ ჩვენ ვქვს ქვეშ დავაყენეთ ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებული დებულება, რომლის მიხედვით XIII—XVIII საუკუნეები გვიანფეოდალურ პერიოდად არის გამოცხადებული². ფეოდალურ საქართველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთში განვითარებული პოლიტიკური და ეკონომიური მოვლენების საფუძველზე ჩვენ გამოვთქვით სრულიად საწინააღმდეგო შეხედულება.

საწინააღმდეგო თვალსაზრისის გამოთქმას დაბრკოლებას არ უქმნის ის, რომ XIII—XIV საუკუნეებისათვის ფეოდალიზაციის პროცესი დამთავრებულია როგორც საქართველოში, ისე მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებში (გლახთა მიწაზე მიმავრების იურიდიული გაფორმება). ამის შემდეგ, ცხადია, საქმე უნდა გვექონდეს ძველ ურთიერთობათა დაშლასთან და ახლის განვითარებასთან, მაგრამ ფაქტიურად ვიღებთ (საუკუნეთა სივრცეზე) ფეოდალურ ურთიერთობათა კონსერვაციას, უკიდურესად ჩამორჩენილ ფეოდალურ ეკონომიკას, რომლის საფუძველზეც წარმოიშვება კიდევ უფრო ჩამორჩენილი პოლიტიკური ინსტიტუტები (სახანოები ირანში, სანჯაყები ოსმალეთში, სათავადოები საქართველოში). ის, რასაც გვიანფეოდალური ხანა გულისხმობს, სოციალური და ეკონომიური თვალსაზრისით, არც ჩანს XIII—XVII სს. საქართველოში. ამიტომ, ჩვენი აზრით, განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდი უნდა თავსდებოდეს X—XVII საუკუნეებში, ხოლო გვიანფეოდალური პერიოდი XVIII—XIX საუკუნეებში (საგლახო რეფორმამდე).

¹ А. С. Тверитниова, Проблемы средневековой и новой истории Турции в трудах Болгарских ученых, СВ., № 5, 1955, стр. 178.

² ე. გაბაშვილი, საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთი XIII—XVI საუკუნეებში, ნაკვეთები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან (ფეოდალური ხანა), თბილისი, 1957, გვ. 290.

✕ განვითარებული ფეოდალიზმის გახანგრძლივება საქართველოში და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში ერთ-ერთი ნიშანდობლივი მოვლენათაგანია და მკიდროდაა დაკავშირებული მოქმედებების და ცვალებადი ბატონობის შედეგებთან. „სამცხეთისა და ზაზისის უბრაობა“ და „განუწყვეტელი მოძრაობა პირებისა და ტომებისა“¹ ნაგვიანევი ხანის აღმოსავლეთში, მნიშვნელოვნად აბრკოლებდა მეურნეობის მაღალი ფორმების და განვითარებული პოლიტიკური წყობილების სტადიაზე გადასვლას.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში საქართველოს, ამიერკავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ეკონომიური დაქვეითება მეტწილად დაკავშირებულია საგარეო ფაქტორების მოქმედებასთან (თურქების გაბატონება მცირე აზიაში, დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენების შედეგები, სავაჭრო გზების გადანაცვლება აღმოსავლეთიდან დასავლეთში...), ეს მოვლენებიც კონკრეტული პარალელების რიგში თავსდება. მათი მნიშვნელობა აღნიშნული აქვთ ივ. ჯავახიშვილს, ნ. ბერძენიშვილს და ს. კაკაბაძეს.

მახლობელ და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებში ზოგიერთი გარეგანი ფაქტორი (თურქთა გაბატონება მცირე აზიაში, მომთაბარეების შემოსევები და ბატონობა...) შინაგან ფაქტორად იქცა. და სწორედ ამან გააპირობა ის, რომ ნაგვიანევე შუა საუკუნეებში ირანი და ოსმალეთი ფეოდალური განვითარების უმდაბლეს, ბარბაროსულ საფეხურზე აღმოჩნდნენ.

შეიძლება დავასკვნათ, განვითარებული ფეოდალიზმის გახანგრძლივება არ ყოფილა არც ქართული და არც აღმოსავლური ფეოდალიზმის ბუნებრივი და კანონზომიერი განვითარების შედეგი. ორგანვე გვიანფეოდალურ ხანაში გადასვლა დააბრკოლა საგარეო ფაქტორმა. მიუხედავად ამისა ფეოდალური საქართველოს „ეკონომიურ აგებულებასა და წყობაში“ მოცემული იყო ელემენტები, რომლებიც შესვენებისა და მშვიდობიანობის პერიოდებში დაუყოვნებლივ კვმნიდნენ განვითარებისათვის საჭირო პირობებს. ✕

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, № 2, стр. 870.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 178—188; Н. А. Бердашвили, Очерк на историю феодальных отношений в Грузии в XIII—XVI вв., გვ. 6—22; ს. კაკაბაძე, საქართველოს ეკონომიური ვითარების შესახებ მე-18 საუკუნეში, „მნათობი“, 1924, № 2, გვ. 214—242; С. Н. Какабадзе, Крестьянский вопрос и крестьянские движения Восточной Грузии в XVIII веке, Сб. История массовой борьбы в Закавказье, 1930.

თავი მესამე

ფეოდალური წუობილების თავისებურებანი საქართველოსა და აღმოსავლეთში

1. ზოგადი შენიშვნები

ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლა, როგორც აღენიშნეთ, არ ყოფილა სპეციალური კვლევა-ძიების საგანი. ამასთან ამ საკითხით დაინტერესებული ზოგიერთი ქართველი ისტორიკოსი მხედველობაში იღებდა არა კონკრეტულ ფაქტებს, არამედ ზოგადი ხასიათის შეხედულებებსა და თეორიებს.

აღმოსავლური ფეოდალიზმის შესწავლას არც თუ ისე ხანგრძლივი ისტორია აქვს. აღბათ ამით აიხსნება, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში XX ს-ის 30-იანი წლებიდან მოცილებული დღემდე, აღმოსავლური ფეოდალიზმის თაობაზე მკდარი და, ზოგჯერ, შეუწყნარებელი მოსაზრებანი იყო გამოთქმული.

რევოლუციამდელი რუსული ორიენტალისტიკა არ ცნობდა ფეოდალიზმს აღმოსავლეთში. ფეოდალური ურთიერთობის არსებობას აღმოსავლეთში უარყოფდა აღმოსავლეთის ქვეყნების ისეთი მკვლევარიც კი როგორც იყო აკად. ვ. ბარტოლდი. მან მხოლოდ 1923 წელს აღიარა გლეხთა მიწაზე მიმაგრების ფაქტი XIII—XVI სს. ირანში¹. მაგრამ შემდეგ თვითონვე უარყო ეს შეხედულება და ამტკიცებდა, რომ „მუსლიმანურმა სამყარომ“ არ იცის ბატონყმური

¹ В. Бартольд, К истории крестьянских движений в Персии, Сборник в честь П. И. Кареева, 1923, гл. 58—60.

სამართალი და რომ აღმოსავლეთში გლეხები არ იყვნენ მინუსი
მაგრებული და შეეძლოთ თავისუფალი ადგილგადანაცვლება.
ბურჟუაზიული ისტორიკოსები დაკინებით ცდილობენ, რომ
ყონ, რომ აღმოსავლეთის საზოგადოებრივმა განვითარებამ
ლეთისაგან განსხვავებული გზა განვლო, ამგვარი შეხედულება ორ-
განულადაა დაკავშირებული იმპერიალისტური სახელმწიფოების
კოლონიურ პოლიტიკასთან.

ფეოდალიზაციის პროცესმა აღმოსავლეთში მოითხოვა ისეთივე
წარმოებითი ურთიერთობა, როგორც დამახასიათებელი იყო შუა
საუკუნეების დას. ევროპის ქვეყნებისათვის.

დიალექტიკურ-მატერიალისტური მსოფლმხედველობის სა-
ფუძველზე შესაძლებელია ავხსნათ აღმოსავლეთის ყველა ქვეყნის
საზოგადოების განვითარება, როგორც კანონზომიერი და მთლიანი
პროცესი, გამოხატული მის ყველა მრავალწახნაგოვან ფორმებსა და
წინააღმდეგობებში. „ადამიანთა ყველა საზოგადოების განვითარება
მრავალი ათასი წლის მანძილზე, გამოუყლებლივ ყველა ქვეყანაში,
გვიჩვენებს განვითარების საერთო კანონზომიერებას, სისწორეს და
თანამიმდევრობას“².

მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრება ფეოდალური საზოგადო-
ების განვითარების კანონზომიერებათა შესახებ გვეზმარება წარმა-
ტებით გადაგვრათ აღმოსავლური ფეოდალიზმის პრობლემის მნი-
შვნელოვანი საკითხები.

ფეოდალურ-ბატონყმური მეურნეობის სისტემის გაბატონე-
ბული მდგომარეობისათვის აუცილებელი პირობები დამახასიათებე-
ლი იყო აღმოსავლეთის ფეოდალური საზოგადოებისთვისაც.

ფეოდალურ-ბატონყმური მეურნეობის „სისტემის გაბატონე-
ბული მდგომარეობა გულისხმობდა შემდეგ აუცილებელ პირობებს:
ჯერ ერთი ნატურალური მეურნეობის ბატონობას..., მეორეც, ასეთი
მეურნეობისათვის საჭიროა, რომ უშუალო მწარმოებელს მიცემული
ჰქონდეს წარმოების საშუალებანი საზოგადოდ და მიწა კერძოდ,
ესეც ცოტაა—საჭიროა, რომ ის მიმაგრებული იყოს მიწაზე, რად-
გან სხვანაირად მემამულე მუშაბელით არ იქნება უზრუნველყოფი-
ლი..., მესამეც, მეურნეობის ამ სისტემის პირობაა გლეხის პირადი
დამოკიდებულება მემამულისაგან. მემამულეს რომ არ ჰქონოდა პირ-

¹ В. Бартольд, К вопросу о феодализме в Иране, «Новый Восток», № 28, 1930, стр. 119.

² ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, გამოცემა მეოთხე, 1951, ტ. 29, გვ. 559.

დაპირი ძალაუფლება გლეხის პიროვნების მიმართ, ის ვერ შესაძლებდა თავის სასარგებლოდ ემუშავებინა ადამიანი რომელსაც მიწა მიუღია და რომელიც საკუთარ მეურნეობას ეწევა. საქართველოში სადაც „გარეეკონომიური იძულება“, როგორც ამბობს მარტინი, ცა ახსიათებს ამ სამეურნეო რეჟიმს... ამ იძულების ფორმა და ხარისხი შესაძლებელია სულ სხვადასხვანაირი იყოს, დაწყებული ბატონყმური მდგომარეობით და გათავებული გლეხის წოდებრივი არასრულუფლებიანობით. ბოლოს მეოთხეც, ასაწერი სამეურნეო სისტემის პირობა და შედეგი იყო ტექნიკის უკიდურესად დაბალი და რუტინული მდგომარეობა. რადგან მეურნეობის გაძლოლა წვრილ გლეხთა ხელში იყო, რომელნიც გაჭირვებისაგან წელში წყდებოდნენ და პირადი დამოკიდებულებით და გონებრივი სიბნელით დაბეჩავებული იყვნენ¹.

ვ. ი. ლენინის მითითება, რომ გარეეკონომიური „იძულების ფორმა და ხარისხი შესაძლებელია სულ სხვადასხვანაირი იყოს, დაწყებული ბატონყმური მდგომარეობით და გათავებული გლეხის წოდებრივი არასრულუფლებიანობით“, გვიჩვენებს ფეოდალური დამოკიდებულების სხვადასხვანაირი ფორმების არსებობას ფეოდალიზმის დროს. აღმოსავლეთის ფეოდალურ ქვეყნებშიც ცნობილი იყო როგორც გლეხის ბატონყმური მდგომარეობა (მიწაზე მიმაგრება), ისე წოდებრივი არასრულუფლებიანობა.

წარმოების წესის საერთო ზოგადი ნიშნებისა და კანონზომიერების მიუხედავად, ფეოდალიზმის განვითარება და მისი პოლიტიკური, საზოგადოებრივი და სამეურნეო სტრუქტურის ფორმები ამკლავებდა ნაირსახეობას და თავისებურებას ცალკეული ქვეყნების მიხედვით.

სხვადასხვა ქვეყნებში ფეოდალურ ურთიერთობათა ტიპი ხშირად მეტად განსხვავებული იყო. მაგ., დას. ევროპის ქვეყნებში ფეოდალურ ურთიერთობათა ტიპი ერთნაირი არ ყოფილა და თითოეულ მათგანში აშკარად იყო წარმოჩენილი განმასხვავებელი თავისებურებანი.

ფეოდალურ ურთიერთობათა თავისებურების მიხედვით რუსულ ფეოდალიზმს ასხვავებენ დას. ევროპულ ფეოდალიზმისაგან, ქართულ ფეოდალიზმს რუსული ფეოდალიზმისაგან. რუსული, დას. ევროპული და ქართული ფეოდალიზმი, რომელთაც ბევრი მსგავსებაც ჰქონდათ, განსხვავდებოდნენ აღმოსავლური ფეოდალიზმისაგან.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, გამოცემა მეოთხე, ტ. 3, გვ. 207—209.

მაგრამ ფეოდალიზმის სოციალური ბუნება ყველგან ერთნაირი იყო.

მეტად თავისებურადაა დასმული და გაშუქებული ისტორიული ფეოდალიზმის პრობლემა ბურჟუაზიულ ისტორიკოსებში¹ ამ „თავისებურებაში“ ჩვენ არ ვგულისხმობთ იმას, რომ ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიისათვის უცხოა ფეოდალური წარმოებითი ურთიერთობა.

აღმოსავლურ ფეოდალიზმში ბურჟუაზიული ისტორიკოსები გულისხმობენ არა საკუთრივ ფეოდალიზმს, როგორც ეს მათ ესმით დას. ევროპის მაგალითზე, არამედ სპეციფიკურ აღმოსავლურ აღმინისტრაციულ და ბიუროკრატიულ სისტემას.

„ისლამური ფეოდალიზმი“ ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში ნახმარია პირობითი მნიშვნელობით, რადგან ბურჟუაზიული ისტორიკოსები უარყოფენ ფეოდალური ინსტიტუტების არსებობას მუსლიმანურ აღმოსავლეთში.

მაგ., იქტას ფეოდალური ინსტიტუტი, რომელმაც განსაკუთრებული როლი შეასრულა მახლობელი აღმოსავლეთის ფეოდალიზაციაში, ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისით წარმოდგენდა ბიუროკრატიულ სისტემას და არა ფეოდალურ ორგანიზაციას.

ინგლისელი ისტორიკოსი ლამბტონი, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა ირანელი მიწისმფლობელის და გლეხის ისტორია, აღნიშნავს: „იქტას სისტემა ზოგჯერ გაგებულია როგორც ფეოდალიზმი, მაგრამ პირობები, რომელთაც იქტას სისტემა წარმოშვეს და მიზეზები, რომელთაც ხელი შეუწყვეს მის შემდგომ ზრდას, განსხვავდებოდნენ იმათგან, რომელნიც წარმოდგენილი იყვნენ დას. ევროპაში ფეოდალიზმის დროს. შედეგებიც განსხვავებული იყო, და შეცდომა იქნებოდა გველაპარაკა ფეოდალიზმზე აღმოსავლეთ სახალიფოს ქვეყნებში, სპარსეთის ჩათვლით, თუ წინასწარ არ განუმარტავდით, რომ ისლამური ფეოდალიზმი არ შეესაბამება ფეოდალიზმის დას. ევროპაში დამოწმებულ არც ერთ მრავალნაირ ტიპთან. ურთიერთ მოვალეობის ელემენტი, მოცემული დას. ევროპის ფეოდალური ურთიერთობის საფუძველში, აქ არ არსებობს“².

ბეკერს იქტა წარმოდგენილი აქვს როგორც აღმინისტრაციული და ბიუროკრატიული სისტემა³. მორლენდის აზრითაც, იქტას სისტე-

¹ Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London, 1953, 83, 53-54.

² *Islamstudien*, I, 83, 243.

მა მოლოლთა ინდოეთში წარმოადგენდა ბიუროკრატიულ და ფეოდალურ ორგანიზაციას¹. ასეთსავე შეხედულებას გამოთქვამს იქტას სხვა ბურჟუაზიული მკვლევარები².

მაგრამ მიწის სახელმწიფო საკუთრება აღმოსავლეთში ადაც აო ჰქმნიდა მოხელეთა განსაკუთრებულ კლასს, მოხელე იქ არ ჰქარავდა ფეოდალს, როგორც ამას ბურჟუაზიული ისტორიკოსები ფიქრობენ. აღნიშნული გარემოება აპირობებდა არა „სახელმწიფო ფეოდალიზმის“ არსებობას, არამედ აღმოსავლური ფეოდალიზმის თავისებურებას.

აღმოსავლური ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელი იყო მთელი რიგი სპეციფიკური თავისებურებანი, რასაც განსაკუთრებული ყურადღება უკვე მარქსიზმის ფუძემდებლებმა მიაქციეს.

ფეოდალურ აღმოსავლეთში მიწის უზენაეს მესაკუთრედ სახელმწიფო გამოდიოდა. მაგრამ ის გარემოება, რომ აქ „რენტა და გადასახადი ერთმანეთს თანაგმთხვეოდა“³ სრულიადაც არ ცვლიდა რენტის ფეოდალურ ბუნებას.

აღმოსავლეთში არსებობდა რენტის სამივე სახეობა (შრომითი რენტა, რენტა პროდუქტებით, ფულადი რენტა), რა თქმა უნდა, ისეთივე თანმიმდევრობით ან შერეული სახით, როგორც ე. წ. „კლასიკური ფეოდალიზმის“ ქვეყნებში.

აღმოსავლეთში სახელმწიფო „მორწყვის ერთობლივი მომწესრიგებელი იყო“. სახელმწიფოს ხელთ იყო საზოგადოებრივ სამუშაოთა ორგანიზაციის ფუნქცია.

მარქსი მიუთითებდა, რომ მოსავალი აღმოსავლეთში დამოკიდებული იყო კარგ ან ცუდ მთავრობაზე, როგორადაც ის ევროპაში

¹ W. H. Moreland, *The Agrarian System of Muslim India*, Cambridge, 1929, გვ. 218—221.

² ა. პოლიაკი დას. ვეროპის ფეოდალიზმისაგან განსხვავებით იქტას განვითარების თავისებურებას მუსლიმანურ ქვეყნებში იმაში ხედავს, რომ თუ საჯაროგაგები, მისი სიტყვით, აღმოსავლეთში ქალაქებში იყო კონცენტრირებული, დასავლეთში ისინი ფეოდალების ციხე-კოშკების მიხედვით იყვნენ განაწილებული. საკარგაგების ამგვარ კონცენტრაციას ა. პოლიაკი უკავშირებს უაღრესად განვითარებულ სამონეტო სისტემას და ნიადაგის ფიზიკურ თვისებებს აღმოსავლეთში. იხ. A. N. Poliak, *La Féodalité islamique*, BEL, 1936, X, გვ. 247—265; *Feodalism in Egypt, Siria, Palestine and the Lebanon, 1250—1900*, London, 1939.

³ კ. მარქსი, კაპიტალი, III, ნაწ. 2, გვ. 310.

დამოკიდებული იყო კარგ ან ცუდ ამინდზე¹. ენგელსი შენიშნა: „რამდენი დესპოტიები გაჩენილა და დაღუპულა სპარსეთსა და ინდოეთში და თვითეულმა მათგანმა კარგად იცოდა, რომეცაა მისი ნარეს ყოვლისა, მდინარეთა ხეობათა ერთობლივი მომწიფებელი იყო, მოურწყავად იქ შეუძლებელია მიწათმოქმედება“².

კ. მარქსის და ფ. ენგელსის განსახლერით: „მთავრობებს აღმოსავლეთში ყოველთვის სამი უწყება ჰქონდა: საფინანსო (საკუთარი მოსახლეობის ძარცვა), სამხედრო (ძარცვა ქვეყნის შიგნით და უცხო ქვეყნებში), საზოგადოებრივ სამუშაოთა უწყება (ზრუნვა რეპროდუქციისათვის)“³.

დამოწმებული დებულება შეიძლება თამამად გაეაზრდებოდეს სასაზღვრო ირანზე. არაბთა სახალიფოზე, თურქ-სელჩუკების, მონღოლების, თურქმანების, ყიზილბაშების და ოსმალების სახელმწიფოებზე.

✕ ძირითადი მწარმოებელი კლასის ექსპლოატაცია ფეოდალურ აღმოსავლეთში უპირატესად სახელმწიფოს მეშვეობით წარმოებდა. განვითარებული სახელმწიფო მიწისმფლობელობის პირობებში ფართო გასაქანი ეძლეოდა. ექსპლოატაციის აღმოსავლურ ფორმას⁴. მაგრამ ეს ისე არ უნდა გაეიგოს. თითქოს აღმოსავლეთში საქმე გვეკონდეს „სახელმწიფო ფეოდალიზმთან“ ან „სამოხელეო ფეოდალიზმთან“.

აღმოსავლეთისათვის უცხო არ იყო გლეხის ფეოდალზე უშუალო დამოკიდებულება, მისი მიწაზე მიმაგრება. აქ არსებობდა გლეხთა ისეთი კატეგორიაც, რომელიც ფეოდალების პირად მეურნეობაში იყო გამოყენებული. საამისო პირობას კმნიდა მიწის ფეოდალური გასაკუთრება. მაგრამ ამ პროცესის განვითარებას ხელს უშლიდა მიწების პერიოდული გადახაწილება და ფეოდალური უფლებების გადაჯგუფება. რაც ჩვეულებრივ თან სდევდა ხოლმე მომთაბარე ხალხების შემოსევებსა და ბატონობას. ✕

მარქსმა ყურადღება მიაქცია ბინადარი და მომთაბარე მოსახლეობის თანაფარდობის ფაქტის მნიშვნელობას აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიულ ცხოვრებაში⁵. მომთაბარეთა მეზობლობა-ბა-

¹ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. 1, თბ., 1950, გვ. 307.

² ფ. ენგელსი, ანტი-დიფინიტი, გვ. 212.

³ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული წერილები, თბ., 1949, გვ. 75.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, ტ. XXVII, გვ. 231.

⁵ კ. მარქსი, წერილები „კაპიტალის“ შესახებ, თბ., 1952, გვ. 47.

ტონობა და აღმოსავლური თემი მთავარი ფაქტორები იყო მეტროპოლიტის ძველი ფორმების კონსერვაციის საქმეში.

აღმოსავლურმა თემმა დიდხანს შემოინახა თავი აღმოსავლურ ეკლესიულ ევლადე კველა ქვეყანაში. აღმოსავლეთის დესპოტიზმის ცე საფუძვლის დაშლის პროცესი საუკუნეებით გახანგრძლივდა. „აღმოსავლურმა დესპოტიზმმა და მომთაბარე ხალხების ცვალებადმა ბატონობამ ათასი წლების განმავლობაში ვერაფერი დააკლო ამ ძველ თემებს“¹.

მაგრამ ფეოდალური წყობილების საფუძველი ყველგან (და მომთაბარეებს შორისაც) მიწის ფეოდალური საკუთრება იყო. ამიტომ ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა თავისებურებების საჩვენებლად, უწინარეს ყოვლისა, ფეოდალური მიწისმფლობელობის გათვალისწინებაა საჭირო.

აკად. ნ. ბერძენიშვილს ნაჩვენები აქვს, თუ რატომ ცდილობდნენ ყიზილბაშები ან ოსმალები ქართული მიწისმფლობელობის გაუქმებას, მაგრამ მას არ შეუდარებია მიწის ფეოდალური საკუთრების საქართველოში გაბატონებული ფორმები აღმოსავლურ მიწისმფლობელობასთან. ასევე შედარების გარეშე აღნიშნავს პროფ. ი. პეტრუშევსკი ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის თავისებურებას.

მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმების შედარებითი შესწავლის პირველი ცდა, თუ არ ვცდებით, ეკუთვნის პროფ. ს. კაკაბაძეს².

პროფ. ს. კაკაბაძე მიუთითებდა მულქის და თიულის ინსტიტუტების პარალელზე ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში. მისი აზრით: «Мюлькы закавказских ханств соответствовали в Грузии **სახელო**, т. е. бенефиции, присвоенные определенным должностям. Тулуы, которым соответствовало грузинское «самквидро» (სამკვიდრო მამული, სამკვიდრო ყმები—собственные имения, собственные крепостные) составляли другой род владения населенными имениями на правах фактической частной собственности, обычно переходившей наследственно с правом отчуждения»³.

¹ ფ. ვნგველსი, ანტი-დიფინიტი, გვ. 191.

² С. Н. Какабадзе, Черты феодального строя в Грузии и ханствах Закавказья в новые века, გვ. 10—11.

³ С. Н. Какабадзе, დასაბ. ნაშრ., გვ. 11.

მოტანილ ციტატებში დაშვებული ყველა შეცდომის აღწერა ამკამად საჭიროდ არ მიგუანჩნია, როგორც ქვემოთ ვნახავთ (დ. ვ. მ. აღმოსავლური ფეოდალური მიწისმფლობელობა) მულქარჩენუქის თანამდებობასთან არ იყო დაკავშირებული, ხოლო თიჭქმ-შმმქმქმქმ მფლობელი რენტა-ხარკის ან მისი წილის უფლებით სარგებლობდა, არაფერი აქვს საერთო სამკვიდრო მამულთან.

ამგვარსავე თვალსაზრისს ადგა პროფ. ს. კაკაბაძე გვიანაც, როცა ქართული და აღმოსავლური ფეოდალური ურთიერთობანი და, კერძოდ, მიწისმფლობელობის კატეგორიები შედარებით უკეთ იყო შესწავლილი, ვიდრე 30-იან წლებში.

1941 წელს პროფ. ს. კაკაბაძე წერდა: «Феодальные владения двойного рода в Персии—тиул, т. е. наследственный военный лен, требовавший, впрочем, при каждой перемене владельца нового подтверждения своих прав со стороны сюзерена, местного ли в лице хана или центрального в лице шаха — и мюль-кадарство, т. е. наследственное право участия в доходах (обычно в количестве 1/10-й доли) по управленческим в деревнях и районах функциям наблюдаются и в Грузии в виде «самамуло» (фамильно-родовых, т. е. передаваемых по назначению от наря в одном и том же роде, но не всегда после смерти отца его сыну) и «сахело» или «самоурао» (должностных, но наследственных держаний, передававшихся от отца к сыну)».

საჭიროა აღნიშნოს, რომ თავისი დასკვნების დასაბუთებისათვის პროფ. ს. კაკაბაძეს არ მოუხმია შესაძარებელი მასალა. მიუხედავად ამისა, მან, როგორც ვხედავთ, მაინც შესაძლებლად დაინახა განუზოგადებინა ეს მეტად რთული და, ამავე დროს, ქართულ ისტორიოგრაფიაში სრულიად შეუსწავლელი საკითხი. ალბათ ამით აიხსნება, რომ მისი შეხედულება და დასკვნები ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის თავისთავადობის საკითხში არსებითად განსხვავდება, მაგალითად, პროფ. ი. პეტრუშევსკის შეხედულებებისაგან. პროფ. ს. კაკაბაძემ მსგავსება დაინახა იმაში, რამაც პროფ. ი. პეტრუშევსკის განსხვავების აღნიშვნის საფუძველი მისცა.

საზოგადოდ პროფ. ს. კაკაბაძე არ ითვალისწინებს ფეოდალური ინსტიტუტების განვითარებას და მათს შინაარსობლივ ცვლებადობას აღმ. ამიერკავკასიასა და წინა აზიაში.

¹ С. Н. Какабадзе, Краткий обзор истории Грузии, Сухуми, 1941, გვ. 40—41.

ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა ურთიერთმიმართების საკითხს მეთოდოლოგიურად სწორად უღებდა პროფ. ივ. სურგულაძე. ფეოდალური საქართველოს საკუთრების უფლების ინსტიტუტის შესწავლისას იგი აღნიშნავს: „ყოველ ქვეყნის ფეოდალიზმს თავისი სპეციფიკაც აქვს. ეს სპეციფიკა ძირითადად ამა თუ იმ ქვეყნის ფეოდალური საკუთრების თავისებურებაში უნდა ვეძებოთ“¹.

პროფ. ივ. სურგულაძეს ქართული და აღმოსავლური ფეოდალიზმის თავისებურებანი საეხებით მართებულად გამოაყავს მიწისმფლობელობის წესებიდან, მაგრამ საკითხისადმი სწორ მიდგომასთან ერთად აშკარად იჩენს თავს მისი მკვლარი წარმოდგენა მიწის ფეოდალური საკუთრების აღმოსავლურ ფორმებზე.

დებულება, რომ აღმოსავლეთში „ყველაფერი სახელმწიფოს სახელით ხდება“ ემზრობა „სახელმწიფო ფეოდალიზმის“ თეორიას. ეს შეხედულება ფაქტიურად ერთმანეთისაგან სთიშავს ფეოდალებს და მწარმოებლებს, ფეოდალები კი მხოლოდ მოხელის მდგომარეობამდე დაკავს. ამგვარადვეა დაყენებული საკითხი ნ. ფილროზეს სტატიაში, რომელშიაც გარჩეულია სეფიანთა ირანის მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმები². დასახელებული ავტორიც ფეოდალური საკუთრების აღმოსავლურ ფორმებს ფაქტიურად „სახელმწიფო ფეოდალიზმის“ ანუ „სამოხელეო ფეოდალიზმის“ თეორიის მიხედვით აშუქებს.

ვითარებას არ ცვლის იმის თქმა, რომ აღმოსავლეთში „თავისებურად შერწყმული იყო ერთმანეთში მოხელე და ფეოდალი“, რადგან ივ. სურგულაძე აღმოსავლეთში ამჩნევს მხოლოდ სახელმწიფო გადასახადებს და გამორიცხავს ფეოდალური გადასახადების არსებობას. იგი წერს: „აღმოსავლეთ სახელმწიფოებში ზედმეტი ღირებულების მითვისებაც ხდება სახელმწიფო გადასახადების საშუალებით, რადგან აღმოსავლეთში ყველაფერი სახელმწიფოს სახელით ხდება“. მისი აზრით, „აღმოსავლეთის ხანი ევროპული ქვეყნების ფეოდალისაგან იმით განსხვავდებოდა, რომ ევროპული ქვეყნების ფეოდალი, პირველ ყოვლისა, მესაკუთრე იყო და მერე მეფის მოხელე, აღმოსავლეთის ფეოდალი კი პირიქით, ევროპული

¹ ივ. სურგულაძე, საკუთრების უფლების ინსტიტუტი ფეოდალური საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით, გვ. 31.

² Н. Филарозе, К вопросу о формах земельной собственности в государстве Сефевидов, Очерки по новой истории стран Среднего Востока, изд. МГУ, 1952, гв. 175—185.

ქვეყნების ფეოდალი გადასახადებს აგროვებდა თავისთვის, აღმოსავლეთში მეფისთვის¹.

ივ. სურგულაძე უგულუბელყოფს იმ ფაქტს, რომ კერძო მიწისმფლობელობაში არსებობდა მსხვილი კერძო მიწისმფლობელობა, მსხვილი კერძო ვითარებული კერძო საკუთრების ინსტიტუტი („მულქი“) და აუარებელი ფეოდალური გამოსაღებები და ვალდებულებანი.

ფეოდალური აღმოსავლეთი იცნობდა კერძომესაკუთრულ „მამულებსაც“ (არაბ. „დია“ და „ამლაქი“, სპ. „ზია“). ამავე დროს, აღმოსავლეთისათვის, გარკვეული დროიდან, კარგად იყო ცნობილი საგადასახადო, სასამართლო და ადმინისტრაციული იმუნიტეტი. ასე რომ აღმოსავლეთში „ყველაფერი სახელმწიფოს სახელით“ არ ხდებოდა.

ის მოვლენა, რომ აღმოსავლეთში „რენტა და გადასახადი ერთმანეთს თანამთხვევა“ ივ. სურგულაძეს საბაზს აძლევს აღნიშნოს, რომ „ეს გარემოება თავისებურ ელფერს ადებს აღმოსავლეთის სახელმწიფოების ფეოდალიზმს“². აღნიშნული გარემოება მართლაც აღმოსავლური ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელი ნიშანთვისებაა. მაგრამ მართებული არაა იმის თქმა, რომ აღმოსავლური ფეოდალიზმი ამით განსხვავდებოდა ევროპული და ქართული ფეოდალიზმისაგან.

³ ივ. სურგულაძე წერს: „ევროპულ ქვეყნებში რენტა და გადასახადი არ ემთხვევიან ერთმანეთს, მაშინ როდესაც აღმოსავლეთისათვის სწორედ ეს იყო დამახასიათებელი“³. დამოწმებული დებულება გავრცელებულია ქართულ ფეოდალიზმზეც: „საქართველოში, ისე როგორც ევროპულ ქვეყნებში რენტა და გადასახადი ერთმანეთს არ ემთხვევა“. მაგრამ რენტა და გადასახადი ერთმანეთს შეიძლება თანადამთხვეოდა ე. წ. „კლასიკური ფეოდალიზმის“ ქვეყნებშიც იმ შემთხვევაში, როცა მიწის უზენაეს მესაკუთრედ სახელმწიფო გამოდიოდა. მაგ., საქართველოში (პატრონყმობის პერიოდში საკარგავეების სისტემის არსებობის პირობებში),

¹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 32—33.

² იქვე, გვ. 32.

³ იქვე, გვ. 33; მისივე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, გვ. 451, 463—464.

⁴ აკად. ს. ჯანაშია აღნიშნავდა „სახელმწიფო გამოსაღებისა და ფეოდალური გამოსაღების დახვედრა“-ს ნაცვინავეი საუფრევების საქართველოს იმ რაიონებში, სადაც „სოფლის მოსახლეობა ჯერ კიდევ საბატონო ყმებად არ

კიევის რუსეთში, სადაც მიწის უზენაეს მესაკუთრედ კიევის მთავარი გამოდიოდა¹ და სხვაგანაც. ამრიგად, გარკვეულ პირობებში, ეს განმასხვავებელი ნიშანი ადვილად შეიძლება მოთავსდეს **ქართველთა ეკლესიის** ქვეყნის ფეოდალურ ურთიერთობათა რიგში.

საკიროა აღინიშნოს ისიც, რომ პროფ. ივ. სურგულაძეს დაუნაწევრებლად აქვს წარმოდგენილი „აღმოსავლეთის სახელმწიფოების ფეოდალიზმი“. იგი არ ითვალისწინებს ყიზილბაშურ-ირანული და თურქული ფეოდალიზმის ნიშანდობლივ თავისებურებებს, თითოეული აღმოსავლური ქვეყნის სპეციფიკურ „ფეოდალურ ვარიანტს“. ამასთან ავტორის განზოგადებული მსჯელობა დაფუძნებული არაა კონკრეტულ ფაქტებზე.

მიუხედავად იმისა, რომ ფეოდალური ინსტიტუტების მსგავსება (შუა აზიაში, ინდოეთში, ირანში, თურქეთში, არაბეთში) აღმოცენებული იყო საკუთრების საერთო საფუძველზე და უნიფიცირებული იყო მუსლიმანური სამართლით, თითოეული მათგანი მაინც გარკვეულ ნაირსახეობას ამკლავებდა ცალკეული ქვეყნის მიხედვით. ასე მაგ., ირანული თიული არ ჰგავდა ოსმალურ თიმარს, და ეს მიუხედავად იმისა, რომ ორთავე გაცემული იყო სახელმწიფო მიწების ფონდიდან შეწყალებული ფეოდალების სახელზე და გარეგნულად დაფუძნებული იყო მუსლიმანური სამართლის იურიდიულ ნორმებზე.

ფეოდალური ინსტიტუტების საერთო მსგავსებაში გარკვეულ როლს (და არა გადამწყვეტს, როგორც ამას ბურჟუაზიული ისტორიკოსები ფიქრობენ) ასრულებდა ისლამი და მუსლიმანური სამართალი. ამას გარდა, აღმოსავლეთში მიწათმოქმედებისათვის აუცილებელი ხელოვნური რწყვა თავისებურ გამოხატულებას ბოულობდა მიწისმფლობელობის, მიწათსარგებლობის და მწარმოებელი კლასის ექსპლოატაციის ფორმებში (მიწის გლეხებზე იჯარით გაცემა საყოველთაო მოვლენაა შუა საუკუნეების მთელ მანძილზე), მაგრამ საერთოს მხრივ მთავარი მაინც ის იყო, რომ მომთაბარეული ტომების და ხალხების განუწყვეტელი შემოსევებისა და ბატონობის შედეგები საერთო ეკონომიურ მდგომარეობას ჰქმნიდა აღმოსავლეთის უკლებლივ ყველა ქვეყანაში. X

ბავულა², ე. ი. როცა „იგი მეფის ქვეშევრდომია უშუალოდ და მეფის ვასალია“. ს. ჯანაშია, ვახუშტი ქართული ფეოდალიზმის შესახებ, გვ. 7.

¹ Л. В. Черепнин, Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVIII века), ВП, № 4, 1952, გვ. 48.

✱ აღნიშნული გარემოებანი სრულიადაც არ გამოორიენტებენ თოვეული აღმოსავლური ქვეყნის ფეოდალურ ურთიერთობათა ანე-ციფიკურ თავისებურებას. ✱ პირიქით, აღმ. ამიერკავკასიურ ქვეყნებში აზიის საბუთებში სწორედ სპეციფიკური თავისებურებანი უნდა იქნებოდეს მთავარი. შევდომა იქნებოდა იმის დაშვება, რომ მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმების მსგავსება აღმოსავლეთის ქვეყნებში ფეოდალური ურთიერთობის ერთნაირ სურათს ქმნიდა. ამ მხრივ შუა აზიური ფეოდალიზმი განსხვავდებოდა ირანულისაგან და ინდური-საგან. ირანული და ინდური კი თურქული ფეოდალიზმისაგან.

კიდევ მეტი თავით ირანის და ოსმალეთის ცალკეულ პროვინციებში გადასახადების სახეობანი, ფეოდალური ვალდებულებანი, მათი რეალიზაციის ფორმები და მეთოდები, გლეხთა დამოკიდებულების ფორმები გარკვეულ ნაირსახეობას ამჟღავნებდა. მით უმეტეს ეს შეიძლება ვთქვათ ირანის ან ოსმალეთის მიერ დაპყრობილ ქვეყნებზე.

ასე მაგ., არაბულ ქვეყნებში (ერაყი, სირია, ეგვიპტე) განსხვავება თავს იჩენდა თვით სოციალურ-ეკონომიურ ტერმინოლოგიაში და ეს იმის გამო, რომ არაბულ ქვეყნებში ოსმალეებმა მიწების დიდი ნაწილი ძველ მფლობელებს დაუტოვეს. ნაწილობრივ ასევე მოიქცნენ ისინი ვაოსმალეებულ სამცხე-საათაბაგოშიც. მაგრამ იქ, სადაც მიწები სახელმწიფო საკუთრებად გამოცხადდა და შემოღებულ იქნა თურქული ფეოდალური სისტემა, ადგილობრივი ფეოდალური ინსტიტუტები (მაგ., ვოევოდობა, ბაშტინა, სასოფლო თემი და სხვ. ბულგარეთში) მნიშვნელოვანი ცვლილებების გარეშე შეუთავსდა ახლად შემოღებულს და მოხდა მათი იურიდიული უნიფიცირება შარიათის კანონმდებლობით¹. ამგვარივე ხასიათის ცვლილებებთან გვაქვს საქმე „ოსმალეთის საქართველოში“.

პროფ. ივ. სურგულაძე მართებულად შენიშნავს: „XVI—XVII საუკუნეებში საქართველოს სხვადასხვა ნაწილები ხშირად ეპყრათ ოსმალეთსა და სპარსეთს, რომლებიც ყოველნაირად ცდილობდნენ ქვეყნის ინკორპორაციის მიზნით თავისი ინსტიტუტების დანერგვას საქართველოში“². ყიზილბაშური და ოსმალური ინსტიტუტების შემოღების ცდანი XVI—XVII სს. საქართველოში, გვიყარნახებს ამ

¹ А. С. Тверитниова, Проблемы средневековой и новой истории Турции в трудах болгарских ученых, СБ, № 5, 1955, გვ. 178.

² ივ. სურგულაძე, საკუთრების უფლების ინსტიტუტი ფეოდალური საქართველოს სამართლის ძველების მიხედვით, გვ. 32.

ინსტიტუტების შესწავლა-გათვალისწინებას კონკრეტულ ისტორიულ პირობებში. *

განსახილველი პრობლემით დაინტერესებულ მკვლევარებთან შედარებით ჩვენი მდგომარეობა უკეთესია იმ მხრივ, რომ უკანასკნელ წლებში ზედოზიდ გამოქვეყნდა მონოგრაფიული გამოკვლევები აღმოსავლური ფეოდალიზმის შესახებ. მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიის საფუძველზეა შესწავლილი კერძოდ ირანული და თურქული ფეოდალიზმი. საკმაო სისრულითაა შესწავლილი აგრეთვე ფეოდალური ურთიერთობანი სომხეთსა და აზერბაიჯანში, სადაც XVI საუკუნიდან მოკიდებული ყიზილბაშურ-ირანული აგრარული და ადმინისტრაციული სისტემა იყო გაბატონებული.

სომხეთის და აზერბაიჯანის ფეოდალურ ურთიერთობათა მკვლევრებმა ცხადყვეს რევოლუციამდელი კავკასიისმცოდნეობის შეხედულებების უსაფუძვლობა მიწის სახელმწიფო საკუთრებისა და გლეხთა ფეოდალური დამოკიდებულების საკითხში. მათვე ახლებურად შეისწავლეს ცარიზმის არქივის მასალები და გამოავლინეს ახალი წყაროები სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის. პროფ. ი. პეტრუშევსკიმ თავისი მონოგრაფიული გამოკვლევების გამოქვეყნებამდე¹ შეისწავლა სპარსული ოფიციალური ფირმანები როგორც წყარო აზერბაიჯანის და სომხეთის ფეოდალურ ურთიერთობათა ისტორიისათვის XVI—XIX ს-ის დამდეგს². ამავე დროს, მის ნაშრომებში ნაჩვენებია ფეოდალური ურთიერთობის, ფეოდალური მიწისმფლობელობის და გლეხთა კატეგორიების ზოგიერთი თავისებურებანი აღმ. ამიერკავკასიის სახანოებში.

ერევნის სახანოში გავრცელებული იყო აღმოსავლური ფეოდალური ინსტიტუტები—«Оно было феодальным образованием с целым рядом специфических черт, свойственных восточному феодализму»³. მაგრამ მულქადარობა აქ, შინაარსობლივად ირანული და აზერბაიჯანული მულქისაგან რამდენადმე განსხვავებული, სპე-

¹ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949.

² И. П. Петрушевский, Персидские официальные документы как источник по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., «Проблемы источниковедения», III, Л., 1940.

³ А. М. Есаян, Земельная собственность в бывшем Ереванском ханстве, Научные труды Ереванского гос. университета, т. XXI, 1946, 83-278.

ციფიკური თვისებების მატარებელი იყო. მულქის სპეციფიკური თვისებებთან ერთად ერევნისა და ნახჭევნის სახანოებში აღნიშნული პეტრუშევსკის¹, ა. ესაიანს². სამაგიეროდ ირანულს ირანულს იყო თიულის ფეოდალური ინსტიტუტი.

მულქების მფლობელი იყო ეჩმიაძინის საკათოლიკოსოც, რომლის საქონებელი („ვაკფი“) მუსლიმანური სამართლის იურისდიქციას ექვემდებარებოდა³. მულქს ეჩმიაძინი იმავე საფუძველზე ფლობდა, როგორც ყველა კერძო მიწისმფლობელი. აღმოსავლურ-საგან განსხვავებულ სპეციფიკურ თვისებებს ამჟღავნებდა გლეხთა ზოგიერთი კატეგორიის ფეოდალური დამოკიდებულების ფორმაც.

სომხეთის ფეოდალური ურთიერთობის ნიშანდობლივი თავისებურების საკითხი შესწავლილია პ. არუთინიანის გამოკვლევაში. მას სპეც. ლიტერატურაში გამოთქმული შეხედულებების საწინააღმდეგოდ ზახვასმით აქვს აღნიშნული, რომ სომეხმა ფეოდალებმა თავიანთი კლასობრივი ბატონობის პოზიციები შეინარჩუნეს (რიცხოობრივი თანაფარდობის თვალსაზრისით) XV—XVI საუკუნეებში⁴. მანვე ფაქტიური მასალებით უჩვენა სომეხი ფეოდალების რიცხოობრივი ზრდა XVII ს-ის მეორე ნახევარსა და XVIII ს-ში. პ. არუთინიანი, ამავე დროს, მხედველობის გარეშე სრულიადაც არ სტოვებს ირანული ფეოდალების გაბატონებულ მდგომარეობას ერევნის სახანოში, მათი ძალადობის გამოვლინების სხვადასხვა ფორმებს და ირანული ფეოდალური ინსტიტუტების მნიშვნელობას სომეხ გლეხთა ექსპლოატაციის რეალიზაციაში.

სპეციფიკური თვისებებების მატარებელი იყო ფეოდალური ურთიერთობის აზერბაიჯანშიც.

აზერბაიჯანის ფეოდალური ურთიერთობის სპეციფიკურ მოვლენად ითვლება რანჯბარის ინსტიტუტი, თუმცა რანჯბარობა (სახელი და მისი შესატყვისი—„აკერი“) გავრცელებული იყო ერევნის სახანოშიც. რანჯბარების ფეოდალური დამოკიდებულების ფორმება

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 232, 238.

² А. М. Есаиан, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 293—295, 299—300; *მისივე*, *Мульндарское право в Армении*, Ереван, 1948, გვ. 47—66.

³ Б. М. Арутюнян, *Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII вв.*, Ереван, 1940.

შესწავლილი აქვთ ი. პეტრუშევსკის¹, მ. ეფენდიევს², ი. ჰასანოვს³, XVI—XVIII სს. აზერბაიჯანისა და სომხეთის ფეოდალური ინსტიტუტების რიგი თავისებურებანი დახასიათებულა პროფ. ი. პეტრუშევსკის მონოგრაფიულ გამოკვლევაში⁴.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ XVI—XVIII სს. აზერბაიჯანის და სომხეთის ფეოდალურ ურთიერთობათა მკვლევრები აღნიშნავენ ქართული ფეოდალური ურთიერთობისა და ბატონყმური სამართლის თავისებურებებსაც (ი. პეტრუშევსკი, პ. არუთინიანი).

ყველაფერი ეს საშუალებას გვაძლევს გავითვალისწინოთ აღმოჩენილი ფეოდალიზმის გამოვლინების მოცულობა და ხარისხი აღმ. ამიერკავკასიის სახანოებში. დამოწმებული თავისებურებანი

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 309, 316—319; მისვე სპეციალური ნაშრომი—Ранджбары и крепостничество в Азербайджане во второй половине XVIII—первую половину XIX вв. (აზერბაიჯანის მეცნ. აკადემიის ისტორიის და ფილოსოფიის ინსტიტუტის არქივის ხელნაწ. № 540).

² М. М. Эфендиев, К вопросу об институте ранджбарства в Азербайджане в XIX в., Труды Института истории и философии АН Азерб. ССР, т. II, 1952, гв. 105—119.

³ И. М. Гасанов, Из истории феодальных отношений в Азербайджане (Ранджбары в XIX веке), Труды Института истории и философии АН Азербайджанской ССР, т. IX, гв. 26—92. ი. ჰასანოვს შესწავლილი აქვს აგრეთვე აზერბაიჯანის რაიონების და ნოქრების მდგომარეობა: И. М. Гасанов, К вопросу о владельческих райтах в Азербайджане в первой половине XIX века, «Известия АН Азерб. ССР», № 4, 1954, гв. 63—73; მისვე, К вопросу о владельческих нукерах в Азербайджане в первой половине XIX в., «Изв. АН Азербайджанской ССР», № 4, 1952, гв. 85—89.

⁴ სომხეთის და აზერბაიჯანის ფეოდალური ინსტიტუტების ნიშანდობლივი თავისებურებების გამო პროფ. ი. პეტრუშევსკი შენიშნავს: «Мы далеки от того, чтобы отрицать наличие особенностей в социальном строе Азербайджана и Армении и даже отдельных хозяйств, сложившихся в этих странах. Особенности, и притом довольно значительные были: чисто местные институты (ранджбарство,— в Азербайджане, сочетание титула с мулком— в Армении), чисто местные подати, особенности местных адатов и феодальных обычаев. Иначе и быть не могло в условиях феодальной раздробленности, при господстве в основном натурального хозяйства и при существовании многих этнических групп и племен, не слившихся в единую нацию. Все эти особенности пока еще мало выявлены, еще меньше изучены. Однако и на данной стадии научной разработки вопроса мы можем сказать, что в общественном строе Закавказских ханств черты единства выступают сильнее, нежели местные различия. В частности эти черты единства преобладают в правовом положении зависимых крестьян и в их повинностях во всех ханствах». И. П. Петрушевский, Очерки..., 320—321.

კი იმ მხრივთა საყურადღებო, რომ ეს კიდევ უფრო მეტად დასაბუთ-
ათებელი უნდა ყოფილიყო XVI—XVII სს. საქართველოსთვის,
სადაც არც „უიზილბაშობა“ იყო, არც „ოსმალობა“. **ერქენულში**

ამრიგად, ქართული და აღმოსავლური ფეოდალური მემკვიდრეობის
ბის თავისებურებების საჩვენებლად ჩვენს გამოკვლევაში გათვალის-
წინებულია ირანის, თურქეთის და აღმ. ამიერკავკასიის ფეოდალურ
ი ურთიერთობანი. ამ თვალსაზრისითაა შესწავლილი მიწის ფეო-
დალური საკუთრების ფორმები და გლეხთა მდგომარეობა საქარ-
თველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთში.

საკიროდ მიგვაჩნია ამთავითვე შევნიშნოთ ისიც, რომ როგორც
ქართული ისე აღმოსავლური ფეოდალური ინსტიტუტები შესწავ-
ლილი გვაქვს განვითარებასა და შინაარსობლივ ცვალებადობაში,
უმთავრესი ყურადღება კი, რა თქმა უნდა, XVI—XVII სს. ფეოდა-
ლურ ურთიერთობას ექცევა.

მხოლოდ საკითხის ამგვარი დასმა და შესწავლა იძლევა იმის
შესაძლებლობას, რომ ვუჩვენოთ ფეოდალიზმის განვითარების თავი-
სებურება მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში.

2. ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობა

მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმების განვითარება ფეო-
დალურ საქართველოში, სამწუხაროდ, სათანადოდ არაა შესწავლი-
ლი. უკეთ, არ მოგვეპოვება საამისო სპეციალური გამოკვლევები.

ქართულ ისტორიოგრაფიულ და იურიდიულ ლიტერატურაში
შედარებით უკეთაა შესწავლილი ფეოდალური საკუთრების უფ-
ლებრივი მხარე, შედარებით ნაკლებად მისი ეკონომიური შინაარსი.

ეს აიხსნება იმით, რომ მიწის ფეოდალური საკუთრების უფ-
ლებრივი ფორმის გამორკვევა აუცილებელი პირობა იყო საკუთ-
რების ეკონომიური შინაარსის შესასწავლად.

აღნიშნული გარემოება, რა თქმა უნდა, იმას სრულიადაც არ
ნიშნავს, რომ ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში გათვალის-

1 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I და წ. II,
ნაკვ. 2; ივ. სურგულაძე, საკუთრების უფლების ინსტიტუტი ფეოდალურ
ი საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით, სტალინის სახელობის თბი-
ლისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXXV მ., გვ. 233—269 და
XXXVII მ., გვ. 1—38; ნ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორ-
მებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ.
ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, I, გვ. 87—130.

წინებული არ იყოს მიწის ფეოდალური საკუთრების ეკონომიკური რეალიზაცია მწარმოებლებთან დამოკიდებულებაში. ფეოდალიზმის სხვადასხვა საფეხური (აღრეფეოდალური ხანა, პატრონყმობა, ტრონყმობა...) ნაჩვენებია საადგილმამულო ურთიერთობათა განვითარებაზე (ს. ჯანაშია, ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი) და გლეხთა ექსპლოატაციის ფორმებთან ორგანულ კავშირში.

✶ მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმები აღრეფეოდალურ ხანაში ყალიბდება, მაგრამ მიწის ფეოდალიზაციის პროცესი მთავრდება XII—XIII სს-ში. IX—X საუკუნიდან საქართვების სისტემაში (ლენურმა მფლობელობამ) პატრონყმობის არსებობა გააპირობა, ზოლო სამამულო სისტემის (მემკვიდრეობითი მფლობელობის) გამარჯვებამ XII—XIII ს-ში—პატრონყმობის არსებობა.

ფეოდალურ საქართველოში იმთავითვე ძლიერი ჩანს მსხვილი მემამულეობის ტენდენციები¹. VI საუკუნიდან თანდათან მტკიცდება ფეოდალური „მიწისმფლობელობა მემკვიდრეობით მყარი მემამულეობის სახით“².

საქართველოშიც, ისევე როგორც ყველგან, მიწისმფლობელობის ზრდის ერთ-ერთი მთავარი წყარო იყო სათემო მიწების დატაცება ფეოდალების მიერ³.

ამასთან, ირკვევა, ფეოდალური საკუთრების წყაროებია უშენის მოშენება, უხმარი მიწის სახმარად გადაქცევა, ყიდვა (VI ს-ის წყისეს ცნობილი წარწერა)⁴, შეწირულობა, წყალობა-ბოძება, ნაშოები, ნაჭირნახულები (ყამირის გატეხვა), მფლობელობის ხანდაზმულობა და სხვ.

✷ ფეოდალურ საქართველოში მიწისმფლობელობის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი „მამული“ იყო. „მამული“ აღნიშნავდა როგორც მსხვილ, ისე საშუალო და წვრილ მიწისმფლობელობას.

აკად. ივ. ჯავახიშვილმა უჩვენა, რომ IX—X სს. ძეგლებში „მამული უკვე საგვარეულო, მემკვიდრეობით

¹ ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, შრომები, I, გვ. 289.

² იქვე, გვ. 288.

³ ს. ჯანაშია, ბრძოლა მიწის ფეოდალური მითვისებისათვის ძველ საქართველოში, შრომები, I, გვ. 439.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი მიუთითებს, „რომ XII საუკუნეში შიომღვიმის მონასტერში დატული ყოფილა ნასყიდობისა თუ შეწირულობის საბუთები VI საუკუნიდან მოყოლებული, ვიდრე XII საუკუნემდე“. ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 109.

მიღებულ საკუთრების აღმნიშვნელი ტერმინია¹ და რომ „ეს მნიშვნელობა ამ ტერმინს საკუთრება განმავლობაში შერჩა“².

მამული ეწოდებოდა მკვიდრ, ნაწყალობევ, შეწირულ ნასყიდ, ნასისხლ, სამსახურის სანაცვლოდ გაცემულ მიწას (და სოფადოდ ყოველგვარ უძრავ-მოძრავ ქონებას). მაგრამ ყოველთვის, როგორც წესი, წყაროებში აღნიშნულია თუ როგორი მამულია ნაგულისხმევი: მკვიდრი თუ ნაწყალობევი, მონაგებ-ნაშოები თუ სამსახურის პირობით მიცემული.

თუ უკვე IX—X სს. „მამული“ მიწის კერძო და მემკვიდრეობით საკუთრებას აღნიშნავდა, დროებითი მფლობელობის და მქონებლობის აღმნიშვნელი ტერმინი „ქონება“ იყო. XI—XII სს. სამსახურის (უპირატესად სამხედრო) პირობით მიცემულ ქვეყანას (მოსახლეობითურთ) „საკარგავი“³ ეწოდებოდა.

XI საუკუნეში „აზნაურთა მემამულეთა და მოსაკარგავთა“ (გიორგი II-ის სიგელი) მიწები პატრონყმური დამოკიდებულების საფუძველი იყო და ქმნიდა მეტად რთულ ფეოდალურ იერარქიას (ვასალები, არიერვასალები).

„პატრონი“ იყო მეფეც და დიდგვარიანი აზნაურიც, რომელიც მეფის ყმად ითვლებოდა, მაგრამ ამ უკანასკნელსაც ჰყავდა საკუთარი ყმები (ვასალები). ორსავე შემთხვევაში მიწისმფლობელობის და მიწათსარგებლობის პირობა სამსახური იყო.

აკად. ივ. ჯავახიშვილმა ყურადღება მიაქცია იმას, რომ „პატრონი“ ერთდროულად „კერძო მესაკუთრესა და მფლობელსაც პნიშნავდა“⁴. პატრონყმური დამოკიდებულება (ფეოდალური იერარქიის კიბეზე) მფლობელობის პირობის საფუძველზე იყო აღმოცენებული.

მფლობელობა გარკვეულ თანამდებობასთან იყო დაკავშირებული. „შეწყალებულზე“ მიწა „სამსახურის სანაცვლოდ“ გაიცემოდა. „ხელისუფლებაზე დამოკიდებულ სამფლობელო ქვეყანას და მამულს საპატიო ეწოდებოდა“⁴.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. 2, გვ. 369. ხაზი ეწველან ავტორისა.

² შიომღვიმის ისტორიული საბუთები, გვ. 12.

³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., წ. II, ნაკვ. 1, გვ. 67.

⁴ იქვე, გვ. 79.

მოხელე-ხელისუფლები შეწყალებული იყვნენ ქალაქებით, ციხეებით, სოფლებით. მიწები გაციემოდა ხოლმე სამამულოდ, სასაკუთროდ, სანახევროდ და სახარაჯოდ.¹ „მრავლითა... ქალაქებით, ციხეებით და სოფლებით“².

თანამდებობის ჰერა დროებითი იყო. „მიწისმფლობელობაც ამდენადვე პირობითი ხასიათის მატარებელი იყო...“

მიწათმფლობელობის პირობითობასაც სხვადასხვა ფორმები ჰქონდა: იყო მიწები „საპატიო“ (სამეფო სამსახურთან დაკავშირებული), „სახარაჯო“ (მფლობელის სასარგებლოდ ხარაჯა დადებული ანუ დახარკული), „საკუთარი“ და „სანახევრო“ (პირველთაგან შემოსავალი მთლიანად ეკუთვნოდა მფლობელს, მეორეთაგან—სანახევროდ), „სამამულო“ ანუ „სამკვიდრო“ (სამემკვიდრეო მფლობელობაში გარდამავალი) და სხვ.³

სახარაჯო ქვეყნის მფლობელი მხოლოდ დაწესებული გადასახადებით სარგებლობდა და თვითონ მიწაზე მსხდარ მწარმოებელ მოსახლეობაზე (გარკვეულ დრომდე მაინც) ხელი არ მიუწვდებოდა. ასეთივე ვითარება უნდა ყოფილიყო „სანახევროდ“ გაცემულ მიწებზეც. საზოგადოდ კი სახელმწიფო მიწებზე „რენტა და გადასახადი ერთმანეთს თანაემთხვეოდა“.

X—XII საუკუნეებში მიწისმფლობელობის მთავარ და წამყვან ფორმას პირობითი მიწისმფლობელობა წარმოადგენდა. ამავე დროს წარმოდგენილი იყო „სამამულო“ ანუ „სამკვიდრო“ მსხვილი მიწისმფლობელობა.

სამემკვიდრეო მფლობელობაში გარდამავალ მიწისმფლობელობას აპირობებდა ის, რომ „ფართოდ იყო გავრცელებული იმუნიტეტი („შეუვალობა“, „თავისუფლება“). განთავისუფლება ამა თუ იმ სახელმწიფოებრივ ვალდებულებათა და გამოსაღებთაგან. შეუვალობით განსაკუთრებით ეკლესია-მონასტრები და მსხვილი მემამულენი სარგებლობდნენ“⁴.

მეტად ძლიერი იყო ნაწყალობე-ნაბოძები მამულების განსაკუთრების ტენდენცია. აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა: „საპატიო“ და ხშირად „ნაწყალობევი“ ქონება დროთა განმავლობაში „სამკვდროდ“ და „სამამულოდ“

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასაბ. ნაშრ., გვ. 82.

² ს. ჯანაშია, ქართული პატრიონების ბუნებისა და წარმოშობის საკითხისათვის, შრომები, II, გვ. 434.

³ იქვე.

ე. ი. თითქმის მემკვიდრეობით საკუთრებად ზღებოდა¹, სვენიბულ მეცნიერს მათი სრულ საკუთრებად გადაქცევის შემაფერხებელ გარემოებად ის მიაჩნდა, რომ „ამგვარი ქონების მემკვიდრეობის, გაყიდვის, თუ გაცვლის, ან შეწირვის— უფლება პირობად ხელშეწყობის საგანგებო ნებისდაურთველად არა ჰქონდათ და მხოლოდ „პატრონის“ „კითხვითა“ და „ნება დართვითა“ შექმლოთ შეწირათ, გაეყიდათ ან გაეცვალათ“².

კლასობრივი ან შინაკლასობრივი ბრძოლა აღებულ ხანაშიც საადგილმამულო ურთიერთობათა ნიადაგზე იყო აღმოცენებული და განვითარებული. ბრძოლა წარმოებდა, კერძოდ, მოსაკარგავეობის შენარჩუნებისა და სამამულო სისტემის გამარჯვებისათვის.

მეფის ხელისუფლება ცდილობს შეინარჩუნოს უზენაესი საკუთრება მიწაზე, დიდგვარიანი აზნაურები კი, პირიქით, ნაწყალობევის გასაკუთრებას. „მკვიდრი მამულებსათვის“ საპატიო მამულების და სახარაჯო ქვეყნის მოკიდება-მომატებას ცდილობენ. მაგ., დავით აღმაშენებლის „პოლიტიკის მიხედვით მთელი ქვეყანა უნდა სამეფო საქონებელი ყოფილიყო, რომელიც აზნაურების სარგებლობაში იქნებოდა გადაცემული პირადი სამსახურის პირობით (მოსაკარგავე)“³. აზნაურების ამის საწინააღმდეგო მისწრაფება ნაწყალობევი „მამულების“ გასაკუთრებას უკავშირებს მოსახლეობაზე ხელის დადებას. ასე რომ ბრძოლა ფაქტიურად მწარმოებელი საზოგადოებისათვის წარმოებს. მეფის ხელისუფლება ცდილობს გადაარჩინოს საშუალო და წერილი აზნაურები, მდაბიორები; ამ სოციალურ ძალებთან ერთად დაეყრდნოს ქალაქებს (საქალაქო-საევაქრო წრეებს), მაგრამ დიდგვარიანი აზნაურები, თავის მხრივ, ცდილობენ გააქარწყლონ მეფის ხელისუფლების მიერ საამისოდ მიღებული ყველა ღონისძიება.

XII საუკუნეში, როგორც ცნობილია, სახელმწიფო მიწების ფონდი განუხრელად იზრდება. საქართველომ ამ დროს მრავალი ქვეყანა შეიერთა და, ამდენადვე, გაჩნდა მიწების წყალობის წესით გაცემის ახალი წყაროები⁴. სახელმწიფოც ცენტრალისტურ პოლიტი-

¹ ივ. ჯაფარიძე, დსახ. ნაშ., გვ. 88—89.

² ნ. ბერძენიშვილი, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქ. საგარეო ურთიერთობაში, გვ. 181.

³ საქართველომ შეიერთა სახელმწიფოს ყოფილი „სამშორები“-ც. ამიტომ ბუნებრივად ისმის საკითხი შემოერთებულ ქვეყნების (უპირატესად კი მუსლიმანური ფეოდალური ერთეულების) მიწისმფლობელობის წესების თავისებურებათა შესახებ. ეს საკითხი, ცხადია, სპეციალურ კვლევა-ძიებას საჭი-

კას უკავშირებს პირობითი მიწისმფლობელობის განმტკიცებას, მაგრამ ამ პოლიტიკას უპირისპირდება დიდგვარიანი აზნაურების ბრძოლა სამამულო სისტემის გამარჯვებისათვის.

ეროვნული
კვლევის
ცენტრი

დავით აღმაშენებლის დროს ეს ბრძოლა თავის გადაწყვეტილებას შიშში შედიოდა, თამარ მეფის დროს კი ბრძოლა მოსაკარგავეობისა და მიწების უპირობო მფლობელობისათვის დიდგვარიან აზნაურთა სასარგებლოდ გადაიწყო. XII—XIII საუკუნეთა მიჯნაზე მოსაკარგავეობის მატერიალური ბაზა მკვეთრად შეიზღუდა (თამარ მეფე დაპყრობილ ქვეყნებს კი არ იერთებდა, როგორც ამას დავით აღმაშენებელი აკეთებდა, არამედ ყმადნაფიცობის საფუძველზე ძველ მფლობელებს უტოვებდა)¹; მსხვილი მოხელე-მოსაკარგავენი მემამულე აზნაურებად გადაიქცნენ და სამშაობველო ქვეყნების გასაკუთრებას შეუდგნენ. სოციალურსა და პოლიტიკურ სფეროში გასაქანო-მემამულე აზნაურებს მიეცათ, ზოლო მოსაკარგავეთა ძირითადი ფენა მათზე დამოკიდებული აღმოჩნდა. დიდებულები ცდილობენ ყმადნაფიცის მდგომარეობას მიიღწიონ, ახლა „ქართველი დიდებულები შუაზედ იდგნენ დავითის ერისთავსა (მოხელე-მოსაკარგავე) და ყმადნაფიცს (ვთქვათ, რომელიმე შირვან-შაჰი) შორის“².

დიდგვარიან აზნაურებს „თამარი უზიარებდა მეფობას და სამეფო დოვლათს: სოფლები, ციხეები, ქალაქები და მთელი ქვეყნები უხვად ეძლეოდა (რეალურად თუ ვიმსჯელებთ, თვითონ მიჰქონდათ) ამ დიდებულებს“³. მსხვილი მიწისმფლობელობა დიდგვარიანმა აზნაურებმა მარჯვედ გამოიყენეს მწარმოებელი საზოგადოების დაწვრილ აზნაურ-მოლაშქრეთა ფეოდალური დამოკიდებულების გასაძლიერებლად.

XII—XIII სს. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების რეალური პირობები მხოლოდ მსხვილ მიწისმფლობელთა წარმატებას უზრუნველყოფდა. ცნობილია, თუ როგორ მალა საფეხურს აღწევს ამ დროს სოფლის მეურნეობა (განვითარებული მელიორაციით), ხელოსნური წარმოება და ვაჭრობა. „ფეოდალურ საწარმოო ძალთა განვითარების ინტერესები მოითხოვდა მიწათმფლობელობის გამსხვილებას, მიწაზე ფეოდალური საკუთრებას საბოლოო დამყარებას“⁴. წარმატებით მთავრდება მსხვილ მიწის-

რობს. ამჟამად ზეენ გვინტერესებს მხოლოდ ქართულ ისტორიოგრაფიაში დადგენილი ფაქტები.

¹ ს. ბერძენიშვილი, დასაბ. ნაშრ., გვ. 179—181.

² იქვე, გვ. 180.

³ იქვე.

⁴ ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე, შრომები, II, გვ. 426.

მფლობელთა მისწრაფებანი ხელი დასდონ მწარმოებელ სახე-
დობის უკლებლივ ყველა ფენას, გადაიყვანონ ისინი ბატონყმობის
ულელში შებმულ გლეხობაში. „ბატონყმური ურთიერთობის“
გლეხობაზე განვრცობის ტენდენცია იზრდებოდა და ძლიერდებოდა
მე-12 საუკუნის მთელ სივრცეზე“¹.

ფეოდალური მეურნეობის სწრაფი განვითარება უპირატესობას
სამამულო სისტემას ანიჭებდა, მაღალი ფეოდალური ეკონომიკა მოი-
თხოვდა უშუალო მწარმოებლების რაც შეიძლება მეტი რაოდენობით
ჩაბმას ფეოდალის მეურნეობაში. ერთ თანამედროვე წყაროში პირ-
დაპირ არის აღნიშნული: „დიდებული აზნაურები „სიმრავლესა ერი-
სა თვისისა ზედა აღზევებულ არიან“².

აქ უნდა გავიხსენოთ კ. მარქსის ნათქვამი, რომ „ფეოდალური
მებატონის, ისევე როგორც ყოველი სუფერენის, ძლიერება დამყა-
რებული იყო არა მისი რენტის ოდენობაზე, არამედ მისი ქვეშევრ-
დომების რიცხვზე, ხოლო ეს უკანასკნელი დამოკიდებული იყო სა-
კუთარი მეურნეობის მქონე გლეხების რიცხვზე“³.

ფეოდალურ საქართველოშიც ბატონყმური მდგომარეობა აღ-
მოცენდა ბეგარიდან. აღებულ ხანაში უაღრესად განვითარებული
ჩანს გლეხის მუშაობა-სამსახურის აღმნიშვნელი „ბეგარა“ (მისი
შესატყვისია აგრეთვე „სუხრა“).

კ. მარქსი მიუთითებდა, რომ ბეგარა იშვიათად აღმოცენებულა
ბატონყმური მდგომარეობიდან, პირიქით, ჩვეულებრივ ბატონყმუ-
რი მდგომარეობა აღმოცენდებოდა ხოლმე ბეგარიდან⁴.

✦ ბეგარის ინსტიტუტის განვითარება საქართველოში გლეხთა
მიწაზე მიმავრების მკაფიო დადასტურებაა. „XII—XIII საუკუნი-
სათვის ეს პროცესი ძირითადად უკვე დასრულებულია. ფეოდალის
მიწაზედ საშვილიშვილოდ მჭდომი და მის სასარგებლოდ, ბეგარისა
და მუშაობა-სამსახურის ვალდებული მიწის მუშა არის „გლეხი გინა
ყმა“. არსებითი განსხვავება „გლეხსა“ და „ყმას“ შორის უკვე
გამჭრალია“⁵. ✦

ამიერიდან სამამულო სისტემა ქართულ ფეოდალურ სინამდვი-
ლეში მიწისმფლობელობის წამყვან და გაბატონებულ ფორმას წარ-
მოადგენდა. ✕

¹ ს. ჯაჭაშია, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე, გვ. 430.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქ. ისტორია მე-13—14 სს., გვ. 286.

³ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 901.

⁴ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, გვ. 300.

⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 288.

X მოხელეობის და მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემის გამარჯვება ქმნის პირობებს დიდებულ აზნაურთა ცალკე სოციალურ ფენად ჩამოყალიბებისათვის¹. ეკონომიურად და სოციალურად დაწინაურებული აზნაურთა ეს ფენა წარმატებით მართავს თავის ამ უპირატესობათა პოლიტიკური რეალიზაციისათვის², ამ მოვლენის გაღრმავებას თავისებურად უწყობს ხელს მონღოლთა ბატონობის დროს შექმნილი ეკონომიური და პოლიტიკური ვითარებაც, როცა საშუალო და წვრილმა ფეოდალებმა დაკარგეს მამულები, ხოლო დიდებულები (გამთავრებული ერისთავები) კიდევ უფრო გაძლიერდნენ. მაგრამ მონღოლთა ბატონობის მეორე მხარე ის იყო, რომ ფეოდალური მეურნეობის დაცემულობის პირობებში მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემა თავისი განვითარების ნორმალურ გზას ასცდა და ძირითადად ფეოდალური „სახლის“ ფარგლებში მოექცა.

XIII საუკუნემდელი მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმების გამო ასე გრძლად საუბარი იმის საჩვენებლად დაგვიჩრდა, რომ ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის განვითარების ბუნებრივ ტენდენციას, ვფიქრობთ, უნდა გამოერიცხა აგრარული ურთიერთობის ის ფორმები, რაც ჩვენ XV ს-ის დასასრულს მივიღეთ.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ სამამულო სისტემის გამარჯვების მომდევნო ხანაში მიწის ფეოდალური საკუთრება ვითარდება არა საკუთრების ინდივიდუალიზაციის გზით (რაც გვიანფეოდალური ხანის ერთი მთავარი ნიშანთაგანია), არამედ მამულების გაერთიანების და ფეოდალური სახლების განმტკიცების გზით. იქვე აღვნიშნეთ ამ მოვლენის ხელისშემწყობი შინაგანი და გარეგანი მიზეზები, რომელთა საერთო შედეგი საქართველოს ეკონომიური დაცემულობა იყო.

XIV—XV სს. საქართველოში ისეთი ვითარება შეიქმნა, რომ აკად. ივ. ჯავახიშვილმა საქართველოს ეკონომიური, სოციალური და კულტურული დაქვეითების პირობებში შესაძლებლად დაინახა ფეოდი, უკვე განვლილი სოციალური წყობილების აღდგენაც კი.

ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ამ დაშლა-დანაწილებისადმი მისწრაფების დროს სახელმწიფოებრიობის განვითარების გზა თითქოს კვლავ განვლილი უნდა იყოს ხოლმე მხოლოდ უკუქცევით მიმართულებით, იმავე საფეხურებზე თანდათან ჩამოქვეითებით, რომელიც მას სახელმწიფოს შექმნის დროს ზეაღმავლობით განვლილი ჰქონ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 286.

² იქვე.

და¹. ამ დებულებას მოსდევს შემდეგი დასკვნა: „სახელმწიფო შიდადგენელ ნაწილებად, წინანდელ სამეფოებად, და თემებად იწყება განკერძოებას: გავლენიან წრეებში და ხალხში თემობრივების ტომობრივობის გაბატონებას ველარაფერი ელობება, თვითგვარიშვილები-კი თავიანთ საგვარეულოს იგონებენ და განსაცდელ-გაჰირვების წინააღმდეგ საერთო ძალით იწყებენ ბრძოლას: გაყრილობის პროცესი შეყრილობის პროცესს უთმობს ადგილს და შესაძლებელია ასეთ პირობებში გვაროვნული წესწყობილება კი აღდგეს“².

ივ. ჯავახიშვილი, რა თქმა უნდა, მძიმე შეცდომას უშვებდა, როცა XV ს-ის საქართველოში შესაძლებლად მიაჩნდა გვაროვნული წესწყობილების აღდგენა. მაგრამ მისი გამონათქვამი, რომ „გაყრილობის პროცესი შეყრილობის პროცესს უთმობს ადგილს“ ჩვენ შეიძლება გამოვიყენოთ იმ მოვლენის აღსანიშნავად, რომელიც გზას უხშობდა მიწის ფეოდალური საკუთრების ინდივიდუალიზაციის პროცესს და განამტკიცებდა საგვარეულო მფლობელობას (საგვარეულო მამულს), მამულის საერთო მფლობელობას.

რამ განაპირობა ფეოდალური „სახლების“ გაერთიანების საპირობა?

დასმულ კითხვაზე პასუხის გასაცემად უნდა გავიხსენოთ ჩვენთვის უკვე ცნობილი შინაგანი და გარეგანი ხასიათის მოვლენები:

× „მამულების ამოპრაყება“ (XIII ს-ში და XIV—XV სს. მიჯნაზე); ძველი ფეოდალური საგვარეულოების დამცრობა (ან გადაშენება) და მათს ადგილზე ახალი ფეოდალური სახლების აღზევება; გაძულებული ფეოდალური შინა ომები ცენტრალური ხელისუფლების უკიდურესი დასუსტების პირობებში; მომთაბარეების თითქმის განუწყვეტელი შემოსევების თანმხლები მოვლენები, რაც მუდმივად ქმნიდა გაბატონებული კლასის მომთაბარული არისტოკრატიით შეცვლის საფრთხეს; საერთო ეკონომიური დაცემულობა, სოფლის მეურნეობის ტექნიკის განვითარების შეჩერება და ქალაქების დაქვეითება; განსაკუთრებით კი მწარმოებელი კლასის მკვეთრი შემცირება, რაც უშუალო გავლენას ახდენს ინტენსიური მეურნეობის განვითარებაზე და, ქალაქების დაქვეითების პირობებში, აბრკოლებს ფეოდალური რენტის უფრო მაღალ ფორმაზე გადასვლას თუ მის გაბატონებას. შემთხვევით არ აიხსნება, რომ „ლუკიანობას“ და

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 184.

² იქვე.

„ტყვეთა სყიდვას“¹ XVI ს-ის საქართველოში საჭირო ნიადაგი დაბედათ და სოციალური ურთიერთობის ეს მახინჯი გამოვლინებანი შინაკლასობრივ და კლასობრივ ბრძოლას დაუკავშირდნენ. »

ყველა ამას უნდა გამოეწვია ფეოდალური „სახლების“ გაერთიანების საჭიროება.

გვ. 100
გვ. 101

აღსანიშნავია, რომ ფეოდალური სახლების „კეთილმეზობლობა“ და მტრობა-ქიშპი „პატრონის“ (სუზერენის, მეფის) დაუკითხავად და ხშირად მისი სურვილის წინააღმდეგ ხდებოდა. ამ მოვლენის შეფასებისას ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავს: «Характерен, и лишь в этих условиях понятен, развившийся к этому времени институт добрососедства (კეთილმეზობლობა) или объединения двух феодалных «домов» (сеньорий). Такой институт был бы непонятен и ненужен при наличии сильной центральной власти, например, при Давиде (XII в.). С некоторых же пор подобный институт становится необходимым. Юридические акты этого института сохранились еще с XIII в.»². აღნიშნულს ნ. ბერძენიშვილი დასძენს, რომ საფიქრებელია დაახლოებით ამ დროისათვის (XIII ს-ის დასასრული და XIV ს-ის დამდეგი) ეს ინსტიტუტი საბოლოოდ გაფორმდა კიდეც³.

აღნიშნული მოვლენის შესაბამისად XV ს-ში წარმოიშობა თავადურ-პატრონული სახელმწიფო, რომელსაც არ განუცდია არსებითი ხასიათის ცვლილებები თვით XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ქართლ-კახეთის გაერთიანებულ სამეფოში. ამ ხნის განმავლობაში შეურყევლადაა გაბატონებული სათავადოების სისტემა, რომელიც ფეოდალური საკუთრების იმ ფორმაზეა აღმოცენებული, რომელსაც წყაროები „საერთო მამულს“ უწოდებენ⁴.

თითოეულ ფეოდალურ „სახლში“ გაერთიანებული იყო არა მარტო მამულები, არამედ ახნაურებიც, ყმა-გლეხებიც. სახლის-კაცები ერთად აწარმოებდნენ მეურნეობას და გლეხთა ფეოდალურ ექსპლოატაციას.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (რუსული რეზიუმე), გვ. 55.

² იქვე, გვ. 55.

³ დ. გვრიტიშვილი საესეებით მართებულად მიუთითებს „ფეოდალური „ოჯახის“—თავადობის წინ წამოწეას“ XIII—XV საუკუნეებში. მაგრამ ეს არ უნდა ყოფილიყო „ქართული ფეოდალური ურთიერთობის პირდაპირი განვითარების ნაყოფი“, როგორც ამას აცტარბი ფიქრობს. იხ. დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 255.

ივ. ჯავახიშვილს თავისი „ქართული სამართლის ისტორიაში“ მოაქვს „შეყრილობის წიგნების“ („ძმობის წიგნები“, „ძმობისა და სახლის კაცობის პირობები“) შინაარსი, რომელიც მას შემოთქმული დებულებების საილუსტრაციოდ სჭირდება. ¹ 1675—1685 წ. საბუთში ნათქვამია: „ესე ფიცი ^{მარქანსული} რობა მოგეც მე სარდალმან თამაზ თქვენ ჩემსა ძმასა მდივანზე ვახტანგს. ძმობისა და სახლის კაცობის პირობაზე ვიყო შენთვის კარგი და კარგის მდგომი... ჩვენი სახლი არ მოიშალოს და არ გაიყაროს, თვარადა ღწნუ ქნას, ერთობა არ მოკდეს, ჩვენ ერთმანერთს არ მოვეშორეთ და ერთნი ვიყვნეთ, რაც ან ღთითა და ან ბატონით, მომეცეს და ვიშოვო, ნასყიდს გარდა, საერთო იყოს, არც ჩემს ეამში მოგშორდე და გაგეყარო (საქ. სიძე., II, 208)¹.

1717 წლის საბუთში ვკითხულობთ: „ნებითა და შეწყვენითა ღთისათა... ესე ძმობის წიგნი მოგართვით თქვენმა ძმისწულმა დათუნამ და პაატამ თქვენ ბიძა ჩვენს იესეს, შვილსა თქვენსა ოთარსა და გერმანოზს, ასე და ამა პირსა ზედა: გაყრილი ვიყავით და ისევე ერთმანერთის თავი მოვიდომეთ და ისევე ძმათ შევიყარენით. ეს პირობა დავედევით (sic), რომ მამის მამული და ბიძის და ოთარისა ც და რაც ჩვენი მამაპაპათ მამული იყოს, ნასყიდიცა და უსყიდიცა ყველა გაგვიერთებია; რაც ერთობაში შევიშატოთ საერთო იყოს, რაც დაგვეკარგოს ისიც საერთო იყოს... ჩვენ რომ ვალი გუმართებს ოცი თუმანი, საერთოდ გადავიხადოთ, და სხვა, რაც დარჩეს, თავ-თავისთვის გადავიხადოთ. თქვენ და უკითხავად არც მამული გავსცე, არ დაგირბიო კაცი, არ გამოვიყვანო მსახური და მხლებელი; თუ პური და ღვინო გადაგურჩეს, საერთოდ მოვიხმაროთ... ყველა საერთო იყოს (საქ. სიძველენი, I, 445)².

ჩვენ განგებ მოვიტანეთ უფრო გვიანდელი (XVII—XVIII სს.) „შეყრილობის წიგნები“ იმის საჩვენებლად, რომ ეს მოვლენა საერთოდ დამახასიათებელია თვით ნაგვიანევი ხანის ფეოდალურ საქართველოსათვის, მაგრამ ჩვენ მოგვეპოვება ამაზე როგორც აღ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, გვ. 153. საბუთის დამუშავება ყველგან ივ. ჯავახიშვილს ეკუთვნის.

² იქვე, გვ. 153.

რინდელი (XV—XVI სს.), ისე გვიანდელი (XVIII ს-ის მეორე ნახევრის) „შეყრილობის“ თუ „გაყრილობის წიგნები“.

ზემოთ დამოწმებული საბუთების შინაარსის ანალიზის საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი ასკვნის: „ამნაირად გაყრილი და დატყვევებული ოჯახი ან საგვარეულო კვლავ ერთდება, მამულს აერთებს და საერთო მეურნეობის წარმოებას იწყებს. ამასთანავე სახლის, ან გვარის უფროსს ირჩევს, რომელიც ძველი დროის მამასახლისის მსგავსად საერთო საქმეებს ხელმძღვანელობს და არიგებს“¹.

ფეოდალური „სახლის უფროსის“ (თავადის—სახლის ბატონის) გვაროვნული წყობილების მამასახლისთან გაიგივება ივ. ჯავახიშვილის ერთხელ დამოლილი გვაროვნული წყობილების აღდგენა-განახლების შესაძლებლობის არგუმენტად მოჰქონდა. მაგრამ ამით იგი, რა თქმა უნდა, თავადს (სახლის უფროსს) ფეოდალური სამოსელისაგან ათავისუფლებდა და, რაც მთავარია, მხედველობის გარეშე ტოვებდა გლეხთა ექსპლოატაციის ფეოდალურ ხასიათს.

× სათავადოს არსებობის გამაპირობებელი საკუთრების ფორმები (ს ა ხ ა ს ო, ს ა უ ფ ლ ი ს წ უ ლ ო, ს ა თ ა ვ ი ს თ ა ვ ო) ფეოდალური შინაარსის მატარებელი იყო. მართალია, მათ (სათავისთავოს გამოკლებით) არ შეეძლოთ გასაქანი მიეცათ საწარმოო ძალების განვითარებისათვის, მაგრამ ამავე დროს, არ შეიძლებოდა მიეღოთ მათ ფეოდალური ურთიერთობის გამომრიცხველი ფორმა და შინაარსი. X

ივ. ჯავახიშვილი ერთ რამეში უდავოდ მართალი იყო: მამულეების ვერტიკლება და მეურნეობის საერთოდ წარმოება XV საუკუნისათვის ნიშნავდა არა ქართული ფეოდალური საზოგადოების წინსვლას, არამედ მისი განვითარების შეფერხებას. მიუღებელია და შეუწყნარებელი, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ამ მოვლენის მცდარი კვალი-ფიკაცია, მაგრამ ახსნილია თვითონ მოვლენის გამომწვევი მიზეზები (ქვეყნის ეკონომიური დაცემულობა...).

ივ. ჯავახიშვილი არსად არ ხმარობს სათავადოს ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში დადგენილი მნიშვნელობით. მას შეუმჩნეველი და, ჩანს, გაუგებარი დარჩა სათავადოს სოციალურ-პოლიტიკური და სამეურნეო სტრუქტურის ფეოდალური ხასიათი.

სათავადოების სისტემა ქართული ფეოდალური საზოგადოების ერთგვარ უკანსვლას ნიშნავდა, ოღონდ ფეოდალიზმის და ფეოდალური სახელმწიფოს არსებობის პირობებში.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 1, გვ. 156—157.

პროგრესულმა საამულო სისტემამ, ჩვენ-
თვის უკვე გასაგებ გარემოებათა გამო, ქართული ფეოდალური
საზოგადოება ფართოდ განვითარებული ინდივიდუალური მეურ-
ნეობის სტადიაზე კი არ გადაიყვანა, არამედ, ფეოდალური მეურ-
ნეობის განვითარების შეფერხების პირობებში, კარგად შეინარჩუნა
ბის სისტემას დაუკავშირა.

სამამულო სისტემა, სასაყუთრო-საბატონო მეურნეობის არსე-
ბობის აუცილებელი პირობა, გაბატონებულია XVI—XVIII საუკუნე-
ნებშიც. მაგრამ სიტყვა „მემაშულე“ (მამულის მემკვიდრეო-
ბით მფლობელის აღმნიშვნელი) გაბატონებულმა სამამულო სისტე-
მამ ვერ შეავსო XIX ს-ის სინამდვილიდან ჩვენთვის ცნობილი ში-
ნაარსით („მემაშულე“—помещик,) თუმცა სამისო ელემენტებზე
ყოველთვის, და განსაკუთრებით კი XVIII ს-ში, არსებობდა. ამი-
სათვის საჭირო იყო სამამულო სისტემის სათავადოს ფარგ-
ლებიდან გამოყვანა, უკეთ სათავადოს დაშლა¹.

1 სათავადოს მკვლევრები აღნიშნავენ, რომ „გაყოფა“ ან „გაყრა“ (სათა-
ვადოს დაქვემდებარება ჩვეულებრივი და კარგად ცნობილი ფაქტია) არ ნიშნავს
სათავადოს დაშლას (გ. ჯამბურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 12; დ. გვრიტიძე,
შვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 71). სათავადოს დაშლა არ შეიძლებოდა გამოეყენებოდა
არც სახლის წევრთა წინააღმდეგობას ფეოდალურ სახლში, როდესაც ფეოდა-
ლის სახლში ამ სახლის წევრთა წინააღმდეგობა ფეოდალურ წევრებს აღწევს,
მაშინ მათი ერთად ცხოვრება შეუძლებელი ხდება. ერთი „სახლი“ მრავალ „სახ-
ლებად“ იყოფა, ახლად წარმოიქმნება „სახლებს“ შორის ბრძოლა კიდევ უფრო
მწვავე ხასიათს იღებს“ (დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 11). ამრიგად, სათავა-
დოს დაშლა მოცემულ სოციალ-პოლიტიკურ პირობებში ფაქტობრივად შეუძლებელი
იყო. სამაგიეროდ მამულების დაფლვებას გარკვეულ ტერიტორიაზე ყოველთვის
შეეძლო ახალი სათავადოების წარმოქმნა. ფეოდალური სახლის აღზევება მამ-
ულების მომატებაზე იყო დამოკიდებული, დამცობა—მამულების მოკლებაზე.
ჩერ კიდევ XVIII ს-ის ქართულმა ისტორიკოსმა ვახუშტი ზვარცხელიანმა აღ-
ნიშნა, თუ რა მნიშვნელობა აქვს „გვარის გაუფრთხობას“ ფეოდალური სახ-
ლის ოდინდელი მნიშვნელობის შენარჩუნებისათვის. და რომ „გვარისა“ და
„შთამომავლობის“ გვერდით აუცილებელი იყო ფეოდალური სახლის საზოგა-
დოებაში „ზეით დგომის მატერიალური საფუძველი“ (ს. ჯანაშია, ვახ-
უშტი ქართული ფეოდალიზმის შესახებ, „ახალი“, 1, 1947, გვ. 2—3). ვახ-
უშტის ამ შეხედულებების წყარო ვახტანგის სამართალია (გვ. 22), სადაც პირდა-
პირ არის ნათქვამი: „როგორც კაცი მამულით, კაცობით, ბატონის სამსახურით,
მონასტრით და უფროსის კაცის მოყვასად მოკიდებით ამადღებებს, სისხლს
გაუდიდებებს, ისე გვარითა და მამულის მოკლებით სისხლს მოკლებებს“
(ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი, თინა ვენტისის გამოც., თბილისი, 1955, გვ. 55).
საინტერესოა „აწინდელი“ დღეობის თვადის განმარტებისთან დაკავშირებით
ნათქვამი: „როცა გაუყრელი ყოფილა—ციციშვილი“—ც (გვ. 35). შტრ. ვახუშ-
ტი აღწერა, სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 25.

ჯეოველ სათავადოში, როგორც არა ერთგზის აღვნიშნეთ, ფეოდალური საკუთრების სამი სახეობა იყო: 1. სახასო ანუ საერთო მამული, 2. საუფლისწულო, 3. სათავისთავო ანუ საკუთარი. **სახასო** ანუ **საერთო მამული** იყო მამული, რომელიც სახასოში იმყოფებოდა და სახასოში იმყოფებოდა.

საკუთრების თითოეული ამ სახეობის წყარო სხვადასხვა იყო: საკუთრივ საბატონო მამული, ნაწყალობევი (მეფისაგან ერთგულად სამსახურის საფუძველზე „სამამულოდ“ და „სამკვიდროდ“ მიღებული)¹, ნასისხლ-მონაგები. ნასყიდი, ნაშხითვი და სხვ.

„საერთო მამული“ შედგებოდა თითოეული სახლის კაცის „კერძო მამულისაგან“, რომელიც „სახლის“ გაყრის შემთხვევაში „ბარათში ნარგებად“ და „გამოყოლილად“ ითვლებოდა. საერთოდ კი გაყრა ქონების საუფროსო-საუმცროსოდ დანაწილების პრინციპით ფორმდებოდა.

სახასო საკუთრებაში შედიოდა: სახნავ-სათესი მიწები, საძოვრები, ტყეები ბალღენახები, გლეხები, მსახურები, აზნაურები, ჯოგები, ზეთსახდლეები, სამღებროები, საწნახელი, კალო, ციხე, მონასტერი, სასაფლაო². ყმა-გლეხების დიდი ნაწილი ჩვეულებრივ სახასო საკუთრებაში იყო წარმოდგენილი.

საუფლისწულოში შედიოდა: ფეოდალური „სახლის“ წევრების (თავადიშვილების) ოჯახების საკუთრება (სახნავ-სათესი მიწები, აზნაურები, ყმა-გლეხები)³.

სათავადოში საუფლისწულოების რაოდენობა თავადიშვილის ოჯახების რაოდენობაზე იყო დამოკიდებული. „საუფლისწულო სათავადოს ნაწილს წარმოადგენს, რომელიც მიცემული აქვს თავადიშვილის, როგორც სახარჯო ქონება. მთელი „საუფლისწულოს“ შემოსავალი ხმარდება თავადიშვილს“⁴. ამგვარადვე განმარტავს

¹ მართალია, მეფემ შეინარჩუნა მამულების მფლობელობის განახლების უფლება, მაგრამ ამ უფლების ნომინალური ხასიათი სავსებით აშკარაა. მეფეს ფაქტიურად ხელი არ მიუწედა „სამამულოდ“ და „სამკვიდროდ“ ნაწყალობევი მამულებზე. „სამკვიდროდ“ და „სამამულოდ“ ნაწყალობევის დაუნაშვებლად წართმევა. მეფეს არ შეეძლო „დაუნაშვებლად წართმევა... არიდეს ყოფილიყო“. ამ ფეოდალური პრინციპისადმი ცენტრალური ხელისუფლების და ფეოდალების დამოკიდებულების შესახებ იხ. ნ. ბერძენიშვილის დსახ. ნაშრ., გვ. 22.

² გაყრისათვის მეფის თანხმობა იყო საჭირო. აღსანიშნავია, რომ მეფეები ფეოდალური „სახლის“ გაყრელობას ცდილობდნენ.

³ Н. А. Бердзенишвили, Очерк..., გვ. 36—37; დ. გვრიტიშვილი, დსახ. ნაშრ., გვ. 271; გ. ჯამბურია, დსახ. ნაშრ., გვ. 139.

⁴ მეფის „სახლსაც“ ჰქონდა როგორც სახასო, ისე საუფლისწულო სოფლები, მამულები აზნაურებით და ყმა-გლეხებით.

⁵ დ. გვრიტიშვილი, დსახ. ნაშრ., გვ. 273.

საუფლისწულოს გ. ჯამბურია თავის გამოკვლევაში: „საუფლისწულო არის სახლის საერთო ქონების ნაწილი, რომელიც შინაწილი აქვს საუფლისწულო სახლს (ოჯახს) სარჩოდ და საცხოვრებლად“¹ ოდონდ თუ დ. გვრიტიშვილის აზრით „საუფლისწულო“² თავი-ღიშვილს „შეუძლია ყმა გაათარბნოს, გაყიდოს, გააზღებროს, მოხელე დანიშნოს, სარგო განსაზღეროს და სხვა“³, გ. ჯამბურიას დაკვირვებით „საუფლისწულოდან სახლის წევრს არც გაყიდვა შეუძლია რაიმესი და არც გააზატება სახლის სხვა წევრების უკითხავად, რადგან იგი (საუფლისწულო) არის სახლის ქონება, ნაწილი საერთო ქონებისა, რომელიც დროებით მფლობელობაში აქვს გადაცემული უფლისწულს“⁴. მაგრამ გ. ჯამბურიასაც აღნიშნული აქვს თავადიშვილის ადმინისტრაციული და სასამართლო უფლება საუფლისწულოს ფარგლებში; „საუფლისწულოს გამგებლობა და სამართლის წარმოება უფლისწულს ეკითხებოდა“⁵. ამის საფუძველზე იგი აკეთებს შეტად საინტერესო დასკვნას: „იმის გამო, რომ საუფლისწულოს ყოველგვარ საქმეს თვით უფლისწული განაგებდა, თავადიშვილის ინტერესებში უპირველეს ყოვლისა ეს საუფლისწულო შედის. შემდეგი საფეხური კი მის თვალსაწიერში არის სათავადოს ინტერესი და ბოლოს ქვეყნის ინტერესი“⁶.

სათავისთავო ანუ საკუთარი ქონება სახლის კაცის პირად განკარგულებაში იყო, მის პირად საკუთრებას შეადგენდა. ასეთი იყო ნასყიდი, ნაჯილდოები, ნამზითვი და სხვ.

ნასყიდი ყმა-მამულის გასხვისება, ყიდვა-გაყიდვა მემკვიდრეობით გადაცემა თუ ეკლესია-მონასტრისათვის შეწირვა არაფრით არ იყო შეზღუდული. ნასყიდს მეფის გარდა ვერავინ ვერავის მოუშლიდა. თვით „დანაშაულობა“შეცოდების“ შემთხვევაში მეფეს მართებდა ყმის სხვა რიგად გარდახდევინება (ვახტანგის სამართალი, § 160). მეფემ „ნასყიდი მაინც არ უნდა მოუშალოს“—ამბობს ვახტანგის სამართალი. ნასყიდი ყველაზე მტკიცე საკუთრება იყო.

ნასყიდი თავისი ბუნებით ერთგვარად განსხვავდებოდა ნაწყალობე-ნაჯილდოებისაგან და ნამზითვისაგან, რომლებიც მართალია

¹ გ. ჯამბურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 139—140.
² დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 273
³ გ. ჯამბურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 140.
⁴ იქვე.
⁵ იქვე, გვ. 141.

პირად საკუთრებაში იმყოფებოდნენ, მაგრამ მფლობელობის გრა-
კვეულ პირობას მაინც არ იყვნენ მოკლებულნი. რა თქმა უნდა, სხვა
საკითხია, თუ როგორ ხორციელდებოდა ეს პირობა პრაქტიკაში.

ამრიგად, სათავისთავო ანუ საკუთარი სახლის საერთო მფლობელობაში
ბიდან იყო გამოთიშული და სახლის მეურნეობის მაგიერ ინდივი-
დუალურ მეურნეობასთან იყო დაკავშირებული. სათავისთავო (გან-
საკუთრებით მისი მთავარი ელემენტი „ნასყიდი“) ფეოდალური
საკუთრების ყველაზე პროგრესული ფორმა იყო. ამიტომ სათავა-
დოების ყველა მკვლევარი „სათავისთავოში“ ხედავს სათავადოების
დაშლის ხელის შემწყობ პირობას¹. მართლაც სათავადოს დაშლა
შეეძლო მხოლოდ სათავისთავოს განვითარებას, მისი ხვედრითი
წონის გაზრდას ფეოდალური სახლის წიაღში. ასეთ როლს სათავის-
თავო უქვევლია ასრულებდა კიდევ, „მაგრამ მფლობელობის ეს
ფორმა იმ ძალით ვერ განვითარდა, რომ სათავადო დაერღვია“².

▶XVI—XVIII საუკუნეებში, როგორც ეს თავის ადგილზე აღე-
ნიშნეთ, საერო ფეოდალების სათავადოსთან ერთად არსებობდა
საეკლესიო სენიორიაც. თუ სათავადოს სათავეში სახლის უფროსი
(თავადი) იდგა, საეკლესიო სენიორიის სათავეში კათალიკოსი და
ეპისკოპოსები იდგნენ. ასეთი მსხვილი საეკლესიო საფეოდალოები
იყო მცხეთა, გელათი, ბიჭვინთა, ალავერდი, შიომღვიმე და სხვა.

საეკლესიო სენიორია და, საზოგადოდ, საეკლესიო-სამონასტრო
მიწისმფლობელობა შედარებით ნაკლებ არის შესწავლილი
ქართულ ისტორიოგრაფიაში (მხედველობაში გვაქვს ნაგვიანევი შუა
საუკუნეები). ეს მნიშვნელოვანი ხარვეზი ნაწილობრივ შეივსო
მხოლოდ ბ. ლომინაძის მიერ ნიჭიერად დაწერილი გამოკვლევებით.

¹ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 273—275; გ. ჯამბურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 140—141.

² დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 275. სათავისთავოს განვითარებისათვის აუცილებელი იყო ხანგრძლივი მშვიდობიანი ცხოვრების პირობები, რასაც XVI—XVIII სს. ფეოდალური საქართველო მოკლებული იყო და რასაც თავის მხრივ, გამოირიცხავდა ქვეყნის მტრული გარემოცვა საუკუნეების მანძილზე. სათავადოს დაშლის შინაგანი პირობები მეტისმეტად იყო შეზღუდული. ცნობილია, რომ სათავადოების სისტემა მოისპო მხოლოდ საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ. სამწუხაროდ, ეს მეტად მნიშვნელოვანი მოვლენა სპეციალურად არაის შესწავლია. თუმცა აღნიშნულია, და ისიც მხოლოდ გაცხრობით, რომ სათავადოების რღვევის „განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობები მხოლოდ XIX საუკუნეში შეიქმნა“. იხ. დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 275.

³ ბ. ლომინაძე, სამწიგნლო XIII საუკუნეებში, „მომომხილველი“, I, გვ. 309—332; მისივე, ფეოდალური მეურნეობის ორგანიზაციის ისტორიიდან

7

საეკლესიო მიწისმფლობელობის ფორმები (სამწირველო, საწინამძღვრო და სხვ.) მის შესწავლილი აქვს ეკლესია-მონასტრების გლეხთა ფეოდალურ ექსპლოატაციასთან მჭიდრო კავშირში გამოკვლევებში გარჩეულია ეკლესიის მღვდელმთავართა პოლიტიკური ძალაუფლების მატერიალური საფუძვლები და დახასიათებულია ეკლესია-მონასტრების ფეოდალური ორგანიზაციის სოციალური სტრუქტურა.

სათანადო დოკუმენტების ისტორიულ-კრიტიკული ანალიზის საფუძველზე ბ. ლომინაძეს აღნიშნული აქვს, რომ „საწინამძღვროებად“ დაშლილ საეკლესიო სენიორიაში უკვე ფაქტიურად ორგვარი ქონებაა: „სახასო“, რომელიც მთავარ ეკლესიას ეკუთვნის, და „საწინამძღვრო“-„საეკვდერო“, რომელიც „საწინამძღვროს“ ეკუთვნის¹. აღნიშნულია ამ მოვლენის განვითარების ხანა: XIV—XV საუკუნეები.

ბ. ლომინაძე საწინამძღვროების წარმოშობას ორგანულად უკავშირებს ფეოდალური დაშლილობის საერთო პროცესს. მისი საამისო დასკვნები საფუძველს გვაძლევს აღვნიშნოთ, რომ აღებულები ხანის საქართველოსათვის დამახასიათებელი სოციალ-პოლიტიკური მოვლენები, ჩანს, ანალოგიურ გამოვლინებას პოულობენ საეკლესიო-სამონასტრო მიწისმფლობელობაშიც. თუმცა რა თქმა უნდა იმ თავისებურებებით, რომელიც ეკლესია-მონასტრების ორგანიზაციული ბუნებიდან გამომდინარეობდნენ.

ბ. ლომინაძის დაკვირვებით: „საწინამძღვრო-ეკვდერი ცალკე სამეურნეო ფეოდალური ორგანიზაციაა საეკლესიო სენიორიის შიგნით. „სამწირველოდან“ საწინამძღვროს ჩამოყალიბების პერიოდი დაახლოებით XV—XVI საუკუნეებიდან იწყება (პირველ საწინამძღვროებს ვიცნობთ მცხეთაში). ეს პროცესი კარგად ეფარდება ქვეყნის საერთო განვითარებას. ბუნებრივია, ფეოდალური დაშლილობა თანაბარი პროცესით განვითარებულყოფიერ საერო და საეკლესიო მიწისმფლობელობის სფეროში... ამ პროცესმა საეკლესიო სფეროში საწინამძღვრო წარმოიშვა. საწინამძღვრო საუფლისწულოს ერთგვარი ანალოგიაა“².

გვიანფეოდალურ საქართველოში, მის. საქ. და კავკას. ისტორიისათვის, ნაქ. 30, გვ. 101—114; მისივე, ფეოდალური მიწისმფლობელობის ისტორიიდან (საწინამძღვრო), მის. საქ. და კავკას. ისტორიისათვის, ნაქ. 31, გვ. 145—157.

¹ ბ. ლომინაძე, ფეოდალური მიწისმფლობელობის ისტორიიდან (საწინამძღვრო), გვ. 145.

² ბ. ლომინაძე, დასაბ. ნაშრ., გვ. 155—156.

საეკლესიო სენიორიის „სახასო“ უფრო ვრცელი და მდიდარი ქონების მომცველი იყო (მამულები, საბაჟოები, ღუქნები, წესმულები, ყმა-გლეხები, აზნაურები, ვაჭრები, ხელოსნები და სხვ.)¹ რე „საუფლისწულო“. მაგრამ ბ. ლომინაძეს შენიშნული აქვს, რომ ქონების გაზრდის დიდ მიდრეკილებას ამჟღავნებს საწინამძღვროც². „წინამძღვრის საქმიანობა სამეურნეო-სამამულო ხაზით ამ პერიოდისათვის განსაკუთრებით გაზრდილია. წინამძღვარი განაგებს ეკლდერის შემოსავალ-გასავალს, ყმათა ბეგარა-სამსახურს და ა. შ.“³. წინამძღვრის მოხელენი არიან: „მოურავი, მღვდელი, რომელსაც საწინამძღვრო სოფლის ხასადრობა და მეღალობაც უკავია“. მოურავების და სხვა მოხელეების მოქმედების სარბიელი სოფლებია⁴. აქ წინამძღვრის მოხელეები ბატონყმურ რიგს იცავენ და გლეხთა ექსპლოატაციას ახორციელებენ.

საეკლესიო სენიორიის ყმა-მამულის ზრდის წყარო უპირატესად შეწირული მამულები იყო. შემწირველები გარკვეულ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ შეწირულ მამულებთან (და ზოგჯერ, დაღორბევა-გაჭირვების შემთხვევაში, გამოწირვასაც ცდილობდნენ). მაგრამ ჩვენთვის საინტერესოა არა საერო ფეოდალების ეკლესია-მონასტრებთან დამოკიდებულების ფორმები, არამედ ქართული საეკლესიო მიწისმფლობელობის თავისებურებების ჩვენება აღმოსავლურ საეკლესიო მიწისმფლობელობასთან („ვაკუფი“) შესადარებლად. ერთიე და მეორეც მსხვილ ფეოდალურ ორგანიზაციას წარმოადგენდნენ, ხასიათდებოდნენ მკვეთრად განვითარებული ფეოდალური იმუნიტეტით, მაგრამ როგორც ორგანიზაციული აღნაგობით, ისე ფეოდალურ ურთიერთობათა თავისებურებებით ერთმანეთისაგან მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდნენ.

საქართველოში ეკლესიას, ისევე როგორც მეფეს და თავადებს, საკუთარი აზნაურები და ყმა-გლეხები ჰყავდა. საეკლესიო სენიორიაც მიწის ფეოდალური საკუთრების დაახლოებით ისეთსავე ფორმებზე იყო აღმოცენებული და განვითარებული, როგორზედაც ფეოდალების სათავადო. მცხეთის საეკლესიო სენიორიის მაგალითზე შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ საეკლესიო სენიორიაშიც ისეთივე მოხელეები იყვნენ, როგორიც ყველა სათავადოში: სახლთუხუცესი, მდივანი, მეღვინეთუხუცესი, მოურავები და სხვ. მოხელეებად ეკ-

¹ ბ. ლომინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 148.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

ლესიის აზნაურები იყვნენ. საეკლესიო სოფლებშიც აზნაურ მოურავების საშუალებით წარმოებდა ყმა-გლეხების ფეოდალური გესპლოატაცია.

შეიძლება დავასკვნათ: სათავადოში გაბატონებული საკუთრების ანალიზი გასაგებსა ხდის, თუ რით არის გაპირობებული თავადის სენიორული უფლებები. ყველა ეს ელემენტი ფეოდალური თვისებისაა და, რა თქმა უნდა, არ სცილდება ფეოდალურ ურთიერთობათა ფარგლებს, როგორც ამას ივ. ჭავჭავაძის ფიქრობდა. პირიქით, სათავადოში მკვეთრად იჩენს თავს ფეოდალური საკუთრებისათვის საერთო დამახასიათებელი მფლობელობის დანაწევრებულობა (*dominium divisum*)¹. ფეოდალური რენტის მიმთვისებლად აქ ყველა ფეოდალი (თავადი, თავადიშვილი, აზნაური) გვევლინება, მაგრამ აზნაურის თავადის (სენიორის) მიმართ ვასალური დამოკიდებულება საადგილმამულო ურთიერთობის ნიადაგზეა აღმოცენებული.

¹ ფეოდალური საკუთრების დანაწევრებულობის თეორიების ვრცელი დამსათხება და ამ კონცეპციის დასაბუთების არგუმენტები მოტანილია ა. ვენედიკტოვის გამოკვლევაში (А. В. Венидиктов, Государственная социалистическая собственность, М.-Л., 1948, გვ. 164—231). ა. ვენედიკტოვის აზრით, საკუთრება დანაწილებულია არა მარტო ფეოდალების კლასის შიგნით, სენიორსა და ვასალებს შორის, არამედ ფეოდალ-შემამულებსა და დამოკიდებულ გლეხებს შორისაც. იგი გამოირჩევა მხოლოდ ყმა-გლეხების მიწაზე საკუთრების უფლების არსებობას, მაგრამ სცნობს ამ უფლებას დამოკიდებულ გლეხებს კატეგორიების მიმართ. მიწის ფეოდალური საკუთრების დანაწევრებულობის კონცეპციას («расчлененность собственности на землю») იზიარებდა და იცავდა აკად. ბ. გრეკოვიც, კერძოდ მიწის საკუთრების დანაწევრებას ფეოდალებსა და გლეხებს შორის XV ს-ის დამლევის ნოვგოროდის მიწაზე, სადაც «Крестьяне, как правило, прочно сидят на земле своих делов и отцов и в то же время вынуждены признавать над собой власть стоящего над ними мощного слоя привилегированных собственников, утвержденных в правах государством. Таков характер феодальной собственности во всех странах мира» (Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, М.-Л., 1946, გვ. 484, აგრეთვე გვ. 619). მიწის ფეოდალური დანაწევრებულობის კონცეპციას ფარუფეს ლ. დემბო (იხ. Л. И. Дембо, Земельные правоотношения в классово-антагонистическом обществе, Л., 1954, გვ. 86—87, 100—101, 192—193; სპეციალურად კი სტატიაში: Л. И. Дембо, Юридическая природа феодальной земельной собственности, Ученые записки ЛГУ, № 146. Серия юридических наук, вып. 1, გვ. 371—391). ლ. დემბო ფარუფეს მიწის ფეოდალური საკუთრების დანაწევრებას როგორც ფეოდალების კლასის შიგნით, ისე განსაკუთრებით ფეოდალებსა და გლეხებს შორის. რადგან ამით იგი, მისი სიტყვით სრულიად აბსტრაგირებული ხდება.

გ. აკოფაშვილი, რომელსაც სპეციალურად აქვს შესწავლილი აზნაურის უფლებრივი მდგომარეობა XV—XVIII საუკუნეებში, აღნიშნავს, რომ თავადის აზნაურთან დამოკიდებულებაში თავის საკუთრების ის ფორმა, რომელიც იურიდიულ ლიტერატურაში ნაწევრებული საკუთრების (*dominium divisum*) სახელწოდებით არის ცნობილი¹.

აზნაურის ყმობისა და ერთგულებით სამსახურის პირობა „სამკვიდროდ“ და „სამამულოდ“ ნაწყალობევი მამულია. „ასეთი „მკვიდრი მამულით“ მსახურებს ყმა პატრონს. ერთგულებით სამსახური პირობაა „მამულის“ მიღება-ჭონებისა. პატრონი მოვალეა ერთგული სამსახურის „სანუქფოდ“ წყალობა უყოს ყმას“². ნ. ბერძენიშვილი კონკრეტულად ამას თავადის „სამსახურთან“ დაკავშირებით აღნიშნავს, მაგრამ ეს შეიძლება თამამად გავავრცელოთ თავადის აზნაურებზეც, რომლებსაც „ერთგულებით მსახურებისათვის“ მამულები აქვთ ნაწყალობევი.

მეფის, თავადების და ეკლესიის აზნაურების სამსახური ერთნაირი იყო, ერთი და იგივე ფუნქციის მატარებელი (პატრონის ხლება მშვიდობიანობის დროს, მის რაზმში ომში მონაწილეობა, პატრონთან ერთად მეზობელი „სახლების“ წინააღმდეგ გამოსვლა— მეფის ნადირობაზე ყოფნა, საპატიო სამსახური პატრონის კარზე, სოფლების, გლეხების მოურაობა...)³. ოღონდ თავადების და ეკლესიის აზნაურებთან შედარებით მეფის აზნაურები უკეთეს პირობებში

კლასობრივ ურთიერთობათაგან, ფეოდალური საკუთრების ექსპლოატატორული არსისაგან. ლ. დემბო ფეოდალური საკუთრების უფლების სუბიექტად სცნობს მხოლოდ ფეოდალ-მემამულეს, რომელიც ფეოდალური კიბის ყველა საფეხტრზე იმყოფება (Л. И. Дембо, Юридическая природа феодальной земельной собственности, გვ. 390). მაგრამ არც ფეოდალური საკუთრების დანაწევრებულობის თეორიის მომხრენი და არც მოწინააღმდეგენი არ უარყოფენ, რომ ფეოდალური საკუთრება, მისთვის დამახასიათებელი შეზღუდულობის გამო განსხვავდება როგორც მონათმფლობელური, ისე ბუჩქეთაზეული „წმინდა საკუთრებისაგან“. ჩვენთვის ამგამად მთავარია არა ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის იურიდიული ფორმები, რომელთა წარმატებით შესწავლა სპეციალისტ იურისტების საქმეა, არამედ მათი რეალური ეკონომიური შინაარსი.

¹ გ. აკოფაშვილი, აზნაურთა უფლებრივი მდგომარეობის საკითხისათვის XV—XVIII სს. საქართველოში, მასალები საქ. და კავკას. ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, 1955, გვ. 88—89.

² ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, გვ. 21.

³ Н. А. Бердзенишвили, Очерк..., გვ. 38.

იმყოფებიან. მათ ეკონომიური გაძლიერების და სოციალური აღ-
გების მეტი შესაძლებლობა ჰქონდათ.

აზნაურის ყმა-მამული საკუთრების ხასიათის მიხედვით შეიძლება
ნაირად ნაწილდებოდა: 1. სამკვიდრო ყმა-მამული,
2. ბატონისაგან ნაწყალობევი და 3. ბატონისაგან
დამოუკიდებლად ნაშოვნო, პირადი გარჯით
შეძენილი ყმა-მამული (ნასყიდი, ნასისხლი, ნამზითვი,
ნაჯილდოები...)¹.

აზნაურის ყველაზე მტკიცე საკუთრება ნასყიდ-ნამზითვი და
ნასისხლ-ნაჯილდოები იყო. მას არ ჰქონდა სამკვიდრო და ნაწყალო-
ბევი ყმა-მამულის გასხვისების, გაყიდვის, ანდერძით გადაცემის ან
შეწირვის უფლება ბატონის ნებართვის გარეშე². ბატონისაგან
წასვლის შემთხვევაში აზნაური „თავის ძველ ბატონთან სტოვებს
როგორც მისგან წყალობის სახით მიღებულ ყმა-მამულს, ისე თავის
სამკვიდრო ყმა-მამულსაც, მაგრამ საკუთრების უფლებას ინარჩუ-
ნებს თავის ნასყიდ ყმა-მამულზე“³. საინტერესოა, რომ თავადები
ცდილობენ ხელი დასდონ აზნაურის ნასყიდ ყმა-მამულსაც, გააერ-
ცელონ თავიანთი უფლებები აზნაურის ამ სახის საკუთრებაზეც⁴.

გ. აკოფაშვილის დაკვირვებით თავადების საამისო ღონისძიე-
ბანი მიზნად ისახავს საერთოდ აზნაურის წასვლის აღკვეთას⁵. წასუ-
ლი აზნაური ან მეტოქე თავადს უნდა მისვლოდა ან მეფეს. თავადი-
სათვის განსაკუთრებით მიუღებელი იყო მისი აზნაურის მეფის აზ-
ნაურობაში გადასვლა.

თავადების აზნაურებისათვის მეფის აზნაურობაში გადასვლა
მიზიდაველი იყო მრავალი გარემოების გამო. სათავადოში აზნაურე-
ბის ეკონომიური გაძლიერების პირობები მეტისმეტად იყო შე-
ზღუდული. მათ განკარგულებაში საექსპლოატაციოდ იყო გლეხების
უმნიშვნელო რაოდენობა. ამიტომ თავადის აზნაურისათვის რენტის
განუსაზღვრელად გაზრდა შეუძლებელი იყო⁶. ამავე დროს, მატერი-
ალურად შევიწროებული ბატონი შემოსავლის გაზრდის მიზნით
ახალ გადასახადებს აკისრებს (მუდმივს ან ერთდროულს) არა მარტო

¹ გ. აკოფაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 89—92.

² იქვე, გვ. 94.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 96.

⁵ იქვე, გვ. 97—109.

⁶ Н. А. Бердзенишвили, Очерк..., გვ. 39.

საკუთარ, არამედ თავის აზნაურის გლეხებსაც¹. ვასაგებია, რომ აზნაურის გლეხთა რაოდენობა არ იზრდება, პირიქით ორმაგი რენტით გაძარცვულ-გალატაკებული მათი გლეხები თანდათან გადაშენების გზაზე არიან შემდგარნი, ანდა გარბიან².

ეროვნული
მემკვიდრეობა

შედარებით უკეთესი პირობები, როგორც აღვნიშნეთ, შეუძინა აზნაურებსა ჰქონდათ. „სახასო აზნაურები და მსახური გლეხები მეფის პირად შემადგენლობაშიც არიან“ . ამიტომაც, რომ დიდგვაროვან ფეოდალურ „სახლებს“ არ მოსწონთ მეფის აზნაურების გაძლიერება. ეკონომიურად გაძლიერებული მეფის აზნაური, რომელიც ზოგჯერ თავადთა მიწების და გლეხების ყიდვასაც ახერხებს, სოციალურადაც წინაურდება³. მეფის აზნაურის მიერ ახალი სოციალური მდგომარეობის მოპოვება და ახალი სათავადოს შექმნა დაფუძნებული იყო ტერიტორიულ ნიშანზე, ფეოდალური საკუთრების აღწერილ ფორმებზე („გვარის“ აღზევების და სისხლის გადიდების მატერიალური საფუძველი), აზნაურების და ყმა-გლეხების რაოდენობაზე.

მაგრამ ახალი სათავადო, რა თქმა უნდა, ვერ შეუქმნიდა ახალ საფუძველს მეფის ხელისუფლების განმტკიცებას (ამგვარი როლი არ შეიძლებოდა შეესრულებინათ არც XVIII ს-ის მეორე ნახევარში წარმოშობილ ე. წ. „ახალ თავადებს“). უფრო პროგრესული იყო აზნაურების და გლეხების მეფის სახასოში გადასვლა, რაც განსაკუთრებით XVIII საუკუნისათვის იყო დამახასიათებელი. ამ ნიადაგზე მიმდინარეობდა ბრძოლა მეფის ხელისუფლებასა და თავადებს შორის. ბრძოლა წარმოებდა აზნაურებისათვის, მეტადრე ყმა-გლეხებისათვის⁴.

აზნაურები დაინტერესებული იყვნენ მეფის ხელისუფლების განმტკიცებით, თავადების უფლებების შეზღუდვით. მაგრამ მათი ეკონომიური და პოლიტიკური წონა ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებაში

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерк..., გვ. 39.

² იქვე.

³ ნ. ბერძენიშვილი ყველა ამის გამო აღნიშნავს: «Со злобою и с завистью смотрят они на этих «бездельных», закулакивших у них землю и крестьян, таким образом, за счет их обеднения спешащих сколотить достаточное для тавада состояние, и потом, в соответствующий момент, вымолить у царя официальное подтверждение своего нового социального положения». Н. Бердзенишвили, Очерк..., გვ. 39.

⁴ Г. Наталов, Крестьяне сахасо, Мასალები საქ. და კავ. ისტორიისათვის, ნაგვ. V, 1937.

დღეებში მეტისმეტად სუსტი იყო იმისათვის, რომ მათი მიხედვით ბანი ამ მიმართულებით გადამწყვეტი მნიშვნელობისა უკონკრეტული.
აზნაურების წამოწევა პოლიტიკურ სარბიელზე მეფის მხარეს სუფლებას არ შეეძლო ისეთ პირობებში, როცა მთელს საქართველოში ფაქტიურად თავადების „მამულების ჯამს“ წარმოადგენდა. კიდევ მეტი: მეფის ხელისუფლებისათვის ადვილი არ იყო დაეკმაყოფილებინა თვით აზნაურების მეფის სახასოში გადასვლის სურვილი¹. განსაკუთრებულ შემთხვევაში, და ისიც მხოლოდ დამანაშავე თავადის დასასჯელად, მეფის ხელისუფლება ბედავს ჩამოართვას მას აზნაური². საინტერესოა, რომ მეფე (უფრო გვიან აგრეთვე თავადები) ცდილობს გამოიყვანოს აზნაურები დაბალი სოციალური ფენებიდან, გაააზნაუროს გლეხთა ფენიდან გამოსული პირები ეპოქის შესაფერისად თავის გამოჩენის ნიშნის მიხედვით...³

ამრიგად, XVI—XVIII სს. საქართველოში გაბატონებულ სამამულო სისტემას, თავისი წარმოშობით და ხასიათით უეკველად პროგრესულს, ზემოთ აღნიშნულ და აღწერილ გარემოებათა გამო, არ შეიძლებოდა შეექმნა საზოგადოებრივი და სამეურნეო განვითარების პირობა. საამისოდ საჭირო იყო ხანგრძლივი მშვიდობიანი ცხოვრება. დამახასიათებელია, რომ ეკონომიური და სამეურნეო აღმავლობა შეინიშნება მხოლოდ ხანმოკლე შესვენების პერიოდებში, როცა არც ომი იყო და არც რბევა-თარეში. მაგრამ განვითარება ამ მიმართულებით კვლავ ფერხდება დამპყრობლების შემოსევების წყალობით.

სამამულო სისტემა ფეოდალური „სახლების“ შიგნით მოქცეა, იგი შეუთავსდა ფეოდალური საკუთრების იმ ფორმებს (სახასო, საუფლისწულო, სათავისთავო), რომელთაც მტკიცე საფუძველი შეუქმნეს სათავადოების სისტემის არსებობას. ამათგან ყველაზე პროგრესული მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმები „სათავისთავო“ და „ნასყიდი“, სათავადოს დაშლის პირობას რომ ქმნიდნენ, უმნიშვნელოდ იყო განვითარებულნი.

სათავადოებით მოფენილ ბარის საქართველოში ძირითადად მიწის ფეოდალური საკუთრების დასახელებული ფორმები იყო გაბატონებული. ერთგვარი ნაირსახეობა (ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს XVI ს-ის კახეთი, სადაც თავადის აზნაური არ არსებობდა) დამოუკიდებელი იყო ეკონომიურ და პოლიტიკურ პირობებზე.

¹ Н. А. Бердаенишвили, Очерк..., зб. 39.

² იმავე.

³ იმავე.

ფეოდალური მიწისმფლობელობის და მიწათსარგებლობის წესების ნაირსახეობა საქართველოშიც გაპირობებული იყო ცალკეული ეკონომიური რაიონების თავისებურებებით. ფეოდალური კუთრების შედარებით მარტივ ფორმებს ვხედავთ მთისა და დაბლობურ რაიონების ზოლში. საკუთრივ მთაში კი ისევე ძლიერია საგვარეულო ყოფა-ცხოვრება. ზოგან ბარში (იშვიათად) შემორჩენილია სათემო მიწისმფლობელობა; თუმც აქაც გლეხი მეზეგრედ არის ქცეული, მაგრამ ყველაფერი ეს არ ცვლიდა ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის საერთო სურათს.

ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობა მკვეთრად განსხვავდებოდა აღმოსავლური ფეოდალური მიწისმფლობელობისაგან. აღმოსავლეთის სახელმწიფოებში (ირანში, ოსმალეთში...) ფაქტურად აღდგენილ იქნა მიწის ფეოდალური საკუთრების ის ფორმები, რომლებიც მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურულ ქვეყნებში XI საუკუნემდე ერთხელ უკვე იყო გაბატონებული.

მოხელეობასთან დაკავშირებული პირობითი და დროებითი მიწისმფლობელობა ქართული ფეოდალიზმისათვის განვლილი ეტაპი იყო. ამდენადვე XVI—XVII სს. ქართული აგარაული ურთიერთობა განსხვავდებოდა როგორც ირანული, ისე ოსმალური აგარაული ურთიერთობისაგან.

3. აღმოსავლური ფეოდალური მიწისმფლობელობა

ფეოდალური ხანის მახლობელ აღმოსავლეთში ძირითადად სახელმწიფო მიწისმფლობელობა იყო გაბატონებული.

აღმოსავლური მიწისმფლობელობის დახასიათებისას კ. მარქსი შენიშნავდა: „სახელმწიფო აქ მიწის უზენაესი მესაკუთრეა. სუვერენიტეტი აქ მიწისმფლობელობაა, რომელიც კონცენტრირებულია ნაციონალური მასშტაბით. მაგრამ რადგან, ამ შემთხვევაში, არ არსებობს, არაერთი მიწის კერძო საკუთრება, მაინც არსებობს, როგორც კერძო, ისე თემობრივი მიწისმფლობელობა და სარგებლობა“¹.

აღმოსავლეთი იცნობდა მიწის უპირობო, შეუზღუდავ მფლობელობასაც. კ. მარქსი მიუთითებდა მიწის კერძო საკუთრების არ-

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. 2, გვ. 310.

სებობას ინდოეთის განსახლებურულ ადგილებში¹, მაგრამ მიწის ფერადალური საკუთრებისათვის საერთოდ დამახასიათებელი მფლობელობის პირობითობა ყველაზე მკვეთრად ფეოდალურ აღმოსავლეთში იჩენდა თავს.

ის მნიშვნელოვანი გარემოება, რომ აღმოსავლეთში მიწის უზენაესი მესაკუთრე სახელმწიფო იყო, გამორიცხავდა ფეოდალური იერარქიის არსებობას². ამით აიხსნება, რომ ფეოდალური აღმოსავლეთისათვის უცნობი იყო აზნაურთა საზოგადოებრივი ფენა.

საინტერესოა, რომ ვასალები, სუბვასალები და არიერვასალები აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი ხდება XII—XIII საუკუნეებისათვის³, როცა მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმების განვითარებამ საფუძველი დაუდო სამხედრო-ლენური სისტემის არსებობას.

მსხვილი კერძო მიწისმფლობელობის წყაროები იყო სახელმწიფო და სათემო მიწები. აღმოსავლეთშიც ფეოდალები სათემო მიწების დატაცების საფუძველზე გაძლიერდნენ. სათემო მიწების დატაცება მიმდინარეობდა უკიდურესად გამწვავებული კლასობრივი ბრძოლის პირობებში. ამას მოწმობენ გლეხთა მრისხანე აჯანყებები VI ს-ის სასანურ ირანში და VIII—IX სს. არაბთა სახალიფოში.

სახელმწიფო მიწისმფლობელობის გვერდით აღმოსავლეთში ყოველთვის არსებობდა მსხვილი კერძო მიწისმფლობელობა. მსხვილი კერძო მიწისმფლობელობა ჩვეულებრივ ვითარდებოდა სახელმწიფოს დეცენტრალიზაციის პირობებში. ცენტრალისტური პოლიტიკა კი სახელმწიფო მიწისმფლობელობის საფუძველზე ხორციელდებოდა.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXI, стр. 501.

² კ. ანტონოვას დიდ მოლოლთა სახელმწიფოს ფეოდალური ურთიერთობის ნიშანდობლივ გამოვლინებად სხვა მომენტებთან ერთად მიაჩნია შემდეგი: «Концентрация земельного фонда в руках центральной власти и, как показатель этого отсутствия феодальной иерархии: все феодалы — воиновладельцы держали свои земельные владения непосредственно от Великого Могола — правителя империи». К. А. Антонова, Очерки общественных отношений и политического строя могольской Индии времен Акбара (1556—1605), М., 1952, стр. 70—71. კ. ანტონოვა აღნიშნავს მოლოლბამდელი მიწისმფლობელობის სხვა ფორმების (ხამინდარობის) არსებობასაც, თუმცა მიწის ფეოდალური საკუთრების გაბატონებული ფორმა მაინც ვაჯირი (პირობითი მფლობელობა) იყო. იქვე, გვ. 71.

³ В. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, Л., 1941, стр. 68—84.

აღნიშნული გარემოება დამახასიათებელი იყო ფეოდალური აღმოსავლეთის უკლებლივ ყველა სახელმწიფოსათვის (არაბები, თურქ-სელჩუკები, მონღოლები, ოსმალები, ყიზილბაშები), რომელთა დამლას და დამოუკიდებელი საფეოდალოების (საამირთუბანო, საათაბაგოები, სახანოები, საფაშოები...) წარმოშობას, როგორც წესი, მიწის ფეოდალური გასაკუთრება აპირებდა.

XVI—XVII სს. როგორც ყიზილბაშურ ირანში, ისე ოსმალეთში ძირითადად სახელმწიფო მიწისმფლობელობა იყო გაბატონებული.

ირანული თიული და ოსმალური თიმარი, მართალია, სპეციფიკური თვისებების მატარებელი იყვნენ, მაგრამ ორთავე ფეოდალური ინსტიტუტი გარეგნულად მუსლიმანური იურიდიული თეორიების გარსში იყო გამოხვეული.

მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ გვაინტერესებს მხოლოდ აღმოსავლური მიწის ფეოდალური საკუთრების ეკონომიური შინაარსი, საჭიროა აგრეთვე მისი უფლებრივი მხარის გათვალისწინება.

მუსლიმანური სამართლის მიხედვით მიწის უზენაესი მესაკუთრე სახელმწიფოა (ხალიფა, სულტანი, შაჰი, ხანი...). თუმცა ამავე დროს იგი სცნობს მიწის კერძო საკუთრების ინსტიტუტსაც— „მულქს“ ანუ „მილქს“.

„მულქი“ იმთავითვე თან სდევს აღმოსავლურ ფეოდალიზმს. შინაარსობრივად მულქი მსგავსებას ამკლავებს ალოდთან. მულქის გასხვისება, ყიდვა, გაყიდვა და მემკვიდრეობით გადაცემა შეუზღუდავად წარმოებდა.

„მულქი“ დამახასიათებელი იყო ირანის და ოსმალეთის აგრარული სისტემისათვისაც.

მუსლიმანური სამართლის ნორმები მრავალნაირად აკავშირებდა საკუთრების აღმოსავლურ კატეგორიებს, უკეთ მათს იურიდიულ ინტერპრეტაციას, ადრეფეოდალური ხანის აგრარულ ურთიერთობასთან. ამიტომ ირანული და ოსმალური მიწისმფლობელობის გასაცნობად აუცილებელია ადრინდელი ვითარების გათვალისწინება.

მიწის ფეოდალური საკუთრების იურიდიული ფიქსაცია ადრეფეოდალურ ხანაში (არაბთა სახალიფოში) მოხდა. შემდეგ ეს სავალდებულო გახდა ყველა მუსლიმანური სახელმწიფოსათვის. ამიტომ თუ საკუთრების ეკონომიური შინაარსი განვითარებასა და ცვალებადობაში იმყოფებოდა, უცვლელი რჩებოდა მისი იურიდიული ფორმა.

ამით აიხსნება, რომ ირანში და ოსმალეთში მიწისმფლობელობის კატეგორიების აღმნიშვნელი ტერმინები ადრეფეოდალური ხა-

ნიდან მომდინარეობდა. აღრეფეოდალურ ხანასთან იყო დაკავშირებული მიწის საკუთრების რეალიზაციის აღმნიშვნელი ტერმინებიც, სახალიფოს მიწისმფლობელობას სწავლობდნენ ე. წ. *ჰაუარი* (Huari) და ბევრი სხვა. მნიშვნელოვანი მოსაზრებანი, დაკვირვებები და დებულებები აქვთ გამოთქმული VI—X სს. აღმოსავლურ მიწისმფლობელობაზე საბჭოთა ისტორიკოსებს ნ. პიგუ-ლევსკაიას, ა. იაკუბოვსკის, ბ. ზახოდერს. ამ საკითხის უახლესი ბურჟუაზიული გამოკვლევებიდან უნდა დავასახელოთ ფ. ლოკე-გორის, დ. დენეტის და ა. ლამბტონის ნაშრომები¹.

აღრეფეოდალური ხანის აღმოსავლური მიწისმფლობელობის ჩვენი ზოგადი მონახაზი დაფუძნებულია დასახელებული ავტორების გამოკვლევებზე.

არაბებმა ხელთ იგდეს აუარებელი მიწები დაპყრობილ ქვეყნებში. „მიწების ამოძრავება“ არაბთა პატრონობის ერთი მნიშვნელოვანი მოვლენათაგანი იყო.

გაბატონებული საგადასახადო სისტემის მიხედვით მიწები არაბთა სახალიფოში ორ მთავარ კატეგორიად იყოფოდა: 1. უშრის მიწებად და 2. ხარაჯას მიწებად.

უშრის მიწა განიხილებოდა როგორც საკუთრება, ხარაჯას მიწებში კი მხოლოდ მფლობელობა იყო ნაგულისხმევი.

უშრის პატრონი აუცილებლივ მუსლიმანი უნდა ყოფილიყო (მას მხოლოდ უშრის ანუ მეათედის გადახდა მართებდა). ხარაჯას მიწა შეიძლებოდა ქცეულიყო უშრის მიწად იმ შემთხვევაში, თუ მას მუსლიმანი (არაბი) არამუსლიმანისაგან შეიძენდა². მაგრამ ეს წესი მოქმედებდა VII ს-ის დამლევამდე, ამ დროიდან არაარაბული წარმოშობის მუსლიმანები (მავალები, არაბული ტომების კლიენტები) ვალდებული იყვნენ გადაეხადათ „ხარაჯა“ ისევე, როგორც მას „ზიმიები“ (მუსლიმანთა „მფარველობაში“ მყოფი არამუსლიმა-

¹ F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period with special reference to circumstances in Iraq*. Copenhagen, 1950; D. C. Den nett, *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*. Harvard University Press (Harvard Historical Monographs, XXII), 1950; A. K. S. Lambton *Lord and Peasant in Persia*, London, 1953.

² მიწების ყიდვა-გაყიდვა სახალიფოში თავისუფლად წარმოებდა, რადგან მიწის ყიდვა და გაყიდვა გველენას არ ახდენდა გადასახადის ოდენობაზე. იცვლებოდა მხოლოდ მიწის პატრონი.

ნები) იხდიდნენ. ეს წესი კვლავ შეიცვალა აბასელთა სახალიფოში როცა მავლები უფლებებით არაბებს გაუთანასწორდნენ.

სახალიფოში მიწები ნაწევრდებოდა მფლობელობის ფორმის მიხედვითაც: გარდა სახელმწიფო („სავაფი“) და მუსლიმანური მიწების („ჰამაათ“) მიწებისა (საკუთრების ამ ფორმის აღმნიშვნელი სახელი იყო „ფაი“ და ფორმალურად ყველა მუსლიმანის საკუთრებად ითვლებოდა), არსებობდა კერძო საკუთრებაში მყოფი მიწებიც „მულქი“-ს სახელწოდებით.

მიწა კერძო საკუთრებად გადაიქცეოდა იმ შემთხვევაში, თუ მას ვინმე მახვილით დაიპყრობდა. მიწა საკუთრებაში შეიძლებოდა გადასულიყო წყალობის წესითაც. მიწის მესაკუთრედ ხდებოდა ისიც, ვინც ვააცოცხლებდა, ე. ი. დაამუშავებდა „მკედარ“ („მავათ“) მიწას და მას მეურნეობისათვის ვარგისად გახდიდა. არაბულ-სპარსული სამართლით მიწის პატრონი იყო ის, ვინც სარწყავ არხს გაიყვანდა და მიწას ვააცოცხლებდა. წყალი აღმოსავლეთში საკუთრების აუცილებელი ელემენტი იყო.

ყველა აღნიშნული გარემოებანი წარმოადგენდნენ „მულქის“ (კერძო საკუთრების ინსტიტუტის) წყაროებს. ამიტომ „მულქის“ გასხვისება, ყიდვა-გაყიდვა და მემკვიდრეობით გადაცემა, როგორც აღვნიშნეთ, თავისუფლად შეიძლებოდა.

VII—VIII სს. „ვაკუფი“ ჯერ კიდევ არ აღნიშნავდა მუსლიმანური ეკლესიის საქონებელს. დამახასიათებელია, რომ აბუ იუსუფ იაკუბის „ქითაბ ალ-ხარაჯ“-ში (VIII ს-ის დამლევს შედგენილ იურიდიულ-ეკონომიურ ტრაქტატში) საკუთრების ეს კატეგორია არც იხსენიება. ამ დროს „ვაკუფი“ ეწოდებოდა ისეთ მიწას, რომლის დამპყრობელი მესაკუთრედ გახდომის მიუხედავად, ნებით სომობდა თავის უფლებას საკუთრებაზე, რის შემდეგაც მიწა ხდებოდა ვაკფი, ე. ი. *res extra commercium*².

მხოლოდ IX საუკუნიდან დაიჭირა „ვაკუფმა“ ანუ „ვაკფმა“ გარკვეული ადგილი მუსლიმანური ქვეყნების ფეოდალურ მიწისმფლობელობაში. გამოკვეთილი და დასრულებული სახით კი მუსლიმანური საეკლესიო მიწისმფლობელობა XI—XIII საუკუნეებში ჩამოყალიბდა. ამის მიუხედავად აღმოსავლეთშიც ფეოდალური შეუვალობა პირველად მუსლიმანურმა ეკლესიამ მოიპოვა. უხვმა შე-

¹ არაბები მკვეთრად ასტვავებდნენ ერთმანეთისაგან მახვილით დაპყრობილ მიწებს ნებით („სამშვიდობო ზელშეკრულებით“) დამორჩილებულ მიწებისაგან. პირველ შემთხვევაში მიწაზე „ხარაჯა“ იყო დაწესებული, მეორე შემთხვევაში „ფაი“.

² A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, გვ. 27.

წირულებამ (განსაკუთრებით ნაკვიანევ ხანაში, როცა ფეოდალური ფიქტიურად სწირავდნენ თავიანთ მიწებს „ვაკუფად“) მუსლიმანური ეკლესია უმსხვილეს ფეოდალურ ორგანიზაციად გადაკეთდა. აბასელთა სახალიფოში მიწები რამდენიმე კატეგორიად იყო დაყოფილი:

1. სახელმწიფო მიწები („მულქ-ი ხარაჯ“).
2. ხალიფას და მისი სახლის წევრების მიწები („მულქ-ი სულტანი“).
3. მუსლიმანური ეკლესიის მიწები („ვაკუფი“).
4. კერძო საკუთრებაში მყოფი მიწები („მულქი“)¹.

აღნიშნულ კატეგორიებს შეიძლება დავუმატოთ სასოფლო თემის მიწები. თუმც მათ, როგორც წესი, მუსლიმანური სამართალი მიწისმფლობელობის მთავარ ოთხ კატეგორიაში არ ათავსებს.

სახალიფოს ფეოდალიზაციის საკმეში განსაკუთრებული როლი შეასრულა იქტას ფეოდალურმა ინსტიტუტმა.

არაბ. „იკტა“ სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს ჩამონაჭერს, ნაკვეთს.

სპეციალურ ლიტერატურაში იკტა მიჩნეულია ბენეფიციუმის სპეციფიკურ აღმოსავლურ ფორმად (ნ. პიგულევსკაია, ა. იაკუბოვიჩი, ფ. ლოკეგორი)².

იკტამ განვითარების რთული და ხანგრძლივი გზა განვლო.

იკტას განვითარებაში მკაფიოდ გამოიყოფა სამი პერიოდი: პირველ პერიოდში (IX—X სს.) იკტა გულისხმობდა მისი მფლო-

¹ მიწისმფლობელობის მოტანილი სქემა დამახასიათებელია ფეოდალური ხანის უკლებლივ ყველა მუსლიმანური სახელმწიფოსათვის: დივანი (სახელმწიფო), ხასი (სულტნის ან შაჰის), ვაკუფი, მულქი. მაგრამ გარეგნულად მუსლიმანური სამართლის ვარსში გამოხვეული მიწისმფლობელობა თავის შინაარსს იცვლიდა სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარების ყოველ ახალ საფეხურზე. ასე, მაგალითად, უაღრესად კონსერვატიული მუსლიმანური სამართალი გამოყენებული იყო მიწის ფეოდალური საკუთრების ისეთი ფორმების მიმართ, როგორიცაა იკტა, თოელი და თიმარი, მაშინ როდესაც თითოეული მათგანი დაკავშირებულია სრულიად გარკვეულ ხანასთან, გამსაზღვრებელ სახელმწიფოს არსებობასთან და მეტ-ნაკლებად განვითარებულ ფეოდალურ ურთიერთობასთან.

² დანიელი პეცნიერი ფრედ ლოკეგორი „იკტას“ (როგორც ბენეფიციუმის სპეციფიკური აღმოსავლური ფორმის) წარმოშობას უკავშირებს ისლამის წინა-დროინდელ „ჰიმა“-ს, რომელიც სატიმო საკუთრებას აღნიშნავდა. იგი განიხილავს იკტას იმ სახეობას, რომელიც იერდიფულ ლიტერატურაში „იკტა თამლიკ“-ის სახელითაა ცნობილი და გულისხმობდა მიწის წყალობას საკუთრების სრული უფლებით. F. Lokkegaard, დასახ. ნაშრ., გვ. 15.

შელის (არაბ. „მუქტა“, სპ. „იქტადარი“) წილს მიწის მფლობელად, მის უფლებას რენტა-ხარკის გადაკვეთილ წილზე მეტად რე პერიოდში (XI—XIII სს.) სამხედრო სამსახურის პირობებში ცემულ მიწას, რამაც საჭირო საფუძველი შეუქმნა სამხედრო-ლენური სისტემის ჩამოყალიბებას; მესამე პერიოდში (XIV—XV სს.) იქტა აღწევს განვითარების ახალ უფრო მაღალ საფეხურს, რის გამოც სამხედრო ლენური სისტემა დასრულებულ სახეს იღებს და, ამასთან, ვითარდება ფეოდალური იმუნიტეტი.

XV ს-ში იქტას განვითარების შედეგი იყო „სოიურღალი“ ფეოდალური ინსტიტუტი, რომლისათვისაც XV ს-ში დამახასიათებელი ხდება ადმინისტრაციული, საგადასახადო და სასამართლო იმუნიტეტი.

ამრიგად, მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმები აღმოსავლეთში ამკლავებენ განვითარების ისეთსავე ტენდენციას, როგორც ყველა ფეოდალური ქვეყნისათვის იყო დამახასიათებელი.

არაბულ იქტას ჩვენ ვეცნობით უპირატესად აბუ იუსუფ იაკუბის (VIII ს-ის დამლევი) და კუდამას (IX ს.) „ქითაბ ალ-ხარაჯების“ და მავერდის (XI ს.) „ალ-აქჰამ ას-სულტანია“-ს მიხედვით. დასახელებულ ეკონომიურ ტრაქტატებში საკმაოდ გამჭვირვალედა გამოცემული იქტას ფეოდალური ხასიათი.

მავერდი ასახელებს იქტას ორ სახეობას: „იქტა ალ-თამლიკ“-ს და „იქტა ალ-ისთილღალ“-ს. პირველი გულისხმობდა იქტას გაცემას საკუთრების სრული უფლებით, მეორე მხოლოდ ვარკვეული წილის დადებას მიწის შემოსავალში.

მავერდი მკაფიოდ ასხეავებს ერთიმეორისაგან იქტას ამ ორი სახეობის უფლებრივ საფუძველს.

იქტა ალ-ისთილღალი აშკარად გვიანდელი წარმოშობისა ჩანს. საინტერესოა, რომ იქტას ეს სახეობა მოხსენებული არაა აბუ იუსუფის წიგნში. მართებული ჩანს ე. სიხარულიძის მოსაზრება, რომ VIII ს-ის დამლევისათვის იქტა ჯერ კიდევ არ ითვალისწინებდა უფლებას რენტა-ხარკის ვარკვეულ წილზე და რომ აბუ იუსუფის დროს იგი არ არსებობდა არც თეორიასა და არც პრაქტიკაში¹.

ფ. ლოკეგორის აზრით, „იქტა ალ-თამლიკ“ IX საუკუნემდე ვარგა ხნით ადრე არსებობს².

¹ Э. Т. Сихарулидзе, Книга ал-Харадж Абу Иусуфа Иакуба как источник по истории феодальных отношений в Халифате (автореферат кандидатской диссертации), Тб., 1955, გვ. 14.

² F. Lokkegaard, დასახ. ნაშრ., გვ. 15.

„იქტა ალ-ისთილალი“. უნდა ვიფიქროთ, ყალიბდება IX ს.ში, რადგან განვითარებული სახით წარმოდგენილია იგი X ს.ში. იანთა სახელმწიფოში (დასავლეთ ირანში).

IX—X სს. მოხელე-ხელისუფლები სარგებლობენ ხარაჯას გარკვეული წილით სარგებლობის უფლებით. ამიერიდან იქტა მოხელე-ხელისუფლებს ეძლევათ სამსახურის სანაცვლოდ ან სახელმწიფოს წინაშე დამსახურებისათვის.

მართალია, ამ დროს იქტას მფლობელს უფლება ჰქონდა აეკრიბა ხარაჯა თავის სასარგებლოდ, მაგრამ მას ჯერ კიდევ ხელი არ მიუწვდებოდა არც ნაწყალობევი მიწაზე და არც მიწაზე მსხდარ გლეხებზე. გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაცია ახლაც ძირითადად სახელმწიფოს მეშვეობით წარმოებდა, მაგრამ რამდენადაც ხარაჯას აკრების უფლება ვრცელდებოდა ნაწყალობევი მიწაზე, ამდენადვე იქტადარი მეტი ინტერესით ეკიდებოდა მას და მასზე მსხდარ გლეხებს. იქტადარები მიისწრაფვიან შემომიბტიციონ ხარაჯას შემოსავალი მთლიანად: გაისაკუთრონ მიწები და გაავრცელონ თავიანთი ძალაუფლება გლეხებზე.

იქტას განვითარებასთან დაკავშირებით პროფ. ა. იაკუბოვსკის შენიშნული აქვს ის მეტად საყურადღებო ფაქტი, რომ ფეოდალიზაციის პროცესი IX—X სს. აღმოსავლეთში მიმდინარეობს როგორც ზემოდან (იქტას საფუძველზე), ისე ქვემოდან (კომენდაციის საშუალებით)¹. კომენდაციის აღსანიშნავად იმ დროს არაბულში იხმარებოდა სპეციალური ტერმინი „ილჯა“².

ილჯას საფუძველზე წერილი მიწისმფლობელები და გლეხები თავიანთ მიწებს უქვემდებარებენ ძლიერი და მსხვილი მიწისმფლობელების მფარველობას. სუსტს ძლიერი დამცველად სპირდებოდა, მის მფარველობაში ხედავდა ხარაჯას შემცირება-შემსუბუქების საშუალებას. მაგრამ მფარველობა თანდათან იცვლებოდა უშუალო დამოკიდებულებით და თავისუფლების დაკარგვით.

¹ ა. იაკუბოვსკის სიტყვით: «Икта—это процесс феодализации как бы сверху. Навстречу этому процессу шла феодализация снизу, мы имеем в виду комендацию со стороны крестьян и мелких землевладельцев». А. Якубовский, Вопросы периодизации истории Средней Азии в середине века КСИИМК, XXVIII, 1949, გვ. 37.

² ნაწარმოებია ზნა „ლაჯა“-დან, ნიშნავს მფარველის, დამცველის ძებნას. „ილჯა“-ს მნიშვნელობის შესახებ იხ. აგრეთვე F. Lokkegaard, დახა. ნაშრ., გვ. 67.

იქტამ და ილჩამ IX—X სს. ნიადაგი მოუშადა მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების ადრეფეოდალური ხანიდან განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში გადასვლას. მაგრამ ფეოდალიზმის ზაციის პროცესის განვითარება კვლავ შეფერხდა მომთაბარე მოსევების წყალობით.

თურქ-სელჩუკების გაბატონების შედეგი XI ს-ში იყო მიწების ახალი გადანაწილება, ფეოდალური უფლებების ახალი გადაჯგუფება ახლა უკვე თურქულ-მომთაბარეული არისტოკრატის სასარგებლოდ.

თურქ-სელჩუკიანებმა მარჯვედ გამოიყენეს იქტა და გლეხთა ექსპლოატაციის სახარაჯო სისტემა.

იქტა თურქ-სელჩუკიანთა მომთაბარულ არისტოკრატის საშუალებას აძლევდა მიწაზე დაუჯდომლად წელიწადში რამდენჯერმე მიეღო ხარაჯა. იქტაში თურქ-სელჩუკიანები (ისევე როგორც კარახანიდები შუა აზიაში) ხედავდნენ სისტემატური და უეჭველი შემოსავლის საუკეთესო ფორმას¹.

გლეხთა ექსპლოატაცია სახელმწიფოს მეშვეობით თურქულ-მომთაბარეული არისტოკრატისათვის სავსებით მისაღები ფორმა იყო. იქტა მომთაბარეული ცხოვრებისა და მეურნეობის წესებს იმ მზრივაც შეუთავსდა, რომ მისი მფლობელისათვის აუცილებელი არ იყო ნაწყალობეე მიწაზე ცხოვრება. მაგრამ სახელმწიფოს მეშვეობით გლეხთა ექსპლოატაცია, ჩანს, გაგრძელდა მანამდე, სანამ სელჩუკი მიწისმფლობელები გაფეოდალებას მოასწრებდნენ.

ახლაც მოხდა ის, რაც აღმოსავლეთში წინათაც და შემდეგაც არა ერთხელ მომხდარა. ადგილობრივი ფეოდალური სინამდვილის გავლენამ კვლავ გააძლიერა იქტას განვითარების ის ტენდენცია, რომელიც ამ ფეოდალურ ინსტიტუტს უკვე X ს-ში შევნიშნეთ. XI ს-ის დამლევეს იქტადარები ხელს სდებენ არა მარტო სამსახურის სანაცვლოდ მიღებულ მიწას, არამედ მიწაზე მსხდარ გლეხებსაც.

ნიხამ ულ-მულქის „სიასეთ-ნამეში“ („პოლიტიკის წიგნში“) მოტანილია ფაქტები, რომელთა განსაკუთრებული მნიშვნელობა ფეოდალიზაციის პროცესის შემდგომ განვითარებაში ბევრმა მკვლევარმა აღნიშნა (ა. იაკუბოვსკი, ი. პეტრუშევსკი, ბ. ზაზოდერა და სხვ.).

ნიხამ ულ-მულქი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ მუქტამ მხოლოდ კანონიერი გადასახადები უნდა აკრიბოს და რომ მისი უფლება არ

¹ А. Якубовский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 40.

ერცელდება გლეხის პიროვნებაზე, ქონებაზე, ცოლშვილებზე, აგრეთვე მის იარაღებზე და მიწის ნაკვეთებზე. ამავე დროს, იგი მოიფიქრებს იმათ დასჯას, ვინც ამ წესს არღვევს¹.

მაგრამ ის გარემოება, რომ ნიზამ ულ-მულქი მისი მთავარი მიერ დახასიათებული იქნას წესის მტკიცე დაცვას და პასუხისმგებლობას აკისრებს იმას, ვინც ამ წესს არღვევს, კარგად მოწმობს, თუ რა მიმართულებით სცვლიდა თავის დამოკიდებულებას მუქტა ანუ იქტადარი მწარმოებლებთან. მართალია, ნიზამ ულ-მულქი უარყოფს გლეხთა მიწაზე მიმაგრების იურიდიულ გაფორმებას. მაგრამ საამისო პროცესი მის დროს უკვე დაწყებული ჩანს. წინააღმდეგ შემთხვევაში მას არ დასჭირდებოდა იმის თქმა, რომ იქტადარს უფლება აქვს აკრიბოს მხოლოდ კანონიერი გადასახადი² და რომ მას ხელი არ მიუწვდება გლეხის პიროვნებასა და ქონება-მეურნეობაზე; საჭირო არ იქნებოდა ამ წესის დამრღვევის პასუხისმგებლობის აღნიშვნა და დამნაშავეის დასჯის მოთხოვნა იმისათვის, რომ სხვებისათვის ეს მაგალითი ყოფილიყო. ნიზამ ულ-მულქი მტკიცედ იცავს ოფიციალურ თვალსაზრისს და ცენტრალისტური პოლიტიკის ინტერესებს, როცა ამბობს: „დაე, მუქტამ იცოდეს, რომ სახელმწიფო (მულქი) და ქვეშევრდომები (რაიათი), ყველა სულტნის საკუთრებაა“³.

ოფიციალური თვალსაზრისით იქტა ახლაც დროებითა და პირობით მიწისმფლობელობას ნიშნავდა. იქტადარი იმ დროის განმავლობაში, სანამ იგი გარკვეულ სამსახურს ასრულებდა, იღებდა მიწაზე დაწესებული გადასახადის იმ წილს, რომელიც სახელმწიფოს მისთვის ჰქონდა გადაკვეთილი. მისი უფლება ხარაჯაზე (მთლიანად ან ნაწილობრივ) წინასწარ იყო განსაზღვრული. თანამედროვე საბუთებში ხაზგასმულია იქტას კავშირი სახარაჯო სისტემასთან. მაგრამ სახელმწიფოს ღონისძიებები აწეწილი ფინანსების მოსაწესრიგებლად მოწმობენ იმას, რომ იქტადარები ცდილობენ მთლიანად

¹ Siasat Nameh, ed. Ch. Schefer, Paris, 1891, გვ. 28.

² კანონიერი გადასახადი იყო: ხარაჯა, უშრი, ვიზია, ზაქათი. მაგრამ ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებამ წარმოშვა გადასახადთა ახალი სახეობები, ფეოდალურ გადასახადთა მთელი სერია. ნიზამ ულ-მულქის მიერ აღნიშნული გარემოება, რომ იქტადარებს მხოლოდ კანონიერი გადასახადების აკრეფის უფლება აქვთ, უნდა მიუთითებდეს არაკანონიერი გადასახადების (ნაგვიანვეი ხანის ტერმინოლოგიით „ღერი-ი ჰოქმ“) არსებობაზე.

³ Siasat Nameh, გვ. 28.

მიითვისონ ხარაჯა, მიიღწიონ იტას მემკვიდრეობით და ანდერსონი გადაცემას¹.

უკვე XI ს-ში იშვიათი არ უნდა ყოფილიყო იტას მემკვიდრეობის ტრეზორები, ე. ი. ხარაჯის მიღების უფლების მიწისმფლობელობის უფლებასთან შეერთება. XII ს-ის მეორე ნახევარში, შუა აზიის შესახები წყაროების მიხედვით, იტას მფლობელობა შერწყმულია თითქმის შეუზღუდავ უფლებასთან იტას ტერიტორიის მოსახლეობის მიმართ. XI—XII სს. აზერბაიჯანში იტას მფლობელობა ფაქტიურად მემკვიდრეობითი ხდება. ამავე მიმართულებით ვითარდება იტა თურქ-სელჩუკთა მცირე აზიის სახელმწიფოში².

უშუალო მწარმოებლები, რაც დრო გადის, მით უფრო დამოკიდებული ხდებიან იტადარებზე. უკვე XI ს-ში გლეხის პირადი დამოკიდებულება თითქმის საყოველთაო ფაქტი ხდება³. მოჰამედ ბაღდადის ოფიციალურ სპარსულ დოკუმენტთა კრებულში მოიპოვება სიგელები (ფორმანები), რომელთა მიხედვით აღიარებულია იტადარების სრული განკარგულების უფლება როგორც მიწების, ისე მიწებზე მსხდარი გლეხების მიმართ. XII ს-ის დამლევეს ხორეზმ შაჰ თეჰემის მელიქ თულანშაჰისათვის ბოძებული სიგელის შინაარსიდან კარგად ჩანს, რომ იტადარს ხელი მიუწევდება გლეხის პიროვნებასა და მეურნეობაზე⁴. ამიერიდან გარეეკონომიური იძულება იტადარების ხელთ იყო, მაგრამ მათი ძალაუფლება მიწის ფეოდალური საკუთრების განვითარებულმა ფორმამ გააპირობა.

XII ს-ში იტას მფლობელები ყველგან გლეხებისაგან მოითხოვენ სამუშაო ბეგარას („სუხრა გირიფთან“)⁵. XI ს-ის ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში დამოწმებული „სუხრა“ (სპ. „ბეგარის“ არაბული შესატყვისი) იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ საამისო პროცესი XII საუკუნეზე ადრე იწყება მახლობელ აღმოსავლეთში. მაგრამ ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვაქვს არა აღმოსავლური ბეგარის „კლასიკური“ ფორმა (დამოწმებული VI საუკუნიდან), რო-

¹ საამისო მაგალითები დოკუმენტურ და ნარატიულ წყაროებიდან მოტანილია ლამბტონის წიგნში. იხ. Lambton, დასახ. ნაშრ., გვ. 65—70.

² В. Гордлевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 63, 69, 71, 73, 74, 76.

³ А. Якубовский, Вопросы первоизации истории Средней Азии в средние века, გვ. 41.

⁴ В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, წ. I, ტექსტები, გვ. 77—75. ამ სიგელის დამოწმებულ შინაარსს სხვადასხვა დროს ურადდება მიაქციეს ი. პეტრუშევსკიმ და ა. იაქუბოვსკიმ.

⁵ А. Якубовский, დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

მელიც ითვალისწინებდა გლეხთა შრომის გამოყენებას სარწყავი არხების ასაგებად, სასახლეების, ციხეების, გზების, ხიდების მშენებლობას და მისთანებს, არამედ ბეგარის გამოყენებას ფეოდალურ სასაკუთრო მეურნეობაში. ბეგარის მოთხოვნა აშკარად მსგავსდება იმ ფეოდალთა ასეთი სასაკუთრო მეურნეობების არსებობაზე.

აღებულ ხანაში მიწის ფეოდალურმა საკუთრებამ მიაღწია თავისი განვითარების ისეთ საფეხურს, რომ დღის წესრიგში დადგა ბეგარის (სუხრას) ფართოდ გამოყენება გლეხთა მიწაზე მიმავრების გზით. მფლობელების და მწარმოებლების უშუალო ურთიერთობამ (სახელმწიფოს ჩაურევლად) ახალი შინაარსით შეავსო იტას ფეოდალური ინსტიტუტი. ამ თვალსაზრისის გაგრძელება სავსებით შეესაბამებოდა ფეოდალური ურთიერთობის იმ საფეხურს, რომელსაც აღმოსავლეთმა XII—XIII საუკუნეების მიჯნაზე მიაღწია.

განვითარებული ჩანს ამ დროს აგრეთვე „მულქის“ ფეოდალური ინსტიტუტი. XIII ს-ის მოღვაწის ნასირ ედ-დინ ტუსის საფინანსო ტრაქტატში ლაპარაკია „ოქროთი ნაყიდ მულქებზე“ („მულქ-ჰაი-ე ზარხარილ“)¹. ასახელებს იგი აგრეთვე „ხ უ რ რ“-ს, რომელიც გადასახადებისაგან „დაწმენდილს“ ნიშნავს. „მ უ ლ ქ - ი ხ უ რ რ“-ის მიწა-ბაღებზე ხარაჯა არ დაიდებოდა, ყველაზე ძვირად იყიდებოდა და გადადიოდა მემკვიდრეობით². სწორედ მულქის ამ სახეობასთან ამჟღავნებს მსგავსებას ქართ. „ნასყიდი“, რომელსაც XIII ს-ის ქართული საბუთების მიხედვით „გადასახადი არ დაედებოდა“³.

„მულქ-ი ხურრი“ (მისი შესატყვისი იყო აგრეთვე „მულქ-ი ხალის“ ან „მულქ-ი ხურრი ხალის“) ჩვეულებრივ მიწის ფეოდალური გასაკუთრების განვითარების პერიოდებში პოულობდა ფართო გავრცელებას⁴.

¹ Nasir-al-Din Tusi on Finance. Persian text, English translation and commentary, ed. by M. Minovi and V. Minorsky, BSOS, vol. X, part 3, 1940, გვ. 762.

² იქვე, გვ. 760.

³ მიწის კერძო საკუთრების არსებობა და მიწების ვიდვა-გაყიდვა მონღოლებამდელ სომხეთისა და აზერბაიჯანის იმ ნაწილებში, რომლებიც სომეხი და ქართველი ფეოდალების მფლობელობის ქვეშ იმყოფებოდნენ და სადაც სომხური და ქართული ფეოდალური სამართლის ნორმები მოქმედებდნენ, ნაჩვენებია აქვს ი. პეტრუშევსკის მულქთან დაკავშირებით. И. И. Петрушевский, Очерки..., გვ. 225—226.

⁴ Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII—XIX вв., Ташкент, 1954, გვ. 233. იქვე მითითებულია საკითხის ლიტერატურა.

XIII საუკუნისათვის აღმოსავლეთში ფეოდალური განვითარების ყველა პირობა არსებობდა. ასეთ დროს მოუსწრო მას არაბებზე და თურქებზე ბევრად უფრო მძიმე მონღოლთა ბატონობამ. მონღოლთა მახლობელ აღმოსავლეთში კვლავ გადანაწილდა მიწები, მოხდა ფეოდალური უფლებების გადაჯგუფება. ხელახლად გაიზარდა სახელმწიფო მიწების ფონდი. კვლავ შეფერხდა მიწის ფეოდალური გასაკუთრების ნორმალური განვითარების პროცესი.

მონღოლთა მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში მიწების ექსპროპრიაციის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. ქვემოთ შევხერხებით მხოლოდ იქტას ინსტიტუტის შემდგომ ევოლუციაზე მონღოლთა ბატონობის ხანაში.

XIII—XIV სს. მიჯნაზე დამთავრდა იქტას სამხედრო ლენად ჩამოყალიბების პროცესი. ამავე დროს გლეხი საბოლოოდ იქნა მიმაგრებული მიწაზე და მოესპო ადგილგაანაცვლების უფლება. ხელახლად გაძლიერდა მიწის ფეოდალური გასაკუთრების ტენდენცია.

მონღოლურ-თურქულ არისტოკრატიაში თანდათან ვხა ვაიკაფა სამამულო სისტემის უპირატესობის შეგნებამ.

XIII—XIV სს. წყაროები აღნიშნავენ კონტრასტს, რომელიც არსებობდა სახელმწიფო და კერძო მფლობელთა მიწებს შორის: სახელმწიფო მიწები დაუმუშავებელი („ხარაბ“) და გლეხებისაგან დაცალიერებული იყო, კერძო მფლობელთა მიწები კი მოშენებული („აბადან“). აყრილ-გაქცეული გლეხებიც ასეთი მიწებისაკენ გარბოდნენ და სხდებოდნენ.

ყაზან-ყაენის (1295—1304) აგარაული პოლიტიკა, რომლის უმთავრეს მიზანს დაცემული სოფლის მეურნეობის აღდგენა შეადგენდა (გადასახადების მოწესრიგების გზით), იქტას მფლობელობის მთავარ პირობად აწესებდა მიწის დამუშავებას მიწაზე მიმაგრებული გლეხების საშუალებით.

ყაზან-ყაენის 1303 წლის იარლიყში ერთდროულადაა საუბარი გლეხთა მიწაზე მიმაგრებასა და იქტაზე (სამხედრო საკარგავებზე).

1303 წლის იარლიყით გარკვეული ოლქი იქტად ეძლეოდა ათას („პაზარ“) მხედარს, ე. ი. მომთაბარეთა იმ ტომობრივ ჯგუფს, რომელსაც უნდა გამოეყვანა 1000 მეომარი ფეოდალურ ლაშქარში („ჩერიქ“). წყალობის იარლიყი გამოწერილი იყო ათასისთავის ანუ ამირას სახელზე. ამირა ერთდროულად ტომის მეთაურიც იყო და სარდალიც. ამირა ასისტავების საშუალებით იქტას ტერიტორიას ანაწილებდა თანამეტომე მეომრებს შორის. ეს უკა-

ნასკნელნი კი უკვე დამოუკიდებლად ფლობდნენ იქტას ტერიტორიას. ამირას უფლება არ ვრცელდებოდა კერძო მფლობელობა და სავაჭურო მიწებზე (ე. ი. არ ქმნიდა ფეოდალურ სამფლობელოებს).¹ იმ შემთხვევაში, თუ მხედარი წესიერად არ ასრულებდა თავის მოვალეობას ანდა არ დაამუშავებდა თავის მიწას მასზე მიმაგრებული გლეხებით, მაშინ მას ერთმეოდა იქტას წილი².

მონღოლური იქტას ერთი მთავარი თავისებურებათაგანი იყო საგადასახადო იმუნიტეტი. ახლა იქტას ტერიტორიის შემოსავალზე არაერთი ბარათის გამოწერა არ შეიძლებოდა. იქტას მფლობელი მეომრების ერთადერთი მოვალეობა (სალაშქრო მოვალეობასთან ერთად) იყო 50 თავრიზული მანის (ალბათ ზორბლის) გადაცემა სახელმწიფო ამბარში³.

მიუხედავად ამისა, იქტადარების მიწები გამოთიშული არ იყო სახელმწიფო მოხელეების ზედამხედველობისაგან. ამ უკანასკნელთ (ბითიქჩიებს) ქონდათ არა მარტო იქტას ტერიტორიაზე შესვლის უფლება, არამედ მოვალენიც იყვნენ ყოველწლიურად მისულ იყვნენ იქ და მოეხდინათ რევიზია⁴. იქტას მფლობელობის წესის დარღვევად ითვლებოდა მიწის დაუმუშავებლობა, მიწაც და გლეხებიც იქტადარებს, როგორც აღვნიშნეთ, მიწის დამუშავების პირობით ეძლეოდათ.

* მიწის ფეოდალური გასაკუთრების საერთო ტენდენციამ (მთელ წინა აზიაში) XIV—XV სს. წარმოშვა სოიურღალის ფეოდალური ინსტიტუტი.

სოიურღალისათვის დამახასიათებელი საგადასახადო, ადმინისტრაციული და სასამართლო იმუნიტეტი მსხვილი მიწისმფლობელობის ნიადაგზე განვითარდა. მაგრამ სოიურღალი მონღოლური იქტას შემდგომი განვითარება იყო.

მსხვილი მიწისმფლობელობის ბუნების გასაგებად აღმოსავლეთში აუცილებლივ საჭიროა ფეოდალური მეურნეობის თავისებურების გათვალისწინება. საქმე ისაა, რომ მსხვილი მიწისმფლობელობა აქ შეთავსებული იყო წვრილ მიწათსარგებლობასთან.

საზოგადოდ მსხვილი მიწისმფლობელობის წვრილ მიწათსარგებლობასთან შეთავსება აღმოსავლური ფეოდალიზმის ერთი ნი-

¹ მონღოლური იქტა აღწერილია და დახასიათებული ი. პეტრუშევსკის და ა. ალი-ზადეს ზემოთ დამოწმებულ ნაშრომებში.

² Lambton, დასახ. ნაშრ., გვ. 90.

³ იქვე.

⁴ Н. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 157.

შანდობლივი თვისებათაგანია. იგი ორგანულად იყო დაკავშირებული მიწათმოქმედების საირიგაციო სისტემასთან, უმიწაწყლო გლეხების დიდ რაოდენობით არსებობასთან და აღმოსავლური ტიპის კაბალურ სახეობებთან.

თბილისის
ნიგელიუმის

XIII—XIV საუკუნეებშიც ფეოდალები მსხვილ მიწათმოქმედებას უთავსებდნენ წვრილ მიწათსარგებლობას¹. ისინი თავიანთ მიწებს ანაწევრებდნენ მცირე ნაკვეთებად, რომელთაც უმიწაწყლო მეთემე გლეხები ან მათი ჩამომავლები ამუშავებდნენ².

ი. პეტრუშევსკიმ ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ წყაროებში არ გვხვდება არავითარი ცნობა სასაკუთრო-საბატონო მეურნეობების არსებობისა და ამ მეურნეობებში საბეგარო შრომის გამოყენების შესახებ³.

ამ მხრივ იგი აღმოსავლეთისაგან მკვეთრად ასხვავებს საქართველოს და სომხეთის სოფლის მეურნეობას. საქართველოსა და სომხეთში, მისი სიტყვით, ფეოდალურ ურთიერთობათა ფორმები მკვეთრად განსხვავდებოდნენ იმ ფორმებისაგან, რომელნიც არსებობდნენ ირანში და მის მეზობელ ქვეყნებში⁴.

აღნიშნული გარემოებანი გვეხმარება გავერყვეთ სოიურღალის ნამდვილ მნიშვნელობაში. სოიურღალი კმნიდა მსხვილ ტერიტორიულ ერთეულს, რომლის მფლობელი (ჩვეულებრივ, მომთაბარულ ტომთა ამირა) აღქურვილი იყო აღმინისტრაციული, საგადასახადო და სასამართლო იმუნიტეტით, მაგრამ მიწის ფეოდალური საკუთრების ამ ფორმის არსებობა არ მოასწავებდა ფეოდალური მეურნეობის წინსვლას, მის განვითარებას. საინტერესოა, რომ სოიურღალები წარმოიშვნენ სამეურნეო დაცემულობის ხანაში და ყველაზე ფართო გავრცელება მათ თემურ-ლენგის და თურქმანების სახელმწიფოებში პოვეს.

„სოიურღალი“ მონღოლური წარმოშობის სიტყვაა. მონღოლურად „Saurxal“ ნიშნავს „ყოველგვარ შეწყალებას“⁵. მონღოლურ

¹ И. П. Петрушевский, «Феодалное хозяйство Рашид ад-дина», ВП, № 4, 1951, стр. 97.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 88.

⁴ იქვე, გვ. 97, შენ. 100.

⁵ В. Я. Владимирцов, «Общественный строй монголов», Л., 1934, стр. 114—115. მაგრამ XIII ს-ში (ჩინგიზ-ხანის დროს) გვხვდება „სოიურღალ-ნიში“ და არა „სოიურღალი“. შუა აზიასა და თურქთა უღელსში „სოიურღალი“

ულუსებში შემოღებულ-განმტკიცებული ეს ტერმინი მომდევნო სულთნებში (ეპოქის შესაფერისი შინაარსით) გავრცელდა სამეფო-ქასიაში, შუა აზიაში, ირანსა და ინდოეთში.

სოიურალის გარშემო ამჟამად საკმაო ლიტერატურაა გამოქვეყნებული ბობს¹ (პირველი მოსაზრებანი ამ ინსტიტუტზე 1934—1935 წწ. გამოთქვა). მაგრამ სოიურალის ჭერ კიდევ ბევრი მხარეა გასარკვევი და დასადგენი.

ი. პეტრუშევსკიმ მნიშვნელოვნად წასწია წინ სოიურალის მეცნიერული შესწავლის საქმე. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის, რომ მას სოიურალი შესწავლილი აქვს უპირატესად სომხეთისა და აზერბაიჯანის ფეოდალური მიწისმფლობელობის საკითხებთან დაკავშირებით.

ი. პეტრუშევსკის განსაზღვრით: „სოიურალისათვის ყველაზე მეტად დამახასიათებელი ნიშნებია: „მფლობელობის მემკვიდრეობითი ხასიათი და საგადასახადო იმუნიტეტი“². ამგვარადვე განსაზღვრავდა სოიურალს ვ. მინორსკიც. მაგრამ ამას ი. პეტრუშევსკიმ დაუმატა ადმინისტრაციული და სასამართლო იმუნიტეტი. სოიურალის ამგვარ განსაზღვრას იგი დამახასიათებლად თვლის XV ს-ის სომხეთის, აზერბაიჯანის და ირანისათვის. მას ხაზგასმული აქვს, რომ შავ და* თეთრ ბატკნიან თურქმანთა სახელმწიფოებში (XV ს.) სოიურალი წარმოადგენდა მიწისმფლობელობის ყველაზე მეტად გავრცელებულ ფორმას³. თურქმანი მბრძანებლები სისტემატურად აწარმოებდნენ სოიურალის ვაცემას⁴. საამისო მაგალითები ი. პეტრუშევსკის მრავლად მოაქვს სპარსული წყაროებიდან.

პირველად დამოწმებულია XIV ს-ის 40-იანი წლებისათვის (ნიზამ ედ-დინ შამი, შერეფ ედ-დინ ალი იეზდი), საკუთრივ ირანში XIV ს-ის 80-იან წლებისათვის (აბუ არ-რაზყ სამარჯანდელი).

¹ საამისო ლიტერატურა მითითებული აქვს ი. პეტრუშევსკის: И. П. Петрушевский, К истории института сойургала, СВ, VI, стр. 227, შენ. I. დამატებით შეიძლება შევუთითოთ: К. А. Антонова, Сургал в Акбаровской Индии, Ученые записки ташкентского института, II, стр. 149—156; Мелик, Очерки общественных отношений и политического строя могольской Индии времен Акбара (1556—1605), М., 1952, стр. 92—100; Н. Фильров, К вопросу о формах земельной собственности в государстве Сефевидов, Очерки по новой истории стран Среднего Востока, изд. МГУ, 1952, стр. 175—185; Ann K. S. Lambton, Two Safavid Soyurghals. BSOS, vol. XIV, part, стр. 44—54.

² И. П. Петрушевский, К истории института сойургала, стр. 245.

³ იქვე, стр. 231.

⁴ იქვე, стр. 230.

XV ს-ში სოიურღალის მფლობელები სარგებლობდნენ საჯარო-სახადო, ადმინისტრაციული და სასამართლო იმუნიტეტით¹. „ადმინისტრაციული იმუნიტეტი,— აღნიშნავს ი. პეტრუშევსკი— იმუნიტეტის ბოდა სოიურღალის საერთო წესად“².

სოიურღალის მფლობელებს უშუალოდ მიუწვდებოდათ ხელი გლეხებზე, შეეძლოთ სოიურღალის მემკვიდრეობით გადაცემა. თვით სოიურღალის მფლობელის სიკვდილით დასჯის შემთხვევაშიც კი სოიურღალი რჩებოდა მისი სახლის წევრებს ან, თუ პირდაპირი მემკვიდრე არ ჰყავდა, მის ნათესავებს. სოიურღალი, ამრიგად, ფეოდალური სახლის მემკვიდრეობით კუთვნილებას წარმოადგენდა. სოიურღალის მფლობელი მკაფიოდ გამოხატული სენიორული უფლებების მატარებელი იყო. ამან ი. პეტრუშევსკის საფუძველი მისცა დაენახა სოიურღალში გვიანდელი (მონღოლური პერიოდის) იქტას ინსტიტუტის ევოლუცია. მისი შემდგომი განვითარება. ი. პეტრუშევსკის მიხედვით: «Развитие иммунитета, сперва налогового, затем и судебно-административного, было выражением процесса роста военно-ленной системы и феодальной иерархии. Крупно землевладение было базой иммунитета, а жалованные грамоты центральной государственной власти были лишь юридическим признанием сложившихся независимом от ее воли отношений»³.

აღნიშნული პროცესის შედეგად XV ს-ში სოიურღალი იქცა მიწისმფლობელობის წამყვან და გავრცელებულ ფორმად.

ცენტრალური ხელისუფლების მიერ სოიურღალით შეწყობილი, მოვალე იყო შეიარაღებული ხლებოდა სუზერენს, გამოეყვანა მოლაშქრეთა გარკვეული რაოდენობა და პირადად მიეღო მონაწილეობა ლაშქრობაში. სხვა მხრივ სოიურღალის მფლობელები თითქმის სრული შეუვალობით სარგებლობდნენ. სახელმწიფო მოხელეებს უფლება არ ჰქონდათ ფეხი შეედგათ სოიურღალის ტერიტორიაზე სოიურღალის ყველა ფირმანს, როგორც წესი, ახლდა ფორმულა: «მათ (მოხელეებმა) კალამი და ფეხი ამოიკვეთონ (სიტყვასიტყვით: დაიმოკლონ) და გასცილდნენ იქაურობას» (ام و قلم از آنجا کوتاه و کشیدند). სოიურღალის ტერიტორია მთელ

¹ И. П. Петрушевский, К истории института сойургаала, гл. 234, 235.

² «Административный иммунитет был общим правилом для сойургаала. Это обстоятельство позволяет нам видеть в сойургаале XV в. дальнейшее развитие института икта». И. П. Петрушевский, *დასაბ. ნაშრ.*, გვ. 230.

³ И. П. Петрушевский, *დასაბ. ნაშრ.*, გვ. 235.

ოლქებს. ი. პეტრუშევსკის სიტყვით, ფაქტიურად სამთავროებს
იცავდა, თუმცა სოიურღალში ზოგჯერ მხოლოდ რამდენიმე სოფელი
ყო ნაგულისხმევი.

სოიურღალის განვითარებაში ი. პეტრუშევსკის აქვენი
აქვს ერთი მნიშვნელოვანი მომენტიც: თუ წინათ სოიურღალი ეძ-
ლეოდათ მხოლოდ სამხედრო პირებს, უზუნ-ქასანიდან მოყოლებუ-
ლი სოიურღალი ეძლევათ სასულიერო პირებსაც: სეიდებს, ყაზიბებს,
ულემებს¹. სხვათა შორის ესენი, როგორც სოიურღალის მფლო-
ბელები, 881 წ. (1476/77) მონაწილეობდნენ უზუნ-ქასანის საქარ-
თველოს წინააღმდეგ ლაშქრობაში².

უზუნ-ქასანს ეს ღონისძიება სჭირდებოდა იმისათვის, რათა
მუსლიმანური ეკლესიის ზედაფენაზე დაყრდნობით დაპირისპირე-
ბოდა აღზევებულ-გაძლიერებულ ამირებს (სამხედრო-ნომადური
არისტოკრატიის წარმომადგენლებს)³. მაგრამ მან ხელუხლებლად
დატოვა სოიურღალის ინსტიტუტი.

საეკლესიო სოიურღალი ყალიბდება XV ს-ის მეორე ნახევარ-
ში. ეს კარგად შენიშნეს ი. პეტრუშევსკიმ და ა. ბელენიციმ, მაგ-
რამ ი. პეტრუშევსკის დაუდგენელი დარჩა ამ მოვლენის ნამდვილი
შინაარსი.

საკითხის ამ მხარეს შეეხო ა. ბელენიცი⁴. მას გამორკვეული
აქვს ტერმინ „სოიურღალის“ სხვადასხვა შინაარსობლივი მნიშვ-
ნელობა XIV საუკუნიდან დაწყებული ამ საუკუნის 70-იან წლე-
ბამდე. თავდაპირველად სოიურღალი აღნიშნავდა არა მხოლოდ
მიწით, არამედ საერთოდ ყოველგვარ შეწყალებას; თემურ-ლენგის
დროს სოიურღალი სარდლებისათვის ნაწყალობევი მიწების აღმნი-
შნელი იყო; უფრო გვიან, შაჰრუხის (1407—1446) მმართველობა-
ში, უმთავრესად საუფლისწულო მიწების, შემდეგ კი სოიურღალი
იქცა სამხედრო-ფეოდალური ზედაფენის მნიშვნელოვან ეკონომი-
ურ დასაყრდენად. მაგრამ XV ს-ის 70-იან წლებიდან მოყოლებული
ყალიბდება სოიურღალის სხვა ტიპიც, რომლის მფლობელად გამო-
დიან არა მარტო სამოქალაქო აღმინისტრაციის, არამედ, უმთავრე-
სად, სასულიერო პირები.

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 230.

² იქვე, გვ. 230—231.

³ იქვე.

⁴ А. М. Белевичий, *К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (Образование института сурьяга)*, *Историк-марксист*, 1941, № 4, გვ. 43—58.

სოიურღალით შეწყალებულთა შორის ბელენიცი ალნიშნავს შიხ ულ-ისლამს, ღვრვიშთა შიხს, ყაზის, სეიდს, მუქთასიბს და სხვ. საამისო დოკუმენტების მიხედვით ბელენიცი ალნიშნავს ამ ტიპის სოიურღალები უახლოვდებიან დასავლეთ ევროპის დალიზმის საეკლესიო ბენეფიციებს. ბელენიციის დაკვირვებები, დამყარებული სპარსულენოვანი დოკუმენტური და ნარატიული წყაროების ანალიზზე, შესაძლებლობას იძლევა დადგინდეს სოიურღალის ორი ტიპი: სამხედრო და საეკლესიო.

ამჟამად საეკლესიო მფლობელობის ხასიათის მატარებელია ბიბი ჰეიბათის, შიხების მერვე იმამის ალი არ-რიზას დის, მაზარისათვის მიცემული ფირმანები. ამ მაზარის ჩვენამდე მოღწეული 10 ფირმანიდან სოიურღალი გვხვდება 4 ფირმანში. საამისო მაგალითები თვითონ ი. პეტრუშევსკის არა ერთი აქვს მოტანილი¹, მაგრამ მის გამოკვლევებში ამგვარი სოიურღალები გაიგივებულია სავაკუფო მფლობელობასთან. მისი აზრით, რამდენადაც სავაკუფო მფლობელობას თან ახლავს მფლობელობის მემკვიდრეობითი ხასიათი, სავადასახადო და ადმინისტრაციული იმუნიტეტი XVI—XVIII სს-ში იწოდება სოიურღალად. მაგრამ როცა მას აკლდა ეს ნიშნები, განსაკუთრებით სავადასახადო შეუვალობა, — ამბობს პეტრუშევსკი, — არ გვხვდება არც სოიურღალის სახელწოდება².

ამრიგად, ი. პეტრუშევსკისათვის სოიურღალი არის მხოლოდ მემკვიდრეობითი სამხედრო ლენი. ჩვენთვის საინტერესო მოვლენას იგი, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ვ. ანტონოვა, წმინდა იურიდიული თვალსაზრისით უდგება და ფაქტიურად იზიარებს ვ. მინორსკის შეხედულებას ამ საკითხზე³. ნამდვილად მახლობელ და შუა აღმოსავლეთში არსებობდა სოიურღალის მეორე ფორმა, რომელიც, ცენტრალური ხელისუფლების თაოსნობით, XV ს-ში წარმოიქმნა და განვითარდა სამხედრო სოიურღალებისადმი დაპირისპირების ნიადაგზე. აღნიშნული გარემოება გვეხმარება დავაყენოთ სოიურღალის საკითხი ისტორიულად.

ამას გარდა, ახალი ტიპის სოიურღალი (ბელენიციის გამოთქმით: «другой тип сургалов»)⁴ დაკავშირებულია არა მარტო სასულიერო პირების მფლობელობასთან, რამაც მკვლევარს შეიძლება

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 242—243.

² იქვე, გვ. 245.

³ К. Антонова, *Сургал в Акбаровской Индии*, გვ. 152.

⁴ А. М. Беленицкий, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 55.

მყისვე ვაკუფი გაახსენოს, არამედ სამოქალაქო ადმინისტრაციის წარმომადგენლების მფლობელობასთანაც. საამისო მაგალითებში მოტანილია ა. ბელენიცკის გამოკვლევაში, თუმცა იგი იქვე აღნიშნავს, რომ ახალი ტიპის სოიურტალები უპირატესად მხოლოდ სოიურტალებს ეძლეოდათ¹.

სოიურტალის ეს ახალი ფორმა, ჩვენი აზრით, გულისხმობს ფეოდალური სახლის და არა ფეოდალური ორგანიზაციის (მაგ., მუსლიმანური ეკლესიის) საკუთრებას. დამახასიათებელია, რომ სოიურტალები ეძლევათ არა მარტო ოფიციალური მუსლიმანური ეკლესიის წარმომადგენლებს, არამედ დერვიშული ორდენების შეიხებსაც; ერთი სიტყვით, ყველა იმას, ვინც თავისი მოღვაწეობით ასე თუ ისე დაკავშირებულია რელიგიასთან. კიდევ მეტი: მოიპოვება ისეთი ფორმანებიც, რომელთა მიმღებნი სულ სხვა რელიგიის წარმომადგენლები არიან.

კ. ანტონოვამ მეტად საინტერესო ინდური (სპარსულენოვანი) დოკუმენტების ანალიზის საფუძველზე დამაჯერებლად უჩვენა, რომ XVI ს-ის ინდოეთში „სოიურტალი“, როგორც წესი, გამოყენებული იყო სწორედ სასულიერო პირების მფლობელობის მიმართ, სამხედრო ლენის აღსანიშნავად კი იხმარებოდა სპეციალური ტერმინი „ჯაგირი“². ჯაგირის შესატყვისად იმავე ინდოეთში იხმარებოდა აგრეთვე „თიული“. ინდოეთის დიდ მოღოლთა სახელმწიფოში „სოიურტალი“ აშკარად დაკავშირებული ჩანს ბელენიცკის მიერ აღწერილ სოიურტალის ტიპთან. ეს იყო უპირატესად სუფიების შეიხთა და მუსლიმან სწავლულთა მიწისმფლობელობა. იმ შემთხვევაში თუ შეიხი სამხედრო პირი გახდებოდა მას ერთმეოდა სოიურტალი და ეძლეოდა ჯაგირი³. იურიდიულად სოიურტალი ინდოეთშიც ხასიათდებოდა იმავე ნიშნებით, რითაც აღმ. ამიერკავკასიაში, ირანსა და შუა აზიაში: მფლობელობის მემკვიდრეობითი ხასიათით და იმუნიტეტით.

აღსანიშნავია, რომ აქბარის (1556—1605) რელიგიური რეფორმის შემდეგ სოიურტალი ინდოეთში ეძლეოდათ არა მარტო მუსლიმანური ეკლესიის წარმომადგენლებს, არამედ პარსთა (მაზდეანელთა) და ინდური რელიგიის წარმომადგენლებსაც⁴. კ. ანტონოვა

¹ А. М. Белевизкий, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 55.

² К. Антонова, *Сурхгал в Акбаровской Индии*, გვ. 156.

³ იქვე, გვ. 158.

⁴ იქვე, გვ. 156—157.

აღნიშნავს ინდური სასოფრედალო ფირმანების შედგენილობისა და შინაარსის დიდ მსგავსებას ირანისა და შუა აზიის სოიურღალების ფირმანებთან. ამას გარდა, სოიურღალის მფლობელის, ჩვეულებრივ შვიხის, მოვალეობას ინდოეთშიც შეადგენდა ელოცნაზმის მფლობელის დღეგრძელობისა და კეთილდღეობისათვის. სოიურღალი წარმოადგენდა წერილ ან საშუალო მიწისმფლობელობას, რომლის მოცულობა დაახლოებით უდრიდა 100—500 ბიგას. ჭაგირი კი დიდად აღემატებოდა სოიურღალით გათვალისწინებული მიწის მოცულობას, სოიურღალის მფლობელი ჩვეულებრივ, ჭაგირის მფლობელებისაგან განსხვავებით, უბოვრობდა თავის სოიურღალთან¹.

სოიურღალის შესატყვისად ინდოეთში იხმარებოდა აგრეთვე არაბ. „მადად-ულ მეამ“ (ხელნაწერებში „მადად-ო-მე'ამ“), რაც ინიშნავს „ცხოვრების სახსარის გაჩენას“². ასეთი ცხოვრების სახსარი ეძლეოდათ სასულიერო პირებს, დერვიშებს, პოეტებს, მუსიკოსებს და სხვ. ტერმინი „მადად-ო-მე'ამ“ გვხვდება არა მხოლოდ ინდოეთში, როგორც ამას ანტონოვა ფიქრობს, არამედ საკუთრივ ირანელი წარმოშობის სასოიურღალო ფირმანებშიც³.

ბელენციკის და ანტონოვას შეხედულებათა სისწორეს, ჩვენი აზრით, მოწმობს ისიც, რომ ქართულ წყაროებში, განსაკუთრებით ორენოვან (ქართულ-სპარსულ) საბუთებში, გვხვდება როგორც სასულიერო, ისე საერო ფეოდალებისათვის მიცემული სოიურღალი. საქართველოს შესახებ სპარსულ საბუთებში დამოწმებული სოიურღალის მნიშვნელობა და შინაარსი შეიძლება თამამად გამოვიყენოთ აღმ. ამიერკავკასიის და შუა აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი სოიურღალის ინსტიტუტის დასახასიათებლად⁴.

საეკლესიო სოიურღალების შემოღება, უეჭველია, დაკავშირებული იყო სახელმწიფოს ცენტრალისტურ პოლიტიკასთან. ეს ჩანს იქიდანაც, რომ XV ს-ის დამლევეს ადგილი ჰქონდა თურქმანი ამირების სოიურღალების გაუქმების ცდას. 1497 წელს აჰმედ აყ-ყოინლუმ, ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების მიზნით, გააუქმა სასოიურღალო ფირმანები⁵. ამრიგად, აჰმედ აყ-ყოინლუს ხსენებულ ღონისძიებას წინ უსწრებს საეკლესიო სოიურღალების შემოღება

¹ К. Антонова, Суургал в Акбаровской Индии, стр. 168—169.

² К. Антонова, დაახ. ნაშრ., стр. 158, 169, შენ. 64.

³ A. Lambton, Two Safavid Soyurghals, стр. 45—46, 48—51.

⁴ იბ. თავი IV, § 2.

⁵ И. П. Петрушевский, Внутренняя политика Ахмеда Ак-койну, ССНА, I, Баку, 1949, стр. 144—152.

თეორბატკნიან თურქმანთა სახელმწიფოში. მაგრამ აჰმედ აყ-ყოინ-
ლუმ უფრო გადაწყვეტ ღონისძიებას მიმართა.

აჰმედ აყ-ყოინლუს აგრარულმა პოლიტიკამ მომხმარებელნი
თურქმანული არისტოკრატის უკმაყოფილება გამოიწვია. უკმაყოფილებამ
ფილო უნდა ყოფილიყვნენ მსხვილი სასულიერო ფეოდალებიც. სა-
ინტერესოა, რომ აჰმედ აყ-ყოინლუს ღონისძიება არ ვრცელდებოდა
ჩალმის მატარებლებზე (ასაბ-ი ამიბ), ე. ი. სასულიერო ფეოდალე-
ბის ზოგიერთ წარმომადგენლებზე. ამათ გამოჩაყლისის სახით მიე-
ცათ გადასახადებისაგან. გათარხნების სიგელები (ნიშანი მუაფი).
აჰმედი უყრდნობოდა სასულიეროებს და სამოქალაქო ბიუროკრატია-
ს, აზერბაიჯანის სახალხო მასებს ჩრდილოეთში და ირანულ ელე-
მენტს ერაყსა და ფარსში¹.

აჰმედ აყ-ყოინლუს რეფორმები მარცხით დამთავრდა. მას წინ
აღუდგნენ მსხვილი მიწისმფლობელები. აჰმედის მბრძანებლობა
მხოლოდ 6 თვეს გაგრძელდა.

ი. პეტრუშევსკი აჰმედ აყ-ყოინლუს რეფორმების მიზეზად
თელის გლეხთა გადატყვებას (დასახელებულია 30-ზე მეტი სხვა-
დასხვა გადასახადი) და მომთაბარული არისტოკრატის ძალადობა-
თვითნებობის გაძლიერებას. ასეთსავე დასკვნამდე ი. პეტრუშევსკი-
საგან დამოუკიდებლად მივიდა ვ. მინორსკიც, რომელსაც მისი სო-
ტყვეთ, ხელთ ჯერ კიდევ არ ჰქონდა ი. პეტრუშევსკის გამოკვლევა,
როცა აჰმედ აყ-ყოინლუს რეფორმების შეფასებისას თავის შეხედუ-
ლებებს გამოთქვამდა². ორთავე მკვლევარის დასკვნები დაფუძნე-
ბულია ერთი და იმავე წყაროების ანალიზზე.

წყაროებში (XVI ს-ის ისტორიკოსთა თხზულებები) აღნიშნუ-
ლია ერთი მეტად საინტერესო დეტალი, რომელსაც სხვადასხვა
დროს ყურადღება მიაქციეს ი. პეტრუშევსკიმ და ვ. მინორსკიმ.
სახელდობრ ის, რომ აჰმედ აყ-ყოინლუს საშინაო პოლიტიკაში ნი-
მუშად ჰქონდა „ოსმალური წესები“. ი. პეტრუშევსკი საა-
მისოდ იმოწმებს შერეფ-ხან ბითლისელს, ვ. მინორსკი—ყადი აჰმედ
ლაფარის.

შერეფ-ხან ბითლისელის სიტყვით თურქმანი ამირები აჰმედ-
ბეგს ბრალს სდებდნენ იმაში, რომ იგი „მოქმედებს ოსმალთა დო-
ნასტიის კანონების თანახმად“³. ყადი აჰმედ ლაფარის სიტყვითაც

¹ И. И. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 150.

² V. Minorsky, *The Aq-qoyunlu and Land Reforms*, BSOAS, vol. XVIII, part 3, 1955, გვ. 458, შფ. 1, 462.

³ И. И. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 150.

აჰმედ აყ-ყოინლუ „ოსმალური წესისამებრ“ („ბათარია-ი რეგლამენტი“) მოქმედებდა¹.

შერეფ-ხან ბითლისელის ცნობის დამოწმებისას ი. პეტრუშევსკი შეესკი აღნიშნავს, რომ აჰმედი, რასაკვირველია, არ იყო ინტერესების გამომხატველი; მას უწინარეს ყოვლისა სურდა ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცება თურქმანული არისტოკრატის ცენტრისგან და ძალების დასუსტების ხარჯზე; სახელმწიფოებრივი ძალაუფლების ასეთმა ცენტრალიზაციამ იმ დროს, აღნიშნავს მკვლევარი, მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწია ოსმალეთში². ი. პეტრუშევსკი მიუთითებს აჰმედ აყ-ყოინლუს პოლიტიკის ნიმუშზე, შედარებით ცენტრალიზებულ ოსმალეთის სახელმწიფოზე. მაგრამ არ აღნიშნავს ამ ცენტრალიზაციის საფუძველს.

ვ. მინორსკის აზრით, ყადი ლაფარის „ჯამან-არა“-ში დამოწმებული ცნობა, რომ აჰმედის პოლიტიკა ოსმალური წესებისამებრ ხორციელდებოდა, უნდა მიეწებოდეს მის (აჰმედის) ოსმალურ წარმომობას და ამ მხრივ, მართლაც ზოგი რამ მართალი უნდა იყოს („and must have some truth in it“). აჰმედის ოსმალური წარმომობა დასძენს იგი, შეიძლებოდა მისთვის სტიპულის მიმცემი ყოფილიყო, მაგრამ გადასახადების ნორმალიზაცია და სოიურღალების რევიზია წარმოადგენდნენ ლოკალურ სპარსულ პრობლემებს³. სავსებით სწორი შეხედულებაა. მაგრამ მაინც გამოსარკვევი რჩება, თუ რას გულისხმობენ XVI ს-ის ისტორიკოსები „ოსმალურ წესში“.

ისმის კითხვა: რატომ აქებენ ერთხმად აჰმედ აყ-ყოინლუს შაჰ-თამაზ I-ის თანამედროვე ისტორიკოსები (პასან რუმლუ, ყადი აჰმედ ლაფარი, შერეფ-ხან ბითლისელი...)? რა მოსწონდათ მისი? გადასახადთა მოწესრიგება და გლეხთა მდგომარეობის შემსუბუქება, რასაც ისინი ხაზგასმით აღნიშნავენ, თუ ოსმალურ გზით სიარული?

პასან რუმლუ, მაგალითად, საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ აჰმედი რაიათებისათვის ზრუნავდა და რომ მის დროს გადასახადთა კა-

¹ V. Minorsky, დასახ. ნაშრ., გვ. 460; აჰმედ აყ-ყოინლუ უზუნ-პასანის და ოსმალეთის სულტან მეჰმედ II-ის შეილიშვილი იყო. მის წამას, უღურღუ-მოამედს, ცოლად ჰყავდა სულტანის ასული (აჰმედის დედა). აჰმედ აყ-ყოინლუ ოსმალეთში დაიბადა და გაიზარდა. თვითონ იგი სულტან ბაიაზეთ II-ის ქალზე იყო დაქორწინებული. აჰმედი 25 წლის უნდა ყოფილიყო, როცა ოსმალეთიდან ირანს ტახტის დასაუფლებლად გაემგრა.

² И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 149—150.

³ „But the normalization of taxes and the rigid revision of the soryghals were certainly local Persian problems awaiting an urgent solution“. V. Minorsky, დასახ. ნაშრ., გვ. 461.

რები დაიხშო; მანვე ამირებს „ხელები შეუმოკლა“ და „სამართლიანი“¹. ყადი აჰმედ დაფარიც აჰმედ აყ-ყოინლუს სამართლიანს უწოდებს, მაგრამ მის სამართლიანობას იგი უკავშირებს „ოსმალურ წესს“.

თქმა არ სჭირდება იმას, თუ როგორ უცნაურად ეღერს „ოსმალური სამართლიანობა“ XVI ს-ის სპარსელი ისტორიკოსის მეტყველებაში. ვ. მინორსკის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ამგვარი შეხედულება სავსებით მოულოდნელია XVI ს-ის პოლიტიკური ვითარებისათვის და ნამდვილად წარმოადგენს ქათინაურს შაჰის მეტოქეების (ოსმალების) მისამართით². მართლაც, ეს არ შეესაბამება არც XVI ს-ში შაჰსა და სულტანს შორის გაცვლილი წერილების სტილს და არც ირან-ოსმალეთის გაუთავებელი ომების თანმხლებ მოვლენებს ამავე საუკუნეში.

კიდევ უფრო შეუწყნარებელი იქნებოდა იმ აზრის დაშვება, რომ ირანელი გლეხების და ხელოსნების აჯანყებათა თანადაძმდურ ოფიციალურ ისტორიკოსებს შეეძლოთ გლეხთა მდგომარეობის შემსუბუქება დაეკავშირებინათ „ოსმალურ წესთან“. ეს სავსებით გამორიცხულია: რადგან XVI ს-ის ოსმალეთში გლეხთა სოციალური მოძრაობანი და აჯანყებები ყიზილბაშურ-შიიტური იდეოლოგიით წარმოებდა³. მამ რა ვერჩება? ზვენი აზრით, მხოლოდ აყ-ყოინლუს აგრარული პოლიტიკის მსგავსება მიწისმფლობელობის ოსმალურ წესებთან. სამართლიანი „ოსმალური წესი“ ოსმალური პირობითი მიწისმფლობელობა უნდა ყოფილიყო.

თუ ეს ასეა, მაშინ უნდა დავუშვათ, რომ შაჰ-თამაზ I-ის დროინდელი ოფიციალური ისტორიკოსები გამოთქვამდნენ ოფიციალურ თვალსაზრისს აჰმედ აყ-ყოინლუს მიერ სოიურდალების გაუქმების თაობაზე. სასოიურდალო ფირმანების გაუქმებით ხომ ეს უკანასკნელი იმას აკეთებდა, რაც ასე წარმატებით განახორციელეს სეფიანებმა XVI ს-ის დამდეგს (სოიურდალის შეცვლა თიულთ). ასე რომ „სამართლიანი ოსმალური“ წესით ფაქტიურად გამართლებული იყო თურქმან ამირების და სუნიტ სასულეერო ფეოდალების მიწების ექსპროპრიაცია ყიზილბაში ამირების სასარგებლოდ XVI ს-ში. სხვანაირად ძნელია შევეუთავსოთ, მაგალითად, სუნიტ სასულეეროთა

¹ დამოწმებულია ი. პეტრუშევსკის დასახელებული ნაშრომის მიხედვით, გვ. 149.

² V. Minorsky, დასახ. ნაშრ., გვ. 460.

³ Вл. Гордлевский, Внутреннее состояние Турции во второй половине XVI века, Труды ИВ. Сб. 2, М., 1940.

მიწების კონფისკაცია სამართლიან „ოსმალურ წესს“—ოსმალური იდეოლოგიის სრულიად საწინააღმდეგო მოვლენას.

ამიტომ, ჩვენი აზრით, „ოსმალური ნიმუში“ უნდა ყოფილიყო ოსმალური მიწისმფლობელობა, რომლის საფუძველზე განვიხილოთ ბული სამხედრო-ლენური სისტემა და ქვეყნის ადმინისტრაციული დანაწევრება (სანჯაყებად) XV ს-ის ოსმალეთში ცენტრალიზაციის მეტ შესაძლებლობას იძლეოდა, ვიდრე შუა აღმოსავლეთის იმ ქვეყნებში, სადაც სოიურდალის ფეოდალური ინსტიტუტი იყო გაბატონებული.

შემთხვევით არ აიხსნება, რომ თურქმანი ამირები აჰმედ აყ-ყოინლუს ბრალს სდებდნენ ოსმალური კანონების შესაბამისად მოქმედებაში. ვანა მათი აჯანყების მიზეზი ის არ გახდა, რომ აჰმედმა სოიურდალების გაუქმება მოინდომა?

საკითხი ამგვარად არ დაუსვამს არც ი. პეტრუშევსკის და არც ვ. შინორსკის, აღმოსავლური ფეოდალური მიწისმფლობელობის ზოგად მიმოხილვაში, რა თქმა უნდა ამ საკითხის სპეციალურად გამოორკვევას არც ჩვენ ვაპირებთ, მაგრამ მისი კავშირი ყიზილბაშების აგრარულ პოლიტიკასთან სავსებით აშკარაა. მით უფრო, რომ ყიზილბაშთა მოძრაობის სოციალური მოტივები ეხმაურება (და ქრონოლოგიურად ემთხვევა კიდევ) აჰმედ აყ-ყოინლუს აგრარული და სავადასახადო რეფორმების არსსა და მიზანს, საჭმე ისაა, რომ გლეხთა მდგომარეობის მკვეთრად გაუარესებამ დასცა სოფლის მეურნეობა; მწარმოებელი დაინტერესებული არ იყო მეურნეობის წარმოებით. ამ საკითხის გადაწყვეტა მართლაც „ლოკალური სპარსული პრობლემა“ იყო.

ყიზილბაშთა მოძრაობა, როგორც ცნობილია, XV ს-ის მეორე ნახევრის სოციალური და ეკონომიური ვითარებით იყო გამოწვეული. ამით ისარგებლეს არდებილის შეიხებმა და ყიზილბაშთა მოძრაობაში თავიანთი მონაწილეობა მარჯვედ შეუხამეს სოციალურ დენაგოგიას, მაგრამ მათ ცენტრალისტურ პოლიტიკაში მთავარი ადგილი დაიკირა აგრარულმა საკითხმა. ჰქონდათ თუ არა მათ ნიმუშად ოსმალური მიწისმფლობელობა, საამისო პირდაპირი ჩვენება წყაროებში არ მოგვეპოვება¹, სამაგიეროდ სავსებით გამოორკვეულია თიურის ფეოდალური ინსტიტუტის ორგანული კავშირი სეფიანთა სახელმწიფოს ცენტრალისტურ პოლიტიკასთან².

¹ ოსმალეთის პოლიტიკურ და სამხედრო ორგანიზაციას რომ სეფიანები, საერთოდ, უფერადლებოდ არ ტოვებდნენ, იქიდანაც ჩანს, რომ შაჰ-აბასი თავისი ყულის ვარის მეომრებს „იანიჩარებს“ უწოდებდა.

² Н. И. Петрушевский, Очерки..., გვ. 188—190.

დასმული საკითხის სპეციალური შესწავლა უფრო ვიდრე ჩვენი გამოკვლევის მიზანი. ჩვენთვის ამჟამად საკმარისია ისტორიულად ცნობილი იმ ფაქტის გათვალისწინება, რა გარემოებებში ამ დროს გაბატონებულია პირობითი მიწისმფლობელობის (საპიბ-ი სოიურლალ) უფლებების განახლება ფაღვიშაშვილის მიერ ფორმალური იყო და ფაქტიურად მისი მემკვიდრეობითი უფლებების იურიდიულ დადასტურებას წარმოადგენდა. სოიურლალის, როგორც სამხედრო ლენის, პირობითობა ნამდვილად უპირობო მფლობელობით იყო შეცვლილი.

აღნიშნულს ისიც უნდა დავსძინოთ, რომ სეფიანებმა სწორედ სოიურლალების გაუქმების შედეგად შეძლეს პირობითი მიწისმფლობელობის (თიულის ფეოდალური ინსტიტუტის) გაბატონება. მათ მხოლოდ გამონაკლისის სახით დაუშვეს სამხედრო სოიურლალი (უაღრესად შემცირებული ტერიტორიით) და ძირითადად ხელუხლებლად დატოვეს საეკლესიო სოიურლალი.

თიული არ წარმოადგენდა სოიურლალის განვითარებას. იგი არც ოსმალური თიმარის გამეორება იყო ირანის სინამდვილეში. თიულს თიმართან მხოლოდ ის მსგავსება ჰქონდა, რომ ერთი და მეორეც პირობითი მიწისმფლობელობას ნიშნავდა.

✓ ოსმალეთში, ისევე როგორც მუსლიმანური აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, მიწისმფლობელობის ოთხი კატეგორია არსებობდა: 1. სახელმწიფო მიწები („არზი მემლეკეთ“), 2. სულტნისა და მისი სახლის წევრების მიწები („ხასი ჰემიუნი“)¹, 3. მუსლიმანური ეკლესიის და რელიგიური დაწესებულებების მიწები („ვაკუფი“ ანუ „ვაკიფი“), 4. კერძო საკუთრებაში მყოფი მიწები („მულქი“).

არსებობდა აგრეთვე სათემო მიწები, მაგრამ მათი რაოდენობა XVI საუკუნისათვის დიდად იყო შემცირებული.

მთავარსა და წამყვან კატეგორიას სახელმწიფო მიწები წარმოადგენდა. სახელმწიფო მიწების სახელი მირი იყო. ოფიციალური თვალსაზრისით მთელი სახელმწიფო მიწის და ვაკუფის მიწებისაგან

¹ საბჭოთარ თურქოლოგიაში (ა. მიღერი, ა. ტყერტიჩიოვა, ა. ვალუისკი და სხვ.) ხასი ჰემიუნი სახელმწიფო მიწების კატეგორიასთან არის გაერთიანებული. ასეთი გამოკვლევის საფუძველს ოფიციალური წყაროები იძლევა. მაგრამ ოსმალეთში არსებობდა როგორც სულტნისა და მისი სახლის წევრების, ისე დიდმომხელეების „ხასი“ მიწები.

შედგებოდა. მულქი კი გულისხმობდა არა თვითონ მიწის საკუთრობას, არამედ საკუთრების უფლებას იმაზე, რაც მიწის ზემოთ სყოფნიერებას შეეხებოდა (სახლ-კარი, სამეურნეო ნაგებობები, ხეები, ბაღი, ბოსტანი...).

სახელმწიფო მიწებიდან წარმოებდა თიშარებისა და ზეამეთების გაცემა სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ. თიშარების და ზეამეთების უმეტესობა დაკავშირებული იყო გარკვეულ თანამდებობასთან.

„თ ი მ ა რ ი“¹ ოსმალური მიწისმფლობელობის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელი იყო. თუმცა დაეწროებული მნიშვნელობით თიშარი ნაწყალობევი მიწის მკირე ერთეულს ნიშნავდა და სწორედ ამ ნიშნით განსხვავდებოდა ზეამეთისაგან².

ოსმალეთში არსებობდა აგრეთვე იურტლუკების და ოჯაკლიკების მემკვიდრეობითი მფლობელობა. ამ მიწების შემოსავალი ხმარდებოდა ციხე-სიმაგრეების მცხოვრე ჯარების შენახვას და მისთანებს. იურტლუკები და ოჯაკლიკები დამოწმებულია აგრეთვე ოსმალეთის იმ მომთაბარულ რაიონებში, სადაც ტომთა ბელადები ნახევრად დამოუკიდებელი მდგომარეობით სარგებლობდნენ (მაგ., ქურთები და სხე.).

¹ J. Deny, Timar, E I, IV, გვ. 480.

² ოსმალური მიწისმფლობელობის მიმოხილვა დაფუძნებულია შემდეგ გამოკვლევებზე: Hammer, I. Das Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Bd. I—II, Wien, 1815; Belin, M. Durègime des fiefs militaires dans l'Islamisme et principalement en Turquie, „Journal Asiatique“, 1870, XV; Tischendorf, P., „Das Lehnswesen in moslemischen Staaten ins besondere im Osmanische Reiche, Leipzig, 1872; Ismail Husrev, Türkiye Köy İktisadyatı, Istanbul, 1943; გამოყენებულია აგრეთვე ოსმალური „კანუნ-ნამეები“ და „რისალები“. რუსულად სპეციალური გამოკვლევა ოსმალური მიწისმფლობელობაზე, საკმაოდ მოძველებული და მეთოდოლოგიურად გაუმართავი, გუთენის დ. არსლანანს: Д. Арсланян, Система сельского землевладения в османской Турции, М., 1932. თურქულ მიწისმფლობელობაზე, თურქული ფეოდალური წესობის ზოგად დახასიათებასთან დაკავშირებით, საინტერესო მოსახრებანია გამოთქმული და საყურადღებო დაცირებები მოიპოვება საბჭოთა თურქოლოგების ნაშრომებში: А. М. Валу́йский, Феодальный строй Турции XV—XVI вв., М., 1932; А. С. Твертуннова, Восстание Кара Языджи Дели-Хасана в Турции, М.-Л., 1946; А. Ф. Миллер, Мустафа-паша Байрактар, М.-Л., 1947; მისივე, Краткая история Турции, М., 1947; გ. ტივაძე, მიწათმფლობელობის თიშაროტული სისტემა როგორც სამხედრო-ფეოდალური ურთიერთობის საფუძველი ოსმალეთში, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 63, გვ. 93—122.

ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალურ სახელმწიფოში თიმარი
სამხედრო-ლენურ სისტემას უაღრესად დახვეწილ და დამთავრებულ
სახეს ანიჭებდა.

ადრინდელი ოსმალური ქრონიკების მიხედვით (ამიყთაშა-ხადე
და სხვ.) თიმარებს უკვე ოსმანი ურიგებდა თავის ახლო ნათესავეებს
და მახლობლებს. თიმარად ვაიცემოდა მთელი ქვეყნები (ქალაქ-
ებით, სოფლებით), პროვინციები, სოფლები, სოფელი ანდა სოფლის
ნაწილი („პისე“).

თიმარს განმსაზღვრელი იყო წლიური შემოსავალი 20,000 ახ-
ჩამდე. ზეამეთი კი გულისხმობდა წლიურ შემოსავალს 20,000 ახჩი-
დან 100,000 ახჩამდე. თიმარიც და ზეამეთიც სამხედრო საკარგავი
იყო და მათ აღსანიშნავად შესაფერისი სახელებიც არსებობდა: „კი-
ლიჯ თიმარი“ და „კილიჯ ზეამეთი“.

„კილიჯ“ (თურქ. ნიშნავს „ხმალს“) გულისხმობდა საკარ-
გავს, რომლის შემოსავალს ხმარდებოდა სიფაჰს. საამისო პირობა
იყო ერთი „ხმალს“ (მხედრის) გამოყვანა სულტნის ომში მონაწილე-
ობის მისაღებად.

თიმარსა და ზეამეთში ნაგულისხმევი იყო საკუთრივ „კილიჯ“
(თავდაპირველი საკარგავი) და, დამატებით, მისი პროგრესული
ზრდა შემოსავლის ხაზით (თერაჯი). საკარგავის ეს წილი (პისე) შე-
იძლებოდა ვაკანტური ყოფილიყო ანდა ჩამორთმეოდა ერთ მფლო-
ბელს და გადასცემოდა სხვა მფლობელს. ეს წესი, ოსმალეთის ის-
ტორიის ადრეულ საუკუნეებში, მიზნად ისახავდა სიფაჰის დაინტე-
რესება-წაქეზებას, წარმოადგენდა მისი ერთგულად სამსახურის პი-
რობას. ამ გზით თიმარის მფლობელი შეიძლებოდა ზეამეთის
მფლობელად გამხდარიყო.

ოსმალეთის ევროპულ ნაწილში თიმარად ითვლებოდა ყველა სა-
კარგავი, რომლის შემოსავალი წლიურად 3,000 ახჩას უდრიდა, აზი-
ურ ნაწილში კი 2,000 ახჩას. თიმარის მფლობელს ოფიცია-
ლური წყაროები თიმარჯის (თიმარიოტებს) უწოდებენ. თიმარჯები
იყვნენ საშუალო და წვრილი მიწისმფლობელები—სიფაჰები, რომ-
ლებიც ოსმალური ფეოდალური საზოგადოების ყველაზე მრავალრი-
ცხოვან ფენას შეადგენდნენ და წარმოადგენდნენ სულტნის ზელი-
სუფლების შტკიცე დასაყრდენს.

თიმარის მფლობელს ეწოდებოდა „თიმარი სიფაჰლერ“
ან „ერბაბი თიმარ“.

თიმარის მეგვიდრეობით გადაცემა არ შეიძლებოდა. თიმარის
პატრონის („საჰიბი-ი თიმარ“) მფლობელობის უფლების („ჰაკკი-
თასარუფ“) პირობა სამხედრო სამსახური იყო.

ვისაც რაიმე მიზეზის გამო (სიკვდილი, დატყვევება და სხვ.) სამსახური არ შეეძლო, დაუყოვნებლივ ერთმეოდა თიმარი. დროებითი მფლობელობა შეიძლება ას წლამდე გაგრძელდეს. დამახასიათებელია თურქულ დოკუმენტურ წყაროებში დამოწმებული მფლობელობის ხანდაზმულობის აღმნიშვნელი ტერმინები: „ა ა ლ გ ი ო ზ ლ უ“ („თვალ-წარბ ქალარა“) „ა კ ბ ე ნ ზ ლ უ“ („სახე ფერმკრთალი“), „ბ უ ლ და ბ ე ნ ზ ლ უ“ („ხორბლისფერ სახიანი“, ე. ი. „სახე დაყლავა“) და სხვ.¹ ეს გამოთქმები კარგად ახასიათებს თურქულ ფეოდალიზმს.

ზეამეთის მფლობელები იყვნენ მირ ალაი, ცალკეული ალები და სხვ.

არფალიცი, რომლის შემოსავალი არ უნდა აღმატებოდა 9.999 ახჩას, ეძლეოდათ დეფთერდარებს, დივანის სხვადასხვა მოხელეებს, ზღვისპირა რაიონების ბეგებს, კაფუჯი-ბაშებს.

სამსახურის სანაცვლოდ ნაწყალობევი ობიექტს, რომლის შემოსავალი 100.000 ახჩას აღმატებოდა ხ ა ს ი ეწოდებოდა. ხასი ჰქონდათ ვეზირებს, ბეგლარბეგებს, სანჯაყბეგებს².

თიმარები და ზეამეთები ოსმალეთში წარმოადგენდნენ ფეოდალთა მლასის ბატონობის მატერიალურ საფუძველს. უაღრესად განვითარებული სამხედრო-ლენური სისტემა აპირობებდა ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფოს მთელ თავისებურებას.

საინტერესოა, რომ სიფაჰებისათვის ნაწყალობევი მიწების შემოსავალს ოსმალეები უწოდებდნენ „მ ა ლ ი მ უ კ ა თ ე ლ ე ს“, რაც სიტყვასიტყვით ნიშნავს ომის ქონებას, ომის საშუალებას. ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა „დ ი რ ლ ი ჯ ი“ (სარჩო, საცხოვრებელი). თუმცა ეს უყანასკნელი ტერმინი ფართო გაგებით ნიშნავდა სულტნის სამსახურის ანაზღაურებას ნაღდი ფულით ან მიწის შემოსავლით.

თიმარის მფლობელს ყოველ 3.000 ახჩის შემოსავალზე უნდა გამოეყვანა ერთი შეიარაღებული მეომარი („ჯებელი“), ხოლო ზეამეთის მფლობელს ყოველ 5.000 ახჩის შემოსავალზე. ყველა შემ-

¹ L. Fekete, დასახ. ნაშრ., დოკუმენტი № 35. ტაბულები LXXI და LXXII.

² სეიდ შუსტაფას მიხედვით ყოველ ტიპურ სანჯაყში საკარგავეები შემდეგნაირად ნაწილდებოდა: 1/5 ხასის საკარგავეები, 1/5 ზეამეთები, 2/5 თიმარები, 1/3 ოჯაყლიები და იბრტლუკები, 2/5 კაფუჯები. იხ. H. A. Gibb and Harold Bowen, Islamic Society and the West, I, 1951, გვ. 52, შენ. 1.

თხვევაში მიწისმფლობელობის აუცილებელი პირობა სამხედრო სა-
სახური ან გარკვეული თანამდებობა იყო. ამასთან, თანამდებობასთან
დაკავშირებული იყო არა მარტო ხასის მიწები, არამედ აგრეთვე სხვა
გეოგრაფიული თიხარი და ზეამეთიც.

სამხედრო-ლენური სისტემა მტკიცე საფუძველს უქმნიდა ოსმა-
ლეთის სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფოს ძლიერებას. მაგრამ
მსხვილი კერძო მიწისმფლობელობის ზრდამ გააპირობა სამხედრო-
ლენური სისტემის კრიზისი. ეს პროცესი XVI ს-ის დამლევს დაიწყო.
ამ დროიდან ოსმალეთის სამხედრო ფეოდალური სახელმწიფო
განუხრელი დაქვეითების გზას დაადგა.

XVI ს-ის დამდეგს ყიზილბაშთა სახელმწიფოში, როგორც ზე-
მოთ ვუჩვენეთ, არ შემოუღლიათ მიწისმფლობელობის „ოსმალური
წყისი“. მაგრამ ოსმალურს აქაური მიწისმფლობელობა იმით დაემს-
გავსა, რომ აქაც მიწის პირობითი მფლობელობა გაბატონდა. X

ყიზილბაშთა ირანშიც, ისევე როგორც ყველა მუსლიმანურ სა-
ხელმწიფოში, მიწისმფლობელობის შემდეგი კატეგორიები არსე-
ბობდა:

1. სახელმწიფო ანუ დივანის მიწები — არა-
ზი-ე დივანი.

2. შაჰის სახლის სახასო მიწები — ხასე,
ხასეი-ე შერიფე.

3. საეკლესიო მიწები — ვაკუფი.

4. კერძო მესაკუთრული მიწები — მულქი ანუ
არბაბი.

5. სასოფლო თემის (ჯამაათ-ი დეჰ) მიწები¹.

აქედან მთავარსა და წამყვან კატეგორიას წარმოადგენდა სა-
ხელმწიფო მიწების კატეგორია. სახასო მიწებთან ერთად იგი ქმნიდა
სახელმწიფო მიწების უზარმაზარ ფონდს. შაჰი ფორმალურად ყვე-
ლა მიწის უზენაეს მესაკუთრედ ითვლებოდა.

მიწის ფეოდალური საკუთრების მთავარი და წამყვანი ფორმა
იყო თიულის ფეოდალური ინსტიტუტი.

„თიული“ წყაროებში დამოწმებულია XV საუკუნიდან².

¹ Н. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 78.

² სეფიანთა ირანში, როგორც აღენიშნეთ, არსებობდა სოიურღალის ფეო-
დალური ინსტიტუტი. შაჰ-ბუსეინის (1694—1722) 1113 წ. (1701) ფირმანით სო-
იურღალის დამახასიათებელი ნიშნებია:

ა. გარკვეულ მიწებზე გაწერილი გადასახადის (მალო ჯიხათ) და გამოსაღებთა
(ვაჯდიხათ) აკრების უფლების გადაცემა მეთმართა გარკვეული რაოდენობის გა-
მოყვანის სანაცვლოდ.

„თიული“ გავრცელებულ-განმტკიცებული იყო აგრეთვე აზერბაიჯანში და სხვა ადგილებში (აზერბაიჯანში, სომხეთში...), სადაც დამპყრობლებმა აღმოსავლურ ყაიდაზე გარდაქმნის ადგილობრივი მიწისმფლობელობის წესი და ქვეყნის პოლიტიკა ორგანიზაცია.

ვ. მინორსკის ადრინდელი შეხედულებით „თიული“ წარმოადგენს მონღოლთა პერიოდისათვის დამახასიათებელ „იქტას“ გაგრძელებას¹. მინორსკი მიუთითებდა იმ გარემოებაზე, რომ ტერმინი „იქტა“ ჰქრება იმ დროს, როდესაც ხმარებაში შემოდის ტერმინი „თიული“, ე. ი. თემურიანთა ბატონობის ხანაში. მაგრამ მინორსკიმ ამ შეხედულებაზე შემდეგ ხელი აიღო და აღნიშნა, რომ თიული უფრო ადრინდელი ხანის იქტას. მას მხედველობაში აქვს ის, რომ IX—X საუკუნეების „იქტა“ გულისხმობდა სამსახურის სანაცვლოდ მოხელეთათვის ნაწყალობევი მიწის მხოლოდ რენტას, და არა უფლებას მიწაზე და მიწაზე მსხდარ გლეხებზე. დაახლოებით, ზოგად ხაზებში, ასეთივე იყო „თიულის“ ინსტიტუტი XVI—XVII სს. სეფიანთა სახელმწიფოში.

საყურადღებო მოსახრებები წამოაყენა თიულის რაობა-მნიშვნელობაზე ცნობილმა საბჭოთა ირანისტმა ი. პეტრუშევსკიმ, რომლის მრავალრიცხოვან გამოკვლევებში თიულზე არა ერთგან არის ყურადღება გამახვილებული და სპეციალური შესწავლის საგნად ქცეული².

ი. პეტრუშევსკის მიხედვით თიული წარმოადგენს სახელმწიფო სამხედრო ან სამოქალაქო სამსახურთან დაკავშირებულ ბენეფიციუმის სახეობას; ნაწყალობევი მიწა მიმაგრებული არ იყო პიროვნებაზე. მიწით ამგვარი სარგებლობა გრძელდებოდა მანამდე, სანამ გარკვეული პიროვნება გარკვეულ თანამდებობას ასრულებდა და სანამ მას ამ თანამდებობაზე ახალი მოხელე არ შეცვლიდა; ეს მკვეთ-

ბ. მფლობელობის მემკვიდრეობითი ხასიათი.

ვ. საგადასხადო იმნიტეტი (სრული ან ნაწილობრივი).

დ. ადმინისტრაციული შეფულობა.

დამოწმებული სასოფროდამო ფირმანი გამოაქვეყნა ვ. ხანიკოვმა. იხ. W. Khanikov, Lettre à M. Dorn, Mélanges asiatiques... de l'Académie Impériale de St. Petersburg, 1857, t. III, liv 1, pag. 71—76.

¹ V. Minorsky, *Tiul. Enz d. Islam*, ტ. IV, 1934.

² თიულის ფეოდალურ ინსტიტუტზე სხვადასხვა დროს გამოთქმული შეხედულებები შეგახებულა ი. პეტრუშევსკის მონოგრაფიულ გამოკვლევაში: И. П. Петрушевский, *Очерки по истории феодалных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв.*, - გვ. 184—221.

რადღა ხაზგასმული სეფიანთა შაჰების ოფიციალურ ფირმანებში სეფიანთა შაჰების ოფიციალურ ფირმანებს თიულში ესმოდნოთ, როგორც აღვნიშნულვით, ლოდ გაწეული სამსახურისათვის, ჯამაგირის სახით, რენტეების მიღების უფლება გარკვეული ადგილიდან (პროდუქტებზე დაწესებული ნაწილობრივ მუშაობით) და არა მიწის და საირიგაციო ქსელის განკარგულების უფლება¹. სწორედ ამ მხრივ ჰგავდა უპირატესად თიული ადრინდელ იკტას.

ი. პეტრუშევსკიმ ცხადყო, რომ ტერმინი „იკტა“ ნარატიულ წყაროებში იხსენიება იმ დროსაც, როცა ტერმინი „თიული“ (დოკუმენტურ წყაროებში) უკვე გავრცელებული და საბოლოოდ გაბატონებული ტერმინია². ამიტომ მან დააყენა საკითხი, თუ იკტას რომელ სახეობას შეესატყვისება XVI—XVIII სს. თიული³. ვ. მინორსკის შეხედულების კრიტიკისას ი. პეტრუშევსკი (მას გათვალისწინებული აქვს რომ ვ. მინორსკიმ ამ საკითხზე აზრი შეიცვალა) აღნიშნავს, რომ თიული, სეფიანთა დროს სრულიადაც არ წარმოადგენს იკტას უბრალო გაგრძელებას იმ სახით, როგორადაც ეს უკანასკნელი ჩამოყალიბდა მონღოლთა ბატონობის პერიოდში. პირიქით, ამბობს ი. პეტრუშევსკი, სეფიანთა სახელმწიფო მიისწრაფოდა დაბრუნებოდა იკტას იმ გაგებას, რომელიც გამოთქმული იყო XI ს-ის დამლევს ნიზამ ულ-მულქის „სიასეთ-ნამეში“⁴. სეფიანი შაჰები, ისევე როგორც ადრე თურქ-სელჩუკი სულტნები, ცდილობდნენ სახელმწიფო მიწისმფლობელობის განმტკიცებას და გლეხთა ექსპლოატაციის სახელმწიფო აპარატის მეშვეობით შენარჩუნებას.

ი. პეტრუშევსკი შენიშნავს: «Севевиды, особенно со времен шаха Аббаса I, неохотно допускали переход государственных земель в наследственное частное—хотя бы и условное владение»⁵. სახელმწიფო მიწისმფლობელობის და სახელმწიფო აპარატის მეშვეობით გლეხთა ექსპლოატაციის დაცვა მჭიდრო კავშირში იმყოფებოდა სეფიანთა ცენტრალისტურ პოლიტიკასთან. «Эта система, хотя и построена была на новых основаниях, напоминала отчасти систему государственной эксплуатации крестьян в стра-

¹ И. П. Петрушевский, *Двухв. н. н. н.*, гл. 184—221.

² იქვე, 185—188.

³ იქვე, გვ. 188.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

ნახ ხალიფათი ვ VII—X ვ.¹ ი ფორმ იქტა ია რაინეი სტუენი
ეგო რავითი, დო XI ვ.² ი. პეტრუშევსკის მიხედვით, თიულდარი
წარმოდგენენ თავისებურ ბენეფიციუმებს («своеобразные
фиции»)³.

ყველა ამის შემდეგ ი. პეტრუშევსკი დაასკვნის: ნავიიანევი ხანის (XI—XIV სს.) იქტას გავრძელებას წარმოდგენს არა თიული, არამედ XIV ს-ის დამლევის და XV ს-ში ჩამოყალიბებული სოიურ-ლალი⁴, რომლისთვისაც დამახასიათებელი იყო საგადასახადო, სასამართლო და ადმინისტრაციული შეუვალობა.

სეფიანი შაჰები ყველანაირად უწყობდნენ ხელს თიულის განვითარებას და სოიურლალის შექვეცა-შეზღუდვას, რადგან სოიურ-ლალი, თიულისაგან განსხვავებით, გულისხმობდა მემკვიდრეობით მიწისმფლობელობას, თავისუფალ განკარგულებას მიწებზე, უშუალო დამოკიდებულებას მიწაზე მსხდარ გლეხებთან და ფართოდ განვითარებულ იმუნიტეტს.

თიულიც, სოიურლალის მსგავსად, ფეოდალური ინსტიტუტი იყო, რამდენადაც თიულის მფლობელი (თიულდარი) სახელმწიფოსთან ერთად მონაწილეობდა გლეხთა ფეოდალურ ექსპლოატაციაში⁵.

ოფიციალურ დოკუმენტებში თიული, როგორც აღვნიშნეთ, წარმოდგენილია მხოლოდ როგორც რენტა-ხარკის წილი.

მაგრამ ნარატიული წყაროებიდან ჩანს, რომ თიულდარების უფლება უფრო ფართოა, ვიდრე ეს შეიძლება წარმოვიდგინოთ ოფიციალური დოკუმენტების მიხედვით. თიულდართა უფლება განსაკუთრებით უნდა გაზრდილიყო იმ დროს, როდესაც სუსტდებოდა შაჰის ხელისუფლება და ირანში ჩაღდებოდა შინაფეოდალური ომები. საამისო მაგალითები დამოწმებული აქვს ი. პეტრუშევსკის⁶.

XVI ს-ის სპარსულ წყაროებში არ ვხვდებით იმის მაგალითებს, რომ ვინმეს თიული მისცემოდა მემკვიდრეობით მფლობელობის წესით⁷.

¹ იქტას აღრინდელი ინსტიტუტის წარმოშობა-განვითარების VIII—IX სუკუნეიდან VII ს-ში ვაღატანა შესწორებას საჭიროებს, მაგრამ ამას ჩვენი მსკელობის განვითარებისათვის მნიშვნელობა არა აქვს.

² Н. П. Петрушевский, *დასაბ. ნაშრ.*, გვ. 189.

³ იქვე, გვ. 194—195.

⁴ იქვე, გვ. 197.

⁵ იქვე, გვ. 199—200.

⁶ იქვე, გვ. 193.

⁷ იქვე, გვ. 194.

წყაროები თანდათან ასხევებენ ორი სახეობის* თიულსა: სა-
კუთრივ „თიულს“ და „ჰამესალეს“ (ნიშნავს: „უკველ-
წლიურს“)¹.

ჰამესალე მოწესრიგებულ სახეს ღებულობს და გარკვეულად
შაპ-აბას I-ის დროიდან მოყოლებული, XVII საუკუნეში.

ვ. მინორსკი ჰამესალეს განსაზღვრავს როგორც თიულის სახე-
ობას, რომლის მიხედვით შემოსავლის განსაზღვრული თანხა მსახუ-
რეულ პირებს ეძლევათ „ერთი წლით“. ი. პეტრუშევსკიმ, ჩვენი
აზრით, დამაჯერებლად უჩვენა, რომ ჰამესალე გულისხმობდა არა
ერთი წლის ვადით მიცემულ წყალობას, რომლის აღსანიშნავად მოი-
პოვება სპეციალური ტერმინი „იაკსალე“, არამედ „უკველ-
წლიურ“ წყალობას².

ჰამესალე დაკავშირებული იყო გარკვეულ თანამდებობასთან.
მოხელეს წლიდან წლამდე სამსახურისათვის ეძლეოდა ბარათში (ბე-
რათ, ჰეალე) აღნიშნული თანხა, რომელსაც ამა თუ იმ სოფლის
გლეხებში ჰკრებდნენ არა ბარათის მფლობელები (არბაბ-ი ბერათ),
არამედ სახელმწიფო მოხელები. ჰამესალეთი განსაზღვრულ თანხას
ბარათის მფლობელებს აძლევდნენ მხოლოდ იმ მოწმობის წარდგე-
ნის შემდეგ, რომლითაც ხელისუფალი ადასტურებდა მათს სამსახურ-
ში ყოფნას მიმდინარე წლის განმავლობაში³. ი. პეტრუშევსკის ჰამე-
სალეს სინონიმად მიაჩნია „თ ა ნ ხ ა“.

ჰამესალეს კავშირი სახელმწიფო აპარატის საშუალებით გლეხ-
თა ექსპლოატაციასთან საესებით ამკარაა.

საკუთრივ თიულის მნიშვნელობაც XVII—XVIII სს. უფრო
მკაფიოდაა განსაზღვრული, ვიდრე ეს XVI ს-ში იყო. ამასთან თი-
ული, ამ სიტყვის დაეიწროებული მნიშვნელობით, ორი სახისა იყო.
პირველი: ესაა მტკიცედ განსაზღვრული თანამდებობებისათვის მი-
კუთვნიებული თიულები, როცა თიულდარი სათიულო ტერიტორიის
მფლობელია მანამდე, სანამ მის ხელთაა გარკვეული თანამდებობა.
თანამდებობის სხვა პირისათვის გადაცემის შემთხვევაში ახალი
მოხელის ხელთ გადადის თიულიც. პირველი სახის თიულის მფლო-
ბელობა უშუალოდ უკავშირდება სათიულო ტერიტორიის მმარ-
თველობას⁴. მეორე სახის თიული პირველისაგან განსხვავდებოდა
იმით, რომ აუცილებელი არ იყო თიულის დაკავშირება გარკვეულ

¹ Н. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 194.

² იქვე, გვ. 194—195.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 197.

თანამდებობასთან. ამ შემთხვევაში თიული შეწყალებულ პირებს ეძლეოდათ პერსონალურად, როგორც სახელმწიფოსათვის გაწეული სამსახურის ანაზღაურება ანდა როგორც დამსახურების ჯილდო, თუ იგი ორიულად მეორე სახის თიული თიულდარს არ ანიჭებდა სათიულდო ტერიტორიის მართვა-გამგეობის უფლებას და იგი მხოლოდ რენტის მითვისებით უნდა დაკმაყოფილებულიყო¹.

თიულის სხვადასხვა მნიშვნელობა მკიდროდა დაკავშირებული ცენტრალური ხელისუფლების და ცენტრმსრბოლი ძალების ბრძოლასთან. ცენტრალური ხელისუფლება ცდილობს ოფიციალური თვალსაზრისის დაცვას. თიულდარები, თავის მხრივ, ამცადებენ თიულების დასაკუთრების ტენდენციას, მაგრამ წარმატებას ამ მიმართულებით ისინი მხოლოდ XVIII ს-ის მეორე ნახევარში აღწევენ.

თიულების დასაკუთრების ტენდენცია, რაც განსაკუთრებით XVII ს-ის მეორე ნახევრისათვის შეიმჩნევა, XVIII ს-ის შუა წლებში მთავრდება თიულდარების გამარჯვებით. თიულდარების თავისუფალი განკარგულება თიულზე ამ დროისათვის აღიარებული ფაქტია. XVIII ს-ის მეორე ნახევრის სპარსულ და სპარსულენოვან (აღმ. ამიერკავკასიის) დოკუმენტებში „სამკვიდრო თიული“ ჩვეულებრივი და გავრცელებული ტერმინია. თიული შინაარსობლივად დაემთხვა სოიურალს და მათ შორის არსებული განსხვავებაც წაიშალა. თიულდარმა მოიპოვა საგადასახადო იმუნიტეტი, ზოგან აგრეთვე ადმინისტრაციული და სასამართლო იმუნიტეტი².

ფეოდალური „სახლების“ მიერ მიწების დასაკუთრების ანალოგიურ პროცესს ეხედავთ ოსმალეთშიც.

XVIII ს-ში აღმოსავლურმა მიწისმფლობელობამ ძირითადად განვლო განვითარების იგივე გზა, რაც მან ერთხელ უკვე განვლო IX—X საუკუნეებში³.

მიწის მემკვიდრეობითი მფლობელობა საქართველოს მეზობელ ქვეყნებში ხელახლად ბატონდება XVIII ს-ში, „სამამულო სისტემა“ კი საქართველოში XIII საუკუნიდან იყო გაბატონებული. ამდენადვე აქ ფეოდალური მიწისმფლობელობის შედარებით უფრო პროგრესული ფორმები არსებობდა, ვიდრე XVI ს-ის ირანსა და ოსმალეთში.

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშ.*, გვ. 199—200.

² იქვე, გვ. 200—201.

³ იქვე, გვ. 221.

⁴ ი. პეტრუშევსკი საცვებით მართებულად შენიშნავს: «В завкавказских ханствах второй половины XVIII в. труд снова прошел в основной тот же путь развития, какой уже однажды прошел институт икта в X—XIII вв.». И. П. Петрушевский, *Очерки...*, გვ. 221.

4. გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის ფორმები

მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმების გათვალისწინება შესაძლებლობას გვაძლევს გავარკვიოთ გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის თავისებურებანი საქართველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთში.

გარეგონომიური იძულების რეალიზაციის წყარო ყველგან მიწის ფეოდალური საკუთრება იყო.

ვ. ი. ლენინი აღნიშნავს: „მიწა გაყოფილ იყო მსხვილ მიწათმფლობელებს, მემამულეებს შორის, რომ მემამულეები გლეხებს ამ მიწებს აძლევდნენ მათი ექსპლოატაციისათვის, ასე რომ მიწა თითქოს ნატურალური ხელფასი იყო: იგი გლეხს აძლევდა აუცილებელ პროდუქტებს, რათა მას შესძლებოდა ზედმეტი პროდუქტის შექმნა მემამულისათვის; იგი წარმოადგენდა ფონდს, რათა გლეხებს ბეგარა ეკისრნათ მემამულის სასარგებლოდ“¹.

გლეხი ყველგან მიწის მემკვიდრეობითი, ტრადიციული მფლობელი იყო. მას ხელი მიუწვდებოდა წარმოების იარაღებზე და ჰქონდა საკუთარი მეურნეობა. ასე იყო დასავლეთის და აღმოსავლეთის ფეოდალურ ქვეყნებში, ასევე იყო ფეოდალურ საქართველოში.

გლეხის ასეთ მფლობელობას XII—XIII სს. საქართველოში „საგლეხო ფუძე“ ეწოდებოდა.

საგლეხო ფუძე „მწარმოებელს საშუალებას აძლევდა ფუძის შიგნით თავისუფალი მოქმედებისას (ფუძის დანაწილება, ნაკვეთების გაყიდვა-გასხვისება, მეურნეობის ახალი სახეების წამოწყება და სხვ.), დაუნჯება რეპროდუქციისას“². ვითარება ამ მხრივ მნიშვნელოვნად შეიცვალა ჩვენთვის საინტერესო ხანაში. უკვე XIV ს-ის კანონმდებლები ცდილობენ უზრუნველყონ გლეხის მიერ ფეოდალის მიწით სამუდამოდ სარგებლობა—ინტენსიური მეურნეობის მთავარი პირობა. ეს კარგად ჩანს ბექა-აღბუღას სამართლის 56-ე და 77-ე მუხლების შინაარსიდან³.

საკანონმდებლო აქტების მიუხედავად, XV—XVI სს. ფეოდალებმა ხელთ იგდეს გლეხების და მათი მიწების სრული განკარგულების უფლება⁴. XVI საუკუნიდან ხშირდება გლეხის უმამულოდ

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, გამოცემა მეოთხე, ტ. I, გვ. 214.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 126.

³ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 311, 313.

⁴ Н. А. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.), гв. 14.

გაყიდვის ფაქტები. მხოლოდ XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, და რაღაც მარტო საქართველოს ერთ ნაწილში (ქართლ-კახეთში) ცენტრალური ხელისუფლება ცდილობს აღადგინოს საგლეხო მეურნეობის ინტენსიურობის ეს ძირითადი პირობა¹.

საგლეხო მეურნეობის
ინტენსიურობის

ნაგვიანვე საუკუნეებში გლეხის მფლობელობას „საგლეხო მამული“ ან „საკომლო“ ეწოდებოდა. ერთიც და მეორეც მნიშვნელობით ძველ „საგლეხო ფუძეს“ უდრიდა.

„საკომლო მამულზე“ მოწყობილი იყო ერთი ან რამდენიმე საგლეხო მეურნეობა.

საბუთებში მოხსენებულია „მთელი საკომლო“ („კაი კვამლი“), „ნახევარი საკომლო“ (მთელ საკომლოზე „დაბალი“) და „ამათგან უმცროსი“². მთელი საკომლო შეიცავდა 60 დღის მიწას, ვენახს, ბაღს და სხვ.³

დ. გვრიტიშვილის აზრით, „ეს შეიძლება იმას არ ნიშნავდეს, რომ ყოველ კუთხეში საკომლო 60 დღის მიწას უდრიდა“⁴. ეს შესაძლებელია ასეც ყოფილიყო. ყოველ შემთხვევაში, მთელი საკომლო, ჩანს, მტკიცედ იყო განსაზღვრული. დ. გვრიტიშვილის მიერ დამოწმებულ ერთ საბუთში პირდაპირ არის ნათქვამი: „მოგვიდეთ... საკომლო, რომელიც ერთს მთელს საკომლოს მართებს იმდენის მამულითა და თუ მთელს საკომლოზე დააკლდეს, სხვაგნიდამ შეგითაო“⁵.

საკომლო მამულში გლეხი ინტენსიურ მეურნეობას აწარმოებდა. მაგრამ გლეხის უმამულოდ გაყიდვა და მისი ოჯახის დაშლა გამორიცხავდა საგლეხო მეურნეობის ინტენსიურობის ძირითად პირობას, ხოლო საგლეხო მეურნეობის მოშლა აპირობებდა ქვეყნის ეკონომიურ დაქვეითებას.

„სამკვიდრო მამულთან“ ერთად გლეხს საკუთარი, ნასყიდი მიწაც ჰქონდა. ნასყიდ მიწაზე, კანონით, ბატონს ხელი არ მიუწვდებოდა. მაგრამ ბატონი თავის ძალაუფლებას იყენებდა იმისათვის, რომ გლეხის მიერ ნასყიდი მიწა დაეკავებინა, გაესხვისებინა ან ბევარა

¹ Н. А. Бердасенишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 14.

² გ. ჯამბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 19.

³ იქვე; დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 210—211.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

დაედო¹. გლეხის ნასყიდ მიწას მეზატონე სხვადასხვა საბაბით დაი-
საც აღებდა. 1766 წლის ერთ საბუთში ნათქვამია: „ნასყიდ მიწას
ლალა არ ეღვა, მაგრამ რადგან ხელმოკლეთ ვიყავ მეც გასწორე გლეხი
შენც მომეცო“².

საქართველოს
საქართველოს

ამრიგად, გლეხს შეეძლო ეყიდა მიწა, ექცია იგი ნასყიდად,
მაგრამ ეს მას ფეოდალური დამოკიდებულებისაგან არ ათავისუფ-
ლებდა, მაშინ როდესაც გლეხი მიწას სწორედ ბეგარა-გამოსატებისა-
გან თავის დასახსნელად ყიდულობდა.

კუთვნილების მიხედვით გლეხები განიყოფებოდნენ: სამე-
ფო, საეკლესიო და საბატონო გლეხებად. მწარ-
მოებელი კლასის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელი X საუკუნიდან და-
მოწმებული ტერმინი „გლეხი“ იყო. მაგრამ ნაგვიანვე საუკუნეებში
სოციალურად გლეხობა ერთფეროვან ფენას არ შეადგენდა. საქარ-
თველოს ეკონომიური რაიონების მიხედვით გლეხთა სოციალური
კატეგორიები თვალსაჩინო ნაირსახეობას ამტკიცებდა (იმერეთში,
ქართლში, კახეთში...)³. მაგრამ ყველგან გლეხი დიდი ხანია ბატონ-
ყმობის უღელში იყო შებმული.

XVI—XVIII სს. საბუთებში დასახელებულია ყმა-გლეხების
შემდეგი კატეგორიები: „მკვიდრი“, „ნაწყალობევი“,
„ნასყიდი“, „ნებიერი“ ანუ „ნებით მოსული“,
„თარხანი“ ანუ „აზატი“, „ზიზანი“, „ბოგანო“ და სხვ.
გლეხთა წრისანი იყვნენ აგრეთვე „მსახურები“. გლეხთა ყვე-
ლა ამ კატეგორიის მნიშვნელობა განმარტებულია სპეციალურ ლი-
ტერატურაში (ნ. ბერძენიშვილი, ლ. მუსხელიშვილი, ს. კაკაბაძე,
დ. გვრიტიშვილი, გ. ჯამბურია, ო. სოსელია)⁴.

¹ სააშისო მაგალითები იხ. დ. გვრიტიშვილის დასახ. ნაშრომში, გვ. 215.

² იქვე.

³ საქართა აღნიშნოს, რომ შედარებით უკეთ დას. საქართველოს გლეხთა
კატეგორიები და გლეხთა მდგომარეობაა შესწავლილი. იხ. ლ. მუსხელიშვი-
ლი, დასაუღეთ საქართველოს გლეხობის სოციალურ-ეკონომიური კატეგორიები
XVI—XVII სს., „ენიშვილ-ს მოამბე“, ტ. V, 1940; ო. სოსელია, კლასობრივი
ბრძოლის ისტორიიდან გვიანფეოდალურ დასაუღეთ საქართველოში, „მინომილ-
ველი“, II, გვ. 207—219; მისივე, საგლეხო ვალდებულებანი დასაუღეთ საქართვე-
ლოში XVII ს., მასალები საქ. და ქვეკასიის ისტორიისათვის, ნაგვ. 32, გვ. 75—83.

⁴ აღნიშნული, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს თითქოს ქართველი გლეხ-
ების ისტორია და, განსაკუთრებით, კლასობრივი ბრძოლა დამაკმაყოფილებლად
იყოს შესწავლილი. პირიქით, ქართველი გლეხების ისტორიის არა ერთი მნიშე-
ნელოვანი საკითხია გამოსარკვევი და დასაღენი. გასაგებია, რომ ესარგებლობთ
მხოლოდ შესაღარებელი მასალებით, რაც ცხადია, ჩვენი მხრივ-უწველა კერძო
საკითხის სპეციალურ შესწავლას არ საჭიროებს.

ყმა-გლეხების სხვადასხვა სოციალურ-ეკონომიური კატეგორიები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ კუთვნილების, ბატონთან დამოკიდებულების უფლებრივი და ქონებრივი მდგომარეუბნის მიხედვით.

უფლებრივი დამოკიდებულების მხრივ „მსახურები“ განსხვავდებოდნენ დანარჩენი ყმა-გლეხებისაგან. მათ საპატრიო სამსახური, უბირატესად სალაშქრო მოვალეობა და კარზე სამსახური, მართებდათ. „ნაწყალობევი“ (ბატონის მიერ ვასალისათვის მიცემული) „ნებიერი“ (ბატონთან ნებით მისული—სარგებლობდა თავისუფალი ადგილგადასაცვლების უფლებით)¹ და „თარხანი“ (გადასახადებისაგან მთლიანად ან ნაწილობრივ განთავისუფლებული) განსხვავდებოდა „ნასყიდისაგან“. ამ კატეგორიის გლეხი ყველაზე მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა. „ნასყიდის“ უმამულოდ გაყიდვა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. „ხიზანი“—აყრილ-გამოქცეული და ახალ ბატონთან თავშეფარებული გლეხი—მებატონის მიწას საღალოდ ამუშავებდა. „ბოგანო“ განსხვავდებოდა „მსახლობარი“ და „მკვიდრი“ გლეხისაგან². „ბოგანო“ უმამულო და უვენახო გლეხი იყო. ბოგანოებისა და ხიზნების გამრავლება აღებულ ხანაში აშკარად მიუთითებს ინტენსიური მეურნეობის დაცემაზე.

ყმა-გლეხების უმრავლესობას შეადგენდნენ „მკვიდრი“ ანუ „მემკვიდრე“ ყმები. ისინი რამდენიმე თაობის მანძილზე მკვიდრად ისხდნენ ფეოდალის მიწაზე. ამიტომ, რაც უფრო მეტი მკვიდრი ყმა ჰყავდა მემამულე-ფეოდალს, მით უფრო მტკიცე იყო მისი ეკონომიური საფუძველი. ფეოდალიც, რა თქმა უნდა, ყველა გლეხის „მკვიდრად“ გადაქცევას ცდილობდა.

„სახასო“ (სამეფო) გლეხები, შედარებით ასატანი მდგომარეობით, განსხვავდებოდნენ საბატონო გლეხებისაგან, ამ უკანასკნელთაგან კი საეკლესიო და სამონასტრო გლეხები. საბუთებიდან კარგად ჩანს საბატონო გლეხების სახასო გლეხობაში გადასვლის ლტოლვა, რაც განსაკუთრებით XVIII საუკუნისათვის იყო დამახასიათებელი³.

¹ „ნებიერი“ და „თავშეწირული“ (ეკლესია-მონასტრების ნებით ყმად გამოდარი) გლეხობის კატეგორიების არსებობა მოწმობს, რომ XVI—XVII სს. საქართველოში გლეხს უბატონოდ არსებობა არ შეეძლო და დამოუკიდებელი შრომის საშუალებას მოკლებული იყო.

² გ. ჯამბურია, დასახ. ნაშ., გვ. 122.

³ Г. Натале, Крестьяне сахасо, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაგ. V, 1937.

ქონებრივი ნიშნის მიხედვით საბუთებში დასახელებული „მე-
ძღვებული გლეხი“, „საუკეთესო გლეხი“, „სამუშალო გლეხი“ და სხვ.¹
გლეხებს დაკისრებული ჰქონდათ სამეფო, სამოხელეო² და სხვა
სიო, საბატონო და სათათრო (უცხო დამპყრობელთა სასარგებლო)
გადასახადები.

სახელმწიფო გადასახადი და ვალდებულება იყო: კოდიისკუ-
რი, მალი, საური, ულუფა, ულაყი (ტვირთის ზიდვა),
სეფობა, საბალახე, პირისთავი, ნახირისთავი,
საბაზიერო, საშევეარდნო, საჯინიბო, სასტუმ-
რო (ელჩების და მოციქულების დაბინავება) და სხვ.

საბატონო: დალა, კულუხი, ულაყი, შესაწევარ-
ი (ბატონის სამგლოვიარო და სადღესასწაულო დღეებში), სას-
ეიანო, სამასპინძლო, ძღვენი (საშობაო, საწე-
ლიწდისთავო, საყველიერო, სამარხო, სააღ-
დგომო, სააღებო...) და სხვ.

საეკლესიო: დრამა, საკანონო, სახუცო „ძღვენ-
საჩუქრები“ და სხვ.

სამოხელეო (სამოურავო, სანაცლო, სამამასახლისო): სამას-
პინძლო, საქვრივო, საჩექქო, შესამყრელო,
გასამყრელო, თავის გასამტეხლო და სხვ. გლეხს მო-
ურავის სასარგებლოდ მართებდა: გუთანზედ (განსახლერული დღით)
ხენა-ფარცხვა, მორწყვა, მომკა, გალწევა, მიტანა, ბარვა, როგორც
მეფე-დედოფალ-უფლისწულები, ისე ფეოდალები მოურავ-მამასახ-
ლჩების საშუალებით ეწეოდნენ გლეხთა ექსპლოატაციას.

შრომითი ბეგარა მებატონის ზონაბუნებში და ზვრებში იყო
გამოყენებული („ყანის მუშაობა“, „ვენახის მუშაობა“). გლეხის
ნატურალურ ვალდებულებებში შედიოდა აგრეთვე ქალაქის კედლე-
ბის და ციხის აშენება („ქალაქისა და ციხის მუშაობა“, „გარე მუშა-
ობა“), გზების გაყვანა, ყარაულობა („ქეშიკი“), ულაყი (ტვირთისა
და შეშის ზიდვა), ჯერგა (სანადირო იდგილის შემოკავება), კონის
ჩადგმა (თევზის ქერა), ლაშქარ-ნადირობაში მონაწილეობა და სხვ.
იმდროინდელი საბუთების მოწმობით: გლეხს „რაზედაც დაუ-
ძახონ უნდა წავიდეს, უარს ვერ იტყვის“².

ქართული საგადასახადო სისტემით გადასახადები კომლზე იყო
დაწესებული, თუმც ზოგიერთი გადასახადი ზოგჯერ სოფელზეც იყო

¹ ზ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 216.

² იქვე, გვ. 223.

გაწერილი. სულად გადასახადად ითვლებოდა „მალი“ (უპირატესად ქალაქებში). გადასახადების გაწერა-აკრეფისას გათვალისწინებული იყო გლეხის შეძლება, მისი ქონებრივი მდგომარეობა (მამულები და უმამულოზე განსხვავებული ოდენობით წესდებოდა გადასახადი) და, აგრეთვე, სოფლის სიდიდე (დიდი, შუათანა და პატარა სოფელი). ამის გარდა, გლეხის ბეგარა-გამოსაღებები სხვადასხვაგვარი იყო საქართველოს ცალკეულ სამეფო-სამთავროებში, სათავადოებში და თვით ერთი სოფლის ფარგლებშიც კი. ამ შემთხვევაში აშკარად იჩენდა თავს ფეოდალური დაქსაქსულობის პირობები, გლეხთა სოციალურ-უფლებრივი მდგომარეობის, ადგილობრივი (მთისა და ბარის) ადათების და მეურნეობის დარგების თავისებურებანი.

საერთო იყო მხოლოდ გადასახადების განუხრელი ზრდა.

გლეხთა გადასახადები და ვალდებულებანი XVI—XVIII სს. განუხრელად იზრდებოდა. „თავი ბეგარის“ (მთავარი, ადრინდელი, თავდაპირველი) გვერდით წესდებოდა „სხუი ბეგარა“ (სხვა, დამატებითი გამოსაღები)¹. ამას საბუთები „უღების დაღებას“ უწოდებენ. საბუთებში დამოწმებული „უღების დაღება“ და „ნიადაგ მუშაობა“ ნათლად მოწმობენ ბატონყმური უღლის დამძიმებას.

„ბატონყმური რიგი“ და „ბატონის სამსახური“ სათანადო დებულებებით იყო რეგლამენტირებული. „დებულების“ დაცვა ერთნაირად უნდა ყოფილიყო სავალდებულო როგორც ფეოდალისათვის ისე გლეხისათვის. ამავე მიზნით იყო შედგენილი ვახტან VI-ის სამართლის წიგნი. მაგრამ „ბატონყმური რიგის“ მიუხედავად ყველაფერი ფეოდალის ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული. გლეხის „დგობა“ (ბატონის წინააღმდეგ ჩივილი) უშედეგოდ რჩებოდა.

ბატონყმური ექსპლოატაციის დამძიმების შესაბამისად გაძლიერდა გლეხთა ერთ კატეგორიაში გაერთიანების ტენდენცია. ცნობილი ფაქტია, მაგალითად, მსახურთა რიცხვის მნიშვნელოვნად შემცირება XVIII ს-ში. ადგილი აქვს აგრეთვე მკვიდრი ყმა-გლეხების გაბოგანოვებას.

გ. გამბურთას მოაქვს მეტად საინტერესო მოსაზრება: „ბოგანო თავდაპირველად ახლად მოსულ გლეხს უნდა რქმეოდა, რომელიც ღარიბი იყო „მკვიდრ“ გლეხებთან შედარებით. შემდეგ კი „მკვიდრ“ გლეხთა ნაწილსაც უნდა სწოდებოდა ბოგანო, როცა ქონებრივად

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерк..., გვ. 17.

გაბოგანოვდა ეს გლეხი—ე. ი. დემსგავსა ამ ახლად მოსულ გლეხის მდგომარეობას როგორც უფლებრივად, ისე ეკონომიურად¹.
გლეხის ხიზნობა და ბოგანობა, როგორც აღნიშნეთ² გლეხის ური მეურნეობის დაცემის მომასწავებელი იყო. ქართველი გლეხი მეურნეობის გაუმჯობესება-წარმოების სტიმულს ჰკარგავდა. საგლეხო მეურნეობის მოშლა ინტენსიური მეურნეობის დაქვეითების ერთი მთავარი მიზეზი იყო.

XVI—XVII სს. საქართველოში ძირითადად ნატურალური რენტა იყო გაბატონებული. საკმაოდ ძლიერი ჩანს შრომითი რენტაც³. ფულადი რენტა კი, „რომელიც პროდუქტების ფორმაში მოცემული რენტის უბრალო მეტამორფოზიდან წარმოსდგება“⁴, სუსტად იყო წარმოდგენილი.

კ. მარქსი პროდუქტების ფორმაში მოცემული რენტის დახასიათებისას აღნიშნავს: „იმის გამო, რომ ეს ფორმა, რენტა პროდუქტების სახით, დაკავშირებულია პროდუქტის და თვით წარმოების განსაზღვრულ ხასიათთან. იმის გამო, რომ მისი არსებობისას აუცილებელია სოფლის მეურნეობის შინამრეწველობასთან შეერთება, იმ თითქმის სრული თვითდაკმაყოფილების გამო, რომელსაც გლეხის ოჯახი ამით ღებულობს თავისი დამოუკიდებლობით ბაზრიდან და საზოგადოების იმ ნაწილის წარმოებისა და ისტორიული მოძრაობიდან, რომელიც მის გარეშე იმყოფება, მოკლედ, საზოგადოდ ნატურალური მეურნეობის ხასიათის გამო, ეს ფორმა სავსებით გამოსადეგია იმისთვის, რომ შეიქმნას საზოგადოების უმოძრაობის ბაზისი, როგორც ჩვენ ამას, მაგალითად, აზიაში ვხედავთ“⁴.

სწორედ ამით უახლოვდებოდა ქართული ფეოდალური საზოგადოების მდგომარეობა XVI—XVIII საუკუნეებში აღმოსავლეთის ფეოდალური საზოგადოების მდგომარეობას. ორგანვე მეტისმეტად იყო შეზღუდული რეპროდუქციის შესაძლებლობა, განვითარებისათვის საჭირო აუცილებელი პირობები.

ფეოდალის ყმა-მამული ამ დროს ფეოდალური სახლის მრავალრიცხოვანი წევრების „საკმელად“ იყო გადაქცეული.

საბუთებში ვხვდებით ერთ მეტად დამახასიათებელ გამოთქმას, რომელიც ერთბაშად გასაგებს ხდის, თუ როგორ მდგომარეობაში იმ-

¹ გ. ჯამბურია, დასაბ. ნაშრ., გვ. 122—123.

² დ. გვრიტიშვილი, დასაბ. ნაშრ., გვ. 220.

³ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. 2, გვ. 315.

⁴ იქვე.

ყოფება ინტენსიური მეურნეობა აღებული ხანის საქართველოში. ამ გამოთქმის მიხედვით მამული „საქმელია“, ხოლო მემამულე მისი „მკამელი“, უკეთ, მემამულე-ფეოდალი მამულის გამოსაღებად „სკვამს“. ასეთი საბუთები მრავლად შეიძლება მოვიტანოთ.

1721 წ. ვალის წიგნში ნათქვამია: „დაგიდეც ამის გირ/ა/ოთ ასურეთს ჩემი კერძი რაც ალაღათ ბაჩათში გამომყოლოდეს ან გლეხი, ან ხოდაბუნი, ან ზუარი ან მიწა-წყალი, ასე და ამა პირსაც ზედან, რომე სანამ შენს თეთრს მოგცემდე შენ, შენ ჩემი წილი ასურეთის გამოსაღები (sic) სკვამდე, თეთრ/ი/ს სარგებელს არა მსთხოვდე. არც შენ თეთრის სარგებელს მთხოვდე, არც მე ჩემს მოცემულს სოფლის და მამულის გამოსაღებს გთხოვდე. რახან ჩემი თეთრი მოგცე, ჩემი სოფელი დამანებო“¹.

1722 წლის საბუთში ვკითხულობთ: „გირაოდ ჩემი წილი ამილბარაშვილი ფაენის/ს/ თავისის მამულით შენთვის გირაოდ მომიცია. შენის თეთრში იმის გამოსაღები სკვამე“².

კიდევ უფრო დამახასიათებლადაა გადმოცემული ეს გამოთქმა 1736 წლის ერთ საბუთში: „ამ თეთრის სარგებელში ეს მიწები მოსკვამეთ, როდესაც ის მიწები მოსკვამოთ, თუ შენი თეთრი მოგაბაროთ, ჩვენი მიწები ჩვენვე მოგვცეთ“³.

„მამულის კამა“ არ ნიშნავს მამულის „სახარჯოდ“ და „სარჩოდ“ (შდრ. რუს. «кормление») მიცემას, რაც ბუნებრივად გამომდინარეობს ფეოდალური წარმოებითი ურთიერთობიდან. იგი ორგანულად უკავშირდება ინტენსიური მეურნეობის დაცემას და რენტის სიდიდის განუხრელ ზრდას. ცხადია, სასაკუთრო-საბატონო მეურნეობების განვითარების შემთხვევაში, მამულის „მოხმარების“ (საბუთების ენაა) სულ სხვა ფორმას მივიღებდით. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა ზემოთ აღნიშნული ეკონომიური პირობების გამო.

მართალია, ინტენსიური მეურნეობის ფორმები ახლაც არსებობენ, მაგრამ მეტად თავისებურ ეკონომიურ პირობებში. უკიდურესად არის ამ დროს გაღრმავებული დისპროპორცია მფლობელებსა და მწარმოებლებს შორის, ხოლო დამუშავებული მიწის ფართობი მკვეთრად შემცირებული. ასეთ ვითარებაში ფეოდალი იძულებულია გაზარდოს რენტის სიდიდე, თუმცა მისი ფეოდალური ინტერესები

¹ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. II, გვ. 14.

² იქვე, გვ. 17.

³ იქვე, გვ. 26.

მოითხოვენ არა რენტის გაზრდას, არამედ რაც შეიძლება მეტი სტატიის გლეხთა მეურნეობის ექსპლოატაციას—აქედან „ტყვეთა სყიდვა“, რომელიც ასე სწრაფად გავრცელდა ფეოდალურ საქართველოში¹ საბუთები აღნიშნავენ: გლეხის „აკლებას“, „წავგროვებდა“² „დატყვევებას“, დატყვევებულთა ოსმალებზე და ყიზილბაშებზე გაყიდვას. ყველაფერი ეს უდიდეს დაბრკოლებას უქმნიდა ფეოდალური მეურნეობის წარმოებას, ფეოდალური საზოგადოების წინსვლას.

დ. გვრიტიშვილს მრავალი საბუთი მოაქვს იმის საჩვენებლად, თუ როგორ არბევენ, იტაცებენ და ყიდიან გლეხებს ფეოდალები. მაგ., პაატა ციციშვილმა „საციციანოს მრავალი ხეობა (გუჯარეთი, ტბა, ალის ხეობა) დაარბია და 92 სული დაატყვევა“³. დავით ციციშვილმა 155 სული გლეხი და აზნაური გაყიდა⁴.

ფეოდალები ერთმანეთს სტაცებდნენ გლეხებს და ტყვედ მიჰყავდათ გასასყიდად. ამის გამო ზოგჯერ მთელი სათავადოს მოსახლეობა კატასტროფულად იყო შემცირებული. ერთი საბუთის სიტყვით „საციციანო ასრე გაოხრებული იყო, ოთხი წელიწადი არც ხვნა იყო, არც თესვა არც ცეცხლი ანთებულა, არც კალო გალენილა და არც მამალს უყივილა“⁵.

ქართული ფეოდალური საზოგადოების პროგრესულ ნაწილს შეგნებული ჰქონდა, თუ რას უქადდა გლეხთა უკიდურესად დამძიმებული მდგომარეობა ქვეყნის მომავალს, მისი განვითარების საქმეს. შემთხვევით არაა არჩილის მიერ ნათქვამი: „რა დაეცეს გლეხი-კაცი, საქართველო დაძაბუნდა“. რა თქმა უნდა, იმათ ვინც გლეხისადმი ლმობიერ დამოკიდებულებას მოითხოვდნენ ან ტყვეთა სყიდვის წინააღმდეგ იბრძოდნენ, აინტერესებდათ არა გლეხთა მდგომარეობა, არამედ მათი რაციონალური ექსპლოატაცია ბატონყმური ურთიერთობის საფუძველზე.

როგორც აღვნიშნეთ, ფეოდალის და გლეხის ურთიერთობა ფეოდალურ საქართველოში განსაზღვრული იყო „ბატონყმობის რიგით“, წერილობითი დებულებით. „საქართველოში ტრადიციული თუ წერილობითი დებულება არსებობდა, რომელიც აწესრიგებდა ყმისა და ბატონის ურთიერთობას, მას საბუთებში „ბატონყმობის რიგი“ ან „დებულება“ ეწოდება. „ბატონყმობის რიგი“ უნდა დაე-

¹ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 231.

² იქვე.

³ იქვე.

ცვა როგორც ყმას, ისე ბატონსაც. თუ რომელიმე მათგანი (ყმა ანუ ბატონი) ბატონყმობის რიგს არ შეასრულებდა, საქმეში ერეოდნენ ხოლმე მეფის ხელისუფლება¹. ბატონყმობის რიგის ან დებულების დაცვა მეფის ხელისუფლების სიმტკიცეზე იყო დამოკიდებული. ამას ვხედავთ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლ-კახეთის სამეფოში (ერეკლე II-ის საგლეხო პოლიტიკა), ნაწილობრივ აგრეთვე როსტომის მეფობაში, რომლის დროსაც გამოქვეყნებული აუარებელი წერილობითი საბუთი უეჭველად ფეოდალური ურთიერთობის მოწესრიგების აშკარა მოწმობას წარმოადგენს. ფეოდალების თავაშეებულებას ფართო გასაქანი ეძლეოდა იმ დროს, როცა მეფის ხელისუფლება უკიდურესად იყო დასუსტებული (მაგ., იმერეთის სამეფოში). განსაკუთრებით კი ყიზილბაშების ან ოსმალების თარეშის დროს. ამ დროსვე ძლიერდებოდა „ტყვეთა სყიდვა“.

ფეოდალების ძალადობა ამწვავებდა კლასობრივ ბრძოლას. ქართველი გლეხები იყენებდნენ კლასობრივი ბრძოლის სხვადასხვა საშუალებებსა და ფორმებს (უპირატესად აყრა-გაქცევას). გლეხი მიმართავდა ყაზახობას, აბრაგობას, მეკობრეობას, ფეოდალზე თავდასხმას, მოკვლას და მისი სახლ-კარის გადაწვას. მაგრამ გაერთიანებულ და მასიურ გამოსვლას, კლასობრივი ბრძოლის პასიური ფორმების აქტიურ ფორმებში (აჯანყებებში) გადაზრდას, ხელს უშლიდა გლეხთა სოციალური კატეგორიების სხვადასხვაგვარობა, პოლიტიკური დაქსაქსულობა და სუსტი კავშირი ცალკეული სათავადოების ყმა-გლეხებს შორის. დამახასიათებელია, რომ ყველაზე აქტიურად ის გლეხები იბრძოდნენ, რომელთა ბატონყმური უღელი ახლად იყო დამძიმებული და ახალი გადასახადებით იყვნენ დახარკული². საბუთები მართალია ყრუდ. მაგრამ მაინც აღნიშნავენ ცალკეულ სათავადოებში გლეხთა შეიარაღებულ გამოსვლას ფეოდალების წინააღმდეგ³.

მეტად მძიმე იყო გლეხთა მდგომარეობა ფეოდალურ საქართველოში. კიდევ უფრო უარესდება მათი მდგომარეობა ნაგვიანვე შუა საუკუნეებში. გლეხთა ურთიერთობა ქართველ ფეოდალებთან მწვავე კლასობრივი ბრძოლის პირობებში მიმდინარეობს. მაგრამ საბუნებურ ქართულ ბატონყმობასთან შედარებით კიდევ უფრო მიუღებელი იყო მათთვის „თათრის ბატონობა“ და „ხარაჯობა“. ქარ-

¹ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 233—234.

² С. С. Какабадзе, Крестьянский вопрос и крестьянские движения Восточной Грузии в XVIII веке, Сб. История классовой борьбы в Закавказье, 1930, гл. 170.

³ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 232.

თველ გლეხს არ სურდა „რაიათად“ გადაქცევა ისევე, როგორც არ სურდა მის ექსპლოატატორ ქართველ ფეოდალს. ქვემოთ ნახვენი იქნება (იხ. თავი V. კლასობრივი ბრძოლა), თუ როგორ დაეცა გლეხები ლეგებით ებრძოდნენ ქართველი გლეხები „თათრის ბეგების“

აღმოსავლეთის ფეოდალური ქვეყნებისათვის უცნობი იყო გლეხთა ისეთი სოციალური კატეგორიები, როგორსაც ფეოდალურ საქართველოში ვხედავთ.

გლეხის საერთო აღმნიშვნელი სახელი აღმოსავლეთში (არაბული ქვეყნები, ოსმალეთი, ირანი, შუა აზია, ინდოეთი და, აგრეთვე, აღმ. ამიერკავკასია) „რაიათი“ იყო.

არაბ. „რაიათი“ (პრავლ. „რაია“) სიტყვა-სიტყვით „ჩოგს“ ნიშნავს. მისი გლეხის აღმნიშვნელ ტერმინად გადაქცევა ორგანულად უკავშირდება „ექსპლოატაციის აღმოსავლურ ფორმას“ და აღმოსავლეთის ფეოდალური საზოგადოებისათვის დამახასიათებელ საგადასახადო სისტემას.

„რაიათი“ ორგვარი მნიშვნელობით იხმარებოდა. ფართო გაგებით „რაიათი“ აღნიშნავდა „ქვეშევრდომთ“, რომელნიც არ ეკუთვნოდნენ პრივილეგირებულ წოდებას და, ამიტომ, გადასახადები უნდა ეხადათ. გათარხნებული (მუაფი) იყვნენ ბეგები, სასულიერო ფეოდალები (მუსლიმანები და ქრისტიანები), მოქალაქეთა პრივილეგირებული საზოგადოებანი.

დავიწროებული მნიშვნელობით „რაიათი“ გლეხს ნიშნავდა.

რაიათები ეწოდებოდათ როგორც სახელმწიფო, ისე კერძო მიწისმფლობელთა გლეხებს, რადგან ყველა მიწიდან დივანის (ხაზინის) სასარგებლოდ გადაკვეთილი იყო რენტა-ხარკის ესა თუ ის წილი¹. რაიათებისაგან განსხვავდებოდნენ არა მარტო მუაფები (თარხნები), არამედ ისეთი კატეგორიის გლეხებიც, რომლებიც დივანის გადასახადებისაგან განთავისუფლებული იყვნენ და უშუალოდ თავის მიწისმფლობელებს უხდიდნენ გადასახადებს, აგრეთვე რანჯბარები, ნოქრები, ლოლაშები². ტერმინი „რაიათი“ „ელის“ (მომთაბარე ხალხის) საპირისპირო ცნების გამომხატველიც იყო. ამ შემთხვევაში რაიათი აღნიშნავდა მიწის მუშაკებს, მებაღეებს, მევენახეებს³.

მართალი არაა პროფ. ი. პეტრუშევსკის აზრი, რომ „რაიათი“ ან „რაია“ ირანსა და მის სამფლობელოებში მუსლიმან და ქრისტიან გლეხს აღნიშნავდა, ხოლო ოსმალეთში „ჩიზიას გადამხდელებს“, „არამუსლიმან ქვეშევრდომებს“, „ქრისტიანებს“ ან „ებრაელებს“⁴.

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., стр. 248. •

² იქვე, стр. 248—249.

³ იქვე, стр. 249.

ოსმალეთშიც რაიათი ნიშნავდა გლეხს, მიწისმოქმედს¹, გადასახადების გადამხდელს, რომლის დაშვება „ასკერში“ (ოსმალურ სამხედრო-ფეოდალურ ორგანიზაციაში) დაუშვებელი იყო. რაიათებს ახსვავებდნენ აგრეთვე იურიუქებისაგან (მომთაბარეებისაგან) მათი მოლაშქრობა ფართოდ იყო გამოყენებული.

ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალური სისტემა გადაულახველ ზღვარს სდებდა ასკერსა და რაიას შორის². გამონაკლისს, რა თქმა უნდა, ის არც მუსლიმანი რაიასათვის უშვებდა. ყველა თანამდებობა ოსმალეთში, სწავლულების, მწერლების და მისთანების („კალმის ხალხის“) გამოკლებით, სამხედრო ბაზაზე იყო დაფუძნებული³.

საზოგადოების „მახვილის ხალხად“, „კალმის ხალხად“ და რაიათებად (მწარმოებლებად) დაყოფა ოსმალეთისთვისაც ისევე იყო დამახასიათებელი, როგორც აღმოსავლეთის ყველა ქვეყნისათვის. ეს სვესებით შეესაბამებოდა აღმოსავლეთის სახელმწიფოებისათვის დამახასიათებელი სამი უწყების არსებობას.

ოსმალურ კანუნ-ნამეებში ერთ მხარეზე მმართველები არიან დაყენებული, მეორეზე „რეაია“ (გლეხები) და „შეპირლი“ (მოქალაქენი)⁴. ამ უკანასკნელთა ერთადერთ მოვალეობას გადასახადების გადახდა შეადგენდა. მათ სასტიკად ეკრძალებოდათ ცხენზე შეკდომა და მახვილის ტარება⁵. ასე რომ ოსმალეთშიც რაიათები ეწოდებოდათ როგორც ქრისტიან, ისე მუსლიმან გლეხებს.

სპარსულ-არაბული წყაროები რაიათებს უწოდებენ სასანური ირანის გლეხებსაც. რელიგიური კუთვნილების მიუხედავად ყველგან რაიათი-გლეხის აღმნიშვნელი იყო. მაგრამ როგორი და რომელი გლეხის? ამ კითხვას ქვემოთ დავეუბრუნდებით რაიათის ნამდვილი მნიშვნელობის განმარტებასთან დაკავშირებით.

არაბულ ტერმინთან ერთად ირანში გლეხს ეწოდებოდა „დეჰყანი“-იც (XI საუკუნიდან)⁶. იხმარებოდა აგრეთვე შედგენილი ტერმინი „დეჰყანი-მარდ“ („სოფლის კაცები“), „ხორდა მალიქი“ (სი-

¹ ოსმალთა ბატონობის დროს არაბულ ქვეყნებში რაიათთან ერთად იხმარებოდა მისი ადგილობრივი შესატყვისი „ფელაჰი“ (გლეხი, მიწისმოქმედი).

² H. A. R. Gibb and Harold Bowen, Islamic Society and the West, Oxford University Press, 1951, გვ. 48, ზენ. 2.

³ იქვე, გვ. 158 და ზენ. 1.

⁴ Kânuni Ali Osmân II (O. T. E. M., № 17, Appendix, 39) დამოწმებულია Gibb-ის და Bowen-ის წიგნის მიხედვით, გვ. 158.

⁵ Gibb and Bowen, დასახ. ნაშრ., გვ. 158.

⁶ საინტერესოა, რომ ეს ტერმინი დამახასიათებელი იყო საკუთრივ ირანისათვის და არა მისი სამფლობელოებისათვის (მაგ., აღმ. ამიერკავკასიის სახანოებისათვის).

ტყუასიტყვით „წერილი მიწისმფლობელი“)¹ და უბრალოდ „მარდ“ („კაცი“).

„მარდ“ იგივეა, რაც გლეხის აღმნიშვნელი ქართ. „ქვეყნის მფლობელი“, რუს. «чужеземец», გერმ. «Mensch», ფრანგ. «l'homme». ამ ტერმინების გამოყენებას ირანის ფეოდალურ სინამდვილეში მნიშვნელობა აქვს ფეოდალიზმის გენეზისისათვის ირანული მოდემის ხალხებში². მართალია, „მარდ“ წყაროებში არ გვხვდება, მაგრამ იგი უეჭველად ძველი წარმოშობისა უნდა იყოს.

მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების გლეხობის ისტორია ჯერ კიდევ უცდის თავის მკვლევარს. ჯერ კიდევ ბევრი რამ არის გამოსარკვევი და დასადგენი აღმოსავლეთის გლეხობის სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობის სრული სურათის აღსადგენად და კლასობრივი ბრძოლის დასახასიათებლად. შეიძლება ითქვას, რომ საამისო წყაროების მნიშვნელოვანი ნაწილი ხელუხლებელია ამ მხოლოდ ნაწილობრივ გამოყენებული.

ამიტომ, ცხადია, აღმოსავლეთის გლეხთა მდგომარეობა შეიძლება დაეხასიათოთ მხოლოდ ზოგად ხაზებში და, ამასთან, იმდენად, რამდენადაც იგი უშუალოდ არის დაკავშირებული ჩვენი გამოკვლევის საგანთან და საკითხების წრესთან.

საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ შეეჩერდეთ გლეხთა მიწაზე მიმაგრების საკითხზე ფეოდალურ აღმოსავლეთში.

რევოლუციამდელი აღმოსავლეთმცოდნეები და კავკასიისმცოდნეები, როგორც ცნობილია, უარყოფდნენ გლეხთა მიწაზე მიმაგრებას აღმოსავლეთში და აღმ. ამიერკავკასიაში. ბურჟუაზიული კავკასიისმცოდნეობის აზრით, ბატონყმური დამოკიდებულება აღმ. ამიერკავკასიაში მყარდება მხოლოდ 1846 წლის რესკრიპტით.

გლეხთა მიწაზე მიმაგრების ფაქტის ჩვენება აღმოსავლეთში საბჭოური აღმოსავლეთმცოდნეობის ერთი მნიშვნელოვანი მიღწევათაგანია.

¹ მხოლოდ მალიქის¹ ნამდვილი მნიშვნელობის გამო სვეტ. ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. იხ. Tadhkirat al-suluk, გვ. 24. ბევრი მკვლევარი მას გლეხის აღმნიშვნელ ტერმინად თვლის.

² აკად. ბ. გრეკოვი იხიარებს იმ აზრს, რომ რუს. «чужеземец» ნაწარმოებია სპ. „მარდისაგან“. Б. Греков, Крестьяне на Руси, М.-Л., 1946, გვ. 15—17.

³ „მარდ“ დამოწმებულია თანამედროვე ირანში (ქერმანიში) და ნიშნავს გლეხს, რომელიც ამუშავებს ერთ დღიურ მიწას და ჰყავს ერთი ზარი და ერთი სახედარი. Lambton, დასახ. ნაშრ., გვ. 434. საზოგადოდ, თანამედროვე ირანის სოციალურ-ეკონომიურ ტერმინოლოგიაში შემონახულია შუა საუკუნეებიდან გადმოსული არა ერთი. საინტერესო და საყურადღებო ტერმინი. სამწუხაროდ თანამედროვე ირანის სოციალური ტერმინოლოგია ამ მიზნით ჯერ კიდევ არაა შესწავლილი.

გლებთა მიწაზე მიმაგრების ფაქტი ილხანთა ირანში XIII—XIV სს. მიწაზე დამაჯერებლად დაასაბუთა პროფ. ი. პეტრუშევსკიმ.¹ ზოგიერთი საბჭოთა ისტორიკოსი (ბ. ზახოდერი², ა. ალიზადე³ და სხვ.) ბატონყმურ დამოკიდებულებას აღნიშნავენ XI—XIII სს. კუნძებისათვის, ოღონდ იმ შენიშვნით, რომ იმ დროს გლებთა მიწაზე მიმაგრება მოიცავდა მხოლოდ გლებობის გარკვეულ ნაწილს და, ამასთან, იურიდიულად ჯერ კიდევ არ იყო გაფორმებული. საწინააღმდეგო მოსაზრებას ადგა ი. პეტრუშევსკი. იგი უარყოფს ბატონყმურ დამოკიდებულებას მონღოლებამდელ მახლობელ აღმოსავლეთში და სცნობს მხოლოდ ფეოდალური დამოკიდებულების იმ ფორმას, რომელიც გლებთა წოდებრივ არასრულუფლებიანობას გულისხმობს. აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს გლებთა მიწაზე მიმაგრების ხასიათის განსაზღვრაშიც.

პეტრუშევსკი მართებულად მიუთითებს იმაზე, რომ გლები აღმოსავლეთში ფაქტიურად მიმაგრებული იყო გადასახადზე. ზოლო გადასახადი გლებზე. მაგრამ იგი, ამავე დროს, გამორიცხულად თვლის გლების მიმაგრებას მიწისმფლობელის პიროვნებაზე. ამით, ცხადია, უგულებელყოფილია გლების მიწაზე მიმაგრების მთავარი ელემენტი—მისი დამოკიდებულება ფეოდალზე⁴.

¹ გლებთა მიწაზე მიმაგრების საკითხს ი. პეტრუშევსკიმ ორჯერ მიუძღვნა სპეციალური წერილი (წყაროების და საკითხის ლიტერატურის ვრცელი დაბასათებითურთ). პირველად 1947 წელს (იხ. К вопросу о прикреплении крестьян к земле в Иране в эпоху монгольского владычества, ВП, № 4, 1947), მეორედ 1955 წელს (იხ. О формах феодальной зависимости крестьян в Иране в XIII—XIV вв., СВ, № 5, 1955).

² Б. Н. Заходер, История восточного средневековья, М., 1944, гл. 76.

³ А. А. Ализаде, К вопросу об институте «икта» при ильханах (XIII—XIV вв.), ССИА, вып. 1, Баку, 1949, гл. 132; მისივე, Види земельной собственности и налоговой система ильханов в Азербайджане (XIII—XIV вв.), Известия АзФАН, 1942, № 4.

⁴ შენიშვნებს იწვევს აგრეთვე ი. პეტრუშევსკის ზოგიერთი შეხედულება გლებთა მიწაზე მიმაგრების თაობაზე ილხანთა ირანში: 1. გლებთა მიწაზე მიმაგრება დაკავშირებულია მონღოლურ საფუძველთან (არატის პირადი დამოკიდებულება მონღოლ ნოინზე). 2. გლებთა მიწაზე მიმაგრების იურიდიული გაფორმების თარიღად მიჩნეულია არა XIII—XIV სს. მიჯნა (ყაზან-ყაენის 1303 წლის იარღიცი), არამედ პირველი მონღოლი ხანების ბატონობის პერიოდი (1220—1256 წწ.). ამრიგად წინა პლანზეა წამოწეული მონღოლების როლი გლებთა მიწაზე მიმაგრების საქმეში. იხ. И. П. Петрушевский, К вопросу о прикреплении крестьян к земле в Иране в эпоху монгольского владычества, гл. 67—69; მისივე, Очерки..., გვ. 250.

იმამი, რომ გლეხი მიმაგრებული იყო არა მიწისმფლობელთა, პიროვნებაზე, არამედ გადასახადზე¹, დანახულია აღმოსავლურ ბატონყმობის ძირითადი განმასხვავებელი ნიშანი. ამით, ი. პეტრუშევსკის სიტყვით, ბატონყმობა ირანში არსებითად განსხვავდება მაგალითად, საქართველოსა და რუსეთის ბატონყმობისაგან². ეს, მისი სიტყვით, გამორიცხავდა გლეხის მიწის გარეშე გაყიდვას, სხვის განკარგულებაში გადაცემას ან გაანდერძებას³; მუსლიმანური სამართლის მიხედვით გლეხები განიხილებოდნენ როგორც იურიდიულად თავისუფალი ადამიანები⁴; თუმც მთუხედავად ამისა, დასძენს ყველა ამას ი. პეტრუშევსკი, გლეხის პირადი თავისუფლება სხვას არაფერს წარმოადგენდა თუ არა იურიდიულ ფიქციას⁵. სახელმწიფოს ეს სჭირდებოდა იმისათვის, რათა ფორმალურად არ დაერღვია მუსლიმანური სამართლის ნორმა⁶.

ყაზან-ყაენის პოლიტიკაში ი. პეტრუშევსკი ხედავს კომპრომისს მონღოლურ იასასა და მუსლიმანურ სამართალს შორის, რამაც თავისი გამოხატულება თითქოს იმაში ჰპოვა, რომ გლეხი მიმაგრებული აღმოჩნდა არა მიწისმფლობელზე, არამედ გადასახადზე⁷.

სხვა მხრივ ი. პეტრუშევსკიმ დამაჯერებლად უჩვენა გლეხთა მიწაზე მიმაგრების ფაქტი ილხანთა ირანში. დოკუმენტური და ნარატიული წყაროების ანალიზის საფუძველზე მან უჩვენა, რომ გლეხებს მოესპოთ ადგილგადანაცვლების უფლება. ამ დასკვნას იგი აგრეცელებს სეფიანთა სახელმწიფოს გლეხებზეც. მისი აზრით, XVI—XVII საუკუნეებშიც გლეხებს არ შეეძლოთ თავისუფალი გადაანაცვლება ერთი ადგილიდან მეორე ადგილზე.

არსებობდა თუ არა გლეხთა მიწაზე მიმაგრება XVI—XVII სს. ირანში, აღმ. ამიერკავკასიაში?

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 250.

² И. П. Петрушевский, О формах феодальной зависимости крестьян в Иране в XIII—XIV вв., გვ. 106.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე.

⁷ И. П. Петрушевский, К вопросу о прикреплении крестьян к земле в Иране в эпоху монгольского владычества, გვ. 67—69; მისივე Очерки..., გვ. 250.

ი. პეტრუშევსკი მიუთითებს, რომ ეს საკითხი თითქმის სრულ-ლიად შეუსწავლელია¹. ამავდროს, მკაფიოდ იჩენს თავს აზრთა სხვადასხვაობა. ზოგი საბჭოთა ისტორიკოსი უარყოფითი შედეგებისაა, ზოგი კი მტკიცედ დარწმუნებული გვჩვენებს მიწაზე მონაგარების არსებობაში XVI—XVIII სს.

მაგ., ბ. არუთინიანი უარყოფს გლეხთა მიწაზე მიმნაგრების ერევნის სახანოში². არ სცნობს იგი კერძოდ გლეხთა მიწაზე მიმნაგრების ფაქტს. დაახლოებით ასეთსავე თვალსაზრისს გამოთქვამს ა. ესაიანი³. მისი აზრით, ერევნის სახანოში არსებობდა ბატონყმური მეურნეობის ყველა ძირითადი ნიშანი, გლეხთა ფეოდალის მიწაზე მიმნაგრების ინსტიტუტის გამოკლებით⁴. ა. ესაიანი ფიქრობს, რომ გლეხები სარგებლობდნენ ადგილგადასაცვლების უფლებით, აღნიშნავს გლეხთა პირად თავისუფლებას ერევნის სახანოში თვით რუსეთთან შეერთების წინ⁵. მულქადარობას იგი განიხილავს როგორც ბატონყმობის განსაკუთრებულ ფორმას აღმოსავლეთში, რომელსაც დასავლეთის ბატონყმობასთან შედარებით მთელი რიგი სპეციფიკური ნიშნები ჰქონდა, სახელდობრ ის, რომ მულქადარობა არ ნიშნავდა გლეხთა მიწაზე მიმნაგრებას. ამ მოვლენის ერთი დამახასიათებელი ნიშანთაგანი, მისი აზრით, იყო თავისუფალი ადგილგადასაცვლების უფლება⁶.

გლეხთა პირად თავისუფლებას ერევნის სახანოში რუსეთთან შეერთების წინ აღნიშნავენ სხვა სომეხი ისტორიკოსებიც⁷.

¹ И. П. Петрушевский, *დსახ. ნაშ.*, გვ. 110.

² Б. М. Арутюнян, *Крувное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII вв.*, გვ. 19—20.

³ А. Есаиан, *Поземельная собственность в бывшем Ереванском ханстве*, გვ. 301—304.

⁴ იქვე, გვ. 303.

⁵ იქვე, გვ. 304.

⁶ «Мюльцдарские и тиульские крестьяне, при наличии известных условий, свободно могли оставлять земли прежних владельцев и переходить к другим владельцам. Нам думается, что именно в этом надо искать различие восточного феодализма от феодализма Запада, а не в том, что на Востоке вообще отсутствовало право частной собственности на землю и что мюльцдары были только простыми участниками в доходах казны, как это утверждают Шовен и многие другие авторы». А. Есаиан, *დსახ. ნაშ.*, გვ. 301.

⁷ Х. Г. Гуляниан, *Очерки истории армянской экономической мысли XIX века*, М., 1955, გვ. 21. ნ. გულანიანი უარყოფს საქართველოსათვის დარუსეთისათვის დამახასიათებელი ბატონყმობის არსებობას სომეხეთში. იქვე, გვ. 21—22.

სრულიად საწინააღმდეგო შეხედულებისა ამ საკითხში ა. ბო-
თინიანი, იგი არა მარტო ხედავს ბატონყმურ დამოკიდებულებას
ერევნის სახანოში, არამედ ცდილობს უჩვენოს ქართლში მსგავსი
ყმობის მსგავსი ფეოდალური ექსპლოატაციის ფორმებიც.

აზერბაიჯანელი ისტორიკოსის ი. ჰასანოვის შეხედულებით
აზერბაიჯანში გლეხები მიწაზე მიმაგრებული იყვნენ XIX საუკუნემ-
დე დიდი ხნით აღრე: «Архивные документы показывают, что в пер-
вой половине XIX в., как, впрочем, и задолго до этого, крес-
тьяне Азербайджана были прикреплены к земле, хотя это и не
нашло отражения в законодательных актах. Беглых крестьян
ловили и возвращали владельцам. Для поимки беглых крестьян
власти специально посылали чиновников»¹. ავტორს ფაქტები მო-
აქვს მხოლოდ XIX ს-ის პირველი ნახევრიდან. იმავე XIX ს-ის
პირველ ნახევარს ეხება ი. პეტრუშევსკის მონოგრაფიულ გამოკვ-
ლევაში მოტანილი ფაქტები, რომელთაც ი. ჰასანოვი თავისი დე-
ბულების შესამაგრებლად იმოწმებს².

ი. პეტრუშევსკის აზრით, XVI—XVII სს. ირანში და აღმ. ამი-
ერკავკასიის სახანოებში გლეხები მიმაგრებული არიან მიწაზე. თუმც
მის ამ შეხედულებას თან ახლავს მთელი რიგი შენიშვნები, ზოგჯერ

¹ 3. ა რ თ ი ნ ი ა ნ ი ი. პეტრუშევსკის შეხედულების გამო, რომლითაც ქარ-
თულ ფეოდალურ ურთიერთობათა თავისებურება განსხვავებულია «კავკასიის
სომხეთის» ფეოდალური ურთიერთობისაგან, შენიშნავს: «это замечание в от-
ношении «Кавказской Армении» нам кажется не убедительным. Арианское
духовенство и феодалы «Кавказской Армении» поддерживали теснейшую
связь с грузинскими феодалами и, начиная с XII—XIII вв., «Кавказская Ар-
мения» иногда целиком, а иногда частями, вплоть до первой четверти XIX
в., находилась под властью грузинских царей. На протяжении этого време-
ни формы эксплуатации грузинских и арианских крестьян имели много об-
щего. Судебник Мхитаря Гоша, перевалившийся с арианского на грузинский
язык и действовавший в грузинской феодальной среде, не мог не действо-
вать в арианской феодальной среде. Во всяком случае, в «Джамбре» Симеона
Ереванши (стр. 158 и др.) можно проследить отражение грузинских феода-
льных отношений в Ереванском ханстве. Ручкопись № 3031 (Матенадаран)
свидетельствует о том, что в северных и северо-восточных округах Арме-
нии, которые в XVI—XVIII вв. находились в составе Грузинского царства
(Лори и другие округа), земельные отношения испытывали влияние грузин-
ского феодализма». П. Т. А р у т ю н я н, დაახ. ნაშრ., გვ. 35, შებ. 1.

² И. Г а с а н о в, К вопросу о владельческих райях в Азербайджане в
первой половине XIX века, гв. 69.

³ И. П е т р у ш е в с к и й, Очерки..., гв. 258—262.

კი თავს იჩენს აშკარა წინააღმდეგობები. ეს, როგორც ჩანს, აიხსნება საკითხის სრული შეუსწავლევლობით, რაზედაც თვითონ მკვლევარი მიუთითებს კიდევ.

ი. პეტრუშევსკი აღნიშნავს, რომ XVI—XVII სს. საბუთებში არ გვხვდება პირდაპირი ჩვენებანი გლეხთა მიწაზე მიმაგრების თაობაზე აზერბაიჯანსა და სომხეთში¹. სამაგიეროდ XVII—XVIII სს. ნარატიულ წყაროებში იგი ნახულობს არაპირდაპირ. მითითებებს იმაზე, რომ მონღოლთა ბატონობის დროს არსებული გლეხთა მიწაზე მიმაგრება შემონახულია ყიზილბაშთა სახელმწიფოშიც².

როგორია ნარატიული წყაროების მონაცემები?

ი. პეტრუშევსკიმ ყურადღება მიაქცია ისკანდერ მუნშის, არაქელ თავრიზელის და ნადირ-შაჰის ისტორიოგრაფის მოჰამედ კაზიმის იმ ცნობებს, რომლებშიაც ლაპარაკია მოსახლეობის (რაიათების, მომთაბარეების) აყრა-გადასახლებაზე შაჰის მთავრობის განკარგულებით³.

პირველი ცნობა ეხება კახეთში („გურჯისტანი-ი კახეთ“) დასახლებული შირვანელი და ყარაბაღელი რაიათების მაზანდარანს გადასახლებას 1614/5 წელს. გადასახლების მოტივად ისკანდერ მუნში ასახელებს იმას, რომ ისინი „გურჯისტანის მკვიდრი რაიათები არ იყვნენ“; მეორე ცნობა ეხება ერევნის, განჯის, თავრიზის და „მთელი აღრაბადაგანის“ (სამხრეთ აზერბაიჯანის) ოლქების სომეხთა მასიურ გადასახლებას ირანში 1618 წელს „არამკვიდრის“ ნიშნის მიხედვით; მესამე—აზერბაიჯანში დაფანტული (მუთაფარიცე) რაიათების და მომთაბარეების თავ-თავის ადგილებში დაბრუნებას 1738 წელს.

როგორც ვხედავთ, მოჰამედ კაზიმის ცნობის გამოკლებით, ყველგან ლაპარაკია ამიერკავკასიიდან მოსახლეობის მასიურ გადასახლებაზე ირანში.

ი. პეტრუშევსკის მეტად დამახასიათებლად მიაჩნია ის, რომ გადასახლება ამ ცნობების მიხედვით ვრცელდება ახლად მოსულეებზე და არა თაობიდან თაობაში ერთსა და იმავე ადგილზე მცხოვრებ მოსახლეობაზე. მაგრამ იგივე ისტორიკოსები, როგორც ცნობილია, ლაპარაკობენ ქართველების ირანში მასიურ გადასახლებაზეც. „არამკვიდრობის“ მოტივი, რასაკვირველია, ამ შემთხვევაში გამორიცხულია ისევე, როგორც ჯულფის სომხური მოსახლეობის ისტაქანს გადასახლება ამის გარდა, ი. პეტრუშევსკის მტკიცებას დაბრკოლე-

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 252.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 252—255.

ბას უქმნის ის, რომ კახეთში გამოქცეულ-დასახლებულ შიშველებს და ყარაბაღელებს აბრუნებენ არა ძველ ადგილებში (შარბილა, ყარაბაღში), არამედ, მაზანდარანს ასახლებენ. ეს, ი. პეტრუშევსკის აზრით, აიხსნება იმით, რომ ამიერკავკასიის ქვეყნებიდან მოსახლეობის დამცდელი ჰავის მქონე მაზანდარანში გაცილებით მეტი იყო შაჰის მთავრობის პოლიტიკურ ანგარიშებში¹. ვფიქრობთ, მოტანილი არგუმენტი მეტად საეჭვოა გლეხთა მიწაზე მიმავრების ფაქტის დასამტკიცებლად.

შაჰ-აბასის და ნადირ-შაჰის დროს ამიერკავკასიის მცხოვრებლების მასიური ყარა-გადასახლება და, პირუეუ, ყიზილბაშების გადმოსახლება ამიერკავკასიაში, სრულიად გარკვეულ პოლიტიკურ, სამხედრო და სამეურნეო მიზნებთან იყო დაკავშირებული. ამგვარ ღონისძიებათა პოლიტიკურ და სამხედრო მოტივებს აღნიშნავს ი. პეტრუშევსკიც².

უნდა ითქვას, რომ ი. პეტრუშევსკი ფრთხილად ეკიდება ნარატიული წყაროების მონაცემებს. მისი სიტყვით ისინი მთლიანად თუ არ გვარწმუნებენ, მაინც გვაძიებენ ვიფიქროთ («заставляют предполагать»), რომ სეფიანთა დროს რაიათებს და მომთაბარეებს სპეციალური ნებართვის გარეშე არ შეეძლოთ თვითნებურად მიეტოვებინათ თავიანთი ადგილსამყოფელი³. კერძოდ მოჰამედ კაზიმის ცნობაში იგი ნახულობს მითითებას იმაზე, რომ შაჰის მთავრობა გადასახადთა გადამხდელი მოსახლეობის იმ ადგილებში გასაჩერებლად, სადაც ისინი შეტანილი იყვნენ საგადასახადო სიებში, ღებულობდა ღონისძიებებს მოსახლეობის მასიური გაქცევის წინააღმდეგ ეპიდემიების ან სტიქიურ უბედურებათა შემთხვევაში⁴.

ამას მოსდევს დასკვნა: «При этом данные источника говорят не о прикреплении райятов и илятов к личности феодального владельца, а о прикреплении к месту поселения т. е. к хараджу и местным повинностям»⁵. ამრიგად, XVI—XVII სს. ირანსა და აღმ. ამიერკავკასიაში დანახულია მონღოლთა დროინდელი გლეხთა მიწაზე მიმავრების სრული ანალოგია, რა თქმა უნ-

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 253.

² ცნობილია, რომ შაჰ-აბასი დაინტერესებული იყო ამიერკავკასიის კულტურული მიწის მუშაკების ირანში გამოყენებით.

³ И. П. Петрушевский, დასაბ. ნაშრ., გვ. 255.

⁴ იქვე, გვ. 254—255

⁵ იქვე, გვ. 255.

⁶ იქვე.

და, ანალოგია გავლებულია ი. პეტრუშევსკის თვალსაზრისის შესაბამისად.

XVI—XVII საუკუნეებშიც ი. პეტრუშევსკი გამოიყენებდა რეალურ ათების ფეოდალურ მფლობელებზე მიმავრებას. ოღონდ, მისი განმარტებით, რამდენადაც სახელმწიფო ამა თუ იმ თანამდებობის აღამიანს უთმობდა ხარაჯას (მალუჯათის) წილს და სხვა გამოსაღებების აკრების უფლებას, ზოგჯერ კი მმართველობის უფლებასაც, რაიათები ექცეოდნენ მფლობელთა პირად დამოკიდებულებასში¹. მაგრამ ი. პეტრუშევსკის დაკვირვებით, წყაროებში არ მოიპოვება მითითება იმის თაობაზე, რომ XVI—XVII სს. მფლობელებს შეეძლოთ თავიანთი ნებით რაიათების ერთი ადგილიდან მეორე ადგილზე გადასახლება ან ერთი სოფლიდან მეორე სოფელში გადაყვანა². არ გვგონია, რომ აღნიშნული გარემოება გლეხთა მიწაზე მიმავრების დამამტკიცებელი იყოს. აქ არ ჩანს ბატონყმური მდგომარეობის მთავარი ელემენტები: ადგილგადანაცვლების უფლების მოსპობა და გლეხის მიმავრება მიწისმფლობელის პიროვნებაზე.

გლეხის მიწაზე მიმავრებას სრული უქვევლობით მოწმობენ მხოლოდ XVIII ს-ის და XIX ს-ის პირველი ნახევრის საბუთები. ი. პეტრუშევსკის მოაქვს არა ერთი საბუთი, სადაც ლაპარაკია გლეხების ბოძებასა და გასაჩუქრებაზე, გაქცეულ-დაფანტულ გლეხთა ძიებასა და უკან დაბრუნებაზე³. მრავლადაა მოტანილი საამისო საარქივო დოკუმენტები ი. პასანოვის დასახელებულ ნაშრომებშიც.

ამას დაბრკოლებას სრულიადაც არ უქმნის ის, რომ ბატონყმური მდგომარეობა არ ასახულა კანონმდებლობაში. საზოგადოდ, ფაქტობრივად არსებული ფეოდალური ურთიერთობანი სათანადო სისრულით არ გაფორმებულან მუსლიმანურ სამართალში; ისინი არსებობდნენ როგორც ადგილობრივი ადათები და წეს-ჩვეულებები⁴.

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 255.

² იქვე, გვ. 256—262. უფრო დაწვრილებით ბატონყმური მდგომარეობა დახასიათებულია ი. პეტრუშევსკის გამოუქვეყნებელ ნაშრომში: «Раялджары и крепостничество в Азербайджане во второй половине XVIII—первой половине XIX в.».

³ «Феодальные отношения в мусульманских ханствах, действительно, тем отличаются от грузинского крепостничества, что первые не нашли того отражения в законодательстве, какое получали вторые в XIV—XV вв. в законах самцхийских атабегов Беки и Амбуги, в XVIII в. в законах картлийского царя Вахтанга VI и в других памятниках грузинского позавнефеодального права. По сравнению с грузинским феодальным правом мусульманское право оказалось гораздо более консервативным и косным, менее гибким и менее способным в полной мере отразить существовавшие в живой действительности отношения». И. П. Петрушевский, *Очерки...*, გვ. 263.

ამიტომ 1846 წლის 6 დეკემბრის რესკრიპტით აღმამკვეთად კასიამი გლეხები მიწაზე პირველად კი არ იყვნენ მიმაგრებულნი, როგორც ამას ბურჟუაზიული მკვლევრები ამტკიცებდნენ, არამედ ფორმალურად ვაფორმდა წინათ აქ არსებული ბატონობის მარეობა.

ბ. ჰასანოვი მართებულად აღნიშნავს: «Этот рескрипт, адресованный Николаем I на имя кавказского наместника М. С. Воронцова, формально оформил и укрепил существовавшие в Азербайджане на протяжении веков феодально-крепостнические отношения»¹.

გლეხთა მიმაგრება XIX ს-ის პირველ ნახევარში დადასტურებული ფაქტია. ამრიგად, გაბათილებულია რევოლუციამდელი კავკასიის მცოდნეობის ნეგაციური შეხედულებები. ეს შეხედულებანი, როგორც ცნობილია, უარყოფდნენ გლეხთა მიწაზე მიმაგრებას აზერბაიჯანსა და სომხეთში, და მას მხოლოდ საქართველოსათვის სთვლიდნენ დამახასიათებლად. მაგრამ ეს არ წყვეტს გლეხთა მიწაზე მიმაგრების არსებობის საკითხს XVI—XVII საუკუნეებში.

ბ. პეტრუშევსკის მიერ საამისოდ დამოწმებული ცნობები (ნართული წყაროებიდან) თითქოს არ უნდა მოწმობდნენ გლეხთა მიწაზე მიმაგრების არსებობის ფაქტს XVI—XVII საუკუნეებში. სამაგიეროდ ეს ფაქტი დადასტურებულია XVIII ს-ის მეორე ნახევრის და XIX ს-ის პირველი ნახევრის საბუთებით.

რით უნდა ავხსნათ ეს?

დასმული კითხვა სპეციალურ შესწავლას საჭიროებს. ამიტომ თავს ნებავს ვაძლევთ გამოვთქვათ მხოლოდ სახელდახელო მოსაზრება.

უნდა ვიფიქროთ, რომ გლეხთა დაყმევების პროცესი (დაახლოებით XVII ს-ის მეორე ნახევრიდან) მიმდინარეობდა მიწის ფეოდალური ვასალურების პარალელურად. ამ პროცესის დასასრულად ჩანს XVIII ს-ის მეორე ნახევარი. საამისო მოწმობაა ამდროინდელი საბუთები.

ბ. პეტრუშევსკიმ ყურადღება მიაქცია იმას, რომ საბუთებში, განსაკუთრებით კი ყუბის და ყარაბაღის ხანების პოქმებში, ლაპარაკია ბეგებისათვის და ხანის მსახურეულ პირთათვის პირად დამოკიდე-

¹ И. М. Гасанов, Из истории феодальных отношений в Азербайджане, стр. 75—76. 1846 წლის რესკრიპტი სპეციალურადაა შესწავლილი ბ. ჰასანოვის საკანდიდატო დისერტაციაში: И. М. Гасанов, Рескрипт 6 декабря 1846 г. (предисловие и сущность). Автореферат, Баку, 1950.

ბულებაში არა მარტო სოფლების, არამედ რაიათების წყალობაზეც ამის გამო ი. პეტრუშევსკი იქვე შენიშნავს: სე ფ ი ა ნ ი და ა მ შ ა რ ი შ ა ქ ე ბ ი ს ფ ი რ მ ა ნ ე ბ შ ი წ ყ ა ლ ბ ი ს ა მ გ ე რ ე ნ უ ლ ი რ ი ფ ო რ მ ა არ შე გ ვ ხ ვ ე დ რ ი ა ო ო¹. მაშასადამე, ზღბლონიელები ფეოდალური დამოკიდებულების ფორმაში გამოწვეული უნდა ყოფილიყო თიულის ინსტიტუტის განვითარებით, რის გამოც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი (იხ. აღმოსავლური ფეოდალური მიწისმფლობელობა).

თუ ეს ასეა, მაშინ თიულის ინსტიტუტის თავისებურებას XVI—XVII საუკუნეებში უნდა გაეპირობებინა ფეოდალური დამოკიდებულების იმ ფორმის არსებობა, რომელიც გლეხთა წოდებრივ არასრულუფლებიანობაში იყო გამოხატული.

რა თქმა უნდა, არ შეიძლება დავუშვათ, რომ მიწის ფეოდალური საკუთრების შინაარსობრივად განსხვავებული ფორმები XVI—XVII სს. და XVIII—XIX სს. ფეოდალური დამოკიდებულების ერთა და იმავე ფორმებს გვაძლევდნენ. ვფიქრობთ, ამ თვალსაზრისითაა შესწავლილი გლეხთა მიწაზე მიმაგრების საკითხი XVI—XVII სს. ირანში და აღმ. ამიერკავკასიაში².

აქ უნდა გავიხსენოთ კ. მარქსის ნათქვამი, რომ ბატონყმური მდგომარეობა საბეგრო შრომითურთ შეიძლება შერბილებულ იქნას უბრალო სახარკო მოვალეობამდე³. ჩვენი აზრით, სწორედ ფეოდა-

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 316.

² იქვე.

³ შეიძლება შეგვნიშნონ, რომ გლეხთა მიწაზე მიმაგრება XVIII საუკუნემდე კარგა ხნით ადრე არსებობდა ილხანთა ირანში და მის სამფლობელოებში. მომთაბარეთა პერიოდული ბატონობის პოლიტიკური და ეკონომიური შედეგები აღმოსავლეთში, სადაც ხშირად „კვლავ თავიდან დაწყებულა განვითარება“, მოულოდნელს და გასაოცარს არ ხდის ამგვარ მოვლენას. ჩვენ ზემოთ დაეიშოვნათ ი. პეტრუშევსკის აზრი, რომ თიულის ინსტიტუტმა XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ამიერკავკასიის სახანოებში ძირითადად განვითარების იგივე გზა განვილო, რაც ერთხელ უკვე განვლო იქტას ინსტიტუტმა X—XIII საუკუნეებში. ამის გარდა, ყიზილბაშების და ოსმალების ბატონობის რეაქციული როლი სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ მათ რამდენიმე საუკუნით ხელოწყოვად გაახანგრძლივეს განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდი მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებში.

⁴ „საკუთრების ურთიერთობა იმავდროულად ბატონობის და დამონების უშუალო ურთიერთობად უნდა წარმოსდგეს, მაშასადამე, უშუალო მიწარმოებელი წარმოსდგება როგორც არათავისუფალი; ეს კი ის არათავისუფლებაა, რომელიც ბატონყმობიდან საბეგრო შრომითურთ შეიძლება შერბილებულ და დავვანილ იქნას უბრალო სახარკო მოვალეობამდე“. კ. მარქსი, კაპიტალი, III, ნაწ. 2, გვ. 309.

ლური დამოკიდებულების ეს ფორმა უნდა ყოფილიყო გაბატონებული
ლი XVI—XVII სს. ირანში და აღმ. ამიერკავკასიაში.

XVIII—XIX სს. კი რაიათი ბატონყმურ დამოკიდებულებას
მოექცა, იგი მიწაზე იქნა მიმავრებული და მოესპო ადგილობრივი
ლების უფლება.

ჩვენი მოსაზრების დამასაბუთებელია მიწის ფეოდალური გა-
საკუთრება XVIII ს-ში.

საინტერესოა, რომ სწორედ ამ დროს ფართოდაა გამოყენებუ-
ლი უშუალოდ დამოკიდებული გლეხის შრომა ფეოდალის პირად
მეურნეობაში. საგულისხმო ფაქტია რანჯბარების (უმიწაწყლო,
ფეოდალის მეურნეობაში მომუშავე გლეხების) რიცხოვრება გამ-
რავლება. ამავე დროს, რაიათები საბეგრო მოვალეობას ასრულებენ
არა მარტო სახელმწიფოს სასარგებლოდ, არამედ კერძო მფლო-
ბელთა მიწებზეც (რაიათების იძულებითი მუშაობა წელიწადში რამ-
დენიმე დღის განმავლობაში)¹.

მიუხედავად იმისა, რომ საბეგრო შრომა („ბეგარა“—„სუბრა“)
იშვიათად იყო გამოყენებული ფეოდალის პირად მეურნეობაში,
რაიათი ფაქტიურად არაფრით არ განსხვავდებოდა ყმისაგან. „ექს-
პლოატაციის აღმოსავლური ფორმა“, როგორც ქვემოთ ვნახავთ,
მეტად თუ არა, ბატონყმურ მდგომარეობაზე ნაკლებ მძიმე არ იყო.

ფეოდალურ აღმოსავლეთში გლეხის ექსპლოატატორი იყო სა-
ხელმწიფო, ფეოდალები და მუსლიმანური ეკლესიის ფეოდალური
ორგანიზაცია.

გლეხები ისხდნენ დივანის (სახელმწიფოს), ვაკფის (ეკლესიის)
და კერძო მფლობელთა მიწებზე (ამლაქები).

„გლეხი აღმოსავლეთშიც მიწის ტრადიციული, მემკვიდრეობითი
მფლობელი იყო. გლეხის ქონებას და მიწის მემკვიდრეობით მფლო-
ბელობას ეწოდებოდა „მულქი“.

საგლეხო მულქის მნიშვნელობით იხმარებოდა ტერმინი „ამლა-
ქი რაია“ („საგლეხო ამლაქი“). მულქად ითვლებოდა აგრეთვე სა-
სოფლო თემის მიწები („არაზი-ე უმუმი“).

გლეხს თავისუფლად შეეძლო მულქის გასხვისება და ყიდვა-
გაყიდვა, მაგრამ ახალი მფლობელი ფეოდალის მიმართ ვალდებული

¹ Н. М. Гасанов, К вопросу о владельческих районах в Азербайджане, 68-69.

იყო შეესრულებინა იგივე მოვალეობა, რასაც ძველი მფლობელი ასრულებდა.

საგლებო მულქი ამ მნიშვნელობით გავრცელებული იყო მრჩვენი ში, აღმ. ამიერკავკასიაში, შუა აზიაში, ოსმალეთში.

საქართველოს
ქვეყნის
რესპუბლიკის
ქვეყნული
ბიბლიოთეკა

ოსმალეთში გლეხის მულქად ითვლებოდა მისი მიწის ნაკვეთი, ბაღი, ვენახი, სახლი. თითოეულ სახლს მოზომილი ჰქონდა ნახევარი დონუმი მიწა. სოფლის იმ სივრცეს, რომელზეც გლეხი აშენებდა თავისი მეურნეობისათვის საჭირო ნაგებობას, ეწოდებოდა „თეთი მიწა“, თვითონ მიწას კი მირიან ვაკფი¹.

ამრიგად, მულქად ითვლებოდა არა თვითონ მიწა, რომელიც მირის ან ვაკფის საკუთრებას შეადგენდა, არამედ ბაღი, ვენახი, ყოველგვარი ნარგავის ნაყოფი. ასე რომ, თუ გლეხი მიწას გააცოცხლებდა, ასეთი მიწა წესისამებრ მირის ან ვაკფის საკუთრებად ხდებოდა.

ოსმალეთში გლეხის მემკვიდრეობით ფლობას ეწოდებოდა „თასარუფ“ (ნიშნავს მფლობელობას). გლეხის მიწისმფლობელზე ფეოდალური დამოკიდებულების ფორმა იყო „თაფუ“ (მიწათსარგებლობის წერილობითი პირობა და სარგებლობის გადასახდელი).

„თასარუფი“ გადადიოდა მამიდან შვილზე. თუ გარდაცვლილ მფლობელს მემკვიდრე არ ჰყავდა, მაშინ მიწისმფლობელი მის თასარუფს აძლევდა მისავე ახლო ნათესავს (ქალიშვილს, ძმას, დას, მამას, დედას) ახალი „თაფუ“ პირობით. შორეული ნათესაეები, განსაკუთრებულ შემთხვევებში შვილიშვილების გამოკლებით, პრეტენზიას ვერ განაცხადებდნენ თასარუფზე და ხელს ვერ შეუშლიდნენ მის ნათესავთა წრიდან გამოთიშვას. ქალისათვის თასარუფის მემკვიდრეობით გადაცემა ითვალისწინებდა მის ვაჟებს (ანდა ქმარს), ოღონდ მათ უნდა გადაეხადათ ახალი თაფუ².

¹ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახ. ნაშრ., გვ. 237.

² ამ წესს შუა აზიაში ეწოდებოდა „სუქნიათ“. «В понятие «сухият» включается не только тот или иной материальный объект, но и право на пользование землей, без которой данный объект не имеет ценности». И. И. Иванов, Хозяйство джунгарских шейхов, გვ. 38, 44.

³ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ ნათქვამია: „უკეთუ ქალი მის მფლობელობაში მყოფ მიწას დაუმემკვიდრებლს და ცარიელს არ დასტოვებს და ახალ საბელმწიფო დავთარში ჩაწერილი (წესების) მიხედვით იმდის ბეჭოვსა და გამოსაღებს, მისგან (მიწების) ჩამორთმევა ნება დართული არ არის, და უკეთუ რეადადან ვედება ვინმე და მას მიწა რჩება, ეს (მიწა) შეილზე გადადის, როგორც სამკვიდრო მფლობელობა. თუ მას შვილი არა ჰყავს, მის ძმანზე არ გადადის; თა-

ზოგჯერ თასარუფს ორი ან მეტი გლეხი ერთად ფლობდა, სურს
ერთია იყვნენ ისინი ნათესავეები თუ არა. ამ შემთხვევაში დიდი
ფლის წილი მის პირდაპირ მემკვიდრეზე გადადიოდა, თუმცა სხვა ნა-
თესავს თუ ნათესავეებს უფლება ჰქონდათ თასარუფის გლეხების
ღებული ნაწილი მიეღოთ თავისუფლად გადახდის პირობით. იმ შემთხვე-
ვაში, როცა გლეხს რამდენიმე ვაჟი ჰყავდა, მაშინ ესენი საერთოდ
ფლობდნენ თასარუფს. თუ რომელიმე მათგანი მოინდომებდა თავისი
წილის სხვისთვის (გარეთ მოსულისთვის) გადაცემას, დანარჩენ-
ძმებს შეეძლოთ ეს არ დაეშვათ.

თასარუფის გადაცემა თუ გაყიდვა მიწისმფლობელის შეუკო-
თხავად ან უნებართვოდ გაბათილებულად ითვლებოდა („სიფაჰიდენ-
იზინსიზ ოლან მუამელათ კულენ ბათილდირ“). თვითონ მიწის-
მფლობელს თასარუფის სხვა სოფლის გლეხებისათვის გადაცემა
მხოლოდ მას შემდეგ შეეძლო, როცა ამას ჯერ მოცემული სოფლის
გლეხებს შესთავაზებდა.

სახოგადოდ სახელმწიფოს და მიწისმფლობელის სურვილი იყო
ამგვარი რეგლამენტაციით ხელი შეეშალათ თასარუფის დანაწევრე-
ბისათვის, უზრუნველყყოთ თასარუფით გლეხთა ოჯახების მუდმივად
სარგებლობა¹, რაც ცხადია, ფიქსირებული გადასახადების უდნა-
კარგოდ აღების მთავარი პირობა იყო.

✕ ოსმალეთში ყველა გლეხს არ ჰქონდა თასარუფი. ასეთი გლეხე-
ბის დიდი ნაწილი თავისი ნათესავეების მფლობელობაში მყოფ მიწებ-
ზე მუშაობდა. უთასარუფო გლეხები თასარუფის მქონე გლეხებისა-
გან მხოლოდ იმით განსხვავდებოდნენ, რომ მათი გადასახადები შე-
დარებით მსუბუქი იყო.² ✕

გლეხი ოსმალეთში მიწერილი იყო მირზე, ვაკვზე და სიფაჰი-
ზე³, ე. ი. მიწისმფლობელის პიროვნებაზე. გლეხის სოციალურ და

ფეს წესს დაექვემდებარება. მაგრამ თუ მისი ძმა გადაიხდის თავის იმ გამოსა-
ღებს, რომელსაც სხვა იძლევა, მაშინ (მიწა) სხვას არ გადაეცემა. პაპის მიწა მისი
შვილის შვილზე არ გადადის“. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი“, წ. II, ქართული თარგმანი, გვ. I, წ. I, თურქული ტექსტი, გვ. 1.

¹ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახ. ნაშრ., გვ. 239—240; თასარუფის დახასიათება დაფუძნებულია სულეიმან I-ის „კანუნ-ნამეზე“ და ის-
მაილ ხუსრევის ნაშრომზე (Ismail Husrev, Türkiye Köy İktisadiyatı, Istanbul, 1934).

² H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახ. ნაშრ., გვ. 238.

³ იქვე, გვ. 241.

ეკონომიურ მდგომარეობას არ ცვლიდა ის, თუ ვინ იყო მიწისმფლობელი: სახელმწიფო, ეკლესია თუ მოსაკარგავე.¹

ერთი სიტყვით, გლეხი იყო მიწის, ვაკფის ან სიფაჰის (სიფაჰი) კერძოდ თითოეული გლეხი რეგისტრირებული უნდა ყოფილიყო თითოეული სიფაჰის რაიად². ზოგადი წესიდან გადახვევას მხოლოდ იმ შემთხვევაში ჰქონდა ადგილი, როცა რამდენიმე საკარგავს ორი ან ამაზე მეტი სიფაჰი ერთდროულად ფლობდა და, ამდენადვე თითოეული მათგანი თანაბრად ახორციელებდა თავის ფეოდალურ უფლებას საერთო გლეხებზე³. სხვა შემთხვევაში, როცა გლეხი რეგისტრირებული იყო ორი ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელი სიფაჰის რაიად, გლეხი შუაზე უყოფდა მათ გადასახადებს⁴. ზოგიერთი გლეხი, მართალია, არ იყო მიწერილი სიფაჰიზე, მაგრამ ასეთად ჩანს უმიწაწყოლო გლეხი, რომლის გადასახდელს, კერძოდ ბენაქს, მიწის მონხელე („მევეკუფჯე“) ყრებდა⁵.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ აღწერილი მდგომარეობა დამახასიათებელი იყო XVI ს-ის ოსმალეთისათვის, როცა სახელმწიფო კონტროლს უწევდა საკარგავეებით სარგებლობას. მდგომარეობა ამ მხრივ მნიშვნელოვნად შეიცვალა XVII—XVIII საუკუნეებში. მიწების მსხვილი ფეოდალების მიერ გასაკუთრებამ და მემკვიდრეობით მფლობელობად გადაქცევამ აღკვეთა საკარგავეების მფლობელობის მიხედვით მოძრაობა და გლეხიც საბოლოოდ ერთსა და იმავე ფეოდალზე დამოკიდებული აღმოჩნდა.

ამრიგად, როგორც ვნახეთ, აღმოსავლეთშიც, ისევე როგორც ყველა ფეოდალურ ქვეყანაში, ფეოდალი მიწის მესაკუთრეა, გლეხი მფლობელი.

მდგომარეობას არ ცვლის ის, რომ სახელმწიფო მიწის უზენაეს მესაკუთრედ გამოდის, რამდენადაც მოხელეობის საფუძველზე ან დამსახურება-სამსახურისათვის სახელმწიფოსაგან მიღებული მიწა გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციისათვის გამოიყენება.

ამასთან, იმის მიუხედავად რომ იმთავითვე არ შეიძლებოდა სახელმწიფო მიწების არც გაყიდვა, არც გასაჩუქრება და არც ვაკფისათვის შეწირვა, მუსლიმანური სამართალი აქედან გამოსავალს იმაში პოულობდა, რომ მესაკუთრედ სცნობდა იმას, ვინც სახელმწიფო მიწაზე ზეხილს გააშენებდა, ვაზს დარგავდა, სარწყავ არხს გაიყვან-

¹ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახ. ნაშრ., გვ. 241.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

და, ხორბალს ან მრავალწლოვან ბალახს დასთესდა. ამდენადვე ვეზულად ითვლებოდა არა თვითონ სახელმწიფო მიწის, არამედ აღნიშნული გზით შექმნილი მისი მატერიალური ობიექტების (გვერდების, ყანის, ბალახის და სხვ.) გაყიდვა.¹

ქვეყნული
ნიგლირთქა

სახელმწიფო მიწების კატეგორიას ფეოდალები იყენებდნენ გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციისათვის.

ფეოდალურ აღმოსავლეთში გლეხობა ორ ძირითად ფენად იყოფოდა: მიწის წვრილმფლობელებად და უმიწაწყლო გლეხებად.

წყარობიდან აშკარად ჩანს, რომ მიწის მფლობელ გლეხს „რ ა ი ა თ ი“ ერქვა, ხოლო მეიჯარე უმიწაწყლო გლეხს არაბ. „მ უ ზ ა რ ა ნ“ (სპარსულად—„ბ ა რ ზ ი გ ა რ“).

რაიათის ნამდვილ მნიშვნელობას, ამრიგად, გვირკევეს წყაროებში რაიათთან ერთად ჩვეულებრივ მუზარანის დასახელება—„რ ა ი ა თ ვ ა მ უ ზ ა რ ა ნ“. გლეხთა ორი ძირითადი ფენის ამგვარად მოხსენიება, ცხადია, მხოლოდ იმას უნდა მოწმობდეს, რომ რაიათ უმიწაწყლო გლეხისაგან საგლეხო მულქის მფლობელობით განსხვავდება.

„რაიათ ვა მუზარან“ ვგვხვდება როგორც აღრიხდელ (თურქ-სელჩუკების, მონღოლების...), ისე გვიანდელ (სეფიანთა ხანის) ნარატიულ წყაროებში.

XI—XV სს. წყაროები აშკარად ასხვავებენ ერთმანეთისაგან რაიათს და ბარზიგარს (იგივე არაბ. „მუზარან“)². შაჰ-ჰუსეინის 1708 წლით დათარიღებულ ერთ საბუთში ერთიმეორის გვერდითაა მოხსენებული რაიათი და ბარზიგარი—„რაიათ ვა ბარზიგარან“³. აღმ. ამი-

¹ შუა აზიის მაგალითზე პ. ივანოვი აღნიშნავს: «Итак, мы можем убедиться, что и на данной категории земель, составлявших формально собственность верховной власти, между этой властью и непосредственными производителями существовало еще посредствующее звено в лице крупного землевладельца, уже от себя сдававшего государственные земли в держание крестьянам. Крестьяне, следовательно, обязаны были теперь помимо общих государственных феодальных повинностей, связанных с пользованием землями меназке-и надзишки, нести еще новые дополнительные повинности в пользу фактического владельца земли. Таким образом, здесь надлежит типичная для феодализма раздробленная и иерархическая форма земельной собственности». П. П. Иванов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 33.

² საინტერესოა, რომ XIII ს-ის მოლვაის და მეცინერის ნასირ-ეფ-დინ ტუსის „ახლავ-ი ნასირი“-ში ერთადაა მოხსენებული „ბარზიგარ“ და „დიჰაყინ“ (დეჰყანები). Lambton, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. XXIV—XXV. დეჰყანი, როგორც აღვნიშნეთ, ირანში რაიათის სინონიმური მნიშვნელობით იმზარებოდა.

³ Lambton, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 117.

ერკაცისის სახანოების საბუთები ერთმანეთისაგან ასხევედნენ ერთ-
ათებს და რანჯბარებს, რადგან რანჯბარი თავდაპირველად წყვილი
გლესს აღნიშნავდა.

ერკაცისის
სახანოების

ვფიქრობთ, რაიათის ნამდვილი მნიშვნელობის განმარტება არ სჭირდება. ამიტომ ძნელი არაა იმის გაგება, თუ რა მნიშვნელობით იხმარება, მაგალითად, შუა აზიის საბუთებში „რა-
ია ვა მუზარან“, როგორც ეს პ. ივანოვს ეჩვენებოდა¹.

აღმოსავლეთში ყოველთვის დიდი რაოდენობით არსებობდა უმიწაწყლო გლეხობა.

ეს გამოწვეული იყო, ერთი მხრივ, სოციალური ფაქტორით, ხო-
ლო, მეორე მხრივ, ხელოვნური რწყვის რთული სამეურნეო პირო-
ბებით. აღმოსავლეთში წყალი მიწის საკუთრების აუცილებელი ელემენტი იყო.

მეიჯარე გლეხების რიცხვს ამრავლებდა როგორც სათემო მიწე-
ბის დატაცება ფეოდალების მიერ, ისე ომების შედეგად სარწყავი არხების მოშლა.

აღნიშნული ფაქტორები მოქმედებდნენ შუა საუკუნეების მთელ მანძილზე. ამდენადვე შეუწყველად ბატონობდა მიწის იჯარის წესით დამუშავება².

უმიწაწყლო გლეხობის დიდი რაოდენობა მუდამ მტკიცე სა-
ფუძველს უქმნიდა მიწის იჯარის წესით დამუშავებას.

მიწას იჯარით დასამუშავებლად იღებდა მცირე მიწიანი გლეხიც. ამავე დროს, აღმოსავლეთში ყველა გლესს არ ჰყავდა მუშა-საქონე-
ლი, არ ჰქონდა თესლი, გუთანნი, სხვა სამეურნეო საშუალებები. ამ შემთხვევაში, ხარები და-თესლი (პლოუს სამეურნეო საშუალებები), მიწასა და წყალთან ერთად, საიჯარო პირობის ერთი ელემენტთაგანი იყო.

ყველა ამასთან ერთად აღმოსავლეთში, როგორც აღვნიშნეთ, მსხვილი მიწისმფლობელობა მუდამ შეთავსებული იყო წვრილ მი-
წათსარგებლობასთან. თუ უმიწაწყლო ან მცირე მიწიანი გლეხი-

¹ П. П. Иванов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 33, ზენ. 3.

² მიწის იჯარის წესით დამუშავების გამაპირობებელი მიზეზების შესახებ იხ. А. Ю. Якубовский, *Ирак на грани VIII и IX вв., Труды первой сессии арабистов*, Л., 1937; მისვე *Об ирригационных аренах в Ираке в VIII в.*, СВ, ტ. IV, 1947; И. П. Петрушевский, *Феодалное хозяйство Рашид ад-Дина*, ВП, № 4, 1951; მისვე, *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв.*, გვ. 308—310.

სათვის მიწის იჯარის წესით დამუშავება ეკონომიურ აუცილებლობას წარმოადგენდა, ფეოდალისათვის იგი გლეხთა ექსპლოატაციის ყველაზე მარჯვე ფორმა იყო. ფეოდალი უმჯობესად თელიდა მიწების მცირე ნაკვეთებად დანაწევრებას და გლეხებზე იჯარის წესით ვაცემას, ვიდრე საკუთარ მეურნეობაში საბევრო შრომის გამოყენებას.

უეჭველია, ამით აიხსნება, რომ, მაგალითად, XIII—XIV სს. წყაროებში, ი. პეტრუშევსკის დაკვირვებით, არ გვხვდება არავითარი მითითება საბევრო შრომით დამუშავებული საბატონო მეურნეობის არსებობაზე¹. საბევრო შრომა იშვიათად იყო გამოყენებული XVI—XVII საუკუნეებშიც.

მეიჯარე გლეხთა ფენის შიგნით ვხედავთ გარკვეულ განშრეებას იჯარის პირობის („კაბალა“) ნიშნის მიხედვით.

VIII ს-ის არაბი მწერლის აბუ იუსუფ იაკუბის „ქითაბ ალ-ხარაჯ“-ში დასახელებულია იჯარის სხვადასხვა ფორმა და საიჯარო პირობის შესაბამისად დასახელებულია მეიჯარე გლეხთა აღმნიშვნელი ტერმინები: „მ უ ზ ა რ ა“, „მ უ ს ა კ ა ტ“, „კ ა ბ ა ლ ა“, „ა კ ა რ ი“, „შ ა რ ი კ ი“, „მ უ ნ ა ს ი ფ ი“, „მ უ ს თ ა ჯ ი რ ი“, „მ უ ს თ ა ი რ ი“ და სხვ.²

საყურადღებო ცნობები მოიპოვება მეიჯარე გლეხების შესახებ რაშიდ ედ-დინის წერილებში („მაქათიბ-ი რაშიდი“)³. აქ ვხვდებით იჯარის ყველა იმ ფორმას, რომელიც გაბატონებული იყო XVI—X X სს. ირანშიც.

XIV ს-ში, ჰამდალამ ყაზვინის სიტყვით, მეიჯარე გლეხი მოსავლის 1/3 დივანს უხდიდა, 1/3 მიწისმფლობელს, 1/3 კი თვითონ რჩებოდა⁴.

მეიჯარე და მენახევრე გლეხი მიწისმფლობელისაგან იღებდა მიწასა და წყალს, ხოლო თესლი და მეურნეობის სხვა საშუალებები

¹ ი. პეტრუშევსკი შემდეგ შენიშნავს აეთებს: „Мы не имеем в виду здесь сельского хозяйства Грузии и Армении, где формы феодальных отношений резко отличались от форм, существовавших в Иране и других сопредельных странах“. И. П. Петрушевский, Феодальное хозяйство Рашид ал-дина, გვ. 97, შენ. 109.

² Abu Yusuf Ya qub, Kitab El Kharadj. Le livre de l'impôt foncier, tr. E. Fagnan, Paris, 1921.

³ Makatibi Rashidi, éd. Shafi, Lahore, 1947, გვ. 12, 182, 235, 236, 244, 246.

⁴ Hamdullah Mustaufi, The Geographical, Part of the Nuzahatal-Qulub, ed G. Le Strange. G. M. S. London, Leyden, 1915, გვ. 31.

თვითონ ჰქონდა. ზოგჯერ კი გლეხი ყველა ამას მოკლებული იყო. მაგ., რაშიდ ედ-დინის მიწებზე მსხდარი გლეხები ერთ შემთხვევაში იღებენ მიწასა და წყალს, სხვა შემთხვევაში ხარებს, თესს და მუშაობის მეურნეობის იარაღს¹.

იჯარის ყველაზე კაბალური ფორმა იყო ისეთი საიჯარო პირობა, როცა მიწა, წყალი, თესლი, ხარები და გუთანი მიწისმფლობელს ეკუთვნოდა. ამ შემთხვევაში სანახლაროდ მხოლოდ გლეხის შრომა იყო გათვალისწინებული. მოსაველიც ამის მიხედვით ნაწილდებოდა მიწის პატრონსა და მეიჯარე გლეხს შორის. იჯარის ეს ფორმა ირანისათვის დამახასიათებელი იყო არა მარტო შუა საუკუნეებში, არამედ თვით XIX—XX საუკუნეების მიჯნაზე² და, ნაწილობრივ, აგრეთვე XX ს-ის მეორე მეოთხედში³.

ქ. მეიჯარე გლეხები არსებობდნენ ამიერკავკასიის სახანოებშიც. მეიჯარე გლეხის აღმნიშვნელი სახელი იყო „აკერი“ (ნაწარმოებია არაბ. „აკარ“-იდან) თალიშის სახანოში და არდებილის რაიონში, „რანჯბარი“ შაქისა და შირვანის სახანოებში, „იარიკერი“ ერევნისა და ნახჭევნის სახანოებში⁴.

ამიერკავკასიის სახანოებში იჯარის ყველაზე გავრცელებული ფორმა ითვალისწინებდა მოსაველის ნახევარს⁵. ზოგან კი მიწისმფლობელის სასარგებლოდ მოსაველის 2/5 იყო დაწესებული⁶.

გლეხთა ძირითად კატეგორიას ირანში და ამიერკავკასიის სახანოებში რაიათები შეადგენენ. ისინი ცხოვრობდნენ თემებად (ჯამათი), ჰქონდათ თავისი წარმოების იარაღები (მუშა-საქონელი, სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი) და პირად შრომაზე დამყარებული კერძო მეურნეობა⁷. მეიჯარე გლეხები კი თემის გარეშე იდგნენ.

მიწებს რაიათებს შორის ანაწილებდა სასოფლო თემი. რაიათები ვალდებული იყვნენ მალუჯათის სახით დივანისათვის და კერ-

¹ Makatibi Rashidi, გვ. 12, 244, 246. შტრ. Н. П. Петрушевский, Феодальное хозяйство Рашид ад-Дина, გვ. 97.

² Г. Н. Ильинский, Аграрные отношения в Иране в конце XIX начале XX века. Ученые записки Института Востоковедения, ტ. VIII, გვ. 130—133.

³ Lambton, დასახ. ნაშრ., გვ. 306—329.

⁴ Н. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 309.

⁵ იქვე, გვ. 310.

⁶ იქვე.

⁷ И. М. Гасанов, К вопросу о владельческих райятах в Азербайджане, გვ. 64.

ძო მფლობელებისათვის მიეცათ თავიანთი მოსავლის 1/5-დან 1/3-მდე¹. გადასახადებისათვის პასუხისმგებელი იყო სასოფლო-სამეურნეო მიწის მფლობელები. ამიტომ აყრილა გაქცეული გლეხის საგადასახადო წილი მფლობელებს. თად აწებოდათ ხოლმე დარჩენილ გლეხებს.

სომხეთსა და აზერბაიჯანში შეინიშნება გლეხთა კატეგორიების ზოგიერთი სპეციფიკური თავისებურებანი.

ი. შოპენი გლეხთა დამოკიდებულების ნიშნის მიხედვით ერევანის სახანოს სოფლებს ოთხ ძირითად ჯგუფად ჰყოფდა: ბაპრაკერული, იარიკერული, რანჩბარული და გამოსასყიდად მიცემული².

ბაპრაკერები (ბაპრას გადამხდლები) იხდიდნენ 10 თუმანს ბინაჩიზე³ და მიწის მოსავლის 1/3. იარიკერების (მენახევრეების) მდგომარეობა უახლოვდებოდა რანჩბარების (მეიჯარეების) მდგომარეობას; განსხვავება მხოლოდ იმაში იყო, რომ იარიკერებს საკუთარი მეურნეობა ჰქონდათ, რანჩბარები კი „მოჯამაგირეების“ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ⁴. გამოსასყიდად მიცემულ სოფლებში ი. შოპენი გულისხმობს იმ სახაზინო სოფლებს, რომლის შემოსავალი რენტაზარკის სახით სარდრის (ხანის) ხაზინაში შედიოდა⁵.

აზერბაიჯანში გლეხთა კატეგორიებს შეადგენდნენ: რაიითები, რანჯბარები, ნოქრები.

რანჯბარი აღნიშნავდა არა მარტო მეიჯარე გლეხს, არამედ ფეოდალის პირად მეურნეობაში მომუშავე გლეხსაც. ამგვარ მოვალეობას ეწოდებოდა „უმურ-ი რანჯბარი“ („რანჯბარული მოვალეობანი“)⁶. „მკვიდრი“ რანჯბარების რიგებს ავსებდნენ გამოქცეული გლეხები ან ტყვედ მოყვანილები. მაგრამ ხანს შეეძლო რაიითის რანჯბარად გადაქცევა და მისი გასაჩუქრება⁷. რანჯბარები

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 308.

² И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения её к Российской империи, СПб, 1853, გვ. 988—989. შტრ., А. Есаян, Помежная собственность в бывшем Ереванском ханстве, გვ. 290—292.

³ სიტყვა „ბინაჩი“ ნაწარმოებია „ბინა“-დან. ა. ესაიანს იგი რუსულ „тыло“-ს შესატყვისად მიანია, А. Есаян, დასახ. ნაშრ., გვ. 290, შტნ. 2. იქვე ი. ბაბუაძის წიგნის მიხედვით აღნიშნულია, რომ თითოეულ ბინაჩიზე ერთიდან გლეხის ათ ოჯახამდე მოდიოდა (И. А. Бахтадзе, Полтаное обложение государственных крестьян Закавказского края, გვ. 20).

⁴ А. Есаян, დასახ. ნაშრ., გვ. 290.

⁵ იქვე, გვ. 291—292.

⁶ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 316.

⁷ იქვე.

ჰყავდათ ხანებს, საერო და სასულიერო ფეოდალებს, მუჟიყებს, ქეთხულებს, მოქალაქეებს და სხვ.¹

მ. ეფენდიევი რანჯბარებს რაიათებისაგან ასხვევებს სრულყოფილ გარკვეული ნიშნებით: რანჯბარ გლეხებს არ ჰქონდათ საკუთარი მეურნეობა, საქონელი, ინვენტარი და მუშაობდნენ ფეოდალების მეურნეობაში². ი. ჰასანოვს მცდარად მიაჩნია ამ შეხედულების დამასაბუთებელი მონაცემები. მას მოაქვს საბუთები, საიდანაც ირკვევა, რომ როგორც სახელმწიფო, ისე კერძო მფლობელთა რანჯბარების გარკვეულ ნაწილს ჰქონდა საკუთარი მეურნეობა, სხვა საკითხია, თუ რამდენად დიდი იყო ეს მეურნეობაო—დასძენს ი. ჰასანოვი³. ამასთან ყველგან იგი ამ მეურნეობას სრულიად უმნიშვნელოს უწოდებს.

რანჯბართა ძირითად საქმიანობას მეაბრეშუმეობა შეადგენდა (აკერები თალიშში უპირატესად ბრინჯის ყანებში მუშაობდნენ). თითოეულ აბრეშუმის ბაღზე მიმაგრებული იყო რანჯბარის ერთი ოჯახი⁴. მხოლოდ მათი ერთი ნაწილი, ვისაც მიწა, მუშა-საქონელი, სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი და თესლი ჰქონდა, მისდევდა მიწათმოქმედებას, რის გამოც ამათ ხაზინა მალეუკათს ახდევინებდა⁵. მაგრამ უმრავლესობა, ი. ჰასანოვის სხვა საბუთებით, მოკლებული იყო მცირე კერძო მეურნეობის ქონების შესაძლებლობას, რადგან არ ჰყავდა მუშა-საქონელი, არ გააჩნდა სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი, თესლი⁶. განზოგადებისათვის, ჩვენი აზრით, სწორედ უმრავლესობის მდგომარეობაა გასათვალისწინებელი და არა, გამო-ნაკლისს შემთხვევებში, რანჯბარის მცირე კერძო მეურნეობის არსებობის თუნდაც დოკუმენტურად დადასტურება⁷.

ზოგიერთი რანჯბარი, ი. პეტრუშევსკის მოსაზრებით, მიწას ფლობდა არა იმ დროიდან, როცა ის რაიათად იწოდებოდა, არამედ იმ დროიდან, როცა მფლობელი მას მიწას აძლევდა ოჯახის გამოსაკვებად⁸. ი. ჰასანოვი იზიარებს ამ მოსაზრებას იმის კონსტატირებით-

¹ И. М. Гасанов, Из истории феодальных отношений в Азербайджане, гл. 33.

² М. М. Эфендиев, К вопросу об институте ранджбарства в Азербайджане в XIX в., гл. 106.

³ И. М. Гасанов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 66.

⁴ იქვე, გვ. 50.

⁵ იქვე, გვ. 49—50.

⁶ იქვე, გვ. 50.

⁷ ზოგიერთ რანჯბარს საბრთველოშიც (ელის ხაღზში) საკუთარი მეურნეობა ჰქონდა (იხ. თავი IV, § 3).

⁸ И. П. Петрушевский, Ранджбары и крепостничество..., гл. 93.

სათვის, რომ რანჯბარებს მიღებულ მიწის ნაკვეთებზე მეურნეობის წარმოება¹. ამიტომ რაიათების და რანჯბარების გამომიჭველი ზღვარის გავლებისას, მას უფრო მართებულად უნდა უწოდებდნენ „დავახასიათოთ რანჯბარები ისეთ გლეხებად, რომელთა რაველესობა უმიწაწყლოა ან მცირემიწიანი და რომელთა ექსპლოატაცია საბევრო შრომის ფორმაში ხორციელდება“².

არ გვეგონია, რომ პრინციპული განსხვავება არსებობდეს ნ. ეფენდიევის და ი. პასანოვის შეხედულებებში, რანჯბარის მცირე კერძო მეურნეობა (უფრო ხშირად პატარა ბაღი და ბოსტანი) ალბათ არ ცვლიდა რანჯბარის სოციალურ და ეკონომიურ მდგომარეობას.

რანჯბარების გამრავლება XVIII ს-ში გამოწვეული იყო აბრეშუმით და ბრინჯით ვაჭრობის გაცხოველებით, რაც მსხვილ ფეოდალებს აიძულებდა გაეფართოებინათ თავიანთი მეურნეობანი გლეხთა ზოგიერთი ნაწილისათვის მიწების ჩამორთმევის ხარჯზე³. ასე შეიქმნა მსხვილი ფეოდალური მეურნეობანი თალიშში (ჩალთუქის პლანტაციები), შაქსა და შირვანში (აბრეშუმის ბაღები). ი. პასანოვის სიტყვით, «Эти хозяйства базировались на труде обезземеленных крестьян, обращенных ханами в своих крепостных»⁴.

თვითონ სახელი „რანჯბარი“⁵ (ნიშნავს „ტვირთის მზიდველს“, „მშრომელს“) კარგად ახასიათებს გლეხთა ამ კატეგორიის მდგომარეობას. რანჯბარობა ფეოდალური აზერბაიჯანის სპეციფიკური მოვლენა იყო. რანჯბარის ინსტიტუტს არ იცნობდა ირანი.

გლეხთა ყველაზე დაბეჩავებულ კატეგორიას შეადგენდა ნოქრობა.

ნოქრის სამსახურს, მისი მუშაობის ოდენობას, ადგილსაცხოვრებელს მფლობელი განსაზღვრავდა. ფეოდალი თავისი ნებასურვილით აწესრიგებდა თვით ნოქრის ოჯახურ ცხოვრებას⁶.

ნოქრები ემსახურებოდნენ ფეოდალის სახლს. ისინი ასრულებდნენ ყველაზე მდაბალ მოვალეობას.

¹ И. М. Гасанов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 61.

² იქვე, გვ. 66.

³ იქვე, გვ. 32—33.

⁴ იქვე, გვ. 33.

⁵ „რანჯბარი“ XVII—XVIII სს. ჭართულ წყაროებში დამოწმებულია „რანჯბარის“ ან „ლანჯფარის“ სახით.

⁶ И. М. Гасанов, *К вопросу о владельческих нукерах в Азербайджане в первой половине XIX в.*, გვ. 86; ბევების ნოქრების შესახებ იხ. აგრეთვე: И. П. Петрушевский, *Очерки...*, გვ. 315—316.

ზოგჯერ მფლობელი, ნოქრების შენახვის გასაადვილებლად მათ ნებას აძლევდა გაეშენებინათ პატარა ბაღი და ბოსტანი. ნაგობი შენიშნავს ი. ჰასანოვი, ეს სრულიადაც არ ცვლიდა იმ ფაქტს, რომ ნოქრებს არ ჰქონდათ საკუთარი მეურნეობა, წარმოების იაფფასობა.

ნოქრები მკვიდრ ჯგუფს შეადგენდნენ. ამავე დროს, მათი რიგების შევსება ხდებოდა გამოქცეული გლეხებით¹. არც თუ ისე იშვიათად, ფეოდალებს ნოქრებში გადაჰყავდათ რანჯბარები². მაგრამ ნოქრების რიგების შევსების ძირითადი წყარო რაიათობა იყო. ხშირი იყო რაიათის ნოქრად გადაქცევა³.

ფეოდალის გარდაცვალების შემდეგ მემკვიდრეები ნოქრებს იყოფდნენ სხვა ქონებასთან ერთად⁴.

ფეოდალებს ემსახურებოდნენ აგრეთვე მულაზიმები (ხანის ან ბეგის მცველები), ლოლამები. ესენიც რაიათების რიგებიდან იყვნენ გამოყვანილი. რაიათის მულაზიმად, ნოქრად ან ლოლამად გადაყვანა ხანის ბრძანებით ან იძულებით წარმოებდა⁵. ამრიგად, რაიათები იზდიდნენ არა მარტო ათასნაირ გადასახადს, არამედ მათ ათასგვარი მოვალეობაც მართებდათ. თითოეული სოფელი ვალდებული იყო გადაეცეთილი რაოდენობით გამოეყვანა რანჯბარი, ნოქარი, ლოლამი. ზოგჯერ ისეც ხდებოდა ხოლმე, რომ ხანი ამა თუ იმ სოფლის მულაზიმებს რაიათებთან ერთად უწყალობებდა ხოლმე ბეგებს, მოხელეებს⁶.

რაიათებთან შედარებით რანჯბარების, აკერების და ნოქრების რიცხვი მცირე იყო. რანჯბარების რაიათებთან პროცენტული შეფარდება ნაჩვენები აქვს როგორც ი. პეტრუშევსკის⁷, ისე (უფრო ვრცლად) ი. ჰასანოვის⁸.

XVI—XVIII სს. აზერბაიჯანსა და სომხეთში გარკვეული რაოდენობით არსებობდა ისეთი სასოფლო თემები, რომლებიც არ

¹ ი. მ. გასანოვ, დასახ. ნაშრ., გვ. 86.

² იქვე, გვ. 85.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 86.

⁶ ი. ი. პეტრუშევსკი, Очерки..., გვ. 319—320.

⁷ იქვე, გვ. 319.

⁸ იქვე, გვ. 318.

⁹ ი. მ. გასანოვ, Из истории феодальных отношений в Азербайджане, გვ. 44—46.

იმყოფებოდნენ ფეოდალურ დამოკიდებულებაში! ესენი, ცალკეა
ინ სოფლებისაგან განსხვავებით, რომელნიც დივანს (სახელმწიფოს,
ხანის ოჯახს, ვაკუს ან კერძო მფლობელებს ეკუთვნოდნენ) იმყოფებოდნენ
ნენ მალუქათის მხოლოდ იმ წილს, რომელიც დივანში შენატონდა.
ნად ჩვეულებრივ მულქებზე იყო დაწესებული? ისინი განთავისუფლებული იყვნენ მულქადარის სასარგებლო წილისა და სხვა
გამოსაღებ-ვალდებულებებისაგან. მათი სახლ-კარი, ბაღები, ვენახები და საერთო სარგებლობაში მყოფი სახნავ-სათესი მიწები, ითვლებოდა მათ პირად მულქად და შეეძლოთ მისი გაყიდვა¹.

აღსანიშნავია, რომ XVI—XIX სს. ზოგიერთი გლეხი ითვლებოდა „მუაფად“ (გათარხნებულად)². ასეთი გლეხი განთავისუფლებული იყო ყოველგვარი გადასახადისაგან. მას მხოლოდ ფეოდალურ ლაშქარში („ჩერიქ“) მონაწილეობა მართებდა.

მაგრამ „მუაფი“ XVIII ს-ის აზერბაიჯანის და სომხეთის დამოუკიდებელ სახანოებში, დავიწროებული და სპეციალური მნიშვნელობით, ეწოდებოდა წვრილ მიწისმფლობელთ. რომლებიც თავიანთი საზოგადოებრივი მდგომარეობით ბეგებზე და ზოგჯერ თვით ზოგიერთ გლეხებზე და მომთაბარეებზე დაბლა იდგნენ³. მუაფების რიცხვი დიდი არ იყო. ისინი, როგორც სამხედრო მსახურები, შეადგენდნენ ამიერკავკასიის სახანოების ძირითად სამხედრო ძალას XVIII ს-ში⁴. მუაფებისაგან შემდგარი ფეოდალების (ხანების, სულტნების) რაზმები გამოყენებული იყო გლეხთა დასამორჩილებლად და მათი აჯანყებების ჩასაქრობად.⁵

¹ ი. პეტრუშევსკი შენიშნავს «Какое происхождение свободных крестьян-общинников и их мушкетеров в Азербайджане и Армении в XVI—XVIII вв., пока сказать трудно. Несомненно одно, что даже к началу XIX в. не всё азербайджанское и армянское крестьянство было закрепощено». И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 240. იქვე მოტანილია XVIII ს-ში საგლეხო მულქების დიდი რაოდენობით შესყიდვის ფაქტები ბეგების, ქალაქის ვაჭრების, მუაფების და სხვა ძლიერი ადამიანების მიერ.

² იქვე, გვ. 239—240.

³ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 240.

⁴ XVI—XIX სს. არაბ. „მუაფი“ (მისი სპარსული შესატყვისი იყო „ახადი“) ფართო გაგებით აღნიშნავდა ყოველგვარ პირს ან ყოველგვარ კოლექტივს (სასოფლო თემს, მომთაბარეულ ტომს, მოქალაქეთა საზოგადოებას, დერეფნთა ხანაჯას, ქრისტიანთა მონასტერს), რომლებიც გათარხნებული იყვნენ როგორც დივანის, ისე მფლობელის და კოლექტივის მეთაურის სასარგებლო გადასახადებისაგან. И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 180.

⁵ იქვე, გვ. 182.

⁶ იქვე, გვ. 183.

⁷ იქვე.

მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში და აღმ. ამიერკავკასიაში უმრავლესობას შეადგენდნენ სახელმწიფო გლეხები. XVI-XVIII სს. ამიერკავკასიაში ისინი დივანის მიწებზე, XVII-XVIII — XIX სს. კი ხანების (უკეთ ხანის დივანის) მიწებზე.

სახელმწიფო და კერძო მიწისმფლობელთა გლეხების ფეოდალური ვალდებულებანი ერთნაირი იყო.

წყაროები არ უჩვენებენ რაიმე განსხვავებას რაიათების ფეოდალურ ვალდებულებებში დივანის (სახელმწიფოს), მულქადარების, თიფლდარების, სოიურღალის მფლობელების ან ვაკფის გამგებლის (მუთავალის) მიმართ¹. იგივე უნდა ვთქვათ ოსმალეთის რაიათების ფეოდალური ვალდებულებების შესახებ მირის, ვაკფის, თიმარ-ზეამეთების მფლობელების და მულქადარების მიმართ.

ი. პეტრუშევსკის აზრით, მულქების და თიფლების მფლობელები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ მხოლოდ თავიანთი მფლობელობითი უფლებების პირობითი ან უპირობო ხასიათით; აგრეთვე რენტა-ხარკის იმ წილის განსხვავებული ოდენობით, რომელიც მათთვის იყო გადაკვეთილი; განმასხვავებელი ნიშანი არ ჩანს რაიათულ ვალდებულებებშიც; მიწისმფლობელის სხვადასხვა სახეობისათვის წყაროები საერთოდ ასახელებენ რაიათებზე დაწესებულ ერთსა და იმავე გადასახადებსა და ვალდებულებებს²; შეფარდება დივანისა და მიწისმფლობელის სასარგებლოდ გამოყოფილი რენტა-ხარკის ნაწილებს შორის ცვალებადობას განიცდიდა ამა თუ იმ ოლქისათვის დამახასიათებელი ჩვეულებების, მოცემული სოფლის მიწისმფლობელობის ამა თუ იმ კატეგორიისადმი კუთვნილების და, დასასრულ, საგადასახადო იმუნიტეტის მიხედვით; უკანასკნელ შემთხვევაში მიწისმფლობელის ხელში გადადიოდა უკლებლივ ყველა გადასახადის მოკრეფის უფლება, მაგრამ გლეხისათვის ამას არ ჰქონდა მნიშვნელობა, რამდენადაც ამით რენტის ოდენობა არ იცვლებოდა³.

¹ И. И. Петрушевский, Очерки..., გვ. 263; П. Арутюнян, Освободительное движение..., გვ. 38.

² «Разграничить повинности на группы по принципу отбывания их в пользу государства или землевладельцев невозможно, так как право на один и те же подати и повинности принадлежало в разных случаях то государству, то землевладельцам, в зависимости от категории землевладения (земли дивана, хассе, мулк, вакф, тилд, сойоргал)». И. И. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 263.

³ იქვე.

რაც შეეხება რენტის ფორმების ნაირსახეობას, ეს დამოკიდებული იყო მოცემული რაიონის ეკონომიურ პირობებზე.

ის გარემოება, რომ აღმოსავლეთში „რენტა და გადსახადები ერთმანეთს თანამებრუნებოდა“, რა თქმა უნდა, არ ცვლიდა რენტის ფეოდალურ ხასიათს: „როგორც უნდა იყოს რენტის სპეციფიკური ფორმა, ყველა მის ტიპს საერთო ია აქვს, რომ რენტის მითვისება არის ის ეკონომიური ფორმა, რომელშიაც რეალიზაციას იღებს მიწის საკუთრება, და რომ მიწის რენტა, თავის მხრივ, გულისხმობს, მიწის საკუთრებას, განსაზღვრულ ინდივიდუალთა საკუთრებას დემიწის განსაზღვრულ ნაკვეთებზე“¹.

გადასახადების ნაირსახეობანი და შინაარსობლივი თავისებურებანი აღმოსავლეთშიც შეპირობებული იყო მრავალი ფაქტორით. ამ მხრივ აუცილებელია იმის გათვალისწინება, რომ ირანის და ოსმალეთის სახელმწიფოებში შედიოდნენ სხვადასხვა ქვეყნები და ხალხები, რომლებიც საზოგადოებრივი ცხოვრების, მეურნეობის და კულტურის განსხვავებულ დონეზე იმყოფებოდნენ. სწორედ საკითხისადმი ამგვარი დამოკიდებულების შედეგად ნაჩვენებია, მაგალითად, აზერბაიჯანსა და სომხეთში ბევრი ფეოდალური ინსტიტუტის თავისებურება.

როგორც ირანში, ისე ოსმალეთში კანონიერად 4 გადასახადი ითვლებოდა: 1. უ შ რ ი, 2. მ ა ლ ი ა ნ უ მ ა ლ უ ჭ ა თ ი (ოსმალეთში „ხ ა რ ა ჯ ა“), 3. ჭ ი ზ ი ა და 4. ზ ა ქ ა თ ი. მაგრამ დიდი ხანი იყო უკვე ერთმანეთში არეული კანონიერი და არა კანონიერი („ავარიზათი ჰუქმი ვა ლეირ-ი ჰუქმი“) გადასახადები.

„ა ვ ა რ ი ზ“ ან „ა ვ ა რ ი ზ ა თ“ (რომელიც ერთგვარ მსგავსებას ამჟღავნებს ქართ. „უდებთან“) ჰქმნიდა გადასახადების მთელ სერიას, რადგან იგი სულ ახალი და ახალი გადასახადების დაწესების შესაძლებლობას იძლეოდა. ასევე ოსმალეთში კანონიერი გადასახადების („რუსუმი შერიე“) გვერდით იმავე ავარიზათის საშუალებით იქმნებოდა ახალი გამოსაღებები, დიდდებოდა უკვე არსებული გადასახადების ოდენობა. წყაროები ასხვავებენ „ასლ“-ს (თავდაპირველს, ადრინდელს—შდრ. ქართ. „თავი ბეგარა“ და „სხუი ბეგარა“) გადიდებული გადასახადებისაგან. საამისოდ არსებობდა სპეციალური ტერმინი „თაფაუთ“, რაც განსხვავებას ნიშნავს და მკაფიოდ მი-

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, III, ნაწ. 2, გვ. 313.

² II. Арутюнян, დასახ. ნაშრ., გვ. 105.

უთითებს იმაზე, თუ რა ადგილი უნდა დაეჭირა მას გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის გაძლიერების საქმეში.

ამავე დროს, სახელმწიფო აწესებდა საგანგებო გადასახადებს („იხრაჯათ“) დივანის ხარჯების დასაფარავად („იხრაჯათ-ი დივანი“, „იხრაჯათ-ი მამლაქათი“). განსაკუთრებით მძიმე იყო გლეხთათვის სახელმწიფო ბეგარა („ბიგარ“, „სუხრა“). ✕

სახელმწიფოს გლეხები ბეგარაზე ზოგჯერ ისე გამოჰყავდათ, რომ სრულიად არ ითვალისწინებდა იმას, რომ ისინი სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებს მოსცდებოდნენ.

სახელმწიფო ბეგარა გლეხს მეურნეობის ნორმალურად წარმოების საშუალებას უსპობდა.

ბეგარის ყველაზე გავრცელებული ფორმა აღმოსავლეთში, როგორც არა ერთგზის შევნიშნეთ, გულისხმობდა გლეხების მონაწილეობით ქალაქის კედლების აგებას, ციხე-სიმაგრეების და სასახლეების მშენებლობას, სარწყავი არხების აშენებას და მოვლა-შეკეთებას, გზების, ხიდების გაყვანას, ტვირთის ზიდვას (უპირატესად სამხედრო) და სხვ. ნაკლებ, შეიძლება ითქვას უმნიშვნელოდ, იყო გამოყენებული ბეგარის ის ფორმა, რომელიც გულისხმობდა გლეხის მუშაობას ფეოდალის პირად მეურნეობაში. ცხადია, ბეგარის ეს ფორმა გამოიყენებოდა იმ შემთხვევაში, თუ ასეთი მეურნეობა არსებობდა.

მრავალრიცხოვანი გადასახადების წყალობით გლეხს რეპროდუქციისათვის აღარაფერი რჩებოდა.

მონღოლთა ბატონობის დროიდან მოკიდებული განუხრელად იზრდებოდა სახელმწიფო (მუთავაჯიპათ-ი დივანი—სინონიმები: ვუჯუპათ, ჭიპათ, თაქალიფ-ი დივანი, თაპილიათ-ი დივანი, ითლაკათ-ი დივანი). ფეოდალური (სამასპინძლო, ფეშქაში, სალამათი და ბაზდიდი—ფეოდალის სოფელში მოსვლის და წასვლის აღსანიშნავად—ტვირთისა და შეშის ზიდვა, შიქარი და ჯერგა (ნადირობასთან დაკავშირებული მუშაობა). სამეფო (მუთალიბათ-ი სულტანი, იხრაჯათ-ი შაჰზადე—საუფლისწულო). სამონღოლ და საეკლესიო გამოსაღები და გადასახადები.

მეტად მძიმე იყო გლეხობისათვის მრავალრიცხოვანი საფინანსო მოხელეების (უმალ) და მათი ამალის დაბინავება-გამასპინძლებისათვის დაწესებული გადასახად-ვალდებულებანი (ულაღი, ულუფე, ალაფე, სალამი, ფეშქაში, ულამი (გზაზე გაძლოლა უსასყიდლოდ),

ყონალა...), ლაშქრის შესანახი ხარჯი (სურსათი, ულუფე, ალაფე და ბეგარა (ციხის მუშაობა, სამხედრო ტვირთის გადაზიდვა).

გლეხს უნდა თავის სახლში დაებინა ებინა მოხელე (ყველაზე უფრო მისი ამაღლა, გამასპინძლებოდა მათ და საკვები მიეცა მათ ბისათვის¹. გლეხი ვალდებული იყო საკმელ-სასმელით უზრუნველყო მის სახლში „ჩამომსხდარი ყიზილბაში მეომრები და ნოქრები და თანაც „საჩუქრები“ მიერთმია მათთვის², სწორედ ამ ნიადაგზე წარმოიშვა ხალხში ირონიული გამოთქმა „დი შქირასი“—სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს მოხელის „კბილის ვაცვეთისათვის“ დაწესებულ გადასახადს³.

XVI—XVIII სს. ირანში (აგრეთვე აღმ. ამიერკავკასიაში) დამოწმებული აუარებელი გადასახადებიდან ზოგი სასაზღვრო ირანიდან და არაბთა სახალიფოდან მომდინარეობდა (ხარაჯა, უშრი, ჯიზია-ბეგარა), ზოგი თურქ-სელჩუკთა და მონღოლთა დროიდან (მუთავეჯიხათ-ი დივანი, იხრაჯათ, ულუფე, ალაფე, ულალ, ჩერიქ), ზოგიერთ ტერმინს ვხვდებით აყ-ყონლუს ფაღღაშაქების დროინდელ ფირმანებში (მაღუჯათი, თაფაფუთი, თაუჯიხათი, ყონალა, ულაში, შილთაქათი, ავარიხათი, რუსუმი, დარულეგი, სავერი, ფიშქეში, ჯიხათი, შიგარი)⁴. ზოგი გადასახადი სეფიანთა დროს გაჩნდა. ზოგსაც სახელი შეეცვალა, მაგრამ გადასახადის შინაარსი ძველი დარჩა (მაგ., „ჩობანბეგი“ ანუ „ქოდავი“—საბალახე).

თუ რამდენად მცირედ არის შესწავლილი ირანული გადასახადები კარგად ჩანს იქიდან, რომ ვ. მინორსკის⁵ და ი. პეტრუშევსკის⁶ ნაშრომებში დასახელებული გადასახადების გარდა, როგორც ჩანს, უკვე XV საუკუნეში ცნობილი იყო შემდეგი გადასახადები: „მუშ-თულუკ“ (სამაზარობლო), „იამბარდარ“ (საიამე), „დასტანდაზი“, „შილან ბაჰა“ (გადასახადი სადღესასწაულო დღეებში თავმოყრისა-

¹ ი. პეტრუშევსკის ოღაზის თხზულებიდან დამოწმებული აქვს ცნობა, საიდანაც ჩანს თუ როგორ გაუმასპინძლდნენ 1636 წელს აზერბაიჯანზე გზად მიმავალ მოღმტინის ელჩობას სოფ. ნიზაბადის გლეხები. ადგილობრივმა ქვეყანამ (ქუთუბდამ) ელჩს და მის ამაღლას მიუყვანა 2 ცხენი, 2 ხარი, 12 ცხვარი, 20 ქათამი, მიუტანა 5 ტომარა ხორბლის ფქვილი, 2 კალათა ვაშლი, 3 დიდი დოქი ლეინო და დოქებით სუფთა წყალი, რაც მეტად იშვიათი რამ არის იმ ადგილებში. И. И. Петрушевский, Очерки..., გვ. 275.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 265.

⁵ V. Minorsky, A Soyurghal of Qasim Aq-Qoyunlu, სპარს ტექსტი, გვ. 930, ინგლ. თარგმანი, გვ. 933.

⁶ И. И. Петрушевский, Дахб. ნაშრ., გვ. 265—294.

თვის), „სუფრებაჲა“ (გადასახადი საქეიფო სუფრის გაწყობისათვის), „სარღუ“ (Sarghu), „გუსფენდი“ და სხვ.¹

✓ მრავალრიცხოვანი გადასახადები არსებობდა ფეოდალურ მემკვიდრეობის მალეთშიც: უშრი, ხარაჯა, ჯიზია, ზაქათი, ისოჯენჯი, ბენაქი, აქჩესი, რიე, ფექმეზი ანუ კუფთერი, ადეთი აღნამი, აჯილ რესმი, მარიფეთ აქჩესი, ჩიფ აქჩესი, ურუს რესმი (საქორწინო) და სხვ.

ოსმალეთში, ისევე როგორც ყველა მუსლიმანურ ქვეყანაში, ხარაჯას ადების ორნაირი წესი არსებობდა: ხ ა რ ა ჯ ი მ უ კ ა ს ა მ ა და ხ ა რ ა ჯ ი მ უ ვ ა ზ ა ფ. პირველ შემთხვევაში გათვალისწინებული იყო მოწვეული მოსავლის წილი, მეორე შემთხვევაში მიწის მოცულობა, როცა გლეხი ვალდებული იყო გადაეხადა წინასწარ გადაკვეთილი გადასახადის ოდენობა. გადასახადის აკრეფის დროს, რა თქმა უნდა, მხედველობაში არ მიიღებოდა ის, თუ როგორი მოსავალი მოუვიდა გლეხს.

ირანელი და ოსმალთა ფეოდალების დიდი უმეტესობა არ ცხოვრობდა ნაწყვალობევ მიწებზე და იქ არც არავითარ მეურნეობას მისდევდა. ისინი მხოლოდ გადასახადების მიღებით იყვნენ დაინტერესებული. ავივე უნდა ვთქვათ მულქადარებზე, რომლებიც, აგრეთვე, მეურნეობის წარმოებას გადასახადების აკრეფას ამჯობინებდნენ. მხოლოდ ზოგიერთი ფეოდალი ამუშავებდა თავის „ამლაქს“ (ირანში) და „ჩიფთილიქს“ (ოსმალეთში) პირადი მეთვალყურეობით ან მოურავების საშუალებით.

როგორც წინარე საუბრებში, ისე XVI—XVII სს. შედარებით უკეთესი იყო იმ გლეხების მდგომარეობა, რომლებთანაც მიწისმფლობელები უშუალო ურთიერთობაში იმყოფებოდნენ (სიფაჰი და მულქადარი ოსმალეთში, მულქადარი და სოიურდალის მფლობელი ირანში). ამიტომ გლეხები უფრო ხშირად ახლაც სახელმწიფო მიწებიდან გარბოდნენ. მათ ხალისით იღებდნენ და თავიანთ მიწებზე სვამდნენ კერძო მიწისმფლობელები.

× სახელმწიფო გლეხებში გადასახადების მოკრეფა „მუთასარიფების“ (ირანში) და „მულთაზიმების“ (ოსმალეთში) ხელთ იყო. ფაქტიურად ესენი გადასახადების შემსყიდველები იყვნენ. ჯდა რაკი დროებით ჰქონდათ მიცემული გადასახადების აკრეფის უფლება, ჩქარობდნენ იმაზე მეტი აეკრიფათ, ვიდრე ეს „ბარათებით“ ან საგადასახადო ნუსხებით იყო გათვალისწინებული.

¹ Lambton, დასახ. ნაშრ., გვ. 102—103. ლამბტონის დამოწმებული აქტს ამირ ალფანდის 1498—99 წწ. დათარიღებული სასოფრდალო ფირმანი.

თასილდარ-მუთასარიფების შეამავლობა გლეხებსა და მიწის-მფლობელებს შორის „ბარათების“ განადგობის ათასნაირ საშუალებას იძლეოდა. უმნიშვნელო წილი მოსავალში გლეხს ძლიერ ეკუთვნოდა და ოჯახის გამოსაკვებად. გლეხის შრომა ინახავდა მისივე სახლს და ადლებს, ლაშქარს, სახელმწიფოს. ამას, სხვათა შორის, აღნიშნავს ეკონომიური ტრაქტატების უკლებლივ ყველა ავტორი უკვე VIII საუკუნიდან მოყოლებული.

აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი „სახარკო სისტემა“ (კ. მარქსი) და „ექსპლოატაციის აღმოსავლური ფორმა“ (ფ. ენგელსი) ორგანულად იყო დაკავშირებული ფეოდალური ურთიერთობის თავისებურებასთან. გადასახადების მოკრეფა ნაგვიანევი ხანის აღმოსავლეთში ბასკაკური ხასიათის მატარებელი იყო. ამდენადვე ცხადი უნდა იყოს, თუ რაში იყო განსხვავება ქართულ საგადასახადო სისტემასა და აღმოსავლურ საგადასახადო სისტემას შორის, რაც ლიტერატურაში აღნიშნული არის კიდევაც¹.

აღმოსავლეთში ფეოდალის და გლეხის ურთიერთობის მოსაწესრიგებლად არ არსებობდა არავითარი რეგლამენტაცია (ეს გარემოება აღნიშნული აქვთ ი. პეტრუშევსკის, ი. ჰასანოვს, ა. ესაიანს და სხვ.). „ბატონყმურ რიგს“ ან „დებულებას“ ფეოდალური აღმოსავლეთი არ იცნობდა. ეს ფართო ასპარეზს უქმნიდა ფეოდალების თვითნებობას, გადასახადების განუხრეღ ზრდას, აღვირახსნილ ექსპლოატაციას.

ა. პაკსტაუზენი წერდა: «Персидские крестьяне лично свободны, но несравненно угнетеннее и более заслуживают сожаления, нежели крепостные»².

მეფის მთავრობის მოხელეები აღნიშნავდნენ რაიათების, რანჯბარების, ნოქრების მძიმე მდგომარეობას. მთავარმართებელ ა. ერმოლოვის ჩანაწერებში ნათქვამია: «В татарских дистанциях Борчалинской, Казахской и Шамшадильской, агалары (род дворян) издавна присвоили себе такую степень власти над черным народом, что сей последний делается совершенно рабами. Не было повинности определенной, не было собственности, которую агалар не мог присвоить по произволу»³.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 126.

² А. Гакстгаузен, Закавказский край, т. 1, гл. 246. დამოწმებულია ა. ესაიანის მიხედვით: А. Есаян, Музыкарское право в Армении, გვ. 64.

³ Записки Алексея Петровича Ермолова, т. 2, 1816—1287, М., 1868, гл. 39—40. კურსივი ვლუტენის ი. ჰასანოვს, რომლის მიხედვით ვიმოწმებთ ერ-

გლეხთა ვალდებულებათა რეგლამენტაციის პირველი ცდა ეკუთვნის 1812 წელს¹. მაგრამ საამისოდ გამოქვეყნებული ინსტრუქციები ყოველნაირად უზრუნველყოფდნენ ფეოდალების ინტერესებს². ამის მიუხედავად, ფეოდალები სისტემატურად არღვევდნენ ინსტრუქციებს³. ფაქტიურად უშედეგოდ დამთავრდა გლეხთა ვალდებულებათა მეორე (1817 წ.) და მესამე (1824 წ.) რეგლამენტაციის ცდაც⁴. ამგვარი მდგომარეობა გაგრძელდა 1846 წლის რესკრიპტის გამოქვეყნებამდე.

ირანში და ოსმალეთში მთავრობას აზრადაც არ მოსდიოდა გლეხთა ვალდებულებათა რეგლამენტაცია.

„თათრის ხარაჯობას“ (ქართველ გლეხთა საბუთების გამოთქმამ) სრულს გაჩანაგებამდე მიჰყავდა გლეხის მეურნეობა აღმოსავლეთში.

გლეხი აღმოსავლეთში მიმართავდა კლასობრივი ბრძოლის როგორც პასიურ (აყრა-გაქცევა). ისე აქტიურ ფორმებს (აჯანყებები).

ფეოდალური აღმოსავლეთისათვის იმთავითვე დამახასიათებელი იყო მასიური სოციალური მოძრაობანი. ეს სოციალური მოძრაობანი ყოველთვის რელიგიურ სამოსელში იყო გამოხვეული.

გლეხთა აჯანყებას მასიურ ხასიათს ანიჭებდა ის, რომ აღმოსავლეთში ძირითადად გლეხთა ერთიანი კატეგორია იყო წარმოდგენილი რაიათების სახით. ამავე დროს, რაიათების უმრავლესობას სახელმწიფო გლეხები შეადგენდნენ.

XVI—XVIII სს. ირანში და ოსმალეთში ხშირი იყო გლეხების და ხელოსნების აჯანყებები⁵. ირანში ან ოსმალეთში აჯანყებულ

მოლღეს: იბ. Н. Гасанов, К вопросу о владельческих районах в Азербайджане, 33, 65.

¹ იქვე.

² „Из документа явствует, что, регламентируя повинности крестьян, власти стремились как можно полнее удовлетворить интересы феодалов: крестьян обязывали в избытке доставлять землевладельцу продукты, выступать ему домашнюю прислугу; если же бек вёл своё хозяйство, то он обеспечивался бесplatной рабочей силой и даровым рабочим скотом.“ იქვე.

³ Н. Гасанов, *დასახ. ხაზრ.*, 33, 65—68.

⁴ იქვე, 33, 66—67.

⁵ И. П. Петрушевский, Восстание ремесленников и городской бедноты в Тебризе в 1571—1573 гг., ССИА,² 1, 33, 214—224; *მხოვგ*, Народное восстание в Гидяне в 1629 году. Ученые записки Института востоковедения, III, 1951, 33, 225—256; Г. И. Ибрагимов, Крестьянские восстания в Турции XV—XVI вв., ВВ, VII, 1953, 33, 122—145; А. С. Тивритниова, Восстание Кара-Языджи—Дели-Хасана в Турции, М.-Л., 1946; К. З. Ашрафян, Антифеодалные движения в империи Надир-шаха (1736—1747), Уч. записки Ин-та востоковедения, VIII, 1953, 33, 166—204.

გლებს უერთდებოდნენ აღმ. ამიერკავკასიის სახანოების გლეხები. ცნობილია, რომ ოსმალეთში დაწყებული ჯალალიების მოძრაობა გავრცელდა აღმ. ამიერკავკასიაში, აგრეთვე სამხრეთურ რეგიონებში.

მასიურ ხასიათს იღებდა გლებთა აჯანყებანი ამიერკავკასიის სახანოებში. ანტიფეოდალური მოძრაობანი აქ ეროვნული ელფერის მატარებელიც იყო იმის გამო, რომ გლებთა აჯანყება, უწინარეს ყოვლისა, ირანელი ან ოსმალთა ფეოდალების წინააღმდეგ იყო მიმართული¹.

აღმ. ამიერკავკასიაში ირანელი მიწისმფლობელები მძლავრობდნენ. უცხო დამპყრობელთა ბატონობა უკიდურესად ამძიმებდა გლებთა ისედაც მძიმე მდგომარეობას, რადგან გამოსაღებისა და გადასახადების გადამხდელი მხოლოდ გლებობა იყო².

გლებთა აჯანყებებმა ირანის ფეოდალური სახელმწიფოს წინააღმდეგ მნიშვნელოვნად დაასუსტა სეფიანთა ბატონობა აღმ. ამიერკავკასიაში.

¹ აღმ. ამიერკავკასიის გლებთა ანტიფეოდალური მოძრაობების შესახებ დაწერილებით იხ. Н. П. Петрушевский, *Очерки...*, 32-327.

² იქვე, გვ. 331.

თავი მეოთხე

კონკრეტული მასალები ქართულ და აღმოსავლურ
ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი
შესწავლისათვის

აგრარულ ურთიერთობათა და გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის ფორმების თავისებურებათა ჩვენება საქართველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთში სავსებით ადასტურებს პროფ. ი. პეტრუშევსკის შეხედულებას, რომ საქართველოში გაბატონებული იყო «Особый тип феодализма и особые формы землевладения, непохожие на те, какие существовали в Азербайджане или Иране»¹.

ამიტომ როგორც ირანი, ისე ოსმალეთი დაეინებით ცდილობდა ქართული ფეოდალური მნიშვნელობის გაუქმებას და მის მაგიერ საკუთარი მიწისმფლობელობის შემოღებას.

ირანში და ოსმალეთში კარგად ესმოდათ, რომ მხოლოდ ეს შეუქმნიდა მტკიცე საფუძველს საქართველოს გაყიზილბაშება-გაოსმალებას, მის სახანოდ ან საფაშოდ გადაქცევას.

საამისოდ გამოყენებული იყო სხვადასხვა ღონისძიებები, სწორედ ამ ღონისძიებათა რეალიზაციას უკავშირდებიან ის კონკრეტული მასალები, რომელთა საშუალებით ხერხდება ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლა.

კონკრეტული მასალების მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ მათი შინაარსი უშუალოდ საქართველოს ეხება.

ამგვარი კონკრეტული ხასიათის მასალებია: საფათრო გამოსაღების შესახები ცნობები, ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) საბუ-

¹ И. И. Петрушевский, Очерки..., გვ. 215.

თები, „ელის დებულება“ და „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“.

სათათრო გამოსაღების ანუ ხარკის ბუნების ჩვენებები, შესაძლებლობას გვაძლევს გავარკვიოთ საქართველოს ირანულ-პერსიულეთთან დამოკიდებულების პოლიტიკური ხასიათი (მეძღვენებო, მეხარკეობა). სათათრო გამოსაღები მხოლოდ ვასალურ დამოკიდებულებას გულისხმობდა. ✱

ორენოვანი საბუთების წარმოშობა, როგორც ამას თავის ადგილზე ვნახავთ, დაკავშირებული იყო ვასალური დამოკიდებულების ვაფართოების ცდებთან. ორენოვანი საბუთის სპარსული ნაწილით სუზერენი (ირანის შაჰი) ფორმალურად ხელს სდებდა ქართულ მიწებს და, ამრიგად, საპატრონჟო ურთიერთობა ფაქტიურად თუ არა, თეორიულად მაინც, საადგილმამულო ურთიერთობის ნიადაგზე აღმოცენებულად ითვლებოდა. ორენოვანი საბუთების ქართული და სპარსული ნაწილების ისტორიულ-კრიტიკული ანალიზი საშუალებას იძლევა ქართული აგრარული და საგადასახადო სისტემა შევედაროთ ყიზილბაშურ-ირანულს.

„ელის დებულებაში“ ზუსტადაა ასახული „ელის ხალხის“ სოციალური ორგანიზაცია. მის ცალკეულ თავებში გადმოცემულია აზერბაიჯანის და ირანის ფეოდალურ ურთიერთობათა ნიშანდობლივი თავისებურებანი. ელის ფეოდალური ორგანიზაციის გათვალისწინება საინტერესოა იმ მხრივაც, რომ იგი ქართული ფეოდალიზმის უშუალო გარემოცვაში იმყოფებოდა.

როგორც კონკრეტული მასალა სულ სხვა რიგისა და თვისებისაა „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“. მასში აღწერილია ოსმალური ფეოდალური წყობილება. ამ შემთხვევაში „ქართველობა“ (ქართული სოციალ-პოლიტიკური სისტემა) შეცვლილია „ოსმალობით“ (ოსმალური სოციალ-პოლიტიკური სისტემით). მეხარკეობაზე აგებული დამოკიდებულების პოლიტიკური ფორმა აქ გადაზარდილია ქვეყნის სრულს ინკორპორაციაში, რომელმაც თავისი გამოხატულება „ოსმალობის“ შემოღებაში პოვა. ✱

მეძღვენობა-მეხარკეობის ამავე მიმართულებით განვითარებას ცდილობდა ირანიც.

ამდენადვე ზემოთ მოკლედ დახასიათებული კონკრეტული მასალების შინაარსობლივი მნიშვნელობა, შეიძლება ითქვას, სხვადასხვა საფეხურია ამ საბოლოო მიზნის რეალიზაციის საქმეში.

კონკრეტული მასალების შესწავლა ცხადყოფს, რომ ყიზილბაშ-ოსმალეზი დაინტერესებული იყვნენ საქართველოში თავაზობის მმართველობის შემოღებით.

ოსმალეთის პოლიტიკური ღონისძიებები საქართველოს XVI ს-ის 80—90-იან წლებში და ირანის პოლიტიკური გეგმები XVII ს-ის პირველ მეოთხედში, ქართული მიწებისათვის ადრე დაწყებული ბრძოლისათვის „თავის მობმას“ გულისხმობდა. ¹

ამ ბრძოლის განვითარება ქართულ ისტორიოგრაფიაში უპირატესად პოლიტიკური ხასიათის მომენტებთანაა დაკავშირებული. მაგრამ მას ჩვენ შეიძლება თვალი გვაადევნოთ იმ კონკრეტული მასალების მიხედვითაც, რომელთა შინაარსში აღმოსავლური ფეოდალური ინსტიტუტების შემოღების ცდანია აღბეჭდილი.

1. სათათრო გამოსაღები

სათათრო გამოსაღები თან სდევს საქართველოს ისტორიას ნაგვიანვეი შუა საუკუნეების მთელ მანძილზე, წარმოადგენს აღებულ ზანის თითქმის მუდმივ მოვლენას¹.

სათათრო გამოსაღები თუ ხარკი თანაბრად დამახასიათებელია როგორც საკუთრივ სათათრო ბატონობის ხანისათვის (XIII—XIV სს.), ისე საქართველოს ირანის თურქმანულ სახელმწიფოებთან (XV ს.) და ყიზილბაშ-ოსმალთა სახელმწიფოებთან დამოკიდებულების პერიოდებისათვის (XVI—XVIII სს.).

მართალია, „სათათროს“ პარალელურად ქართულ საბუთებში გვხვდება აგრეთვე „ს ა ლ უ ს ო“, „ს ა ყ ი ზ ი ბ ა შ ო“, „ს ა ო ს მ ა ლ ო“, „ს ა ლ ე კ ო“², ხოლო XVI ს-ის 80-იან წლებიდან მოყოლებული „ს ა ყ ა ე ნ ო“ („საყაენო საური“, „ყაენის ბეგარა“, ცოტა გვიან „ხელმწიფის“ (=ყაენის) ხარკი“), მაგრამ უფრო ზშირად მაინც „ს ა თ ა თ რ ო“ იხმარება. ³

სათათრო გამოსაღების ერთი ნაწილი (მალი, ულუფა) სათათროს აღუნიშნავად (ყალან-ტამლა და სხვ.) თანდათან ქართულ გადა-

¹ Н. А. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии в XIII—XVIII вв., გვ. 17.

² Introduction, გვ. CLXXIII.

³ „სათათრო გამოსაღებელი“ მოხსენებულია უკვე 1260 წ. სიგელში. იხ. ქრონიკები, II, გვ. 146—147. „სათათრო“ კი გვხვდება 1236—1257 წ. ერთ საბუთში: „არცარაი სათათროი გამოქვიდოდეს: მალი, ყაფნერი, სალაშქროი და საიამე“. იქვე, გვ. 127.

სახელბად იქცა. „სათათრო საურმა“ და „სათათრო ულუფა“¹ ქ. XVIII ს-ის შუა წლებამდე შეინარჩუნა „სათათროს“ მნიშვნელობა. XVI—XVIII სს. საბუთებში ყველაზე ხშირად „სათათროს“ ნიშნავს „საურს“ (მოკლედ: „საური“) და „სათათრო ულუფა“ არის „სათათროს“ ნიშნავს „საურს“ (მოკლედ: „საური“) და „სათათრო ულუფა“ არის „სათათროს“ ნიშნავს „საურს“ (მოკლედ: „საური“).

XVII—XVIII სს. განსაკუთრებულ ადგილს იჭერს „სა-ტყვეო“. XVIII ს-ის პირველ ნახევარში ჩნდება ოსმალური „მირი“ და ყიზილბაშური „მალუჯათი“.²

საინტერესოა, რომ ქართული საბუთები სათათროს „საძალო“ სათხოვარის და გამოსაღების რიგში ათავსებენ. 1712 წლით დათარიღებულ ერთ სითარხნის წიგნში ნათქვამია: „ახლა ჩვენც შენ ასე გათარხნეთ და გათავისუფლეთ, რომე არა გეთხოვებოდეს რა, არა ბაეი და კარჯი, არა სატყვეო და სათემო და სათათრო, საძალო სათხოვარი და გამოსაღები“³.

„სათათრო გამოსაღების“ დანიშნულება ქართულ საბუთებში არა ერთგანაა განმარტებული. ასე მაგ., 1440 წ. დათარიღებულ მცხეთის სიგელში ნათქვამია: „ვინცა შემდგომად ჩუშნისა მეფენი და პატრონნი იყუნეს, მათთვის მალი არავინ აიღოს; და თუ ულუსი მოვიდეს და თათართან ძალი დაემართოს, რაიცა ციხეთა და საყდართა დაუტყველობისა და თემთა და ქნთა ამოუწყუჭდლობისა და ქნთა და ქნთა დაუტყველობისათვის— მათთვის,— სხუად მოსაკმარებლად მალი არავინ აიღოს“⁴.

სათათრო გამოსაღები (საური, მალი ულუფა, სატყვეო, მირი, მალუჯათი და სხვ.) წარმოადგენენ ერთ-ერთ წყაროს საქართველოს უცხო სახელმწიფოებთან (მონღოლები, თურქმანები, ყიზილბაშები, ოსმალები...) ურთიერთობის პოლიტიკური ფორმის დასადგენად.

„სათათრო გამოსაღები“ უშუალოდაა დაკავშირებული მეძღვეობა-მეხარკეობის საკითხთან.

ა) სათათრო საური

ჩვენთვის ცნობილ საბუთებში სიტყვა „საური“, როგორც საგადასახადო ტერმინი, პირველად 1511 წელს კახთა მეფე ავგიორგის საბუთში გვხვდება⁵.

ამ დროისათვის საური ახლად შემოღებულია თუ წინათაც არსებობდა, არ ჩანს.

¹ საქ. სიტყ., II, გვ. 451.

² ქრონიკები, II, გვ. 248.

³ ისტ. საბ., III, გვ. 45.

ჩვენ დადგენილი ვეაქვს, რომ ქართული წყაროების „საურლი“ იგივეა, რაც აღმოსავლური წყაროების „სავერი“¹. ეს ტერმინი მოხსენიებულია ილხანთა ირანის საგადასახადო ნომენკლატურაში² და მოწმობულია „სავერი“ აგრეთვე XIII—XIV სს. აზერბაიჯანში³. ტომ სავესებით შესაძლებელია „სავერი“-ს არსებობა მონღოლთა მფლობელობის დროინდელ საქართველოშიც.

✕ სიტყვა „სავერის“ განმარტებას სხვადასხვა დროს ცდილობდნენ: კატრმერი, მინორსკი და პეტრუშევსკი. კატრმერი „სავერის“ თარგმნიდა როგორც „ნებაყოფლობით საქუქარს“⁴. ვ. მინორსკის „სავერი“ (savari, saveri) მიაჩნია თურქულ სიტყვად და აღნიშნავს, რომ სპარსულ ლექსიკონებში ეს სიტყვა განმარტებულია, როგორც „მისართმეველი“ (tuhfa va pishkash)⁵. ი. პეტრუშევსკიც შენიშნავს, რომ «под «савери» при сефевидях понимались подношения»⁶. ამრიგად, ამ საგადასახადო ტერმინით დაინტერესებული ყველა მკვლევარი „სავერის“ უკავშირებს „ფეშქაშს“, მონღ.-თურქ. „სავერი“ მიჩნეულია სპ. „ფეშქაშის“ სინონიმად.

✕ მისართმეველის ელფერი გადაჰყრავს „სავერის“ ისკანდერ მუნშის იმ ცნობაში, სადაც შაჰ-აბასის ისტორიკოსი ალექსანდრე კახთა მეფის ოსმალებთან დამოკიდებულების გამო საუბრობს. ისკანდერ მუნშის სიტყვით, სიმონ ქართლის მეფემ უარი თქვა ოსმალთა მორჩილებაზე და ყოილბაშებთან ერთად მათ-წინააღმდეგ ბრძოლა გააჩაღა, მაგრამ „ცბიერი და ქვეგამხედვარე ალექსანდრე, თავის ვადაჩენის მიზნით, ოსმალებს დაუმეგობრდა, ლალა ფაშას ურდოში ნუზლი (სურსათ-სანოვაგე) და სავერი გაუგზავნა და ოსმალთ მორჩილება განუცხადა“⁷. ბროსეს, დორნის გერმანული

¹ ვ. გაბაშვილი, „სათათრო გამოსაღებელი“ გვიანფეოდალურ საქართველოში, „მომომხილველი“, ტ. III, გვ. 134—137.

² И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., გვ. 280.

³ А. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, გვ. 240—241.

⁴ M. Quatmère, Notices et extraits, t. XIV, გვ. 60.

⁵ V. Minorsky, A Soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-Quyunlu, გვ. 950.

⁶ И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 281.

⁷ თარიზი-ი ალემ-არაი აბასი, თეირანის ლით. გამოც., 1314 წ. ჰიჯრით, გვ. 169. اما الكسندر خان كه مرد محيل عاقبت اندیش بود صلاح حال خود

თარგმანის მიხედვით, ნუზლი და სავერი საჩუქრების მნიშვნელობით აქვს გადათარგმნილი („envoya des presents au camp de Lala-Pacha“¹). მართლაც, ისკანდერ მუნშის „სავერი“ აქ „ფეშქაშთან“ აქვს გაიგივებული.

კიდევ უფრო სარწმუნო ხდება „სავერის“ კავშირი „ფეშქაშთან“ ისკანდერ მუნშის თხზულების სხვა ადგილიდან. ისტორიკოსი ერთხელ კიდევ უბრუნდება ალექსანდრე კახთა მეფის ირანთან და ოსმალეთთან დამოკიდებულებას XVI ს-ში ქართლის და კახეთის მეფეების შაჰ-აბასთან გამოცხადების აღწერისას, ალექსანდრე მო, ამბობს ისკანდერ მუნში, რომელიც ირანის შაჰის მოხარკეთა („ბაჯ ვოზარან“) და მორჩილთა შორის ირიცხებოდა და ყოველწლიურად ბაჟს და ხარაჯს („ბაჯ ო ხარაჯ“) იძლეოდა, ოსმალთა ფაშებს და სარდლებს ნუზლი და სავერი მისცა, მაგრამ როდესაც ოსმალებმა შირვანი და აზერბაიჯანი დაიპყრეს, მან ბაჟის და ხარაჯის გამოღებაზეც თანხმობა გამოაცხადა და ოსმალთა ზონთქარს გაუერთგულდა. ამრიგად, ისკანდერ მუნში ასხევეებს „სავერის“ საეალღებულო ხარკისაგან. თუმცა ერთი და მეორეც გარკვეულ პოლიტიკურ დამოკიდებულებასთან არის დაკავშირებული.

ისკანდერ მუნშის თხზულებაში დაკული ცნობებიდან ვცებულობთ, რომ „სავერი“ დამოკიდებულების უფრო მსუბუქი ფორმის გამომხატველია, ვიდრე „ბაჯ ო ხარაჯ“. როდესაც ირან-ოსმალეთის დროებითი ზავის დროს ალექსანდრე მეფემ პირი კვლავ ყიზილბაშებისაკენ იბრუნა, თანაც სამი წლის გადაუხდელი ხარკის გამოღება იკისრა, მას გადაახდევინეს არა „სავერი“, არამედ „ბაჯი და ხარაჯა“². „საური“ საქართველოშიც „ფეშქაშთან“ დაკავშირებული ჩანს. ეს მისი უცხოურობის და სადაურობის, მისი მონღოლურ-თურქულ „სავერთან“ კავშირის უცქველი მოწმობაა.

ملاحظه نموده با رومیان مدارا کرد نزل و ساوری باردوی لله پاشا فرستاده
 اظهار اقیاد نمود

¹ Histoire de la Géorgie, Addition, 83. 457.

² თარგმ-ი ალექ არა, 83. 448. از جمله باج گزاران این دودمان و تابع امر و فرمان بود... همه ساله باج و خراج میداد

³ იქვე, 83. 449. با پاشایان و سرداران که میامدند طریقه باز گشت مرعی میداشت و نزل و ساوری داده خدمات میکرد و چون ولایت شیروان و آذربایجان بتصرف رومیه در آمد مشارالیه نیز باج و خراج قبول کرده نسبت بخواندکار روم اظهار اخلاص مینمود

⁴ იქვე, 83. 198.

მაგალითად, დასტურლამალის „ქალაქის სატყვეოს ხარჯის“ შესახებ დებულებაში ნათქვამია: „ქალაქს საური და ტყვის ხარჯი არ აძეს, მაგრამ როდესაც ბედნიერის კელმწიფის ფეშქაშის ქაშის გაისტუმრებენ ვინც ქალაქში სახლობან ასი ფუნტი ბატონს უნდა შეაწიონ“¹.

რა ირკვევა? ქალაქი საურისა და ტყვის ხარჯისაგან თავისუფალია—„ქალაქს საური და ტყვის ხარჯი არ აძეს“. ქალაქი მხოლოდ ფეშქაშის გასტუმრებაში მონაწილეობს. ასევე გორი, ელი და სადედოფლო. გორის გამო, რომელიც აგრეთვე, ჩანს, საურისაგან განთავისუფლებულია, ნათქვამია: „ამვე გორს სძეს, როდესაც კელმწიფის ფეშქაში წავა, მაშინ უნდა გამოიღონ გაცემულ გაუცემელმან თუმანი თორმეტი“². ელის შესახებ დებულებაშიც კეთილხედობთ: „როდესაც ბედნიერის ყეენის ფეშქაში წავა, მაშინ ელმა ბატონს ფეშქაშის გასაგზავნი უნდა მოართვას“³. სადედოფლო დასტურლამალშიც „კელმწიფის ტყვის ქარჯის“ გამო აღნიშნულია: „უნდა გამოიღონ ერთობით სომხითის აზნაურიშვილებმა ბედნიერის ყეენის საფეშქაშო ტყვის ქარჯი თუმანი თურამეტი“⁴. საკითხავია: ვინდა ამზადებს ფეშქაშს, ვინ მონაწილეობს ფეშქაშის გამზადებაში? ცხადია ის, ვინც საურს იხდის. ჩანს, ხელმწიფის ფეშქაშის წყაროს საური შეადგენს.

საურის ნამდვილ დანიშნულებას და მის მნიშვნელობას კიდევ უფრო გასაგებს ხდის დავით II (იმამყული-ხანის) 1711—1716 წწ. დათარიღებული ბრძანების შინაარსი, რომლითაც იგი იოსებ სამეხელს საურის სითარხნის დროებით მოშლას სთხოვს: „აწუ წელს კელმწიფემ ნავროზის ფეშქაში ითხოვა და შიოუშბეგ მდივანი გამოგზავნეთ და ტყვე და საური ორივე გვეთხოვნა, მაგ ქვეყანას ღიდათ ძალი დაემართებოდა და ტყვე აღრავის ესთხოვეთ და მაგდენი ხარჯი მაგ ქვეყნით არ გამოვა, რომე ფეშქაში გამომზადებულიყო და ყოველს ეფისკოპოსს წლევეანდელი საური ესთხოვეთ და შენც ამდენი ერთგულობა და ჩვენი სამსახურის მდომი იყავ, რომე მაგის უარს ნურც შენ მოგვახსენებ; წლევეანდელი შენი ყმის საური შე-

¹ დასტ., გვ. 85.
² იქვე, გვ. 20.
³ იქვე, გვ. 67.
⁴ იქვე, გვ. 107.

მოგვაწივე, ნურც ამის უარს იტყვი და ეს კი ნუ გ/ვ/ონია ახლა სა-
კულადიოთლა ვითხოვო/ ან ჩვენი წყალობა გუჯრები მოვშალო და
წელს დიად გვეპირ/ება, კიდევ შემოგვაწივე და ნურც უფრო გვეწი-
შენც ახლა გაკეთებული კაცი იყავ, არ უნდა გვეთხვენი წინააღმდეგ
წელს კი დაგვიომე, შემოგვაწივე და შენც ჩვენის წყალობის მოიმე-
დე იყავ¹.

მოტანილი საბუთიდან, ვფიქრობთ, ყარგად ჩანს, რომ იმა-
სათვის, რათა „კელმწიფის ფეშქაში გამოშაადებულიყო“, საამისოდ
ტყვე და საური იყო საჭირო. საური და სატყვეო ყაენის
საფეშქაშოდ იკრიფება. სწორედ ამიტომ XVII ს-ის საბუთებ-
ში საურს „საყაენო საური“ ეწოდება, მიუხედავად იმისა,
რომ ირანის შაჰს ეგზავნება არა საური, არამედ საურის საფუძველზე
გამზადებული ფეშქაში². ასე მაგ., 1648 წ. როსტომის მიერ გაკემულ
სითარხნის წიგნში, რომლითაც გათარხნებულია „გარესჯას ორივე
უდაბნო და სრულიად გარესჯის საზლი“, ნათქვამია: „საყაენო ს
საურსა, ლაშქარ-ნადირობასა და გომბორს გარეთ სხუა ჩნი
კელი არა შემოვიდოდეს“³. „საყაენო საური“ დამოწმებული აქვს
ბროსესაც თავის ქართულ გადასახადთა ნუსხაში⁴. „საყაენო საური“,
როგორც ჩანს, აღებულ ხანაში „სათათრო საურის“ პარალელურად
იხმარებოდა. „საყაენო საურს“ მოკლედ „საყაენოც“ ეწოდებოდა.
მაგ., 1679 წ. გიორგი XI ათარხნებს შესაბერიძეებს „საყაენო-
საჯან“⁵.

„საყაენო საური“ თუ „საყაენო“, აშკარაა, იმ გამოსაღების აღმ-
ნიშნელია, რომლითაც შემდგარი თანხა „ყაენის ფეშქაშის გამოშა-
დებს“ ხმარდება⁶.

¹ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, I, გვ. 385.

² მ. ხუბუას სპარსული ფირმანების და ჰოქმების პუბლიკაციაში მო-
თარხნებულია შაჰ-სულეიმანის 1667 წ. დათარიღებული ფირმანი, სადაც ნათქვამია:
„ხახა-ბეგმა უწყოდეს: დანიშნულმა ფეშქაშმა, რომელიც ამ ხანებში გამოგზავ-
ნილი იყო ქვეყნის საფუძლის სასახლეში, მიალწია კეთილგანწყობილების მზე-
რას“ (მ. ხუბუა, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპარსული ფირმანები და
ჰოქმები, თბ., 1949, გვ. 18). ფირმანის უკანა მხარეზე ქართულად წერია: „ხახას
სალთხუეის რაყაში—ფეშქაში რომ გაეგზავნა, ხალათი მოსლოდა“ (იქვე, გვ. 100).

³ ქრონიკები, ტ. II, გვ. 464.

⁴ Introduction, გვ. CLXXIV.

⁵ დოკუმენტები საქ. სოციალური ისტორიიდან, I, გვ. 64.

⁶ შესაძლებელია ამ თანხას აღნიშნავდეს ერგულე II-ის 1756 წ. საბუთში
დამოწმებული გამოთქმა: „საურის თეთრი“. იხ. საქ. სიძე, I, გვ. 173.

ფეშქაშვი კი უბრატესად ტყვე ქალ-ვაჟები და სხვა მისართმე-
ველი იყო ნაგულისხმევი, ამას მოწმობს „ყაენის ბეგარის ბეგარის“
რომლის რაობა-დანიშნულება საესეებით ნათელია „ქართლის ცხოვრების“
რების“ ქვემოთ მოტანილ კონტექსტში. დასახელებულ წყაროში აღ-
ნიშნულია: სიმონ I „ყაენის ბეგარა ქართლსა შინა... განაწესა კომ-
ლის თავს გლეხზედ მარჩილი ასი, რამეთუ ამა თეთრითა იყიდდეს
ტყვესა შეიდასა და წარუგზავნიდეს ყაენსა“¹. ამგვარივე ცნობა მოე-
პოვება ვახუშტი ბაგრატიონს, რომლის მიხედვით: „გარნა ჰყო
უჯერო სვიმონ მეფე-მან, რამეთუ დასდვა კომლს გლეხსა ზედა მარ-
ჩილი და ამით მოიყიდა ოვსთა, ჩერქეზთა და წარუგზავნიდა ყა-
ენსა“². ალექსანდრე ამილახერის „გეორგიანულ ისტორიაშიც“ ნათ-
ქვამია: „გადასახადებს სპარსელები ჩვენში კომლზე მარჩილს (ე. ი.
60 კაპიკს) ღებულობენ; ამ ფულით შეიდი ვაჟი ან ქალი უნდა იყი-
დონ და სპარსეთის შაჰს გაუგზავნონ შეიდ წელიწადში ერთხელ“³.
ეს ცნობები მრავალმხრივია საყურადღებო. უწინარეს ყოვლისა კი
იმით, რომ აქ მოგვეპოვება პირდაპირი მითითება, რომლის მიხედვით
მწარმოებელ კლასზე დადებული თეთრით „მოისყიდებოდა“ ირანს
გასაგზავნი ტყვე⁴.

საკუთრივ სეფიანთა ირანში შაჰისათვის ფეშქაშვი უნდა გადა-
ეცათ ამირებს და უმაღლეს მოხელეებს. ისინი, საამისოდ, მოსახ-
ლეობაში წინასწარ აგროვებდნენ საჭირო თანხას და საშუალებებს
ხელმწიფისათვის აუცილებელი საჩუქრების შესადგენად⁵, ქართული
დოკუმენტების ენით რომ ვთქვათ, „ფეშქაშვის გამოსამზადებლად“.
თუ რა შედიოდა ხელმწიფის მისართმეველში, ამის შესახებ არა ერ-
თი ცნობა მოიპოვება ისკანდერ მუნშის თხზულებაში. მაგ., 1031 წ.
პიჯრით, მოგვითხრობს ისკანდერ მუნში, შირვანის ბეგლარბეგი
იუსუფ-ხანი „იმ ქვეყნის ამირებთან და წარჩინებულებთან ერთად“
მახანდარანს წარუდგა შაჰს „ღირსეული საჩუქრებით (ფეშქაშვა-ი

¹ შედგვი ქართლის ცხოვრებისა, იბ. „ქართლის ცხოვრება“, ნაწ. II, ზე-
ბინაშვილის გამოც., 1854, გვ. 303.

² ვახუშტი ი, საქართველოს ცხოვრება, ჭიჭინაძის გამოც., გვ. 51.

³ ალექსანდრე ამილახერის, გეორგიანული ისტორია, ტფი. „მნა-
თობი“, 1939, № 8, გვ. 127.

⁴ რუსტომ-ხანის დროიდან მოყოლებული, ვახუშტის მიხედვით, ტყვე აღარ
მოიყიდებოდა და ტყვის გამოყენა საზოგადოების ყველა ფენას ევალებოდა
(ვახუშტი ი, საქ. ცხოვრება, ჭიჭინაძის გამოც., გვ. 51). მაგრამ სავალდებუ-
ლოდ გამოდარი „სატყვეო“ არ გამოირიცხავდა ტყვის „მოყიდვას“.

⁵ И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 281.

ლაიყ)“. ფეშქაში შემდგარი იყო: იოხების მსგავსი ახალგაზრდობისა, ზულეიკას სადარი მხეველებისა, სურაფი. ცხენებისა, კუზიანი აქლემებისაგან; დატვირთული იყო ფულებით, ქვეყნის საქონლით, ქსოვილებით, იარაღით, ტყავეულობით და სხვ.¹ ქარაევანს, რომელსაც ასეთი მისართმეველი მიჰქონდა ხელმწიფის კარზე, „ბარხანა“ ეწოდებოდა².

ასევე ირანის შაჰის „ყმადნაფიც“ ქართველი მეფეების ფეშქაში შედიოდა ტყვე ქალ-ვაჟები, ღვინო, ცხენები და მიმინოები. ეს ფეშქაში კი ძირითადად, ჩანს, „საურის“ საფუძველზე იყო შედგენილი. γ

ახლა, როდესაც „საურის“ ნამდვილი დანიშნულება და მნიშვნელობა დადგენილია, გასაგები ხდება, თუ რატომ არაა გათვალისწინებული სეფიანთა ირანის სახელმწიფო ბიუჯეტში შემოსავალი ქართლიდან XVII—XVIII საუკუნეებში (ყიზილბაშობამდე). საქმე ისაა, რომ საური ხარკი არაა, ისევე როგორც ხარკი არაა აღმოსავლური „საყერი“. ჩანს, ქართლი ირანის ხელმწიფეს ხარკს კი არ უხდის, არამედ ფეშქაშს—ძღვენის სახით გამოხატულ მისართმეველს. სამაგიეროდ ფულადი შემოსავალი გათვალისწინებულია კახეთისათვის, სადაც მმართველებად XVII ს-ის გარკვეულ პერიოდებში ყიზილბაში ხანები სხედან. კახეთი, როგორც ხარკის გამომღები, მიწერილი იყო ყარაბაღის საბეგლარბეგოზე³. კახეთს დადებული ჰქონდა ისეთი გადასახადი, როგორც იყო „საყაენო ჩობანბეგი“. 1696 წ. ყარაბაღის ბეგლარბეგი და კახეთის მმართველი ქალბალიჩან ათარხნებს „საგარეჯოს მამულებს“ ყველა გადასახადისაგან გარდა „ერთი ჩობან-ბეგის საყაენოს მეტი“⁴. ჩობანბეგი იმდენად მძიმე გადასახადად ითვლებოდა ყიზილბაშთა სახელმწიფოში, რომ უკიდურეს გაჭირვებამდე მიყავდა მწარმოებელი კლასი⁵. ამრიგად, კახეთი XVII ს-ში, ქართლისაგან განსხვავებით, ირანს „საურთან“ ერთად ხარკსაც უხდის.

¹ თარხ-ი აღემ არაი აბასი, გვ. 696—697.
² ვ. ვაბაშვილი, სპარსული დასტურდამალი, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 1949. XXXV ს., გვ. 218.
³ Tadhkirat al-muluk, by V. Minorsky, გვ. 101, 167.
⁴ ისტ. საბ., IV, გვ. 12.
⁵ И. П. Петрушевский, დასაბ. ნაშრ., გვ. 270—271; Н. Д. Миклаухо-Маклау, К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I, «Советское Востоковедение», VI, гв. 354.

„საურის“ შინაარსობლივი მნიშვნელობის გათვალისწინებით, ურთიერთობის სხვა ფორმებთან ერთად, გვირკვევს ქართველურულ-ქართულ მადიანი მეფეების ირანთან დამოკიდებულების თავისებურებას. „მისართმეველი“ და „ხარკი“, ცხადია, სხვადასხვანაირად განსაზღვრავს პოლიტიკური დამოკიდებულების ფორმას.

„ფეშქაში“ არ გულისხმობს უპირობო დამოკიდებულებას „ხარკის“ მსგავსად. „ფეშქაშით“ განსაზღვრულია „მემკვიდრე მეფის“ ხარისხობრივი დამოკიდებულება „ხელმწიფეზე“. სპ. სიტყვა „ფეშქაში“, როგორც წესი, სპარსულ წყაროებში იხსენიება მხოლოდ დამოკიდებული მმართველის ან დიდმოხელის მიერ ხელმწიფისათვის გაგზავნილი მისართმეველის აღსანიშნავად.

ხელმწიფის მიერ ხელმწიფისათვის გაგზავნილი საჩუქრების აღსანიშნავად კი გამოყენებულია მრავლობითში დასმული „თოჰფ“ (توخت) და „ჰადაია“ (سدايا). არაბ. „თოჰფე“ (توخت) და „ჰადიე“ (سدايا) საჩუქარს, მისართმეველს ნიშნავს. ამ მნიშვნელობით ხმარობენ მათ სპ. ფეშქაშის გვერდით თანამედროვე სპარსელები. ისკანდერ მუნშის დროინდელ ირანში კი მათ აზრობრივ და ტერმინოლოგიურ შინაარსს არ ურევენენ ზუსტად განსაზღვრულ უფლებრივ მდგომარეობაში. არაბ. سدايا و توخت იმ დროს მხოლოდ ხელმწიფეთა მისართმეველს ნიშნავდა, სპ. پيشکش კი „ხელმწიფეთა“ და მოხელეთა მისართმეველს.

მაგალითად, ინდოეთის ელჩობიდან დაბრუნებულმა ასლან-ბეგ თავრიზის გერაქიარალმა შაჰ-აბასს თავის მხრივ ძვირფასი ინდური ნივთები და სანაქებო ფეშქაში (پيشكشهای لایق) მიართვა, ინდოეთის მბრძანებლის მხრივ კი მას سدايا و توخت გადასცა¹. ისკანდერ მუნში მხოლოდ ამ არაბ. ტერმინებით აღნიშნავს შაჰ-აბასის მიერ ოსმალეთის სულტნის, მოსკოვის მეფის, ინდოეთის მბრძანებლის და ევროპის ხელმწიფეებისათვის გაგზავნილ საჩუქრებს; ამ ტერმინებით აღნიშნავს იგი აგრეთვე მოსკოვის მეფის, ესპანეთის კოროლის და ინდოეთის მბრძანებლის ელჩების მიერ შაჰ-აბასის კარზე მოტანილ საჩუქრებს². ამრიგად, „ფეშქაში“ გარკვეული პოლიტიკური დამოკიდებულების აღმნიშვნელია, მაგრამ ხარკისაგან მიიხსნება მკვეთრად განსხვავებული.

¹ თარიზ-ი აღემ არა, გვ. 362.

² იქვე, გვ. 355, 363, 372, 388, 449, 462, 552, 615, 663 და სხვ.

ხარკის აღსანიშნავად, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, იხმარებოდა არა „სათათრო საური“, არამედ „სათათრო მალი“ (XIII ს-ის მალი) ან მალის სინონიმი „მალუჯათი“ (XVIII ს-ის პირველ ნახევარში იხმარებოდა ზილბაშობის დროს).

მაგრამ „საური“ ხარკისაგან ფაქტიურად არაფრით არ განსხვავდებოდა. გლეხს სამეფო, საეკლესიო, სამოხელეო და საბატონო გადასახადთან ერთად უნდა გამოეღო „სათათრო“ ანუ „საყაენო საური“¹. ამ სათათრო გამოსაღებს მხოლოდ გლეხი იხდიდა, რადგან დასტურლამალის მიხედვით ქალაქს და ელს „საური არ აძეს“. ამით მხოლოდ ხელმწიფის ფეშქაშის გასტუმრების ხარჯში უნდა მიეღოთ მონაწილეობა. „ყაენის ფეშქაშის გამომზადება“ გლეხობისათვის, ცხადია, მეტად მძიმე ვალდებულება უნდა ყოფილიყო. გლეხს საური უნდა გამოეღო იმ დროსაც, როდესაც მისი ბატონი საურისაგან გათარხნებული იყო და იმ დროსაც, როდესაც ამგვარი საგადასახადო შეუვალობით ბატონი არ სარგებლობდა.

იყო თუ არა „საური“ ყოველწლიური გამოსაღები? დასტურლამალში საურის გამო ასე არის ნათქვამი: „როდესაც ქვეყანაზე საური შევარდების, მესაურობას ვისაც ბატონი უბრძანებს იმისი არის“². გამოდის რომ „საური“ დრო და დრო უნდა „შეეგდოთ ქვეყანაზე“. ალბათ იმის მიხედვით, თუ როდის მოითხოვდა ფეშქაშს ირანის ხელმწიფე, ანდა როდის ჩათვლიდა საჭიროდ მეფე ფეშქაშის გაგზავნას ირანის ხელმწიფის კარზე. „ფეშქაში“ ჩვეულებრივ სპარ-

¹ ამასთან დაკავშირებით პროფ. ნ. ქოიავა შენიშნავს: „აეტორი აცხადებს რომ საური ფეშქაშის წყარო იყო და არა ხარკი ამ სიტყვის პოლიტიკური აღიარით. ამავე დროს აეტორი კარგად გრძნობს, რომ საური მძიმე გადასახადი იყო საქართველოს მშრომელებისათვის. აეტორის ვრცელი, ორიგინალური და საინტერესო მსჯელობა ჩვენ დამაჯერებლად მიგვიჩნია. მაგრამ, ფიქრობთ, რომ იმულებითა ფეშქაშა არაებითად ხარკს წარმოადგენს; იგი ხარკს წარმოადგენს იმ შემთხვევაშიც, როდესაც მას ნატურალური ფორმა აქვს. ეს გარემოება არ ცვლის ე. გაბაშვილის ძირითად დასკვნას, რომ საურბი საქართველოს ვასალური დამოკიდებულების მაჩვენებელი იყო“. იმ. ნ. ქოიავა, ქართლ-კახეთის თინანსები XVIII საუკუნეში (1701—1761 წწ.), სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 61, გვ. 50, შენ. 1. ამ შენიშვნასთან დაკავშირებით საჭიროდ მიგვიჩნია აღვნიშნოთ, რომ საური ჩვენ გვიანტერესდება, უწინარეს ყოვლისა, როგორც პოლიტიკური დამოკიდებულების სრულიად გარკვეული ფორმის გამომატველი, მაგრამ ჩვენ მას ფაქტიურად არ ვასხვავებთ ხარკისაგან. იმ. ვ. გაბაშვილი, „სათათრო გამოსაღებელი“ გეოგრაფიკული საქართველოში, გვ. 141. იქვე დამოწმებულია საბას განმარტება, რომ „საური“ ხარკია. იქვე, გვ. 134.

² დასტ., გვ. 73.

სული ახალი წლისათვის უნდა შემდგარიყო და სანაერუზოდ შირთმეოდა შაჰს. ამ საყოველთაო წესისთვის არც ქართველ მეფეს უნდა გადაეხვია. იმამყულ-ხანის საბუთში პირდაპირ არის ნათქვამი: „აწე წელს ქელმწიფემ ნავროზის ფეშქაშის ითხოვა“ - ო. მაგრამ სანაერუზო ფეშქაშის (بشکهای نوروز) გარდა შაჰს სხვა დროსაც ეგზავნებოდა ღირსეული ფეშქაში (بشکهای لایق). ყურადღებას იქცევს იმამყულ-ხანის საბუთში ნათქვამი: „წლევანდელი საური“. „წლევანდელი შენი ყმის საური“. აქ, თითქო, „საური“ ყოველწლიური გამოსაღების მნიშვნელობით არის ნახმარი. მაგრამ ანგარიშგასაწევია აგრეთვე იქვე აღნიშნული: „წელს... ითხოვა (შაჰმა)“, „წელს გვეჭირება“, „წელს დაგვიოთქე“. ამასთან, ჩანს, მესაურე (საურის ამკრეფი მოხელე) მხოლოდ დროდადრო ინიშნებოდა. ამიტომ დასტურლამალისეული „როდესაც ქვეყანაზე საური შეეარდების“ იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ საურის აკრეფის დრო მტკიცედ არ იყო განსაზღვრული, და მისი „ქვეყანაზე შეგდება“ ნავრუზის მოახლოებაზე ან საგანგებო ვითარებაზე იყო დამოკიდებული. ამის მიხედვით ინიშნებოდა მესაურე, რომლის თანამდებობა (საყურადღებო ფაქტია) მუდმივი არ იყო.

ჩვენ მოგვეპოვება პირდაპირი ჩვენებაც, საიდანაც ჩანს, რომ საური ყოველწლიურად არ გროვდებოდა. 1708 წლით დათარიღებული ორენოვანი საბუთის (იმამყული-ხანის (დავით II) წყალობის წიგნი) სპარსულ ტექსტში განმარტებულია: „მაღალი კარის (ხაზინის) რწმუნებულებმა ხსენებულ მცხოვრებთაგან გარდა საურისა, რომელიც ყოველ სამ წელიწადში ერთხელ ევალებათ და რომელსაც კომლზე ექვსასი თავრიზული დინარის ოდენობით მაღალ ხაზინას აძლევენ, რომელიც მაღალ ხაზინას ეკუთვნის და უნდა აიღონ“¹.

საბუთის გამომცემელი დოც. ვლ. ფუთურიძე თავის კომენტარებში ფრთხილად შენიშნავს: „ენისელთ მოურავის მერაბისადმი დავით II მიერ მიცემული წყალობის წიგნის სპარსული ნაწილის მიხედვით (ააბ. 175), თუ ის საქართველოს სინამდვილეს გამოხატავს, საურს მოსახლეობა იხდიდა სამ წელიწადში ერთხელ“².

დამოწმებული ადგილი რომ ქართულ სინამდვილეს უნდა გამოხატავდეს, ამას ადასტურებს იმავე სპარსულ ტექსტში ნათქვამი

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 420—421.

² იქვე, გვ. 472. ხაზი ყველგან ჩვენია.

„საგრეთვე გარდა ბეგრისა და ნადირობისა“¹. ქართული ნაწილის სპარსულად მთარგმნელი, როგორც ვხედავთ, ითვალისწინებს ქართული სიტარხნის წიგნების ჩვეულებრივ ფორმულას: „საქარხნისა და ლაშქარ-ნადირობის კიდე“. ამის გარდა, კიდევ დაწესებული საური 600 თავრიზული დინარის (12 შაურის) ოდენობით უახლოვდება დასტურლამალით გათვალისწინებულ 14 შაურს და ზუსტად ემთხვევა ალექსანდრე ამილახურის მიერ დასახელებულ 60 კაპიკს.

პროფ. ივ. სურგულაძის აზრითაც, „დასტურლამალის მიხედვით, საური დროებითი ხასიათის გადასახადი უნდა იყოს“².

საური ხარკი იყო იმითთვის, ვინც მას იხდიდა, მაგრამ ქართლის მეფის ირანის შაჰთან დამოკიდებულებაში ის მხოლოდ ფეშქაში იყო.

საურის ამგვარი მნიშვნელობა საპატრონეჟო ურთიერთობაში კარგადაა ცნობილი სპარსულენოვანი ისტორიკოსებისათვის (ხონდემირი და სხვ.).

საურის აღნიშნული მნიშვნელობა ნათლადაა ნაჩვენები ზოგიერთ ქართულ წყაროშიც. 1569 წ. სიტარხნის წიგნს გაკეთებული აქვს შემდეგი შინაარსის მინაწერი: „ქ. ჩვენ, მეფე სრულიად საქართველოსა მეორე ირაკლი, ვამტკიცებთ სიტარხნის სიგელსა ამას. რადგანაც ამ სიგლით სათათრო საურის გამოდება სდებია, საურის მაგიერ სარუსო და სალეკო ხარჯი გამოიღოს, სხვა კი გვიპატივებია. ამას სარუსოსა და სალეკოს გარდა საჩვენო ხარჯი და გამოსაღები არა უნდა რა ეთხოოს“³.

დამოწმებული მინაწერის შინაარსიდან ირკვევა:

1. XVIII ს-ის მეორე ნახევარში საური ამოკვეთილია.
2. საურის მაგიერ ახლა წესდება სარუსო.

მაგრამ სარუსო, რა თქმა უნდა ხარკი არაა, იგი ისევე ითვალისწინებს საპატრონეჟო ურთიერთობის, მეძღვნეობაზე დამყარებულ პოლიტიკურ ფორმას, როგორც ამას წინათ საური ითვალისწინებდა.

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 421. შრდ. „ბატონს ლაშქრობა და საური უნდა, არ დაგუჯალო“, საქ. სიძვ., II, გვ. 28.

² ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში, გეონომიკის ინსტიტუტის შრომები, VI, გვ. 345. საჭიროა აღინიშნოს, რომ პროფ. ივ. სურგულაძის მიერ საურის მნიშვნელობის და დანიშნულების განმარტება ემთხვევა ჩვენს დასკვნებს, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ საურის საშუალებით შაჰისათვის ფეშქაშის მომზადება მას XVIII ს-ის დასაწყისში შემოღებულ წესად მოაჩნია. იქვე, გვ. 351—353.

³ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 285.

„სათათრო მალი“ უცხო დამპყრობელთა სასარგებლოდ დაწესებული ხარკს ეწოდებოდა.

მალი, საგადასახადო ტერმინის მნიშვნელობით, საქართველოში თათართა ბატონობის დროს ვრცელდება.

მონღოლთა მიერ დაპყრობილ საქართველოშიც XIII—XV სს. „სასოფლო მეურნეობაზე დადებულ გადასახადს „მალი“ ეწოდებოდა“¹. ამრიგად, საქართველოშიც, ისევე როგორც ილხანთა სახელმწიფოში შემავალ სხვა ქვეყნებში (ირანი, სომხეთი, აზერბაიჯანი, მცირე აზიის აღმოსავლეთი ნაწილი...), „მალი“ მიწაზე დაწესებული გადასახადის აღმნიშვნელი იყო. მიწაზე დაწესებული გადასახადი კი არ შეიძლებოდა დაკავშირებული არ ყოფილიყო ხარკთან და უცხო დამპყრობთა მფლობელობასთან.

მალის სინონიმური შესატყვისები როგორც აღმოსავლური, ისე ქართული წყაროების მიხედვით იყო: ხარაჯა, ბაქრა, მალ უჯათი. გამოთქმა „სათათრო მალი“ ჩვენ მიერ ქართული საბუთიდან არის აღებული². ამიტომ მას ჩვენ ყველგან სათათრო ხარკის მნიშვნელობით ვხმარობთ. XVIII ს-ის პირველი ნახევრის ქართულ საბუთებში უცხო მფლობელობის, და მასთან დაკავშირებული ხარკის, აღსანიშნავად გამოყენებულია „ხარაჯობა“ და „მალიათობა“. მათს შორის არაერთგვაროვანი შინაარსობლივი განსხვავება არ არსებობს. ერთიც და მეორეც დაკავშირებულია უცხო მფლობელობასთან და ქვეყნის აღწერასთან.

იქ სადაც დამპყრობელი ხარკს აწესებდა, ქვეყნის აღწერასაც აწარმოებდა. მონღოლებმა საქართველო აღწერეს XIII ს-ში, ოსმალებმა XVI ს-ის დამლევს (სამცხე-საათაბაგო) და XVIII ს-ის პირველ მეოთხედში (ქართლი), ყიზილბაშებმა—1741 წელს. ქვეყნის აღწერის და დახარკვის შედეგი იყო „ულუსობა“, „ოსმალობა“ და „ყიზილბაშობა“.

1725 წელს ოსმალებმა „აღწერეს ქართლი სრულიად და დასდევს ხარკი“. წესისამებრ, ამიერიდან ქართლის მიწა-წყლის უზენაეს მესაკუთრედ ოსმალეთის სულტანი ხდებოდა. ამიტომ „ქართლის ფეოდალები მოვალენი იყვნენ თავიანთი ყმა-მამულის მფლობელო-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, გვ. 56.

² ისტ. საბ., III, გვ. 28.

ბის უფლება ახლად მიეღოთ ოსმალთა ხელისუფლებისაგან¹. ოს-
მალეებმა ქართლი ისე მძიმედ დახარკეს, რომ „მებატონე ცდილობდა
ხელიდან გაეცალა აგრე აუტანელ ტვირთად ქვეული მამულს² და მის
ფასად ყიდდა მამა-პაპის ნაქონ მამულს ან, ხშირად, სრულად შეე-
თად უთმობდა მას უფრო შეძლებულ თავის სახლის კაცს, რომელიც
ამ მამულზე დადებულ ხარკისათვის პასუხისმგებლობას იკისრებ-
და“³.

ვიღვე უფრო უარესი მდგომარეობა შეიქმნა ქართლში ყიზილ-
ბაშობის დროს: 1741 წელს ნადირ-შაჰის ბრძანებით საქართველო
აღწერეს. ამ აღწერის შესახებ თანამედროვე მწერალი შემდეგს გად-
მოგვცემს: „ესრეთ იყო აღწერა. რაც ძველთ ნასოფლარი სადმე იყო,
ყველგან ზომეს მიწები საბლით, ხრევი (ე. ი. ხარკი) დასდევს. აგრე-
თვე ამ სახით შენობა (თუ) სადმე იყო, დიდი ხრევი დასდევს. ვითაც
ერანის ქვეყანაში მომცემი მიწა არის და ბევრი გამოსავალი აქვს,
(ისე) ამ ქვეყანას განუწესეს. თვალეს ვაზები. ეგრე ვაზის სათვალავს
რასაც მიზედნენ (ე. ი. რამდენი ვაზის დათვლაც კი შეძლეს), ვაზს
ერთი ბისტი (ორი კაბ.) დასდევს, სოფელსა და ბაღს შინა რაც ხე
ნახეს, თითო შაური დასდევს, კაცს ორი მინალთუნი, ყმაწვილსა
ასაკოვანსა ხუთი აბაზი და შემდგომი ამისი ათს წლამდის ხარკი დას-
წერეს. ყმაწვილზე, პირუტყვზე, ყოველს ზედა განაწესეს, ბოსტანსა,
წისქვილსა, ყოველს ფერს შენობას ანუ ოხერს ადგილს ასეთი ხარ-
კი დასდევს. რომ ყოვლის კაცისაგან დიდად შეუძლებელი იყო.
ოდეს ურუმთ მცირეთა (ე. ი. ცოტა ხანს) ეს ქვეყანა ეჭირა, მაშინ
იმათაც დაწერეს და დასდევს მირი, რომელი არს ხარკი, თორემ
არასდროს ერანის ხელმწიფისაგან ქართლის
ქვეყანა არ დაწერილიყო“⁴.

ყველა ამის გამო ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავს, რომ „ყიზილბა-
შური ხარკი („მალუჯათი“) ისეთივე უჩვეულო და მძიმე იყო, რო-
გორც ოსმალური მირი“⁵.

ოსმალთა-ყიზილბაშობის თანადამხდურის და აღმწერლის
პაკუნა ორბელიანის თხზულებაში დამოწმებული ოსმა-
ლური „მირი“ და ყიზილბაშური „მალუჯათი“ ოსმალურ-ყიზილბა-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, მა-
საღები საქ. და კავკას. ისტორიისათვის, ნაკვ. IV, 1944, გვ. 180.

² იქვე, გვ. 181.

³ ციტირებულია ნ. ბერძენიშვილის დასახ. ნაშრომის მიხედვით, გვ. 198—
199.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 200.

შერ მიწისმფლობელობასთანაა უშუალოდ დაკავშირებული. „მირი“ (میری) ოსმალეთში სახელმწიფო მიწების კატეგორიას ეწოდებოდა. „მირის“ ნამდვილი მნიშვნელობის გათვალისწინების შემთხვევაში კიდევ უფრო გასაგები ხდება, თუ რატომ იყვნენ მოგვინათხა ქართლის ფეოდალები „თავიანთი ყმა-მამულის მფლობელობის უფლება ახლად მიეღოთ ოსმალთა ხელისუფლებისაგან“. ქართლის მიწების „ერაზ-ი მირიედ“ გამოცხადებით ქართლის ფეოდალთა მამულები ოსმალეთის სახელმწიფოს საკუთრებად ცხადდებოდა. უცხო მიწისმფლობელობის შემოღების ცდას არ შეიძლებოდა ქვეყნის გაოსმალების პირობა არ შეექმნა, როგორც ეს სამცხე-საათაბაგოში მოხდა, სადაც „აზნაური მიწას ვაჰყუა“ და გამაჰმადიანდა. ამას, ცხადია, ქართლის ფეოდალები ვერ შეურიგდებოდნენ და არც შერიგებინ.

ქართველი ფეოდალებისათვის ყიზილბაშური „მალუჯათიკ“ ისევე მიუღებელი იყო, როგორც ოსმალური „მირი“.

„მალი“, ზემოთ აღწერილი მნიშვნელობით, მხოლოდ XIII—XIV სს. საქართველოს გარკვეული პერიოდებისათვის იყო დამახასიათებელი. გვიან კი „მალი“ თანდათან სათათროს ელფერს კარგავს და სამეფო გადასახადებს შორის მთავარ ადგილს იკერს. XV ს-ში „მალი“ საამისო ტენდენციას ამჟღავნებს¹, XVI ს-ში კი, ჩანს, საბოლოოდ სამეფო გადასახადად არის ქცეული. ამავე დროს, შეცვლილია მისი შინაარსობლივი მნიშვნელობა: XVI—XVIII სს. „მალი“ სულადობრივი გადასახადია და ყველა სრულწლოვან მამაკაცს, სანამ დაბერდებოდა და „რისამე მოგება“ შეეძლო, „მალი“ უნდა ეხადა.

ამრიგად, XVI—XVIII სს. „მალი“ სათათრო ხარკს აღარ ნიშნავს. საზოგადოდ, აღებული ხანის ქართულ დოკუმენტებში (ოსმა-

¹ XV ს-ის გარკვეულ პერიოდში მალი ჯერ კიდევ იხმარება „სათათროს“ მნიშვნელობით. ამას მოწმობს მეფე გიორგის 1448 წლის საბუთში მოხსენიებული „სათათრო მალი“ (ისტ. საბ., III, გვ. 28). ამ საბუთის დამოწმებით ნ. ბერძენიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ „გიორგის მეფობის გარკვეულ დროს სათათროს მფლობელობა უდავო ამბავია“ (ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, გვ. 15). XV ს-ის სომეხი ისტორიკოსის თომა მგულოფლის სიტყვით, 1440 წ. ხარკი და ხარაჯა დაუწესებია ჯაჰან-შაჰსაც (თომა მგულოფელი, თარგმანი, შესავალი წერილი და კომენტარები ლ. მელიქიძის ბეგისა, თბ., 1937, გვ. 27; შდრ. ივ. ჯაქაზიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 40—41). ცოტა უფრო გვიან საქართველო „მალს“ უზღვის უზენაესსაც, ზედგინიძის საბუთების მიხედვით მალი მამულზეა შეწერილი. საინტერესოა, რომ ზედგინიძეს „თავისი „ქრმლითა ნაშოვნი“ 2.100 თანგა გაუღია, რადგან მამული ამოწყვედილი იყო, ის ვერას გამოიღებდეს“ (ნ. ბერძენიშვილი, დასაბ. ნაშრ., გვ. 44).

ლობა-ყიზილბაშობამდე) მიწაზე დაწესებული ხარკის აღმნიშვნელი ტერმინი არც მოიპოვება. რაკი ქვეყანა „დაწერილი“ არ იყო, ცხადია, მას არც ხარკი დაედებოდა. პეკერის¹ ბელიანს უეჭველად ეს აქვს მხედველობაში, როცა ამბობს: „დროს ერანის ხელმწიფის აგან ქართლის ქვეყანა არ დაწერილიყო“². სწორედ ამიტომ ყიზილბაშობის დროინდელი „მალუჯათი“ ქართლისათვის არ შეიძლება უჩვეულო და მძიმე არ ყოფილიყო.

XVI—XVII სს. სათათრო გამოსაღებლებიდან, როგორც წესი, მხოლოდ „სათათრო საური“ და „სათათრო ულუფა“ იხსენიება. ეს კი იმის აშკარა მოწმობაა, რომ ირანის პოლიტიკური ბატონობა ოსმალობასთან შედარებით მსუბუქი იყო. მაგრამ სპარსული წყაროებიდან ირკვევა, რომ ირანის შაჰი ზოგჯერ ფეშქაშით არ კმაყოფილდებოდა. ის ქართველ მეფეს, გარკვეული პოლიტიკური ურთიერთობის პირობებში, ხარკსაც ახდევინებდა, ოღონდ ქვეყნის აღწერის და მალუჯათის გარეშე. ასეთ ხარკს „ბაჟი და ხარაჯა“ („ბაჯ ო ხარაჯ“) ეწოდებოდა.

ამ ყოველწლიური ხარკის შესახებ ჩვენთვის ხელმისაწვდომ სპარსულ წყაროებში ორი ცნობა მოიპოვება. ერთი ზონდემირს ეკუთვნის, მეორე ისკანდერ მუნშის.

ზონდემირის სიტყვით: 1518 წ. აზლო ხანში შაჰ-ისმაილ I-ის (1502—1524) სარდალ დივ-სულთანს ქართველი მეფე-მთაგრები ნახქევანს ჩაუყვანია, აქ ქართველი ამირები (امرای گرجی) ხელმწიფეს ფადლშაჰური წყალობით მიუღია და როცა ქართველები ხარკის გამოღებას დათანხმებულან (گرجیان باج و خراج قبول نمودند), თავ-გვირგვინებით და ხალათებით დაუსაჩუქრებია. ქართველ მეფე-მთაგრებს ხელმწიფისათვის მორჩილება-სამსახური აღუთქვამთ და თავთავის ქვეყნებში უკან გაბრუნებულან³. მსგავსი ცნობა ქართულ წყაროებში არ მოგვეპოვება გარდა იმისა, რომ დავით მეფემ შაჰ-ისმაილს თავისი შვილი რამაზი მიაგება და ძღვენი მიართვა.

ზონდემირის ცნობაში ყურადღებას იქცევს ის, რომ იქ „ხარაჯა“ დასახელებულია „ბაჟის“ გვერდით. უნებლიედ უპირს კითხვა: ხომ არ

¹ იყო თუ არა „დაწერილი“ სახანოდ ქცეული კახეთი XVII ს-ში, არ ვიცით. მაგრამ კახეთში არა ერთი ყიზილბაშური გადასახადი არსებობდა.

² შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, 1948, გვ. 227—228.

ცელის ხარაჯას ჩვეულებრივ მნიშვნელობას მისი დაკავშირება ბაჟთან? ბაჟის რაობა-მნიშვნელობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში კარგადაა ცნობილი. ის საქონლის გზებზე გატარების უფლებისათვის საქონლის ასაღებად, აგრეთვე ხელოსნობაზე დაწესებული გადასახადებისა და არავითარი კავშირი არ აქვს რენტა-ხარჯის წილთან. პეტრუშევსკი აერთიანებს „ბაჟის“ და „ხარაჯას“ დამოუკიდებელ მნიშვნელობებს და „ბაჟს და ხარაჯას“ განმარტავს როგორც ვაჭრობასა და ხელოსნობაზე, ისე სოფლის მეურნეობაზე დაწესებულ ასაღებს (с сборы с торговли и ремесла, как и с сельского хозяйства)¹. თუმცა იგი, ზოგიერთ შემთხვევაში „ბაჟს“ ხარჯს (даны) უწოდებს². მაგრამ ამ შედგენილი საგადასახადო ტერმინის ზოგადი ტერმინოლოგიური მნიშვნელობის აღნიშვნა საკმარისი არაა მისი ნამდვილი შინაარსის დასადგენად. „ბაჟ ო ხარაჯ“ არ შეიძლება არ განსხვავდებოდეს ჩვეულებრივი „ბაჟისა“ და „ხარაჯასაგან“, რადგან ის სეფიანთა ირანში საპატრონეშო ურთიერთობასთან იყო დაკავშირებული. ეს რომ ასეა, ამას გვიჩვენებს ისკანდერ მუნშიმ იმ ცნობის ანალიზი, სადაც მოხსენებულია „ბაჟ ო ხარაჯ“ ალექსანდრე კახთა მეფის ირანთან დამოკიდებულებასთან დაკავშირებით.

1582 წელს, ირან-ოსმალეთის დროებითი ზავის დროს, ალექსანდრე კახთა მეფემ ხელახლად გამოუცხადა მორჩილება ირანის შაჰს. მას, მოგვითხრობს ისკანდერ მუნში, რამდენიმე წლის გადაუხდელი „ბაჟ ო ხარაჯ“ მოსთხოვეს 3.000 ერაყული შაჰური თუმნის ოდენობით. გარდა ამისა, კახთა მეფე კისრულობდა 1.000 თუმანის შაჰის მემკვიდრის სასარგებლოდ გამოეღო, ხოლო მეორე 1.000 თუმანი საქართველოში საგანგებო დავალებით მყოფ ირანის უპირველესი ვეზირის მირზა სალმანის და ყიზილბაშ ამირების სამასპინძლოდ (აღამათ³). ისკანდერ მუნში ამ ცნობაში ლაპარაკობს ყოველწლიურ ხარჯზე და არ ურევს მას იმ 2.000 თუმანში, რომელიც კახთა მეფემ დამატებით გამოიღო და ირანის უფლისწულს და დიდმოხუცეებს დაურიგდათ.

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 230.
² იქვე, გვ. 230, შენ. 2.

³ თარიღი-ი ალემ არა, გვ. 189: *الکندر خان التترام اداى باج و خراج چند ساله که نداده بود نمود مبلغ سه هزار تومان رایج شاهى عراقى بجهت سرکار خاصه شریفه و یک هزار تومان بجهت نواب جهانبانى و یک هزار تومان جهت اقامت میرزا سلمان و امرا و ارکان دولت قبول نموده*

ისკანდერ მუნშის ამ ცნობის გამო აკად. ივ. ჯავახიშვილი დაწინაურდა: რაკი კახთა მეფეს „3.000 ერაყული შაჰური თუმანი მითხოვეს, უნდა ვიფიქროთ, რომ კახთა სამეფოს სპარსეთისადმი ყოველწლიურად 750—1000 ერაყული შაჰური თუმანი უნდა გადაეცადა“¹. ამ თანხის გადახდა ძნელი არ უნდა ყოფილიყო ისეთი კეთილმოწყობილი და მდიდარი სამეფოსათვის, როგორსაც XVI ს-ში კახეთი წარმოადგენდა. საინტერესოა, რომ ალექსანდრე კახთა მეფემ სამი წლის გადაუხდელი ხარკი ერთბაშად გადაიხადა და დაუყოვნებლივ თავისი ვეზირის ხოჯა იაკუბის ხელით ირანის შაჰს გაუგზავნა². ხოჯა იაკუბი ირანელ ამირებთან და დიდმოხელეებთან ერთად გემგზავრა ირანს. აქედან კარგად ჩანს: ალექსანდრე კახთა მეფეს ქვეყანა არ „დაუხარკავს“, „ხარაჯა“ აქ მამულზე არაა შეწერილი, ხოლო კახეთის მიწები ირანის სახელმწიფო დივანში რეგისტრირებული. ამას მოწმობს, უპირველეს ყოვლისა, ის, რომ ალექსანდრე კახთა მეფეს 3.000 თუმანი შეაქვს არა ირანის სახელმწიფო ხაზინაში (დივანში), არამედ შაჰის კერძო სალაროში (سرکار خاصه شاهی).

„ხარაჯა“ (იგივე „მალუჯათი“, „მალი“, „ბაჰარა“) კი, როგორც ვნახეთ, დივანის მისამართით იგზავნებოდა. ამიტომ „ბაჯი ო ხარაჯ“, რომელსაც 1518 წ. ახლო ხანაში ქართველი მეფე-მთავრები

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 276—277.

² თარხანი ალემ არა, გვ. 196. XVII ს-ის დამდეგს 50.000 დინარი 50 ერაყულ თუმანს უდრიდა (იქვე, გვ. 340. **ساجه هزار دینار کبکی که پنجاه تومان عراقی باشد**). 1 თუმანი, ამრიგად, უდრის 1.000 დინარს, ასე რომ კახეთი ირანს ყოველწლიურად უხდის 100.000 დინარს. ჩვეულებრივ კი თუმანი უდრიდა 10.000 დინარს. ამიტომ ჩვენ დაანგარიშებული გვაქვს კახეთის ყოველწლიური ხარკის ოდენობა როგორც ისკანდერ მუნშის ამ ცნობის, ისე ვეროპოლი წყაროების მიხედვით. პიტროთ დელლა ვალდეს ცნობით (XVII ს-ის დამდეგი) 1 თუმანი (10.000 დინარი) უდრის 10 ცებინს. შარდენის ცნობით (1671 წ.) 3 გიკუს, ვოლინსკის მიხედვით (1717 წ.) 10 რუსულ მანეთს (შდრ. Н. П. Петрушевский, **დასახ. ნაშრ.**, გვ. 199, შენ. 3). დამოწმებული ცნობების მიხედვით კახეთი ყოველწლიურად ირანს უხდის 10,000 ცებინს, 3.000 გიკუს ან 10.000 რუსულ მანეთს. ცხადია, ეს თანხა შეუდარებლად დიდი იქნებოდა, რომ „ბაჯი ო ხარაჯ“, რომელსაც კახთა მეფე ალექსანდრე უხდის ირანის შაჰს, ვაჰრობასა და სოფლის მეურნეობაზე ყოფილიყო დადებული. საინტერესოა, რომ იტალიელი დ'ალესანდრის მიხედვით (1571 წ.) ქართველთა მეფე ირანის შაჰს ყოველწლიურად 20.000 დუკატს უგზავნიდა. თუ ეს ქართველთა მეფე დაუთმანია (ვ. მინორსკი ამას კითხვის ქვეშ აყენებს; Tadhkirat al-muluk, გვ. 166, შენ. 2), მაშინ 20.000 დუკატი ირანის დივანში რეგისტრირებულ ქვემო ქართლის მიწებიდან უნდა აკრეფილიყო.

უხდიან ირანის შაჰს და რომელსაც იხდის ალექსანდრე კახთაშვილი 1578 წლამდე და ხელახლად განაახლებს 1582 წელს, არ შეიქმნება განსხვავებული არ იყოს ჩვეულებრივი „ხარაჯასაგან“.

„ბაჯო ხარაჯს“, როგორც წესი, იხდიდნენ ირანის ფეოდალური სამთავროების მპყრობელ-მფლობელები. XVII ს-ის დამდეგამდე ირანის ტერიტორია მოფენილი იყო ვასალური სამთავროებით, რომელთა სათავეში ასი წლობით იდგნენ მემკვიდრე დინასტიები. ასეთ მპყრობელ-მფლობელთა მიწებს, უკეთ ქვეყანას, ეწოდებოდა „მულქ-ი მოურუს“ („სამკვიდრო მულქი“), ი. პეტრუშევსკით: «Музык-сенъория»¹. ირანული მულქ-ი მოურუსების შესახებ უხვი ცნობები მოიპოვება ნიზამშაჰის ელჩის ხურშაჰის ისტორიაში.

მულქ-ი მოურუსის მპყრობელი, როგორც ხელდებული, ორგვარი მოვალეობით იყო დაკავშირებული ირანის შაჰთან: 1. გამოელ ბაჯო ხარაჯ². 2. პირველ მოწოდებისთანავე, გამოსულიყო თავისი ჯარით შაჰის სამხატურში. ამ ვალდებულებათა გათვალისწინება ი. პეტრუშევსკის საფუძველს აძლევს დასკვნას, რომ მულქ-ი მოურუსი არ წარმოადგენს სახელმწიფო სამსახურისაგან დამოუკიდებელ უპირობო მფლობელობას; მულქ-სენიორიის მფლობელს სალაშქრო მოვალეობის შესრულება ეკისრებოდა იმ დროსაც, როდესაც იგი შაჰის განსაკუთრებული წყალობით, საგადასახადო იმუნიტეტით (მუ'აფი) სარგებლობდა³. ამ შემთხვევაში, აღნიშნავს ი. პეტრუშევსკი, მულქ-სენიორია, არაფრით არ განსხვავდებოდა სოიურღალისაგან⁴. ი. პეტრუშევსკის ეს შეხედულება არსებითი ხასიათის შესწორებას საჭიროებს.

ი. პეტრუშევსკის ბოლომდე არ განუმარტავს სამკვიდრო მულქის, როგორც დინასტიური მფლობელობის განსაკუთრებული ფორმის, მთელი თავისებურება. უაშისოდ კი შეუძლებელია „ბაჯო ხარაჯ“-ის ნამდვილი დანიშნულებისა და მნიშვნელობის გაგება.

ი. პეტრუშევსკი სამკვიდრო მულქის გამო მსჯელობს თავის მონოგრაფიული გამოკვლევის იმ თავში, სადაც მის მიერ მიმოხილულია მულქის სხვადასხვა ტერმინოლოგიური მნიშვნელობა («терминологические значения этого слова»)⁵. „მულქი“, როგორც ცნობილია, ეწოდებოდა შეუზღუდავ საკუთრებას მიწაზე. მულქის

¹ И. П. Петрушевский, *დასაბ. ნაშრ.*, გვ. 230.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 229.

გასხვისება, შემკვიდრეობით გადაცემა, ყიდვა და გაყიდვა ტიპის მუ-
ლად შეიძლებოდა. ამავე დროს მულქის მფლობელობა დაკავშირებული
ბული არ იყო გარკვეული სახელმწიფო სამსახურის ასრულებასთან.
პეტრუშევსკი აცალკევებს ამ მულქს სამკვიდრო მულქისაგან და საა-
მისო ერთ-ერთ საბუთად, სხვათა შორის, მოტანილია ის, რომ «не
встречаем мы в источниках XVI—XVIII вв. и упоминаний о
продаже таких княжеств»¹.

„მულქსა“ და „მულქ-ი მოურუსს“ შორის მართლაც არსებითი
ხასიათის განსხვავება არსებობს, მაგრამ ამის აღნიშვნა სრულიადაც
არ ხდის გასაგებს სამკვიდრო მულქის ნამდვილ რაობა-მნიშვნელო-
ბას, ი. პეტრუშევსკის მტკიცება, რომ სამკვიდრო მულქის მპყრო-
ბელს შაჰის ხელისუფლება ოფიციალურად მოხელედ თვლის, ხოლო
მის მფლობელობას სახელმწიფო სამსახური აპირობებს², უფრო
მუსლიმანურ „თეორიას“ ემყარება, ვიდრე პრაქტიკაში არსებულ
სინამდვილეს. ეს რომ ასე ყოფილიყო, შაჰ-აბასს არ დაჰვირდებოდა
გილანის, მაზანდარანის, ლურისტანის და ირანის სხვა ფეოდალური
სამთავროების ცეცხლით და მახვილით დაპყრობა. ირანის პოლი-
ტიკური გაერთიანების შაჰ-აბასისეული საშუალებები მოწმობენ,
რომ სამკვიდრო მულქები წარმოადგენდნენ ისეთ პოლიტიკურ ორ-
განიზმებს, რომელთა არსებობა გამორიცხავდა ირანის პოლიტიკურ
გაერთიანებას.

რა არის და რას ნიშნავს ნამდვილად მულქ-ი მოურუს?

სპარსულ ნარატიულ წყაროებში დაცული ცნობების ანალიზ-
მა დაგვარწმუნა, რომ მულქ-ი მოურუსი ეწოდებოდა გარკვეულ
პოლიტიკურ-ტერიტორიულ ერთეულს, რომლის
სათავეში ესა თუ ის დინასტია იდგა³. ამ შედგენილი ტერმინით აღი-
ნიშნებოდა გარკვეულ დინასტიურ მფლობელობასთან დაკავშირე-
ბული გარკვეული ტერიტორია. ამას მოწმობენ მულქ-ი მოურუსის
პარალელურად ნახმარი გამოთქმები: „სამკვიდრო სახელმ-
წიფო“ (مملکت موروثی), „სამკვიდრო ქვეყანა“ (ولایت موروثی),
„სამკვიდრო ოლქები“ (الکای موروثی).

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 230.

² იქვე, გვ. 239.

³ „მულქ-ი მოურუსის“ ოსმალური შესატყვისი იყო „ოჯაკლიკ ქიფ-
ქუმეთ“. საინტერესოა, რომ ეს ტერმინი ოსმალურ წყაროებში გამოყენებულია
იმერეთის სამეფოს მიმართ. ვეღია ჩეღლები, II, გვ. 320. შდრ. L. Fekete,
Zur Geschichte der Grusinier des 16 Jahrhunderts, გვ. 112.

მულქ-ი მოურუსი ეწოდებოდა არა მარტო მემკვიდრე მთავრის ქვეყანას, არამედ თვითონ ირანის შაჰის სახელმწიფოს შემადგენელ ნაწილებსაც. ასე მაგ., შაჰ-აბასი ხორასანს თავის მულქ-ი მრავალს ეწოდებს ინდოეთის მბრძანებელ ჯელალ ედ-დინ აქბარის მისამართით დაწერილ წერილში¹. ოზბეგთა სულტან ალ-მუმინისათვის საგანგებოდ გაგზავნილ წერილში კი, რომლითაც შაჰ-აბასი ხორასანის მულქ-ი მოურუსის უკან დაბრუნებას მოითხოვს, ოზბეგთა საყურადღებოდ აღნიშნულია: საჭიროა ხორასანის მულქზე, რომელიც ძველი დროიდან ირანში შედის და ასი წელია ამ დინასტიის (ე. ი. სეფიანთა—ე. გ.) სამკვიდროდ ითვლება, ხელის აღებით (მაგ მხარეში) მეგობრობა და მშვიდობა დამყარდესო². მულქ-ი მოურუსად თვლის შაჰ-აბასი იმ ქვეყნებსაც, რომელნიც ოსმალეთმა ირან-ოსმალეთის მეორე ომის დროს დაიპყრო და 1590 წ. ზავით დაისაკუთრა. როდესაც ერთხელ ოსმალთა სარდალმა 1602 წ. ომის განახლების მიზეზი იკითხა, შაჰ-აბასის ელჩმა თავის მხრივ მას კითხვა დაუსვა, თუ რატომ დაარღვია სულტან მურად III-მ 1555 წლის ზავის პირობები და „სეფიან მბრძანებელთა მულქ-ი მოურუსი დაიპყრო“ (ملك موروث سلطین صفویه در تصرفات نمود)³. ამ ქვეყნების უკან დაბრუნების მოთხოვნას შაჰ-აბასი „მემკვიდრეობით უფლებას“ (حق موروثی) უღებდა საფუძვლად. ირანის ეს ენერგიული მბრძანებელი თავის მოვალეობად თვლიდა „მემკვიდრეობითი უფლების“ აღდგენას და ოსმალეთთან ურთიერთობაში, სანამ 1612 წ. ზავი დაიდებოდა, დაეინებით ხაზავდა ამ მოთხოვნას. როდესაც ოსმალებმა ირანს ზავი შესთავაზეს, ირანმა ერთხელ კიდევ გაახსენა მათ 1555 წ. ზავის პირობები და ოსმალთა მიერ ამ საზავო ხელშეკრულების დარღვევა. ოსმალებმა, აღნიშნავენ შაჰის კარზე, ირანში დაწყებული შინაური შფოთით ისარგებლეს და „ჩვენი სამკვიდრო სახელმწიფო დაიპყრეს. ახლა კი ჩვენი სამკვიდრო უფლების აღდგენა გვსურს“⁴. ამას ირანელები მტკიცე გადაწყვეტილებით დასძენდნენ,

¹ თარიღ-ი აღემ არა, გვ. 382.

² იქვე, გვ. 389. اولی این است که دست از ملک خراسان که قدیمًا داخل ایران و موروثی یکصد ساله این دودمانست باز داشته در مقام انحداد و الفت و اعتذار بوده باشد

³ იქვე, გვ. 465.

⁴ იქვე, გვ. 505. مملکت موروثی مارا بفصص متصرف شدند و اکنون ما طالب حق موروث خودیم

თუ ვინცობაა ოსმალეთმა ეს პირობები არ მიიღო, მაშინ ^{სამეკიდრო}რო უფლებაზე ხელს არ ავიღებთ“-ო¹.

მოტანილი ცნობებიდან კარგად ჩანს: შაჰისეული ^{ერქენულში}შემაჯავლი ურუს წარმოადგენს ირანის მთელ სახელმწიფოს მასში შემავალი ქვეყნებით და ოლქებით. ყველა ამ ქვეყნის და ოლქის მიმართ სეფიანი შაჰები მემკვიდრეობითი უფლებით სარგებლობენ. მაგრამ შაჰის, როგორც ხელმწიფის, უზენაესობა არ გამოირიცხავს ხელდებული მეფეების და მთავრების არსებობას. ამრიგად, სამეკიდრო მულქში ნაგულისხმევია არა საკუთრების განსაკუთრებული ფორმა, არამედ, უპირველეს ყოვლისა, გაბატონებული დინასტიის მემკვიდრეობითი უფლება (حق موروثی) გარკვეული ტერიტორიულ-პოლიტიკური ერთეულის მიმართ. სწორედ ამიტომ აღნიშნავს შაჰ-აბასი, რომ ხორასანი ძველი დროიდან ირანს ეკუთვნის, მაგრამ სეფიანთა დინასტიის სამეკიდროდ კი ასი წლის წინათ იქცა. ამგვარივე მემკვიდრეობითი უფლებით სარგებლობდნენ ირანის ფეოდალურ სამთავროებში გაბატონებული დინასტიები, სანამ შაჰ-აბასი ირანის გაერთიანებას დღის წესრიგში დააყენებდა და მულქ-ი მოურუსებს გააუქმებდა.

ირანის დამოუკიდებელი მთავრები ცნობდნენ სეფიანი შაჰების უზენაესობას, მაგრამ შაჰის ჩვეულებრივი მოხელისაგან (ბეგლარბეგი, ხანი, სულტანი...) იმით განსხვავდებოდნენ, რომ სამეკიდროდ ეკირათ განსაზღვრული ტერიტორია, ატარებდნენ სათანადოდ შედგენილ ტიტულაციას და მემკვიდრეობითი წესით აგრძელებდნენ თავიანთ დინასტიურ ბატონობას.

შაჰ-აბასი, სანამ ოსმალეთთან ომს განაახლებდა, ზედიზედ იპყრობდა ირანის ფეოდალურ სამთავროებს, სკობდა ასწლოვან დინასტიებს და აუქმებდა მულქ-ი მოურუსებს. მისი ამ ღონისძიებების აღწერისას სპარსულ ნარატიულ წყაროებში ხშირად გვხვდება ამგვარი გამოთქმა: „იმ მანვ ხალხს მულქ-ი მოურუსსზე ხელი აადებინეს და ღვთივდაცულ სახელმწიფოს შეუერთეს“².

აღნიშნული გარემოებანი, როგორც ჩანს, გაუთვალისწინებელი დარჩა ი. პეტრუშევსკის. მისი შეცდომა იქიდან წარმოდგება, რომ მას მულქ-ი მოურუსს საკუთრების განსაკუთრებულ ფორმად

¹ იქვე, გვ. 505. دست از طلب حق موروثی باز نمیداریم

² იქვე, გვ. 354. دست تغلب آنجماعت را از ملک موروث کوتاه ساخته مضمومًا ممالک محروسه کردند

მიანია. მან უგულბელყო მფლობელობის დანაწევრება ფეოდალურ სახლებს შორის მულქ-ი მოურუსის ტერიტორიაზე და იგი მიწისმფლობელობის თვალსაზრისით, ერთ მთელად წარმოადგენდა მულქ-ი მოურუსის მპყრობელ-მფლობელი, როგორც მემკვიდრე მმართველი, შაჰის ხელდებული—ვასალია და არა მოხელე.

XVI—XVII სს. სპარსულ ნარატიულ წყაროებში ქართლის და კახეთის სამეფოები მულქ-ი მოურუსად იწოდება. ეს იმას ნიშნავს, რომ ირანის შაჰები ცნობენ ქართლის და კახეთის მეფეების „მემკვიდრეობით უფლებას“ (**حق موروثی**). ასე მაგ., ირანიდან დაბრუნებული სიმონ ქართლის მეფის გამო ისკანდერ მუნში ამბობს, რომ „მას კეთილშობილი ძმის წოდებულება მიენიჭა, დიდის პატივისცემით დაბრუნდა საქართველოში და სამკვიდრო ოლქების მპყრობელი შეიქმნა“. თეიმურაზ მეფის შაჰის კარზე ხელდასხმის გამო ნათქვამია: „ქართველთა კანონისამებრ, როდესაც ამ დინასტიის (**دودمان**) რომელიმე უფლისწული მულქ-ი მოურუსის საბატონოდ ტახტზე ადის...“², ესა და ეს წესი სრულდება (ისკანდერ მუნშის აღწერილი აქვს ქართველთათვის დამახასიათებელი ხელდასხმის ცერემონიალი). გიორგი ქართლის მეფეც,—გადმოგვცემს ისკანდერ მუნში,—მამის დატყვევების შემდეგ, ქართლში სამკვიდრო ვილაეთის მპყრობელ-მფლობელად დაჯდა. ლუარსაბ II, მამის გარდაცვალების შემდეგ, მულქ-ი მოურუსის მპრძანებლად აღხედდა. ამრიგად, ირანის მთავრობის თვალსაზრისით ქართლის და კახეთის სამეფოები მულქ-ი მოურუსებს წარმოადგენდნენ. ამ თვალსაზრისის მიხედვით ირანი აღიარებს საქართველოს სამეფოების პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას. საბატონოცმო ურთიერთობის პირობებში (ასეთი ურთიერთობა ირანის შაჰს მხოლოდ კახთა მეფეებთან ჰქონდა გაფორმებული) კი „ყმას“ (და არა მოხელეს) მხოლოდ „ბაჯ ო ხარაჯის“ გამოღება და სალაშქრო მოვალეობა ეკი-

¹ ۱۳۳۰, ۳۳. 163. سمايون خان ... لقب ارجمند برادری یافت و قرین اغراز و احترام روانه گرجستان و متصرف الکا موروثی گردید

² ۱۳۳۰, ۳۳. 498. قانون گرجیان آنست که هرگاه یکی از سلاطین زادهای آن دودمان برمسند سلاطین ملک موروث جلوس نماید...

³ ۱۳۳۰, ۳۳. 449. کرکین خان ولد سمايون خان که بعد از گرفتاری پدر در گرجستان کارتیل ولایت موروثی بايالت و دارای نشسته بود

⁴ ۱۳۳۰, ۳۳. 503. بحکومت ملک موروث و لقب ارجمند فرزندی سريلندی یافت

სრებოდა. ამიტომ აქ ხარაჯას და მალუჯათის დასაწესებლად საქარო პირობა არ არსებობდა.

მეტად საყურადღებოა, რომ ლუარსაბ II-ისა და თეიმურაზ II-ის შემდეგ მულქი-ი მოურუსი აღარ იხსენიება, მაგ., გამაჰმადშაჰის¹ დაჯავ-გასპარსელებული ბაგრატი-ხანის ქართლში გაბატონებასთან დაკავშირებით ისკანდერ მუნში მულქი-ი მოურუსის დაუსახელებლად აღნიშნავს: ბაგრატი-ხანს „ქართლის პროვინციის (ولایت کارتیل) ბატონობა მისცეს“-ო². მულქი-ი მოურუსად არ ჩაითვლებოდა არც კახეთის ყიზილბაში ხანების საგამგეო XVII ს-ის დამდეგიდან მოყოლებული ირანის მთავრობის თვალსაზრისი საქართველოს სამეფოების პოლიტიკური ორგანიზაციის მიმართ მკვეთრად იცვლება.

ქართველი მეფის უფლებრივი მდგომარეობის შეცვლის ცდა საეხებით გასაგებია. შაჰ-აბასი „გურჯისტანის საკითხის“ ირანის სასარგებლოდ გადაწყვეტას ქართული სამეფოების მაჰმადიანურ სახანოებად გადაქცევის გზით აპირებდა. მას ქართლსა და კახეთში ირანის ცენტრალურ ხელისუფლებაზე დამოკიდებული მოხელე კირდებოდა.³

დამახასიათებელია, რომ თუ წინათ, როდესაც შაჰის ხელისუფლება ქართულ სამეფოებს მულქი-ი მოურუსად ცნობდა, ქართველ მეფეს „ბაჯ ო ხარაჯის“ გამოლება ეკისრებოდა (ქართლი მისგან თავისუფალი ჩანს, რადგან ისკანდერ მუნშის ყველგან მხოლოდ აღექსანდრე კახთა მეფის მოხარკეობა აქვს აღნიშნული), ახლა მხოლოდ ხარაჯზეა ლაპარაკი. 1614 წ. შაჰ-აბასი ოსმალებს უმტიყებდა, რომ ქართველები დიდხანია მისი მორჩილი და ხარკის გადამხდელი არიან. საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობის გასამართლებლად შაჰი სულტან აჰმედს წერდა, რომ „ბევრი ურწმუნო ქართველი, დიდხნის მორჩილნი და ხარაჯას გადამხდელნი რომ იყვნენ, აჯანყდა და მორჩილებიდან გამოვიდა“⁴. ხონთქრისათვის გაგზავნილ წერილში გახაზული ხარაჯა (ცხადია, დიბლომატიური მოსაზრებით ჩართული და არა სინამდვილის გამომხატველი) შაჰ-აბასს ქართველების ირანთან განსაკუთრებული პოლიტიკური დამოკიდებულების დასამტყიცებლად კირდებოდა.

¹ თარიღი-ი ალემ არა, გვ. 621. حکومت ولایت کارتیل را باو ارزانی داشتند

² იგივე, გვ. 633. بعضی از کفرا گرج که از قدیم الايام و تابع خراج بودند و فرمانی بر آورده بودند گذارائید و دمان بوده اند سر از جیب عصیان و نافرمانی بر آورده بودند

ქვეყნული
ბიბლიოთეკა

ისკანდერ მუნში, ჩანს, ერთიმეორისაგან კარგად ასხვავებს „ბაჯ ო ხარაჯს“ და საკუთრივ „ხარაჯას“. მისი მოწმობით, ოსმალთა მიერ დაპყრობილი სამცხე-საათაბაგო ხონთქარს ხარაჯას უხვდნენ ხარაჯა საქართველოს ამ კუთხეში ოსმალთა უპირობო ბატონობის ნიშნავდა. ამასთან ოსმალები თვითონ კრეფდნენ ხარაჯას. სიმონ მეფის ასული და მანუჩარ ათაბაგის ცოლი, რომელმაც მცირეწლოვან შვილთან და ერთგულ მხლებლებთან ერთად მთებს და ტყეს შეაფარა თავი,—მოგვითხრობს ისკანდერ მუნში,—ოცდახუთი წლის განმავლობაში, სანამ ქართველთა ქვეყანა ოსმალთ ემ ო რ ჩ ი ლ ე ბ ო დ ა, დაყენებით ცდილობდა, რათა ოსმალებს ქვეყანა ათაბაგად წოდებულ მისი შვილისათვის მიეცათ და ხარკიც, საქართველოს წესისამებრ, აქაც ისე აეკრძათ როგორც საქართველოს სხვა ნაწილებში კრეფდნენ, მაგრამ ოსმალები ამას არ თანხმდებოდნენ¹. საინტერესო ცნობაა: ისკანდერ მუნში ასხვავებს სამცხე-საათაბაგოზე დაწესებულ ხარკს საქართველოს სხვა ნაწილებზე დაწესებულ ოსმალურივე ხარკისაგან. ცხადია, აქ მიწა აღწერილ-დახარკული, სხვაგან კი „მორჩილების“ განსხვავებული ფორმის აღსანიშნავად გარკვეული სათათრო გამოსაღებია დაწესებული. მეტად საყურადღებოა, რომ აღეკსანდრე კახთა მეფე ოსმალებს ჯერ სავერის უხდის (დამოკიდებულების ყველაზე მსუბუქ ფორმას აღიარებს), ხოლო შემდეგ, როდესაც ოსმალთა ბატონობა თითქმის მთელ ამიერკავკასიაზე ვრცელდება, „ბაჯ ო ხარაჯის“ გამოღებაზეც თანხმობას აცხადებს. (მეხარკეობით თავს ხონთქრის „ყმად“ ცნობს), ხარაჯას (უპირობო პოლიტიკურ დამოკიდებულებას რომ აღნიშნავდა) გადახდა კი მას არ უყისრია. ამით კახეთის მდგომარეობა განსხვავებული იყო სამცხე-საათაბაგოს და ქართლის იმ ნაწილის მდგომარეობისაგან, სადაც ოსმალეთი დაპყრობილი ქვეყნების გაოსმალებას შეუდგა.

აღმოსავლურ მიწისმფლობელობასთან დაკავშირებული ხარაჯა ქვეყნის გაოსმალებას და გაყიზილბაშებას აპირობებდა. გაოსმალება-გაყიზილბაშება მხოლოდ ქართული მიწისმფლობელობის გაუქმებით იყო შესაძლებელი. ეს, შამ-აბასამდე კარგა ხნით ადრე, შამ-თამაზ I-მაცადა. მისი ბრძანებით თბილისისა და ქვემო ქართლის მი-

¹ ივე, გვ. 554. * در مدت بیست و پنجسال که گرجستانات بالتمام تابع¹ و خراج گذار رومیان بود عورت مذکور سعی بسیار کرد که رومیه آنولایت را بدستور سایر گرجستانات که بولایه گرجی خراج گذاشته میگیرند به پسر او که اتایگ نام دارد گذاشته خراج بگیرند رومیان قبول نکردند

წები დივანის რეესტრებში გაატარეს¹. ეს ღონისძიება, ცხადია, ქუთაისის იმ ნაწილზე ვრცელდებოდა, რომელზედაც დაუთ-ხანს მიუწოდებოდა ხელი. ამით დაუთ-ხანი ირანის პირწავარდნილ ქვეყნებს ხდებოდა. წესისამებრ მას და ქართულ ფეოდალებს ვინაობის მფლობელობა ახლად უნდა მიეღოთ ირანის შაჰისაგან. მაგრამ დაუთ-ხანის ბატონობა ხანმოკლე აღმოჩნდა. მისი დროის საბუთებში ყიზილბაშური „მალი“ თუ „ხარაჯა“ არ ჩანს.

ამრიგად, „ბაჯ ო ხარაჯ“, რომელსაც კახთა მეფე ალექსანდრე უხდის ირანის შაჰს, არ ნიშნავს არც მალს (სათათროს მნიშვნელობით), არც მალუჯათს და არც ბაჰრას. ის დაწესებული არაა მიწაზე და „შეგდებული მამულზე“, რაც, რასაკვირველია, გარდა იმისა რომ შეუღარებლად გაზრდიდა ხარკის ოდენობას, კახეთის მეფის და ირანის შაჰის ურთიერთობაში პოლიტიკური დამოკიდებულების ისეთ ფორმას დაამყარებდა, რის მიღწევასაც ასე დაიწინებთ ცდილობდა შაჰ-აბასი.

„ბაჯ ო ხარაჯს“, როგორც ხარკს, ჩვენი აზრით, საშუალო თუ გარდამავალი ადგილი უკავია „საურსა“ და „მალ-მალუჯათს“ შორას.

„სათათრო მალის“ ბუნების შესწავლა შესაძლებლობას გვაძლევს დავასკვნათ: „ბაჯ ო ხარაჯის“ შეცვლა „მალუჯათით“ არსებითად სცელის საქართველო-ირანის ურთიერთობის პოლიტიკურ ფორმას, აუარესებს დამოკიდებული ქვეყნის საერთო პოლიტიკურ-ეკონომიურ მდგომარეობას. „საური“ კი, პირიქით, დამოკიდებულების თვალსაზრისით „ბაჯ ო ხარაჯზე“ უფრო მსუბუქ ფორმას წარმოადგენს.

„სათათრო მალი“, როგორც ვნახეთ, მჭიდროდაა დაკავშირებული თათართა მფლობელობასთან, უცხო დამპყრობელ სახელმწიფოსთან ისეთ პოლიტიკურ დამოკიდებულებასთან, რომლის აღსანიშნავად და დასახასიათებლად ქართულ საისტორიო მწერლობაში გამოყენებულია: „ულუსობა“, „ოსმლობა“ და „ყიზილბაშობა“. ქართული ფეოდალური საზოგადოებისათვის ყველა ეს უცხოური მოვლენა მიუღებელი იყო, რამდენადაც მათ არსებობას აპრობებდა ქართულისაგან მკვეთრად განსხვავებული აღმოსავლური მიწისმფლობე-

¹ ე. გაბაშვილი, სახელმწიფო წყობილების საკითხისათვის გვიანფეოდალურ საქართველოში, „მომონაზილეკლი“, II, გვ. 143.

ლომა. „სათათრო მალი“ ქართულ სინამდვილეში მხოლოდ ამ მიწის-მფლობელობის შედეგად შეიძლებოდა წარმომდგარიყო.

„სათათრო მალი“ დამახასიათებელია მხოლოდ თათართა ბატონობის ხანისათვის (XIII—XIV სს.) და, ნაწილობრივ, XV სს-ის ბატონობის გარკვეული დროისათვის, როდესაც „თათართა მფლობელობა უღავო ამბავია“. მალი მალუჯათის სახით ერთხელ კიდევ გვევლინება აღმ. საქართველოში, როდესაც ნადირ-შაჰმა ქვეყანა აღწერა და დახარჯა.

გ) სათათრო ულუფა

„ულუფა“, როგორც სათათრო გამოსაღების აღმნიშვნელი სიტყვა, „მალის“ მსგავსად თათართა ბატონობის ხანაშია შემოღებული.

თათართა ბატონობის დროს, სხვადასხვა გადასახადთან (საიამე, ტამლა, ყალანი და სხვ.) ერთად, „ულუფად“ წოდებული სამოხელეო გამოსაღებიც იყო დაწესებული¹.

„ულუფას“ სინონიმად ჩანს XVIII ს-ის ქართული საბუთების „სურსათი“. „სურსათის“ კავშირი ფეოდალური ლაშქრის, სურსათ-სანოვაგით მომარაგებასთან ცხადი და აშკარაა.

„ულუფა“ (სათათროს დაურთველად) XV—XVIII სს. საქართველოში ადგილობრივ გადასახადად იქცა და ქართულ სამეფო და ფეოდალურ გადასახადთა რიგში მოექცა. ამ დროს რამდენიმე სახის საულუფო გამოსაღები არსებობდა: „სათათრო ულუფა“, „მუღამი ულუფა“², „მთელი ულუფა“³ და „წვრილი ულუფა“⁴.

„სათათრო ულუფას“ ბროსე განმარტავდა როგორც თათართა შესანახად განკუთვნილ გამოსაღებს: «Sathathro oulupha», სათათრო ულუფა, impôt d'entretien, pour les Tatars⁵. „თათარში“ შეიძლებოდა ნაგულისხმევი ყოფილიყო მხედრობაც და ციხეებში ჩაყენებული მეციხოვნე ჯარისკაცები. „სათათრო ულუფა“, უმკველია, დამპყრობელი ქვეყნის ლაშქრის დასაკმაყოფილებლად, განსაკუთრებით კი მეციხოვნე ჯარის შესანახად გროვდებოდა. მაგ., აღუქ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბ., 1941, გვ. 56.

² ჭრონიკები, ტ. II, გვ. 306.

³ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები..., გვ. 361—362.

⁴ Introduction, გვ. CLXIII.

⁵ იქვე.

სანდრე კახთა მეფე ოსმალთა ჯარის სარდლებს სავერისთან ქუთაღ ნუზლსაც (სურსათ-სანოვაგეს) უგზავნის. საამისოდ კახეთში „სათათრო ულუფა“ უნდა მოეგროვებინა. მაგრამ თუ კახეთში უპრობელთა ლაშქარი განსაკუთრებული მდგომარეობის გამო აღმოჩნდა, რომ დასაქართველოს ტერიტორიაზე, სამაგიეროდ მეცხოვრებოდა, რი მთავარ ციხეებში თითქმის მუდმივად იდგა. მეცხოვრებოდა ჯარს „აზუყი“ (სურსათ-სანოვაგე) კირდებოდა. „აზუყის“ წყაროს კი, უეჭველია, „სათათრო ულუფა“ წარმოადგენდა. 1666 წ. დათარბლებულ, სამწუხაროდ მეტად დამახინჯებულ თუ ცუდი ქართულით დაწერილ, საბუთში ნათქვამი: „თათრების ხარჯდ ლუფისათჳს“ (ცხადია უნდა იყოს: „ულუფისათვის“) მეცხოვრებოდა ჯარისათვის გააკუთვნილ ხარჯს და ულუფას უნდა ნიშნავდეს. „ციხის თათარი“, ყიზილბაშთა მეცხოვრებოდა ჯარის აღსანიშნავად, აღებულ ხანაში, საყოველთაოდაა გავრცელებული.

„სათათრო ულუფა“, „სათათრო საურის“ მსგავსად, თითქმის მუდმივად თან სდევს საქართველოს ნაგვიანვე შუა საუკუნეებს. ამიტომ საგადასახადო იმუნიტეტში ეს სათათრო გამოსაღებიც შედარებით ნაკლებადაა გათვალისწინებული. აღებული ხანის სითარხნის წიგნებისათვის ჩვეულებრივია ფორმულა: „გვითარხნებია და გვითავისუფლებია... თვინიერ სათათრო ულუფას კიდე“-ო.

როდესაც მტერი ქვეყნის ციხეებში იღარ იდგა და განდევნილი იყო, „სათათრო ულუფა“ შეიძლებოდა ადვილად ამოკვეთილიყო. მაგ., კონსტანტინე მეფის მიერ მცხეთისათვის ბოძებულ 1488 წ. სიგელში ნათქვამია: „აგარისა ნათესაენი, მტერნი და წინააღმდეგომნი სამარადისოდ ლტოლვილ და უკუქცეულ არიან... ახლად გუჯრითა ამით დავამტკიცეთ, ვათარხნეთ და ვათავისუფლეთ... საცა... მცხეთისა... მამულნი არიან, არა ეთხოვბოდეს რა... არა სათათრო ულუფა, არა წურილი საწერი, მუდამი ულუფა...“²

საბუთებში ხშირად მოხსენიებული „დიდი სათათრო ულუფა“ გვაფიქრებინებს, რომ დიდის გვერდით მცირე ანუ „წვრილი სათათრო ულუფაც“ არსებობდა. ბროსეს

¹ თ. ჟორდანიას, ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტ. საბუთები, გვ. 196.

² ქრონიკები, ტ. II, გვ. 306.

„წერილი ულუფა“ მუდმივ ულუფად მიიჩნდა. მაგრამ მუდმივი, და თანაც ადვილობრივი დანიშნულების, ულუფას აღსანიშნავად არც-ბობდა სპეციალური ტერმინი „მუდამი ულუფა“. განსხვავება „დილ-სა“ და „წერილ“ სათათრო ულუფას შორის მარტო ულუფას უნდა დენობაზე, საწყაოებზე ან განსაკუთრებულ ვითარებაზე არ უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული. გასათვალისწინებელია ისიც, თუ ვისი მისამართით მიდიოდა საერთოდ სათათრო ულუფა და რის მიხედვით ნაწევრდებოდა იგი „დილ“ და „წერილ“ სათათრო ულუფად.

„სათათრო ულუფა“, ჩანს, ეძლეოდათ არა მარტო უცხო დამპყრობელთა მხედრობას და მეციხოვნე ჯარს, არამედ თათრის მოხელე-ელჩებსაც, დროდადრო საგანგებო დავალებით რომ მოდიოდნენ ქართველი მეფის კარზე.

უცხო სახელმწიფოს მოხელე-ელჩებისათვის დაწესებულ ულუფას უნდა გულისხმობდეს „საელჩო“² წოდებული გამოსაღები, რომელიც როსტომ მეფის 1650 წლის სითარხნის წიგნში სწორედ „ულუფასთან“ არის დაკავშირებული. საინტერესოა, რომ დასახელებულ საბუთში „საელჩო ულუფა“ მოხსენიებულია „სათათრო ულუფას“ გვერდით. ჯვარის მამისათვის მიცემულ სითარხნის წიგნში როსტომ მეფე აღნიშნავს: „ახლად ამა სიგლითა გავიახლეთ და ჩუენცა ვათარხნეთ სოფელი დირბი და გავათვისუფლეთ ყოვლისა სათხოვარისა და გამოსაღებისაგან. არა ეთხოვბოდეს და არა ეჯერებოდეს არა დიდი სათათრო ულუფა, არა წურილი საელჩო ულუფა...“³ დამოწმებულ საბუთში, თითქოს, ცხადადაა ნაჩვენები, რომ „დიდი სათათრო ულუფა“ ერთია, ხოლო საელჩოსთან დაკავშირებული „წერილი (სათათრო) ულუფა“ კი მეორე. ულუფის სიდიდეს, რა თქმა უნდა, განსაზღვრავდა ის, რომ უცხო დამპყრობელთა ლაშქრის და მეციხოვნე ჯარის რაოდენობა შეუდარებლად აღემატებოდა ამა თუ იმ ელჩობის შემადგენლობას.

¹ „La charte distingue l'oulupha simple le grand დიდი სათათრო ულუფა, pour les Tatars; le petit წერილი ულუფა le perpetuel.“ Introduction, გვ. CLXXIII.

² იქვე, გვ. CLXXIV.

³ ისტ. საბ., III, გვ. 45. საინტერესოა, რომ სიმონ I-ის 1559 წ. დათარიღებულ და მცხეთისათვის ბოძებულ სიგელში „წურილი ულუფა“ განსხვავებულია „საჩუენო (ე. ი. სამეფო) საწური ულუფასაგან“. სიგელში ნათქვამია: „სათათროს საურისა და ულუფას მეტი არა ეთხოვებოდეს წურილი ულუფა, საჩუენო საწური მუდამი ულუფა...“, ქრონიკები, II, გვ. 407.

მეციხოვნე ქართან, მთავარი ციხე-ქალაქებში პოლიტიკური და სამხედრო მიზნით რომ იყო ჩაყენებული, დაკავშირებული „საბრძოლო ულუფა“ ისევე ხაზავდა ქართველი მეფის „ხელმწიფეზე“ დამოკიდებულებას, როგორც საური და ხარკი („ბაჯ ო ხარაჲს“¹), მისი დამოკიდებულების თავისებურებას და შინაარსს არც „საბრძოლო ულუფა“ ცვლიდა „მალის“ ან „მალუჯათის“ მსგავსად. „მალი“ და მისი სინონიმი „მალუჯათი“, როგორც ვნახეთ, უპირობო პოლიტიკურ დამოკიდებულებასთან იყო დაკავშირებული, უშუალოდ ეხებოდა ქართულ ფეოდალურ მიწისმფლობელობას და ამ მიწისმფლობელობის თავისებურებით გაპირობებულ სოციალურ-ეკონომიურ წყობას და პოლიტიკურ ორგანიზაციას.

2. ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) საბუთები

ორენოვანი საბუთების მთელი თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ მისი ქართული ნაწილის შინაარსის სპარსულად გადმოსაცემად გამოყენებულია ირანული ფეოდალური ტერმინოლოგია.

მიწის ფეოდალური საკუთრების ქართული ფორმების აღსანიშნავად ნახმარია: თ ი უ ლ ი, მ უ ლ ქ ი, ს ო ი უ რ დ ა ლ ი, ვ ა კ ფ ი.

სოციალური ტერმინოლოგიიდან: თ ი უ ლ დ ა რ ი, ა ღ ა, მ უ ლ ა ზ ი მ ი, ნ ო ქ ა რ ი. მაგრამ ორენოვანი საბუთის სპარსულ ტექსტში ხშირადაა დასახელებული აგრეთვე აზნაური.

გადასახადებიდან: დ ა ს ტ ა ნ დ ა ზ ი, დ ო თ ა ყ უ, ვ ე ზ ი რ ა ნ ე, თ ა რ ჰ ი, მ ა დ ა დ - ხ ა რ ჯ ი, ს ა რ შ ო მ ა რ ა, ყ ო ნ ა ლ დ ა, მ ა ლ უ ჯ ა თ ი, ბ ა კ რ ა, ა ვ ა რ ი ზ ა თ ი (ვსახელებთ იმ აღმოსავლურ საგადასახადო ტერმინებს, რომლებიც დამოწმებული არაა XVI—XVIII სს. ქართულ საბუთებში).

მხოლოდ ზოგიერთ შემთხვევაში ქართული გადასახადები უცვლელადაა გადატანილი ორენოვანი საბუთის სპარსულ ტექსტში. მაგ., საბალახე, ნახირისთავი, პირისთავი და კოდისპური¹. მაგრამ ეს იშვიათი გამონაკლისი ეკუთვნის როსტომ-მეფის (1632—1658) დროინდელ საბუთებს, როდესაც ორენოვანი საბუთების სპარსულ ტექსტებს აშკარად ეტყობათ ქართული ნაწილების ძლიერი გავლენა.

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 143, 147.

ორენოვანი საბუთის სპარსულ ნაწილს ეწოდება „ჰოქმი“ იგი შედგენილია სპარსული დიპლომატიკის წესების მიხედვით. მასთან ჩანს, რომ სპარსული ტექსტი დაწერილია სპარსეთის სამეფო მწიგნობროში გაწაფული მდივნის მიერ.

„ჰოქმი“, როგორც ცნობილია, შაჰის „ფორმანისაგან“ განსხვავებით ეწოდებოდა ხანის სახელით გაცემულ საბუთს¹. ამიტომ, ცხადია, ორენოვანი საბუთის ქართული ნაწილისათვის დართული სპარსული ტექსტი გარკვეულ ისტორიულ პირობებში უნდა წარმოშობილიყო.

ორენოვანი საბუთები პირველად XVI ს-ის 80-იან წლებში გაჩნდა².

ქვემოთ გაანალიზებულია XVI ს-ის უკანასკნელი მეოთხედის ორენოვანი საბუთები, რომელთა ფორმასა და შინაარსში მკაფიოდაა აღბეჭდილი ქართული მიწისმფლობელობის დაცვისათვის (ქართული ფეოდალური საზოგადოების მხრივ) და გაუქმებისათვის (ყიზილბაშ-ირანელების მხრივ) ბრძოლის ანარეკლი.

ჩვენი მიზნისათვის განსაკუთრებით საყურადღებოა სიმონ I-ის დროინდელი ორენოვანი საბუთები არა მარტო იმის გამო, რომ ისინი ამ მხრივ პირველნი არიან, არამედ იმის გამოც, რომ ისინი, ქრონოლოგიურად ახლოს დგანან დაუთ-ხანის (1562—1578) დროსთან. ეს კი ის ხანაა, როცა თბილისის და ქვემო ქართლის მიწებზე ყიზილბაშებმა პირველად აღწერეს და ირანის სახელმწიფო დივანის და³

¹ ხანის საბუთს „თაღიკა“-ც ერქვა. 1735 წ. საბუთში, რომლითაც ქართლის გამგე სულხან მდივანს თავის მამულს უმტკიცებს, ნათქვამია: „წყალობის თაღიკა გეთხოვა“-ო (საქ. სიძე., III, გვ. 419—420). ასევე ნახარალი-ხანის 1701 წ. მამულის წყალობის წიგნს, მერმინდელი მინაწერის მიხედვით, ეწოდება „თაღლა ნახარალი ხანისა“ (ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 403). საინტერესოა, რომ „თაღიკა“ საზოგადოდ ეწოდებოდა აღმ. ამიერკავკასიის დამოუკიდებელი ხანების (XVIII ს-ის მეორე ნახევარში) საბუთს წინანდელი „ჰოქმისაგან“ განსახვავებლად.

² ქართულ დიპლომატიკაში ქართული საბუთისათვის დართული სპარსული ტექსტი XIV საუკუნიდანაა ცნობილი. ნ. ბერძენიშვილი ამის გამო შენიშნავს: „ამ საბუთის ორივე ფურცლის ზურგზედ სპარსული ტექსტია მოთავსებული, რაც თავისთავად საინტერესო ფაქტია. XVI—XVII საუკუნეებში ასეთი რამ ჩვეულებრივი მოვლენაა ქართულ დიპლომატიკაში. ამ მოვლენას უნდა ფები მიეკიდა ჯერ კიდევ XIV საუკუნიდან. ყოველ შემთხვევაში XIV საუკუნის ერთ ქართულ საბუთზე სპარსული წარწერა უკვე გვხვდება“ (ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, გვ. 35). მაგრამ ამ საბუთის სპარსული ტექსტის შინაარსს არაფერი ატეს საერთო XVI—XVII სს. ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების შინაარსთან.

თრებში გაატარეს¹, კრანიდან მაკმუდ-ხანის წოდებულებით დაბრუნებულ მაკმადიან სიმონ მეფეს ერთბაშად არ უნდა უარეველად ტიკური დამოკიდებულების იმ ფორმის ყველა მხარე, დაუთო-ხანსა და ირანის შაჰს შორის დამყარდა. „ქართველობისათვის“ აქტიური ბრძოლა მას ხელახლად გაქრისტიანების მომენტიდან უნდა დაეწყო. ამიტომ მისი აღრინდელი საბუთების სპარსულ ნაწილებში ირანული გავლენის კვალი უფრო ძლიერად ჩანს წარმოჩენილი, ვიდრე როსტომ-ხანის საბუთებში.

აღსანიშნავია, რომ სიმონ I-ის ორენოვანი საბუთების სპარსული ტექსტები ზუსტად იმეორებენ სპარსული დიპლომატიკის ფორმას და წესებს, მაშინ როდესაც XVII ს-ის გარკვეული პერიოდის ორენოვან საბუთების სპარსულ ტექსტებზე ქართულის გავლენა აშკარაა. ყველაფერი ეს სრულიადაც არ უნდა იყოს გასაოცარი, რადგან XVII ს-ის 30-იან წლებში ქართული მიწებისათვის წარმოებული მრავალწლოვანი ბრძოლის შედეგები ირანისათვის საესებით ცხადი და გამოარკვეული იყო. თვითონ როსტომ-ხანის ცნობილი კომპრო-

¹ ცნობა თბილისის და მიმდებარე სანაპიროების დივანისადმი დაქვემდებარების შესახებ ისკანდერ მუნშის ეყუთენის (თარხ-ი ალემ არა, გვ. 67). ამ ფაქტს ისტორიკოსი ერთხელ კიდევ აღნიშნავს, როცა ბაგრატი-ხანის გარდაცვალების გამო მოკლედ აღწერს მის ბიოგრაფიას და ბაგრატი-ხანის მძევლობას უშუალოდ უკავშირებს თბილისის დივანზე დამორჩილებას (თარხ-ი ალემ არა, გვ. 667). ისკანდერ მუნშის ცნობას ერთგვარად ემორჩილება დაუთო-ხანის თანამედროვე ჰასან რუმლუ, რომლის მიხედვით დაუდ-ბეგი აზნაურებზე უკუფიქრობდა ერთად ყაზვინს მივიდა, გამაჰმადიანდა და შაჰშაჰ სამმართველოდ თბილისის მას უწყალობა (ჰასან რუმლუ, ს. ტექსტი, C. N. Seddon-ის გამოც., გვ. 617). თბილისის და მიმდებარე სანაპიროების დივანისადმი დამორჩილება, რა თქმა უნდა, შემოწმებას საჭიროებს, რადგან საამისო ცნობა ქართულ წყაროებში არ გვხვდება. მაგრამ საქართველოს შესახებ ისკანდერ მუნში საერთოდ ზუსტ ცნობებს ვეძებდით. ამასთან ახსნას მოითხოვს ის გარემოება, რომ დაუთო-ხანის დროიდან ჩვენამდე სამამულო ურთიერთობის ამსახველ სიგელებს და, საზოგადოდ, დოკუმენტებს არ მოუღწევიათ. შესაძლებელია, ეს იმის არაპირდაპირი ჩვენება იყოს, რომ ქალაქის და სომხით-საბარათიანოს მამულების განაზღვრების უფლება ამ დროს ირანის შაჰს ეყუთენის. ამ მოსაზრების გაზიარებას, უძველესი, დაბრკოლებას უქმნის ის, რომ არც სპარსული ფირმანები მოგვეპოვება (თუმცა, რაწინოვანი საბუთების გაჩენას მათი გაუქმება-მოსპობა უნდა გამოეწვიოს). გასათვალისწინებელია პოლიტიკური მნიშვნელობის ფაქტი: ყიზილბაშურმა ირანმა „ქალაქი და სომხით-საბარათიანი“ დაიპყრო და აქ ხანად გამაჰმადიანებული დაუთო-ხანი დასვა. ასეთ ვითარებაში გამოირჩეული არაა დაპყრობილი ქვეყნის „აწერა“ და მისი დივანის დავთრებში გატარება. საინტერესოა: იტალიელი დალესანდრის ცნობით (1571 წ.), ქართველი მეფე ირანის შაჰს ყოველწლიურად უბოძის 20.0000 დუკატს. ასეთი თანხა მხოლოდ აწერილ მამულებს შეეძლოთ გამოეღოთ.

მისული პოლიტიკა ირანის მხრივ საქართველოს ინკორპორაციის მარცხის აღიარებას ნიშნავდა. XVI ს-ის 70-იან წლებში კი საქართველოს ინკორპორაციისათვის ბრძოლა იმ ახალ ფაზაში შედიოდა რომლის განვითარებისათვის შემდეგ აგრე ენერგიულად იღვწოდა შაჰ-აბასი.

ჩვენ არ ვიცით, როდის იწყება თბილისის და ქვემო ქართლის მიწების ირანის დივანთან დაკავშირება ან როდის მთავრდება მათი ირანთან კავშირი. ისკანდერ მუნში საამისო თარიღებს არ გვაწვდის. ვტყულობოდა თუ არა სიმონ I-ის დროს აღნიშნული მდგომარეობა? არც ეს ვიცით, თუმცა „სათათრო მალის“ მოუხსენებლობა და „სათათრო საურის“ მოხსენიება აღებული ხანის ქართულ საბუთებში იმის საფუძველს გვაძლევს, რომ დასმულ კითხვას უარყოფითი პასუხი გავცეთ.

ყოველ შემთხვევაში ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ სიმონ I-ის დროინდელ საბუთებში უპირატესად ქვემო ქართლის სოფლებია მოხსენიებული. ამ სოფლების პატრონებს დაუთ-ხანის დროს, ირანული წესისამებრ, მფლობელობის უფლება ირანის შაჰისაგან ახლად უნდა მიეღოთ, ისევე როგორც ამას, მაგალითად, წახურის ან ელისუს მფლობელები ღებულობდნენ¹, ანდა ღებულობდნენ ქართლის ფეოდალები „ოსმალობის“ დროს XVIII ს-ის მეორე მეოთხედში.

შესაძლებელია, ამ სოფლების მფლობელობის უფლების განახლება ახალი, და ისიც მაჰმადიანი, მეფის საბუთებისათვის დართული ტექსტით ამ მოვლენის ერთგვარი ანარეკლი იყოს. ოღონდ იმ მნიშვნელოვანი განსხვავებით, რომ დაუთ-ხანი დივანის მიწებს წყალობის წესით ვერც ვასცემდა და ვერც განაახლებდა. სიმონ მეფეს კი ეს შაჰის შეუკითხავად შეეძლო, თუმცა მიწისმფლობელისათვის შაჰის მოხელის (ასეთი მეთვალყურე მოხელე სიმონ მეფის გვერდით უეჭველად სავარაუდებელია) დასტურიც სასურველი უნდა ყოფილიყო². მით უმეტეს, რომ მფლობელობის განახლება თავის დროზე ირანის დივანში რეგისტრირებულ მამულებს ეხებოდა. ამიერიდან,

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 202, 212.

ამის ანალოგიად გამოდგება 1729 წ. ერთი საბუთი, სადაც ნათქვამია: „შაჰნადირ რომ ყუნი იყო, მისის ბრძანებით თბილისის ხანი სანჯან იყო. მაშინ ვეიყიდე ატენს ნონიაშვილისაგან ვენახი. ნასყიდობის წიგნი გორელს თამდიენიშვილს გიორგის დავაწერიწე, რაც იმ დროს კარის კაცნი ქართველნი ბძანდებოდნენ ყველას დავაბეჭდინე, შიხალიხამსაც თათრულად მივაწერიწე და დავაბეჭდინე“. ისტ. საბ., V, გვ. 80.

მფლობელობის თვალსაზრისით, საბუთის სპარსულ ნაწილს ძალა უნდა ჰქონოდა, როგორც მის მთავარ, ე. ი. ქართულ ნაწილს! ამასთან ორენოვან საბუთებზე, ქართველი მეფის გარდა, ხელეების სარეგისტრაციო ბეჭდებიც იჭდა. ყველაფერი ეს მფლობელობის უტყუარი საბუთები უნდა ყოფილიყო და, ამდენადვე, აუცილებელი მათი გამეორება. სწორედ ამიტომ საინტერესო იქნებოდა იმის დადგენა, თუ რომელი სოფლების მფლობელობა მეორდება განახლებულ ორენოვან საბუთებში.

აღნიშნულ, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება ორენოვანი საბუთების გაჩენის ერთადერთი ახსნა იყოს, რადგან მოგვეპოვება ირანის შაჰების ერთენოვანი, ე. ი. სპარსული საბუთებიც. ამიტომ ამ საკითხს ერთხელ კიდევ დაეუბრუნდებით, როცა სპეციალურად შევვებებით ირან-საქართველოს ურთიერთობის პოლიტიკურ ფორმას, რომლის ნაყოფი უნდა იყოს, ჩვენი აზრით, თვითონ ორენოვანი საბუთი.

ზემოთ აღნიშნულ გარემოებათა ფონზე კიდევ უფრო საინტერესოდ გამოიყურებიან სიმონ I-ის დროინდელი ორენოვანი საბუთები. ისინი მიცემული აქვთ უპირატესად ქვემო ქართლის ფეოდალებს, შედგენილი არიან ქვემო ქართლში „ქართველობის“ ადგილის პერიოდში და, ჩანს, ჯერ კიდევ ეტყობათ „ყიზილბაშობის“ რეციდივების კვალი. ამდენადვე სწორედ ასეთი საბუთების ანალიზის დროს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი უნდა იყოს ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის იმ თავისებურების ჩვენება, რომელიც გარეგნულად ირანულ-ყიზილბაშური ტერმინების გარსშია გამოხვეული.

ქვემოთ შესადარებლად მოტანილია სიმონ I-ის დროინდელი ორენოვანი საბუთების ქართული და სპარსული ტექსტების შინაარსი, შედარებისა და ანალიზისათვის შერჩეულია სამი საბუთი: ერთი მამულის წყალობის წიგნია, მეორე—მამულისა და ყმების, მესამე—სითარხნის წიგნი.

1581 წელს სიმონ მეფე გიორგი და ამირან თულაშვილებს აძლევს მამულის წყალობის წიგნს, რომელიც ნაგვიანევი ხანის ქარ-

¹ მაგრამ ირანის მთავრობის ოფიციალური თვალსაზრისით ამ საკითხშიც იზენდა თავს. ამ თვალსაზრისით მთავარი იყო ორენოვანი საბუთის სპარსული ნაწილი. 1717 წ. შაჰნავაზ III (ბაქარის) წყალობის წიგნის სპარსულ ნაწილში განმარტებულია: „ქართლის ვილაიეთის ყველა ადამიანებმა იმოქმედონ იმ შინაარსისა და განმარტებების მიხედვით, რომელიც მთავარ ბრძანებულებაში წერია მუსლიმანური დამწერლობით და ქართულად არის დაწერილი და დამტკიცებული [დართულ] საბუთში“. ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 429.

თული დიპლომატიკის ჩვეულებრივ ნიმუშს წარმოადგენს. საბუთში ნათქვამია:

„ჩუენ, ღ[უ]თივ გუირგუინოსანმან მეფეთ-მეფემან სვიმერსის¹ წყალობისა წიგნი და ნიშანი შევიწყალეთ და გიბოძეთ თქუენსა ერდგულსა ყმასა თულაშვილს გიორგის და ძმასა შენსა აბი-რანს;—მას ეამსა, ოდეს წყალობა გიყავით და გიბოძეთ სამართლიანი თქუენი კერძი სოფელი ზრბითი, სოფელი აწუფისი და სოფელი ლვევი, სამართლიანისა მისის სამზღვრითა, მითთ ბარამდი, თქუენ-თეინ გუიბოძებია. გკონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმამს ჩუენსა ერდგულად სამსახურსა შიგან. აწე გქიპრძანებთ ალგეთის პირისა და ვერის ქვეის ტარულად, მელიქო და სხვანო მოსაქმენო, ვინგინ-დავინ იყუნეთ, მერამე ზრბითს, აწუფის და ლვევს სამართლიანი მათი წილი თულაშვილის გიორგისა და მისის ძმისათეინ გუიბოძე-ბია და თქუენცა დამანებეთ და ნუ ეცილებით. დაიწერა ნიშანი და ბქანება ესე ქორონიქონისა სათ, მარტსა ექუსსა“¹.

ამას მოსდევს სპარსული ტექსტი, რომლის ქართული თარგმანი ასეთია:

„ამეყამად თანასწორთა ბურჯის, გიორგი-ბეგ თულაშვილის მი-მართ უსაზღვრო მოწყალების გამო და [მისი] დამსახურების, ამავის და სამსახურის საფუძველზე, ქვემოთ მოხსენებულ ადგილებიდან: სოფ. ზრბითი, სოფ. აწუფისი, სოფ. ლვევი,—რაც მისი სამართლიანი წილი არის, მისთვის გვიწყალობებია და გვიბოძებია თიულად. [მან] იმავე წესით [როგორც წინათ], მალეუგათი და სახელმწიფო გადასა-ხადი იმ ადგილებისა, რაც მისი სამართლიანი წილი იყოს, წლითი წლამდე, თანახმად არსებული წესისა და ჩვეულებისა, აიღოს და ისე მოიქცეს, რომ ვლაზახნი და გლეხები კმაყოფილნი და მისი მა-ქებარი იყვნენ. იმ ადგილების გლეხებმა უნდა იცნონ ხსენებული პირი თავის თიულდარად, მისდამი სრული მორჩილება და ერთ-გულება გამოიჩინონ და მის სამსახურში ერთი წუთიც არ გააც-დინონ. ამის შესახებ [გამოცემული] ბრძანება იცოდნენ, წინააღმდე-გობა არ გასწიონ და თავის მოვალეობად აღიარონ სამის შესრულე-ბა. დაიწერა მოპარემ ალ-ჰარამის თვესა, წელსა ცხრაას ოთხმოცდა-ცხრაასა“².

დამოწმებული ორენოვანი საბუთის ქართული, და ამასთან ძი-რიტადი, ნაწილი ბატონყმობის ეპოქის საადგილმამულო ურთიერ-

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 7.
² იქვე, გვ. 7—9.

თობის ამსახველია. იგი ზედმიწევნით გადმოგვცემს ფეოდალური საქართველოს იურიდიულ ნორმებს. მამული „ყმას“ (თულაშვილს, ეიორგის და მის ძმას ამირანს) ნაბოძები აქვს „ერთგულად და შეფის „ერთგულად სამსახურსა შიგან“.

ქართული ფეოდალური სინამდვილისათვის, რა თქმა უნდა, ეს ყოველად ჩვეულებრივი ამბავია. „ერთგულებით სამსახური პირობაა „მამულის“ მიღება-ჭონებისა. პატრონი მოვალეა ერთგული სამსახურის „სანუქგოდ“ წყალობა უყოს ყმას და ყმას უფლება აქვს საამისო აჯა მოხსენებით მიმართოს პატრონს. ასეთ შემთხვევაში ყმა ხშირად თითონ ასახელებს ხოლმე წყალობის საგანს¹. საფესებით ვასაგები გარემოების გამო ორენოვანი საბუთების ქართულ ნაწილებშიც „ყმის“ აჯა და მოხსენება და მის მიერ „წყალობის“ საგნის დასახელებაა აღნიშნული. ის რომ ეს არ ჩანს ზემორე დამოწმებულ საბუთში, საქმის ვითარებას სრულიადაც არ ცვლის. ქართული ფეოდალური სინამდვილის გამომხატველია ისიც, რომ გიორგი თულაშვილს და მის ძმას ნაწყალობევი აქვთ სოფლების ზრბითის, აწუფოსის და ღვევის „სამართლიანი წილი“, ე. ი. მათი „კერძი მამული“. დაბოლოს, ჩვეულებრივია საბუთის ბრძანებულების ნაწილში შეფის მოხელეებისადმი ცნობილი მიმართვა; საბუთში მოთხრობილის „გათავება“ შეფის მოხელეებს ეკისრებათ. „შეწყალებულთ“ მათ „უცილოდ“ უნდა „დაანებონ“ მათი „სამართლიანი წილი“. ფეოდალური საქართველოს იურიდიულ ნორმებიდან გადახვევას, როგორც ვხედავთ, არსად ადგილი არა აქვს.

როგორ ახერხებს ყველა ამის სპარსულად გადმოცემას საბუთის ქართული ნაწილის მთარგმნელი? სოფლის „წყალობა“ მისთვისაც „დამსახურების, ამაგის და სამსახურის“ საფუძველია. ეს სპარსულად მთარგმნელისათვის ირანულ-ყიზილბაშური ფეოდალური სინამდვილიდანაც უნდა ყოფილიყო ცნობილი. იმავე სინამდვილიდან მისთვის ცნობილი იყო ისიც, რომ შეწყალებული პირის „ბართში“ აღნიშნებოდა ხოლმე ან მთელი ოლქი, ან სოფლები ანდა სოფელი და სოფლის გარკვეული წილიც კი. უკანასკნელ შემთხვევაში თიულდარის უფლება რენტა-ხარკის წილზე მოიცავდა სოფლის იმ ნაწილს, რომელიც მას ცენტრალური ხელისუფლების მიერ ჰქონდა მიცემული. თუმცა ამ ერთგვარ საერთო შეხვე-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით), მას. საქ. და კავკას. ისტორიისათვის, ნაკვ. I, 1937, გვ. 21—22.

დრაში გადასახვევი. თუ შეიძლება ასე ითქვას, იქ იყო, სადაც ქართული ფეოდალური სინამდვილე „საერთო მამულს“ სახლისაკენ „წილი“ და „კერძი“ მამულისაგან ასხვავებდა. დამოწმებულ სწორედ ში სწორედ ამაზეა ლაპარაკი. თუმცა ეს, როგორც შევნიშნეთ, სპარსულად მწერალს დიდ დაბრკოლებას არ უქმნის, რადგან თულაშვილების წილის აღნიშვნით იგი საბუთში ქართულად ნათქვამის აზრს ფაქტიურად არ ცვლის. დაბრკოლებები სპარსულად მთარგმნელისათვის ამის შემდეგ იწყება.

საქმე ისაა, რომ ქართული საბუთის სპარსულად მთარგმნელს „მამულის“ აღნიშვნელი ტერმინი არ მოეპოვება. ამიტომ ნაწყალობევი სოფლებს იგი თიულს უწოდებს—„გვიწყალობებია და გვიბოძებია თიულად“. ამ შემთხვევაში მას მხედველობაში უნდა ჰქონდეს „თიულის“ ის ტიპი, რომელიც გულისხმობს მხოლოდ უფლებას რენტა-ხარკის წილზე და არა რენტა-ხარკის უფლების შეერთებას ტერიტორიულ მმართველობასთან. თიულის შემდეგ მალუჯათის დასახელება საესებით ბუნებრივი უნდა ყოფილიყო და სპარსულად მწერალიც სწორედ ასე იქცევა, როცა ამბობს: „მალუჯათი და სახელმწიფო გადასახადი იმ ადგილებისა, რაც მისი სამართლიანი წილი იყოს... აიღოს“. მაგრამ საინტერესოა, რომ იქვე ურთავს: „თა ნახმად არსებული წესისა და ჩვეულებისაო“. ისმის კითხვა: რომელი წესის და ჩვეულების? „ქართველობის“ თუ „ყიზილბაშობის“? ჩვენივე უკვე ცნობილია, რომ „მალუჯათი“ ქართულ საბუთებში მხოლოდ „ყიზილბაშობის“ დროს ჩნდება, ისევე როგორც ოსმალური „მირი“ ოსმალობის დროს. ამდენად, არსებულ წესსა და ჩვეულებაში „ქართველობის“ შესაფერისი წესი და ჩვეულება ნაგულისხმევი. წინათი „წესიც“, სპარსულ ტექსტში რომ არის აღნიშნული მალუჯათის აღებასთან დაკავშირებით, „ქართველობის“ წესის და როგის შესაფერისი უნდა იყოს. თუ, რა თქმა უნდა, არ დაეუშვებთ, ჩვენი აზრით, მეტად საეჭვოს და ამდენადვე დაუშვებელს, რომ სიმონ I-ის ირანიდან დაბრუნების დროს უცვლელი რჩება დაუთ-ხანის დროინდელი წესები, რასაც, სხვათა შორის, არც ერთი ქართული და უცხოური (მათ შორის სპარსული) წყარო არ ემორწმება.

საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ სიმონ I-ის მეფობაში შემოღებული ზოგიერთი ყიზილბაშური ინსტიტუტი სამამულო ურთიერთობის სფეროს არ უნდა შეხებოდა. ამ ახალ ინსტიტუტებში უფრო „ყიზილბაშობის“ რეციდივი, უკეთ ირანული პოლიტიკური წყობილების გავლენის ანარეკლი, ჩანს და არა სამამულო ურთიერთობაში მომხდარი ცვლილებების რეალიზაცია პოლიტიკური

წყობილების სფეროში. ახლაც თავადურ-ბატონყმური სახილუმწიკედა არა თიულდარების, არამედ ქართველი ფეოდალების ინტერესებს, ფეოდალური ექსპლოატაციის ადგილობრივ ფორმებში. ამიტომ ისმის კითხვა: მიწისმფლობელობის რომელი ფორმები ნაგულისხმევი საქართველოს შესახებ სპარსულ ან ორენოვან (ქართულ-სპარსულ) დოკუმენტების თიულში?

პროფ. ი. პეტრუშევსკიმ ყურადღება მიაქცია ქართველი ფეოდალისათვის მიცემული სპარსული ფირმანების იმ უჩვეულო გამოთქმას, რომლითაც თიულის მემკვიდრეობითი ხასიათია აღნიშნული. ესაა მემკვიდრეობითი თიული.

პროფ. ი. პეტრუშევსკი აღნიშნავს: «Выражение «наследственный тиул» нам приходилось для данного периода видеть только в документах, относящихся к Грузии»¹ და განაგრძობს: «О пожаловании наследственного тиула говорят, повидимому, исключительно шахские фирмы, относящиеся к Грузии, где существовали очень своеобразные феодальные отношения, не похожие на порядки, сложившиеся в Азербайджане, кавказской Армении, равно как и в Ираке арабском и в Иране»². ამას პროფ. ი. პეტრუშევსკი ღასძენს, რომ სეფიანთა დროს აზერბაიჯანსა და სომხეთში მემკვიდრეობითი თიულების არსებობა ოფიციალურად არ ყოფილა აღიარებული. ყოველ შემთხვევაში, ამბობს მკვლევარი, საამისო მითითებებს არ ვხვდებით წყაროებში³.

ამრიგად, გამოთქმა „სამკვიდრო თიული“ („თიული მოურუს“) გვხვდება მხოლოდ ქართველი ფეოდალებისათვის მიცემულ სპარსულ დოკუმენტებში. „სამკვიდრო თიულზე“ ლაპარაკია მხოლოდ იმ სპარსულ ფირმანებში, რომელთა შემდგენელნი, ჩანს, სათანადოდ ითვალისწინებენ ქართული ფეოდალური ურთიერთობის თავისებურებას. ეს გარკვეული საშუალებებით არის კიდევაც აღბეჭდილი აღნიშნულ სპარსულ ფირმანებში, თუმცა, შემდგენილობით და სხვა ნიშნებით, ისინი არაფრით არ განსხვავდებიან ჩვეულებრივი სპარსული ფირმანებისაგან.

ამ მხრივ ერთადერთ გამონაკლისს წარმოადგენდა საქართველო. სადაც, აღმ. ამიერკავკასიის, მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის დამახასიათებელი მიწისმფლობელობისაგან გან-

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 213, შენ. 2.

² იქვე, გვ. 214.

³ იქვე.

სხვაეებით, სამამულო სისტემა იყო გაბატონებული. ყველაფერი ეს ი. პეტრუშევსკის საფუძველს აძლევდა დაესკვნა: «Становится ясным, что «тшухом» в Грузии называли совсем не то, чем называли в других странах, входивших в состав державы Сефевидов»¹.

უეჭველია, რომ საქართველოს შესახებ სპარსულ დოკუმენტებში თიული წარმოდგენს უბრალო ტექნიკურ ტერმინს, რომელსაც დოკუმენტების შემდგენელი იყენებენ ფაქტიურად ქართული მიწისმფლობელობის წესების აღსანიშნავად. და ეს იმ გასაგები გარემოების გამო, რომ არც სპარსულ და არც სხვა აღმოსავლურ ენებში ქართულ ფეოდალურ ინსტიტუტებს შესატყვისი ტერმინები არ მოეპოვება. ამიტომ, საესებით ბუნებრივია, სპარსული დოკუმენტის შემდგენელს ქართული მიწისმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის შესახებ დოკუმენტურ ცნობაში აღენიშნა ის, რაც მისთვის მახლობელი და გასაგები იყო. პირობითი ტერმინის ნამდვილი შინაარსი, ცხადია, გასაგები უნდა ყოფილიყო როგორც საბუთის გამკვემისათვის, ისე მიმღებისათვის.

საამისო მაგალითები სპარსულ (ერთნოვან, შაჰის მიერ გაცემულ) ფირმანებშიც მოიპოვება².

საინტერესოა, რომ ორენოვანი საბუთის სპარსულ ნაწილში ასახულია ქართველ გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის თავისუბურებაც.

ეს კარგად ჩანს ზემოთ დამოწმებული საბუთის სპარსული ტექსტის შინაარსიდან. სპარსულ ტექსტში ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს სპარსული სათიულო ფირმანებისათვის უჩვეულო ფორმულა, სახელდობრ იქ ნათქვამი: «იმ ადგილების გლეხებმა უნდა იცნონ ხსენებული პირი თავის თიულდარად, მისდამი სრული მორჩილება და ერთგულება გამოიჩინონ და მის სამსახურში ერთი წუთიც არ გააკდინონ»³. ამგვარი ფორმულა გვხვდება მხოლოდ XVIII ს-ის მეორე ნახევრის სპარსულ საბუთებში, როცა თიული შინაარსობლივად სოიურღალს დაემთხვა. ასეთ ფორმულას XVI—XVII სს. სპარ-

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 215.

² მ. ხუბუა, საქართველოს მეზღვის სპარსულ ფირმანები და ჰოქმები, გვ. 20—22.

³ ი. შარის კოლექციის ორენოვანი საბუთების სპარსული ტექსტების ამ უჩვეულო გამოთქმას პირველად ი. პეტრუშევსკიმ მიატყია ყურადღება. И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 215.

სული სათიულო ფირმანები არ იცნობს, XVIII ს-ის მეორე ნახევარისათვის დამახასიათებელი თიულის თავისებურებათა ჩვენი პროფ. ი. პეტრუშევსკი შენიშნავს: «Здесь тнудару отдала только рента-налог и другие сборы с селений (причем, по смыслу указов, он мог взимать их сам, а не получать через казенного сборщика водатей или из дивана), но и самые селения, причем крестьяне ставились в полную зависимость от него и обязывались отправлять ему «службу» (хидмат), т. е. все установленные обычаем крестьянские повинности. Тнудар конца XVIII в. чаще всего сам жил в пожалованном ему селении и сам управлял им»¹.

მორჩილებას რაიათებისაგან (გლეხებისაგან) სათიულო ფირმანების გამკეში შაკებიც მოითხოვდნენ, მაგრამ არსად რაიათების თიულდარებზე დამოკიდებულებას და თიულდარის სასარგებლოდ გლეხის სამსახურს არ აღნიშნავენ² (ამიტომ ირანელი ფეოდალებისათვის მიცემულ სათიულო ფირმანებში არც გვხვდება ფორმულა: გლეხებმა „იცნონ ხსენებული პირი თავის თიულდარად, მისდამი სრული მორჩილება და ერთგულება გამოიჩინონ და მის სამსახურში ერთი წუთიც არ გააყდონ“). ოფიციალური თვალსაზრისით, როგორც ვიცით, თიულდარს ხელი არ მიუწვდებოდა სათიულო ტერიტორიაზე და ამ ტერიტორიის მოსახლეობაზე, გადასახადთა გადამხდელ გლეხებზე, თანაც თიულდარების დიდი უმეტესობა გლეხის შრომითი ზეგარით დაინტერესებული არ იყო, რადგან თიულდარი იშვიათად ცხოვრობდა მისთვის თიულად მიცემულ სოფელში და იქიდან მხოლოდ რენტა-ხარკს ან რენტა-ხარკის წილს იღებდა. უკვე ის გარემოება, რომ ქართული საბუთის სპარსულად მთარგმნელი ქართველი გლეხის ქართველ ფეოდალზე მორჩილებას სამსახურით აღნიშნავს, ქართულ „მამულს“ (რომლის შესატყვისი მას სპარსულად არ მოეპოვება) აშკარად ასხვავებს თიულისაგან. ამ მხრივ კიდევ უფრო საყურადღებოა სპარსელი მწერლის დამოკიდებულება იმ ქართული საბუთებისადმი, სადაც მამულთან ერთად ყმების წყალობაზეა საუბარი.

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 218.

² მაშინ, როდესაც ზოგიერთ სპარსულ ფირმანში გლეხებთან ერთად ქართველ თიულდარებზე აზნაურების მორჩილებაც არის აღნიშნული (მ. ხუბუა, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 12—13). ეს მით უფრო საინტერესოა, რომ აზნაურთა საზოგადოებრივი ფენა ირანში საერთოდ არ არსებობდა.

მეტად უცნაურად გამოიყურება მამულისა და ყმების წყალობის XVI ს-ის 80-იანი წლების სპარსულად დაწერილ დოკუმენტში. საქმე ისაა, რომ თვით XVII ს-ში თიული გამორიცხავს მიწისაღწევის წაზე მსხდარი გლეხების „წყალობას“. მხოლოდ XVIII ს-ის დასაწყისში ნახევარში, ახლა უკვე ოფიციალურად, რენტა-ხარკთან ან მის წილთან ერთად თიულდარებს ეძლევათ აგრეთვე მიწები (სოფლები, ყიშლალები, იალალები) მოსახლეობით და გადასახადების გადაძღველი გლეხებით¹. მამულისა და ყმების წყალობა გვხვდება მხოლოდ XVI—XVII სს. ორენოვან და, საზოგადოდ, საქართველოს შესახებ სპარსულ საბუთებში.

სანიმუშოდ მოგვაქვს მამულისა და ყმების წყალობის ორენოვანი საბუთის ქართული და სპარსული ნაწილების შინაარსი.

საბუთის ქართულ ტექსტში ნათქვამია:

„ჩვენ, ღმერთი გვირგვინოსანმან მეფეთ-მეფემან სვიმონ, ესე წყალობის წიგნი და ნიშანი შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თქვენ, ჩვენთა ერთგულთა ყმათა სოლადაშვილის ყაფარის შვილია ივანეს, მერაბს და დავითს;—მას ყამსა ოდეს წყალობა გიყავით და გიბოძეთ სამართლიანი თქვენი წილი მამული ქალაქის პირშია და ვერის ხევში, ტაბახმელას კულამლი სამი, ოხერი სამი; გუდგლისს კულამლი ორი, ოხერი ორი; ტაგნაგეთს კვამლი ერთი, ოხერი ერთი, სოფელი დრე და სოფელი შავნი, სოფელი მამისდაბა თქვენთვის მოგვიცემა სამართლიანისა მათის სამძღვრითა, მთით ბარამდისინ თქვენთვის. გვიბოძებია. გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთსმან ჩვენსა ერთგულად სამსახურსა შივან. აწუ გიბძანებთ ქალაქის პირის ტარულავ და ვერის ხევის ტარულავ, მელიქო და სხვანო მოსაქმენო, ვინგინდავინ იყვნეთ, მერმე სამართლიანი მათი წილი ამ სოფლებში ყაფარის შვილებისათვის გვიბოძებია და ეს ჩვენს გან ნაწყალობევი ფარვანა თქუნენცა ასრე გაუთავეთ, რარიგადც ამ ფარვანაში ეწეროს და ნურას ეცილებით“².

საბუთის სპარსულ ნაწილში ნათქვამია:

„ამეჟად ამირათა ბურჯების ყაფარ სოლადაშვილის შვილების: ივანეს, მერაბის და დავითის მიმართ ყურადღების მიპყრობის გამო, ჩვენს გაუუჩინეთ და ვუწყალობეთ თიულად [მათი] სამკვიდრო წილი ქვემოთ დაწვრილებით ჩამოთვლილ ადგილებში, რომელნიც თბილისსა და ვერის ხევის არიან დამოკიდებულნა.

¹ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 217.

² ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 9.

თბილისს დამოკიდებული— [სოფ.] დრე. მთელი წილი [სოფ.]
შენი მთელი წილი; ტაგნაგეთი—შენი [კომლი] ერთი და ხარაბა
[ერთი].
ეროვნული
სამსახურის

ვერის ხევს დამოკიდებული—გუდელისი, და [მასში] შენის
კომლი და ორი ხარაბა; სოფელი ტაბახმელა—სამი შენი [კომლი]
და სამი ხარაბა.

ხსენებული ადგილების გლეხებმა, შეუძლებლებმა და ღარიბებმა
თავის თიულდარად უნდა იცნონ აღნიშნული [პირები] და მალე-
ჩათი და სახელმწიფო გადასახადები წლიდან წლამდე უკლებლივ
მათ უნდა გადასცენ. მოხსენებული თიულდარების მოვალეობა ის
არის, რომ მოითხოვონ ის, რასაც მალალი დივანის დადგენილების
თანახმად მოითხოვდნენ წინანდელი თიულდარები და [ხედმეტი
გადასახადებით] არ შეაწუხონ და არ შეავიწროონ [ხსენებული
სოფლების გლეხები]. დიდებულმა მუსტოფებმა შეიტანონ [ეს
ბრძანება] დაეთარაში. ამის შესახებ [გამოცემული] ბრძანება იცოდ-
ნენ, წინააღმდეგობა არ გასწიონ და თავის მოვალეობად აღიარონ
[მისი] შესრულება. დაიწერა [საქმის] კეთილად და გამარჯვებით
დამთავრების თვესა საფარსა 989 წ.¹

მოტანილი საბუთის სპარსული ტექსტი ფაქტიურად წარმო-
ადგენს ყმების წყალობის ფირმანს, რასაც, როგორც ვნახეთ, სავ-
სებით გამოორიცხავს თიულის ინსტიტუტი საკუთრივ ყიზილბაშურ
ირანში. ასე რომ, ჩანს, თიული ამ შემთხვევაშიც უბრალო ტექნი-
კური ტერმინია და ირანის ფეოდალური სინამდვილისათვის უცხო
მოვლენის სიტყვიერად გადმომცემი.

ქართული ფეოდალური სინამდვილის აღმნიშვნელია საბუ-
თის სპარსულ ნაწილში ფეოდალის „სახლის“ წევრების დასახე-
ლება². ცნობილია: თიულდარის „სახლის“ წევრების დასახელების

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები. გვ. 10—11.

² უფროაღლებას იტყვევს ფაფარს შვილების (ივანეს, მერაბის და დავითის) ნი-
შანდობლივი დასახელება. ფეოდალის „სახლის“ წევრების ჩამოთვლა სიმონ I-ის
სწვა ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებშიც გვხვდება. ამ მხრივ ზოგჯერ სა-
ბუთის სპარსული ნაწილი ქართულ ნაწილზე უფრო სრულია. იბადება კითხვა: ხომ
არ იყვნენ საბუთის მიმღებნი იმათ პირადად დაინტერესებულნი, რათა წყალო-
ბის სიგელს შაჰის (სიგელის გამცემი მეფის „მატრონის“) მონღლების სპარსული
ტექსტიც დართოდა? აქ უნდა გაიხსენოთ ის გარემოება, რომ ყველა ქართულ
საბუთს (უმრავლესობას) სპარსული ტექსტი არ ახლდა და თანაც ის უპირატე-
სად ქვემო ქართლის ფეოდალების საბუთებში იხსენდა თავს. ქვემო ქართლში შექმ-
ნილი ეთოარება გასაგებს უნდა ხდიდეს აქაური ფეოდალების ამგვარ მიდრეკილე-
ბას. მით უმეტეს, რომ შაჰის დასტური მისი უხუცესობის მხოლოდ ფორმალუ-
რი გამოთავსება უნდა ყოფილიყო და დამოკიდებულების ეს ფორმა არ გამო-
ორიცხავდა ადგილობრივ მიწისმფლობელობის და მიწათსარგებლობის წესებს.

წესი უცხოა. სპარსული სათიულო ფირმანებისათვის. და ეს იმ
 ვასაგები გარემოების გამო, რომ თიული მიმაგრებული იყო სრა
 ჰიროენებაზე, არამედ თანამდებობაზე. „სახლის“ წევრებს
 ლეგენ მხოლოდ სასოიურღალო ფირმანები, რადგან სოიურღალო
 მფლობელობა მემკვიდრეობით გადადიოდა, როგორც პირდაპირი
 შთამომავლობის ხაზით, ისე, საჭირო შემთხვევაში, გვერდითი
 შტოს ხაზითაც.

უიზილბაშურ ირანში მემკვიდრეობით მხოლოდ სოიურღალოს
 და მულქის გადაცემა წარმოებდა. თიულის მფლობელის შვილი-
 სათვის ან ნათესავისათვის მემკვიდრეობითი უფლებით გადაცემა
 არ შეიძლებოდა. მხოლოდ შაჰს, განსაკუთრებული წყალობის
 წესით შეეძლო მამის თიული შვილისათვის გადაეცა. ამასთან სა-
 ამისოდ საჭირო იყო მფლობელობის განახლება ახალი ფირმანით.
 ასე წარმოებდა, მაგალითად, ელისუს და წაზურის ფეოდალური
 მფლობელების სათიულო მფლობელობის განახლება XVII ს-ის
 შაჰების ფირმანებით.

ი. პეტრუშევსკი, როგორც გამოჩაყლისს საერთო წესიდან,
 სპარსული წყაროების მიხედვით ასახელებს ირანელ ფეოდალებს,
 რომელთა მფლობელობას შაჰები ხელახლად განახლებდნენ ბოლომდე.
 ი. პეტრუშევსკი, მიუხედავად XVII ს-ის ოფიციალური თეორიისა,
 ამ მოვლენაში მართებულად ხედავს თიულების მემკვიდრეობით
 დასაკუთრების ტენდენციებს და თიულდარების მხრივ ამგვარი მიდ-
 რეკილების უეჭველ გამოხატულებას. მაგრამ ეს ტენდენციები, შე-
 ნიშნავს მკვლევარი, ჯერ კიდევ არ იყო ქცეული იურიდიულ ნორ-
 მად. ამასთან გამოჩაყლისის სახით მემკვიდრეობით მიცემული
 თიულის საფუძველი მაინც ყოველთვის ძველი წყალობის განახ-
 ლება იყო.

ორენოვანი საბუთების სპარსული ტექსტის მიხედვითაც წყა-
 ლობა-განახლება ქართველი მეფის კომპენტენციას შეადგენს. შაჰი,

1 И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 212.

2 იქვე.

3 იქვე.

4 იქვე.

5 იქვე, გვ. 202, 212. მფლობელობის უფლების განახლების საჭიროება წაზუ-
 რია და ელისუს საბანოებში ჩენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა, რადგან
 წინათ ეს ქვეყნები ორგანულად იყვნენ დაკავშირებული ფეოდალურ კნებითან.

6 იქვე, გვ. 213.

7 იქვე.

8 იქვე.

კარგად ჩანს, არ ერევა ქართველი ფეოდალების საადგილობრივ ურთიერთობაში. მაგრამ იგი თითქოს ერთგვარ კონტროლს ახდენს ამ ურთიერთობას. ამას უნდა მოწმობდეს სპარსულ ტექსტში შემთავსებული გამეორებული და სპარსული დიპლომატიის კარგად ცნობილი ფორმულა — „დიდებულმა მუსტოფებმა შეიტანონ [ეს ბრძანებამ] დავთარში“. მუსტოფების მიერ ბრძანების დავთარში გატარების (რეგისტრაციის) საჭიროება სავსებით ბუნებრივი უნდა იყოს ორენოვანი საბუთების არსებობის პირობებში, თუკი, რა თქმა უნდა, ქართული საბუთებისათვის დართულ სპარსულ ტექსტს რამე აზრი აქვს. და რომ მას უეჭველად გარკვეული, ოღონდ ჩვენითვის ჯერ გასარკვევი აზრი აქვს, ამის მოწმობა უნდა იყოს ქართველი მეფის სპარსული ტექსტისადმი დამოკიდებულება.

დოც. ვლ. ფუთურიძეს შენიშნული აქვს, რომ, მაგალითად, სიმონ I-ის 1583 წ. წყალობის წიგნის სპარსული ტექსტის ბოლოში დასმულია სიმონ I-ის მკირე მრგვალი ბეჭედი გაურკვეველი წარწერით. ამავე დროს, სამი სპარსული სარეგისტრაციო ბეჭედი და საკანცელარიო აღნიშვნები ქართული ტექსტის გვერდზეა მოთავსებული¹. ამრიგად ირკვევა: სპარსული ტექსტი ქართველი მეფის კონტროლს ექვემდებარება და მის ბეჭედს მოითხოვს. მეორე მხრივ მუსტოფებს (შაჰის მოხელეებს) ევალებათ კონტროლი გაუწიონ სამამულო ურთიერთობაში მომხდარ აქტს და იგი რეგისტრაციაში გაატარონ. სწორედ ეს საინტერესო მოვლენა უნდა გვირკვევდეს ორენოვანი საბუთების ნამდვილ აზრსა და დანიშნულებას. ორენოვანი საბუთი, ჩვენი აზრით, ორგანულ კავშირში უნდა იყოს საპატრონუმო ურთიერთობის იმ პოლიტიკურ ფორმასთან, რომლის რეალურად არსებობისათვის აუცილებელივსაა საკუთრების და მფლობელობის მტკიცედ განსაზღვრა. საკითხის ამ მხარეს შევეხებით ქვემოთ.

დამოწმებული საბუთების სპარსული ტექსტის სხვა დეტალიც იქცევს ჩვენს ყურადღებას. მაღუჯათი, ისე ჩანს, ირანის სახელმწიფო დივანის მიერაა განსაზღვრულ-დაწესებული. თიულდარების მოვალეობაა „მოითხოვონ ის, რასაც მაღალი დივანის დადგენილების თანახმად მოითხოვდნენ წინანდელი თიულდარები“. ამის არავითარი კვალი საბუთის ქართულ ნაწილში არ ჩანს. გადასახადების სფეროში „მაღალი დივანის“ დადგენილება ჩვეულებრივი ტრაფარეტი

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 18—19. იხ. აგრეთვე გვ. 24.

უნდა იყოს, რადგან არ არსებობს საამისო პირობა: „ქვეყნის აწერა“. მაგრამ სპარსულ ტექსტში ქართული ფეოდალური სინამდვილე იმითაა ხაზგასმული, რომ გლეხებს „თიულდარებისათვის“ (ქართული ფეოდალებისათვის) წლიდან წლამდე უკლებლივ უნდა ეცათ „მალუჯათი და სხვა სახელმწიფო გადასახადი“. საკუთრივ ირანში თიულდარები ხშირად გადასახადებს იღებდნენ არა უშუალოდ გლეხებისაგან, არამედ სახელმწიფო მოხელეებისაგან, ანდა დივანში (ხაზინაში) იმ „ბარათით“, რომელშიაც რენტა-ხარკის ან მისი წილის ოდენობა იყო აღნიშნული.

საბუთის სპარსულ ტექსტში მოხსენებული მალუჯათი რომ მხოლოდ სპარსული დიპლომატიკის ფორმულაა და არა რეალური შინაარსის შემცველი, ეს კარგად ჩანს ორენოვანი სითარხნის წიგნებიდან¹. ქართული ტექსტის შინაარსის შედარება სპარსული ტექსტის შინაარსთან ცხადყოფს, რომ ნამდვილად ამ დროს არავითარი მალუჯათი არ არსებობდა და ვერც იარსებებდა, რადგან „ქვეყანა დაუწერელი“ იყო.

1581 წ. სიმონ I-ის მიერ დავით ბერაძის და სხვებისადმი მიცემულ სითარხნის წიგნში ნათქვამია:

„ქ. ჩუენ, ღუთიე გურიგურინოსანმან მეფეთ-მეფემან სუიშეონ, ესე წყალობისა და სითარხნის წიგნი და ნიშანი შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თქუენ, ჩუენთა ერთგულთა ყმათა კავთისკვეელთა ჭილავის მეთოფეთა ბერაძეს დავითს, იმნას-ძეს ზურაბს და მირიანის-ძეს იოვანეს;—მას ეამსა, ოდეს მოგუიდეგით კარსა და სითარხნისა წყალობისა წიგნსა გუეაჯენით. ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქუენი, წიგნითა ამით ვათარხნეთ და განგათავისუფლეთ ესრე და ამა პირსა ზედან, რომე არაფერი საჩუენო სათხოვარი და გამოსაღები არა ვეთხოვებოდეს რა: არა ბაშმალი, არა დალა, არა კულუხი, არა ულაყი, არა სხუა სათხოვარი, თუნიერ კარისა ჩუენისა მსახურობისა და სათათროსა საურისაგან კიდე. გქონდეს თქუენ, ერთობილთა ჭილავის მეთოფეთა და გიბედნიეროს ღუმერ[თ]მან ჩუენსა ერთგულად სამსახურსა ქუეშე. გიშქანებთ კავთისკვეისა მოურავო და სხუანო მოხელენო და კარისა ჩუენისაგან წარვლენილნო მოსაქმენო, ბქანებუა და ნიშანი ესე თქუენცა ასრე გაუთავეთ და ნურას შეუცულოთ“.

¹ სითარხნეს უზიღბაშურ ირანში მხოლოდ სოიფრდალი გულისხმობდა, თიულთან დაკავშირებით სითარხნის წიგნების აქ მოტანა გვეპირდება იმის გამო, რომ მათი საშუალებით კარგად ირკვევა „მალუჯათის“ თავისებურება სპარსულ ტექსტებში.

² ქართულ სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 12.

სპარსული ტექსტის ქართული თარგმანი:

„ამჟამად კავთისხევის ქვემოთ მოხსენიებულ ჯილდოს მფლობელთა მიმართ უსაზღვრო წყალობის გამო, ჩვენ ვუბოძებთ ჯილდოს მფლობელთა მიმართ უსაზღვრო წყალობის გამო, ჩვენ ვუბოძებთ სითარხნე, გველის წლის დასაწყისიდან, დავითს ორ ძმითურთ, ზურაბს [და მის] ერთ ძმას, ივანეს [და მის] სამ ძმას, კავთისხევის ტარულამ და ქედხუდებმა, თანახმად დაწერაღისა, დადგენილად იცნონ [ეს და] გარდა თამლისა [და] საურისა, რომელიც საჭიროა მაღალი დივანის მოხელეთათვის და [რომელიც] თანაბრად განაწილებული იქნება ხსენებულთა [შორის], ნურადფერს მოსთხოვენ და უსამართლოდ და ძალადობით ნუ გადააბდევიანებენ მათ, ამის შესახებ [გამოცემული] ბრძანება იცოდნენ, ნუ გასწევენ წინააღმდეგობას და თავის ვალდებულებად აღიარონ [ამის შესრულება]. დაწერა რაჭაბის თვის 9-ს, 989 წ.“¹

საბუთის სპარსული ტექსტის აშიაზე მიწერილია: „დადგენილია, რამ თამლასა და საურს გლეხები წესისამებრ გადაიხდიან“.

ორენოვანი სითარხნის ეს წიგნი და სხვა წიგნებიც, მამულისა და ყმების წყალობის წიგნების მსგავსად, ნაგვიანევი ხანის სითარხნის წიგნთა ჩვეულებრივ ნიმუშს წარმოადგენს. მისი შინაარსით გათვალისწინებული საგადასახადო იმუნიტეტი ქართული ფეოდალური სინამდვილისათვისაა დამახასიათებელი. ასევე ჩვეულებრივია გარკვეული შინაარსის შემცველი და ჩვენთვის უკვე კარგად ცნობილი სათათრო გამოსაღების ფორმულა: „სათათროსა საურისაგან კიდე“. საინტერესოა, რომ სპარსულად მწერლისათვის საური იმდენად ცნობილია და მახლობელი, რომ სპარსულ ტექსტში ზუსტად აქვს მოცემული მისი მნიშვნელობაც და მისამართიც.

სპარსულ ტექსტში საურის გამო ნათქვამია: „გარდა თამლისა [და] საურისა, რომელიც საჭიროა მაღალი დივანის მოხელეთათვის და [რომელიც] თანაბრად განაწილებული იქნება ხსენებულთა [შორის], ნურადფერს მოსთხოვენ და უსამართლოდ და ძალადობით ნუ გადააბდევიანებენ მათ“. მაღალი დივანის მოხელეთა შორის, ცხადია, შაჰის მეთვალყურე მოხელენია ნაგულისხმევი. საბუთის ქართულ ტექსტში არაფერია ნათქვამი ტამლაზე—ვაკრობასა და ხელისნობაზე დაწესებულ გადასახადზე. მაგრამ მეთვალყურე მოხელეებს რომ ასეთ გადასახადშიც ედოთ წილი, ეს ჩვენ ვეზირის სარგოს ანალიზის საფუძველზე გვაქვს დადგენილი².

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 13—15.
² ვ. ვ. ბ ა შ ვ ი ლ ი, საბელმწიფო წყობილების საკითხისათვის გვიანფეოდალურ საქართველოში, გვ. 154—155.

საურისაგან გაუთარხნებლობა, ოღონდ ტაძლის დაუსახლებლად, როგორც წესი, სიმონ I-ის სხვა ორენოვან სითარხნის წიგნებშიც არის აღნიშნული.

1582 წ. სიმონ I სითარხნის წიგნს აძლევს დიღმის წმინდა გიორგის დეკანოზს ნათანელ ერემას-ძეს და მის შვილს ზეკეთელს. მათი აჯა და მოხსენება ამგვარადაა შეწყყნარებული: „გათარხნეთ და განთავისუფლეთ წიგნითა ამითა ასრე, რომე არა საჩუენო ბეგარა და გამოსაღები არა ვეთხოვობდეს რა, არა ბაშმალი, არა ღალა და არა კულუხი, ერთისა წმიდის გიორგის სამსახურისა და სათათროს საურის მეტი“. სპარსულ ტექსტში ეს შემდეგნაირადაა გადმოცემული: „ამის საფუძველზე ტარულამ, ქეთხუდამ და სხვებმა მალისა და მცირე ბაპრის [ასაღებად] დეკანოზისა და მისი სახლის ახლოს არ გაიარონ და ხელი არ შეუშალონ“¹.

მალი და ბაპრა, ცნობილია, მალუჯათის სინონიმებს წარმოადგენენ. მათ არაფერი აქვთ საერთო ქართულ ტექსტში მოხსენებულ ბაშმალთან, რომლის მნიშვნელობა აგრეთვე კარგად არის ცნობილი. მთავარი მიხედვით ისაა, რომ მალისა და ბაპრას ამკრეფნი სპარსული ტექსტის მიხედვითაც ქართველი მეფის მოხელენი: ტარულები და ქეთხუდები არიან. ისინი ქართული საგადასახადო სისტემით გათვალისწინებულ გადასახადებს აგროვებენ, თვით ისეთი საყენო გადასახადი, როგორცაა „სათათრო საური“ მეფის მოხელეების საშუალებით იკრიფება. გასაგებია: საური დამოკიდებულების მეტად თავისებურ პოლიტიკურ ფორმასთანაა დაკავშირებული, „სათათრო მალით“ კი „ყოზილბაშობა“ ან „ოსმალობა“ გაპირობებული. მოკლედ: მალუჯათი ხანის შესაფერისია, საური მეფის შესაფერისი.

შეიძლება დავასკვნათ: სითარხნის წიგნების ქართული და სპარსული ტექსტების ერთმანეთთან შედარებიდან საბოლოოდ ირკვევა, რომ სიმონ I-ის დროს არავითარი მალუჯათი არ არსებობს. სპარსულ ტექსტში მოხსენებული მალუჯათი, აშკარა ხდება, მხოლოდ ტექნიკური ტერმინია, რომელშიაც არ შეიძლება მოვითავსოთ ირანულყოზილბაშური ფეოდალური სინამდვილისათვის შესაფერისი შინაარსი, თუ ეს ასეა (ეკვისათვის კი არავითარი საფუძველი არ გვაქვს). მაშინ თიულიც არ უნდა არსებობდეს, რადგან სათიულო მფლობელობით გათვალისწინებული უფლება რენტა-ხარკზე მალუჯათშია გამოხატული.

დავუბრუნდეთ საკითხს: გათვალისწინებული აქვს თუ არა ქართული ფეოდალური სინამდვილე სპარსული ტექსტის შემდგე-

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 16, 17.

ნელს? იგი, უპირველეს ყოვლისა, ზუსტად იცავს სპარსული
ლომატიკის წესებს და ფორმულებს. მიუხედავად იმ შინაარსობრივი
განსხვავებისა, რაც ქართულ და ირანულ-ყიზილბაშურე ^{ქართულ}
მულა ურთიერთობებს შორის არსებობს. ამის შეგნება ^{საშუალო}
ენახეთ, სპარსული ტექსტის შემდგენელს იძულებულს ხდიდა სი-
ტყვიერად გადმოცემა ის, რის გადმოცემაც მისთვის ცნობილი სპე-
ციალური ტერმინით შეუძლებელი იყო. საამისო მაგალითები ზე-
მოთ იყო გარჩეული, მაგრამ მარტო ეს, ჩანს, სპარსულად მწერლი-
სათვის საკმარისი არ იყო, ამიტომ ის სხვა საშუალებასაც მიმართავს
იმისათვის, რათა უფრო ზუსტად გადმოსცეს ქართული ფეოდალ-
ური ინსტიტუტის თუ სოციალური ურთიერთობის ამა თუ იმ მოვლე-
ნის შინაარსი.

ორენოვანი საბუთების სპარსული ტექსტების აწივებზე მიწერი-
ლი სპარსული სტრიქონების შინაარსი ამ მხრივ განსაკუთრებით
საყურადღებოა. მათი შინაარსი ეხება ქართული ფეოდალური ურ-
თიერთობის თითქმის ყველა სფეროს. საჭირო შემთხვევაში, მაგალი-
თად, საგანგებოდაა აღნიშნული, თუ რა წესით იკრიფება საური სა-
ქართველოში და ისიც, რომ საური მწარმოებელი საზოგადოების
სავალდებულო გადასახადია. არანაყლებ საინტერესოა იმ მიწაწერე-
ბის შინაარსი, სადაც ქართველი გლეხების ფეოდალებზე დამოკიდე-
ბულების თავისებურებაზეა ლაპარაკი.

სანიშნოდ მოგვაქვს¹ სამამულო მფლობელობასთან დაკავში-
რებულ სპარსული მანაწერები, რომელთა საშუალებით მაჰის მო-
ხელეები ცდილობენ გადმოსცენ ქართველი ფეოდალების სამამუ-
ლო უფლებების ნამდვილი შინაარსი.

1580 წ. სიმონ I-ის მამულის წყალობის წიგნის სპარსული ტექს-
ტის აწივებ მიწერილია: „დადგენილია, რომ თვითთელი ის კრძი,
რომელიც მათ მამებს ხსენებულ სოფლებში ჰქონდათ, მათ მიე-
ციოთ“¹. ასეთ რამეს საკუთრივ ირანში ვერ აღნიშნავდა სათიულო
ფირმანის დამწერი, რადგან ირანის სახელმწიფო სამდივანმწიგნო-
ბროს სპარსული მწერლები ამ საკითხში მაჰის ოფიციალური თვალ-
საზრისის ზუსტი გამომხატველნი იყვნენ.

XVI ს-ის სპარსულ წყაროებში არ ვხვდებით იმის მაგალი-
თებს, რომ ვინმეს თიული შემკვიდრეობით მისცემოდა. საამისო
მაგალითები, როგორც ვნახეთ, დამოწმებული არაა არც დოკუმენ-

¹ იქვე, გვ. 1-2. مقرر آنکه هر حصه که پدران در قرای مذکورہ داشته باشند بدیشان داده ایم

ტურ და არც ნარატიულ წყაროებში. „სამკვიდრო თიული“ მხოლოდ საქართველოს შესახებ სპარსულ დოკუმენტებში იხმარება. შემთხვევით არ აიხსნება, რომ ეს აღნიშნულია როგორც ერთ-ერთი (შაჰების მიერ ქართველი ფეოდალისათვის მიცემული) სპარსულ ფირმანებში), ისე ორენოვანი (ქართველი მეფეების) საბუთების სპარსულ ტექსტებში.

ერთენოვანი (სპარსული) და ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) საბუთების შემდგენელნი ამგვარი საშუალებით ცდილობენ იმ განსხვავების ჩვენებას, რაც მხოლოდ ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობისათვის იყო დამახასიათებელი, თუმცა გარეგნულად ძალზე ძნელია შევნიშნოთ ეს დამოწმებულ საბუთებს, რომელთა შემდგენელნი ზუსტად იცავენ სპარსული დიპლომატიკის წესებს და ფეოდალური ირანის იურიდიულ ნორმებს. მათ მხოლოდ მსგავსი მოვლენების შესაფერისი ტერმინები მოაქვთ. მაგ., გლეხის აღსანიშნავად გამოყენებულია „რაიათი“ ან „მულაზიმი“, „მსახური“ აღსანიშნავად „ნოქარი“. ქართულ საბუთში მოხსენებული მკვიდრი, ნასყიდი და სხვა კატეგორიის გლეხის შესატყვისი სპარსულ ტექსტში ყოველთვის „რაიათია“, იშვიათად „მულაზიმი“. ორენოვანი საბუთის სპარსული ნაწილის შემდგენელნი გარეგნულად მსგავსების თუ ანალოგიური მოვლენის აღსანიშნავად იყენებენ მათთვის ცნობილ და მახლობელ ტერმინებს. ასე, მაგალითად, საქართველოს შესახებ სპარსული დოკუმენტების „თიულში“ იხიწი ერთ შინაარსს სდებენ, ხოლო „სოიურდალში“ მეორეს. ეს რომ ასეა, ამას მკაფიოდ გვიჩვენებს იმ ორენოვანი საბუთების კრიტიკული ანალიზი, სადაც „თიულების“ მაგიერ „სოიურდალებია“ მოხსენებული.

სოიურდალი პირველად იხსენიება სიმონ I-ის 1581 წლით დათარიღებულ ორენოვან (ქართულ-სპარსულ) საბუთში. ორენოვანი საბუთის ქართული ტექსტი წარმოადგენს ჩვეულებრივ, ნაგვიანევი ხანის ქართული დიპლომატიკისათვის დამახასიათებელ, შეწირულების წიგნს, რომლითაც სიმონ I, მისი თანამეცხედრე ნესტან-დარეჯან და ძენი ვიორგი, ლუარსაბ და ალექსანდრე სვეტიცხოველს და კათალიკოსს სწირავენ სოფელ მოხისს: „...საიდგურძელოდ ჩუენთვის განსამარჯუებლად და წარსამართებლად მეფო-

¹ დამახასიათებელია, რომ სპარსულ ნარატიულ წყაროებში (პასან რუმლე, ისკანდერ მუნში...) ქართულ სოციალურ ურთიერთობასთან დაკავშირებით ხოგჯერ პირდაპირ ქართული სახელებია მოტანილი: თავადი, აზნაური, მსახური...

ბისა ჩუენისა და კსნისათუის ცოდვილის სულის ჩუენისათუისა და მოქართლის — სოფელი მოხისი მისითა შე[ნ]ითა და ოქითა, ველითა, ვენაჭითა, წყლითა, წისკვილითა, საქნავითა, საქნავითა, სათიბითა, უთიბრითა, საქმრითა და უქმრითა, მთიანეთითა, მთიანეთითა, ტყითა და ქალითა და ყოველითურთ მისითა სამართლანითა საზღუარითა, უნაკლოდ და კელშეუვალად, რამაზის შეილის კოსტანტინეს გლეხებს ვარეთ რაც სახასო ყოფილა ამას წინათ, ყოველივე ყოველის კორციელის კაცისაგან შემოუცილებლად¹.

სპარსული ტექსტის ქართული თარგმანი ასეთია: „ამჟამად სიდიადის საფარველის, მაღალღირსებათა სფეროს, ქრისტიანობის ბურჯის კათალიკოსის მიმართ მრავალი წყალობისა და შეწყნარების გამო, ჩვენ გადავეცით და ვუწყალობეთ მას სიუტლად გველის წელიწადის დასაწყისიდან აღს დამოცილებული სოფელი მოხისი, ხსენებული სოფლის ქედხუდებმა, ღარიბებმა და უძღურებმა დაწერილის თანახმად დადგენილად იცნონ ეს, წლითი წლამდე თავისი მალუჯათი და სხვა სახელმწიფო გადასახადი უნაკლოდ და უზიანოდ გადასცენ ხსენებული სიდიადის საფარველის მოხელეებს, მცირე ნაწილიც არ შეუჩერონ, არასოდეს არ გადაუხვიონ მის სიტყვას და რჩევას, სათანადოდ და საჭიროდ იცნონ [მისდამი] მორჩილება და ერთი წუთიც არ დაჰკარგონ [მის სამსახურში]. ხსენებული ბედნიერების საფუძვლის (ე. ი. კათალიკოსის) ვალდებულება ის არის, რომ დაიცვას ის, რაც კემარიტების და სამართლიანობის კანონს შეეფერება. ამის შესახებ [გამოცემული] ბრძანება იცოდნენ“².

ორენოვანი საბუთის შინაარსის სპარსულად გადმომცემს არავითარი საფუძველი არ ჰქონდა საბუთში მოთხრობილი შეწყალებისა და შეწირულებისათვის თიული ეწოდებინა. იგი ამ შემთხვევაშიც თავისებურად გააზრებულ „ანალოგიებს“ მიმართავს. სპარსული ტექსტის შემდგენელს არ შეიძლებოდა არ გაეთვალისწინებინა ქართულ საბუთში აღნიშნული საგადასახადო იმუნიტეტი, რაც აღმოსავლეთში სოიურდალის ერთ-ერთი პირობა იყო. ამას უკარნახებდა მას საბუთში ნათქვამი: „უნაკლოდ და კელშეუვალად... ყოველივე ყოველის კორციელისა კაცისაგან შემოუცილებლად“. მასვე მხედველობაში უნდა მიეღო ისიც, რომ მოხისი სამუდამოდ ეძღუოდა მცხეთას. ამ მხრივაც საბუთში მოთხრობილი სპარსული

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 11.

² იქვე, გვ. 12-13.

ტექსტის შემდგენელს სოიურღალზე ანიშნებდა, მთავარი კი მისთვის მიიწეოდა უნდა ყოფილიყო, რომ სოფელი მოხისო, სპარსული თვალსაზრისით, სოიურღალიდ ეძლევა ქართველთა ეკლესიის მეთაურს კათალიკოს-პატრიარქს.

სოიურღალი, თითქოს, მოხსენებული უნდა ყოფილიყო სიმონ I-ის სხვა საბუთის სპარსულ ნაწილშიც. 1587 წ. დმანისის ეკლესიისადმი მიცემულ შეწირულების წიგნის სპარსულ ტექსტში გვხვდება გამოთქმა: „დაიმოკლონ (მოხელეებმა) კალამი და ფეხი“ (کلام و کفش و اسباب), რაც, როგორც წესი, მხოლოდ სოიურღალის ფირმანებისათვის იყო დამახასიათებელი და მათს ორგანულ ნაწილს წარმოადგენდა. სოიურღალის მოუხსენებლობა, შესაძლებელია, აიხსნებოდეს საბუთის ქართული ნაწილის ვრცელი შინაარსისადმი სპარსულად გადმოცემის თავისებური დამოკიდებულებით. დოც. ვლ. ფუტურჩიძის სიტყვით, „როგორც ჩანს, დამწერს განზრახვა ჰქონია სპარსულის შედარებით მოკლე ტექსტით შეეცნო მთელი გვერდი მოზრდილი სიგლისა და ამიტომ უწერია მსხვილი ხელით და ზოგიერთ სტრიქონზე მხოლოდ თითო-ორი სიტყვა და მოუთავსებია“¹. ამასთან სპარსული ტექსტის ამ სტრიქონებზე სადაც, ჩვენი აზრით, სოიურღალის ხსენება იყო მოსალოდნელი, „გაურკვეველი სიტყვებია“. იყო თუ არა მოხსენებული სოიურღალი სპარსულ ტექსტში, ეს იმდენად მნიშვნელოვანი არ არის, რამდენადაც მნიშვნელოვანია ის, რომ იქ ნახმარია სოიურღალების ფირმანებისათვის დამახასიათებელი ცნობილი ფორმულა. სპარსული ნაწილების და, საერთოდ, საქართველოს შესახებ სპარსული საბუთების შემდგენელნი რომ კარგად ასხვავებდნენ საეკლესიო სოიურღალებს საერო ფეოდალისათვის მიცემული სოიურღალებისაგან, ამას ქვემოთ მოტანილი საბუთებიც მოწმობენ.

საინტერესოა, რომ XVII ს-ის ერთ სპარსულ საბუთში იხმარება „სოიურღალის“ ჩვეულებრივი შესატყვისი „მადად ო მე'აშ“. სწორედ სასულიერო პირის შეწყალებასთან დაკავშირებით. მ. ზუბუას სპარსული ფირმანების და ჰოქმების პუბლიკაციაში გამოქვეყნებულია კახეთის მმართველის აბას ზიადოლის 1684 წ. ბრძანება, რომლის მიხედვით ბრმა ეპისკოპოსს (?) ზაქარიას კახეთის ოლქის ფაგაბამიდან ყოველწლიურად ენიშნება 5 თავრა-

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 27.

ხელი თუმანი მადად ო მე'აშად¹. სოიურღალის მფლობელი სათვის რომ შეიძლებოდა სახსრის წყაროდ გაეჩინათ გადასახადის ან გამოსაღების წილი, ეს ჩვენ საკუთრივ სახებ საბუთებში ვნახეთ.

სოიურღალის შესატყვისი იყო აგრეთვე „მუაფი“.

მონღ. სოიურღალი და არაბულ-სპარსული „მუაფი“ ხშირად გვხვდება ერთიმეორის გვერდით². ერთად ახსენებენ მათ არა მარტო დოკუმენტური, არამედ ნარატიული წყაროებიც. ერთად ასახელებს მათ, კერძოდ, ისკანდერ მუნში—„მუაფიათ ვა სოიურღალათ“³. „მუაფი“ ნიშნავს გადასახადებისაგან გათარხნებულს და განთავისუფლებულს. ი. პეტრუშევსკის ეჩმიადინის სპარსულ დოკუმენტთა კოლექციიდან მოაქვს სეფიანი შაჰების (შაჰ-აბას I, შაჰ-სულეიმანის, შაჰ-ჰუსეინის) და ნადირ-შაჰის საბუთები, რომელთა მიხედვით სომხური ეკლესიის სხვადასხვა მონასტრის საქონებელი („ამლაჟ-ი მოუყუფათ“) და სოფლები გადასახადებისაგან განთავისუფლებულად და ხელშეუვალად („მუაფ ვა მუსალა“) არის გამოცხადებული⁴.

„მუაფი“, სოიურღალის მნიშვნელობით, გვხვდება სიმონ I-ის ორენოვან საბუთებშიც. ერთი მათგანი ზემოთ უკვე იყო დამოწმებული. ამ საბუთში მოხსენებული დიღმის წმინდა გიორგის დეკანოზი ნათანელი და მისი შვილი გამოცხადებულია თარხნად („თარხან“), გადასახადებისაგან თავისუფალი და ხელშეუვალია („მუაფ ვა მუსალამ“⁵). მეფის მოხელეების საყურადღებოდ სპარსულ ტექსტში ნათქვამია, რომ „მათ დეკანოზისა და მისი სახლის ახლოს არ გაიარონ და ხელი არ შეუშალონ, რათა თავისუფლად ილოცოს ჩვენთვის და მასზე დავალებულ სამსახურში ბეჭითობა და მეცადინეობა გამოიჩინოს“.

აღნიშნული თავისი შინაარსით იგივეა, რაც სოიურღალების ჩვეულებრივი ფორმულა: მოხელეებმა „კალამი და ფეხი დაიმოკლონ და იქაურობას გასცილდნენ“. მოტანილი ამონაწერი სხვა მხრივაც იქცევს ყურადღებას. სპარსული ტექსტის მიხედვით დიღ-

¹ هر ساله مبلغ پنجاه تومان تبریزی از باب وجوه مزبوره در وجه مدد و معاش همه ساله زکریا کشیش اعمی مقرر دانسته سال بسال رسانیده
მ. ხუბუა, საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოკმენი, გვ. 22.

² И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 178.

³ თარხი-ბი აღემ არა, გვ. 178.

⁴ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 178—180.

მის წმიდა გიორგის დეკანოზს იგივე ევალება, რაც ინდური საბუთების მიხედვით შეიხს თუ სეიდს—ლოცვა იმისათვის, ვინც საეკლესიო პირს ათარხნებს და სოიურღალს უწყალობებს, ამგვარადვე აქვს გააზრებული სპარსულად მწერალს საბუთის ქართულ ნაწილში აღნიშნული: „ერთისა წმიდის გიორგის სამსახურისა... მეტი“.

ამრიგად, ორენოვან სითარხნის წიგნებში გვხვდება სოიურღალი, მადაღ ო მე'აშ, მუაფი და საყოველთაოდ გავრცელებული თარხანი. ორენოვანი სითარხნის წიგნების სპარსული ტექსტებით მტკიცდება საეკლესიო სოიურღალების იმ ტიპის არსებობა, რომელსაც ი. პეტრუშევსკი გამოირიცხავს (უკეთ არ აღნიშნავს), ხოლო ბელენიციის და ანტონოვას გამოკვლევებში მოტანილი საბუთებით ექვიმუტანლად მტკიცდება. ორენოვანი საბუთების ზოგადი მნიშვნელობა ამ მხრივაც ცხადი უნდა იყოს. მაგრამ ამჟამად ჩვენთვის საინტერესოა ის, თუ როგორ ეძებს ქართული ტექსტის სპარსულად მთარგმნელი ქართული ფეოდალური ინსტიტუტების ანალოგიებს ირანულ ფეოდალურ სინამდვილეში.

საზოგადოდ გათარხნების აქტს მისთვის სოიურღალზე უნდა ენიშნებინა, რადგან საგადასახადო იმუნიტეტი სოიურღალის ძირითადი ნიშანი იყო. ამდენადვე სოიურღალებად უნდა მიეჩნია მას სიმონ I-ის დროინდელი ყველა ის სითარხნის წიგნი, რომელთაც იგი სპარსულ ტექსტს ურთავდა. მართალია, სოიურღალს ან მუაფს იგი მხოლოდ ეკლესიის ან საეკლესიო პირის სითარხნისთან დაკავშირებით აღნიშნავს, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ სპარსულ ტექსტებში ქართველი საერო ფეოდალების სითარხნეს სოიურღალი არ ეწოდებოდეს. საამისო მოწმობა XVII ს-ის ერთენოვან (ირანის შაჰის მიერ გაცემულ) საბუთში მოგვეპოვება.

1660 წ. შაჰ-აბას II-ის ფირმანით ელიზბარ-ბეგს ეძლევა მიწივე სამკვიდრო და არა სამკვიდრო (غير موروثي و موروثي) სოფლები: კუმისი, მონასტერი, ღოუბანი, ტავანგეთი, ასურეთი და ჰალა სოიურღალ-აბადად და ექსან-სარმადად (سيورغال ابدی و احسان سرمدی)¹. ელიზბარ-ბეგი, რომელიც ხსენებული სოფლების მალუჯათისაგან თავისუფლდება, საერო ფეოდალია. და სწორედ ამით იქცევეს ჩვენს ყურადღებას დამოწმებული საბუთი.

საბუთის გამცემს, როცა იგი ელიზბარ-ბეგის საქონებელს (السكى) სოიურღალად აცხადებდა, მხედველობაში უნდა მიეღო მისი

¹ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპარსული ფირმანები და პოქმები, გვ. 14.

მემკვიდრეობითი უფლება დასახელებულ სოფლებზე და, რაც სავა-
ვარია, საგადასახადო იმუნიტეტი. საბუთიდან არ ჩანს, სარგებ-
ლობდა თუ არა ელიზბარ-ბეგი ადმინისტრაციული და საქართველოში
იმუნიტეტით. მაგრამ როგორც XVI ს-ის უკანასკნელი შემოწმებულ
ისე XVII ს-ის ორენოვანი და ერთენოვანი (სპარსული) საბუთები-
დან ვიცით, რომ ქართველი ფეოდალები სარგებლობდნენ სასამარ-
თლო იმუნიტეტით. მათ მხოლოდ სისხლის სამართლის საქმეებზე
არ მიუწვდებოდათ ხელი (ეს სათანადოდ იყო კიდევაც ხაზგასმუ-
ლი საქართველოს შესახებ სპარსულ დოკუმენტებში)¹. ადმინის-
ტრაციული იმუნიტეტი კი ქართველ თავადს კარგა ხანი იყო მოპო-
ვებული ჰქონდა.

ამრიგად, სპარსული დოკუმენტებით, როცა მათი შინაარსით
ქართული ფეოდალური სინამდვილეა დახასიათებული, სოიურდა-
ლით აღინიშნება ის, რაც უშუალოდაა დაკავშირებული საგადასა-
ხადო იმუნიტეტთან, თიული კი გვევლინება იმ დროს, როცა მხო-
ლოდ მამულის ან ყმების წყალობაზეა ლაპარაკი, ხოლო საგადასა-
ხადო იმუნიტეტი ან გათვალისწინებული არაა, ანდა საბუთის მთა-
ვარი საგანი არაა. ორსავე შემთხვევაში, თიულიც და სოიურდალიც,
მიახლოებითაც ვერ გამოხატავს ქართული საადგილმამულო ურთი-
ერთობის თავისებურებას. ამიტომ საბოლოო ანგარიშში საქმე
გვაქვს ტრაფარეტებთან, რომელნიც, გარეგნულად „ანალოგიურ“
მსგავსებათა ამსახველნი, არ ცვლიან, და არც შეიძლება რომ შე-
ცვალონ. პრაქტიკაში არსებული ქართული აგრარული სისტემის და
სოციალური ურთიერთობის შინაარსი.

ამის შეგნება XVII ს-ის შაჰის სამდივანმწიგნობროს მოხელეთა
შორის უფრო ძლიერი უნდა ყოფილიყო, რადგან სწორედ ამ დრო-
ინდელ საბუთებში მკაფიოდაა აღნიშნული, რომ ქართულად დაწე-
რილის (خط گرجی) მიხედვით სპარსულად დაწერილში მო-
თხრობილი უნდა „გათავდეს“ (შესრულდეს) „საქართველოს ზნე-
ჩვეულების შესაბამისად (موافق معمولی گرجستان)“ ან, მეორე-
ნაირად, „საქართველოს კანონების და დასტურლამალის შესაბამი-
სად“.

XVI—XVIII სს. წყაროებში ჩვენთვის ცნობილია ერთადერთი
შემთხვევა, როდესაც ირანული ფეოდალური ინსტიტუტის და მი-
სი აღმნიშვნელი სახელის შესაბამისია თვითონ შინაარსი.

¹ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ქაღაღები,
გვ. 16.

ჩვენი ყურადღება მიიქცია დასტურლამალის „ქართლის აწერის“ დებულებაში მოხსენებულმა „საულღარმა“, რომელიც ბგერითი შედგენილობით მოგვაგონებს „სოიურღალს“¹. მისთვის თუ არა „საულღარი“ იმასვე, რასაც „სოიურღალი“?

„ქართლის აწერის“ დებულებაში ვკითხულობთ: „როდესაც ქართლი აწერილია და ან აიწერების, ამ წესით უნდა აიწერებოდეს: ყაიყულიდამ, შემოყოლებით, თათარსა და მელიქის საულღარს გარდა. სომხითს, ტაშირს, ყაიყულს, თრიალეთს და საბარათაშვილოში ამასვედ საბარათაშვილოს სარდალი წავა, ერთი მდივანი წავა, ასწერს და დავთარს დაიქერს, მეფის მდივანი წავიდოდეს“².

„ქართლის აწერის“ დებულებით თათრის (ელის ხალხის) და მელიქის საულღარის ასაწერად, წესისამებრ, საბარათაშვილოს სარდალი ვერ წავიდოდა, ხოლო მეფის მდივანი მათ ვერ ასწერდა და „დავთარს ვერ დაიქერდა“. ელის ხალხის აღწერა, სამ წელიწადში ერთხელ რომ ხდებოდა, განსაკუთრებული წესით წარმოებდა. ამიტომ ელის გამორიცხვა „ქართლის აწერის“ დებულებიდან ვასაოცარი და მოულოდნელი არაა. თვითონ დასტურლამალის „ელის დებულებაში“ საგანგებოდაა აღნიშნული, რომ „სამს წელიწადში ერთხელ ელი აიწერების“. ქართლი შვიდ წელიწადში ერთხელ უნდა „აწერილიყო“. ელი კი, კანონით, ამ ხნის განმავლობაში ორჯერ „აიწერებოდა“. ასე რომ, სავსებით გასაგებია „ქართლის აწერის“ დებულების შენიშვნა ელის მიმართ. ვასაოცარია მხოლოდ მელიქის საულღარის გამორიცხვა „ქართლის აწერის“ დებულებიდან.

ფეოდალურ საქართველოშიც, ცნობილია, ქვეყნის აღწერა სამხედრო და ფისკალური მიზნით წარმოებდა. აღწერის მიზანი იყო მოლაშქრეების და გადასახადების საერთო რაოდენობის გამორკვე-

¹ „საურღალი“ ქართულში ადვილად შეიძლება იქვეყნებოდეს „საულღარად“. ქართულში შემონახულ „საულღარს“ მნიშვნელობა აქვს ამ ტერმინის სწორი გამოთქმისათვის. სხვ. ლიტერატურაში „სოიურღალი“ სხვადასხვანაირად გამოითქმის: «соиургал» (პეტრუშვესკი), „сoургал“ (იკუბოვსკი), „сyаргал“ (ანტონოვა), „Sourghal“ (ბანიკოვი), „Slurghal“ (მინორსკი--1939 წლიდან „Soyurghal“), „Soyurghal“ (ლამბტონი), „Sayurghal“ (ბლობზანი), „Swyurghal“ (ბორეულენდი-უფრო გვიან „Sayurghal“). შტრ. К. А. Антонова, Сyургал в Аксаровском Имях, გვ. 149, შენ. 4.

² დასტურლამალი, J. უმიკაშვილის გამოც., თბილისი, 1886, გვ. 13. დასტურლამალის ხოვავით ზღლნაწერშია: „სულღარი“.

ვა. მელიქი, ჩანს, ამ მხრივ, განსაკუთრებული უფლებებით სარგებლობს, რაჟი მისი ქვეყანა „დაუწერელია“, ე. ი. მოლაშქრეებს მოყვანა და სახელმწიფო გადასახადების გადახდა არ ეტყობოდა. მელიქი დროს, იმავე დასტურლამალიდან ვიცით, რომ სომხეთის მელიქი ქართლის მეფის მოხელეა და ამასთან ორგანულად დაკავშირებული ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებასთან (ვახტანგის სამართალი, ვახუშტი). ამიტომ მელიქის საულლარში ნაგულისხმევი უნდა იყოს ის ქვეყანა (სამელიქო მთლიანად თუ არა, მისი გარკვეული ნაწილი მაინც), რომლის მფლობელი სრული საგადასახადო, აღმინისტრაციული და სასამართლო იმუნიტეტით სარგებლობს. მელიქის ამგვარი შეუვალობა ისტორიულად ირანის შაჰის (შაჰ-აბას I-ის?) „წყალობა“ უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ ამ თვალსაზრისით ხდება გასაგები, თუ რატომ ეწოდება მელიქის ფეოდალურ სამფლობელოს საულლარი.

ქართულ და სპარსულ საისტორიო ნაწარმოებებში (ფარსადან გორგიჯანიძე, ისკანდერ მუნში, მოჰამედ თაქერ ვაჰიდი...) დაცული ცნობებით ცხადად ირკვევა სომხეთის მელიქების ირანის შაჰების წინაშე „სამსახურის“ პოლიტიკური აზრი და შინაარსი.

კარგადაა ცნობილი მელიქის სახლის დამოკიდებულება შაჰის ხელისუფლებასთან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე. ამ ქართული ფეოდალური „სახლის“ ერთგულება შაჰ-აბასს მუდამ სწამდა და სჯეროდა. სპარსული ნარატიული წყაროებიდან სხვა მნიშვნელოვანი დეტალებიც ირკვევა: სომხეთის მელიქმა მირმანმა პირველმა უარყო ქრისტიანობა და გამაჰმადიანდა. მისი ძე ყორმხაზი, აგრეთვე სომხეთის მელიქი, შაჰ-აბასს ერთგულად „ემსახურებოდა“. მირმანის მეორე ვაჟი თამაზყული-ხანი ერთ-ერთი უპირველესი დიდკაცი (ყულარალასი, უფლისწულის აღმზრდელი) იყო შაჰ-აბასის კარზე. ხოლო მისი შმისწული სეფიყული-ხანი (ყორმხაზის ძე) ჯერ ყოლმარის და ალაშქერის ბეგლარბეგი იყო. შემდეგ ჰამადანის, ბოლოს, როგორც ბაღდადის დამპყრობელი (1623 წ.). ერაყის მმართველად იჯდა 1633 წლამდე. სომხეთის მელიქი ათაბეგი შაჰ-აბასის საქართველოს წინააღმდეგ ორივე ლაშქრობის აქტიური მონაწილეა. თუ როგორ დაუფასა მას შაჰმა „ერთგულებით სამსახური“, ეს ისკანდერ მუნშის აქვს აღნიშნული. კახეთის აოხრების შემდეგ, მოგვი-თბრობს ისკანდერ მუნში, შაჰ-აბასი თბილისში მივიდა, სადაც მას დიდის ამბით დახვდა ბაგრატ-ხანი. შაჰი „აქედან... სომხეთისაკენ გაემართა და რამდენიმე დღე მელიქ ათაბეგის, სომხეთის მელიქ მირმანის შვილიშვილის, რომელიც ამ დინასტიის (სეფიანების—ვ. გ.)

ერთსულოვან და ერთგულ ხალხთა წრეში ირიცებოდა, სამეფო ბელოში (სიტყუასიტყვიით: სადგომებში) დაპყო...¹

ყველა ამ სამსახურის „სანუქფოდ“ შაჰ-აბასს სომხითის ქისათვის სოიურღალად უნდა მიეცა ქვეყანა, რომლის ხელშეუვლობა დასტურღამალითაც არის აღიარებული.

შაჰ-აბასის ეს „წყალობა“ სხვა განზრახვისთანავე უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული: ლორესა და დებედას მიტაცების შემდეგ ქვემო ქართლის ერთ ნაწილში ირანული ფეოდალური ინსტიტუტის შემოღება მას, უეჭველია, ქართული მიწისმფლობელობის დასარღვევად სჭირდებოდა. საამისოდ შაჰის ხელისუფლებისათვის ყველაზე მისაღები, სწრაფი და გადამწყვეტი საშუალება—ქართული მიწების მიტაცება—ყველგან და ყველა კერძო შემთხვევაში შეუძლებელი იყო (ამ საშუალებას შაჰ-აბასმა მხოლოდ იმ დროს მიმართა, როცა მრავალწლოვანი წინასწარი სამზადისის შემდეგ „გურჯისტანის საკითხის“ ირანის სასარგებლოდ გადაწყვეტა შესაძლებლად მოეჩვენა...). ცბიერი შაჰი ფრთხილად მოქმედებდა. ყველაზე სასურველი მისთვის თიულის შემოღება უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ეს ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას ირანის წინააღმდეგ დარაზნაედა, სოიურღალად ქვეული ტერიტორია, რომელიც საქართველოს სახელმწიფო ორგანიზაციისაგან მხოლოდ თანდათან გამოთიშვის შესაძლებლობას იძლეოდა, უფრო კომპრომისული ხასიათის მატარებელი იყო. ამ მხრივ სოიურღალს დაახლოებით ისეთივე როლი უნდა შეესრულებინა, როგორსაც მონღოლთა ბატონობის ხანაში „ხასინჯუს“ ინსტიტუტი ასრულებდა. დამახასიათებელია, რომ შაჰს სოიურღალი საქართველოს გარკვეულ ნაწილში შემოაქვს იმ დროს, როცა საკუთრივ ირანში ცენტრალური ხელისუფლება კრძალავს სამხედრო სოიურღალების გაცემას და, ზოგიერთ შემთხვევაში, მხოლოდ მისი განახლება მიიჩნია დასაშვებად. მთავარი მაინც ეს იყო: სოიურღალის ინსტიტუტი უცხო იყო ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობისათვის და ამდენადვე ერთ-ერთი საშუალება ამ მიწისმფლობელობის დასარღვევად.

XVIII ს-ის დამდეგს შედგენილი ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით, ამრიგად, ირკვევა „სოიურღალის“ არსებობა

¹ თარიღ-ი ალემ არა, გვ. 648. واز آنجا ... بجانب سمخوت معطوف گردانیده چند روز در منازل ملك اتایگ نواده ملك میرمن سمخوتی که از زمره یکجهتان صادق العقیده ابن دودمان... بوده

ქართლის სანაპირო ოლქში. მისი გამორიცხვა „ქართლში აწერის“
დებულებიდან საფუძველს გვაძლევს ისიც აღვნიშნოთ, რომ საქმი
გვაქვს საერო ანუ სამხედრო სოიურღალთან. უჩინებულნი
გვიჩვენებენ

ქართული წყაროს ჩვენება, „ქართველობის“ დროს სოიურ-
ღალის არსებობას რომ აღნიშნავს, ერთადერთია და ამდენადვე მი-
სი განზოგადების საკითხი საკვებით გამორიცხულია. ამასთან, ეტყუ-
ბა, იგი ყალიბდება გარკვეულ ისტორიულ ვითარებაში და გეოგრა-
ფიულადაც მისი წარმოშობა მოულოდნელი არ არის იქ, სადაც ეს
ირანული ფეოდალური ინსტიტუტი წარმოიშვა.

ქართული წყაროების ეს ერთადერთი მოწმობა იმის საბუთიც
უნდა იყოს, რომ ორენოვან საბუთებში სოიურღალი მხოლოდ პი-
რობითი ტერმინის მნიშვნელობით არის ნახმარი. ამ სახელს, რა
თქმა უნდა, არავითარი კავშირი არ აქვს ქართულ საეკლესიო მი-
წისმფლობელობასთან, რომლის მიმართ, როგორც ვნახეთ, უპირა-
ტესად სწორედ სოიურღალია გამოყენებული.

ჩვენი მსჯელობის სისწორეს, „თიულთან“ და „სოიურღალთან“
დაკავშირებით, ადასტურებს „ოსმალობის“ და „ყიზილბაშობის“
დროინდელი ვითარების გათვალისწინება.

XVI—XVIII სს. ქართული წყაროები, მათ შორის დასტურ-
ლამალი, „ოსმალობამდე“ და „ყიზილბაშობამდე“ არ გვაწვდიან
არავითარ მოწმობას ქართულ საადგილმამულო ურთიერთობაში
მომხდარ ცვლილებებზე¹. საამისო მოწმობანი, რა თქმა უნდა, არ
გვაქვს იმის გამო, რომ ამგვარ ცვლილებებს არ ჰქონდა ადგილი
ქართულ ფეოდალურ მიწისმფლობელობაში.

ოსმალური და ყიზილბაშური მიწისმფლობელობის ამა თუ იმ
მოვლენის არსებობა პრაქტიკაში მისი არსებობის აღნიშვნის სა-
ჭიროებასაც გამოიწვევდა, უპირველეს ყოვლისა კი ორენოვან სა-
ბუთთა ქართულ ნაწილებში.

აღებული ზანის ქართულ საბუთებში, და ისიც გარკვეული
დროიდან მოყოლებული, მხოლოდ მოცემული პოლიტიკური და
მოკიდებულების შესაფერისი მოვლენების ანარეკლი შეინიშნება.

თუ მაგალითად, სიმონ I-ის საბუთები იწერება „წყალობითა
ლუთისათა“, გამაჰმადიანებულ-გასპარსებულ ბაგრატ-სიმონის სა-
ბუთები იწერება „წყალობითა შაჰაბასისათა“. თუ როსტომ-ხანას

¹ საამისო ჩვენებანი მოიპოვება მხოლოდ სამხრეთ საქართველოს მიმართ, სადაც 1587—1595 წწ. „ოსმალობამ“ იწყო გავრცელება და დაპყრობილი ქვეყა-
ნა ოსმალური წესით აღიწერა.

საბუთებისათვის ჩვეულებრივია ფორმულა „ყენის ფეხთა მტვერი“¹ უფრო ნაგვიანევი ქართული საბუთებით ქართველი მამამადანი მეფეები ყენის მიერ არიან „გახელმწიფებულნი და გაბატონებულნი“. ეს არის და ეს. სამაგიეროდ „ოსმალობის“ და „ყიზილბაშობის“ დროიდან არა ერთი ისეთი ქართულად დაწერილი საბუთი მოგვეპოვება, სადაც მკაფიოდაა ხაზგასმული ის, თუ რითი განსხვავდება ქართული მიწისმფლობელობა ოსმალურ-ყიზილბაშური მიწისმფლობელობისაგან.

1733 წ. ტბელი იავულაშვილი გიორგის მიერ ხელფება გიორგი-სადმი მიცემულ მამულის ნასყიდობის წიგნში ნათქვამია: „ასე რომ დამეჭირა და მოგადექ კარსა და მოგყიდე ჩემი სამკვიდრო მამული. ასე რომ ავიღე ფასი სრული, რითაც ჩემი გული შეგჯერდებოდა. არა დარჩომილა რა ჩემი შენზედა არც ერთის იოტის ფასის. გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმა. ვითა სხვას მონასყიდეს მოხმარდეს, შენც ისრე მოგახმაროს ღმერთმა. ამინ“. და იქვე დართულია მეტად საინტერესო, თავისი შინაარსით, შენიშვნა: „ერთი ესე რომე ქვეყანა ურუმთ ეჭირა და არც ნასყიდს და არც უსყიდს არ იკითხავენ. კულუხზედა აიღებენ, თვარემა ვინ იცის, ეგება მათს ბძანებით ქართველობა იქნას, არც კულუხი გეთხოვბოდეს. ასრე ამა პირობით მომიყიდა ჩემი სამკვიდრო ვენაჯი...“² ამ შენიშვნის აზრი ცხადი უნდა იყოს ისევე, როგორც 1739 წ. ერთ საბუთში ნათქვამისა: „ჩვენ ამ კაცებსა და მამულთან არც თათრობასა და არც ქართველობაში ჩვენ ქელი არა გქკონდეს“³.

1737 წ. დათარიღებულ მამულის ნასყიდობის წიგნში ვკითხულობთ: „დამიჭირდა და მოგყიდეთ ჩვენის მამისაგან ნასყიდი და ნაქონი მამული ვაჟიბედურა. ქართველობას თარხანი, ყოვლის კაცის უცილობელი და მოუდევარი“⁴. ქართველობას თარხანი მამული ჩანს შინაარსის იცვლის ოსმალობის თუ ყიზილბაშობის დროს. დამოწმებულ საბუთში სწორედ ეს გარემოებაა აღნიშნული. საზოგადოდ, XVIII ს-ის მეორე მეოთხედის საბუთებში მკვეთრადაა ხაზგასმული მამულის მდგომარეობა „ქართველობაში“ თუ „ოსმალობა-ყიზილბაშობაში“.

¹ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, II, გვ. 26.
² იქვე, გვ. 34.
³ დოკუმენტები..., I, გვ. 265.

1745 წ. დათარიღებული თეიმურაზ II-ის სამართალ კრცხნივალელებისა და ფაენელიშვილების სარჩელზე ამრიგადაა გარიგებული: „ქართველობაში კრცხნივალელს მურადს შვილებსა იმის მეზობლებს ნიქოზს, რხვითს მამული ეყიდათ. იქილამ ამ თარიღამდი ამათ სქეროდა. ამისი ბარა კრცხნივალის მალუჯათში ეტლიათ. ამ წელიწადს მოსულიყო ფაენელიშვილი: ნიქოზი ჩემი არის, აქმ მამულის ბარას მე ავიღეფო. ძალათ წაერთმიათ. მოვიდენ. სამართალში ილაბარაკეს. ჩვენ მოკითხული ვქენით. კრცხნივალელებმა ქართველი და თათარი მოწამე მოიყვანეს, ეს მამული რა გვიყიდა, არც ქართველობაში, არც ურუმობაში, არც ყიზილბაშობაში თქვენ ბარა არ გამოგირთმევიათ. უსამართლობით წელს გამოართვითო. ფაენელიშვილებსაც მოწმეები ესთხოვეთ. იმათ ვერ იშოვეს. სამართლით ის მამული დარჩათ კრცხნივალელთ. ფაენელიშვილებს ხელი არ აქვთ, თუ რამ გამოურთმევიათ, ისევ უნდა კრცხნივალელებს მისცენ“¹.

აღებული ზანის საბუთებში, სავსებით გასაგებ გარემოებათა გამო, სამამულო ურთიერთობასთან დაკავშირებით ხშირად გვხვდებოდა: ქართველობა (შესადარებლად). ოსმალობა, ურუმობა, ყიზილბაშობა, თათრობა (ოსმალობა-ყიზილბაშობის აღსანიშნავად). „მამულების ამოძრავება“ ოსმალობასა და ყიზილბაშობაში დახასიათებულია აკად. ნ. ბერძენიშვილის გამოკვლევაში: „XVIII ს-ის საქართველოს ისტორიიდან“².

„ქართველობის“ (ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის) აღდგენას სამამულო უფლებების და მამულის გამოსაღებების „ისევ ძველს რიგზე და დასტურზე დაყენება“ მოჰყვა.

1750 წ. თეიმურაზ II-ის მიერ როჭიკას-შვილებისადმი სოფლის დაბრუნების წიგნში ეს საგანგებოდ არის აღნიშნული: „ჩვენ, პატრონმან მეფეთ-მეფემ თეიმურაზ როჭიკას-შვილების მამული სკრა ამას წინათ მერალიბეგს ქალანთარს უბოძეთ, ამიტომ რომ ქვეყანას ბევრი სახელმწიფო სათხოვარი ედვა და როჭიკას-შვილებმა თავეთის სოფლის სკრის მალუჯათი და სათხოვარი ამოეკვეთა და ისევ ძველს რიგსა და დასტურზე და[ა]ყენეს. მერალიბეგს რა ჩვენ წიგნი უბოძეთ, მას აქათ. ამ როჭიკას-შვილის მამულის მალუჯათი არა მიეცა რა და

¹ დოკუმენტები..., 1, გვ. 326.

² მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, ნაკვ. I, გვ. 173—211.

როქიას-შვილებს ოთარს და ამის ძმისწულს დავითს და სხვათა სერა, თავეთი მამული, ისევ ამათ უბოძეთ და დავანებეთ. მეტალი ბეგს ქალანთარს ამ როქიას-შვილების მამულთან ხელი არქმენსულნი იმისი წიგნი ამ წიგნით გავციულებთ, მტკიცე ესე ოდენ არსმბეწიქოთქა

მაგრამ, ერეკლე II-ის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „მშვიდობა მტრისაგან დიდი მოკლედ გასწევს ხოლმე“ (ერეკლე II წერილი ანტონ I-თან, 1756 წ.). „ყიზილბაშობა“ უკვე „ამოკვეთილი“ იყო, მაგრამ მისი აღდგენის შიში ჯერ ისევ ჰქონდათ. ამიტომაც, რომ 1749 წ. ნათლისმცემლის მონასტრისათვის სიგლის მიმცემი საჭიროდ თელის აღნიშნოს: „ვინ იცის ღ-თ ნ უ ქ ნ ა ს რ ო მ კ ი დ ა მ მ ა ლ ი ა თ ო ბ ა შ ე ი ქ ნ ა ს რ ა ც შ ე გ ე დ ო ს თ კ ი დ ა მ ნ ა კ ლ ბ ა თ თქვენც მოგვიდგეთ“². ამგვარი პირობა, მამულით სარგებლობასთან დაკავშირებით, აუცილებელი იყო, როცა ან „ოსმალობა“ იყო ანდა „ყიზილბაშობა“.

XVIII ს-ის მეორე მეოთხედამდე აღნიშნული გარემოებანი ქართულად დაწერილ საბუთებში არა გვხვდება. პირიქით, ზემორე დამოწმებულ საბუთებში ოსმალობის და ყიზილბაშობის წინარე ხანა „ქართველობის“ ხანადაა გამოცხადებული და მამულების მდგომარეობაც იქ ქრონოლოგიური თანამიმდევრობითაა წარმოდგენილი: ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ბ ა შ ი, ო ს მ ა ლ ო ბ ა შ ი, ყ ი ზ ი ლ ბ ა შ ო ბ ა შ ი და ბოლოს, ისევ ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ბ ა შ ი.

„წინარე ხანა“ („ქართველობა“) ირანის პოლიტიკური ბატონობის პერიოდზე მოდის, როცა მრავლად იწერებოდა ორენოვანი საბუთები. ამ ორენოვანი საბუთების სპარსულ ტექსტებში, როგორც ვნახეთ, მოხსენიებულია თიულიც, სოიურღალიც და მალუჯათიკ. მათი არსებობის კვალი კი ქართულ ტექსტებში არსად არ ჩანს. მაგრამ ოსმალობის ან ყიზილბაშობის დროს, მიუხედავად იმისა, რომ ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობა ამ დროსაც ძირითადად უცვლელი რჩება, შექმნილი ვითარება, როცა ქართველი ფეოდალები მოვალენი არიან თავიანთი მამულების მფლობელობის უფლება ხელახლად მიიღონ ხონთქრისაგან (ოსმალობის დროს) ან შაჰისაგან (ყიზილბაშობის დროს), დაუყოვნებლივ პოულობს თავის გამოხატულებას ქართულ საბუთებში. ცხადია, იმის გამო, რომ ქართველი ფეოდალი საჭიროდ თელის დაიკვას თავისი სამამულო უფლებები ოსმალობის ან ყიზილბაშობის პირობებში.

¹ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ფრთიერობის ისტორიიდან, I, გვ. 346.

² ისტ. საბ., V, გვ. 71.

როცა არც ოსმალობაა და არც ყიზილბაშობა, მაშინ ქართული „რიგზე და დასტურზე დაყენებული“ სამამულო მფლობელობა მხოლოდ ქართული საადგილმამულო ურთიერთობის ნორმებსა და წესებს ეფუძნება. ამდენადვე ამ საბუთების ერთი ნაწილისათვის დასტურს აქვს თულ სპარსულ ტექსტებში აღნიშნული ირანული ნორმები მხოლოდ იურიდიული ფიქციაა, რასაც არ შეეძლო არსებითი გავლენა მოეხდინა ქართული ფეოდალური საზოგადოების საადგილმამულო ურთიერთობაზე. ერთიმეორის გამომრიცხველი ირანულ-ყიზილბაშური „თიული“ და ქართული „მამული“ საერთო იურიდიულ ნორმებში ვერ მოთავსდებოდა. ეს გარემოება თავისებურად არის კიდევაც ასახული ორენოვანი საბუთების სპარსულ ტექსტებში. საამისო მაგალითები ზემოთ უკვე იყო მოტანილი: ორენოვანი ქართული საბუთების სპარსული ტექსტების შინაარსის ისტორიულ-კრიტიკული ანალიზით მხოლოდ ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის და საბატონუო ურთიერთობის თავისებურებანი მტკიცდება.

ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის თავისებურებანი, ყოველგვარი შენიშვნის გარეშე (ე. ი. „ქართველობის“ აღუნიშნავად), თავისთავად მოცემულია ორენოვანი საბუთების პერიოდის, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ქართულ სიგელებში—XVI საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედიდან დაწყებული XVIII ს-ის მეორე მეოთხედამდე.

XVIII ს-ის მეორე მეოთხედამდე ქართული საბუთები არ აღნიშნავენ აღმოსავლური მიწისმფლობელობის რაიმე გამოვლინებას ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში. ამის აღნიშვნის საჭიროება ჩნდება მხოლოდ „ოსმალობის“ და „ყიზილბაშობის“ დროს, როცა ქართველობას უპირისპირდება ქართული ფეოდალური ურთიერთობისათვის უცხო „ოსმალობა“ და „ყიზილბაშობა“.

XVI—XVII სს. ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში ყიზილბაშური მიწისმფლობელობის არაერთგვაროვანი გამოვლინება არ ჩანს, რადგან არ არსებობს შაჰის წყალობის ობიექტი საკუთრივ საქართველოში (ამდენადვე XVII ს-ის შაჰების ქართველი ფეოდალებისათვის მიცემული სპარსული ფირმანების შინაარსი ისეთივე იურიდიული ფიქციაა, როგორც ორენოვანი საბუთების სპარსული ტექსტების შინაარსი). მაგრამ XVIII ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში, როცა საკუთრების სუბიექტად გვევლინება ჯერ ზონთქარი, ხოლო შემდეგ შაჰი,

ქართული დოკუმენტები საჭიროდ თვლიან უჩვენონ „ქართველობისაგან“ განსხვავებული „ოსმალობის“ ან „ყიზილბაშობის“ თვისებებზე. ამის აღნიშვნა გაპირობებულია იმით, რომ „ოსმალური“ და „ყიზილბაშობა“ ქართული ფეოდალური ურთიერთობის უჩვეულო გარემოებათა შემცველი იყო. „ოსმალობა არ სცნობდა თარხანს, აზატს, რომლებიც ქართული ფეოდალური წყობილების მიხედვით სავსებით ან ნაწილობრივ თავისუფალი იყვნენ სხვადასხვა გადასახადისაგან, არ არჩევდა ნასყიდს უსყიდისაგან, ყველა და ყველაფერი დაბეგრული იყო მძიმე გადასახადებით“. ქართლში, „ოსმალებმა დახარკეს საეკლესიო ქონება, მისი ყმა-მამულნი“¹. ასეთ ვითარებაში „ქართლის ფეოდალები მოვალენი იყვნენ თავიანთი ყმა-მამულის მფლობელობის უფლება ახლად მიეღოთ ოსმალთა ხელისუფლებისაგან“². ქართული საბუთები სწორედ ამ დროს აღნიშნავენ „მირს“ (ოსმალურ გადასახადს) და „მალუჯათს“ (ყიზილბაშურ გადასახადს). ვინც „მირს“ ან „მალუჯათს“ არ იხდის (უკეთ, არ შეუძლია გადაიხადოს), ის მამულს ჰკარგავს, რადგან „მირით“ და „მალუჯათით“, წესისამებრ, „დაწერილი ჰქვეყანაა“ დახარკული.

XVI—XVII სს. ორენოვანი საბუთების სპარსული ტექსტების მალუჯათი რეალურ შინაარსსაა მოკლებული, რადგან იმ დროს, პაპუნა ორბელიანის სიტყვებით რომ ეთქვათ, „ქვეყანა დაწერილი არ იყო“.

1735 წლიდან („ყიზილბაშობიდან“) კი „მალუჯათის“ დასახელება ქართულ საბუთებში ჩვეულებრივია. ჩვენ მოგვეპოვება იმდროინდელი მალუჯათის საგადასახადო ნუსხებიც³. ცოტა უფრო ადრე (1724 წლიდან—„ოსმალობიდან“) ასევე გავრცელებულია ოსმალური გადასახადები.

ასე მაგ., ქაიხოსრო ორბელიანის 1733 წ. პირობის წიგნში ვკითხულობთ: „ქ. ესე წიგნი მოგეც მე, ქაიხოსრომ თქვენ, ჩვენს ბიძაშვილს ელისბარს და ვახტანგს, ასე რომე ქარტაკს თქვენი მეზრე ტუსიაშვილი რომ არის, ხარაჯას გარდა, არც ვსთხოო სალიანი, არც ბარა, არც სპენჯი, ერთის ხარაჯას მეტი იმას არა გამოსადები არ ეთხოებო“.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 179.

² იქვე, გვ. 180.

³ იქვე.

⁴ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. III, თბ., 1955, გვ. 42—59.

დეს. თქვენ იმსახურეთ¹. აქ, როგორც ვხედავთ, დღის-
ხელეულობა ოსმალური გადასახადები ხარაჯა, სალიანი, ბელოე,
ისფენჯი. ამასთან მოიპოვება საგადასახადო ნუსხებიც. ჩვენს
ჩანს, თუ ვის მამულს რა ოდენობით უნდა გამოეღო „მარაგა“
ამრიგად, ჩვენთვის ზუსტადაა ცნობილი როდის და რატომაა
რეალური ყიზილბაშური ან ოსმალური გადასახადები ქართულ ფე-
ოდალურ სინამდვილეში.

ისნის კითხვა: მაშ რით იყო გამოწვეული ორენოვანი (ქართულ-
სპარსული) საბუთების საქიროება და არსებობა?

ჩვენი აზრით, ამ საინტერესო მოვლენის გასა-
ღებში ირან-საქართველოს ურთიერთობის პო-
ლიტიკური ფორმის თავისებურებაში უნდა
ვეძიოთ.

ეკვი არაა, რომ ორენოვანი საბუთის სპარსული ტექსტის შემ-
დგენელი შაჰის მოხელეა. ამის გარდა, საბუთზე დასმულია სპარსუ-
ლი საკანცელარიო და სარეგისტრაციო ბეჭდები. ზოგან პირდაპირაა
მითითებული, რომ დაწერილს ერწმუნონ, როცა „მალალი ბე-
ჭდით შეიმკობა“, ე. ი. შაჰის ბეჭდით დამტკიცდება.

იჩვენება: მამულის წყალობის, ნასყიდობის, თუ სითარხნის ყო-
ველგვარი აქტი მალალი დივანის მუსტოფებს დაეთარში უნდა გაე-
ტარებინათ. ერთი შეხედვით, შეიძლება ყველაფერი ეს სპარსული
დიპლომატიკის წესების ჩვეულებრივ გამოვრებად წარმოგვედგინა
და მათთვის ტრაფარეტების მნიშვნელობა მიგვენიკებინა, მაგრამ
ნამდვილად რომ ეს ასე არაა და ყველაფერი ეს გარკვეულ აზრს არ
არის მოკლებული, კარგად ჩანს XVII ს-ის მეორე ნახევარში ქარ-
თულად დაწერილი „მუსტოფის სარგოს“ წიგნიდან.

ამ დოკუმენტიდან ვგებულობთ, რომ მამულის სითარხნის სა-
თასილდაროს ან იჯარაღარის წიგნები მუსტოფის დაეთარში იყო რე-
გისტრირებული და მისივე ბეჭდით დამტკიცებული. საინტერესოა,
რომ მუსტოფის დაეთარის „სავთის“ და ბეჭდის გარეშე მეფის მურ-
ღარს არ შეეძლო ამ წიგნების დაბეჭდვის ნება დაერთო².

მაშასადამე, მამულის თუ სითარხნის აქტი ჯერ მუსტოფის დაე-
თარში უნდა გატარებულიყო და მისი ბეჭდით დამტკიცებულიყო.
შემდეგ კი მეფის სამდივანმწიგნობროს, საიდანაც საბუთი იყო გა-

¹ საქ. სიმე., II, გვ. 369.

² მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, III, გვ. 37—42.

³ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, სპარსული ტექსტი, გვ. 347,
ქართული თარგმანი, გვ. 347—349.

მოსული, დასაბეჭდად გადასცემოდა. თუ დავთარში მუსტოფის „საეთი“ არ იყო ან მისი ბეჭედი არ იქნა, მეფის მურდარი მამულის წყალობის თუ სხვა წიგნების დაბეჭდვის ნებას ვერ დართავდა ჩანს, მხოლოდ ამის შემდეგ მონაწილეობდა სახლთუხუცესის თველი მეფის უპირველესი მოხელე, მამულის და სითარხნის წიგნების დაბეჭდვაში. ასე რომ, საბოლოოდ, მამულის წყალობის თუ სითარხნის წიგნი მეფის სამდივანში წიგნობროში იბეჭდებოდა და მტკიცდებოდა. ამ შემთხვევაში ქართული მეფის უფლება არაფრით არ ჩანს შეზღუდული და ფაქტიურად სამამულო უფლებები ქართული ფეოდალური ურთიერთობისათვის შესაფერისი შინაარსით ხორციელდება.

ის გარემოება, რომ სპარსული ტექსტი ზოგჯერ მამულის ნასყიდობის წიგნებსაც ახლავთ, გვაფიქრებინებს, რომ მათი „საეთი“ და ბეჭედიც მუსტოფის საკითხავი იყო.

ამრიგად, ქართულ ფეოდალთა სამამულო ურთიერთობაში მომხდარი აქტი მუსტოფის დავთარში ტარდება, რასაც თავის მხრივ ქართული მეფე ადასტურებს, ოღონდ იმ არსებითი მნიშვნელობის კორექტივით, რომ ამ აქტის საბოლოო დამტკიცების უფლებას შეუზღუდავად ინარჩუნებს.

ქართულ ფეოდალურ მიწისმფლობელობასთან შაჰის „ფორმალური“ დამოკიდებულებისათვის სავსებით შესაფერისი ფორმა უნდა ყოფილიყო ქართულად დაწერილი საბუთისათვის დართული სპარსული ტექსტი. თუ ეს ასეა, მაშინ საქმის ვითარება ასეთნაირად წარმოგვიდგება: შაჰს სურს ხელი დასდოს ქართულ მიწისმფლობელობას, მაგრამ ეს განზრახვა რომ რეალური შინაარსით შეივსოს, საჭიროა სულ სხვა რამ, ვიდრე ქართული საბუთის სპარსული ტექსტი მისი უსაგნო შინაარსით. საამისოდ საჭიროა ქვეყნის აწერა, რამდენადაც ქვეყნის აწერა უშუალოდ ეხებოდა მიწისმფლობელობის წესს და სამამულო ურთიერთობას.

ორენოვანი საბუთის გაჩენა სწორედ ამ მიმართულებით გადადგმული ნაბიჯი უნდა ყოფილიყო და ამდენადვე, როგორც ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის დასარღვევად მოწოდებული ერთ-ერთი საშუალება, უშუალოდ დაკავშირებული ქართული მიწებისათვის წარმოებულ იმ ბრძოლასთან, რასაც სეფიანი შაჰები XVI ს-ის დამდეგად აწარმოებენ.

ორენოვანი საბუთების გაჩენას XVI ს-ის 80-იან წლებში, ვტიქრობთ; წინ სწორედ ქვეყნის აწერა უსწრებდა. ეს, რა თქმა უნდა,

„ყიზილბაშობის“ დამყარებას ნიშნავდა. ამას შიდა ქართლის (ქუჩა-წერელი ქვეყნის¹) ფეოდალები კიდევ უფრო მეტად უნდა დაეთანხმებინათ და დაუთ-ხანის წინააღმდეგ, ხოლო ის ფეოდალები, ვინც ვერცხლდა და ქვემო ქართლში მამულებს ფლობდნენ, არანაკლებ მტკიცედ უნდა დაპირისპირებოდნენ შაჰის ამ მოხელეს „სომხით-სამბარათიანოში“. ანტიირანული განწყობილების გაძლიერება ირან-ოსმალეთის ახალი ომის პირობებში, თავის მხრივ, შაჰის ხელისუფლებას ქართლის მიმართ პოლიტიკის შეცვლას უყარნახებდა. შაჰი ასეც მოიქცა. სიმონ I-ის ქართლში დაბრუნებით ირანი ორ მიზანს ისახავდა: „ერთგული“ მოკავშირის გაჩენას ქართლში ოსმალეთის წინააღმდეგ და ნდობის მოპოვებას ქართველ ფეოდალებს შორის. ნდობის მოსაპოვებლად კი საჭირო იყო ყიზილბაშობის შემოღების განზრახვაზე დროებით ხელის აღება. ქართველების „მოკავშირეობა“ მხოლოდ ასეთ პირობებში ჩანდა შესაძლებელი. მაგრამ „მიღწეულს“ მიღიანად დათმობას შაჰი მაინც არ აპირებდა. შექმნილ ვითარებაში ერთადერთი გამოსავალი კომპრომისი იყო და შაჰიც, ჩანს, კომპრომისის გზას დაადგა.

ორმხრივი დათმობა იმას ნიშნავდა, რომ შაჰი ხელს იღებდა ქვეყნის გაყიზილბაშების განზრახვაზე: სიმონ მეფეს „ძმობით“ უწერდა რაყამს და ამით მას დაუთ-ხანისაგან ასზეავებდა. სიმონ I კი, თავის მხრივ, ცნობდა შაჰის უზენაესობას და, როგორც „ყმა“ (და არა მოხელე), მისთვის მისართმეველის („საურის“) გამზადებას კისრულობდა. საპატრონუმო ურთიერთობის ეს ფორმა თავისთავად გამორიცხავდა თბილისის და ქვემო ქართლის მიწებს ირანის დივანის დაეთრიდან. კომპრომისული პოლიტიკა სამამულო ურთიერთობის სფეროს იმ თვალსაზრისით უნდა შეხებოდა, რომ მან მხოლოდ სიმბოლური გამოხატულება ჰპოვა ორენოვანი საბუთის სპარსულ ტექსტში.

კომპრომისული პოლიტიკა ირან-ქართლის ურთიერთობის უშუალო ნაყოფი იყო. ქართლისათვის მიუღებელი დაუთ-ხანის დროინდელი მდგომარეობა კომპრომისული პოლიტიკით შეიცვალა (ამ მხრივ სიმონ მეფეს ზოგიერთი მკვლევარი როსტომ-ხანის წინამორბედად თვლის)¹. სწორედ ამ დროს ჩნდება პირველად ორენოვანი

¹ განსხვავება სიმონ მეფესა და როსტომ-ხანს შორის უცვლელად შეინიშნება. როსტომ-ხანის მოხელეობას ირანმა საჭირო საფუძველი იმით მოუტანა, რომ მას სოფლები საკუთრივ ირანის ტერიტორიაზე მისცა. მაგრამ ორსავე შემთხვევაში კომპრომისი ნიშნავდა იმას, რომ ორენოვანი საბუთების არსებობის პირობებში ქართული სოციალურ-ეკონომიური წყობა ძირითადად უცვლელი რჩებოდა.

საბუთი. ამასთან ქართველი მეფის გამაჰმადიანებით ირანი მნიშვნელოვან წარმატებას აღწევდა. ამდენადვე მაჰმადიანობა ქრისტიანობა ქართულ ფეოდალურ სინამდდეში მხოლოდ სარწმუნოებრივი დაპირისპირება კი არ იყო, არამედ ქართული მიწებისათვის ბრძოლის პირდაპირი გამოხატულებაც. ამიტომ, ვასაგებია, ქრისტიანი ქართველის სინონიმად იქცა. ქართველობას (ქართულ სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემას) ქართველები ქრისტიანობის აღმით იცავდნენ და მაჰმადიანობას (თათრობას) ებრძოდნენ¹. ასე ესმოდა ეს ხელახლად გაქრისტიანებულ სიმონ მეფესაც.

მაგრამ ორენოვანი საბუთის სპარსული ტექსტი მეტად თავისებურად უნდა ხაზავდეს ქართლის მეფის „ყმობას“ და არავითარ შემთხვევაში არ უნდა აძლიერებდეს მას. „ყმა“, ცნობილია, „მოხელე“ არაა. „ყმა“, ირანული წესისამებრ, „მოხელედ“ გადაიქცეოდა იმ შემთხვევაში, თუ შაჰი ხელს დასდებდა ქართლის მეფის ქვეყანას და ქართული ფეოდალების მამულებს. ორენოვანი საბუთების სპარსული ტექსტების შინაარსის ქართული ტექსტების შინაარსთან შედარება, მათი კრიტიკული ანალიზი, როგორც ვნახეთ, არ გვაძლევს იმის თქმის საფუძველს, რომ შაჰს ქართველ ფეოდალთა მამულებზე ხელი მიუწვდებდა. სპარსული ტექსტი გამოხატავს მხოლოდ შაჰის ხელისუფლების ცდას—ხელი დასდოს ქართულ მიწისმფლობელობას, რასაც იგი ერთგვარად აღწევს იმით, რომ წესად შემოიღოს ქართული საბუთებისათვის სპარსული ტექსტების დართვა. თავისთავად ქართული მიწისმფლობელობის წინააღმდეგ მიმართული ეს ღონისძიება რეალურ მნიშვნელობას უნდა ყოფილიყო მოკლებული მანამდე, სანამ შაჰის მოხელეები ქვეყანას აღწერდნენ. ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის გაუქმების შედეგად ორენოვანი საბუთის საჭიროებაც მოისპობოდა. ამ შემთხვევაში ორენოვანი საბუთი საჭირო აღარ იქნებოდა ისევე, როგორც ის საჭირო არ იყო სომხეთში, აზერბაიჯანში...

ორენოვანი საბუთები, ამრიგად დაკავშირებულია საპატრონო-ურთიერთობის განსაკუთრებულ ფორმასთან. ამ ურთიერთობის ფორმალური საფუძველია შაჰის, როგორც „პატრონის“, „უფლება“

¹ აღმ. ამირკავკასიის მნიშვნელოვან ნაწილში აღმოსავლური მიწისმფლობელობა (არაბთა ბატონობის დროიდან მოყოლებული) მაჰმადიანობით ვრცელდება, რის გამოც ქრისტიანობა ადრევე იქცა ადგილობრივი (ქრისტიანი მიწისმოკმედი ხალხების) მიწისმფლობელობის დაცვის იდეოლოგიურ იარაღად.

ქართველი მეფის („ყმის“) ქვეყნის მიმართ. ეს სიმბოლო „უფლება“ თავის გამოხატულებას პოულობს ორენოვანი საბუთის სახელსუფლებით. სულ ტექსტში ახლა თითქოს, გასაგები უნდა იყოს იწერება ორენოვანი საბუთი და რატომ ტარდება მამულის წყალობის, ნასყიდობის და სითარხნის წიგნები მუსტოფის დაეთარში (და არა დივანის დაეთარში, რომლის მოხელეები მუშეიხები არიან). ის მნიშვნელოვანი გარემოება, რომ ორენოვანი საბუთი, როგორც წესა, თავს იჩენს მხოლოდ ქართველი ფეოდალების სამამულო ურთიერთობაში და ირანის სახელმწიფო სამდივანმწიგნობროსათვის საქართველო ამ მხრივ ერთადერთი გამოჩაქისია. უპველად ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის თავისებურების მთავარი საბუთია.

ქართველი ფეოდალებისათვის მიუღებელი უნდა ყოფილიყო თვით შაჰის სიმბოლო „უფლება“ მათს მამულებზე. ალბათ ამით აიხსნება, რომ სპარსული ტექსტები XVI—XVII სს. ქართული საბუთების შედარებით უმნიშვნელო ნაწილს ახლავს. ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ მათი უმრავლესობა მოდის ქვემო ქართლზე, რომლის მიმართ ირანის გავლენა მუდამ ძლიერი იყო; როსტომ-ხანამდე მხოლოდ აქ ისხდნენ გამაჰმადიანებული ქართველი ძეგვები (წყაროებში „სომხით-საბარათიანოს მეფედ“ წოდებულნი). ცნობილია: ყიზილბაშთა შემოსევების დროს პირველად ეს მხარე ირბეოდა და აქაური ფეოდალები სულ იმის ცდაში იყვნენ, რათა მათი მამულები „ყიზილბაშთაგან არ დაიბეულიყო და არ აოხრებულიყო“.

სიმბოლო „უფლება“ ქართულ მიწა-წყალზე არც შაჰის ხელისუფლებას აკმაყოფილებდა. ამიტომ XVI ს-ის სეფიანი შაჰების „ნამოღაწარის“ განვითარებას XVII ს-ის დამდეგს შაჰ-აბას I ენერგიულად შეუდგა. შაჰ-აბასის საამისო ღონისძიებანი იმის მკაფაო მაგალითებს წარმოადგენენ, რომ ორენოვანი საბუთების ნამდვილი მნიშვნელობა ირანშიაც კარგად ესმოდათ. შაჰ-აბასმაც სწორედ იმით დაიწყო, რაც ქართველი მეფეების შაჰთან დამოკიდებულებას უფრო რეალურ საფუძველს შეუქმნიდა, ვიდრე ეს ორენოვანი საბუთის სპარსულ ტექსტში იყო ნაგულისხმევი. ცბიერმა შაჰმა თავდაპირველად ამ დამოკიდებულებას უფრო რეალური საფუძველი მოუქმენა, სანამ იგი დღის წესრიგში ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის გაუქმებას დააყენებდა.

XVII ს-ის დამდეგს ქართველი მეფეებისათვის ირანში სოფლების მიცემით შაჰმა მათი მოხელეებად გადაქცევა მოიწადინა. ირანული წესისამებრ მხოლოდ ამით შეიძლებოდა მოხელის შაჰის ხელი-

სუფლებზე დამოკიდებულებას რეალური საფუძველი ჰქონოდა. ამავე დროს შაჰ-აბასი უფრო ეფექტურ საშუალებებსაც მიმართდა: ელისუს და ლორე-დებედას მიტაცება, მათი სახანოებად გარდაქცევა, იმ დიდი ამოცანის განხორციელების დასაწყისი იყო, რასაც „გურჯისტანის საკითხის“ ირანის სასარგებლოდ გადაწყვეტა გულისხმობდა.

უკვე XVII ს-ის დამდეგს სომხით-საბარათიანოს ტერიტორიის ერთ ნაწილში სახანოები წარმოიქმნა, აქვე შემოაქვეს შაჰს სოიურ-ლალი, აქ ასახლებს უპირატესად ელის ხალხს. ყველა ამას ორენოვანი საბუთის გაუქმება თავისთავად უნდა გამოეყვია.

დამახასიათებელია, რომ XVII საუკუნიდან მოდწეული პირველი ორენოვანი საბუთი დათარიღებულია 1626 წლით, როდესაც შაჰ-აბასი იძულებული იყო „კომპრომისის“ გზას დასდგომოდა საქართველოსთან ურთიერთობაში.

XVI საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში შემოღებული ორენოვანი საბუთი, შეიძლება დაეასკვნათ, უკავშირდება ყიზილბაშების მიერ ქართული მიწებისათვის წარმოებულ ბრძოლას. მაგრამ იმთავითვე ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის გასაუქმებლად გამოყენებული ეს ღონისძიება ირანისათვის სასურველი მიმართულებით ვერ განვითარდა. შაჰმა ხელი ვერ დასდო ქართულ „მაშულებს“, ვერ აქცია ისინი „თიულებად“ და, ამდენადვე, მისი „უფლება“ ქართულ მიწა-წყალზე სიმბოლურად გამოხატული აღმოჩნდა მხოლოდ ორენოვანი საბუთის სპარსულ ტექსტში.

საბატრონეშო ურთიერთობის საფუძველზე აღმოცენებული ეს „უფლება“ არ ქმნიდა ახალ ეტაპს ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის განვითარების ისტორიაში არც XVI ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში და არც ორენოვანი საბუთების არსებობის მომდევნო პერიოდში.

სპარსული დიპლომატიკისათვის (და, ალბათ, საზოგადოდ სხვა ქვეყნების დიპლომატიკისათვის) ეს უჩვეულო წესი (ორენოვანი საბუთი) მხოლოდ ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის თავისთავადობას და თავისებურებას ადასტურებდა.

3. „ელის დებულება“

თურქულ-თურქმანული ტომების ჩამოსხდომა საქართველოს ტერიტორიაზე XI ს-ში იწყება.

XI საუკუნიდან მოკიდებული საქართველოშიც ისევე მწვავედ დგება „ელის საკითხი“, როგორც ამიერკავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურულ (სამიწათმოქმედო) ქვეყნებში.

საქართველოს ტერიტორიაზე არა ერთხელ შემოიჭრილან აქ ჩამოსხდომის მიზნით: თურქ-სელჩუკები (XI—XII სს.), მონღოლები თურქები (XIII—XIV სს.), ჩოზანიანები, ჯალაირებმა, ყიზილბაშებმა ის თურქები, თურქმანები (XIV—XV სს.), ოსმალები, ყიზილბაშები (XV—XVI სს.).

XVI ს-ის დამლევით და XVII ს-ის პირველი ნახევარი წარმოადგენს მნიშვნელოვან ტეხილს მომთაბარული ტომების საქართველოში ომით გადმოსახლების მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში: სამხრეთ საქართველოში მტკიცედ ჩამოსხდნენ ოსმალო მომთაბარეები (იურიუქები), აღმ. კახეთსა და ქვემო ქართლში ყიზილბაშური ტომები.

შაჰ-აბასმა დიდი რაოდენობით შემოიყვანა მომთაბარული ტომები საქართველოში (და, აგრეთვე, აღმ. ამიერკავკასიაში) ცენტრალური და სამხრეთ ირანიდან, სამაგიეროდ დიდი რაოდენობით გაიყვანა ირანის დასახლებულ რაიონებში ამიერკავკასიის კულტურული მეურნეები, ვაჭრები და ხელოსნები.

XVII ს-ის პირველ მეოთხედში კახეთში და, განსაკუთრებით, ქვემო ქართლში გაჩნდა მომთაბარეთა კომპაქტური მასა.

დასტურლამალში მოთავსებულ „ელის დებულებაში“ ჩამოთვლილია (ქართლის და კახეთის) ყიზილბაშური ტომების განტოტებანი, რომლებიც ამ ტომების დაშლისა და დანაწევრების შედეგად წარმოიქმნენ: ჯ ა ვ ა ნ შ ი რ ი. ქ ე შ ა ლ უ. ნ ა ჯ ბ ა დ ი ლ უ. ა რ უ ხ ლ უ. დ ე მ უ რ ჩ ი. პ ა ს ა ნ ლ უ. ა კ მ ა დ ლ უ. ხ ი ა ლ უ. ს ა რ ა ჯ ლ უ და სხვ.

ელის სოციალური ორგანიზაცია საქართველოში არ ყოფილა სპეციალური შესწავლის საგანი. ამ საკითხის შესწავლას კი ზოგადი მნიშვნელობა ენიჭება. აღმოსავლეთის მკვლევარებისათვის უეჭველად საყურადღებო უნდა იყოს ის, რომ „ელი“ საქართველოში განვითარებული ფეოდალიზმის გარემოცვაში იმყოფებოდა.

ბევრი კუთხით სწვდება ელის ამგვარად შესწავლა, კერძოდ, „ნახევრადპატრიარქალურ-ნახევრადფეოდალური“ წყობის არსის საკითხს¹.

¹ ელის შესახებ სომხეთსა და აზერბაიჯანში იხ. И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., გვ. 310—320; Н. Богданова, К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в., «Исторический архив», II, 1939, გვ. 221—238.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი სწავლობდა ელს დემოგრაფიული და ტრადიციული-ეკონომიური თვალსაზრისით. მას აინტერესებდა ელს კერძოდ ხალხის აღწერის და ქართული სასოფლო-სამეურნეო რაღებების მომთაბარულ ტომებში გაერცელების საკითხებთან შირებით¹.

ქვემო ქართლის სტატისტიკური მასალების შესწავლისას ელის ტერიტორიული განსახლებისა და რაოდენობის თაობაზე ვრცლად საუბრობს იას. ლორთქიფანიძე². საამისოდ მას გარდა ხალხის აღწერის დაფორებისა გამოყენებული აქვს ვახუშტი ბაგრატიონის გეოგრაფიიდან დამოწმებული ცნობებიც.

იას. ლორთქიფანიძემ დასტურლამალში ნაჩვენები ელის 76 თაბუნიდან აღადგინა 28 თაბუნის მდებარეობა: „სახელდობ ამ 28 თაბუნიდან მოქცეული იყვნენ: ალგეთში 3, ქციის ხეობაში 6, მტკერის გაღმა მხარეს 13, სომხითში 5 და დაბნისის ხეობაში 1 თაბუნი. საფიქრებელია, რომ დანარჩენი თაბუნებიც მოქცეული იყო შემოხსენებულ მხარეებში (შესაძლებელია დაბნისის გარდა) და ბანბაკისა და ბერდუჯის მხარეში... დასტურლამალში მათი შეუტანლობა აიხსნება იმით, რომ ბანბაკი და ბერდუჯი ცალკე სახანოს შეადგენდნენ და იმათი აღწერა არც საზოგადოდ ქართლის სამეფოს აღწერაში და არც ქართლის ელის აღწერაში არ შედიოდა“³.

იას. ლორთქიფანიძის დაკვირვებით, ელის „დასახლებიდან (XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში) მე-XVIII საუკუნის დასაწყისამდე, ე. ი. დაახლოებით 70—100 წლის განმავლობაში „მ ხალხს გადაულახავს პირველად მიჩენილი საზღვრები და დაუბერია ახალი ადგილები. დასაყლეით იხინი გადასულან სომხითში და მისულან შულავერამდე, ერთ მათგანს (ნასიბლუ) დმანისის ხეობამდისაც მიულწევი. მგერამ განსაკუთრებით იხინი გაწეულან ქციის ხეობაში, და ალგეთში და აღმოსავლეთისაკენ. უკანასკნელ შემთხვევაში გასულან მტკერის გაღმაც, ე .ი., მოკიდებიან ლილოების სამხრეთის და ყარაიის მიწა-წყალს, სადაც უფრო კარგი სამოვარი ადგილები იყო და სადაც რუებიც იყო გაყვანილი“.

იას. ლორთქიფანიძემ ყურადღება მიაკცია აგრეთვე ელის სოცი-ალურ შემადგენლობას, მეურნეობის დარგებს, მოხელეობა-საქმი-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I და II.

² იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, I—II, 1935, გვ. 15, 244—249 და III—IV, 1938, გვ. 135—157.

³ იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, ნაწ. I და II, გვ. 248.

ნობას, ბევარა-გადასახადებს, მაგრამ მას შეუმჩნეველი დარჩა ელის სოციალური ორგანიზაციის დამაბასიათებელი თავისებურებანი. ელის სოციალური აღნაგობის აღდგენა ხერხდება „ეღვიპის დღის ბულებით“, რომელიც ჩვენ, როგორც წყაროთა მიმოხილვაში ვხედავთ, აღდგენილი გვაქვს დასტურლამალის უძველესი 1729 წლის ხელნაწერის მიხედვით.

საამისოდ გამოყენებულია აგრეთვე XVII—XVIII სს. დოკუმენტური (ელის შესახები საბუთები) და ნარატიული წყაროები (ფარსადან გორგიჯანიძე, ვახუშტი ბაგრატიონი).

ელის სოციალური ორგანიზაცია საქართველოში ყიზილბაშურა ტომების სოციალური ორგანიზაციის ზუსტ გამეორებას წარმოადგენდა. თუმცა აღმინისტრაციულად ელი მეფის მოხელეების მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა.

ამასთან არსებობდა როგორც სამეფო, ისე საღვდოფლო და ფეოდალების ელი.

„ელის კაცნი“ დასტურლამალის მიხედვით, „ბატონის (მეფის) ყმად“ ითვლებოდნენ.

ელის მფლობელი ქართველი მაჰმადიანი მეფე იყო. ფარსადან გორგიჯანიძის სიტყვით: „ხუთი ათასი კომლი თათარი ელი და ომბახი როსტომ მეფეს ჰქონდა“¹.

ვახუშტი ბაგრატიონს აღნიშნული აქვს: „ნახიდურს ქვეით, ქციის ამიერ და იმიერ კიდესა, სახლობენ ელნი მოჰმადიანნი, მოხარკენი და მოლაშქრენი მეფისა“².

ელის აღწერა სამ წელიწადში ერთხელ ხდებოდა, რადგან ელის მოძრავი მასის კონტროლი უფრო რთული იყო, ვიდრე ბინადარი მოსახლეობისა, რომლის აღწერა შვიდ წელიწადში ერთხელ ხდებოდა.

ელის აღწერის გამო დასტურლამალში ნათქვამია: „სამს წელიწადში ერთხელ ელი აიწერების“³. იქვე გარიგებულია ასაწერლოს ოდენობა (კომლზე, ობაზე). ელი მდივანბეგის მიერ იყო აღწერილი.

ელის აღწერაც, რა თქმა უნდა, ფისკალური და სამხედრო მიზნით (ელის ნოქრის გამოყვანა) წარმოებდა. ელის დავთრის პირი

¹ ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 260.

² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 45, 48.

³ გორის ეთნოგრაფიულ-ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერი, გვ. 142; დასტურლამალი, პ. უმიკაშვილის გამოც., გვ. 75.

შედგენილი იყო იმის გამოსარკვევად, თუ „რამდენი ოიმაზი არის ან რამთონი კომლი, მდივანბეგმა რომ აწერა“¹.

მეფეზე იყო დამოკიდებული ელის კაცთა გათარხნება— ელის კაცნი თარხანი, რომე ბატონი უნდა მოშლის უნდა ათარხნეობის გადასახადები გადაკვეთილი იყო მეფის და მისი მოხელე-ხელისუფლების (სახლთუხუცესი, მდივნები, მოურაე-ტარულები, ჩობანბეგა, ჩინბაში, მეყორულე, მუთაჯირი, ხასადარი...) სასარგებლოდ.

ელი თაბუნებად იყო დაყოფილი.

თითოეული თაბუნი ემორჩილებოდა ან მეფის მოხელეს ანდა ტომის მეთაურს.

დასტურლამალის „ელის დებულეებაში“ დასახელებულია: ოთარ მდივნის თაბუნი, მეითრის თაბუნი, ბეჟან შანშიაშვილის თაბუნი, მდივანბეგის თაბუნი, ისას თაბუნი, მუსტოფის ნაყმევი შისიას თაბუნი, ასლანა ფარეშის თაბუნი². დასახელებულია აგრეთვე დემურჩი ჰასანლუ უზბაშის თაბუნი, სარაჯლუ ემინის თაბუნი, ზიალუ მერაბას თაბუნი, ესკი დემურჩი ასანლუს თაბუნი და სხვ.

„ელის დებულეებაში“ აღნიშნულია აგრეთვე მომთაბარული ტომების ჩვეულებრივი დაყოფა: ო ი მ ა ზ ი, ო ბ ა³.

თაბუნის შიგნით არსებულ სოციალურ განშრეებას მიუთითებს დასტურლამალში დამოწმებული ტერმინები:

1. ალალარი
2. უზბაში
3. თარხანი
4. ყოლბეგი
5. შოლა
6. ნოქარი
7. ფალირი (ფულარა)
8. ლანჩბარი

ელის მოხელეებიდან დასახელებულია:

1. ელიაღასი
2. აყსაყალუ

¹ დასტ. ზელნაწ., გვ. 141; დასტ. გამოც., გვ. 27.

² დასტ. ზელნაწ., გვ. 127; დასტ. გამოც., გვ. 30.

³ დასტ. ზელნაწ., გვ. 143; დასტ. გამოც., გვ. 28.

⁴ „ოჯაბის“, „ოიმაზის“ და „ოზას“ კავშირის შესახებ გვაროვნულ წყობილებასთან იხ. Вл. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, გვ. 63.

3. გზირი
4. ბაზიერი
5. მუთაჯირი
6. ჩობანბეგი
7. მეყორულე

ელის კაცთა გადასახადებიდან და ვალდებულებებიდან ჩამო-
თვლილია:

1. რუსუმი	10. ყონახლე
2. მახტა	11. ჩინბაში
3. ქოდავი	12. ქეჩბაში
4. სანაეროხო	13. ფეშქაში
5. აღამათი	14. თუთუნჯაგი
6. სამასპინძლო	15. ტუთხუ
7. ოდუნახჩა	16. ეთაზი
8. ღალა	17. ჯერგა
9. ულაყი	18. კონი
	19. ყორული

სხვა ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში დამოწმებულია:

1. უშრი
2. მალუჯათი
3. ბაპრა
4. ფავაბაში
5. ბელბაში

თუ ყველაფერ ამას შევადარებთ ფეოდალურ საქართველოს
სოციალურ სტრუქტურას, სამოხელეო ორგანიზაციას და საგადასა-
ხადო სისტემას, განსხვავებას ადვილად შევამჩნევთ.

ასე მაგ., ელის გადასახადებსა და ვალდებულებებში მოხსე-
ნებულია გადასახადთა ის სახეობები, რომელთაც ჩვენ ყიზილბა-
შური საგადასახადო ნომენკლატურიდან ვიცნობთ: რუსუმი, უშრი,
ბაპრა, მალუჯათი, ქოდავი (ჩობანბეგი), ფეშქაში, ულაყი. ამავე
დროს დამოწმებულია ისეთი გადასახადებიც, რომელთაც სპარსულ
წყაროებში არ ვხვდებით. მაგ., ეთაზი, ტუთხუ, თუთუნჯაგი, ფავა-
ბაში, ჩინბაში, ქეჩბაში.

აღნიშნული გარემოება იმას უნდა მოწმობდეს, რომ ელის გა-
დასახადები და ვალდებულებანი აზერბაიჯანის ფეოდალური ურთა-
ერთობის ნიშანდობლივ თავისებურებებს უფრო მეტად უნდა ემ-

ზრობოდეს, ვიდრე ყიზილბაშთა ირანის ფეოდალურ ურთიერთობას.

ამას ადასტურებს „ელის დებულებაში“ მოტანილი ლანჩქარას (რანჩბარის, რანჯბარის) შესახები პარაგრაფების შინაარსი. ლითაც საკმაოდ ვრცელადაა დახასიათებული რანჯბარების უფლებრივი და ეკონომიური მდგომარეობა.

რანჯბარის ინსტიტუტი, როგორც ვნახეთ, აზერბაიჯანის ფეოდალური ურთიერთობის სპეციფიკურ მოვლენას წარმოადგენდა.

ამის გარდა, საქართველოში ჩამომსხდარ ყიზილბაშურ ტომებს ბევრი საერთო რამ ჰქონდათ აზერბაიჯანის ყიზილბაშურ ტომებთან.

მაგრამ ჩვენთვის ცნობილია ისიც, რომ აზერბაიჯანის (ისევე როგორც სომხეთის) ფეოდალურ ურთიერთობას ბევრი მსგავსება ჰქონდა ირანის ფეოდალურ ურთიერთობასთან. ამიტომ, გასაგებია, რომ საქართველოს ელის სოციალურ ორგანიზაციაში და ფეოდალური ექსპლოატაციის წესებში მკვეთრ გამოხატულებას პოულობენ ყიზილბაშური ირანის დამახასიათებელი ფეოდალური ურთიერთობანი.

ამავე დროს გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ამიერკავკასიის სინამდვილეში მომთაბარული ტომების ნახევრადბინადარ ან ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლა უფრო სწრაფად ხდებოდა, ვიდრე საკუთრივ ირანში¹. მომთაბარეების ერთი ნაწილი საქართველოშიც ბინადარ ცხოვრებაზე ჩანს გადასული. ამის თქმის საბაბს ვეაჭლევის „ელის დებულებაში“ დამოწმებული გლეხი, რომელიც ირანში ყოველთვის „ილიათის“ (მომთაბარის) საპირისპირო ცნებას წარმოადგენდა.

გლეხის გამო „ელის დებულებაში“ ნათქვამია: „ოდუნახჩა, რაც დაეთარში გლეხი ჩაეარდების გამამლებად, იმან კომლზე თვითო აბაზი უნდა გამოილოს, ამისი ათისთავი სალთხუცისა და

¹ ამ შემთხვევაში მზედველობაში არ გვყავს ის მომთაბარული ტომები, რომლებიც უშუალოდ ყიზილბაშ ამირებს ემორჩილებოდნენ. ეს უკანასკნელნი დაინტერესებული არ იყვნენ მომთაბარეების ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლით, რადგან ისინი მარჯვედ იყვნებდნენ „ილიათების“ ტომობრივ ორგანიზაციას ფეოდალური ექსპლოატაციის შესანიღბავად, თანაც მომთაბარულ ტომებს იყენებდნენ ბინადარი მიწათმოქმედი მოსახლეობის წინააღმდეგ. სომხეთის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ენერგიული მოღვაწე დავით-ბეგი არა ერთგვის ცდილობდა მომთაბარული ტომების სომხეთიდან განდევნას. П. Т. А р у т ю н и я, Освобождение армянского народа в первой четверти XVIII века, გვ. 12, შვ. 1.

მღვივანებისა არის¹. იქვე. ამის მომდევნო პარაგრაფში, ვითხულობთ: „სანავროზო კომლზე აბაზი არის, რაც გამამღებელი დაიწერების. ამისი რუსუმი არაეისა აქვს. ისინივ სალაროს ნაზრის ფლურზედ ორ შაურს მოსცემენ“².

ამასთან, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ელში დაწესებული იქნა მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული გადასახადები: უშირი, ბაპრა, მალუჯათი. ამ გადასახადებს აღმ. ამიერკავკასიისა და ირანში ბინადარი მიწათმოქმედი მოსახლეობა იხდიდა.

ელის ხალხში რომ მიწათმოქმედებასაც მისდევდნენ, საამისო ცნობებს ვახუშტი ბაგრატიონიც გვაწოდის. ვახუშტი აღნიშნავს: ალაღას „სახლობენ ელნი ქციათმდე ველსა ზედა, და სთესენ ყოველსა მარცვალს, და თესლთა ზეით წერილთა, და მტილოვანთა, სავსენი პირუტყვითა“³. ამგვარი ცნობების მოტანა ვახუშტის აღწერიდან სხვაც შეგვეძლო⁴. დავკმაყოფილდებით მხოლოდ ერთი მათგანის მოტანით: „ხოლო აღგეთის შესართვის ჩრდილოთ, იაღლუჯამდე, მტკვრის პირს სახლობენ ელნი მოჰმადიანნი, მთესველნი ბრინჯისა ბამბისა და ყოვლის თესლ-მარცვლისა და აყეთებენ აბრეშუმსა. მოხარკენი არიან მეფისა, სავსენი ყოვლითა პირუტყვითა“⁵.

ვახუშტის შენიშვნები, რომ ელის ხალხი არიან „სავსენი პირუტყვითა“ ან „სავსენი ყოვლითა პირუტყვითა“, მიუთითებს იმაზე, თუ რამდენად ძლიერია ელში ჭერ კედევ მომთაბარული მესაქონლეობა. მიწათმოქმედება, ამდენადვე, ან მეურნეობის დამხმარე დარგი უნდა ყოფილიყო, რაც მომთაბარეთა შორის სხვაგანაც არას დამოწმებული, ანდა შედარებით სუსტად განვითარებული.

შემთხვევით არ აიხსნება, რომ ელის გადასახადებში ერთი მთავარი ადგილთაგანი უჭირავს ქოდავს (საბალახეს). ყურადღებას იქცევს აგრეთვე მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ტერმინები: ჩობანბევი, ვალდარი, ქეჩბაში, შიშლიგი და სხვ.

მაგრამ მთავარი მაინც ისაა, რომ „ელი“ მომთაბარული ტომის აღმნიშვნელი იყო. „ელი“. როგორც არა ერთგზის აღვნიშნეთ, ამ ვაგებობთ უპირისპირდებოდა „რაიათს“—გლეხს, მიწისმოქმედს.

მაშასადამე, „ელის დებულებაში“ მოხსენიებული გლეხი „ილიათი“ არაა. მაგრამ დასტურლამალში მრავალგან იხსენიება რანგ-

¹ დასტ. ხელნაწ., გვ. 139; დასტ. გამოც., გვ. 66.

² დასტ. ხელნაწ., გვ. 139; დასტ. გამოც., გვ. 75.

³ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 36.

⁴ იქვე, გვ. 45.

⁵ იქვე, გვ. 48.

ბარი (ლანჩფარი, ლანჩბარი), ე. ი. გლეხთა ის სოციალური კატეგორია, რომელიც ჩვენთვის აზერბაიჯანის ფეოდალური სინამდვილიდანაა ცნობილი.

ეროვნული
საბჭოთაო

ისმის კითხვა: რომელი გლეხია ნაგულისხმევი დასტურლამალის ელის შესახებ დებულებაში—რაიათი თუ რანჯბარი?

იას. ლორთქიფანიძის სიტყვით, „ლანჩბარი გამომღები იყო“. გამომღები იყო „ილიათიც“ (მომთაბარე); გამომღებია, ცხადია, „რაიათიც“. მაგრამ ჩვენთვის უკვე ცნობილია თუ რა განსხვავება არსებობდა რაიათსა და რანჯბარს შორის, რაიათი მიწის და კერძო მეურნეობის მქონე გლეხი იყო, რანჯბარი ჩვეულებრივ უმიწაწყო გლეხი ან მხოლოდ მცირე, სრულიად უმნიშვნელო მეურნეობის მქონე. ამიტომ რანჯბარი თავდაპირველად (XVI—XVII სს.) მხოლოდ მეიჯარე გლეხს აღნიშნავდა. XVIII ს-ში კი რანჯბარი ფეოდალის პირად მეურნეობაში მომუშავე მიწის მუშაკის აღმნიშვნელიცაა.

რაიათები სასოფლო თემებში იყვნენ გაერთიანებული, რანჯბარები თემის გარეშე იდგნენ.

თუ დასტურლამალის „ელის დებულებაში“ გლეხი „რაიათის“ სინონიმური მნიშვნელობით არ იხმარება, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ გლეხი იქ მხოლოდ რანჯბარის აღმნიშვნელია. მაგრამ გლეხთან დაკავშირებული კონტექსტის ანალიზი თითქოს გვიჩვენებს, რომ ეს ასე არ უნდა იყოს.

საიდან ჩანს ეს?

ჩვენ ყურადღება მივაქციეთ იმ გარემოებას, რომ „ელის დებულებაში“ მოხსენიებული გლეხი იხდის ოდუნახჩას და სანავროზოს. ოდუნახჩას და სანავროზოს, ალბათ, რანჯბარიც იხდიდა. ლანჩფართან დაკავშირებით, მართლაც, იხსენიება სანავროზოც და ოდუნახჩაც. მაგრამ საეჭვოა ამ შემთხვევაში ლანჩფარი გლეხთა გარკვეულ სოციალურ კატეგორიას აღნიშნავდეს.

„ელის დებულების“ იმ პარაგრაფში, რომელსაც „ინდოს ლანჩფარი“ ეწოდება, ნათქვამია: „ლანჩფარი ინდოს თუ რა სძეს. უნდა გამოიღოს კომლზე მახტა აბაზი ხუთი, ქოდავი ერთი შაური, სანავროზო და სამასპინძლო უნდა გამოიღონ, და ოდუნახჩა გვიპატივეზია“². აღამიანს აქ უპირველეს ყოვლისა თვალში ეცემა გაუმართავი (და ამასთან, ერთი შეხედვით, გაუგებარი) ფრაზა „ლანჩფარი ინდოს თუ რა სძეს“. იას. ლორთქიფანიძე დასტურლამალის ამ თავის გამო

¹ იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, III—IV, გვ. 138.

² დასტ. ზელანაწი, გვ. 132; დასტ. გამოვ., გვ. 46.

შენიშნავდა: „ეტყობა ეს თავი (პდ) სხვადასხვა საბუთებიდან დასა-
დასხვა ცნობებიდან არის შედგენილი და საბოლოო რედაქციას მო-
ღებულა. ამიტომ იგი მეტად არეული და დეფექტიანია“¹. დას-
ტურლამალის ხელნაწერების მდგომარეობის წყალობით, <sup>დასტურ-
ლამალის</sup> რამ შეიძლებოდა აღვივალ ეთქვა მკვლევარს. მაგრამ დასტურლამა-
ლის ყველაზე უძველესი ხელნაწერის აღმოჩენამ ამ მხრივ ბევრი
რამ დააზუსტა და გასაგები გახდა².

საინტერესოა, რომ ფრაზა „ლანჩფარი ინდოს თუ რა სძეს“
მოიპოვება დასტურლამალის 1729 წლის ხელნაწერშიც. ჩვენი დაკ-
ვირვებით ამგვარი გამოთქმა დედნის ან გადამწერის უნებლიე შეც-
დომა კი არ არის, არამედ საეცებით გამართული ფრაზაა. საქმე ისაა,
რომ დამოწმებულ ფრაზაში ინდო საკუთარ სახელს ნიშნავს. მარ-
თლაც. ეს ინდო სხვაგანაცაა მოხსენებული. მაგ., „ნაგებში ინდოს
რუხედ თალარი ოთხმოცი“ ან „ყარამანლუ ინდოსი კომლი“³. ინდო
რუს მფლობელია ისევე, როგორც ფადარალია, შაპგელდიოლი
და სხვ.⁴ ამიტომ გამოსარკვევია თუ რას გულისხმობს შინაარსობ-
ლივად ლანჩფარი ფრაზაში: „ლანჩფარი ინდოს თუ რა სძეს“. მით
უმეტეს, რომ ინდო კი არაა ლანჩფარი, არამედ თვითონ მას ჰყავს
ლანჩფარები.

ლანჩფარი დამოწმებულ ფრაზაში ნახმარი უნდა იყოს მისი
თავდაპირველი ტერმინოლოგიური მნიშვნელობით (რანჯბარი—
ტვირთის მზიდველი). ამ გაგებით, „ლანჩფარი“ უნდა ნიშნავდეს“
გადასახადს, საგადასახადო ტვირთს. ამრიგად, „ლანჩფარი ინდოს თუ
რა სძეს“ ნიშნავს იმას, თუ რა უნდა გამოეღო ყარამანლუ
ინდოს თაბუნს იმგვარადვე, როგორც მომდევნო პარაგრაფში
ნათქვამი: „იოლჩიშვილების თაბუნმა მახტა აბაზი სამი კომლზე,
ქოდავი შაური ერთი, ოდუნახჩა, სანაეროზო და სამასპინძლო“.

ამასთან, საინტერესოა, რომ ორსავე შემთხვევაში ლაპარაკია
მომთაბარე მესაქონლეების გადასახადებზე (მახტა, ქოდავი). რანჯ-
ბარები კი არც მომთაბარეობას და არც მესაქონლეობას არ მის-
დევენდნ.

აღსანიშნავია, რომ იას. ლორთქიფანიძე საკუროდ თვლიდა ემ-
ტიციებინა: „რომ ლანჩბარი ელი იყო, ამის დამამტიციებელია:

¹ იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, III—IV, გვ. 147.

² ე. გაბაშვილი, დასტურლამალის 1729 წ. ხელნაწერი, მას. საქ. და
კავკას. ისტორიისათვის, ნაგვ. 30, გვ. 83—99.

³ დასტ. ხელნაწ., გვ. 134; დასტ. გამოც., გვ. 46.

⁴ დასტ. ხელნაწ., გვ. 133; დასტ., გამოც., გვ. 46.

1) თვით თათრული სახელი, 2) ლანჩბარების მოთავსება მდივანბეგის აღწერაში და 3) ლანჩბარების სოფლების და თაბუნების მდებარეობა ელის რაიონში¹.

საქართველოს
ისტორიული-გეოგრაფიული
ინსტიტუტი

„თათრული სახელი“ საბუთად არ გამოდგება, რადგან, თავად, გლეხი თათრული სახელი არაა, მაგრამ დასახლებულია სწორედ ელის დებულეზაში; ლანჩბარების აღწერაც ფისკალური მიზნით წარმოებდა, ისიც გარკვეული გადასახადების გადამხდელი იყო, ამიტომ მოულოდნელი არაა მისი მდივანბეგის აღწერაში მოხვედრა: საეკვოა აგრეთვე ლანჩბარების თაბუნებში გაერთიანება, რადგან ლანჩბარი სოციალური კიბის ყველაზე დაბალ საფეხურზე იდგა და ეკონომიურად თვით ფულარაზე (ლარიზზე) მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა.

ყველა ამის გამო უფრო სწორი იქნებოდა, თუ ვიტყვოდით, რომ ელის თაბუნებს რანჯბარები ჰყავდათ იმავე პირობით, რა პირობითაც, მაგალითად აზერბაიჯანში, რანჯბარის შრომა იყო გამოყენებული ფეოდალის მეურნეობაში.

იას. ლორთქიფანიძის უეჭველი დამსახურებია რანჯბარების რიცხოვრივი რაოდენობის მიახლოებით დადგენა², მაგრამ მისთვის, ჩანს, გაუგებარი დარჩა რანჯბარის ინსტიტუტის ნამდვილი მნიშვნელობა.

რანჯბარის უფლებრივი და ეკონომიური მდგომარეობის ზოგადი მონახაზი, რომელსაც ქვემოთ ერთხელ კიდევ დაეუბრუნდებით, საფუძველს გვაძლევს აღვნიშნოთ, რომ „ელის დებულეზაში“ მოხსენებული გლეხი „რაიათია“ და არა „რანჯბარი“. ამას დაბრკოლებას არ უქმნის ის, რომ დებულეზაში ტერმინი „რაიათი“ არ მოიპოვება. სამაგიეროდ ელის რაიონში საბუთებით დამოწმებული უშრი, ბაპრა და მალუჯათი³ უეჭველად გულისხმობენ გლეხის ისეთი მეურნეობის არსებობას, რომელსაც აღმოსავლეთში ჩვეულებრივ რაიათი უძღვებოდა.

რაიათის ჩვენება ელის რაიონში აშკარად მოწმობს ფეოდალური ურთიერთობის გაღრმავებას ელში. ასეთსავე მოწმობას წარმო-

¹ იას. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., ნაწ. III და IV, გვ. 149.

² „დასტურლამალის დაუმთავრებელი ცნობებით ლანჩბარების კომლთა რიცხვი იყო 182, თავი 438, რადგან ერთ თაღარს ამუშავებდა ერთი ლანჩბარი“. იას. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., ნაწ. III და IV, გვ. 148.

³ კართულ-ხპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 421; საქ. სიძველენი, III, გვ. 404—405.

ადგენს რანჯბართა ინსტიტუტი, რომლის გამოც ვრცელადან საუბარი დასტურლამალის „ელის დებულებაში“:

რანჯბართა გადასაზადები „ელის დებულებით“ მეფისებრეებთან იმ დარგებით იყო განსაზღვრული, რომელშიაც რანჯბარები მუშაობდნენ.

საქართველოშიც რანჯბარები ჩალთუკის (ბრინჯის) და აბრეშუმის მეურნეობაში იყვნენ გამოყენებული.

საინტერესოა, ამასთან დაკავშირებით „ელის დებულებაში“ დამოწმებული გამოთქმები „ლ ა ნ ჩ ბ ა რ ი ჩ ა ლ თ უ კ ი ს ა“ და „ა ბ რ ე შ უ მ ი ს ლ ა ნ ჩ ბ ა რ ი“.

ძნელი სათქმელია, ეწოდებოდა თუ არა რანჯბარი მეიჯარე გლეხსაც. მაგრამ ის კი ცხადია, რომ საქართველოს ელის რაიონშიც რანჯბარი უმიწაწყლო გლეხი იყო.

„ელის დებულებაში“ იჯარაზე ორგანაა ლაპარაკი. ერთგან ნათქვამია: „რაც ბატონის რუებიდამ ბრინჯი მოვა ან რაც ალაგიდამ ბრინჯის იჯარა არის, იმისი ათისთავი სახლთხუცისა და მდივნებისა არის, სხვა ვაცს ჳელა არა აქვს. და თუ იჯარად არ არის, ვინც ხასადარი იქნების ათისთავის ნახევარი ხასადრისა იქნების და ნაჭვეარი სახლთხუცისა და მდივნებისა“¹. მეორეგან მხოლოდ მოკლედია აღნიშნული: „ყადარ ალიას იჯარა“².

პირველად დამოწმებულ მაგალითში ლაპარაკია ბრინჯის მოსავლის განაწილებაზე მეფის ჩალთუკის მეურნეობიდან, რომლის იჯარით გაცემის შემთხვევაში მოსავლის წილი გადაკვეთილი აქვთ მხოლოდ სახლთხუცესს და მდივნებს; მაგრამ თუ ჩალთუკის მეურნეობა იჯარით არ გაიყვამოდა, მაშინ სახასო სოფლების ხასადარსაც ჳქონდა წილი დადებული. აქედან თითქოს ირკვევა, რომ იჯარით გაცემის შემთხვევაში მოსავლის აკრეფის პასუხისმგებელი მეიჯარე იყო. მაგრამ კონტექსტიდან მთლად ნათელი არაა, თუ ვინ იგულისხმება მეიჯარედ: მეიჯარე-შემსყიდველი თუ მეიჯარე-რანჯბარი.

საინტერესოა, რომ მეორე მაგალითში დასახელებული ყადარ ალია მოხსენებულია იმათ შორის, ვისაც რანჯბარები ჳყავთ. მაკ. დასახელებულია რანჯბარების კომლობრივი რაოდენობა შაჳგელდასი, ყარამანლუ ინდოსი, შულაერის ბოლოს მოლისა, ფათას თაბუნის ლანჩფარი და სხვ³. ცხადია, რომ ეს რანჯბარები საიჯარო პირობით მუშაობდნენ ჩალთუკის და აბრეშუმის მეურნეობაში.

¹ დასტ. ზელნაწ., გვ. 132; დასტ. გამოც., გვ. 46—47.

² დასტ. ზელნაწ., გვ. 134; დასტ. გამოც., გვ. 46—47.

³ იქვე.

მეიჯარე-რანჯბარების არსებობას უნდა მოწმობდეს „ელის დებულების“ შემდეგი ადგილის შინაარსი: „ჩალთუცი ერთი თაღარი რომ დანაყონ; თხუტმეტი ლიტრა ბრინჯი ბატონს უნდა მოაბრუნოს და თავეთის ულაყით ქარხანაში უნდა მოუტანონ. ვისაც რა აბარია, ლანჩბარი კომლზედ თვითოს აბაზს ყონახლუს მოსცემენ“¹. რუკი ჩვეულებრივ თაბუნის ზედა ფენის (უზბაშების-აღალარების...) ხელთ იყო. ისინი, უნდა ვიფიქროთ, წყალსა და მიწას რანჯბარებს იჯარის პირობით აძლევდნენ.

მეიჯარე რანჯბარების კატეგორიის არსებობას უნდა მოწმობდეს ჩინბაშის (მოსამკალის) ასაღების წესიც: თუ ყანას „უცხო მუშა“ მომკიდა, „თერთმეტის თავს ძნას“ აიღებდა და ერთ აბაზს ტარულას მისცემდა, თუ „თვითონ ლანჩუარი მომკიდა“ ძნას ის აიღებდა და აბაზსაც ის მისცემდა².

ერთდროულად საუბარი „უცხო მუშაზე“ და რანჯბარზე მიწის იჯარის წესით დამუშავებაზე უნდა მიუთითებდეს. ამასთან ცხადი ხდება, რომ რანჯბარი უმიწაწყლო გლეხია, მას არ აქვს საკუთარი მეურნეობა.

მიწის იჯარით დამუშავებას ელის რაიონში აშკარად მოწმობს ტერმინი „ღალა“. მიწის საღალოდ გაცემა ყოველთვის საიჯარო პირობით ხდებოდა. საინტერესოა, რომ დასტურლამალის „ელის დებულება“ იცნობს მოსავლის განაწილების ხუთ წევრიან ფორმულას, რომელიც ფეოდალური აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი იყო შუა საუკუნეების თითქმის მთელ მანძილზე და ახალ დროშიც.

რანჯბარის გამო „ელის დებულებაში“ ნათქვამია: „ერთი ლანჩუარი დასთესავს ერთ თაღარს ჩალთუცს. ამისგან, რაც გამოვა, ჭერ ერთს თაღარს, შუაღამ, ისევ თესლად აიღებენ; იმის გარდა, რაც დარჩება ხუთისაგან ერთი ღალა არის, დარჩების ოთხი წილი, ამისგან ნაქვეარი პატრონისა არის და ნაქვეარი საბატონო არის“³. გაიმარტება არ სჭირდება იმას, რომ „პატრონში“ მიწისმფლობელი იგულისხმება, ხოლო „საბატონოში“ სამეფო.

ფეოდალურ აღმოსავლეთში, მოსავლის განაწილებისას გათვლისწინებული იყო: მიწა, წყალი, თესლი, მუშა-საქონელი და სა-

¹ დასტ. ხელნაწ., გვ. 135; დასტ. გამოც., გვ. 47.
² იქვე.
³ დასტ. ხელნაწ., გვ. 134; დასტ. გამოც., გვ. 47.

სოფლო-სამეურნეო ინვენტარი. მეიჯარე გლეხის წილში ერთ მხოლოდ მისი შრომა იყო გათვალისწინებული ანდა, მასთან ერთად, აგრეთვე მეურნეობის წარმოების სხვა საკუთარი წილები ტები (თესლი, მუშა-საქონელი, სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი). დასტურლამალის დამოწმებული დებულება კარგად მეტყველებს, თუ სად და როგორ სოციალურ-ეკონომიურ პირობებშია საძიებელი იჯარის აღმოსავლური ფორმა.

მაგრამ რანჯბარების ერთ ნაწილს უნდა ჰქონოდა საკუთარი, რა თქმა უნდა, უმნიშვნელო მეურნეობაც. დასტურლამალის დებულებით, ვინც სახასო ქუმს შეჰკრავდა, სამი ბატონისა იყო და ორი ლანჩბარისა¹. მაგრამ „ვინც თავის მამულში შეჰკრავს, იმისი მოსავლის მეხუთედი ბატონისა არის“². „თავის მამულში“ რანჯბარის მეურნეობა უნდა იყოს ნაგულისხმევი, „ბატონის მამულში“, ცხადია, მეფის სახასო. „ელის დებულების“ სათანადო თავის შინაარსი განმარტავდა: „ვინც აქვით (უნებართვოდ, ხელშეკრულების გარეშე— ე. გ.) ბატონის მამულში შეჰკრავს, იმისი ნაქვეარი ბატონის არის, ნაქვეარი შემკერელისა არის“³.

საყურადღებოა ისიც, რომ რანჯბარს მეურნეობის მოსაწყობად და გასამართავად „ბელბასი“ ეძლეოდა: „ლანჩბარს ბელბასი ერთს წელიწადს ერთს ლანჩბარს მიეცემის ერთი აბაზი, მეორეს წელიწადს ორი შაური, აგრევე ყოველს წელიწადს ასრევე ოქნების“⁴. როგორც ზემოთ ვნახეთ (თავი III, § 4), სრულიად გარკვეული დანიშნულებით ამგვარადვე ეწყობოდა რანჯბარის კერძო მეურნეობა აზერბაიჯანში.

ქართველი მეფის სახასო ელში რანჯბარის შრომა; ჩანს, ჩალთუკის და აბრეშუმის მეურნეობაში ისევე ფართოდ იყო გამოყენებული, როგორც XVIII ს-ის აზერბაიჯანში. ამის მიზეზიც ერთი და იგივე იყო: მოთხოვნილების ზრდა ბრინჯზე და აბრეშუმზე.

ელის ტერიტორიაზე, გარდა ბრინჯისა და აბრეშუმისა, მოჰყავდათ აგრეთვე ბამბა, პური, ქერი, ფეტვი—„ამ რუებში ბამბა, რაც მოვა, ერთი ბატონისა არის; პურზე, ქერზე, და ფეტვზე შვიდზედ ერთი ბატონისა არის“⁵.

¹ დასტ. ზელნაწ., გვ. 136; დასტ. გამოც., გვ. 47.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 135; იქვე, გვ. 47.

⁵ დასტ. ზელნაწ., გვ. 136, დასტ. გამოც., გვ. 47.

ამრიგად, ელში მეყოფურ მეურნეობასთან ერთად წარმოდგენილი იყო აგრეთვე მიწათმოქმედების სხვადასხვა დარგი. ყველაფერი ეს მოწმობს, რომ ელის ერთი ნაწილი ბინადარ ან ნახევრად ბინადარ ცხოვრებაზეა გადასული. მაგრამ მეორე ნაწილიც, უმეტესად მეყოფურ მეურნეობას მიწათმოქმედებასაც უთავსებდა. სწორედ ასეთ ვითარებაში უნდა გავრცელებულიყო ელის ხალხში ქართული სახელების მატარებელი სოფლის მეურნეობის იარაღები, რასაც ფაქტიური მასალების დამოწმებით აღნიშნავდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი თავის „საქართველოს ეკონომიურ ისტორიაში“.

მაგრამ ჩვენთვის მთავარია ის, რომ ელის მწარმოებელი საზოგადოების ექსპლოატაციის ფორმები ისეთივეა, როგორც აზერბაიჯანში, სომხეთში და ირანში იყო. ამავე დროს, მეტად ნიშანდობლივი და დამახასიათებელია ის, რომ ელის ტერიტორიაზე მოქმედებდა უპირატესად მუსლიმანური სამართლის ნორმები. ელი მხოლოდ სისხლის სამართლის სფეროში ექვემდებარებოდა ქართველი მეფის კარს და მდივანბეგის სასამართლოს.

დასტურლამალში მოთავსებული „მდივანბეგის გარიგების“ წიგნიდან ვგებულობთ, რომ ელის კაცთა გასამართლება ყიზილბაშურ სამართლის წარმოებასთან იყო დაკავშირებული. ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვაქვს არა „შარიათი“, არამედ „ურფი“ (აღათობრივი, პრეცედენტებზე აგებული სამართალი). ამასთან საინტერესოა, რომ თუ სამოქალაქო და საოჯახო საქმეები ელიალისის კომპეტენციაში შედიოდა, სისხლის სამართლის საქმეები მდივანბეგის კომპეტენციას ექვემდებარებოდა. მაგრამ გარკვეულ შემთხვევებში მდივანბეგს შეეძლო ელში მომხდარი საქმეები (სამოქალაქო და საოჯახო სამართლის სფეროდან) გაერჩია.

„მდივანბეგის გარიგების“ მიხედვით: „თუ ელიალისი ან მთასა და ან ბარს ელში იყოს, იქ გარეშემო კაცმან ელის კაცს შემოსჩივლოს, იმისი სამართალი ელიალისმან უყოს“¹. მაგრამ „თუ გარეშე კაცი ელის კაცსა და ან ელის კაცი გარეშე კაცს უჩიოდეს მდივანბეგმან უნდა გაარიგოს“². ასევე: „თუ ელის კაცი ერთმანერთს უჩიოდეს და თავისის ნებით მდივანბეგთან მოვიდეს და შემოსჩივლოს იმისი სამართალი მდივანბეგმან უყოს“³. სხვა შემთხვევაში, როგორც ჩანს, მოსამართლედ ელში ელიალისი იყო.

¹ დასტ. ხელნაწ., გვ. 64; დასტ. გამოც., გვ. 56.

² იქვე.

³ იქვე.

სამავიგროდ ელში მომხდარი სისხლის სამართლის დანაშაუ-
ლობანი მხოლოდ მდივანბეგის კომპეტენციას შეადგენდა. არუ-
ელში ეს ოთხი საქმე მოხდეს: კაცის სიკვდილი, ბიჭრი, თვალის და-
კბილის გაგდებინება, ეს კარზედ უნდა მოვიდეს, მუცელ-
გაარიგოს¹.

საინტერესოა, რომ ეს ოთხი საქმე (მკვლელობა, ქალწულობის
პატივის ახდა, სხეულის ნაწილების დასახინჩრება) ყიზილბაშურ
ირანშიც მდივანბეგის კომპეტენციას შეადგენდა. ამ გარემოებას
სპარსული და ქართული დასტურლამალების შინაარსის შედარები-
სას მივაქციეთ პირველად ყურადღება².

ამ შინაარსობლივი თანადამთხვევის პთელი თავისებურება იმა-
ში მდგომარეობს, რომ თუ, ერთი მხრივ, გასამართლება ყიზილბა-
შური სამართლის მიხედვით წარმოებს, მეორე მხრივ, გასამართლე-
ბა, იმავე სამართლის მიხედვით, ქართლის მეფის ხელისუფალის—
მდივანბეგის კომპეტენციას შეადგენს.

მუსლიმანური სამართალი თავს იჩენდა აგრეთვე მიწათსარგებ-
ლობის წესებში.

ყურადღებას იქცევს ამ მხრივ 1702 წლით დათარიღებული
ორენოვანი საბუთის ქართული ტექსტის შემდეგი ადგილი: „ბაიაშ-
თლამ უნდა ცნას, და უშურ, ბარა და ფაგაბაში, თუთუნქაგი, სა-
ბალ[ა]ხე მოურავს უნდა მიეცეს“³. უეჭველია, რომ „უშურ“ უშრია,
ხოლო „ბარა“ ბაპრა. უშრს, სახალიფოს დროიდან მოვიდებულა,
მხოლოდ მუსლიმანი იხდიდა. ამიტომ უშრი, ამ გაგებით, თანაბრად
იყო დამახასიათებელი როგორც ირანისათვის, ისე ოსმალეთისა-
თვის. ბაპრა კი, როგორც ვნახეთ, მალუჯათის სინონიმურ შესა-
ტყვისს წარმოადგენდა.

საინტერესოა, რომ უშრი და ბაპრა გვხვდება არა ორენოვანი
საბუთის სპარსულ ტექსტში, არამედ მის ქართულ ნაწილში.

მალუჯათი, ყიზილბაშობამდე კარგა ხნით ადრე, გვხვდება აგ-
რეთვე ერეკლე I-ის 1703 წლით დათარიღებულ წყალობის სიგელ-
ში. სიგელი მიცემული აქეთ თემანიშვილ ნაზირ-მდივანს შიომ-ბეგს,
მის ძმებს და შვილებს „ერდგულ და წესისამებრი ნამსახურობის“
სანუჭჭოდ. წყალობის წიგნში ნათქვამია: „ასრე რომე ბედნიერს

¹ დასტ. ხელნაწ., გვ. 63—65; დასტ. გამოც., გვ. 56.

² ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, გვ. 210, იმავე გვერდის შე-
ნიშვნა 2.

³ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 421.

ყვეს ჩვენთვის ყულარალასობა და კახეთი ებოძებინა და ჩვენ კარგად დავებარებინეთ. იქ წავედით და შენ თან გაგიტანეთ (sic) და შენი ცოლშვილი ბატონს დედოფალს ვახელით, იმათ სარჩოთ უბოძეთ ყარსოსობა, ადემურჩასლი, აჯი ყარა-ოღლი თავისის, თინათა, რუვითა, საჩალთუქითა და ყოვლის მისის გასადევრითა, ბისის მალუჯათით, საჩვენო გამოსაღები მალი არა ეთხოვებოდეს რა¹.

დამოწმებული საბუთის შინაარსიდან საინტერესოა: 1. სარჩოთ ყარსოსობის (?) ბოძება, 2. ქართველი ფეოდალისათვის ელის თახუნების წყალობა რუვებით, საჩალთუქით და ყოვლის მისის გასადევრით, 3. შეწყალებულისათვის მალუჯათით სარგებლობის უფლების გადაცემა, ე. ი. მისთვის რენტა-ხარკში წილის დაღება.

როგორც ვხედავთ, აქ ქართული და აღმოსავლური ფეოდალიზმის ნორმები ერთმანეთშია არეული, მაგრამ ჩვენთვის საინტერესოა არა საკითხის ეს თავისთავად საყურადღებო მხარე, არამედ ის, რომ ელში მიწაზე დაწესებულ გადასახადს მალუჯათი ეწოდება.

ამით საცხებით დასტურდება ელში მიწათმოქმედების და რაიათების (გლეხების) არსებობა.

ელი ამ შემთხვევაშიც ინარჩუნებს აღმოსავლური ფეოდალური ურთიერთობისათვის დამახასიათებელ ნიშანდობლივ თვისებას, თუმც, ამავე დროს, მის ექსპლოატატორად ქართველი ფეოდალის სახლი გვევლინება.

ქართველ მეფეს, დედოფალს და ფეოდალებს წილი აქვთ დაღებული „თათრის გამოსაღებებში“ (მალუჯათი, ბაპრა, ქოდავი (ხობანბეგი), ფაგაბაში, ეთახი, თუთუნჯავი და სხვ.). ისინი იუზბაშებთან და ალაღარებთან ერთად ეწევიან ელის მწარმოებელი საზოგადოების (მომთაბარეების, რაიათ-რანჯბარების, ხელოსნების²) ექსპლოატაციას.

ქართველი ფეოდალები, მართალია, ებრძვიან ქართველი გლეხების რაიათებად გადაქცევას, მაგრამ ელთან დამოკიდებულებაში ისინი მარჯვედ იყენებენ ექსპლოატაციის აღმოსავლურ ფორმას.

აღნიშნული გარემოება უშუალოდ გამომდინარეობდა ელის მეფეზე ფეოდალური დამოკიდებულებიდან. ელის ხალხი მეფის (სახელმწიფოს) სასარგებლოდ იხდიდა თათრის გამოსაღებებს ისევე, როგორც ამავე გადასახადებს (მთლიანად თუ ნაწილობრივ) უხდიდა

¹ სატ. სიძე, III, გვ. 404-405.

² ელში ხელოსნების არსებობას მიუთითებს ხარჯარის დასახელება, აგრეთვე გამოსაღები ნალ-ლურსმანზე.

ელის ზედაფენას (ელილასს, იუზბაშებს, ალაღარებს...) და ერთველ ფეოდალებს.

ელის ხალხს, როდესაც მეფე ყარაიას მივიდოდეს, ალაღარები ანუ სამასპინძლო; ყოველ 20 კომლზე: 1 ძრევი, 4 ბატკანი, 10 ლიტრა ბრინჯი, 2 $\frac{1}{2}$ ლიტრა ერბო, 10 ლიტრა ფქვილი, 20 ლიტრა ქერი, 5 ლიტრა მარილი, 5 ლიტრა ხახვი, 2 საპალნე ბზე. ამ ცნობის დამოწმებისას იას. ლორთქიფანიძე შენიშნავდა: „ბრინჯი, ფქვილი, ქერი, ხახვი, ბზე მიწის ისეთი მოსავალია, რომელიც დროებით მჭდომ ხალხს არ მოეთხოვება. საფიქრებელია, რომ ეს ხალხი ადრე მართლაც დროებით მჭდომი იყო, მხოლოდ შემდეგ მობინადრე შეიქმნა“¹. იას. ლორთქიფანიძემ სამართლიანად მიიქცია ყურადღება ტერმინ „ელის“ პირობით მნიშვნელობას². მაგრამ მას მხედველობიდან გამორჩა ელის სოც. აღური ორგანიზაციის ფეოდალური ხასიათი, მისი ფეოდალური განვითარება³.

ელის ხალხს მართებდა სხვადასხვა ფეოდალური ვალდებულებანი.

ელის ხალხის მოვალეობას შეადგენდა მონაწილეობა მიელო „ჭერგაში“ (ნადირობაში). ჭერგას ვერ დააკლდებოდა „ცხენკეთილი და ქვეითი კაცი“, მისი აყსაყალით, განაყარი კაცით და ნოქრიით. ელის კაცებს მონაწილეობა უნდა მიეღოთ ყარაიის „კონშიც“ (თევზის ჭერაში)—„ყარაის კონს, რაც ქვის შეესება მოუნდების, ელის კაცებან უნდა ქვით შეავსონ“. მათვე მართებდათ „ულაყი“—მეფის ქარხნებში ტვირთის ზიდვა.

ელს მეფისათვის უნდა გაეგზავნა ფეშქაშიც: „როდესაც ბედნიერის ყეენის ფეშქაში წავა ტყვე, მაშინ ასი თუმანი ელმა ბატონს ფეშქაშის გასაგზავნი უნდა მოართვან“.

მძიმედ იყვნენ ექსპლოატირებულნი როგორც მომთაბარე, ისე ბინადარ ცხოვრებასა და მიწათმოქმედებაზე გადასული ელის კაცი. დასტურლამალის „ელის დებულება“ ასახელებს 17-მდე გადასახადს და ვალდებულებას. ამას თუ ჩვენ დაეუმატებთ სხვა დოკუმენტური წყაროებით ცნობილ „თათრის გამოსაღებებს“, მაშინ ელის ხალხზე

¹ იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, III—IV, გვ. 149.

² იქვე.

³ ნ. ბოგდანოვა შენიშნავს, რომ XIX ს-ის დამდეგს «У кочевых народов Ереванского ханства... пережитки родового строя далеко еще не были изжиты, но феодальные отношения в достаточно развитой форме, уже были налицо». Н. Богданова, феодальная эксплуатация кочевников, გვ. 225.

დაკისრებული გადასახადების და ვალდებულებების რაოდენობა
25-მდე გაიზარდება.

ელს სხვა მოვალეობაც მართებდა ქართველი მეფის მხრიდან ელიდან გამოდიოდნენ: ნოქრები, ფარეშები, ბაზიერები, შათირები, ყულუხნები და სხვ.

ელში იყვნენ თარხნებიც. მაგრამ გადასახადებიდან განთავისუფლებულთა შორის დასახელებულნი არიან უპირატესად ელის ზედაფენის წარმომადგენლები: ალაღარი, აყსაყალი, მოლა, გზირი, ბაზიერი.

აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ მათგანს არც ასამწერლოს გამოღება ევალებოდა: „რომელსაც მოლას ბატონის წიგნი აქვს, არ ეთხოვების... ალაღარს ასამწერლო არ ეთხოვების და არც იმის განაყარს ძმასა და საბლის კაცსა“¹. ამწერლის სასარგებლოდ, „ელის დებულებით“, დაწესებული იყო: „კომლზე სამი აბაზი, ორი შაური აღამათისა, ობაზე ხუთი აბაზი სამეჭმანდრო“.

ქართველი მეფის ხელისუფლება უზრუნველყოფდა იუზბაშების, ალაღარების, ყოლბეგების მიერ ელის ფართო მასების ექსპლოატაციას.

„ელის საკითხი“ ფეოდალურ საქართველოში ქართული ფეოდალური საზოგადოების სასარგებლოდ გადაწყდა იმ მხრივ, რომ ელი ქართველი მეფის ხელისუფლების კონტროლს დაექვემდებარა. თანაც ქართველმა ფეოდალებმა „ექსპლოატაციის აღმოსავლური ფორმა“ შეუთავსეს ელის ფეოდალურ ექსპლოატაციას და ამით თავიანთი კლასობრივი ინტერესები დაუკავშირეს ელის ზედაფენის ინტერესებს.

საქართველოში არსებობდა სამეფო, სადედოფლო და ფეოდალების ელი. საამისო არა ერთი ცნობა მოიპოვება XVII—XVIII სს. ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში. ამ წყაროების მიხედვით შესაძლებელია ფეოდალური ექსპლოატაციის იმ წესების გათვალისწინება, რომელსაც ქართველი ფეოდალები იყენებდნენ ელის ხალხის მიმართ.

ამდენადვე ქართველი ფეოდალები, იუზბაშ-ალაღარების მსგავსად, დაინტერესებული არ უნდა ყოფილიყვნენ ელის ტომობრივი ორგანიზაციის დაშლით. მით უმეტეს, რომ მომთაბარული ტომების შედარებით მცირე რაოდენობით არსებობა უშუალო საფრთხეს არ უქმნიდა ქართული ფეოდალური ორგანიზაციის არსებობას.

¹ დასტ. ზელნაწ., გვ. 142; დასტ. გამოც., გვ. 75.

ბატრიონის შემდეგ „ელის საკითხი“ ძველი სიმწვავეით აღწერილი დასმულა. ელთან შეტაკებები განახლდა XVIII ს-ის 20-იან წლებში როდესაც უკიდურესად გართულდა მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ერთაშორისო ვითარება.

ქართველი ხალხის ელის წინააღმდეგ ბრძოლა XVI—XVIII სს. აღწერილი და შეფასებული აქვს ვახუშტი ბაგრატიონს¹. XVIII ს-ის 20-იან წლებში ვახუშტი ბაგრატიონი პირადად მონაწილეობდა შუალავრის ბრძოლაში განჯის ხანის წინააღმდეგ, როცა „სპითა საბარათიანო იმერელთა მოსრნეს ელნი ბორჩაღუ“².

ოსმალთა-ყიზილბაშობის დროს კვლავ დაიწყო ელების მოძრაობა საქართველოს ტერიტორიაზე. ნადირ-შაჰმა ზოგი მათგანი ახლად შემოიყვანა საქართველოს ტერიტორიაზე, ძველი ელის ზოგი ტომი კი ხორასანს გადაასახლა.

მაგრამ არც ამ ღონისძიებებს დაურღვევიათ მომთაბარული ტომების ბინადარ მოსახლეობასთან თავისებური „თანაფარობა“ XVIII ს-ის საქართველოში.

4. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ წარმოადგენს არა მარტო XVI ს-ის დამლევის საქართველოს (სამცხე-საათაბაგოს) ისტორიის წყაროს, არამედ მნიშვნელოვან წყაროსაც თურქული ფეოდალიზმის შესასწავლად.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ აღბეჭდილია თურქული ფეოდალური ორგანიზაცია განვითარების იმ საფეხებზე, რომელსაც მან XVI ს-ის უკანასკნელი მეოთხედისათვის მიაღწია.

„დავთარის“ მნიშვნელობას ამ მხრივ ზრდის ის გარემოებაც, რომ იგი შედგენილია სულტან სულეიმანის (1520—1566) „კანუნ-ნამეს“ შემდეგ დასახელებული „კანუნ-ნამეთი“ გათვალისწინებული ფეოდალური ურთიერთობის ზოგიერთი მხარე კი XVI საუკუნის დამლევისათვის უკვე აღარ იყო დამახასიათებელი.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ შესწავლილია სხვადასხვა თვალსაზრისით (ისტორიულ-გეოგრაფიული, დემოგრაფიული, სოციალურ-ეკონომიური, ლინგვის-

¹ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კვიციანიძის გამოც., გვ. 32, 69—70, 77, 128, 180—181, 189—190.

² იქვე, გვ. 128.

ტურ-ფილოლოგიური)¹. აღნიშნულია კერძოდ მისი განსაკუთრებული მნიშვნელობა „ოსმალბის“ დასახასიათებლად სამცხე-საათაბაგოში ბაგოში.

„ოსმალბა“ (ოსმალური სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა), სამცხე-საათაბაგოს მაგალითზე, საშუალებას გვაძლევს ვუჩვენოთ თურქული ფეოდალიზმის თავისებურებანი. ამ თვალსაზრისითაა ჩვენ მიერ გამოყენებული „დაეთრის“ სათანადო მონაცემები.

„ოსმალბის“ შემოღებას (სამცხე-საათაბაგოში იმერეთში, ქართლში...) სულტნის მთავრობა 1578 წელს შეუდგა. საამისო ცნობებს უხვად გვაწვდიან იმდროინდელი წყაროები („მესხური ქრონიკა“, აალი, ტომაზო მინალოი, ისკანდერ მუნში). მაგრამ მას წარმატება ხედა მხოლოდ სამცხე-საათაბაგოში, რომელიც „დაეთრის“ ცნობებით ოსმალებმა ორგზის აღწერეს (ე. წ. „ძველი“ და „ახალი დაეთარი“).

ოსმალეთი იძულებული იყო ხელი აეღო ქართლის სწრაფ გა-ოსმალებაზე, მარცხი განიცადა მან აგრეთვე იმერეთში. თურქული საბუთების მიხედვით იმერეთის მეფეებს შენარჩუნებული აქვთ დამოუკიდებელი მეფეების ტიტულაცია². მხოლოდ სამცხე-საათაბაგოში დაიჭირა ათაბაგის ადგილი მირმირანმა ანუ ბეგლარბეგმა³.

მაგრამ არც სამცხე-საათაბაგოს გაოსმალების პროცესი დასრულებულა XVI ს-ის დამლევეს. „ოსმალბა“ აქ (ოსმალეთის მომიჯნავე ოლქების გამოკლებით) ახლად იყო შემოღებული. ამიტომ, ბუნებრივია, „დაეთარში“ ასახულიყო ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ზოგიერთი თავისებურებანიც. მართლაც, ეს კარგად ჩანს როგორც „დაეთრისათვის“ წამძღვარებულ „კანუნ-ნამეს“ („კა-

¹ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთრის I და II წიგნის წინასიტყვაობა; გ. ტ ი ვ ა ძ ე, სამცხე-საათაბაგო „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთრის“ მიხედვით, „მნათობი“, 1946, № 8, გვ. 117—144; გ. გ ა მ უ რ ე ლ ი ძ ე, „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი“, როგორც დემოგრაფიულ-სტატისტიკური ძეგლი, უნივერსიტეტის შრომები, 34 ა—ბ, 1948, გვ. 77—89; С. С. Джикия, Пространный реестр вилайета Гурджистан (автореферат докторской диссертации), Тб., 1956.

² მაგ., იმერეთის მეფე, თურქული საბუთებით „მელიქია“ („მეფე“), გურიელი „პაქიმი“, ფერიდუნ-ბეი, მუნშათ ალ-სალატინ, I, გვ. 13. შდრ. L. F e k e t e, Zur Geschichte der Grusinier des 16 Jahrhunderts, გვ. 112.

³ 1600—1605 წ. ერთი საბუთით ათაბაგის საბლის წევრები „მამულით შეწყვალებული“ პირის მისამართით იძულებული არიან აღნიშნონ: „...ასე და ამა პირსა ხედა, რომე რას წამ ღთან იპრიანოს და ჩუენი საბატონო ჩუენ დაგურჩეს“. საჭ. სიძე., III, გვ. 533.

ნონთა წიგნის“) შინაარსიდან, ისე თვით „დავთრის“ ტექსტიდან, არასოდეს ოსმალეთის სახელმწიფო ისე ვრცელი არ ყოფილა როგორც 1578—1612 წლებში იყო. 1590—1606 წწ. ამიერკავკასია ოსმალეთი იყო გაბატონებული. 1606 წლის შემდეგ კი ამიერკავკასიის ქვეყნები, მათ შორის აგრეთვე სამცხე-საათაბაგოს გარკვეული ნაწილები, ირან-ოსმალეთის ომების შედეგად ხელიდან ხელში გადადიოდა. ამით აიხსნება, რომ XVII ს-ის თურქულ დავთრებსა და რისალებებში (აინი ალი, კოჩიბეი გორიჯელი) არ გვხვდება „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ აღწერილი ზოგიერთი ოლქი. ოსმალებს ხანგრძლივი დრო დასჭირდათ სამცხე-საათაბაგოს გაოსმალეებისა და მის ახალციხის საფაშოდ გადაქცევისათვის.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“, რომელიც სულტნის თულრით დამტკიცებულ ოფიციალურ დოკუმენტს წარმოადგენს, აღწერილია სამცხე-საათაბაგოში შემოღებული ოსმალური ფეოდალური ინსტიტუტები.

„დავთრის“ მიხედვით „გურჯისტანი“ დაყოფილია ოსმალური სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემის საფუძველზე. „დავთარში“ დასახელებულია: ვილაიეთი, ლივა, სანჯაყი, ნაჰიე, კარიე, კალე, რაბათი.

მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმებიდან და მიწის-მფლობელებიდან დასახელებულია: თიმარი, ზემამეთი, ვაკუფი, ჩიფთლიქი, მულქი-მოურის (სამკვიდრო მულქი), ზაიმი (ზეამეთის მფლობელი), თიმარის მფლობელი („საჰიბი თიმარ“ ან „ერბაბი თიმარ“), თიმარის კაცი („მერდი თიმარ“).

სოციალური, სამხედრო-სამოხელეო, საფინანსო და სასულიერო ორგანიზაციის ოსმალური ტერმინებიდან: რეაია (გლეხი), აღა, ბეგი, მუაფი (თარხანი), ფაშა, სერასქერი, მირმირანი, ბეგლარბეგი, ვეზირი, სანჯაყ-ბეგი, მირლივა, მირალაი, მირიალემ, იენიჩერი, სიფაჰი, ლულამი, დიზდარი, იუზბაში, ჩავუში, სუბაში, ემინი, ქათიბი, ქეთხუდა, სალარი, ყადი, მუეზინი.

¹ გურჯისტანის ვილაიეთის კანონთა წიგნი, თურქ. ტექსტი, გვ. 1—5, ქართ. თარგ., გვ. 1—6.

გადასახადებიდან: ჯიზიე, ბეპრე, უშრი, ბენჯი, ისფენჯი, მოურახხასიე, ხუმსი, თაფუ, სალარე, დეშთიბანი, ბადჰავა, საქორწინო (რესმი არეზი), ჩიფთის გამოსალები (რესმი ჩიფთ), სანახევრო გამოსალები (რესმი ნიმ), დონუმის გამოსალები (რესმი დონუმ), საკევამლე (რესმი დახან), ყიშლაყჩი ან რესმი ყიშლალ (გამოზამთრების გადასახადი), გამოსალები ცხვარზე (რესმი ავნამ), გამოსალები ფარეხზე (რესმი ყოიუნ), გამოსალები იათაღზე და იალაღზე, გამოსალები ფუტკარზე, ღორზე, ხილზე, ბოსტანზე, წისკვილზე.

სამცხე-საათაბაგოს ქრისტიანულ მოსახლეობას, ისევე როგორც ოსმალეთის ევროპულ ნაწილში, ეწოდება ზიმში. „დავთარი“ სამცხე-საათაბაგოს ქრისტიანულ მოსახლეობას „ქაფირებსაც“ (ურწმუნოებს) უწოდებს. „კანუნ-ნამეში“ ნათქვამია: „გურჯისტანის ვილაიეთის ქაფირები რეგისტრირებულ არიან როგორც ხუმსი. ხუმსად რეგისტრირებულ ადგილებში სალარიე არ აიღება“¹.

ამრიგად, „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ წარმოდგენილია ოსმალური ფეოდალური ორგანიზაციის ყველა მხარე: სოციალური სტრუქტურა, სამხედრო-ადმინისტრაციული წყობა, აგრარული და საფინანსო-სავადასახადო სისტემა, გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის ფორმები. „ქართველობა“ სამცხე-საათაბაგოში შეცვლილია ოსმალური სოციალურ-პოლიტიკური სისტემით.

ქართული სოციალური ტერმინოლოგიიდან „დავთარში“ დასახელებულია მხოლოდ „აზნაური“ (ქართველი ფეოდალის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელის მნიშვნელობით), მაგრამ აზნაური იხსენიება იმასთან დაკავშირებით, რომ აზნაურთა მიწები გადასულია ოსმალო ფეოდალებისა და მოხელეების განკარგულებაში.

ოსმალების სამცხე-საათაბაგოში გაბატონების შედეგი იყო მიწების გადანაწილება და ფეოდალური უფლებების გადაჭვდნება დამპყრობელთა სასარგებლოდ. საამისო ცნობები დავთრის მთელ მანძილზე მოიპოვება.

იმთ შორის, ვისაც მიწები ჩამოერთვათ, დასახელებულია: ათაბაგი და მისი სახლის წევრები (მანუჩარი, მისი მეუღლე ელენე, დედა დედისიმედი, ანა ხათუნი და სხვ.), აზნაურები, სასულიერო ფეოდალები (ეპისკოპოსი, დეკანოსი, მღვდელი, ბერი), ეკლესიამონასტრების მამულები. ამრიგად, მიწების ექსპროპრიაცია გავრ-

¹ დიდი დავთარი, თურქ. ტექსტი, გვ. 1, ქართ. თარგმანი, გვ. 1.

ცელებულია სამცხე-საათაბაგოში გაბატონებულ ფეოდალთა კლასის ყველა ფენაზე. ყველაზე მძიმედ მაინც ეკლესია-მონასტრები დაზარალდნენ. სამცხე-საათაბაგოში ამიერიდან მოისპო სასულიერო სამონასტრო მფლობელობა.

მიწები პირველ რიგში ჩამოერთვიათ, რა თქმა უნდა, ათაბაგის მომხრე ქართველ ფეოდალებს. მათ ჩამოერთვიათ არა მარტო სახნავ-სათესი, საყანე და სამოსახლო მიწები, ვენახები და ბაღები, არამედ აგრეთვე სახლები, კალო-საბძელი, წისკვილები, სამეურნეო დანიშნულების სხვა ნაგებობანი.

აღნიშნული მოვლენის საილუსტრაციოდ ქვემოთ მოგვთქვს მხოლოდ რამდენიმე მაგალითი.

მაგ., „ვენახი მანუჩარისა ერთი ნაკვეთი — 5 ქილიანი, აწ ჩილდირის ვილაიეთის დაეთრის ქეთხუდას ყადას მფლობელობაში [ყოფი]“¹.

ან: „ვენახი ეკლესიისა, აწ იუსუფ-აღისა და მუსტაფა ჩავეშის მფლობელობაში [ყოფი]“².

ან: „მიწა სახელად გიორგი აზნაურისა, აწ ისმაილის მფლობელობაში [ყოფი]“³.

ან: „მიწა არსენა ბერისა და ქეიბად აზნაურისა, აწ ალი ქეთხუდას მფლობელობაში [ყოფი]“⁴.

ან: „მამული მირზა ალი-ბეგისა — 1 ნაკვეთი და ბალი ერთი ნაკვეთი, აწ ვაზირ მუსტაფა-ფაშას მფლობელობაში [ყოფი]“⁵.

ქართველი ფეოდალებისათვის ჩამორთმეული მიწების ახალ მფლობელებად დასახელებულია: სერასქერი, მირალაი, მირიალემი ჩავეში, სიფაპი, ემინი, ქეთხუდა და სხვ. ვაკუფად გადაქცეული მამულის და საქონებელის შესაყურთა ჯამე და მეჩეთი. გაჩნდა „სულტნის სახასოებიც“, აგრეთვე „ბეგლარბეგისა და მირლივას სახასო მიწები“.

როგორც ცნობილია, მესხი ფეოდალების ერთი ნაწილი გადავიდა იმერეთსა და ქართლში. მათი მიწებიც, ცხადია, ოსმალო ფეოდალების ხელში უნდა გადასულიყო. ამ მიწების ნაწილი უნდა რეგბოდათ იმ ქართველ ფეოდალებსაც, რომელთაც საკუთარი მიწები

¹ დიდი დავთარი, თურქ. ტექსტი, გვ. 22, ქართ. თარგმანი, გვ. 25.

² იქვე, თურქ. ტექსტი, გვ. 26, ქართ. თარგმანი, გვ. 29.

³ იქვე, თურქ. ტექსტი, გვ. 27, ქართ. თარგმანი, გვ. 31.

⁴ იქვე.

⁵ თურქულ ტექსტშია „ჩიფთლიკ“.

⁶ იქვე, გვ. 181 და შემდეგ.

გამაჰმადიანების ან ოსმალებისათვის დახმარების აღმოჩენის პირობით შეინარჩუნეს.

მიწების გადანაწილებისა და ფეოდალური უფლებების გრძელვადიანი შედეგები სამცხე-საათაბაგოშიც ისეთივე იყო, როგორც აღმ. ამიერკავკასიის სახანოებში, სადაც სწრაფად გაიზარდა მომთაბარული არისტოკრატის მიწისმფლობელობა ადგილობრივი (სომეხი, აზერბაიჯანელი) ფეოდალების ხარჯზე. ამის შესაბამისად მოეწყო აღმ. ამიერკავკასიის პოლიტიკური ორგანიზაცია (სახანოები). ასევე ჩილდირის ვილაიეთად გადაქცეულ სამცხე-საათაბაგოში წარმოიქმნა ოსმალური სანჯაყები.

მსგავსება აღმ. ამიერკავკასიაში განვითარებულ მოვლენებთან სხვა მხრივაც შეინიშნება: სამცხე-საათაბაგოშიც მოხდა მნიშვნელოვანი ცვლილებები გაბატონებული კლასის ეთნიკურ შემადგენლობაში.

ამიერიდან ქართველი ფეოდალების გვერდით წარმოდგენილი იყვნენ ოსმალო ფეოდალებიც. ამავე დროს, ჩანს, ოსმალებმა სამცხე-საათაბაგოში შემოიყვანეს მომთაბარული „აურუქისა და აუზდუჯის ტომები,“ რომელთაც „კანუნ-ნამეს“ ერთ-ერთი თავის თანახმად, „არ გააჩნიათ განსაზღვრული [საცხოვრებელი] ადგილი“. ანალოგია ამ მხრივაც მეტად თვალსაჩინოა.

მაგრამ XVI ს-ის დამლევს სულტნის მთავრობას არ შეეძლო ხელის ერთის დაკვრით შემოეღო „ოსმალობა“. იგი ოსმალურ ფეოდალურ ნორმებს უქვემდებარებდა ქართველი ფეოდალების მიწისმფლობელობას, მაგრამ ანგარიშს უწყევდა იმასაც, რომ ყველა ოსმალური წესის შემოღება ქართველ ფეოდალებს მის წინააღმდეგ დარაზმავდა და გვერდში ამოუყენებდა ათაბაგს, რომელიც კვლავ ბრძოლას განაგრძობდა ოსმალეთის წინააღმდეგ.

ამასთან „დავთრის“ შედგენის მომენტისათვის (1595 წ.) შეინიშნებოდა მნიშვნელოვანი ცვლილებები მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობაში. შაჰ-აბასი გამალებით ეშზადებოდა ოსმალეთთან ახალი ომისათვის. ამავე დროს, ირანის შაჰი ენერგიულად საქმობდა რუსეთთან სამხედრო კავშირის შესაკვრელად ოსმალეთის წინააღმდეგ. ათაბაგი და მისი მომხრეები ირან-ოსმალეთის მოსალოდნელ ომს უკავშირებდნენ ქვეყნის განთავისუფლების საქმეს. რთული და დაძაბული იყო სამცხე-საათაბაგოს

შინაგანი ვითარებაც, მიიმედ დახარკული გლეხობა მხარს ათაბაგს და გაოსმალებას არ აპირებდა¹.

ამიტომ ოსმალების მთავრობა მოქნილსა და ფრთხილს ტიკას ახორციელებდა ქართველ ფეოდალებთან დამოკიდებულებაში. გამაჰმადიანებულ ქართველებს იგი პრივილეგიებულ მდგომარეობაში აყენებდა, მაგრამ ამავე დროს, ჩანს, ითმენდა ზოგიერთი ფეოდალის ქრისტიანობას. ასეთ პოლიტიკას უნდა დაექსაქსა ადგილობრივი ფეოდალური ძალები, ათაბაგისათვის უნდა ჩამოეშორებინა ქრისტიანობის დამცველი აზნაურები და გადაეყვანა ისინი ოსმალების მხარეზე.

ოსმალებში კარგად ესმოდათ და შეგნებული ჰქონდათ, რომ წარმატება სამცხე-საათაბაგოში მნიშვნელოვან წილად ათაბაგის მოწინააღმდეგე ქართველი ფეოდალების დალატის წყალობით იყო გაპირობებული.

„დავთარის“ მიხედვით ქრისტიანები ჩანან ის, ქართველი ფეოდალები, რომელთაც ისფენჯის და სუბაში² საქმეები აქვთ დაკისრებული. „დავთარში“ ნათქვამია: „ახალციხის რაბათის მცხოვრებლები, კეთილშობილნი კონსტანტინე და სარგისი, ბეგის შვილები არიან. ვინაიდან მათ აჩიკბაში მგზავრობის დროს ვაჭრებისა და ქარავნის მშვიდობიანი მიმოსვლის საქმეში დიდი სამსახური მიუძღვით, ამიტომ, როგორც [ეს] ძველ დავთარში იყო აღნიშნული, ახალ დავთარშიაც ჩაწერილ იქმნა, რომ ისინი განთავისუფლებულ იქმნან ჯიზიე და საგანგებო გამოსაღებთაგან და თვით ახალციხეში ისფენჯისა და სუბაშის საქმეები მათ დაეკისროთ“².

„კეთილშობილნი კონსტანტინე და სარგისი“, „დავთარის“ ცნობით, „ბეგის შვილები („ბეგ ზადე“) არიან“. მაგრამ ბეგი აქ აზნაურის, უკეთ ფეოდალის, მიწისმფლობელის სინონიმური მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარო. ისინი რომ ქრისტიანები არიან, საკუთარ სახელებს გარდა, იჭიდანაც ჩანს, რომ მათ ჯიზიეს და საგანგებო გაოსასაბადების გადახდა ევალებათ. ოღონდ ისინი გათარხნებული (მუაფ) არიან გარკვეული „სამსახურის“ სანუქფოდ. ჯიზიეს, როგორც წესი, არა მუსლიმანები იხდიდნენ. ამიტომ იყო ეს სულადი გადასახადი აღმ. ამიერკავკასიის ქრისტიანულ მოსახლეობაზე დაწესებული ირანის მფლობელობის დროს.

¹ გ. ტივაძე, სამცხე-საათაბაგოს პოლიტიკური ვითარება XVI საუკუნეში, „მნათობი“, № 10, 1947, გვ. 145.

² დიდი დავთარი, თურქ. ტექსტი, გვ. 50, ქართ. თარგ., გვ. 54—55.

საინტერესოა ისიც, რომ ზიმიებს, ე. ი. არა მუსლიმანებს „დავთარის“ მიხედვით „სამეფო ლაშქრობაში“ მონაწილეობა და სამხედრო სამსახური მართებთ.

„დავთარში“ ამის გამო ნათქვამია: „მამული ერთი ნაკვეთი წისკვილი სოფელ ფანაკში [მდებარე]—ნურაზისის ძის გულაზიზ ზიმის მფლობელობაში [მყოფი]. ძველ დავთარში ჩაწერილია, რომ სამეფო ლაშქრობის შემთხვევაში დაუყოვნებლივ გამოდის სამხედრო სამსახურში“¹.

ან:

„მამული ერთი და ერთი ნაკვეთი წისკვილი **درادر**-ის ძის ზაქარ გურჯის მფლობელობაში [მყოფი]. ძველ დავთარში ჩაწერილია, რომ სამეფო ლაშქრობის შემთხვევაში დაუყოვნებლივ გამოდის სამხედრო სამსახურში“².

ან:

„მამული ერთი და ერთი ნაკვეთი წისკვილი ზემოხსენებულ სოფელში ზიმში ზურაბ მირაშა (?) სძის მფლობელობაშია. ძველ დავთარში ჩაწერილია, რომ სამეფო ლაშქრობის შემთხვევაში დაუყოვნებლივ გამოდის სამხედრო ლაშქრობაში“³.

აღსანიშნავია, რომ იმ ზიმიების სახელები, რომელთაც სამხედრო სამსახური მართებთ, ქართული ან. იშვიათად, სომხურია: ზაქარია, ზურაბი, გიორგი, მიქირტიჩი, მურადხან მიქირტიჩის ძე გურჯი, ჯამასპ გურჯი, ათაბეგ გურჯის ძე, ოან მოპრანის ძე, ყანდურალი გურჯი, როსაფ გურჯი.

პირველ მაგალითში დასახელებული გულაზიზ ნურაზის-ძეც ქრისტიანია, რადგან ჯერ ერთი იგი ზიმშია, მეორეც სხვაგან დასახელებულია ლეონ ნურაზის-ძე მისი ძმა თუ ნათესავი⁴. საინტერესოა, რომ დასახელებულ პირთა უმეტესობის მიწების და ვენახების მფლობელობა ცალკე არის აღნიშნული⁵.

მხოლოდ ერთ შემთხვევაში, სალაშქრო მოვალეობასთან დაკავშირებით, გვხვდება მამამდიანური სახელი. ოღონდ მისი მატარებელი თითქოს ზიმში არაა. ეს **ش** მურად აბდულ-აპის-ძეც „სამეფო ლაშქრობის შემთხვევაში დაუყოვნებლივ გამოდის სამხედრო

¹ დიდი დავთარი, თურქ. ტექსტი, გვ. 352, ქართ. თარგმ., გვ. 335.
² იქვე, გვ. 344.
³ იქვე, თურქ. ტექსტი, გვ. 359, ქართ. თარგმ., გვ. 351.
⁴ იქვე, ქართ. თარგმ., გვ. 364.
⁵ იქვე, გვ. 387 - 388.

სამსახურში¹. თუ ის მართლაც მაჰმადიანია, გაუგებარი სრულიად არ ხდება მისი სამეფო ლაშქრობაში მონაწილეობა. მაგრამ გაუგებარია, ოსმალური წესების თანახმად, ზიმიების სამხედრო სამსახური.

ამასთან დაკავშირებით საჭიროა აღინიშნოს, რომ აღწერილი რემოცია „დავთრის“ მიხედვით დამახასიათებელია მხოლოდ ფანაჯის ლივასათვის, რომელიც უშუალოდ ეკრა ოსმალეთს. ფანაჯის ლივას სოფლები დაცარიელებული იყო გლეხებისაგან. გარბოდნენ ფეოდალებიც (იმერეთში, ქართლში...). ამიტომ სულტნის მთავრობა, ჩვენი აზრით, ვილაიეთის სანაპირო ოლქებში, დანარჩენ საქართველოს ზედ საზღვარზე, საერთოდ განსხვავებულ პოლიტიკას უნდა დასდგომოდა. ამით უნდა აიხსნებოდეს ის, რომ ფანაჯის ლივაში ქართველი ფეოდალების დიდს უმეტესობას შენარჩუნებული აქვთ მიწები. ამავე დროს, ოსმალეთის მთავრობა ოსმალურ წესებს იბითაც უზვევდა გვერდს, რომ ზიმიები (ქრისტიანი ფეოდალები) სამეფო ლაშქარში შეჰყავდა. მაგრამ ზომ არ იყო ეს უკანასკნელი გარემოება მხოლოდ „ძველი დავთრისათვის“ დამახასიათებელი?

დანარჩენ საქართველოს მდგომარეობა რთულდებოდა იმით, რომ ოსმალებს ახლა გაადვილებული ჰქონდათ სამცხიდან „თავიანთი სანჯახებით ჩამოსვლა“² ქართლში და ქვეყნის დარბევა.

XVI ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში სამცხე-ააათბაგოს პოლიტიკური ორგანიზაცია ოსმალურ საფუძველზე მოეწყო.

შეიქმნა ჩილდირის ვილაიეთი, რომელიც სანჯახებად დაიყო.

„სანჯაყი“ ოსმალეთის სახელმწიფოში ძირითადი სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული იყო.

XIV—XV სს. ოსმალეთის სახელმწიფო დაყოფილი იყო სანჯახებად (სადროშოებად). სანჯაყის არაბული შესატყვისი იყო „ლივა“. აქედანაა ნაწარმოები სანჯაყ-ბეგი და მირლივა. ორთავე ეს ტერმინი დამოწმებულია „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“.

1453 წლამდე ოსმალური სანჯაყები იყოფოდა ორ მთავარ ჯგუფად და განლაგებული იყო რუმელიასა და ანატოლიაში, ე. ი. ოსმალეთის ევროპულ და აზიურ ნაწილებში. თითოეული მათგანის სათავეში იდგა ბეგლარბეგი ანუ მირმირანი.

¹ თურქ. ტექსტი, გვ. 393, ქართ. თარგმ., გვ. 384. ستر بادشاهی واقع

اولد قجه اشوب خدمت ابرار ديو مقيدار داتر عتيق ده

² სამისო მაგალითები მოტანილია „მუსხერ ქრონიკაში“.

XVI ს-ში ოსმალეთის სახელმწიფოს ტერიტორიულმა ზრდამ მოითხოვა ორი მთავარი საბეგლარბეგოს მაგიერ ახალი საბეგლარბეგოების შექმნის საჭიროება გარკვეული რაოდენობის სანჯაყების თურთ. ამიტომ ახალი ტერიტორიული ერთეულის აღსანიშნავად გაჩნდა ახალი ტერმინი „ეიალეთი“¹. დროსონი ამ სიახლეს მიაწერდა მურად III (1574—1595)². მაგრამ იმდროინდელ თურქულ წყაროებში არაფერია ნათქვამი ამგვარი რეორგანიზაციის შესახებ. ყოველ შემთხვევაში, XVI ს-ის განმავლობაში ზოგიერთი სანჯაყი დამოუკიდებელი ეიალეთის ანუ ვილაიეთის ფარგლებში მოექცა. ზოგიც ერთს ეიალეთს გამოეყო და მეორეს შეუერთდა³.

XVI ს-ის მეორე ნახევარში (1578 წლიდან) გაჩნდა ახალი ეიალეთები: დაღისტანის, შირვანის, ყარადაღის (ირანის), თავრიზის (სამხრეთ აზერბაიჯანის ერთი ნაწილითურთ), ერევნის და ლუარისტანის⁴. ამ დროსვე წარმოიშვა ჩილდირის ეიალეთი—სამცხე-საათაბაგოში.

ყველა დასახელებული ეიალეთი ირან-ოსმალეთის მეორე ომის (1578—1590) შედეგად წარმოიშვა.

ეიალეთის სათავეში იდგა ბეგლარბეგი ანუ მირმირანი (თუღების რაოდენობის მიხედვით მას შეიძლება ვეზირიც რქმევოდა). ბეგლარბეგს მოსდევდნენ: სანჯაყ-ბეგი (მირლიეა), ალაი-ბეგი, სუბაში ანუ ჩერბაში. ალაი-ბეგის ხელქვეითნი იყვნენ: ბაირაკთარი (ალამდარი) და ჩაეუში.

დასახელებული მოხელეები უძღვებოდნენ პროვინციის ფეოდალურ ორგანიზაციას, საკარგავებით სარგებლობის საქმეს, ფეოდალური ლაშქრის გამოყვანას, სამოქალაქო ადმინისტრაციას.

ყოველ ვილაიეთს და თითოეულ სანჯაყს ჰყავდა საკუთარი ყადი. ყადი გასამართლებას შარიათის მიხედვით აწარმოებდა. მისი განაჩენი სისრულეში მოჰყავდათ სუბაშებს. მათვე ევალებოდათ საპოლიციო სამსახური და წესრიგის დაცვა.

ვილაიეთში იმყოფებოდნენ დეფთერდარ-ემინები და მდივან-მწერლები. პროვინციული ემინების საერთო აღმნიშვნელი სახელი იყო „სიფაჰი იაზიჯილარი“ („სიფაჰის მდივნები“). ესენი

¹ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140—141.

² დამოწმებულია Gibb-ის და Bowen-ის დასახ. ნაშრ. მიხედვით, გვ. 141.

³ იქვე, გვ. 142, შუნ. 3, 4, 5 და 6.

⁴ იქვე, გვ. 142, შუნ. 2

იყვნენ: დეფთერ ემინი (დავთრის ემინი) და მისი ორი თანამოქმედ დეფთერ კაპისი და თიმარ დეფთერდარი. პირველი დეფთერდარი ზეამეთების საქმეს განაგებდა (ზეამეთ დეფთერდარი), მეორე თიმარებს (თიმარ დეფთერდარი).

ვილაიეთის მთავარი დეფთერდარი იყო „მალ დეფთერდარი“ ანუ „ხაზინე დეფთერდარი“. მისი საკითხავი იყო სამონეტო საქმე, ნაღდი ფულის მიღება და გასტუმრება, ფეოდალური საკარგავეების ფინანსების მოწესრიგება, რამდენადაც საკარგავეები გულისხმობდა ჯამაგირის მაგიერ სარჩოს (დირლიქის) გაცემას¹.

ყველა ზემოთ დასახელებული მოხელე-ხელისუფალი დამოწმებულია „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარშიც“.

გურჯისტანის ანუ ჩილდირის ვილაიეთის 'ათავაეში იდგა მირ-მირანი (ხიდირ-ფაშა—ვ. გ.). მას მოსდევდნენ ოსმალური სამხედრო-ადმინისტრაციული იერარქიის თანახმად, სანჯაყ-ბეგი ანუ მირლივა, მირალი (ოლთისის, ახალციხის, არტანუჯის, არტაანის, ხერთვისის), სუბაში, დიზდარი (ციხისთავი).

ჩილდირის ვილაიეთს ჰყავდა თავისი მირიალეში (ალამდარი).

„დავთარში“ დასახელებულია აგრეთვე „ვილაიეთის ყადი“.

საფინანსო მოხელეებიდან ჩამოთვლილია: გურჯისტანის ემინი, დავთრის ემინი, დავთრის ქეთხუდა, ქათიბი. გურჯისტანის ემინი მნიშვნელობით უნდა უდრიდეს „მალ დეფთერდარს“. დავთრის ქეთხუდა კი იგივე „დეფთერკაპიაა“.

„დავთარში“ ცალკე დასახელებული ემინი და ქეთხუდა, უეჭველია, ემორჩილებოდნენ ჩაეუშს, როგორც ეს ოსმალეთში იყო, ხოლო ყველა ერთად ექვემდებარებოდა დეფთერდარების კონტროლს.

ოსმალეთში ორნაირი სუბაში იყო: მირის სუბაში („მირი სუბაშილარი“) და თიმარის კაცთა სუბაშეები („ექლი თიმარ სუბაშილარი“). მაგრამ როგორც მირის, ისე ფეოდალური საკარგავეების სუბაშეებს საპოლიციო სამსახური ჰქონდათ დაკისრებული². „დავთარში“ დასახელებული „თიმარის კაცი“ (გვ. 337, 384, 433) „ექლი თიმარ სუბაშილარის“ არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს. ამის გარდა „დავთრის“ მიხედვით სულტნის სახასოში სულტნის ემინები მოქმედებდნენ, ხოლო სანჯაყ-ბეგებზე მიწერილ ადგილებში სანჯაყის სამხედ-

¹ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახ. ნაშრ., გვ. 150.

² იქვე, გვ. 154.

რომ შეთავრები. ოსმალური ადმინისტრაციული სისტემა ამ მხრივაც ზუსტად იყო დაცული.

დასახელებული მოხელეების უფლება-მოვალეობის გათვალისწინება გვიჩვენებს, თუ რამდენადაა გავრცელებული სამცხე-ჯავახეთში ოსმალური საკარგავეები: ზეამეთები და თიმარები. ამ მოხელეების საკითხავი იყო საკარგავეების კონტროლი, შემოსავლის აღრიცხვა და „ბარათების“ (რენტა-ხარკის წილის უფლების) განაღდება.

ყურადღებას იქცევს „დავთრის“ ორი ადგილი, სადაც ნათქვამია: „აწ სამეფო კარის ჩაუშის აღის მფლობელობაში [მყოფი], გურჯისტანის ემინის თეზქერეს თანახმად იჯარის წესით წელიწადში [იძლევა] 50 [ახჩას]“¹. საინტერესოა, რომ ორს-შემთხვევაში ჩვენ არ გვხვდება მუსლიმანთა მფლობელობასთან დაკავშირებული ჩვეულებრივი გამოთქმა: „ასამართლოს განაჩენის თანახმად იჯარის წესით წელიწადში [იძლევა]... [ახჩას]“.

რას ნიშნავს „თეზქერე“?

დამოწმებულ კონტექსტში „თეზქერე“ შეიძლება წერილობით გადაწყვეტილებას ნიშნავდეს. მაგრამ XVI ს-ის მეორე ნახევრის ოსმალეთში თეზქერე სრულიად გარკვეული მნიშვნელობითაც იხმარებოდა. თეზქერე ეწოდებოდა ბეგლარბეგის მიერ საკარგავის მტლობელად რეკომენდებული პირის იმ საბუთს, რომელიც პროვინციიდან სატახტო ქალაქის დეფთერხანეში იგზავნებოდა.

საქმე ისაა, რომ 1530 წლიდან მოყოლებული ბეგლარბეგებს ჩამოერთვათ საკარგავეების გაცემის უფლება და მფლობელობის „ბარათის“ მიცემა სულეიმანის „კანუნ-ნამეთი“ ბარათს ამიერიდან სულტნის კარი იძლეოდა. ბეგლარბეგი მხოლოდ ასახელებდა საკარგავის მფლობელობის კანდიდატს. „თეზქერე“ სწორედ ასეთ რეკომენდაციას ეწოდებოდა. გამოჩაყლის შეადგენდნენ მცირე თიმარები, რომელთა შემოსავალი 3,000 ახჩას არ აღემატებოდა. ამის მიხედვით თიმარები იყოფოდა ორ ჯგუფად: რეკომენდებულ თიმარებად („თეზქერელი“) და ისეთ თიმარებად, რომელთაც ასეთი რეკომენდაცია არ სჭირდებოდათ („თეზქერესიზ“)².

სულეიმანის დროიდან მხოლოდ რეკომენდებული თიმარების მფლობელები ითვლებოდნენ სიფაჰის სახელის ღირსად, დანარჩენებს კი უბრალოდ თიმარაჩიები (თიმარიოტები) ეწოდებოდათ. მაგრამ ეს იყო ოფიციალური თვალსაზრისი. ნამდვილად ყველა საკარ-

¹ დიდი დავთარი, თფრქ. ტექსტი, გვ. 3—4, ქართ. თარგმანი, გვ. 3.

² იხ. ქართ. თარგმანი, გვ. 42, 59.

³ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახ. ნაშრ., გვ. 49.

გაეის (ზაიმების ჩათვლით) მფლობელის ზოგადი სახელი სიტყვი იყო¹. ვითარება ამ მხრივ მნიშვნელოვნად შეიცვალა XVI ს-ის დასაწყისში, როცა მსხვილმა მიწისმფლობელებმა ხელი დასდეს „დავთრის სიზ“ თიშარებს. ამ დროიდან, როგორც ჩანს, სიფაპი უმეტესად საშუალო და წვრილ მიწისმფლობელს (მოსაკარგავებს) აღნიშნავდა.

„დავთარში“ დამოწმებულ „თეზქერეს“ ჩვენ არ ვაიგივებთ „თეზქერეს“ ზემოთ დამოწმებულ მნიშვნელობასთან. მაგრამ აღნიშნული გარემოების გათვალისწინება, ვფიქრობთ, აუცილებელია ოსმალური აგრარული სისტემის შესწავლისას სამცხე-საათაბაგოში.

ცნობები ოსმალურ მიწისმფლობელობაზე მოიპოვება როგორც „დავთრის“ ტექსტში, ისე განსაკუთრებით „კანუნ-ნამეში“.

თიშარების და ზეამეთების შესახებ ცნობებს ვხვდებით აგრეთვე დავთრის მიწაწერებში, რომლებიც XVII—XVIII სს. მანძილზეა შესრულებული².

მაგრამ ოსმალური მიწისმფლობელობის თავისებურებათა მთავარი წყარო მაინც „დავთრისათვის“ წამძღვარებული „გურჯისტანის ვილაიეთის კანონთა წიგნია“. იგი, როგორც ეს ნახევნები აქვთ „დავთრის“ მკვლევარებს, შედგენილია ოსმალეთში მოქმედი „კანუნ-ნამეების“ მიხედვით. ოღონდ მასში გათვალისწინებულია ადგილობრივი ცხოვრების პირობებიც და წესებიც.

„კანუნ-ნამეში“ დასახელებულია სულტნის სახასოები, ბეგლარ-ბეგის და მირლიგას სახასო მიწები, ზაიმთა და სიფაპთა თიშარები.

„კანუნ-ნამეში“ ყველაზე დაწერილებით სიფაპების მფლობელობაზე და მათს რეაიებთან (გლეხებთან) დამოკიდებულებაზეა საუბარი. ეს გასაგებობაა, რადგან ამ შემთხვევაში ლაპარაკია გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის ოსმალურ ფორმებზე, გადასახადების სახეობებსა და აკრეფის წესებზე.

„კანუნ-ნამეს“ მიხედვით გლეხი „თ ა ფ უ ს“ საფუძველზე ფლობს მიწას. „თაფუ“ სამცხე-საათაბაგოში, ზოგიერთი დეტალის

¹ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახ. ნაშრ., გვ. 49—50.

² მართებული არ უნდა იყოს გ. ტივაძე, როცა შენიშნავს, რომ ზეამეთების და თიშარების არსებობა სამცხე-საათაბაგოში სწორედ ამ ნაგვიანევი მიწაწერებით დასტურდება. იმ. გ. ტივაძე, სამცხე-საათაბაგო „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, „მნათობი“, 1946, № 8, გვ. 140—142. მართალია, საკუთრივ ტექსტში ხშირად პირდაპირი ჩვენება არ მოგვეპოვება ოსმალურ მიწისმფლობელობაზე, მაგრამ სათანადო მონაცემების ანალიზი გვიჩვენებს მის ადგილსა და მნიშვნელობას XVI ს-ის დამლეც.

გამოკლებით, ზუსტად იმეორებს ზემოთ აღწერილ თავფურცელს (იხ. თავი III, § 3).

„კანუნ-ნამე“ ითვალისწინებს რეაიას მიერ მიწის ტრადიციულ მემკვიდრეობით მფლობელობას. რეაია „საგლეხო მულქის“ მფლობელია. „საგლეხო მულქის“ აშკარა შეათყვესიად ჩანს „მულქი მოურისი“. „კანუნ-ნამეში“ ამის გამო ნათქვამია: „უკეთუ რეადან კვდება ვინე და მას მიწა რჩება, [ეს მიწა] შვილზე გადადის, როგორც სამკვიდრო მფლობელობა“¹. მაგრამ მფლობელობის განახლება ყველა შემთხვევაში (გადაეცემოდა მიწა უმემკვიდრო გლეხის ძმას თუ ნათესავს) თავფურცელს ექვემდებარებოდა.

რეაია მიწერილი იყო სიფაპიზე, ე. ი. ფეოდალის პიროვნებაზე. ფეოდალს შეეძლო გაქცეული გლეხის ძებნა და მისი უკან დაბრუნება: „თუ დაეთარში რეგისტრირებული რეაიას [ხალხი] დაიფანტება, — დაწესებულია კანონი, რომ ისინი მოყვანილ იქნენ უკანვე და დასახლებულნი თავიანთ ადგილას, ხოლო, უკეთუ ათმა, ან მეტმა წელმა განვლო, უკან გადმოსახლება არ შეიძლება; გამოსაღები მათ გადახდებათ საცხოვრებელი ადგილის მიხედვით“².

როგორც ვხედავთ, რეაია მიმაგრებულია გადასახადაზე, ხოლო გადასახადი რეაიაზე. ამავე დროს იგი მიმაგრებულია მიწისმფლობელის პიროვნებაზე. რეაია მიწერილია სიფაპიზე. ფეოდალს შეეძლო გაქცეული გლეხის 10 წლის განმავლობაში ძებნა და მისი უკან დაბრუნება.

„კანუნ-ნამე“ არ ითვალისწინებს გლეხის პირად თავისუფლებას, მასში ნათქვამია „რეაიათის შვილი არის რეაიათი, სანამდის ის სხვას არაა მიწერილი“³.

¹ თურქ. ტექსტი, გვ. 1, ქართ. თარგმ., გვ. 1. رعايادن بری قوت اولوپ قالدی
طبرای قالدی اوغلنه اتقال ایدر ملك موروث کی در

² თურქ. ტექსტი გვ. 1, ქართ. თარგმ., გვ. 1. رعايا اولان مقید
دفترده اولسه کوچروب کبرو برلرینه کتورمک قانون مقرردر اما اون
بیل و داخی زیاده اسه کوچورمک اولماز ساکن اولدقلری برلرند
رسملری انور

³ თურქ. ტექსტი, გვ. 1, ქართ. თარგმ., გვ. 1. رعیت اوغلی رعیتدر مادام که
آخره قید اولنمیه

რეაია მხოლოდ მიწის დამუშავების პირობით ფლობდა მიწას.¹ „რეაიას ის მიწა, რომელსაც [რეაია] სამ წელიწადს ზედიზედ უმუშავებდა და უმუშავებელს და ცარიელს დასტოვებს, ჩამოერთვება მას და გადაეცეს სხვას, თაფუს საფუძველზე“². აღნიშნული გათვალისწინებულია ყველა ოპმალურ „კანუნ-ნამეში“.

თაფუს საფუძველზე ამუშავებდა მიწას „გარეშე რაიათიც“³: „თუ [კინმე] გარეშე რაიათი მოვა და თაფუს საფუძველზე სიფაპის მიწას დახნავს და დათესავს, მაშინ [დაწესებული] ბეპრეს გადახდის შემდეგ აღება ორი დონუმი უკეთესი ადგილიდან ერთი ახჩა, ხოლო სამი დონუმი უარესი ადგილიდან [აგრეთვე] ერთი ახჩა“⁴.

რეაიას მრავალნაირი ფეოდალური მოვალეობა და ვალდებულება მართებდა სიფაპის მიმართ. მას თავისი სიფაპის უშური უნდა მიეტანა უახლოეს ბაზარზე. მოსულ მიწის დამმუშავებელს (გარეშე რაიათს) კი სოფელში არსებულ ბედელში⁵.

რეაიას მოსავალზე უშურის აღება ლეწვის დროს ხდებოდა: „სალარებმა დაუყოვნებლივ, იმწამსვე უნდა გამოარწყონ დამთავრებული კალო“⁶. იქვე ნათქვამი, რომ „რეაია არ უნდა შეავიწროვონ“ იმას მეტყველებს, თუ როგორ იყვნენ ნამდვილად გლეხები შევიწროებული სალარებისაგან კალოზე, მოსავლის ლეწვის დროს.

ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს შაპისა და სულტნის ფირმანებისათვის ჩვეულებრივ გამოთქმასთან იმის თაობაზე, რომ ფეოდალებმა არ უნდა შეავიწროონ რაიათები. ეს ოფიციალური თვალსაზრისი მიზნად ისახავდა არა გლეხთა მდგომარეობის გაუმჯობესებას, არანედ გლეხთა რაციონალური ექსპლოატაციის უზრუნველყოფას.

ამგვარივე ხასიათის შენიშვნები მოიპოვება „კანუნ-ნამეშიც“. იქ, მაგალითად, ნათქვამია: „სანჯაყ-ბეგებმა და სუბაშებმა არ უნდა იარონ თემში ბევრი მხლებლით და უფულოდ ალაფი და საკმელო [ვისმე] არ უნდა გამოართვან“⁷.

საინტერესოა აგრეთვე დამნაშავეთა დაპატიმრებისა და დასჯის გამო გაკეთებული შენიშვნა: „სანჯაყ-ბეგებსა და სუბაშებს და მათ კაცებს ეკრძალებათ დანაშაულობის გამოუთხოვლად და ბოროტმოქ-

¹ დიდი დავთარი, თურქ. ტექსტი, გვ. 1, ქართ. თარგმ., გვ. 2.

² იქვე.

³ იქვე, თურქ. ტექსტი, გვ. 2, ქართ. თარგმ., გვ. 2.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, თურქ. ტექსტი, გვ. 5, ქართ. თარგმ., გვ. 5.

მედების გამოუაშვარაველად დაიჭირონ დამნაშავეები და ვინაირთვან მათ რაიმე და განათავისუფლონ [ისინი]. და ვიდრე [ზემოხსენებულ პირთა მიერ] ვილაგეთის ყადის თანდასწრებით არ იქნებოდა ტყვეებული დანაშაული, დამნაშავეების დაქერა ან დასჯა ეუთიააღდეგება სამართალსა და კანონს¹. ან: „სანჯაყ-ბეგებსა და სუბაშებს ეკრძალებათ სხვადასხვა ბრალდების წამოყენებით რეადადან ბოროტმოქმედნი ჯაქვით შებორკონ და სოფელ-სოფელ ატარონ, ვიდრე ისინი არ იქნებიან ყადის წინაშე წარდგენილნი. ასეთი ბრალდებულები ჯაქვით არ უნდა იქნენ შებორკილნი მანამ, სანამ ისინი არ იქნებიან ყადის სასამართლოში მოყვანილნი და სანამ [მათი დანაშაული] სამართლით არ იქნება დამტკიცებული“². გლეხების ჯაქვით შებორკვა, ეტყობა, ჩვეულებრივი ამბავი იყო, რადგან „კანუნ-ნამე“ ამას დასაშვებად ცნობს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც გლეხის დანაშაული დამტკიცებული იყო.

გლეხის ვალდებულებებში შედიოდა გზების სოვლა, ხიდების შეკეთება, ყარაულობა, ტვირთის ზიდვა. ფართოდ იყო გავრცელებული ბევრის აღმოსავლური ფორმა.

„ოსმალობის“ დროინდელ სამცხე-საათაბაგოში გლეხობის დიდი უმეტესობა იქვე ქრისტიანი იყო, მაგრამ ჩანს იყვნენ მუსლიმანი ან გამუსლიმანებული გლეხებიც. ქრისტიან გლეხთა უმრავლესობას აშკარად მოწმობს ფართოდ გავრცელებული გადასახადი „ისფენჯი“.

„ისფენჯი“ სამცხე-საათაბაგოში, ისევე როგორც ოსმალეთის ვილაიეთების ევროპულ ნაწილში, ქრისტიანულ მოსახლეობას ჰქონდა დაკისრებული. მასვე მართებდა „ჯიზიას“ გადახდა.

ისფენჯი, „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“, როგორც წესი, ყველა სოფლის საგადასახადო ნუსხაშია მოხსენებული. ამასთან პირველად ყოველთვის ისფენჯია დასახელებული. საგადასახადო ნუსხა კი მოსდევს სოფლის მცხოვრებლების (მამაკაცების) სიას, რომლებშიაც ქართული სახელების და გვარების მატარებელი გლეხები არიან ჩამოთვლილი.

მუსლიმანებზე დაწესებული ჩანს უშრი, ბენაქი და ბეპრე.

საკუთრივ ოსმალეთში მუსლიმან რეაიას უნდა გადაეხადა: ბენაქი, მუჯერრედი და ჩიფთ ახჩესი. ბენაქი დაქორწინებულ მუსლიმანზე იყო დაწესებული, მუჯერრედი დაქორწინებულზე, ჩიფთ ახჩესი კი მეურნეობის ნებაართვის გამოსაღებ ფულს ნიშნავდა.

¹ დიდი დავთარი, თურქ. ტექსტი, გვ. 5, ქართ. თარგმ., გვ. 5.

² იქვე.

ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, სამთავრე ეს გადასახადი ქრისტიანთათვის გაერთიანებული იყო „ისფენჯის“ სახელს ქვეშ¹; ისფენჯი დაწესებული იყო ზიმში თასარუფზე, ე. ი. ივულისხმებდა² მფლობელად არამუსლიმანი იყო. ამასთან გათვალისწინებული იყო მიწის მოცულობა და სიაკვარგე. მაგრამ რამდენჯერმე იყო გაზრდილი ქრისტიანი გლეხის გადასახადები მუსლიმან გლეხთან შედარებით. მხედველობაში არ მიიღებოდა არც ის, დაქორწინებული იყო თუ დაუქორწინებული ზიმში.

სამაგიეროდ, ერთ შემთხვევაში, მუსლიმანი ქრისტიანთან შედარებით ორჯერ მეტს იხდიდა: ეს იყო საქორწინო გამოსაღები („რესში არუსიე“)³.

დაწერილებითაა ლაპარაკი საქორწინო გამოსაღების გამო ვურჯისტანის ვილაიეთის „კანონთა წიგნშიც“. იქ ნათქვამია: „ზაიმთა, თიმარის მფლობელთა, მონადირეთა, ციხის მცველთა და ღურებას ასულთაგან საქორწინო გამოსაღები მიწერილი აქვს სულტნის სახასო [სალაროს]; [იგი] სულტნის სახასოს ემინებმა უნდა აიღონ“⁴.

მუსლიმან გლეხთა ქალების საქორწინო გამოსაღების გამო ნათქვამია: „საქორწინო გამოსაღები აიღება სამოც-სამოცი ახჩა ქალწულისაგან და ოცდაათ-ოცდაათი ახჩა ქვრივისაგან, თუ ისინი ცხოვრობენ ბეგლარბეგისა და მირლიეას სახასო [მიწებზე], ზაიმთა თიმარსა და სხვა თავისუფალ თიმარზე. [რაც შეეხება] სხვა თიმარის მფლობელების საქორწინო გამოსაღებს: სიფაჰიებზე მიწერილი ადგილებიდან [გამოსაღების] ნახევარს იღებენ ისინი, ხოლო მირლიეაზე მიწერილი ადგილებიდან მეორე ნახევარს იღებენ სანჯაყის სამხედრო მეთაურნი“⁵. „დაეთრის“ მიხედვითაც მუსლიმანთა საქორწინო გამოსაღები რამდენჯერმე აღემატება ქრისტიანთა საქორწინო გამოსაღების ოდენობას ახჩებში.

საინტერესოა საქორწინო გამოსაღებთან დაკავშირებული განმარტება: „ქალწულის საქორწინო გამოსაღებს, რა ადგილიდანაც არ უნდა გათხოვდეს ის, იხდის მისი მამა და უხდის მას, ვისი რეადაც ის არის. ქვრივი უხდის საქორწინო გამოსაღებს იმ თიმარს მფლობელს, რომლის მიწაზედაც ის იმყოფება. ვინაიდან აფრუქისა და აუზღეჯის ტომებს არ ვააჩნიათ განსაზღვრული [საცხოვრებე-

¹ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახ. ნაშრ., გვ. 241.

² იქვე, გვ. 240—241.

³ დიდი დავთარი. თურქ. ტექსტი, გვ. 2—3, ქართ. თარგმ., გვ. 3.

⁴ იქვე, თურქ. ტექსტი, გვ. 3, ქართ. თარგმ., გვ. 3.

ლი] ადგილი, ქალწული და ქვრივი მამასთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით, თანაბარნი არიან¹.

გურჯისტანის ვილაიეთის კანონთა წიგნი და საგადასახადო წესებში ასახელებენ მრავალნაირ გადასახადს და გამოსაღებს, რომელთა ჩამოთვლას აქ აღარ შევუდგებით. აღენიშნავთ მხოლოდ, რომ „თათრის ხარაჯობამ“ დააცარიელა გლეხებისაგან სამცხე-საათაბაგოს სოფლები. გამოთქმა „ცარიელია რეაიასაგან“ „დავთრის“ მრავალ ადგილზე გვხვდება. აყრილ-გაქცეული გლეხები ქართლისა და იმერეთის მიმართულებით გარბოდნენ.

„ოსმალობამ“ დაამძიმა გადასახადები სამცხე-საათაბაგოში, აღმ. იმერეთსა და კახეთში. საამისო ცნობები მრავლად მოიპოვება არაქელ თავრიზელის საისტორიო თხზულებაში. ასეთსავე წყაროს, ოსმალური საგადასახადო პოლიტიკის გასათვალისწინებლად წარმოადგენს „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ შედგენა 1595 წელს სამცხე-საათაბაგოში „ოსმალობის“ შემოღებას ნიშნავდა.

XVI ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში დაწყებული „ოსმალობა“ XVII ს-ის პირველი მეოთხედის დამლევს დამთავრდა ჩილდირის ანუ ახალციხის საფაშოს წარმოქმნით.

მაგრამ ახალციხის საფაშოც ინარჩუნებდა მთელ რიგ თავისებურებებს ოსმალეთის სახელმწიფოს ორგანიზმში. სწორედ ამან ათქმევინა Gibb-ს და Bowen-ს, რომ „ჩილდირის მდგომარეობა მთლად ნათელი არაა“². ევლია ჩელების ცნობაზე დაყრდნობით ისინი აღნიშნავენ ოთხი „სამკვიდრო სანჯაყის არსებობას ჩილდირში“³.

ამის გარდა, დასახელებული მკვლევრები მიუთითებენ ევლია ჩელების იმ ცნობაზე (ევლია ჩელები, I, 88, 95—96), საიდანაც ჩანს, რომ ზოგიერთი ვილაიეთი დაყოფილი არ იყო სანჯაყებად, ე. ი. არ არსებობდა ოსმალური ფეოდალური ორგანიზაცია⁴. ასეთებად ევლია ჩელები ასახელებს: საქართველოს, ბასრას, ლაჰსას, იემენს და ჰაბეშს⁵. ასეთ ენაღებებს, თვით სანჯაყების არსებობის პირობებშიც კი, განაგებდნენ დამოუკიდებელი მმართველები, თვი-

¹ თურქ. ტექსტი, გვ. 3, ქართ. თარგმ., გვ. 3.

² H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 163.

³ იქვე. მიწისმფლობელობის თავისებურებას „ოსმალეთის საქართველოში“ ვეზირ კიდეც XIX ს-ის 70-იან წლებში ყურადღება მიაქცია დ. ბაქრაძემ.

⁴ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახ. ნაშრ., გვ. 147.

⁵ იქვე, გვ. 177, შენ. 7.

თონ კრეფდნენ გადასახადებს და მის გარკვეულ წილს ყოველწლიურად გზავნიდნენ სულტნის სატაბტოში. ამიტომ ასეთ ევალეთებს ოსმალურ წყაროებში „სალიანელი“ ეწოდებოდათ ვეღწლიურს ნიშნავს¹.

სალიანელი, რა თქმა უნდა, ჩილდირის ვილაიეთი ვერ იქნებოდა. ევლია ჩეღების ცნობაში ნაგულისხმევი ჩანს იმერეთი, სადაც სულტნის სასარგებლოდ საური და სალიანი გროვდებოდა. სალიანელით ცნობილი ეიალეთები მოხარკეობის საფუძველზე იყვნენ დაკავშირებული სულტნის მთავრობასთან. ჩვენთვის უკვე ცნობილია ასეთი ქვეყნის აღმნიშვნელი თურქული ტერმინი: „ოჯაკლიკ პუქქუმეთი“, რომელიც იმერეთის მიმართ იყო გამოყენებული.

XVI ს-ის დამლევს ათაბაგის სახლი ამოად ცდილობდა, რომ ოსმალეთთან ურთიერთობის პოლიტიკურ ფორმად კვლავინდებურად მეზარკეობა ყოფილიყო. ოსმალები ამაზე მტკიცე უარს ამბობდნენ. ამდენადვე ცხადი უნდა იყოს, რომ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი“ სამცხე-საათაბაგოში შემოღებული ოსმალური ფეოდალური ორგანიზაციის გამომხატველი იყო.

ჩვენ მიერ დახასიათებულ კონკრეტულ მასალებს შორის „დაეთარი“ ერთადერთი ძეგლია, რომელიც ყველაზე ნაკლებ ითვისწინებს ქართული ფეოდალური წყობილების თავისებურებებს.

ამ მხრივ იგი განსხვავდება თვით „ელის დებულეებისაგან“. რომელიც, როგორც ვნახეთ, ადვილად მოთავსდა ქართული სახელმწიფო სამართლის ძეგლში.

თუ „ელის დებულემა“ ქართველი მეფის მოხელეების მიერ იყო შედგენილი, ოსმალურ „კანუნ-ნამეებს“ სულტნის მოხელეები ადგენდნენ.

ჩვენ მოგვეპოვება 1570 წელს შედგენილი „გურჯისტანის კანუნ-ნამე“ (Gürcistan kanunnamesi)², რომელიც სამცხე-საათაბაგოს სამხრეთ ნაწილის სანჯაყებისათვის უნდა ყოფილიყო შედგენილი. ამიტომ მისი შინაარსი არ უნდა ეხებოდეს 1595 წლის „დაეთარში“ აღწერილ ტერიტორიას. 1570 წლის „კანუნ-ნამე“ შინაარსობლივად ახლო დგას 1595 წელს შედგენილ „დაეთარისათვის“ წამძღვარებულ „კანუნ-ნამესთან“. ამიტომ მისი გაანალიზება საჭიროდ არ ჩავთვალეთ. ჩვენთვის ეს დოკუმენტი საინტერესოა მხოლოდ როგორც „ოსმალობის“ შემოღების დამამტკიცებელი სამცხე-საათაბაგოს სამხრეთ ნაწილში.

¹ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, დასახ. ნაშრ., გვ. 148.

² Omer Lütfi Barkan, XV ve XVI inci asirlarda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslar, ტ. 1 (Kanunlar), სტამბოლი, 1943, გვ. 197—200.

თავი მესამე

კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლა ირანის და ოსმალეთის ბატონობის პერიოდში

ირანისა და ოსმალეთის ბატონობა ან მფლობელობა მკვეთრ გამოვლინებას პოულობდა შინაკლასობრივი და კლასობრივი ბრძოლის ხასიათსა და ფორმებში.

უცხო ძალის მფლობელობა-ბატონობას კლასობრივი თვალსაზრისით აფასებდა სხვადასხვა საზოგადოებრივი ფენა (ფეოდალები, ვაჭრები, ხელოსნები, გლეხები). თითოეული მათგანი არ ერიდებოდა „უცხო ძალასთან“ კავშირს, როცა საქმე საკუთარი კლასობრივი ინტერესების დაცვას და უზრუნველყოფას ეხებოდა¹.

კლასობრივი თვალსაზრისითვე ფასდებოდა პოლიტიკური ორიენტაციების საკითხი XVI—XVIII სს. საქართველოში.

ქართული ფეოდალური საზოგადოების პროგრესულ ნაწილს გეზი რუსეთთან ურთიერთობაზე ჰქონდა აღებული, რეაქციულს — ირანსა და ოსმალეთზე.

რუსეთთან ურთიერთობის გაძლიერებას უჭერდა მხარს ყველა, ვინც კი დაინტერესებული იყო ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანებით, მისი ეკონომიური და კულტურული დაწინაურებით, ფეოდალური შინაომების, „ტყვის სყიდვის“ და „ლეკიანობის“ ლიკვიდაციით.

ირანსა და ოსმალეთს მხარს უჭერდა ყველა, ვისთვისაც მიუღებელი იყო ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანება, რასაც არ შეიძ-

¹ კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში შესწავლილი აქვს ნ. ბერძენიშვილს. იბ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის საზ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, I, 1955, გვ. 155—186.

ლებოდა დღის წესრიგში არ დაეყენებინა სამეფო-სამთავროების და სათავადოების სისტემის არსებობის საკითხი.

ასეთ ვითარებაში „უცხო ძალის“ მოწვევა (დასახმარებელი ან მასთან კავშირი) გარკვეულ პოლიტიკურ მიზნებთან დაკავშირებული ლურ-კლასობრივ ინტერესებთან იყო დაკავშირებული¹.

XVI საუკუნიდან მოყოლებული ქართული ფეოდალური საზოგადოება ორ ფრთად იყო გაყოფილი: ერთი ნაწილი (პროგრესული) რუსეთთან ურთიერთობას უკავშირებდა ქვეყნის გამოსწავანთავისუფლების საქმეს და მის მომავალს, მეორე ირან-ოსმალეთის დახმარებით ფეოდალური დაქსაქსულობის შენარჩუნებას.

მსხვილი მიწისმფლობელები (საფეოდალოების „ნახევარ-ხელმწიფეები“) „უცხო ძალას“ მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ იყენებდნენ განსაკუთრებით იმ მომენტში, როცა მეფის ხელისუფლება თავადების უფლებების შეზღუდვას ცდილობდა. ირანს ან ოსმალეთს კი იმ შემთხვევაში უპირისპირდებოდნენ, როცა ირანული ან ოსმალური სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის შემოღების საფრთხე დგებოდა.

ფეოდალური საქართველოს ყველა საზოგადოებრივი ფენა კლასობრივი თვალსაზრისით აფასებდა ირანის და ოსმალეთის ბატონობას ან მფლობელობას².

„უიზილბაშობის“ ან „ოსმალობის“ საფრთხე, უპირველეს ყოვლისა, საეკლესიო-სამონასტრო მფლობელობას ემუქრებოდა მოსპობით. სამცხე-საათაბაგოს მაგალითი, სადაც ეკლესია-მონასტრებმა მთლიანად დაკარგეს დიდძალი ყმა-მამულები და საქონელი, ეკლესიას უკარნახებდა გაეჩაღებინა ანტიმამაძიანური პროპაგანდა. ანტიმამაძიანური პროპაგანდა გულისხმობდა არა მარტო ქრისტიანობის განმტკიცებას, არამედ, უპირველეს ყოვლისა, ქართული მიწისმფლობელობის დაცვას, რამდენადაც გამამაძიანებას უშუალოდ თან სდევდა არსებითი ხასიათის ცვლილებები საადგილმამულო ურთიერთობაში და მიწათსარგებლობის წესებში.

სოციალურად და ეკონომიურად თავადებზე დამოკიდებული აზნაურების მდგომარეობა განსაკუთრებით მიმდებოდა „უიზილბაშობისა“ და „ოსმალობის“ დროს. გაღარიბებული აზნაური თათრის გამოსაღებებს ვერ აუდიოდა, კიდევ უფრო ღარიბდებოდა, ხელიდან

¹ ნ. ბერძენიშვილი, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქ. სავარეუ-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, გვ. 178, 179.

² ე. გაბაშვილი, ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი კლასები და კლასობრივი ბრძოლა ირანის და ოსმალეთის ბატონობის პერიოდში. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, გვ. 379—389.

ველებოდა ისედაც შემცირებული ყმა-გლეხი. გლეხები, უპირველეს ყოვლისა, ეკონომიურად შევიწროებული აზნაურების მძალეზიდან გარბოდნენ. გასაგებია, რომ აზნაურები აქტიურად ებრძოდნენ ყიზილბაშების და ოსმალების წინააღმდეგ. სიხლანძობის

აზნაურები დაინტერესებული იყვნენ მეფის ხელისუფლების განმტკიცებით. მეფის გაძლიერებას უკავშირებდნენ ისინი თავიანთი უფლებრივი და ქონებრივი მდგომარეობის გაუმჯობესებას. შემთხვევით არ აიხსნება თავადის აზნაურების სამეფო აზნაურობა-ნი გადასვლის ტენდენციის გაძლიერება XVII—XVIII საუკუნეებში ამავე დროს, აზნაურები უაღრესად იყვნენ დაინტერესებული რუსეთთან ურთიერთობით, რადგან რუსეთის დახმარებას უკავშირებდნენ ისინი მშვიდობიანი ცხოვრების პირობების უზრუნველყოფას, დაუსრულებელი ფეოდალური შინაომების აღკვეთას და წარმატებით ბრძოლას ყიზილბაშების და ოსმალების წინააღმდეგ.

რა თქმა უნდა, ყიზილბაშებთან ან ოსმალებთან დამოკიდებულებას აზნაურებიც კლასობრივი თვალსაზრისით აფასებდნენ. ცნობილია, რომ XVII ს-ის დამდეგს ბევრი აზნაურიშვილი აღმოჩნდა ირანში „გასაკეთებლად“ და შაჰის „წყალობის“ მოსაპოვებლად. მაგრამ როდესაც „ყიზილბაშობის“ საქართველოში შემოღებას შაჰ-აბასი ენერგიულად შეუდგა, აზნაურები აქტიურად ჩაებნენ გაყიზილბაშების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

კლასობრივი თვალსაზრისით აფასებდნენ საქართველოში განვითარებულ მოკლენებს ვაჰრებიც; სრულიად გარკვეული პოზიცია ეკავათ მათ ირანის მიმართ.

ქართული ქალაქების ვაჰრები მუდამ ირანული ორიენტაციისანი იყვნენ. ისინი მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი ირანის საერთაშორისო ვაჰრობასთან. ამიტომ მხარს უჭერდნენ ირანს და მოქმედებდნენ ოსმალეთის წინააღმდეგ. ამგვარადვე იქცეოდნენ სომეხი ვაჰრები აღმ. ამიერკავკასიაში. არაქელ თავრიზელს აღნიშნული აქვს. თუ რატომ იყო სასურველი ირანული ორიენტაცია მიუხედავად ირანელთა ძალადობისა. თვითონ იგი შაჰ-აბასს უარყოფითად უყურებდა, მაგრამ პირადად ირანული ორიენტაციის თვალსაზრისზე იღვას¹.

თბილისის და სხვა ქალაქების ვაჰრებს უშუალო ურთიერთობა ჰქონდათ აღმ. ამიერკავკასიის და ირანის ქალაქებთან, ირანის საშუ-

¹ Livre d'histoire par le vartabed Arakel de Tauris Collection d'historiens Arméniens, traduits par M. Brosset, I, pp. 287, 288, 294.

ალებით აქტიურად მონაწილეობდნენ მსოფლიო ვაჭრობაში, რომ მათთვის მნიშვნელობა ჰქონდა არა ირანის პოლიტიკურ პოლიტიკულ ლაუფლებას, არამედ ირანის მეშვეობით აღმოსავლეთის და დასავლეთის ქვეყნებთან ვაჭრობას. ამით იყო შეპირობებულნი წყნარ ზღვიანი ორიენტაცია აღმ. ამიერკავკასიაში, საქართველოში.

დიდვაჭართა სპარსოფილურ განწყობილებას სხვა ფაქტორიც აძლიერებდა. ქართველი ფეოდალების ძალადობისაგან დაცვას, ვაჭრობა-აღებშიცემის ნორმალურად განვითარებას ისინი მაჰმადიანი მეფის გაძლიერებას უკავშირებდნენ, რამდენადაც ასეთ მეფეს, ვინაა ვაჭრები გარემოებათა გამო, ზურგს ირანის მთავრობა უმარებდა. ქართველი ფეოდალებისათვის კი მეფის გაძლიერება მიუღებელი იყო. მაჰმადიანი მეფის პოლიტიკა მკვეთრად აძლიერებდა მათს ანტიირანულ განწყობილებას. ამ ნიადაგზე სრულიად გარკვეულ გამოხატულებას პოულობდა კლასობრივი ბრძოლა ქალაქებში ფეოდალებსა და ვაჭარ-მოქალაქეებს შორის.

სპარსოფილი და მოქალაქეთა წრიდან გამოსული ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე არა ერთგან აღნიშნავს მოქალაქეთა (ქალაქის ზედაფენის) ირანის სასარგებლო განწყობილებას 1614—1625 წლებში. როდესაც საქართველოში შაჰ-აბასი მოქმედებდა¹. ამ თვალსაზრისითვე აფასებდა იგი ქართველი ფეოდალების დამოკიდებულებას როსტომ-ხანის პოლიტიკისადმი². ანტიირანული და პრო-ირანული პოლიტიკის დაპირისპირების სოციალური და კლასობრივი საფუძვლები XVII ს-ის 30—40-იან წლებში აღნიშნული აქვს პროფ. ს. კაკაბაძეს³.

მსხვილი ვაჭრები ირანის მთავრობის და მაჰმადიანი მეფის საშუალებით ცდილობდნენ თავიანთი კლასობრივი ინტერესების უზრუნველყოფას. წერილი ვაჭრები და ხელოსნები ძალადობას განიცდიდნენ ქალაქის ზედაფენის მხრივ. ამათ (ხშირ შემთხვევაში მეფე-ფეოდალის და ფეოდალების ყმებს) საკუთარი ბატონები მფარველობდნენ, მაგრამ მათთვის ძნელი იყო მეტოქეობა გაეწიათ მსხვილი ვაჭრებისათვის, რომელნიც მრავალწლიან იყვნენ დაკავშირებული მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ვაჭრობასთან. ამასთან დიდვაჭრები გაერთიანებული ჩანან ამხანაგობაში, რომელთაც ურტალის მსგავსი ფუნქციები უნდა ჰქონოდათ XVII—XVIII სს. სა-

¹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 233—234.

² იქვე, გვ. 264—265.

³ С. Н. Какабадзе, Крестьянский вопрос и крестьянские движения Восточной Грузии в XVIII веке.

ქართველოში. ისინი მხოლოდ „ოსმალობის“ დროს გამოდიოდნენ უცხო ძალის მფლობელობის წინააღმდეგ და მხოლოდ ამ შემთხვევაში უჭერდნენ მხარს დამპყრობელთა წინააღმდეგ ბრძოლას¹ ირანის და ოსმალეთის ბატონობის ან მფლობელობის

ტიკური და ეკონომიური შედეგები ყველაზე მძიმე მდგომარეობაში მწარმოებელ საზოგადოებას აყენებდა. „ყიზილბაშობა“-„ოსმალობის“ დროს კი ქართველ გლეხს ერთდროულად ორი ექსპლოატორი უჩნდებოდა: ადგილობრივი ფეოდალი და უცხო მოხელე.

ქართველი გლეხობაც, რა თქმა უნდა, კლასობრივი თვალსაზრისით აფასებდა პოლიტიკურ მოვლენებს (ამის ყველაზე მკაფიო ნიმუშია ბატონყმობის უღელში ახლად შემბული გლეხობის დამოკიდებულება მონღოლთა შემოსევისადმი). კლასობრივი თვალსაზრისითვე ფასდებოდა „ლეკიანობა“ (გლეხების გაქცევა ლეკთა უბატონო თემებში), ყიზილბაშებთან და ოსმალებთან დამოკიდებულების საკითხი².

მძიმედ ექსპლოატირებული გლეხი ადვილად შეიძლებოდა მიმზრობოდა გარეშე მტერს, თუ მასში მისი მჩაგვრელი ფეოდალების დამასუსტებელ ძალას დაინახავდა. მით უმეტეს, რომ პირველ ხანებში დამპყრობლები მიმართავდნენ სოციალურ დემაგოგიას, სეფიანი შაჰები ადგილობრივ მმართველებს და მფლობელებს, რომელთა დამორჩილებასაც ისინი ცდილობდნენ, დემაგოგიურად გლეხთა მჩაგვრელებს, მტარვალებს და მოძალადეებს უწოდებდნენ³. ასეთსავე ხერხს მიმართავდა ირანი (და ოსმალეთიც) საქართველოში.

მაგრამ ყიზილბაშების და ოსმალების შემოსევებისა და რბევითარეშის შედეგები, უპირველეს ყოვლისა, გლეხთა მდგომარეობას აუარესებდა. ამიტომ დამპყრობელთა წინააღმდეგ ყველაზე აქტიურად ქართველი გლეხები იბრძოდნენ.

განსაკუთრებით უარესდებოდა გლეხთა მდგომარეობა „ყიზილბაშობის“ და „ოსმალობის“ დროს. სათათრო ხარკის მაგიერ გლეხებს ახლა „თათრის გადასახადების“ გადახდა ევალებოდათ. ამით ქართველი გლეხის სოციალური და ეკონომიური მდგომარეობა უახლოვდებოდა რაიათის მდგომარეობას.

დამახასიათებელია, რომ სიტყვა „რაიათი“ ქართველი გლეხის აღსანიშნავად სწორედ „ყიზილბაშობა“-„ოსმალობის“ დროს

¹ ნ. ბერძენიშვილი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, მასალები საქ. და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, ნაკვ. I.

² ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 186, 191, 192 და სხვ.

³ მახბიბ ას-სიარ, III, გვ. 85.

ჩნდება (XVIII ს-ის მეორე მეოთხედში) და კვლავ ჰქვია „თველობის“ აღდგენის პერიოდში. ამასთან „რიათი“ დამოწმებულია ქართულ საბუთებში, რომლებიც მაჰმადიანი ხანების ანტიკონსტანტინეფების მიერაა გაცემული.¹

X აღებული ხანის ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში „რიათი“ წმინტვევით არ უნდა გაჩენილიყო. ამ დროს ქართველი გლეხის გადასახადები და ვალდებულებანი დაემსგავსა რიათის გადასახადებსა და ვალდებულებებს. „ოსმალბა“-„უიზილბაშობის“ დროს გაჩნდა: მი რ ი, ბ ა პ რ ა, ი ს ფ ე ნ ჯ ი, ს ა ლ ი ა ნ ი, ს უ რ ს ა თ ი, მ ა ლ უ ჯ ა თ ი და სხვ. გაჩნდნენ მ უ ბ ა შ ი რ ე ბ ი, რომლებიც ქართველ გლეხებში აღმოსავლური საგადასახადო სისტემის მიხედვით კრეფდნენ გადასახადებს.

რიათი, უეკველია, ნახშირია იმის გამო, რომ გლეხები დაკავშირებული აღმოჩნდნენ აღმოსავლურ საგადასახადო სისტემასთან, უკეთ, მიმაგრებული იქნენ გადასახადებზე და არა გლეხის ქართველ ფეოდალზე დამოკიდებულების ხასიათის შეცვლის გამო. ფეოდალური ექსპლოატაციის ქართული ფორმები (გადასახადები და ვალდებულებანი) ამ დროსაც შენარჩუნებული იყო და აღვილობრივი ფეოდალები ახლაც მონაწილეობდნენ გლეხთა ორმაგ ექსპლოატაციაში.

ქართველი გლეხები ებრძოდნენ „თათრის მფლობელობას“, რომელთანაც უშუალოდ იყო დაკავშირებული „თათრის ხარაჯობა“. საამისოდ ისინი იყენებდნენ კლასობრივი ბრძოლის როგორც აქტიურ (მონაწილეობა ანტიოსმალურ და ანტიირანულ აჯანყებებში), ისე პასიურ ფორმებს (აყრა-გაქცევა).

მეტად გამპვირვალედაა აღბეჭდილი ქართველი გლეხების კლასობრივი ბრძოლა „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“.

„დავთრის“ მიხედვით მთელი რიგი სოფლები „ცარიელია რეაიასაგან“², ე. ი. აყრილ-გაქცეული გლეხებისაგან. „დავთრის“ ნაგვიანეე ჩანაწერებშიც (XVIII ს-ის მეორე ნახევარი) ლაპარაკია „გ ა დ ა ხ ვ ე წ ი ლ თ ა, დ ა კ ა რ გ უ ლ თ ა, მ ო ძ ე ბ ნ ი ლ თ ა, გ ა ქ ც ე უ ლ თ ა“ შესახებ³. ყველაფერი ეს დოკუმენტურად მოწ-

¹ საამისო საბუთები იხ. ჩვენს ნაშრომში: ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი კლასები და კლასობრივი ბრძოლა ირანის და ოსმალეთის ბატონობის პერიოდში, გვ. 384—385.

² გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. II, გვ. 36, 37, 81, 83, 85, 97, 98, 107, 111, 115, 126 და შემდეგ.

³ იქვე, თურქული ტექსტი, გვ. 262, ქართული თარგმანი, გვ. 258.

შობს გლეხთა ბრძოლას ოსმალების წინააღმდეგ XVI ს-ის დამლევიდან XIX საუკუნემდე. X

საინტერესოა, რომ გლეხთა „დაფანტვა“ დაკავშირებულია ბეგრის აღმოსავლურ სახეობასთან. ამ შემთხვევაში გარბიან გლეხების გლეხები, რომელთაც ხიდების შეკეთება ევალებათ. ასე დაიფანტნენ, მაგალითად, სოფ. ყუთარ-მელიქის გლეხები. „დაფთრის“ მიხედვით მათ დაკისრებული ჰქონიათ ხიდების შეკეთება ხსენებული სოფლიდან არტაანამდე. გაქცეული გლეხების უკან დაბრუნების პირობად მოხელეები აუცილებლად თვლიან მათ სხვადასხვა გადასახადებისაგან განთავისუფლებას და მხოლოდ ხიდების მოვლა-შეკეთების დაკისრებას. ოსმალო მოხელეების ამგვარი მზრუნველობის მიზეზი იქვეა განმარტებული: „ვინაიდან ზემოხსენებული სოფელი (ყუთარ-მელიქი—ვ. გ.) არზრუმის, არტაანისა და ახალციხის გზებზე მდებარეობს და ვინაიდან [მას] გამლეულ-გამომლეულთა განუწყვეტელი მგზავრობისა და დაბანაკებისაგან მოსვენება არა აქვს, მისმა მცხოვრებლებმა ამის გამო დაფანტვა იწყეს და [სოფელი] ლამის გაპარტახდეს“¹. აღწერილი სურათი ზედმიწევნით მოგვავსებს გზების გასწვრივ მდებარე სოფლების მდგომარეობას მონღოლთა ბატონობის ხანაში.

გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის პასიური ფორმის (აყრა-გაქცევა) გამო მრავლად მოიპოვება ცნობები XVIII ს-ის ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში.

XVIII ს-ის დამდეგის ერთ საბუთში ნათქვამია: „მე ხეჩუას-შვილმა გიორგიმ, ჩემმა ძმამ ზურაბამ ჩვენის ორის შვილის არუთინათი და ავთანდილათი და ჩემის ცოლით და ორის ქალითა ოცდარვა წელიწადი ჯაეახეთს ვიყავით. თათრის ქელისაგან და ხარაჯისაგან ძალა და გვემართა. მოვედით ერთობილათ, დაგვექირა და მოგვიდეთ ჩვენი თავი“². საბუთის მიმცემი, რომელიც „თათრის ხარაჯობას“ გამოექცა, ძმითა და ცოლ-შვილით ნასყიდობის წესით თბილისელ მოქალაქეს ყმად უხდება.

1779 წ. კათალიკოსი ანტონ I კახეთში აყრილსა და უკან დაბრუნებულ გლეხს ასე მიმართავს: „ოსმალისა და ყიზილ-

¹ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, თურქ. ტექსტი, გვ. 286, 453, ქართ. თარგმ., გვ. 290, 442—443.
² დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ფრთიერობის ისტორიიდან, I, გვ. 117.

ბაშის გამოსაღებისაგან ველარ დამღვრთ
 ყავ აყრილიყავ და კახეთს ხიზნათ გასულ დიქავ¹
 „ოსმალთა“-„ციხილბაშობის“ დროს გლეხთა აყრუვდენ²
 მასიური ხასიათი მიიღო. ქართველი ფეოდალები მსმელენს³
 ოსმალთა ან ციხილბაშო მოხელეების საშუალებით ებრძოდნენ, მა-
 თი შემწევობით ცდილობდნენ აყრილ-გაქცეული გლეხების უკან
 დაბრუნებას⁴. საამისო არა ერთი საბუთი მოგვეპოვება ოსმალთა
 და ციხილბაშოთა მფლობელობის ხანიდან (1724—1749 წწ.)⁵.

მუბაშირ-დაეთარდარები აღმოსავლური წესით მოითხოვდნენ
 ყმა-მამულის გამოსაღებს, მოქმედებაში იყო ზალხის აღწერის დაე-
 თარი, რომელშიაც ყველა სოფელი იყო აღწერილ-აღწესებული⁶.
 ვისაც უჭირდა და გადასახადებს ვერ იხდიდა, მას მუბაშირები
 იჭერდნენ და ყიდდნენ, ზოგი კი მამულის გაყიდვით ან დაგირავე-
 ბით აღწევდა თავს მუბაშირებს⁷.

აქამდე ოსმალთა და ციხილბაშო მოხელეები ფეოდალებისაგან
 თხოულობდნენ გადასახადებს, ფეოდალები ყმა-გლეხებისაგან. ზოგი
 მამულს ჩალის ფასად ჰყიდდა, ზოგი ყმა-გლეხებს, რათა როგორმე
 თათრის გადასახადი გადაეხადა.

გლეხის მეურნეობა ამდენ გადასახადს ვერ უძლებდა: თანაც
 გლეხებს უნდა გამოეყვანათ ურმები სამხედრო ტვირთის და სურ-
 სათის გადასახადად, რაც მათ მეურნეობიდან მოცდენას იწვევდა,
 ყველაფერი ეს აპირობებდა სოფლის მეურნეობის დაქვეითებას, მის
 გაპარტახებას. მეურნეობის წარმოება აზრს კარგავდა. ამიტომ
 „თათრის მფლობელობა“ საქართველოში მიუღებელი იყო როგორც
 მფლობელებისათვის, ისე მწარმოებლებისათვის.

„თათრის მფლობელობის“ დროს ქართველი ფეოდალი იმუ-
 ლებული იყო წილი დაედო ირანის ან ოსმალეთის ხაზინისათვის.

¹ დოკუმენტები..., I, გვ. 109.

² საქ. სიძვ., III, გვ. 49, 418—419; საქართველოს მეზღვემის სპარსული ფირ-
 მანები და ჰოქმები, გვ. 66, 82—84, 86. საინტერესოა სპარსულ საბუთებში და-
 მოწმებელი ტერმინები: „დაფანტული“ („მოთაფარავ“) და „შეკრება-შეგროვება“
 („ჯამ-ავერი“. შდრ. XVIII ს-ის სპარსული საბუთების „ქუჩიდან“). ამავე დროს
 აღნიშნულია, რომ „დაფანტული“ გლეხები „თავიანთ თავდაპირველ ადგილზე“
 უნდა დაბრუნონ. ამ ტერმინებს მნიშვნელობა აქვთ გლეხთა მიწაზე მიმაგრების
 საკითხის გამოსარკვევად აღმ. ამიერკავკასიაში.

³ ვ. გაბაშვილი, ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი კლასები
 და კლასობრივი ბრძოლა..., გვ. 386—387.

⁴ საქ. სიძვ., II, გვ. 365.

⁵ საქ. სიძვ., II, გვ. 353; იქვე, I, გვ. 140—141.

ამავე დროს, გადასახადებით დამძიმებული გლეხი ტოვებდა მეურნეობას და გარბოდა. მაგრამ მთავარი ის იყო, რომ „თათრის მფლობელობა“¹ ქართველი ფეოდალების მამულებს ყიზილბაშური ანონალური მიწისმფლობელობის წესებს უქვემდებარებდა.

ქართველი გლეხისათვის „თათრის მფლობელობა“ მიუღებელი იყო იმის გამო, რომ იგი ორმაგი ექსპლოატაციის მსხვერპლი ხდებოდა, თანაც „თათრის ხარაჯობას“ ახალი გადასახადები შემოჰქონდა.

ქართული ფეოდალური საზოგადოების გაერთიანება ადვილად ხერხდებოდა, როდესაც საქმე „თათრის მფლობელობის“ წინააღმდეგ ბრძოლას ეხებოდა. „თათრის მფლობელობის“ შემოღების ცდებს ანდა „თათრის მფლობელობის“ დამყარებას ჩვეულებრივ თან სდევდა აჯანყებები (შაჰ-აბასის წინააღმდეგ XVII ს-ის პირველ მეოთხედში, ნადირ-შაჰის წინააღმდეგ XVIII ს-ის მეორე მეოთხედში). ასეთ ვითარებაში დამპყრობელს უძნელდებოდა კვლავინდებურად გამოეყენებინა თავის სასარგებლოდ ფეოდალური საქართველოს სოციალური სტრუქტურა, შინაკლასობრივი და კლასობრივი ბრძოლა.

ასეთი ვითარება შეიქმნა კერძოდ XVII ს-ის პირველ მეოთხედში, როცა ახალი ძალით განახლდა ქართული მიწების მიტაცებისათვის ბრძოლა და ირანმა მტკიცედ გადაწყვიტა საქართველოს მამლიანურ სახანოდ გადაქცევა.

შაჰ-აბასი (1587—1629) მრავალი წლის განმავლობაში ემზადებოდა საქართველოს დასაპყრობად. „გურჯისტანის საკითხი“ ერთნაირი სიმწვავეთ იღვა ირანის წინაშე როგორც რუსეთთან, ისე ოსმალეთთან ურთიერთობაში. შაჰი ყველაფერს იკეთებდა იმისათვის, რომ არ დაეშვა საქართველოს ურთიერთობის გაღრმავება-გაძლიერება რუსეთთან. ამიტომ, მისი აზრით, საქართველოს დაპყრობა აუცილებელი იყო. შაჰს ესმოდა, რომ საქართველოს ურთიერთობა რუსეთთან განამტკიცებდა იმ ძალებს, რომლებიც ქვეყნის პოლიტიკურ გაერთიანებას ცდილობდნენ.

შაჰ-აბასი შესანიშნავად ერკვეოდა ქართული ფეოდალური საზოგადოების წინააღმდეგობებსა და ძალთა განწყობილებაში¹. მის

¹ ამ წინააღმდეგობებით მარჯვედ სარგებლობდნენ ოსმალებიც. სამისო ცნობების გამოკრეფა შეიძლება ოსმალური წყაროებიდან. იხ. ს. ჭიქია, იბრაჰიმ ფენჯვი საქართველოს შესახებ, ენიშის „მოამბე“, 1940, ტ. V—VI, გვ. 370—389; მისივე, ცნობა დიდი მოურავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში, იქვე, ტ. XIII, გვ. 207—217; მისივე, ხონთქის მიერ დიდი მოურავისადმი გაკემული სიგელი, იქვე, გვ. 233—242.

აგენტებს კავშირი ჰქონდათ მეფე-მთავრებთან, თავადებთან, აზნაურებთან, ვაჭრებთან, გლეხებთან.

შაჰ-აბასი მიმართავდა სხვადასხვა საშუალებას ქართული ფეოდალური საზოგადოების სხვადასხვა ფენის შეწყვეტის მიზნით. ირანის მხარეზე გადასაცვანად, ირანის სამსახურში გაწვევას ნებლად. ამ მხრივ ერთი უმთავრესი საშუალებათაგანი იყო ქართველების დაწინაურება ირანის პოლიტიკურ და სამხედრო სარბივებში.

ვინც კი საქართველოში რითიმე უკმაყოფილო იყო, ირანში ეძებდა სამართალს, მეტოქე-მოწინააღმდეგის წახდენას, გაკეთება-გამდიდრებას, სახელის მოხვეჭას. შაჰ-აბასი ყველას პატივით იღებდა, ჯამაგირს უზენადა, თიულებს ურიგებდა, „წყალობასა“ და სახელს არ აკლებდა. მათგან იგი მხოლოდ გამაჰმადიანებას მოითხოვდა.

ჯავახიშვილებთან დავის დროს გიორგი სააკაძე სასამართლოში აღნიშნავდა: „ბევრი საბატოს კაცისშვილი სხვაე წავიდა ბედნიერის ყვეთანა, დღესაც სრულ საბატოს ქართუელთ კაცის შვილებიც იქ არიან“¹. ვისაც დაწინაურება-წარმატება სურდა, ირანში მიდიოდა, ყულის ჯარში შედიოდა. მაგრამ ყულის ჯარის შესავსებად შაჰი მუქარა-იძულებასაც მიმართავდა².

შაჰ-აბასის პოლიტიკურ გეგმებთან ორგანულად იყო დაკავშირებული ქართული მიწების მიტაცების საკითხიც.

შაჰ-აბასი აგრძელებდა XVI ს-ის ირანის შაჰების იმ პოლიტიკას, რომლის რეალიზაციამ აღმ. ამიერკავკასიაში ყიზილბაშური სახანოები წარმოქმნა. „საქართველოს მიმართ შაჰ-აბასი ყველაზე თანამიმდევრული ყიზილბაში იყო. მისი მოღვაწეობა ამიერკავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში თურქმან-ყიზილბაშ მომთაბარეთა მიერ ქართული მიწების მიტაცებისათვის ბრძოლის ახალ ეტაპს მოასწავებდა“³. ასე განახლდა ქართული მიწების მიტაცებისათვის წარმოებული ის ბრძოლა, რომელიც XVI ს-ში ყიზილბაშებმა წამოიწყეს.

შაჰ-აბასის მთავარი მიზანი ქართული მიწისმფლობელობის გაუქმება იყო: „საქართველოს სამხრეთით და აღმოსავლეთით, მის ყოფილ მიწა-წყალზე, გაქრა ქართული მიწისმფლობელობა, გადაუნენდა ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობა, საბოლოოდ განმტკიც-

¹ საქ. სიძე., II, გვ. 56.

² დაწერილებით იმ. ვ. გაბაშვილი, ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი კლასები და კლასობრივი ბრძოლა..., გვ. 390—391.

³ ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, „მომომხილველი“, III, გვ. 78.

და ამ ადგილებში სახანო-სასულთნოები (ლორე-ბამბაკი, შორაფი-ლი, შამშადილუ, ყაზახი, ბორჩაღუ, ბაიდარი და მტკერის მარცხენა მხარე—დემურჩი ასალუ) თურქმანულ-ყიზილბაშური მოსახლეობის მიწისმფლობელობით¹. ყველაფერი ეს მიზნად ისახავდა ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის ირანულ-ყიზილბაშური მიწისმფლობელობით შეცვლას. ამ განზრახვის წარმატებით გადაწყვეტაზე იყო დამოკიდებული აღმ. საქართველოს სამხედრო-ადმინისტრაციული რეორგანიზაცია ყიზილბაშურ საფუძველზე—მაჰმადიანური სახანოს შექმნა. ყველა ამან კითხვის ქვეშ დააყენა „ქართველობის“ (ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის), ქართული სახელმწიფოს არსებობის საკითხი.

1614 წლიდან შაჰ-აბასი სასტიკად ახორციელებდა „ეკონომიური ომის“ საშუალებებს კახეთის მიწა-წყალზე: მისი ბრძანებით ყიზილბაშებმა დაანგრეს სასახლეები, ციხეები, ეკლესია-მონასტრები, სამეურნეო ნაგებობანი, აჩეხეს კახეთის ბალ-ვენახები, ძირიანად ამოყარეს თუთის ხეები (მეაბრეშუმეობის საფუძველი), 40.000 კომლი (უპირატესად გლეხ-კაცობა) ირანს გადაასახლეს. შაჰმა კახეთის სოფლები დააყაროდა კულტურული მემკვიდრისაგან. ყველა ამან მდიდარი კახეთი წელში გატეხა, ქვეყანა კი სახანოდ იქცა.

რისხვად მოვევლინა შაჰ-აბასი ქართლსაც. აქ მან ხანად გამაჰმადიანებულ-გასპარსელებული ბაგრატ-მირზა დასვა. შაჰი დაუყოვნებლივ შეუდგა ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის გაუქმებას. უკვე 1603—1606 წწ. შექმნილ სახანო-სასულთნოების განმტკიცება-გაფართოებასთან ერთად ახლა იგი საამისო ღონისძიებებს ქართლის შიდა ოლქებში ახორციელებდა.

შაჰ-აბასი ხელს სდებდა ქართულ მიწებს, ქართველი ფეოდალების მამულებს. ეს ჩანს 1614—1626 წწ. საბუთებიდან, აგრეთვე შედარებით ნაგვიანევი იმ საბუთებიდან, რომლებშიაც 1614—1626 წწ. საადგილმამულო ვითარებაა გახსენებული მამულის მფლობელობის განახლებასთან დაკავშირებით².

ზაქარია და იესე ჯავახიშვილების და მოურავის (გიორგი სააკაძის) 1624 წ. გაერთიანების პირობაში ვკითხულობთ: „ამად რომე ჩვენი სამკვიდრო თავა მისთა დღეში ჩვენი ყოფილიყო და მერმე ბედნიერის ყვენი ისაგან არ წაგვრთმეოდა და ისრევ ჩვენი იყო“³. დამოწმებული საბუთიდან ირკვევა, რომ იყვნენ ისეთი

¹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 78.

² ე. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 392—394.

³ საქ. სიძგ., II, გვ. 61.

ქართველი ფეოდალებიც, რომელთაც „სამკვიდრო მამულები“ ქართველთა. ქართული ფეოდალური სამართლით „სამკვიდრო მამულები“ განსაკუთრებით „ნასყიდი“, როგორც წესი, „დაუნაშავებლად პირველ წაერთმოდა“. შაჰ-აბასს ეს წესი შეიძლებოდა გამოეყენებინა ქართველთა ფეოდალების მიმართ, რომლებიც მის ღონისძიებებს წინააღმდეგობას უწყევდნენ და შაჰს ებრძოდნენ. მაგრამ მამულის მფლობელობისათვის რომ ახლა საერთოდ „ყაენის ფარვანა“ (შაჰის ფირმანი) იყო საჭირო, ამას 1615 წლით დათარიღებული მამულის და ყმების წყალობის წიგნის შინაარსიდან ვგებულობთ¹. იქ ბირდაპირ არის ნათქვამი: „რ არ იგაცა ბედნიერის ყაენის ფარვანა გქონდეს, ჩუენცა ისრე გაგუით ავეები ა“. მაშასადამე, ირანის შაჰის ფირმანი მამულისა და ყმის მფლობელობისათვის აუცილებელი იყო. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ასეთი ფირმანები (ერთენოვანი) უკვე არსებობდა ანდა ქართველი ფეოდალები ჩქარობდნენ მიეღოთ ის ირანის შაჰისაგან. საინტერესოა გაცემული საბუთის თარიღი: 1615 წელი. ამ დროისათვის ლუარსაბ II-ის ბედი ჯერ კიდევ არ იყო გამორკვეული და მამულისა და ყმის მფლობელობის სიმტკიცისათვის შეიძლებოდა მიემართათ შაჰის „საპატიო ტყვისათვის“, რომელიც ჯერ ისევ მეფედ ითვლებოდა. მართალია, მამულის მფლობელობის სიმტკიცე გამომდინარეობდა ფეოდალის უფლებებიდან და არა მეფის გადაწყვეტილებიდან, მაგრამ სახლის კაცებთან უთანხმოება-წინააღმდეგობის დროს ფეოდალს სჭირდებოდა მეფის დასტური იმაზე, რომ „არას ზენის გუარის კაცს შენს მამულზედ კელი არა ჰქონდეს“, როგორც ეს დამოწმებულ საბუთშია ნათქვამი.

ამავე დროს, თვითონ მეფე საჭიროდ თვლის განმარტოს, რომ ის „გაათავებს“ (შეასრულებს) იმას, რაც შაჰის ფირმანშია აღნიშნული. ამას იგი ამბობს ძველად ნაქონ და მეფისაგან ნაბოძებ ყმა-მამულთან დაკავშირებით. მაშასადამე, ფეოდალს (დავითიშვილი დავითს და მის შვილებს) აქვთ შაჰის ფირმანიც. როგორც ვხედავთ, საბუთში მეტად საინტერესო მდგომარეობაა ფიქსირებული. ერთი მხრივ, არსებობს ქართული საბუთი, ხოლო, მეორე მხრივ, შაჰის ფირმანი. აღნიშნული გარემოება, ვფიქრობთ, კარგად გვირკვევს, თუ როგორ ვითარებაში უნდა გაჩენილიყო ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) საბუთები XVI ს-ის 80-იან წლებში. მაგრამ ამ შემთხვევაში ქართველი მეფე მიუთითებს შაჰის ფირმა-

¹ საქ სიძე, II. გვ. 228.

ნის (ერთენოვანი საბუთის) არსებობაზე, მაშინ, როდესაც XVI ს-ის ორენოვანი საბუთებით ყმა-მამულის მფლობელობა ქართველ მამულის მფლობელის მიერ არის განახლებული ან ნაბოძები. შაჰის ფირმანი, რომელიც ჩანს, ყმა-მამულის მფლობელობას შეეხებოდა. სწორედ ეს გვაფიქრებინებს, რომ ფეოდალს მფლობელობის სიმტკიცისათვის „აჯამოსხენებით“ უნდა მიემართა როგორც მეფისათვის, ისე შაჰისათვის ამის დამამტკიცებელია XVII ს-ის მიორგ ნახევრის და XVIII ს-ის პირველი ნახევრის შაჰის ფირმანები, რომლითაც დადასტურებულია ქართველი ფეოდალების მფლობელობა. მაგრამ ეს ფირმანები არსებობდნენ ორენოვანი საბუთების გვერდით. შაჰ-აბასი კი დაინტერესებული უნდა ყოფილიყო ერთენოვანი საბუთის შემოღებით, რადგან ეს მას შესაძლებლობას მისცემდა ქართველი ფეოდალებისათვის მამულისა და ყმის „წყალობა“ შაჰის უფლებასთან დაეკავშირებინა.

სოფლების გაცემა რომ ახლა შაჰზე იყო დამოკიდებული ეს ჩანს ერთი საბუთიდან¹, რომლის შინაარსი ჩვენ მიერ გაანალიზებული და დამოწმებული იყო იმის საჩვენებლად, თუ როგორ ერეოდა შაჰ-აბასი ქართული ფეოდალური საზოგადოების საადგილმამულო ურთიერთობაში².

ჩვენი აზრით, შაჰ-აბასს უნდა შემოეღო ერთენოვანი სპარსული ფირმანები მამულის მფლობელობისა და განახლებისათვის, მოესპო ორენოვანი საბუთები (ქართულ-სპარსული) და, ამრიგად, რეალური შინაარსით შეეცხო წინათ ქართულზე დამოკიდებული სპარსული ტექსტი. ალბათ ამიტომაც, რომ 1626 წლამდე ჩვენ არ მოგვეპოვება ორენოვანი საბუთები. ხელახლად ჩნდება ასეთი საბუთი 1626 წლისათვის, როდესაც შაჰ-აბასის პოლიტიკამ საქართველოს მიმართ მარცხი განიცადა და შემუშავდა საქართველოსთან ურთიერთობის კომპრომისული ფორმა.

ორენოვანი საბუთების არ არსებობა შაჰ-აბასის პოლიტიკის განხორციელების წლებში საყურადღებო ფაქტია. საეჭვოა, რომ ეს შემთხვევით აიხსნებოდეს (მაგ., ამგვარი საბუთების დაკარგვად-ღუბვით), რადგან შაჰის პოლიტიკა ქართული მიწისმფლობელობის გაუქმების ხაზით თავისთავად გამორიცხავდა ორენოვანი საბუთების არსებობას. ყველაფერი ეს შაჰს სჭირდებოდა იმისათვის, რათა ქვეყანა სახანოდ გადაექცია. ამიტომ დასხა მან ქართლსა და კახეთში

¹ საქ. სიძე, I, გვ. 113.

² ვ. გაბაშვილი, ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი კლასები და კლასობრივი ბრძოლა..., გვ. 393-394.

ხანებად გამაჰმადიანებულ-გასპარსელებული ქართველი უფლისწულები.

მაგრამ შაჰ-აბასი უფრო შორს მიდიოდა, ვიდრე ამჟამინდელი მუსლიმებისათვის მამულების ბოძება გულისხმობდა. მას მტკიცედ შეეცადა გადაწყვეტილი «გურჯისტანის საკითხის» ერთხელ და სამუდამოდ ირანის სასარგებლოდ გადაჭრა. 1614 წელს განახლდა რუსეთში გლეხთა ომის დროს შეწყვეტილი ირან-რუსეთის ურთიერთობა. რუსმა ელჩებმა შაჰის კარზე კვლავ წამოსწიეს საქართველოს საკითხი ირანთან ურთიერთობაში. თანამედროვე რუსულ დოკუმენტურ მასალებში ხაზგასმით არის აღნიშნული, რომ რუსეთი ირანთან მოლაპარაკების მსვლელობაში იმოწმებდა კახეთის მეფის ხელდებულებას მოსკოვის მეფის მიმართ. მაგრამ იმას, რასაც XVI ს-ის 80-იან წლებში შაჰ-აბასი დიპლომატიურად ითმენდა¹, ახლა გადაჭრით უარყოფდა. ირანს ერთნაირად მიუღებლად მიაჩნდა როგორც ოსმალეთის, ისე რუსეთის შემოსევა ამიერკავკასიაში².

შაჰ-აბასი ჩქარობდა. მას განზრახული ჰქონდა, გამარჯვების შემთხვევაში, ქართლის თავადების ირანს გადასახლება. ამ განზრახვის გამჟღავნებამ (მარტყოფის აჯანყების წინ) გააერთიანა და დარაზმა ქართველი ფეოდალები, გააძლიერა ანტიირანული განწყობილება.

შაჰ-აბასის წინააღმდეგ ახლა მოქმედებდნენ ისინიც, ვინც ქართლში ხანად გამოგზავნილ გამაჰმადიანებულ-გასპარსელებულ სიმონ II-ს თან ძოჰყვნენ ირანიდან. საქმე ეხებოდა თავადის უფლებებს, თავადის ძალაუფლების მატერიალურ საფუძველს (ყმა-მამულის მფლობელობას), თავადურ-ბატონყმური სახელმწიფოს არსებობას. ასეთ ვითარებაში თავადებმა ძველი შუღლი ადვილად დაივიწყეს და ერთმანეთს გაუერთიანდნენ ყმა-მამულებისათვის საერთო ბრძოლაში.

შაჰ-აბასს სწრაფად მოეშალა სოციალური დასაყრდენი აღმ. საქართველოში. მას აღარ შეეძლო კვლავინდებურად გამოეყენებინა არც შინაკლასობრივი და არც კლასობრივი ბრძოლა.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე, მასალები საქ. და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, 1944.

² შაჰ-აბასის პოლიტიკა საქართველოს მიმართ მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობის ფონზე შესწავლილია ჩვენს წერილში: ვ. გაბაშვილი, ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, გვ. 89—124. იქვე დამოწმებულია რუსული და დას. ევროპული წყაროები.

საყურადღებოა, რომ შაჰ-აბასის პოლიტიკით საქართველოს მიმართ უკმაყოფილონი იყვნენ გასპარსელებულ-გაყიზილებულ ქართველებიც. უკმაყოფილო უნდა ყოფილიყო, უპირველეს ყოვლისა, ირანში მყოფი გამაჰმადიანებული ქართველების თავადური ნაწილი. გამაჰმადიანებულ-გასპარსელებულ ქართველ ფეოდალებს კავშირი არ ჰქონდათ გაწყვეტილი ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებასთან და წილი ედოთ თავიანთი ფეოდალური „სახლების“ ყმა-მამულში. ამიტომ შაჰ-აბასის პოლიტიკა უშუალოდ ეხებოდა გამაჰმადიანებულ-გასპარსელებული ქართველების კლასობრივ ინტერესებსაც. XVII ს-ის ევროპულ წყაროებში (პიეტრო დელლა ვალლე, თომას ჰერბერტი) დამოწმებული გვაქვს ირანში მყოფი ქართველების უკმაყოფილების მიზეზები¹.

საინტერესოა, რომ მარტყოფის აჯანყებასთან (1625 წ.), სომეხი ისტორიკოსის ზაქარია სარკაევას ცნობის მიხედვით, დაკავშირებულია ირანის დიდმოხელე და განჯის ბეგლარბეგი დაუდ-ხან უნდილაძე².

ზაქარია სარკაევას სიტყვით, დაუდ-ხანს აბლო ურთიერთობა ჰქონდა გიორგი სააკაძესთან. მასთან საუბრების დროს, ამბობს სომეხი ისტორიკოსი, ის ყარჩიხა-ხანის (ყიზილბაშთა ლაშქრის სარდლის) ლანძღვა-გინებას არ ეხსენებოდა. აჯანყების საკითხი ვადაწყვეტა ნოურავის მიერ შეპყრობილი შაჰის შიკრიკის წერილმა. ეს საიდუმლო წერილი, რომელშიაც შაჰი ყარჩიხა-ხანის მისამართით ქართველების დახოცვაზე და „საქართველოს მოთხრაზე“ ლაპარაკობდა, მოურავმა უჩვენა დაუდ-ხანს. ამ უკანასკნელმა ურჩია მოურავს გაეკეთებინა ყველაფერი, რის გაკეთებაც შესაძლებელი იყო, თვითონ კი განჯას წავიდა³. საინტერესოა ზაქარია სარკაევას ის ცნობაც, სადაც ნათქვამია, რომ დაუდ-ხანმა არ შეასრულა შაჰის ბრძანება და არ შეუერთდა ყორჩიბაშის ლაშქარს (მარაბდის ომის წინ). ავადმყოფობა მოიმიზეზა და განჯაში დარჩა⁴.

¹ ვ. გაბაშვილი, ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი კლასები და კლასობრივი ბრძოლა..., გვ. 395.

² დაუდ-ხანი ირანის პირველი ყულარაღასის და ფარსის ბეგლარბეგის ალაფრადი-ხანის შვილი იყო. მისი ძმა იმამყული-ხანი ფარსის ბეგლარბეგად იჯდა. უნდილანთ ფეოდალური საბლი ნათესაური ურთიერთობით იყო დაკავშირებული ქართველ მეფე-ფეოდალებთან: თეიმურაზ I-ის და ელენე ცოლად ჰყავდა დაუდ-ხანს, იმამყული-ხანის ქალი—ანდუყა-ფარ ამილახვარს, მეორე ქალი გათხოვილი იყო დაუდ-ხანს სააკაძეზე, ირანის ამირსპასალარის და თაგრიზის ბეგლარბეგის ძმად.

³ Collection d'histoires Armeniens, traduits par M. Brosset, t. II, გვ. 23.

⁴ იქვე.

დაუღ-ხანი შემდეგაც აქტიურად მონაწილეობდა თეიმურაზ I-ის აჯანყებაში. ქართველი ისტორიკოსები (არჩილი, ბეგრატონი), როსტომ-ხანის პოლიტიკის მომხრე ფარსადენ-გიგანიძის გამოკლებით, დადებითად აფასებენ დაუღ-ხან უნდილადის მოღვაწეობას. თეიმურაზ I კი თავის პოემა „ქეთევან დედოფლის წამებაში“ აქებს მის ძმას იმამყული-ხანს—ფარსის ბეგლარ-ბეგს, რომელიც ირანის სახელმწიფოში მეორე პირი იყო შაჰის შემდეგ, უნდილანთ ფეოდალური სახლის პოლიტიკური განწყობილება შეტად ნიშანდობლივია XVII ს-ის 20-იანი წლებისათვის შექმნილი ვითარებისათვის. მით უმეტეს, რომ ეს ფეოდალური სახლი ყველაზე დიდი გავლენით სარგებლობდა მთელს ირანში და განსაკუთრებით მის სამხრეთ ნაწილში.

ამრიგად, შაჰ-აბასს დასაყრდენი მოეშალა ირანში მეორე ქართველების წრეშიც¹. კიდევ უფრო მკვეთრად დაუპირისპირდნენ მის პოლიტიკას „შაჰის წყალობის“ მომხვეპელი ქართველი ფეოდალები საკუთრივ საქართველოში.

საქართველოში მრისხანე აჯანყებამ იფეთქა გიორგი სააკაძის მეთაურობით. ამ აჯანყებაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ქართველი გლეხები.

შაჰ-აბასის შემოსევების შედეგებმა ყველაზე მძიმედ ქართველი გლეხაკობა დააზარალა. დაუნდობელი ზოცვა-კლეტა, სოფლების გადაწვა, აყრა-გადასახლება, ყველაფერი ეს რისხვად დაატყდა თავს გლეხობას. კახეთი ნასოფლარებით მოიფინა, ქართლის სოფლები ასეთივე საფრთხის წინაშე იდგა. გლეხობა უბრძოლველად არ სთმობდა თავის სახლ-კარს, ოჯახს, სოფელს. მრისხანე განმათავისუფლებელი ბრძოლის მთავარ ძალად გლეხობა იქცა. ისკანდერ მუნშის მიერ დაწვრილებით აღწერილი ქართველი ხალხის მედგარი და შეუპოვარი ბრძოლის ეპიზოდები ყიზილბაშების წინააღმდეგ ფაქტიურად გლეხთა ბრძოლასთანაა დაკავშირებული.

შაჰ-აბასი იძულებული იყო ანგარიში გაეწია ქართველი ხალხის მედგარი წინააღმდეგობისათვის. 1625 წლისათვის ომი საქართველოში მას წაგებულად მიაჩნდა. იმავე წელს მან მოლაპარაკება დაიწყო თეიმურაზთან. შაჰი მზად იყო თეიმურაზი ქრისტიანობით

¹ ფარსადენ გორგიჯანიძის ისტორიიდან ირკვევა, რომ ირანში მეორე ქართველებში ერთსულაოვნება არ არსებობდა შაჰთან დამოკიდებულების საკითხში. აქ, ხანს, საეუთარი დასები ჰყავდათ დაუღ-ხანს და ზონარი-მირზას (როსტომ-ხანს), რომელთა შორის აშკარა მტრობა-შეღლი არსებობდა. ფარსადენ გორგიჯანიძის ისტორია, „საისტორიო მოამბე“, წ. II, 1925, გვ. 238—240.

ეცნო მეფედ, თუ ის „ოსმალურ ხალათს გაიხდიდა და ყინილბაქურ ხალათს ჩაიცვამდა“ (ისკანდერ მუნში...), საქმე, ამრიგად, ეხებოდა ქვეყნის ვასალური დამოკიდებულების ოდინდელი ფორმის აღდგენას.

შაჰი ახლაც ქართული ფეოდალური ძალების დაქსაქსვის ნაცად გზას დაადგა. ოსმალეთის იზოლაციის განზრახვა (თეიმურაზ-სააკაძის ბრძოლაში) შაჰს უყარნახებდა კომპრომისის გზას დასდგომოდა და „გურჯისტანის საკითხში“ ის დაეთმო, რასაც იგი 1614—1624 წწ. არა გზით არ სთმობდა.

შაჰ-აბასს ესმოდა, რომ კომპრომისული პოლიტიკა მას შესაძლებლობას მისცემდა გადაეყვანა ქართველი თავადები ირანის მხარეზე. ამას ქართველი თავადები აკეთებდნენ კიდევც, როცა საესეებით იყო უზრუნველყოფილი მათი კლასობრივი ინტერესები. მეხარეობა ან მეძღვნეობა, როგორც ვასალური დამოკიდებულების გარკვეული ფორმა, უშუალოდ არ ეხებოდა ყმა-მამულის მფლობელობას. დამოკიდებულების ეს ფორმა არ გამოიციხებოდა „ქართველობას“. ამიტომ, შაჰის ვარაუდით, კომპრომისულ პოლიტიკას უნდა გაემარაგებინა ფეოდალური დაჯგუფებანი და გაეძლიერებინა წინააღმდეგობანი ამ ფეოდალურ დაჯგუფებებს შორის. საყურადღებოა, რომ სწორედ ამ მიზნით იგი თბილისში სტოვებდა მაჰმადიან სიმონ-ხანს. მანვე ხელახლად აღადგინა ორენოვანი საბუთი. ქართლში თავისებური „ორიანობა“ შეიქმნა. თბილისში მაჰმადიანი ხანი იჯდა, ხოლო ამავე დროს შაჰი თეიმურაზ I-ს ქართლ-კახეთის ქრისტიან მეფედ სცნობდა¹.

შაჰის ვარაუდი გამართლდა. საქართველოში ფეოდალური შინაომი კვლავ განახლდა. ბაზალეთის ომმა (1626 წ.) ცხადყო მობირდაპირე ფეოდალური ძალების მკვეთრი დაპირისპირება. ამ ომში ფაქტიურად მონაწილეობდნენ ირანის და ოსმალეთის მომხრე ფეოდალური დაჯგუფებანი. აღსანიშნავია, რომ საგარეო ორიენტაციების საკითხში მკვეთრად გამოვლინებული წინააღმდეგობანი ეაწოდებრივი ბრძოლა კლასობრივი თვალსაზრისითაა შეფასებული XVII—XVIII სს. ქართული ფეოდალური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლების მიერ (ფარსადან გორგიჯანიძე, არჩილი, იოსებ თბილელი, ბერი ეგნატაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონი). ამით აინს-

¹ აღსანიშნავია, რომ თეიმურაზ მეფის სახელთან დაკავშირებული არაა არც ერთი ორენოვანი საბუთი. როგორც ჩანს, ორენოვანი საბუთები მხოლოდ მაჰმადიანი ქართველი მეფეების დროს არსებობდა.

ნება აზრთა სხვადასხვაობა დასახელებულ ისტორიკოსთა ნაწი-
 მოებებში ისეთი მოღვაწეების შეფასებაში, როგორც, *საქართველოში*
 გიორგი სააკაძე, თეიმურაზ I და როსტომ-ხანი, სწორედ *საქართველოში*
 აკად. ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავს: „არა ნაკლებ საინტერესოდ
 გამოიყურება ქართული საზოგადოების სხვადასხვა კლასის და-
 მოკიდებულებების საკითხი შაჰ-აბასთან. აქაც კლასობრივ-წოდებრივ
 ბრძოლაში საკუთარი სისუსტის „ლონედ“, „უცხო ძალის“ მოწყვე-
 ვის თვალსაზრისი ერთადერთი მართებული ხერხი ჩანს ამ განსა-
 კუთრებული მნიშვნელობის ისტორიული ფაქტის მეცნიერული
 ახსნისათვის („სააკაძის საკითხი“), ასევე ნაყოფიერი იქნებოდა ამ
 თვალსაზრისით გაშუქება „სპარსოფილურის“ თუ ამის საწინააღმ-
 დგეო პოლიტიკისა XVII—XVIII სს-ში (როსტომი და თეიმურა-
 ზი...)“¹.

ბაზალეთის ომის შემდეგ მოვლენები სწრაფად განვითარდა. და-
 მარცხებული გიორგი სააკაძე ოსმალეთში გადაიხვეწა. მოწინააღმ-
 დგევე ფეოდალები სიმონ II-ის და თეიმურაზ I-ის გარშემო დაი-
 რაზმნენ. მაგრამ თავადების მნიშვნელოვანი ნაწილი თეიმურაზს
 ემხრობოდა, რადგან „ქართველობის“ გადასარჩენად ბრძოლა ჯერ
 კიდევ არ იყო დამთავრებული. შაჰ-აბასს სახელი გატეხილი ჰქონდა
 და ადვილად მას ახლა არავინ ენდობოდა.

„ქართველობისათვის“ ბრძოლა ძირითადად მაინც მოგებული
 იყო. ქართველი ხალხის შეუდრეკელმა წინააღმდეგობამ და თავგა-
 დადებულმა ბრძოლამ შაჰ-აბასი აიძულა ხელი აეღო საქართველოს
 გაყინილობაზე. ქართველი ხალხის ბრძოლამ შაჰი დაარწმუნა,
 რომ „საქართველოს მოთხრა“ მის შესაძლებლობას აღემატებოდა.
 შაჰი იძულებული იყო თავი დამარცხებულად ეცნო.

ქართველი ხალხი მის სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში მარ-
 ტო არ იყო. მას დიდი მორალური დახმარება აღმოუჩინა რუსეთმა
 თავისი დიპლომატიური დემარშებით ირანის შაჰის კარზე². შაჰი
 იძულებული იყო უკან დაეხია, რადგან არ სურდა საქართველოში
 გაძლიერებინა რუსეთის მომხრეთა დასი.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გა-
 მოვლინება საქ. საჯარო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, გვ. 179.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული
 მნიშვნელობისათვის, გვ. 132. ვ. გაბაშვილი, ქართული დიპლომატიის ისტო-
 რიიდან..., გვ. 120—124.

ქართველი ხალხის ბრძოლას ირანის წინააღმდეგ დახმარება აღმოუჩინეს და ხელი შეუწევს ამიერკავკასიის მოძვე ხალხებში საქმე ისაა, რომ 1614 წლიდან შაჰ-აბასს საქმე ჰქონდა აჯანყებულ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. 1614 წელს აჯანყებამ იფეთქა შირვანში. აჯანყებაში მონაწილეობდნენ აზერბაიჯანელი ხალხის ფართო მასები. აჯანყებულებმა კავშირი შეკრეს თეიმურაზთან და აიღეს ქ. არეში¹.

1625 წელს ჩრდ. აზერბაიჯანში დაიწყო სომეხ გლეხთა მოძრაობა, რომელიც გარეგნულად რელიგიურ სამოსელში იყო გამოხვეული და რომელსაც უდი მეხლუ-ბაბა მეთაურობდა. საინტერესოა, რომ მეხლუ-ბაბას მფარველობას უწევდა განჯის ბეგლარბეგა დაუდ-ხანი².

მიუხედავად იმისა, რომ ეს აჯანყება ანტიფეოდალური ხასიათის მატარებელი იყო, ის არ შეიძლებოდა მიმართული არ ყოფილიყო ირანის წინააღმდეგაც, რამდენადაც სომეხ გლეხთა ექსპლოატაციაში მთავარი ადგილი ყიზილბაშ ფეოდალებს ეჭირათ. ამასთან ჩვენთვის უკვე ცნობილია, რომ ანტიფეოდალური ბრძოლა არა ერთხელ გადაზრდილა განსათავისუფლებელ ბრძოლაში. ამ თვალსაზრისით აფასებს პ. არუთიანი სომეხ გლეხთა მოძრაობას მეხლუ-ბაბას მეთაურობით. საამისო მონაცემების ანალიზმა მას საფუძველი მისცა აღენიშნა, რომ ეს მოძრაობა მიმართული იყო არა მარტო სასულიერო და საერო ფეოდალების წინააღმდეგ, არამედ სეფიანთა ბატონობის წინააღმდეგაც³. საამისო არგუმენტად მას მოაქვს კერძოდ დაუდ-ხანის კავშირი გიორგი სააკაძის აჯანყებასთან⁴.

ქართველი ხალხის ბრძოლის წარმატებას მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი შაჰ-აბასის „რეფორმების“ მარცხმაც, ირანის საშინაო ვითარების გართულებამ.

შაჰ-აბასმა ვერ შეძლო ირანის გაძლიერება მუდმივად მოქმედი ფაქტორების საფუძველზე, სახელმწიფოს მტკიცედ ცენტრალიზება. გადასახადების განუზრგლმა ზრდამ ეკონომიური დაქვეითების პირობებში მკვეთრად გააუარესა ირანელ გლეხთა მდგომარეობა.

¹ თარბ-ი აღემ არა, გვ. 626—627; И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 329.

² ხაქარია ხარკავაგი, გვ. 48; И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 329—331.

³ И. Т. Арутюни, დასახ. ნაშრ., გვ. 124.

⁴ იქვე.

ირანში უაღრესად გამწვავდა კლასობრივი ბრძოლა, დაიწყო გლეხთა მოძრაობანი, რაც მალე გადაიზარდა გლეხთა სერიოზულ გამოსვლებში.¹

სტალინი

გართულდა ირანის საგარეო პოლიტიკური ვითარებაც. მრავალწლოვანი ომი ოსმალეთთან ისევ გრძელდებოდა. გაუთავებელმა ომმა ერთნაირად დაასუსტა ორთავე მეტოქე სახელმწიფო. ამით მარჯველ საარგებლობდნენ დაპყრობილი ხალხები და აჯანყებებით ცდილობდნენ თავისუფლების მოპოვებას. (ქურთები, არაბები, სომხები, აზერბაიჯანელები, ქართველები...).

ასეთ ვითარებაში შაჰ-აბასს არ შეეძლო განეხორციელებინა ის, რაც მან 1614 წელს მიზნად დაისახა. ერთადერთი გამოსავალი იყო საქართველოს მიმართ კომპრომისული პოლიტიკის გამოყენება, საქართველოსთან ურთიერთობის მეზარკეობაზე და ვასალურ დამოკიდებულებაზე დაფუძნება.

შაჰ-აბასის გარდაცვალების შემდეგ ირანის შინაგანი და საგარეო ვითარება (ოსმალეთის შემოტევა) იმდენად გართულდა, რომ შაჰ-აბასისეული გეგმების აღდგენაზე საქართველოში ფიქრიც კი არ შეიძლებოდა. პირიქით, ახალ ვითარებაში ქართველები ირანის პოლიტიკური ბატონობისაგან მთლიანად განთავისუფლებას ცდილობდნენ. ამას ისახავდა მიზნად თეიმურაზ I-ის აჯანყება. რომელსაც ქართველი მეფე-მთავრებიც შეუერთდნენ და რომელშიც მონაწილეობდა განჯის ბეგლარბეგი დაუდ-ხანი. აგრეთვე აღვანეთის სომეხთა კათალიკოსი². აჯანყებასთან დაკავშირებული იყვნენ თავისუფლებისათვის მებრძოლი სომხები და აზერბაიჯანელები.

ახალი აჯანყება თეიმურაზ I-ის მეთაურობით მარცხით დამთავრდა. მაგრამ ამ მარცხს არ გამოუროცხავს საქართველოსთან ურთიერთობის კომპრომისული ფორმა. შაჰ-აბასის მემკვიდრე შაჰ-სეფი (1629—1642) იძულებული იყო თავისი წინამორბედის ის პოლიტიკა გაეგრძელებინა. რომელიც 1625 წლისათვის შემუშავდა.

ამ პოლიტიკის გამტარებელი იყო ქართლის ვალი როსტომ-ხანი (1632—1658). საქართველოსთან კომპრომისული ურთიერთობის პოლიტიკურმა ფორმამ მკაფიო გამოხატულება და რეალიზაცია მის მოღვაწეობაში პპოვა.

განსხვავება 1625 წელთან შედარებით იმაში იყო, რომ ახლა ქართლის მეფედ მაჰმადიანი ინიშნებოდა. მაგრამ ეს ოდნავადაც არ ცვლიდა და არ ეხებოდა ქართულ სოციალურ-ეკონომიურ წყობას,

¹ Н. П. Петрушевский, Народное восстание в Гиляне в 1629 году, Ученые записки, III, III, гл. 225—226.

² ფ. ვოზგიჯანიძის ისტორია, გვ. 238—239.

რომლის წარმონაქმნსაც თავადურ-ბატონყმური სახელმწიფო წარმოადგენდა.

თეიმურაზთან ბრძოლაში როსტომმა იმით გაიმარჯვა, რომ პარსულა უზრუნველყო თავადების კლასობრივი ბატონობის ყველა პირობა. რომელიც ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემიდან გამომდინარეობდა.

XVII ს-ის 30-იან წლებში აღმ. საქართველოში ირანის პოლიტიკური ბატონობა დამყარდა, სამცხე-საათაბაგოში კი ჩილდირის ანუ ახალციხის საფაშო შეიქმნა. თუ აღმ. საქართველოში კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლა განსაზღვრავდა სპარსოფილურ და ამის საწინააღმდეგო პოლიტიკას (თეიმურაზ I და როსტომი, ერეკლე I და გიორგი XI), ოსმალეთის მფლობელობის პირობებში ამ პრობლემის მეთოდები და ხერხები მკვეთრად შეიცვალა. პოლიტიკური ბატონობისაგან განსხვავებით მფლობელობის დროს ხელდებულობის და შეზარკვობა-მეძღუნეობის საკითხი უკვე აღარ იდგა. აქ გამაჰმადიანებულმა ქართველმა ფეოდალებმა ოსმალურ წესებს შეუხამეს თავიანთი კლასობრივი ინტერესები. გაოსმალეზულ სამცხე-საათაბაგოში მიმდინარე გლეხთა ანტიფეოდალური მოძრაობანი ერთდროულად ზიმაართული იყო ადვილობრივი ფეოდალების და ოსმალურ მოხელე-ფეოდალების წინააღმდეგ. გლეხთა ეს ანტიფეოდალური მოძრაობანი ისეთივე ხასიათისა იყო, როგორც აღმ. ამიერკავკასიაში, სადაც ყიზილბაში ფეოდალები და მოხელეები ბატონობდნენ.

XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან აღმ. საქართველოში ანტი-ირანული ძალები უპირატესად ბრძოლის იდეოლოგიურ საშუალებებს იყენებდნენ (ანტიმაჰმადიანური პროპაგანდა და სხვ.), რათა არ დაეშვათ ირანის პოლიტიკური ბატონობის და ირანული ინსტიტუტების განმტკიცება. ამ ძალების ამოცანას შეადგენდა რუსეთთან ურთიერთობის გაძლიერება, თავადების უფლებების შეზღუდვა და ჭვეყნის პოლიტიკური გაერთიანება. ქართული საზოგადოების რეაქციული ნაწილი კი ირანს ან ოსმალეთს უჭერდა მხარს. თავის მხრივ ირანი და ოსმალეთი სათავადოების სისტემის და თავადების ბუნებრივ მოკავშირედ გამოდიოდა¹. კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლაც სწორედ ამ საკითხებში პოულობდა თავის მკვეთრ გამოხატულებას.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 130, 137.

თავი მეექვსე

ადმოსაველეთ საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობილება XVII საუკუნეში

როსტომ-ხანის დროს ძირითადად უცვლელი დარჩა ფეოდალური საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური წყობა.

ირანის პოლიტიკური ბატონობის მიუხედავად არსებობას განაგრძობდა ქართული ფეოდალური საზოგადოების სოციალური სტრუქტურა, აგრარული სისტემა და სახელმწიფო წყობილება.

გაბატონებული კლასი წარმოდგენილი იყო თავადებით და აზნაურებით.

თავადობა იყოფოდა სამ კატეგორიად: „დიდებული თავადები“, „შუა თავადები“ და „დაბალი თავადები“.

ასევე აზნაურობა შედგებოდა: „დიდი აზნაურებისაგან“, „შუა აზნაურებისაგან“ და „ცალმოგვი აზნაურებისაგან“. ცალმოგვიანი აზნაურები წვრილ აზნაურებს ეწოდებოდათ.

უცვლელი დარჩა გლეხთა სოციალური კატეგორიებიც: მკვიდრი, ნაწყალობევი, შეწირული, ნებიერი, აზატი, ბოჯანო, ხიზანი...

მიწის ფეოდალური საკუთრების გაბატონებული ფორმების საფუძველზე ხორციელდებოდა გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაცია. ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობა უცვლელი და ძირითადად ხელუხლებელი დარჩა XVII საუკუნეში.

1. საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობილება

სოციალურ-ეკონომიური წყობა, რომლის ნიადაგზეც თავადურ-ბატონყმური სახელმწიფო განვითარდა, ყალიბდება XV—XVI სს. მაგრამ დამთავრებული სახე მიიღო მან XVII ს-ში. თავადური ქვეყნის საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი განვითარების ეს სა-

ფებურია აღბეჭდილი ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში და „ტურლამალში“.

✓ ფეოდალური „სახლის“ პოლიტიკური ძლიერების მატერიკული საფუძველი ყმა-მამულის მფლობელობა იყო. ფეოდალის ვეების ერთ-ერთი მთავარი საფუძველი იყო აგრეთვე „სახელო“ — სახელმწიფო თანამდებობა. ✓

✓ უმაღლესი სახელოს წყალობის დროს გადაწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა წოდებრივ მდგომარეობას, გვარსა და გვარის „შეკლებულობა-გაუყრელობას“. ფეოდალის შეგნებაში „სახლი“ და „სახელო“ ერთიმეორეს აესებდა და ერთიმეორესაგან განუყოფელი იყო. ✓ ფეოდალის ძლიერება „სახელოს“ ქონებასაც ემყარებოდა. ამიტომ ფეოდალური ქიშში სახელოების ირგვლივაც იყო გაჩაღებული. ზოგიერთი „ქელის“ აგებულებაში შეადიოდ არის უკუფენილი შინაკლასობრივი ბრძოლის ანარეკლი¹.

✓ უმაღლესი და შემოსავლიანი სახელოები დიდებული თავადების ხელთ იყო, საშუალო სახელოები თავადების და თავადიშვილების ხელთ, უფრო დაბალ ანუ „მცირე სახელოებს“ მეფის აზნაურები და მსახურები განაგებდნენ (მეფეები სათავადოს და ეკლესიის აზნაურებს სამეფო თანამდებობებზე არ ნიშნავდნენ). სასახლის და მისი მეურნეობის („ქარხნების“) მოხელეებად მოქალაქეები იყვნენ, ხოლო უბრალო მსახურებად („ყულუხჩებად“) დაბალი სოციალური წარმოშობის ადამიანები. ✓

✓ ზოგიერთი სახელო სამკვიდრო იყო. მამის თანამდებობა შვილზე გადადიოდა (დაკავებული თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინის გვარად გადაქცევა ჩვეულებრივი და ამიტომ მეტად გავრცელებული მოვლენა იყო). მეფის ხელისუფლება წინააღმდეგობას უწევდა ამგვარი ტენდენციის გაძლიერებას. ✓ თავის მხრივ მსხვილი ფეოდალები ცდილობდნენ თავიანთ „სახლთან“ დაკავშირებინათ სახლ-უბნუცესობა, მდივანბეგობა და სხვ.

✓ მსხვილ ფეოდალები დიდის გავლენით სარგებლობდნენ სახელმწიფო „დარბაზში“. მეფე „დარბაზ-ბატონებს“ მხოლოდ მოახსენებდა, მდაბალთ კი უბრძანებდა. მეფის პოლიტიკას განსაზღვრავდნენ დარბაისლები (მსხვილი საერო და სასულიერო ფეოდალები) — დარბაზის რიგის ხელისუფლები და „ქვეყნის გამგენი“. ✓

„სახლის“ უფროსობა და „ქელის“ მფლობელობა უმნიშვნელოვანესი პირობათაგანი იყო ფეოდალის წარმატებისათვის. აღსა-

¹ საამისო ნიმუშები იხ. ჩვენს ნაშრომში: დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით, ენიშქის „მოამბე“, XIII, გვ. 164, 166—169.

ნიშნავია, რომ „დიდებული“ XVI—XVII სს. საქართველოში თავი
ნამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. მაგრამ „დიდებულ“ თავი
დებად“ იწოდებიან მხოლოდ ფეოდალური „სახლის უფროსნი“ და
ქვეყნის გამგენი. თავადი თავის სამფლობელოში ნახე
წიფელ“ იქდა.

თავადი სარგებლობდა ადმინისტრაციული და სასამართლო
იმუნიტეტით. თავადის სამფლობელოში (სათავადოში) „სახელმწიფო-
ფო ხელი არა შევიდოდა“. იერთი თანამედროვე მწერლის ცნობით
„თვის-თვისად უფლობდნენ ქართლის თავადნი“ და „მეფეს თავს
არ უდებდნენ“. მტკიცედ იყო გასახლებული და განწყობილი მუ-
ფის მოხელეების სარბიელი ეკლესიის სამფლობელო კვყყანამიც.

„კარით წარვლენილ მოხელეებს“ ძირითადად სახელმწიფო გა-
დასახადების აკრეფა ევალებოდათ, ხოლო მეფეს უშუალოდ სამე-
ფო სახასის „საქვეყნოდ გამრიგე“ მოხელენი ემორჩილებოდნენ.

ხშირად ფეოდალი საგადასახადო იმუნიტეტითაც სარგებლობ-
და, ოღონდ სახელმწიფო გადასახადებს გლეხებისაგან მაინც მოი-
თხოვდა.

ადმინისტრაციული და, ნაწილობრივ, სასამართლო შეუვალაობა
ფეოდალებმა მეფის ხელისუფლებასთან ხანგრძლივ ბრძოლაში მო-
იპოვეს. მათ ჰყავდათ საკუთარი მოხელენი: კარის და ქვეყნის გამ-
გენი, იგივე სახლთუხუცესები, ეშიკაღასბაშები, მდივან-მწიგნობ-
რები, მოურავები, მამასახლისები და სხვ. თავადის კარი მეფის კა-
რის მსგავსად იყო მოწყობილი, ასევე მცხეთის საკათალიკოსოს კა-
რი და ადმინისტრაცია.

როსტომ-ხანის სამოხელეო რეფორმას, რომლის შესაბამისად,
ვახუშტის სიტყვით, „აწინდელი წესი“ მოეწყო, არსებითი გავლენა
არ მოუხდენია ფეოდალურ საქართველოს პოლიტიკურ ორგანიზა-
ციაზე.

როსტომ-ხანის სამოხელეო რეფორმის შედეგი იყო მხოლოდ
ქართული სამოხელეო სახელების სპარსულ-ყიზილბაშურ ყიდაზე
ვადასახელება. შემთხვევით არ აიხსნება, რომ როსტომის სამოხე-
ლეო რეფორმის აღწერას ვახუშტიმ სათაურად წაუმძღვარა: „აწინ-
დელის ხელისუფალთა შეცვლილთა სახელთათჳს“.

„აწინდელის ხელისუფალთა“ გამო ვახუშტი ამბობს: „ხოლო
როსტომ ხელისუფალთა უწოდა: მსახურთუხუცესსა—ყ ო რ ჩ ი ბ ა-
შ ი, სპასპეტსა—ს ა რ დ ა რ ი, მონათუხუცესსა—ყ უ ლ ა რ ა დ ა ს ი,
მეპურქლეთუხუცესსა — მ ო ლ ა რ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი და მეპურ-
ქლეთუხუცესი არღარა, არცა იგი წინათი მოლარეთუხუცესი.

ჩუნიერასა — სუფრაჯი, ჩაჩნაგირსა — სუფრაქეში, ნანდატურთუხუცესსა — ეშიყადასი, მანდატურს — სოქტორენუსლი თიასაული, ბოქაულსა — ელიადაჯი, მსაჯულუხუცესსა — მდივანბეგი, ეზოსმოდვარსა — ნაზირი, მესტუმრეთუხუცესსა — მექმანდარი, შწერალსა — მუშრიბი, ზურთმოდვარსა — სარაიდარი და ეჯიბი არღარა, არამედ მსგავსი მისი მეითარი. ხოლო სხვანი ხელისუფალნი იყენენ ეგრეთვე, არამედ კვალად ყიზილბაშთა რიგის შესძინა ვეზირი, მუსტოფი და მუნში. კვალად შეკარესა — ყაფიჩი და ასისთავსა უზბაში და კახთაყა განაწესეს ეგრეთ¹.

ვახუშტი ბაგრატიონს სწორად ესმის როსტომის რეფორმის აზრი და მიზანი. მისი წარმოდგენით როსტომი არ ცვლიდა „ქართველობას“ ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემისათვის უცხო ყიზილბაშობით.

როსტომის კომპრომისული პოლიტიკის თავისებურებას ვახუშტი აღნიშნავს თავისი „ისტორიის“ თხრობის ტექსტშიც. მისი სიტყვით: „ამან (როსტომმა) განაგნა წესსა ზედა ყიზილბაშთასა ქარის გამგენი თვისნი, და არცამოშალნა ქართულნი და დადგინა ორნივე“². ეგნატაშვილი ბერის „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ — ცნათქვეპია: „როსტომ-ხანი იყო წესსა ზედა ყიზილბაშისასა და გაარიგა სახლი თვისისა ყიზილბაშურად და განაწესა მოხელენი და გამრიგენი თათართანი და არცამოშალა ქართველი მოკელე“³.

ქართველი ისტორიკოსები აღნიშნავენ ირანული პოლიტიკური ინსტიტუტების გავლენას მაჰმადიანი მეფის კარის ორგანიზაციაზე.

¹ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება (ავტოგრაფი). საქ. ცენტრ. არქივის ხელნაწერი № 103, ფ. 10, დოკუმენტული აღწერა საქართველოსა ბატონიშვილის ვახუშტის მიერ, მ. ბროსეს გამოც., სანკტ-პეტერბურგი, 1842, გვ. 38—40 (ქართული ტექსტი); ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული ახლად შედგენილის არხეოლოგიურისა და ისტორიულის ცნობებით დ. ბაქრაძის მიერ, ნაწ. I, თბ., 1885, გვ. 17—18; ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამოც., თბილისი, 1904, გვ. 22; ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 23—24.

² ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოც., გვ. 71.

³ ეგნატაშვილი ბერი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ივ. ჯავახიშვილის რედ., გვ. 171.

ნათ არაფერი აქვთ ნათქვამი იმის თაობაზე, თუ როგორ იყო რიონულის გავლენა ადგილობრივ ადმინისტრაციაზე.

საესებით გასაგებ გარემოებათა გამო, ირანის სახელმწიფოს წყობილების გავლენას უფრო მკაფიოდ გამოხატულა ირანის ორგანიზაციულ აღნაგობაში უნდა ეპოვნა, ვიდრე ადგილობრივ ადმინისტრაციაში¹.

მართლაც, ყიზილბაშური „წესის“ ძლიერი გავლენა სამეფო კარს, მეკლისობის წესს, სასახლის ხელშინაურ მოხელეობას და სამეფო „ქარხნების“ ორგანიზაციას ეტყობა, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ძირითადად უცვლელი დარჩა ქართული სახელმწიფო აპარატი — „ხოლო სხვანი ხელისუფალნი იყვნენ ეგრეთვე“.

სამაგიეროდ სრულიად უცვლელი იყო ქართული ადგილობრივი ადმინისტრაციული წყობა.

ვახუშტი ბაგრატიონი კარგად ერკვეოდა სეფიანთა სახელმწიფოს ადმინისტრაციული ორგანიზაციის თავისებურებაში. საინტერესოა, რომ მას აღნიშნული აქვს აღმ. ამიერკავკასიის სამხედრო-ადმინისტრაციული რეორგანიზაცია ყიზილბაშურ საფუძველზე XVI ს-ის ბირველ ნახევარში. ვახუშტი ამბობს: „მამინ ყვენმან დასხნა რანს, მოვაკანს და ერევანს ბეგლარბეგნი და მათ ქვეშეთნი. კვალად დასხნა ხანნი და სულტანნი“. და იქვე განმარტებულია სეფიანთა ირანის ადმინისტრაციულ ხელისუფალთა (იერარქიის ზუსტი დაკვით) მნიშვნელობა: „რომელნი არიან ბეგლარბეგი ერისთავთ-ერისთავი, ხანი ერისთავი, სულთანი კვეის-ბერი“². მაგრამ ვახუშტი არ სვამს იგივეობის ნიშანს ქართულ და ყიზილბაშურ ადმინისტრაციულ თანამდებობებს შორის. მას ამგვარი შედარება ფაქტიურად ბეგლარბეგ-ხანი-სულტანის მნიშვნელობის განმარტებისათვის სჭირდება ქართველებისათვის გასაგები ადმინისტრაციული სახელუბის საშუალებით.

სამაგიეროდ ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავს სამეფო კარზე ისეთი ყიზილბაშური თანამდებობების შემოღებას, როგორც იყო ვეზირის, მუსტოფის და მუნშის თანამდებობები. ამავე დროს, მისი სიტყვით, როსტომმა „განაგნა წესსა ზედა ყიზილბაშთასა კარის გამ-

¹ XVI ს-ის 70-იან წლებში შემოღებული სამთხველო სახელეები ტარულა, მელიქი და ქვახუდა არ ცუდიდა ქართული ადმინისტრაციის თავისებურებას. ამავე დროს ტარულა ყოველთვის მოფრავის სინონიმური მნიშვნელობით იხმარებოდა.

² ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 37.

გენი თვისნი“ (მღრ. ეგნატაშვილი ბერის „გაარიგა სახლი თვისისა ყიზილბაშურად“).

XVII ს-ის დამდეგს შედგენილი „დასტურლამალის“ შემადგენელი სით საეხებით დასტურდება, რომ როსტომის დროიდან საზოგადოებრივ სამეფო კარს ირანული ინსტიტუტების ძლიერი გავლენა ეტყობა. მაგრამ არც „ქართულნია“ მოშლილი და არც „ქართველი მოქალაქე“. როსტომის დროიდან ფართოდ გავრცელებული სპარსულ-ალმოსავლური სამოხელეო სახელები უპირატესად კარის მოხელეების აღსანიშნავად იხმარებოდა. ამასთან კარის მოხელეთა „ჭამაგირების“ გასტუმრება ამიერიდან ყიზილბაშური წესით წარმოებდა. ამას მოწმობენ ტერმინები: რუსუმი, ჰამასალა, ინამი, დუშალიკი და სხვ. მათი შინაარსობლივი მნიშვნელობა დაახლოებით ისეთივე იყო. როგორც საკუთრივ ყიზილბაშურ ირანში.

აღსანიშნავია, რომ რუსუმი, ჰამასალა და მისთანანი, როგორც ამას ქვემოთ ვნახეთ (იხ. § 2 და 3) გამოიყენებოდა უპირატესად მაჰმადიანი მეფისათვის მიცემული ირანული სოფლების შემოსავალთან დაკავშირებით. შემთხვევით არ აიხსნება, რომ ამ სოფლების რუსუმიდან და ჰამასალადან გარკვეული წილი ჰქონდათ დადებული ისეთ მოხელეებს, როგორც იყვნენ ვეზირი და მუსტოფი. საკუთრივ საქართველოში კი კარის მოხელეებისათვის რუსუმი, ინამი და დუშალიკი გათვალისწინებული იყო მეფის იმ შემოსავალში, რომელიც „ქარხნებიდან“, ბაყებიდან ან იჯარებიდან აიღებოდა.

ამავე დროს, მეფის ხელისუფლებს (სახლთუხუცესს, მდივანბეგს, მურდარს, მდივნებს და სხვ.) წილი დადებული ჰქონდათ სამეფოს და სახასოს შემოსავალში, სახელმწიფო და ფეოდალურ გადასახადებში.

მკრივად, კარის მოხელენიც დაკავშირებული იყვნენ ქართულ საგადასახადო სისტემასთან.

თავადურ-ბატონყმური სახელმწიფო უზრუნველყოფდა გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის ადგილობრივი ფორმების ბატონობას.

¹ ამის გარდა, ზოგიერთი გადასახადის აკრეფა ამა თუ იმ პირს ჰამასალად ჰქონდა მიცემული. მაგ., „საბარათიანოს საბალახეს მკრეფელობა ჰამასალად“. ჰამასალა ამ შემთხვევაში ყოველწლიურს ნიშნავდა. საბალახეს მკრეფელობა ამის მიზნებით ყოველწლიურად გაიცემოდა. ამიტომ, ჩანს, იგი არ გულისხმობდა თითულის იმ სახეობას, რომელიც ირანის ფეოდალურ სინამდვილეში „ჰამასალას“ სახელით იყო ცნობილი. ამ „ჰამასალადან“ ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში აღებული უნდა ყოფილიყო ის ვლემენტი, რომელიც გულისხმობდა მოხელის ანაზღაურებას გაწეული სამსახურისათვის.

როსტომის დროსაც (და შემდეგაც) სამხედრო საქმენ (ფეოდალური ლაშქრის წვევა-შედგენა) ფინანსებს, სამდივანმწიგნობროს (კანცელარიას), ქალაქებსა და სხვადასხვა საგებდნენ ქართველი მოხელენი: სარდლები, სახლთუხუცესები, მდივანბეგები, მურდარები, მდივნები, მოურაეები, მამასახლისები. „ქართველობა“ (ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა) თავადურ-ბატონყმური სახელმწიფოს არსებობას აპირებდა.

ირანული გავლენა, როგორც ვნახეთ, თავს იჩენს კარის და სასახლის დაწესებულებათა მოხელეების აღმნიშვნელ სახელებში და მოხელეთა ჯამაგირის და სარჩოს სახელწოდებებში. ირანული გავლენა ეტყობა ქალაქის რიგის ზოგიერთ გარიგებასაც.

საქმე ისაა, რომ ირანული საქალაქო წყობილების გავლენამ ერთგვარი გამოხატულება პპოვა XVI—XVIII სს. ქართლის საქალაქო წყობილებაში. ამ გავლენის თავისებურებას შეეხო ჯერ კიდევ აკად. ივ. ჯავახიშვილი¹. ამავე საკითხს მოკლედ და ზოგად ხაზებში შევებეთ ჩვენც 1949 წელს გამოქვეყნებულ წერილში². მაგრამ ეს საკითხი ჯერ კიდევ არაა საჭირო სისრულით შესწავლილი.

ქართული ქალაქები და საქალაქო წყობილება XVI—XVIII საუკუნეებშიც ინარჩუნებდა ყველა იმ თავისებურებას, რომელიც ქართული ფეოდალური წყობილების ნიადაგზე იყო აღმოცენებული და განვითარებული. ირანული გავლენა კი, ერთი მხრივ, გამოწვეული იყო ირანის პოლიტიკური ბატონობით, ხოლო, მეორე მხრივ, იმავე ირანთან დაკავშირებული ვაჭრობის ხასიათით. ირანის მეშვეობით წარმოებულ საერთაშორისო ვაჭრობაში, როგორც ვნახეთ, მონაწილეობდნენ თბილისის და სხვა ქართული ქალაქების ვაჭრებიც.

ცნობილია, რომ XVI საუკუნიდან მოყოლებული, ირანის პოლიტიკური ბატონობის პერიოდებში, თბილისში ისხდნენ ირანის შაჰის მოხელე-ხანები, რომლებსაც ქართული წყაროები „თბილისის და სომხით-საბარათიანოს მეფეებს“ უწოდებენ. XVI საუკუნეშივე გაჩნდა მინბაშის თანამდებობა. მინბაში (თბილისის ციხის-თავი) ირანიდან იყო გამოგზავნილი და ყიზილბაშთა მეციხოვნე ჯარის უფროსი იყო. ციხის მფლობელობა პოლიტიკური ბატონობის დასაყრდენად ითვლებოდა და, ამდენადვე, მინბაში იყო არა მარ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება XVIII ს-ის საქართველოში, „პრომეთე“, № 1, 1918.

² ვ. ვაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, გვ. 205, 211.

ტო ქართველი, მაკმადიანი მეფის ქეშიცი (მცველი), არამედ მისი მეტოვალეურეც. მინბაში, ჩანს, აქტიურად ერეოდა ქალაქის მოვლასა და კურ ცხოვრებაში. მინბაშია ქართულ თანამდებობად იქმნებოდა. ლოდ XVIII ს-ის შუა წლებში, როდესაც ერეკლე II-მ ციხის კედელი ხოარღვია და ქალაქი და ციხე შეაერთა.

ქართულ საქალაქო მმართველობაში დამოწმებული მელიქის და ტარულას სამოხელეო სახელები ჩნდება XVI ს-ის 70-იან წლებში. ამ სახელების შემოღებაც უშუალოდ არის დაკავშირებული ირანის პოლიტიკურ ბატონობასთან.

ამ დროიდან მოყოლებული ტარულა გამგებლის, მათს შორის, ქალაქის გამგებლის აღმნიშვნელი იყო.

აღსანიშნავია, რომ ქართულ წყაროებში ტარულა იხმარება მოურავის სინონიმური მნიშვნელობით, სატარულო კი სამოურავოს ნიშნავს. მაგ., ფარსადან გორგიჯანიძე „ისფაჰანის ტარულას“ თავის ისტორიაში „ისფაჰანის მოურავს“ უწოდებს ქართ. დასტურლამალის 1729 წ. ხელნაწერის სარჩევში ნაჩვენები „სომხითის ტარულა“. ხელნაწერის ტექსტში „სომხითის მოურავად“ იწოდება¹. ჩვენ ყურადღება მივაქციეთ იმ ვარაუდებსაც, რომ ისფაჰანის ტარულას უფლება-მოვალეობას ბევრი რამ აქვს საერთო ქალაქის მოურავის უფლება-მოვალეობასთან. ამას გვიდასტურებს სპარსული დასტურლამალის მე-5 კარის შინაარსის სათანადო ადგილების შედარება ქალაქის მოურავის სარგოს წიგნის შინაარსთან². მსგავსება თავს იჩენს კერძოდ საქალაქო იურისდიქციაში, აღმინისტრაციულ კომპეტენციაში და სხვ.³ მაგრამ ქალაქის მოურავის სამოხელეო უფლება-მოვალეობა მიუხედავად ამისა მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა ისფაჰანის მოურავის უფლება-მოვალეობისაგან. ქალაქის მოურავის „ქელი“-ს განვითარება ორგანიზულად იყო დაკავშირებული ქართული საქალაქო წყობილებისა და მმართველობის განვითარებასთან.

ქალაქის მელიქის თანამდებობა, როგორც აღვნიშნეთ, XVI საუკუნის 70-იან წლებში ჩნდება. ქალაქის მელიქი დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო არა ქალაქის აღმინისტრაციულ ფუნქციებთან, არამედ ვაქარ-მოქალაქეთა ორგანიზაციასთან.

¹ ყველა ეს მაგალითი დამოწმებულია ჩვენს წერილში: სპარსული დასტურლამალი, გვ. 205.

² იქვე, გვ. 205, 211.

³ იქვე, გვ. 211.

საიდან ჩანს ეს?

ირანის სინამდვილეში დამოწმებულია „მალიქ ამბარქანის“ რომელსაც შარდენი „ვაქართა მოურავს“ (*„Prévôts des Marchands“*) უწოდებს¹. მალიქ ათ-თუჯარას თანამდებობა არსებობდა ირანის ყველა ქალაქში. მისი სამოხელეო ფუნქციები დაახლოებით ისეთივე იყო, როგორც ქალაქის მელიქისა, ე. ი. მის საკითხავს შეადგენდა ვაქარ-მოქალაქეების საქმეთა გარიგება-გამგებლობა. ქართული საბუთებით, რომელთა შინაარსი საერთაშორისო ვაჭრობასთან არის დაკავშირებული, ირკვევა რომ ქართულ ქალაქებში არსებობდა ვაქართა „ამხანაგობა“, ხოლო ამ ამხანაგობის მონაწილეს „ამხანაგი“ ეწოდებოდა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ ამხანაგობის საქმიანობა და გარიგებაც ქალაქის მელიქის კომპეტენციას შეადგენდა. ამრიგად, ჩვენი აზრით, მელიქის თანამდებობა ქართული ქალაქების სინამდვილეში უნდა წარმოშობილიყო ვაჭრობის ხასიათის შედეგად, რამდენადაც „ამხანაგობა“ მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ვაჭრობასთან.

სხვა მხრივ ქართული ქალაქის სამოხელეო იერარქია ძველებური რჩებოდა: მოურავი, ნაცვალი, მაჰმასახლისი. ტარულა კი, როგორც ვნახეთ, მოურავის სინონიმური მნიშვნელობით იხმარებოდა. დროთა განმავლობაში ირანული საქალაქო წყობილების გავლენის შედეგად გაჩნდა: მელიქი, ქალაქის ეეზირი, ქალანთარი, ასასი. მაგრამ ამ სამოხელეო სახელების მატარებელი თანამდებობებიც თანდათან ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეს დაუკავშირდა.

ამრიგად, ზრც XVI საუკუნეში და არც როსტომ მეფის დროს არ მომხდარა არსებითი ხასიათის ცვლილებები სამეფო კარის, ქალაქების და სოფლების გამგებლობაში. XVII ს-ის 30-იან წლებშიც ხელუხლებელი რჩებოდა ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილება.

მაგრამ ეს იყო ირანთან კომპრომისული ურთიერთობის პოლიტიკური ფორმის ერთი მხარე. ეს ირანის მთავრობის დათმობის შედეგი იყო. მეორე მხარე იყო მეფის მაჰმადიანობა, ვალის ინსტიტუტი და ირანის სამეთვალყურო აპარატი (ეეზირის, მუსტოფის და ნუნუშის შემადგენლობით). ეს უკვე ირანისადმი დათმობას ნიშნავდა. ქართველები იძულებული იყვნენ ეცნოთ ირანის პოლიტიკური ბატონობა ვასალური დამოკიდებულების საფუძველზე.

¹ Chardin, vol. V, გვ. 362.

2. ვალის ინსტიტუტი

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

XVII ს-ის ირანში სულ ოთხი ვალი იყო: არაბისტანის, ტანის, გურჯისტანის და ქურთისტანის.

1725 წ. ახლო ხანში შედგენილ „თაზქირათ ალ-მულუქში“ (სპარსულ დასტურლამალში) ნათქვამია: „უპირველესია არაბისტანის ვალი, რომელიც უფრო მაღლაა დაყენებული და უფრო პატივცემული, ვიდრე დანარჩენი ვალიები, მისი სეიდების გვარისადმი კუთვნილების, ღირსების და მის ტომთა რაოდენობის გამო. ამის მომდევნოა ლურისტანის ვალი, რომელიც, იმის გამო რომ ის მუსლიმანია, უფრო პატივცემულია, ვიდრე გურჯისტანის ვალი. ირანის კუთვნილი საქართველოს ნაწილებია („გურჯისტანათ“) ქართლი, კახეთი და თბილისი. გურჯისტანის ვალის მომდევნოა ქურთისტანის ვალი“¹.

ვალის მდგომარეობა მეტად თავისებური იყო სეფიანთა ირანში. თითოეული ვალი ეკუთვნოდა მემკვიდრე მზრძანებლების დინასტიას, და იმის მიუხედავად, რომ ისინი დაკავშირებული იყვნენ სეფიანთა ირანის სახელმწიფოსთან, ფაქტიურად დამოუკიდებელი მდგომარეობით სარგებლობდნენ. ირანის ხელმწიფის ამ „ყმადნაფიცების“ შემოსავალი არ იყო შეტანილი ირანის სახელმწიფოს ბიუჯეტში და, გარდა სამხედრო დახმარებისა, დაკისრებული ჰქონდათ გამოსაღები, რომელიც ძღვენის სახით იყო გამოხატული.

მართლაც, „თაზქირათ ალ-მულუქ“-ის საგანგებო განაცხედში, სადაც საუბარია ირანის ოლქების შემოსავალზე, ქართლი მოხსენებული არაა, სამაგიეროდ იხსენიება კახეთი, რომელსაც XVII ს-ის გარკვეულ პერიოდებში ყიზილბაში ხანები მართავდნენ და, როგორც ხარკის გადამხდელი, მიწერილი იყო ყარაბაღის საბეგლარბეგოზე².

ვალის უფლება-მოვალეობაში შედიოდა: 1. მონაწილეობა მიეღო ირანის ხელმწიფის ხელდასხმაში, 2. ეტარებინა თავი და მურასა ხმალი, 3. გამოეყვანა ლაშქარი ხელმწიფის სამსახურში, 4. ჰქონოდა ნალარახანა, 5. მოეგროვებინა „ხელმწიფის ხარჯი“ და 6. გაემზადებინა ბარხანა.

ქართლის ვალის თავი და მურასა ხმალი დასახელებულია ნარტიულ წყაროებში (ფარსადან გორგიჯანიძე), ნალარახანა და ბარხანა — „დასტურლამალში“.

¹ Tadhkirat al-muluk, სპ. ტექსტი, გვ. 6—7, ინგლისური თარგმანი, გვ. 43—44.

² იქვე, გვ. 101.

„ნაღარახანა“ ვალის ინვენსტიტურაში შედიოდა. ამიტომაც იგი წერილებით ჩამოთვლილი „დასტურლამალში“ ნაღარახანის შესაკრავენი. მუსიკალური საკრავების რაოდენობა, ჩვეულებრივად, მუსიკალური ზღვრული იყო ვალის, ბეგლარბეგის და ხანის ღირსების შესაბამისად.

„ბარხანა“ პ. უმიკაშვილს განმარტებული აქვს როგორც „სახლის ბარგი“¹, ხოლო ს. კაკაბაძეს, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიისათვის დართულ ლექსიკონში, როგორც „ცნობის გამოიმტკიცებელი მყვირალი“². ნამდვილად ბარხანა ეწოდებოდა იმ მისართმეველს, რომელიც ქარაენის სახით იგზავნებოდა ხელმწიფის კარზე³.

ხელმწიფის ბარხანა („ბარხანა-ი შაჰ“) ანუ „ხელმწიფის ქარაენი“ შეიცავდა ამა თუ იმ ქვეყნიდან ან ოლქიდან ხელმწიფისათვის გაგზავნილ სანაქებო პროდუქტებს, ნუგბარს, ხილს ან სხვა მისართმეველს. მაგ., კარაქი ქურთისტანიდან, ლეინო, მიმინოები და ქალ-ვაყები საქართველოდან.

ოთხივე ვალი სანაპირო ადგილის ამირად იწოდებოდა. გურჯისტანის ვალი ერთ-ერთი „დიდ ამირათავანი“ და ქართლის „ვალი“ იყო, ე. ი. ირანის მოხელე.

ქართლის ვალის მოხელეობის საფუძველი, ირანული წესისა-მებრ, შაჰის მიერ სამსახურის სანაცვლოდ ნაწყალობევი სოფლები იყო. ეს სოფლები ქართლის ვალის მიცემული პქონდა არა საკუთრივ ქართლში, არამედ ჩრდილოეთ ირანის ოლქებში.

ქერ კიდევ XVII ს-ის დამდეგს შაჰ-აბასმა ქართლის და კახეთის მეფეებს „უწყალობა“ სოფლები ირანში. საამისო ცნობა ვახუშტი ზაგრატიონს მოეპოვება. როგორც ვნახეთ, იგი ასახელებს: ფუშთუქუნს, გილანს და ლაქიჯანს.

ამ ღონისძიების მიზანი იყო ქართველი მეფის ირანის მოხელედ გადაქცევა. ეს მიზანი თავისებურ ფორმაში განხორციელდა XVII ს-ის 30-იან წლებში.

საინტერესოა, რომ ქართლის ვალის წილი აქვს დადებული ფუშთუქუნის, ხუინის და გილანის სოფლების შემოსავალში. ფარსადან გორგიჯანიძის სიტყვით, „ქართლი და კახეთი, ფუშტუქუ... სამასი თუმანი გილანით როსტომ მეფეს აქონდა“⁴. ირანის ამ სოფლების შემოსავალი დასახელებულია აგრეთვე XVII ს-ის საბუთებ-

¹ დასტ. გვ. 166.

² ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, ლექსიკონი. გვ. 317.

³ Adhikirat al-muluk. გვ. 137, 153, 179.

⁴ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 260.

ში¹. ქართლის ვალის შემოსავალი ფუშთუქუნიდან მრავალჯერა აღნიშნული „დასტურლამალში“.

ასე მაგ., მუსტოფს ეყუთენოდა „ფუშთუქუნიდამ ოთხი წელიწადისა და ხუთი აბასი, თორმეტი შაური და შვიდი ფული“², კეჩიკი: „რვა თუმანი, სამი მინალთუნი და ხუთი შაური“³.

პ. უმიკაშვილის დასტურლამალისათვის დართულ ლექსიკონში „ფუშთუქუნი“ განმარტებულია როგორც „მეშველი, მშველელი“⁴. მაგრამ ეს ახსნა დამოწმებული კონტექსტების შინაარსს არაფრით არ უღეგება. ფუშთუქუნი სულ სხვას ნიშნავს.

ჩვენი ყურადღება მიიქცია იმ წ, რომ დასტურლამალში ფუშთუქუნი იხსენიება ჩრდილოეთ ირანის ოლქებს შორის. მდივნების სარგოს წიგნში ვკითხვლობთ: „ვილანისა, ფუშთუქუნისა, ხუინისა... ამათს ოქმებზედ საწიგნე“⁵. ფუშთუქუნი ვილანის და ხუინის გვიყოფით შემთხვევით არაა მოხსენებული. ჩრდილოეთ ირანში (ვილანში) მართლაც არსებობს ადმინისტრაციულ-გეოგრაფიული ერთეული ფუშთუქუნის სახელწოდებით. დასტურლამალი რომ სწორედ ამ ფუშთუქუნს გულისხმობს, ეს კარგად ჩანს აგრეთვე XVIII ს-ის ოთხმოციან წლებში გადაწერილი დასტურლამალის ხელნაწერის ერთი მინაწერიდან: „ფუშთუქუ არს ვილანსა მამალი გინა მამრა ერთი“⁶.

როგორც ვხედავთ, ქართლის ვალის მიცემული ჰქონდა სოფლები ფუშთუქუნში, ხუინში და ვილანში. ეს უნდა ყოფილიყო ქართლის ვალის „ჰამასალა“, რადგან მურდარის სარგოს 1637 წ. დათარიღებული წიგნის სპარსულ ნაწილში ნათქვამია: „ვილანის ჰამასალას თასილდარი — სამი ათასი დინარი“⁷. სამი ათასი დინარი მურდარის ასაღები იყო, ვალის კი ვილანში სამასი თუმანი ჰქონდა გადაკვეთილი⁸. ამავე დროს, ვალის ამ შემოსავალში, გარკვეული სამსახურის ასანაზღაურებლად (ოქმების სა-

¹ საქ. სიძვ., III, გვ. 544; ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 142—146.

² დასტ., გვ. 64.

³ იქვე, გვ. 50.

⁴ იქვე, გვ. 186.

⁵ იქვე, გვ. 50.

⁶ აკად. ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწ. განვ. S. № 4733, ფ. 55.

⁷ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 146.

⁸ „სამასი თუმანი ვილანით“ თვითონ ფარსადან გორგიჯანიძესაც აუღია ლაპიჯანს ყოფნისას: „მე იმ ხამთარს ლაპიჯანს დამეზოვნა მეფის სამასის თუმანის ასაღებად“. ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 266.

წიგნეს განზადება, დაბეჭდვა და სხვ.) მონაწილეობდნენ სახლ-
უხუცესი, მურდარი, მდივნები.

მაგალითად, მურდარისათვის განკუთვნილ დებულეზე¹ ვხვდებით
მია: „ფუშთუქუნის ბარხნიდამ საპონი ლიტრა—ა; ბროწეული—ე;
ზეთისკილი ჩარეჟი—ა, ხახვი ლიტრა—გ“²; მოღარეთუხუცესსაც
სარგოს წიგნში უწერია: „ბროწეული ხუთი, ხახვი ცხრა, ზეთისკილი
ჩარეჟი ორი, საპონი ნახევარ ლიტრა“³. დასტურლამალის დამოწმე-
ბული ადგილებიდან ირკვევა, რომ ქართლის ვალის შემოსავალი
ირანის სოფლებიდან ნატურითაც მოსდიოდა.

ქართლის სამეფოს ისეთი ხელისუფლის მონაწილეობა ბარხა-
ნის წილში, როგორც იყო სახლთუხუცესი, ანდა მდივნების მიერ
ირანის აღნიშნული ოლქებისათვის ოქმების საწიგნეს შედგენა, მოწ-
მობს, რომ გილანის, ხუინის და ფუშთუქუნის სოფლების მიმართ
ქართლის ვალი სრული განკარგულების უფლებით სარგებლობდა. ამ
მხრივ იგი არაფრით არ განსხვავდებოდა ირანელი ფეოდალისაგან.
მაგრამ ამ უფლებით იგი სარგებლობდა როგორც ქართლის ვალი.
ამით აიხსნება ქართველი მოხელეების მონაწილეობა ბარხანის წილ-
ში. ბარხანა მარტო „ხელმწიფის ქარავანში“ არ შედიოდა, ბარხანა
ეგზავნებოდა ხანსაც მისთვის სარჩოდ მიცემული ოლქიდან.
ბარხანის სამეფო ქარხანაში მოთავსების შემდეგ კი მასში არ შეიძ-
ლებოდა წილი არ დაედოთ სახლთუხუცესს, მდივნებს და მოღა-
რეთუხუცესს, რაკი ესენი უშუალოდ იყვნენ დაკავშირებული სა-
მეფო ქარხნებთან და მეფის პირად მეურნეობასთან. „ოქმების სა-
წიგნე“ კი, რომელსაც მდივანი გილანს წამსვლელ კაცზე ადგენდა
და მურდარი ბეჭდავდა, იგივეა, რაც „ბარათი“. „ბარათი“ ქარ-
თლის ვალის შექმლო მიეცა ყველა პირისათვის, განურჩევლად მისი
სამოხელეო მდგომარეობისა, კუთვნილი თანხის ასაკრეფად ფუშ-
თუქუნს, ხუინსა და გილანში. ასეთ პირს (ან მოხელეს) თასილდარი
ეწოდებოდა⁴. ამიტომ აქვთ გადაყვეთილი ვარკვეული თანხა მურ-
დარსა და მდივნებს „გილანის ჰამასალას თასილდარიდან“.

ქართლის ვალის, როგორც მოხელის, ირანთან პოლიტიკურ
დამოკიდებულებას (მის მოვალეობა-ვალდებულებას სუზერენის

¹ დასტ. გვ. 50, 51, 60, 77.

² იქვე, გვ. 60.

³ ღარსადან გორგიჯანიძე, რომელაც ლაიჯანში (გილანს) მეფის სამას
თუმანს აგროვებს თასილდარის მოვალეობას ასრულებს, თასილდარს შექმლო
მოხელისაგან „ბარათი“ ეყიდა და გადასამადი თავის სასარგებლოდ აეღო.

მიმართ) აპრობებდა მოხელეობისათვის მიღებული მიწა, რომლის შესაკუთრედ ირანის ხელმწიფე იყო. მიწაზე მსხდარ გლეხებთან უშუალო დამოკიდებულება არ ჰქონდა, იქ არც მეურნეობის შედეგად დევდა და არც იმ ოლქებს მართავდა, სადაც ეს მიწები მდებარეობდა. ის ამ ოლქების სოფლების „მკამელი“ იყო¹.

ამრიგად ირკვევა, რომ ქართლის მაჰმადიან მეფეს (XVII—XVIII სს.) ირანის ხელმწიფისაგან მიწები ქართლის გარეთ აქვს მიღებული. ძირითადად ეს აპრობებს მის, როგორც მოხელის, ირანის ხელმწიფესთან დამოკიდებულებას. სეფიანთა ირანში სარჩოდ გაცემული ესა თუ ის ოლქი ამა თუ იმ სახელსთან იყო დაკავშირებული². ასევე ქართლის ვალიობასთან, მთელი საუკუნის სიგრძეზე, დაკავშირებული ყოფილა ფუშთუქუნი, ხუინი და გილანი. საინტერესოა, რომ XVIII ს-ის მეორე ნახევარში საქართველოში აღარ ესმით ფუშთუქუნის მნიშვნელობა და მას განმარტება სჭირდება.

შაჰი სოფლებს ირანში აძლევდა ქართველ ფეოდალებსაც. ქართული წყაროების მიხედვით მათ შაჰის მიერ ჰქონდათ გაჩენილი „ჯამაჯირი“³. ამას ქართველი ფეოდალები მარჯველ იყენებდნენ მეფის ხელისუფლებასთან დამოკიდებულებაში. ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვით, „არამედ ვინადგან მთავართა ქართლისათა ვიეთთა აქუნდათ როქი ყენისაგან, მის გამო ვერ სცელიდა მათ (მეფე—ვ. გ.) თვინიერ ყენისა“⁴. ამგვარ პოლიტიკას არ შეიძლებოდა არ გაეძლიერებინა სპარსოფილური განწყობილება ქართლის თავაჯებში. მით უმეტეს. რომ ხელუხლებელი იყო მათი ყმა-მამული საკუთრივ საქართველოში.

თავადურ-ბატონყმურ სახელმწიფოსთან მკიდროდ დაკავშირებული ქართლის მაჰმადიანი მეფე, თავისი უფლებრივი მდგომარეობით, განსხვავდებოდა არა მარტო ირანელი ბეგლარბეგებისა და ხანებისაგან, არამედ ირანელი ვალისაგანაც. ქართლის მეფე მათს მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდა. თუ ქართლის მიწები ირანის დივა-

¹ ირანში ხშირად კითხულობდნენ არა იმას, თუ ვინაა ოლქის ბეგლარბეგი ან ხანი, არამედ იმას, თუ „ვინაა ოლქის მკამელი“.

² Fadhkirat al-muluk, გვ. 86—90.

³ მეფის მთავრობის მოხელეები ირან-საქართველოს ურთიერთობის შესწავლის შედეგად წერდნენ: «Шаръ и знатные чины получали приливное жалование от шаха ежегодно; имели от него пожалованные имена в Персии, коня доходы вставляемы им были каждый год в Грузию», Акты, II, გვ. 173.

⁴ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 83.

ნის (სახელმწიფოს) საკუთრებად გამოცხადდებოდა. მაგრამ ირანისათვის ეს მიზანი მიუღწეველი აღმოჩნდა. ირანის შაჰმა, ხელე, გერჯი დასლო ქართულ მიწისმფლობელობას.

ყველა ამის მიუხედავად ქართველი მაჰმადიანი მეფე დამოკიდებული იყო სუზერენზე — ირანის ხელმწიფეზე. „ხელმწიფე“ XVII—XVIII სს. ქართულ წყაროებში ყველგან ირანის შაჰის აღმნიშვნელია. „ეალი“ (უპირატესად სპარსულ წყაროებში) შაჰის „ყმა“, ხელდებული, მოადგილე და მოხელეა, ოღონდ ამ მოხელეობის პირობა მისთვის ირანში მიცემული სოფლები იყო.

ასეთი იყო საქართველოს ირანთან დამოკიდებულება პრაქტიკაში. ოფიციალური თვალსაზრისით კი შაჰი გამოდიოდა ყველა ქართული მიწის უზენაეს მესაკუთრედ. ეს ოფიციალური თვალსაზრისი მკაფიოდაა გამოთქმული მირზა მოჰამედ თაქერის საისტორიო თხზულებაში.

მოჰამედ თაქერის ოფიციალური თვალსაზრისით მიწები ქართველ ფეოდალებს „წყალობის“ წესით აქვთ მიცემული საქართველოში. კახეთში ელების დასახლებასთან დაკავშირებით იგი აღნიშნავს, რომ „იქაური თავადების და აზნაურებისათვის ნაწყალობევი“ მიწების გამოკლებით სხვა ადგილები ელებს გაუნაწილდათ¹. ბაქტრიონის აჯანყებამ ცხადყო, თუ ვისგან რას იცავდა ქართული ფეოდალური საზოგადოება. ახლაც ირანისათვის მიუღწეველია აღმოჩნდა ქართული მიწისმფლობელობის გაუქმება, მიტაცებულ ქართულ მიწებზე ელების დასახლება.

ირანის ოფიციალური თვალსაზრისი ქართული მიწისმფლობელობის თაობაზე გამოთქმულია სეფიანი შაჰების სპარსულ (ერთენოვან) ფირმანებშიც, რომლებიც ზოგიერთ ქართველი ფეოდალის სახელზეა გაცემული. მაგრამ XVII—XVIII სს. გავრცელებული ჩანს არა ერთენოვანი (სპარსული), არამედ ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) საბუთები.

ორენოვანი საბუთების ნამდვილი მნიშვნელობა და დანიშნულება ჩვენთვის უკვე ცნობილია. დამახასიათებელია, რომ სწორედ როსტომის დროიდან მოყოლებული ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებში, როგორც წესი, აღნიშნულია საბუთში მოთხორობილის „გათაყვის“ აუცილებლობა „საქართველოს (=ქართული) დასტურ-ლაპალის მიხედვით“ ან „საქართველოს განწესების კანონისამებრ“. ასეთი შენიშვნები შემთხვევით არ ახლავთ ორენოვანი საბუთების

¹ მოჰამედ თაქერის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 393.

სპარსულ ტექსტებს. სპარსული დასტურლამალი ან კანონი და მოდგებოდა, რეალურ შინაარსს იქნებოდა მოკლებული ქართველი ფეოდალის მეფის ხელისუფლებასთან და, განსაკუთრებით, ვერცხლმსხლი ებელ კლასთან დამოკიდებულების დასახასიათებლად. ამიტომ ირანის მთავრობის ოფიციალურ თვალსაზრისს არაფერი ჰქონდა საერთო პრაქტიკულ არსებულ ვითარებასთან.

როსტომის დროისათვის ხელახლად ჩნდება „მულქ-ი მოურუს“ ქართული სამეფოს აღსანიშნავად (ისკანდერ მუნშის თხზულების გაგრძელება, მოჰამედ თაჰერი...). მაგრამ, როგორც ვიცით, ამას არ შეეძლო რეალური შინაარსით შეეცხო ორენოვანი საბუთის სპარსული ნაწილი.

ორენოვანი საბუთის სპარსული ტექსტის რეალური შინაარსით შეესება ირანისათვის მიუღწეველი აღმოჩნდა. ქართველი ხალხის მდგარი წინააღმდეგობის წყალობით ირანმა ვერ მოიპოვა საამისოდ საჭირო პირობები. მან ვერ შეძლო ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის გაუქმება, საქართველოში სათიულო მიწისმფლობელობის შემოღება.

ორენოვანი საბუთის სპარსული ტექსტი ირანის მთავრობას შესაძლებლობას აძლევდა მხოლოდ კონტროლი გაეწია საადგილმამულო ურთიერთობისათვის და ამ საშუალებით განეხორციელებინათ თავისი სიმბოლური უფლება ქართულ მიწებზე.

საამისოდ გამოყენებულ იყო ირანული სამეთვალყურო აპარატი, რომელსაც აღმ. საქართველოს პოლიტიკური ვითარებისათვის თვალყურის დევნაც ევალებოდა.

3. ირანული სამეთვალყურო აპარატი

ვახუშტი ბაგრატიონის „სამოხელეო ისტორიის“ ზემოთ დამოწმებულ ნაკვეთში, სადაც ძირითადად საუბარია ხელისუფალთა სპარსულ-თათრულ ყაიდაზე შეცვლილ სახელებზე, ჩართულია ორი ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელი, წინადადება: „ხოლო სხვანი ხელისუფალნი იყვნენ ეგრეთვე“ და ამის მომდევნო „არამედ კვალად ყიზილბაშთა რიგის შესძინა ვეზირი, მუსტოფი¹ და მუნში“. ეს წინადადებები შინაარსობლივად დაკავშირებული არ უნდა იყვნენ ნაკვეთის თხრობის მთავარ საგანთან—ხელისუფალთა ახალ სამოხელეო სახელებთან. ეს რომ ასეა, იქიდან ჩანს, რომ იქ, სადაც წყდება ვეზირის, მუსტოფის და მუნშის შესახები ფრაზა, ხელახლად

¹ ქართულში არაბ.-სპ. „მუსტოფი“ გამოითქმოდა როგორც „მუსტოფი“.

გრძელდება „ხელისუფალთა შეცვლილთა სახელთათვის“ ვაჰო შერვაშიძის ვეტილი საუბარი: „კვალად მეკარესა — ყაფიანი და თავსა — უზბაში“.

ბროსე ამ ორს, ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელ, წინააღმდეგობას აერთიანებდა და ამგვარად თარგმნიდა: „les autres dignitaire eurent de même les noms persians Visir; Mustophi et Munchi“¹. თარგმანის თარგმანი ქართულად ასე იქნებოდა: „ასევე სხვა ხელისუფალთ („ხოლო სხვანი ხელისუფალნი იყვნენ ეგრეთვე“) ეწოდათ სპარსულივე სახელები ვეზირის, მუსტოფის და მუნშიის („არამედ კვალად ყიზილბაშთა რიგის შესძინა ვეზირი, მუსტოფი და მუნში“)“. ცხადია ბროსეს მცდარად აქვს გაგებული ვახუშტის ქართულიც და აზრიც. ნამდვილად, ვახუშტის სულ სხვა რამის თქმა სურდა, როცა ვეზირის, მუსტოფის და მუნშიის შესახებ ცნობას გვაწვდიდა².

ვახუშტის ჩვენთვის საინტერესო ცნობის განმარტებისას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება იმას, თუ როგორაა გამართული მეორე წინადადება მის ავტოგრაფში. შეტად საგულისხმოა, რომ ავტოგრაფში წერია: „არამედ კვალად ყიზილბაშთა რიგის შესძინა ვეზირი, მუსტოფი და მუნში“ და არა „...კვალად ყიზილბაშთა რიგის შესძინა“, როგორც ეს წაყითხული და დაბეჭდილი აქვს ვახუშტის გეოგრაფიის ზოგიერთ რედაქტორ-გამომცემელს (მ. ჭანაშვილს, თ. ლომოურსა და ნ. ბერძენიშვილს). უკანასკნელი წანაკითხი სრულიად შეცვლიდა ვახუშტის ცნობის აზრსა და მნიშვნელობას. მაგრამ რატომ უნდა შევეცვალოთ ავტორის ხელიდან გამოსული ხელნაწერის სათანადო ადგილი?

ვახუშტის ფრაზაში: „არამედ კვალად ყიზილბაშთა რიგის შესძინა ვეზირი, მუსტოფი და მუნში“ ქართული სამოხელეო სახელების სპარსულად გადაკეთება კი არაა ნაგულისხმევი, არამედ ახალი, საქართველოს სახელმწიფო წყობილებებისათვის მანამდე უც-

¹ Description géographique de la Géorgie par le Tsarevitch Vakhoucht, publiée d'après l'original autographe par M. Brosset, St. Psh, 1842, გვ. 39—41.

² შეკარებილი უფრო ზუსტ თარგმანს და, ამასთანავე, ვახუშტის ცნობის სწორ გაგებას იძლეოდა მ. ჭანაშვილი, რომლის რუსული თარგმანის მიხედვით: „Другие же должностные лица остались в том же виде, но он ввел еще по персидскому образцу визиря, мустона и муншию (ვაზი ჩვენია—გ. გ.). География Грузии (царевича Вахушти). Введение, перевод и примечания М. Г. Джавашивили. Зап. кавказ. отд. РГО, кн. XXIV, в. 5, 1904, გვ. 18.

ნობი „ყიზილბაშური რიგის“ თანამდებობათა დაწესება-შემოღება¹, რომელთაც არ შეეძლოთ შეეცვალათ ქართული სახელმწიფო წყობილების ხასიათი და თავისებურება. მაგრამ თუ დავეთვათ მათ გამოთქმას—„ყიზილბაშური რიგის“, მაშინ გამოვიღოდა როსტომის დროს საერთოდ საქართველოში შემოღებულ ყიზილბაშური რიგს შესძინეს აგრეთვე ვეზირი, მუსტოფი და მენში².

ვახუშტის მოწმობით, პირიქით, როსტომმა ზოგ ხელისუფალს სახელი შეუცვალა, ან ძველი ქართული „ქელის“ მსგავსი თანამდებობა შემოიღო („არამედ მსგავსი მისი“...), ზოგსაც ქართული სამოხელეო სახელი შეუნარჩუნა — „ხოლო სხვანი ხელისუფალნი იყვნენ ვგარეთვე“.

ზემოთ მთლიანად ციტირებული ნაკვეთი რომ რამდენიმე (შინაარსობლივად განსხვავებული) ნაწილისაგან შედგება და ყველგან „ხელისუფალთა შეცვლილთა სახელთათჳს“ არაა საუბარი, ეს პრაქტიკულად ვეზირის მაგალითზე. ვეზირის გამო აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „მეცნიერი ბატონიშვილი აქა-იქ სცდება, როდესაც მავ. ამტკიცებს თითქოს მუშრები და ვეზირიც როსტომ მეფის მიერ შეცვლილი სამოხელეო სახელი ყოფილიყოს. ჩვენ დავეშვარით ვიცით, რომ მუშრები დიდი ხნით როსტომზე უწინარეს შემოვიდა საქართველოში, ხოლო ვეზირობა მაინც-და-მაინც ჩვენში უკვე XII საუკუნემდე არსებობდა“³. აკად. ივ. ჯავახიშვილიც დაახლოებით ისევე განმარტავდა ვახუშტის „აწინდელი“ სამოხელეო ისტორიის ნაკვეთის შინაარსს, როგორც თავის დროზე ბროსე. განსვ. მეცნიერის აზრითაც ვახუშტის სამოხელეო სახელების შეცვლაზე აქვს საუბარი. საისტორიო ლიტერატურაში განმტკიცებულ ამ შეხედულებების გამო უკვე 1943 წელს აღვნიშნავდით

¹ ნ. შენგელიას აზრითაც: „ვახუშტი ბატონიშვილი ვახირის თანამდებობას თელის ირანულ სახელმწიფოებრივ ნორმად“ (იხ. ნ. შენგელია, ვახირის თანამდებობა დასავლეთ საქართველოში, ქუთაისის ა. წულუჯიძის სახ. პედაგოგიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. II, 1941, გვ. 99).

² ვახუშტის მოწმობით, პირიქით, ქართველებს „აწინდელთა ჯამთა აქუნდათ წესნი იგინივე (ე. ი. ქართული) და მურეფლნი ყიზილბაშთა“ (ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 23). სხვაგანაც ყველგან, „აწინდელ“ ყოფაცხოვრებასა თუ ხეროთმოძღვრებაში უცხოური ელემენტის აღსანიშნავად ნაბმარია: „ყიზილბაშთა რიგისა“ (იქვე), „ურუმთა რიგისა“ (იქვე) და „სპარსთა რიგისა“ (იქვე, გვ. 54). მაგ., „თბილისს სახლნი ნაშენნი არიან ჭვა-ტალახითა და გაღვსილი გაჯითა, ზოგთა სპარსთა რიგისა, ზოგთა ქართული“ (გვ. 54).

³ ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, მეორე-მესამე შეცვბული გამოც., 1945, გვ. 344.

(იხ. ჩენი: დარბაზის რიგის მოხელენი...), რომ ვახუშტისათვის ვეზირი არ უნდა ყოფილიყო ახალი სამოხელეო სახელი.

ვახუშტიმ კარგად იცოდა სავაზიროს არსებობა **Хазаринъ** საქართველოში. თავისი ისტორიის პირველ ნაწილში, **Хазаринъ** ამბებთან დაკავშირებით, ის არა ერთგან ასახელებს ვეზირებს¹. ვახუშტისათვის უცხო არ იყო ვეზირობის არსებობა როსტომის უწინარესაც. ვეზირობის შესახებ ცნობები მას გამოაქვს პირველი წყაროებიდან, რამდენადაც მისი „ისტორიის“ პირველი ნაწილი „ქართლის ცხოვრების“ შემოკლებულ რედაქციას წარმოადგენს. ამიტომ ცხადი უნდა იყოს, რომ ვახუშტი სულ სხვას ვარაუდობდა და გულისხმობდა, როცა ვეზირობას როსტომის სახელს უკავშირებდა. მისთვის ამ შემთხვევაში მთავარი უნდა ყოფილიყო არა საკუთრივ სამოხელეო სახელი, არამედ თვითონ ვეზირის „კელის“ თვისება და ხასიათი, რითაც გვიანდელი ვეზირი არსებითად განსხვავდებოდა ადრინდელი ვეზირისაგან.

ვახუშტი გარკვევით აღნიშნავს, რომ როსტომმა ქართულ სამოხელეო წყობას შეესძინა „ყიზილბაშური რიგის“ ვეზირი, მუსტოფი და მუნში. მაგრამ მას არ განუმარტავს, თუ რატომ ან რის გამო არიან ისინი „ყიზილბაშური რიგის“, რა შეადგენს მათს სამოხელეო კომპეტენციას ან რა ადგილი უჭირავთ მათ ქართულ სამოხელეო წყობილებაში. ამის გასარკვევად, გარდა ზემოთ შესრულებული ტექსტობრივი ანალიზისა, საჭიროა ვეზირის, მუსტოფის და მუნშის სამოხელეო კომპეტენციათა გათვალისწინება საკუთრივ სეფიანთა ანუ ყიზილბაშურ ირანში.

ვახუშტის ცნობის ნამდვილი ძნიშვნელობის დადგენის მიზნით ჩვენ შევისწავლეთ ირანული სავაზირო საზოგადოდ და, კერძოდ, სეფიანთა ბატონობის ხანაში². სეფიანთა დროინდელი ვეზირების და მუსტოფეების უფლება-მოვალეობის შესწავლისას ყურადღება მივაქციეთ იმ გარემოებას, რომ გარკვეული რიგის ვეზირები და მუსტოფეები, აგრეთვე მწერლები (ვაყაინავისები და მუნშიები) მონაწილეობენ სამეთვალყურო აპარატში და წარმოდგენილი არიან როგორც კარის ხელისუფლების, ისე ბეგლარბეგ-ხანების გვერდით.

საყურადღებოა, რომ 1725 წ. შედგენილ სპარსულ დასტურალა-მალში ვეზირი და მუსტოფეი მუდამ ერთიმეორეს გვერდით არიან მოხსენებულნი, თუმცა მათს სამოხელეო უფლება-მოვალეობაზე იქ

¹ საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 218, 220, 303.

² ვ. გაბაშვილი, საბუნწიფო წყობილების საკითხისათვის გვიანფე-ოდალურ საქართველოში, გვ. 134—142.

გამოყოფილად, ცალ-ცალკეა საუბარი¹. ირანის განსაკუთრებულ ვეზირ-მუსტოფეები ერთად მოღვაწეობდნენ საკონტრაქტულ დაქვემდებარებულ დაწესებულებებში. ამავე დროს ისინი ოფიციალურად იყვნენ დაკავშირებული ყოველ დაწესებულებასთან. ვეზირები „ასრულდნენ მდივნების და მეთვალყურეების მოვალეობას“

(„acted as secretaries and auditors“)². ამხადდნენ თანამდებობზე დანიშნვის საბუთს, სარგებლობდნენ საბუთზე ბეჭდის დასმის პრეროგატივით³. მუსტოფეები კი უპირატესად მოანგარიშენი იყვნენ და მათსავე კომპეტენციას შეადგენდა, მაგალითად, სამხედრო უწყებებში მოღვაწეობისას გეომეტრიის სივების შედგენა, მათი აღწერა და მათივე ჭამაგირების აღნუსხვა⁴.

ერთი სიტყვით, ირანულ-ყიზილბაშურ სამოხელეო ორგანიზაციაში ვეზირი და მუსტოფეი განუყრელი წყვილია („Pair vazir and mustaufi“)⁵. არსებული სპარსულ-უცხოური წყაროების მიხედვით ვერ ხერხდება აბსოლუტურად ზუსტი გამოიკვანა ვეზირის და მუსტოფის სამოხელეო ფუნქციებს შორის, იმდენად მჭიდროდაა ეს წყვილი დაკავშირებული სამოხელეო მოღვაწეობის სარბიელზე⁶. მაგრამ ერთი რამ ცხადია: ვეზირები და მუსტოფეები მეტად თავისებურად არიან დაკავშირებული ამა თუ იმ ხელისუფალთან და დაწესებულებასთან. მიუხედავად მათ მიერ სათანადო დაწესებულებაში შესრულებული გარკვეული სამოხელეო საქმიანობისა, ისინი ემორჩილებიან არა თვითონ დაწესებულების გამგებელ ხელისუფალს, არამედ დამოკიდებულნი არიან უშუალოდ ხელმწიფეზე ან დიდ ვეზირზე. ისინი, ასე ვთქვათ, გარედან იყვნენ წყევანილი სახელმწიფო თუ სამხედრო თვალსაზრისით მნიშვნელოვან დაწესებულებაში. ასე რომ ვეზირ-მუსტოფეები ირანის ხელმწიფის მოხელის მოხელენიც იყვნენ და იმავე დროს უშუალოდ ხელმწიფეზე დამოკიდებული მოხელენიც. ამიტომაც მათ მთავარ მოვალეობას ხელისუფალთა და დაწესებულებათა მეთვალყურეობა შეადგენდა.

¹ Tadhkirat al-muluk, §§ 50, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 71, 72, 73, 74, 75.
² Tadhkirat al-muluk, Commentary, გვ. 141.
³ იქვე.
⁴ იქვე.
⁵ იქვე.
⁶ იქვე.

მუნში მუსლიმანურ ქვეყნებში სახელმწიფო კანცლარების (დივან ალ-ინშა) ოქმის მწერლებს ეწოდებოდათ¹.
სეფიანთა ირანში მთავარი მუნში იყო მუნშ-ე-ჯიშ-ი-ი-ნა-ი-ლ-იქი (სახელმწიფო მუნში). შარდენი მას უწოდებს „სახელმწიფო მწერალს“ („*écriteur du Royaume*“)². შარდენისავე ცნობით, „სახელმწიფო მდივანად“ („*Secrétaire d'Etat*“) კაცა-ი-ნა-ი-სი (იგივე მეჯლის-ნა-ი-სი — სახელმწიფო მეჯლისის მდივანი) ითვლებოდა³.

მუნში ალ-მამალიქის მიერ შედგენილი საბუთი ეხებოდა მთლიანად სახელმწიფოს, ან ცალკეულ ოლქს, და ამიტომ საჭიროებდა დიდი ბეკდის დასმა-დამოწმებას. ირანის ხელმწიფის კორესპონდენციის ერთი ნაწილის (ფარვანა, ჭავაბნამე, მისალი და სხვ.) გამზადება მუნში ალ-მამალიქის კომპეტენციას შეადგენდა⁴. საბუთის თულრას ოქროსფერი და წითელი მელნით მოხატვა-გამოყვანა მხოლოდ მუნში ალ-მამალიქს შეეძლო⁵; მასვე უნდა დაეწერა ფორმულა: „ქუქმი ჭაჰან მუთა შოდ“ („გამოვიდა, საქვეყნო ბრძანება“)⁶. მის სამდივანმწიგნობროში შედიოდა: 1 მუნში და 27 მწერალი. მას ემორჩილებოდა პროვინციული მუნში, რომელსაც დაწერილებით უნდა აღეწერა საგამგეო ოლქებში მომხდარი ღირსშესანიშნავი ამბები, გაეცნო ოლქის გამგებლისათვის ხელმწიფის ფირმანის ან ჭავაბნამეს (პასუხის წიგნის) შინაარსი და დროზე მიეწოდებინა საჭირო ცნობები სახელმწიფო მწერლისათვის (მუნში ალ-მამალიქისათვის)⁷. ასეთსავე ცნობებს უგზავნიდნენ უაყანავისები სახელმწიფო მდივანს (ყავა-ი-ნა-ი-სი)⁸. ამიტომ იყო

¹ მუნშის თანამდებობა არსებობდა შუა აზიაშიც. იქ მუნში ითვლებოდა ხანის პირად მდივანად. იხ. А. А. Семенов, Бухарский трактат о чинах и о взаимных и об обязанностях посетителей их в средневековой Бухаре, СВ, ტ. V, გვ. 142; კ. ანტონოვას განმარტებით შუა აზიაში მოღვაწე მუნში არის: «*Secrétaire, надиратель*». К. А. Антонова, Сурган в Акбаровской Индии, გვ. 153, შენ. 23.

² Voyages du chevalier Chardin, Du Gouvernement Politique, Militaire et Civil des Persiens. ამსტერდამის 1735 წ. გამოც., ტ. III, გვ. 364.

³ იქვე, გვ. 302.

⁴ Tadhkirat al-muluk, გვ. 61, 132.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე, გვ. 61.

⁸ შარდენს უაყანავისის ამ მოვალეობის გამო ნათქვამი აქვს: „*Vakanuviez... qui tient registre de tout ce qui se passe d'important, et qui en donne avis a la Cour*“. ამ შრიც უაყანავისებს და მუნშიებს შორის არავითარი გან-

რომ ვაყანავისებს და მუნშებს უხვი და მრავალფეროვანი მასალა უგროედებოდათ საისტორიო თხზულებების შესადგენად. სამეთვალყურო აპარატი ირანში რთული აგებულებისა და გენილობისა იყო; მასში შედიოდნენ: ვეზირი, მუსტოუფი და მწერალი.

ირანში მეთვალყურობის ქვეშ იმყოფებოდა უკლებლივ ყველა გავლენიანი ხელისუფალი (კარის, საგამგეო ოქქის)¹.

ყველა ხელისუფალს თუ მოხელეს, კონტროლს უწყევდა განსაკუთრებული მოხელე. ამავე დროს თვითონ კონტროლი ისე ოსტატურად იყო მოწყობილი, რომ მეთვალყურე მოხელე ორგანულად იყო დაკავშირებული მისდამი სკონტროლოდ დაქვემდებარებულ დაწესებულებასთან. მაგ., როგორც ჭანიშინი (მოადგილე), ვეზირი, ვეჭილი, მუსტოუფი, მდივანი ან მწერალი. ერთდროულად იგი დაწესებულების მსახურიც იყო და მეთვალყურეც. მას ხელისუფალი იმსახურებდა იმის მიუხედავად, რომ უშუალოდ, როგორც მეთვალყურე, ხელმწიფეზე იყო დამოკიდებული. ცხადია, როცა მეთვალყურე მოხელე დაწესებულებაში შესაფერ საქმეს ასრულებდა, მას ადვილად შეეძლო მისი კონტროლი. მისთვის აქ ყველაფერი ცხადი და ნათელი უნდა ყოფილიყო— ხელისუფლის საეკვომოქმედებაც და დაწესებულების საერთო მდგომარეობაც. მაგრამ მეთვალყურე მოხელის ორმხრივი დამოკიდებულება (ხელისუფალსა და ხელმწიფეზე) იმის საწინდარი იყო, რომ თავის მხრივ ისიც მეთვალყურეობის ქვეშ აღმოჩნდებოდა.

მეთვალყურე მოხელეთა შორის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ჯუზირს და მუსტოუფს, ერთიმეორესთან მკიდროდ დაკავშირებულ და განუყრელ წყვილს ირანის სამოხელეო ორგანიზაციაში. ვეზირის და მუსტოუფის მნიშვნელობას, ირანის შაჰის და ხელისუფლის ურთიერთდამოკიდებულებაში, აძლიერებდა ის, რომ ორივე ეკუთვნოდა სამოქალაქო მოხელეთა ჯგუფს და უშუალოდ ცენტრალურ ხელისუფლებაზე იყო დამოკიდებული².

სხვაგვრა არ არსებობდა. შუა აზიაშიც ვაყანავისი იყო: «Зависиматель текущих происшествий» (А. Семенов, Бухарский трактат, გვ. 144). ა. სემიონოვის განმარტებით: «Вока'навис обозначал письмоводителя, делавшего сводки ежедневных эмирских (ханских) осведомителей и о всем слышанном и виденном ими за день среди народа» (იქვე, გვ. 144, შენ. 36).

¹ Chardin, დასახ. ნაშრ., გვ. 302—303.

² ირანელი სამეთვალყურო აპარატის შემადგენლობის შესახებ ახერბაიჯანში საუბარია აქვს ი. პეტროფშევსკის. მისი სიტყვით: «Иллахи XVII в., дабы ор-

ამრიგად, როგორც ვნახეთ, სამეთვალყურო აპარატს დიანშო ევალეზობდა ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერება და საამისო პირობების უზრუნველყოფა. მეთვალყურო ცენტრალურ ხელისუფლების და მოხელის ურთიერთდამოკიდებულებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. მეთვალყურე მოხელე, როგორც წესი, ამა თუ იმ ხელისუფლის (როგორც კარის. ისე საქვეყნოდ გამრიგეს) გვერდით იყო წარმოდგენილი. ეს საყოველთაო წესი ქართველ მეფეებზეც უნდა ვაგრძელებულიყო იმ მომენტიდან მოკიდებული, როცა ეს უკანასკნელი ირანის შაჰის მოხელედ იყო ქცეული. ეს დასაშვებია არა მარტო თეორიულად, არამედ მტკიცდება ფაქტიური მასალებითაც. ქართულ და სპარსულ წყაროებში შენახული ცნობების შესწავლა-გამოვლინებით ერთბაშად გასაგები ხდება ვახუშტის ჩვენთვის საინტერესო კონტექსტის ნამდვილი აზრი და მნიშვნელობა.

დაუთ-ხანი, როგორც ცნობილია, პირველი ქართველი შაჰმადიანი ხანი იყო, რომლის სახით ირანმა ქართლში ერთგული მოხელე გაიჩინა.

ეს შენიშნული აქვთ თანამედროვე ევროპელ პოლიტიკურ დამკვირვებლებსაც. ტომაზო მინადოის სიტყვით: დაუთ-ხანმა „თათრული ხალათი (სიტყვა-სიტყვით: ბ ა რ ბ ა რ ო ს თ ა ხ ა ლ ა თ ი) ჩაიცვა, და შაჰ-თამაზის ბრძანებისამებრ მეფე ან მთავარი კი აღარ იყო, არამედ თბილისის ხანი“ („et vestito con habito Barbaro, fu per nome di Tamas costituito non piu

различить огромную власть бегларбегов, окружили их разными гражданискими чиновниками, подчиненными непосредственно центральной власти». И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII веках. Сборник статей по истории Азербайджана, т. 1, гл. 247. სამეთვალყურო აპარატის მოხელეთა შესახებ, იხ. იქვე, გვ. 247—248.

¹ აქ არ ვეხებით საკითხს, თუ რამდენად წარმატებით აღწევდა ამას ცენტრალური ხელისუფლება.

² ვეზიოს მეთვალყურე მოხელეს ფუნქცია შენარჩუნებული ჰქონდა ყუჯართა დინასტიის ბატონობის დროსაც XIX ს-ის დამდეგს. ვეზირების გამო ფრანგი დრუელი შენიშნავს: «Они не весьма редко дают ния Визирей тем мирзам своим, которым поручают отправление дела. Сии мирзы, получая от своих начальников в рассмотрение почти все дела, относящиеся о их правления, собственно говоря, суть шпаны Министров, так как их тыари. И поэтому они уведомляют их обо всех поступках своих начальников, а напиаче о их расположении к Царской власти». Дривиль, Путешествие в Персию в 1812 и 1813 годах (перевод с франц.), М., 1826, т. II, гл. 37.

Re'o Duca, ma Chan di Tiflis¹). რაკი დაუთ-ხანი მეფე აღწარმოაგონებდა, მას, საერთო წესის თანახმად, მეფეაღწერეს სპირდებოდა. ამიტომ მოულოდნელი არაა ცნობა, რომ ისკანდერ მუნში გვაწვდის დაუთ-ხანის მეფეაღწერეს მოხელეებს შესახებ.

ისკანდერ მუნში მოგვითხრობს: „სამოთხეში დამკვიდრებულმა შაჰმა (იგულისხმება შაჰ-თამაზი—ვ. გ.) მისი (დაუთ-ხანის) აღწერისათვის მოპყრობა-აღწერა ბრძანა და მას შვილის წოდებულმა მიანიჭა. უზენაესი დივანისადმი დაქვემდებარებული თბილისი და ბიზანტიის სანახები მასვე უწყალობეს. დრო და დრო კარის (დარგა) ერთ-ერთი ამირთაგანი თბილისის ციხისათვად (მინბაშად — ვ. გ.), დაუთ-ხანის ლალად და მის საქმეთა გამგებლად იყო“.

ისკანდერ მუნშის ეს ცნობა მრავალმხრივ არის საყურადღებო. აქედან კარგად ჩანს დაუთ-ხანის უფლებრივი მდგომარეობის (ირანთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით) ყველა მხარე. უპირველეს ყოვლისა, იგი ხელმწიფის — სუზერენის ჩვეულებრივი ვასალია, მას „შვილობის რაყამი უბოძეს“ (დაუთ-ხანი, რომელსაც „რაყამში შვილობა ჩაუწერეს“, ამ მხრივ დიდად განსხვავდება არა მარტო სიმონ პირველისაგან, არამედ როსტომ ხანისაგანაც). მეორე: თბილისი და მის სანახები (ქართული წყაროების მიხედვით: „ქალაქი და სომხით-საბარათიანო“) გამოცხადებულია სახელმწიფო დივანის საქუთრებად. ე. ი. შეტანილია ირანის სახელმწიფო მიწების ფონდში (ამჟამად: ირანი ამ ღონისძიებით ქართლის პოლიტიკურ-ეკონომიურ ინკორპორაციას ცდილობს...). მხოლოდ ამის შემდეგ ეს მიწები, „წყალობის“ წესით (როგორც ეს წესად იყო მიღებული ირანში ყველა მოხელის მიმართ) მიუღია დაუთ-ხანს. მესამე: ირანის კარის ერთ-ერთი ამირთაგანი დროგამოშვებით იგზავნებოდა თბილისის ციხის მინბაშად და დაუთ-ხანის საქმეთა გამგებლად. მინბაში არაა ხანი, დაუთ-ხანს ყოველწლიურად ქეშიყად რომ მოუყენებდნენ ზოლმე. იგი ერთდროულად დამოუკიდებელი ხელისუფალიცაა, რო-

¹ Thomaso Minadoti. Historia della guerra fra Turchi et Persiani, Venice, 1588, pag. 57.

² თარხთ-ი აღმე არა, გვ. 67. شاه جنت مکان اورا نوازش و تربیت فرموده بسمت والای فرزندی اختصاص داده ولایت تقلیس و توابع که در حیطه تصرف دیوان اعلی بود باو ارزانی داشتند هر چند گاه یکی از امرای در گاه کوتول قلعه تقلیس له رائق و فائق فہات داود خان بود

გორც მინბაში და ნახევრად დამოკიდებული მოხელეც, როგორც დაუთ-ხანის სამოხელეო მოღვაწეობის მონაწილე და მისივე მკაცრი ველი (ისკანდერ მუნშიის ტერმინოლოგიით — „ლალა“ ¹ ერთგულად, ირანის პირველივე მაჰმადიანი მოხელის გვერდში მდგომარეობა თველოში დაუყოვნებლივ აღმოჩნდა მეთვალყურე მოხელე. ასე რომ, ირანული წესიდან გადახვევა არც აქაა. ირანის კარის ამირები განსაკუთრებული დავალებით იგზავნებიან დაუთ-ხანის კარზე.

ისკანდერ მუნში ერთგან ასახელებს კიდევ დაუთ-ხანის მეთვალყურე მოხელის სახელს: „შაჰყული სულთან კარინჯე ოღლუ,— ამბობს ისკანდერ მუნში,— მაჰიფიკულუს ომიზანსა, დებედას (?) ააქიმი, თბილისში დაუთ-ხანის ქომაგად და მის საქმეთა მომწესრიგებლად იყო“¹. შაჰ-თამაზ I-ის (1524—1576) გარდაცვალების შემდეგ და ირანში დაწყებული არეულობის დროს შაჰყული სულთან კარინჯე ოღლუ საქართველოდან უკან გაბრუნებულა: „შაჰყული კარინჯე ოღლუ,— აღნიშნავს სხვა ადგილას ისკანდერ მუნში,— თბილისში რომ იმყოფებოდა, უკან დაბრუნდა, მაგრამ ვერ მოიპოვა ისმაილ-მირზას კეთილგანწყობილება“. საყურადღებოა, რომ შაჰყული სულთან კარინჯე ოღლუ, რომელსაც ისკანდერ მუნში იხსენიებს შაჰ-თამაზის დროინდელ სახელოვანი ამირების მოკლე ბიოგრაფიულ ცნობებში, დაუთ-ხანის „ქომაგია“ და ამ უკანასკნელის საქმიანობის მონაწილე. ცხადია, ირანიდან გამოგზავნილი ეს მოხელე შაჰის პოლიტიკის გამტარებელი უნდა ყოფილიყო ქართლში მოღვაწეობის დროს.

ირანის განსაკუთრებული მოხელე მოსალოდნელი უნდა ყოფილიყო სიმონ I-ის კარზეც, როცა ეს უკანასკნელი ოსმალების წინააღმდეგ ირანს დაუჯავშირდა. მაგრამ საამისო ცნობებს წყაროებში ვერ მივაგენით. ვიცით მხოლოდ, რომ სიმონ I-ის ქართლში მაჰმადიანად დაბრუნების დროიდან აქ გავრცელდა ზოგიერთი ირანული წარმოშობის ინსტიტუტი². სიმონ ქართლის მეფის მოღვაწეობის ამ პერიოდს ეკუთვნის აგრეთვე ე. წ. ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) დოკუმენტები. ასეთ ვითარებაში გამოირიცხული არ უნდა ყოფილიყო ირანის შაჰის რწმუნებული მოხელის ყოფნა

¹ თარხი-ი აღემ არა, გვ. 105. شاه قولى سلطان قارنجه اعالى اويساق ماهى فيقه لوى حاكم ددى و در قلیس کومنگ داود خان گرجى تمثیت فہمات مامور بود

² Н. А. Бердвешвили, Очерк..., გვ. 44—45; ს. კაკაბაძე, საქართველოს ისტორია. ახალი ს. უწყენების გზა, 1922, გვ. 26—27.

ქართლის მეფის კარზე 1578—1590 წწ. მაგრამ ეს ვარაუდი დასაბუთებას საჭიროებს. ს. კაკაბაძე ერთსა და იმავე წიგნში ერთგან ვარაუდობდა, რომ „საზოგადოდ სეიმონის მეფობის დროს უნდა დაარსებულიყო ქართლში სპარსეთის მიზაძვით განსაკუთრებული ვეზირისა და აგრეთვე მდივანბეგის თანამდებობა“, მეორეგან კი კატეგორიულად აცხადებდა: „უკვე XVI ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში სეიმონ პირველის დროს შემოღებული იყო სპარსეთის კარის მიხედვით თანამდებობა ვეზირისა“¹. ს. კაკაბაძის ამ მტკიცების წყარო ჩვენთვის უცნობია. არც ისაა ცხადი, თუ ვის ან რას ნიშნავს „განსაკუთრებული ვეზირი“.

ირანის შაჰის განსაკუთრებულ მოხელეებს ეხებათ XVII ს-ის პირველივე მაჰმადიანი ქართველი ხანების კარზე. მეთვალყურე მოხელეები შაჰ-აბასმა: „მოუყენა“ ისა-ხანს, ბაგრატ-ხანს, სიმონ-ხანს. უველა ესენი იმ დროს გააბატონეს, როცა ისკანდერ მუნშის სიტყვით, „საქართველო პატრონებისაგან გაწმენდილი იყო“ (داود بیگ از صاحبان خالی از گرجستان)². ისკანდერ მუნშის მხედველობაში ჰყავს ლუარსაბ II და თეიმურაზ I.

კახეთის გამგებლად დასმულ ისა-ხანს „ვექილათ მოუყენეს“ დავით ასლანიშვილი³ (ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ ნახმარი „მოუყენეს“ საუცხოოდ გამოხატავს ვექილის დანიშნულებას ხანის კარზე). ამასვე აღნიშნავს ისკანდერ მუნში, რომლის სიტყვით „ქართველი დიდ აზნაურთაგანი დაუდ-ბეგი მას (ისა-ხანს—ე.გ.) ვექილად განუწყესეს“⁴.

თბილისის ჰაქიმთან (ბაგრატ-ხანთან?) მუდმივად იმყოფებოდა ნურ ედ-დინ ბაიდარი. ისკანდერ მუნშის მოწმობით, „ნურ ედ-დინ ბაიდარი შირვანელი თარაქამების ჩამომავალი, მუდამ თბილისის ჰაქიმთან იყო დაკავშირებულ-დაქვემდებარებული (مینه) და იქ ასრულებდა თავის სამსახურს“⁵.

¹ იქვე გვ. 27. სიმონ I-ის 1594 წ. ორგნოვანი საბუთის სპარსულ ნაწილში მოხსენებული „ვეზირანე“ (სავეზირე), ვეზირის თანამდებობის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს. იხ. ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 459—460. Персидские указы Матеназарана, 1, გვ. 295.

² ს. კაკაბაძე, დასაბ. ნაშრომი, გვ. 27.

³ თარიხ-ი ალემ არა, გვ. 617.

⁴ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოც., გვ. 230.

⁵ თარიხ-ი ალემ არა, გვ. 616. داود بیگ که از معظم از ناوران گرجی بود بوکالت او معین گشت

⁶ იქვე, გვ. 763. نور الدین بایدر از عسار تراکمت شیروان است و همیشه در تاینی حاکم تغلیس بخدمات آنجا قیام داشت

სიმონ-ხანის ვეჟილად იყო გიორგი სააკაძე.

როგორც ისა-ხანის, ისე სიმონ-ხანის ვეჟილი ირანის შაჰის მოხელეა. გიორგი სააკაძის ვეჟილობის გამო ისკანდერ მეფემ მის მიმართ მი აქეს: ბაგრატ-ხანის „შვილი სიმონი, რომელიც ჯერ კიდევ წლოვანი ყმაწვილია, მამის მაგიერ იმ ვილიეთის (ქართლის—ვ. გ.) მმართველად დაადგინეს და წარჩინებულ ქართველთაგანი მოვრახბევი, გამაჰმადიანებული და ერთ-ერთი პატივდებული სახელმწიფო დიდკაცი, მის ვეჟილად და ათალიკად გახდა“¹.

საყურადღებოა, რომ გიორგი სააკაძე არა მარტო ვეჟილია, არამედ ათალიკიც. ათალიკი იგივეა, რაც ათაბაგი და ლალა (აღმზრდელი, მეურვე, მზრუნველი, რეგენტი). ირანელი წესის მიხედვით ლალას უნიშნავდნენ ყველა მცირეწლოვან უფლისწულს და ოლქის გამგებელს. საგამგეო ოლქის გამგებლადაც ფაქტიურად ლალა ითვლებოდა. ასე რომ გიორგი სააკაძე, როგორც ათალიკი, იყო ქართლის რეგენტი (წაიკითხე: ქართლის მოურაეი). მაგრამ შაჰ-აბასს არ გამოადგა არც ისა-ხანის და არც სიმონ-ხანის ვეჟილი. ორივე, სხვადასხვა დროს, სათავეში მოექცა ირანის წინააღმდეგ მიმართულ აჯანყებას. ალბათ ამით აიხსნება, რომ XVII ს-ის 30-იანი წლებიდან მოცილებული ქართლის მაჰმადიანი მეფეების კარზე მეთვალყურეებად ინიშნებიან უკლებლივ ირანული წარმოშობის პირები, რომელთაც არავითარი ურთიერთობა არა აქვთ ადგილობრივ ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებასთან.

ვეჟილი ეწოდებოდა შაჰის რწმუნებულს, რომელიც შეამავლის როლს ასრულებდა შაჰსა და იმ ხელისუფალს შორის, რომლის კარზეც ის საგანგებო დავალებით იყო წარგზავნილი. შარდენის სიტყვით, ყველა მმართველი და ოლქის სხვა დიდმოხელე მოვალე იყო თავის კარზე ჰყოლოდა აგენტი, რომელსაც ვეჟილს უწოდებენ. ვეჟილებს, ირანის ხელმწიფის მოთხოვნისთანავე, უნდა მიეწოდებინათ საჭირო ცნობები ხელისუფლის საგამგეო ოლქში მომხდარი მნიშვნელოვანი ამბების შესახებ². ვეჟილის სამოხელეო

¹ იქვე, გვ. 667. پسرش سمیون را که هنوز طفل خورد سال است بجایى پدر حکومت آنولایت سر افراز گردانیدند و از معتبران گرجیه موراو بیگ که شاعر الاسلام ظہر ساخته از زمره دولتخواهان معتمد بود بوکالت و اتالیقی او معین گشت

² „Tous les Gouverneurs, et les autres grands Officiers qui sont dans les Provinces sont obligés d'entretenir un Agent à la Cour. On appelle ces agent Vikil... ils sont là pour rendre compte de le qui se passe de considerable dans le Gouvernement de leur Maître, lorsque la Cour demande d'en être informée“. Chardin, დასახ. ნაშრ., გვ. 306.

ფუსქციაც დაახლოებით ისეთი იყო, როგორც ვეზირისა. მეფის
უფრე ვეზირის მსგავსად ვეჟილსაც შაჰის ინტერესების დაცვა
ვეალებოდა¹. ვეჟილი იყო ირანის შაჰის მოხელედ ირანის
მოხელესთან.

ცნობილია, რომ გამაჰმადიანებულ-გასპარსელებული ბაგრატ-
ხანი და სიმონ-ხანი იყვნენ არა „მეფენი“, არამედ „ხანები“—
ირანის შაჰის მოხელები. პიეტრო დელლა ვალლეს
წერილებში ლუარსაბ II და თეიმურაზ I მეფედ (il Re) იწოდებიან,
გასპარსელებული ბაგრატ—სიმონა კი ხანად². იგივე ავტორი
თეიმურაზის დედის, ქეთევან დედოფლის გამო, ამბობს, რომ „ის
იწოდებოდა ქეთევან Diduphali, რაც ნიშნავს დედოფალს (la Re-
gina), რადგან ქართველები თავიანთ მთავრებს მეფეს უწოდებენ
და, ვფიქრობთ, უფლებაც აქვთ ასე უწოდონ მათ“³. ქართველი „გამ-
მადიანი მთავრები (di principi Mahomettani), შენიშნავს პიეტრო
დელლა ვალლე.—სპარსეთის ბატონობის ქვეშ (sotto il Domino di
Persia). იმის მიუხედავად, რომ ისინი ეკუთვნიან მემკვიდრე ბატო-
ნების სახლს (della casa de principi naturali), მთლიანად დამოკიდე-
ბული არიან ირანის ხელმწიფეზე“⁴. მასვე სიმონ-ხანის უფლებრივი
მდგომარეობის დახასიათებისას აღნიშნული აქვს, რომ ის „ალარ
იყო სრულუფლებიანი მთავარი, არამედ ითვლებოდა დაქვემდება-
რებულ ხანად, და დამოკიდებული იყო სპარსეთის გეორგეანზე“⁵.

ასეთ ვითარებაში, როგორც ამას ბრანფლ-ყიზილბაშური სამო-
ხელეო ორგანიზაციის წესი მოითხოვდა, მათ გვერდით უნდა
აღმოჩენილიყვნენ გამსაკუთრებული მოხელენი. ახლა ჩვენთვის უკ-

¹ ამის მიუხედავად განსხვავება მაინც იყო ვეჟილებად ჩვეულებრივ ფეო-
დალები (კიზილბაშები ან არაყიზილბაშები) იყვნენ, ვეზირებად კი უფლები
სპარსელები (სამოქალაქო მოხელები). გარდა ამისა, ვეჟილი რევენტია მოთაღე-
ობას ახრულებდა, ვეზირი კი ასეთად არასოდეს ვოფილა.

² Pietro della Valle, Viaggi, ნაწ. II, რომი, 1678, გვ. 165—168.

³ „Si chiama Ketuan Diduphali, che vuol dire la Regina Ketuan; perche i Giorgiani il loro Principi ghli chiamano Re, e credo, che con ragione possano chiamarli“. Pietro della Valle, *op. cit.*, გვ. 166.

⁴ იქვე, გვ. 165—166.

⁵ „Non piu Principe assoluto, ma solo tiene come un Chan soggetto, e dipendente della Corona di Persia“, იქვე, გვ. 168.

ვე ცხადია, თუ რატომ „მოუყენეს“ გამაჰმადიანებულ ქართველ ხანებს ვეჟილები¹.

მაგრამ გარკვეულ დრომდე ირანი ასეთ წარმატებას მდგრადი ან დროებით ანდა განსაზღვრულ ტერიტორიაზე, რომელიც სრულიადაც არ მოიცავდა მთელ ქართლს. ირანის შაჰის ყველა მოხელე: დაუთ-ხანი, ბაგრატ-ხანი, სიმონ-ხანი, ქართული და სპარსული წყაროების მიხედვით, მხოლოდ „თბილისის და სომხით-საბარათი-ანოს მეფედ“ იწოდებიან (სპარსულ წყაროებში: „ჰაქიმად“). სამაგიეროდ „როსტომი პირველი მაჰმადიანი მეფე იყო, რომელმაც ქართლში მტკიცედ ფეხის მოკიდება შესძლო“². როსტომის დროსვე საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ირანის სამეთვალყურო აპარატი, რომლის შემადგენლობაში წარმოდგენილი იყო: ვეზირი, მუსტოფი და მუნში.³

ამეჟად ჩვენთვის ცნობილია როსტომის პირველი ვეზირის და მუსტოფის ვინაობაც.

ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიაში როსტომ მეფის ვეზირად დასახელებულია ვინმე ალა მოინა⁴. ისკანდერ მუნშის ისტორიის გაგრძელებაში კი როსტომის ვეზირს მუნში მოჰამედი ეწოდება⁵. ცხადია, ალა მოინა და მუნში მოჰამედი ერთი და იგივე პირია. ეს, თავის დროზე, ჯერ კიდევ ბროსემ შენიშნა⁶.

¹ ამ წესის მიხედვით სიმონ-ხანს ვეჟილი უნდა ჰყოლოდა გვიანაც. ასეთად თითქოს ჩანს ალიყული. საინტერესოა: 1676 წ. სიმონ-ხანის წყალობის წიგნებზე მოთავსებულ ფორმულას: „ქ. ვეჟ ბრძანება: ასრე: უნდა გათავდეს“ უხის ბეჭედი სპარსული წარწერით **عاش شاه عباس علیولی** (მონა შაჰისა ალიყული) ასეთივე წარწერაა მოთავსებული სიმონ-ხანის ბეჭედაზე: **عاش شاه عباس سمیون** (მონა შაჰისა სიმონ). ეველა საბუთში სიმონიც და ალიყულიც შაჰ-აბასის მონად იწოდება (ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 60, 62) და ეს კი, ალბათ, იმიტომ, რომ ორივე ირანის ხელმწიფის მოხელეა. ალიყული რომ სიმონ-ხანის მოხელე ყოფილიყო და არა, ვთქვათ, ვეჟილი (შაჰის მოხელე), მისი ბეჭედის წარწერა განსხვავებული შინაარსის იქნებოდა, ხოლო მისი თანამდებობითი დამოკიდებულება სიმონ-ხანისადმი საგანგებოდ ნახკანყოფილი. ქართული ბეჭედების წარწერათა შედარებაში იხ. ვ. გაბაშვილი, საბუღალტრო წყობილების საკითხისათვის გვიანყოფილად სავარაუდოდ საჭარბოელოში, გვ. 147, შენ. 1.

² საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, მეორე შესწორებულ-შეცვნილი გამოცემა, ს. ჯანაშიას რედაქციით, გვ. 347.

³ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. ვაკაბაძის გამოც., „საისტორიო მოამბე“, 1925, ნაწ. II, გვ. 244.

⁴ ისკანდერ მუნშის ისტორიის გაგრძელება, ვსარგებლობთ აჟად. იე. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტში დაცული სპარსული ტექსტის ხელნაწერის ფოტოპირებით.

⁵ Histoire de la Géorgie par M. Brosset, II partie. I livraison, 1856, გვ. 497, შენ. 2.

მართალია, ალა მოინას „როსტომის ვეზირი“ ეწოდება (ფარსიდან გორგიჯანიძის ისტორიაშიც და ისკანდერ მუნშის ისტორიის გაგრძელებაშიც), მაგრამ ეს სრულიად არაა იმის საწინააღმდეგარსადაც ირანულ-ყიზილბაშური სამეთვალყურო აპარატის წესი ვულისხმობდა. ალა მოინა, როგორც ვიცით, ერთდროულად შეიძლება ქართლის ვალის ვეზირიც ყოფილიყო და უშუალოდ ირანის ხელმწიფეზე დამოკიდებული მოხელეც. ამასთანავე ვეზირი, მიუხედავად ორმხრივი დამოკიდებულებისა, იმ ხელისუფლის ვეზირად იწოდებოდა, რომელთანაც შაჰის მიერ მეთვალყურედ იყო დანიშნული. საამისოდ არა ერთი მაგალითის დამოწმება შეიძლება XVI—XVII სს. სპარსულ ნარატიულ წყაროებიდან.

ვეზირს რომ საქართველოში ნიშნავდა არა ქართლის ვალი, არამედ ირანის შაჰი ან ხელისუფალი, ეს კარგად ჩანს ფარსიდან გორგიჯანიძის ისტორიიდან. მაგ., ნაზარალი-ხანის ვეზირის, ყიასას გამო ფარსადანს ნათქვამი აქვს, რომ ყიასა თავრიზის ბეგლარბეგმა და საქართველოში სარდრად დადგინებულმა ჰაჯი-ალი-ხან ზანგანზა გაავეზირა: „სარდარმა ყიასა ვეზირათ დააყენა და ასრე დააბარა, რომ განჯის ხანის წახდენას და ნაზარალი-ხანის დატყუებას ეცადეო, რომ ჩემი ნამსახური გამოჩნდესო“¹. ყიასა ვეზირის პოლიტიკური მოღვაწეობა, ფარსიდან გორგიჯანიძის მიერ ვრცლად აღწერილი, ჩვენ ერთხელ უკვე გამოვიყენეთ გვიანდელი ვეზირის უფლება-მოვალეობის დახასიათებისას².

ირანული სამეთვალყურო აპარატი არსებობდა „ყიზილბაშობის“ დროსაც, როცა ქართლს ბეგლარბეგები და ხანები განაგებდნენ. ბეგლარბეგები და ხანები, რომელთაც ქართლში „მემკვიდრე ბატონების“ ადგილი დაიჭირეს (ისინი ან რენეგატი ქართველი ფეოდალები იყვნენ ანდა ხორასნელი ყიზილბაშები), ღირსებით ვალზე დაბლა იდგნენ.

სწორედ ამიტომ სამეთვალყურო აპარატი „ყიზილბაშობის“ დროს განვითარებული საბითაა წარმოდგენილი. ქართლში ამ დროს მოღვაწეობენ ირანის ხელმწიფეზე დამოკიდებული ვეზირები, მუსტოფები და მუშეიზები. საამისო ცნობების მოტანა მრავლად შეიძლება პაკუნა ორბელიანის საისტორიო თხზუ-

¹ ფარსიდან გორგიჯანიძე, გვ. 287—288.

² ვ. გაბაშვილი, ფარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის ნიხედ-ვით, ენიშენს „მოამბე“, ტ. XIII, გვ. 195—198.

ლებიდან. ერთ ადგილას ის ამბობს: „ამ ყვენიას (ნადირ-შაჰის) რიგი იყო, რაც ჭარი ჰყვანდა დიდი ანუ მცირე, ყველა ჰამაგრობო ჰყვანდა, რომ ყველას მარტს, რომ ნაეროზი მოუვიათ, ესე რეჟენსა ლი და ვეზირი მუსტაფი, ამისთვის შინაგანად ყოველს ქვეყანაში, რომ ქვეყნის გამოსავალს სახელმწიფოდ აიღებდნენ და ამ ჭარებს გაუყოფდნენ და თუ რამ ვადარჩისთ ქვეყნისაგან სახელმწიფოდ შეინახედნენ“¹. ეს მოხელენი ირანის ხელმწიფეს ქართლის ამბებს წერილობით ან პირადად ატყობინებდნენ ხოლმე: „წავიდნენ ეს მუშე ვეზირი, რომელ არს მწერალნი, — გადმოგვცემს „ყიზილბაშობის“ თანადამხდური და თვითმხილველი ისტორიკოსი, — და წაიღეს დავთარი. ვეზირი, გელეჩი ქალაქის და ქალანთარი, ესენიე დაბარებული იყვნეს. ჩაეიდნენ, მიართვეს (ხელმწიფეს — ვ. გ.) დავთარი და აცნობეს ნაქმე ქვეყნისა“².

პაპუნა ორბელიანი დაწვრილებით აღწერს ირანელი მოხელეების ქართლში საქმიანობას: „გამოეგზავნა აქავ ნავეზირალი მირზა აშუშა. ქართველნი ჩივიან, ქვეყანა ხარაბა არისო და მიდი, დაწერე და მართალი მომახსენეო“³. ამ ცნობაში ყურადღებას იქცევს გამოთქმა: აქავ ნავეზირალი. იგი გვიჩვენებს, რომ მირზა აშუშა ერთხანს საქართველოში ვეზირად ყოფილა და შემდეგ ირანს უკან გაუწევიათ. რითაც აშკარად დასტურდება ვეზირის შაჰზე დამოკიდებულების ფაქტი, აგრეთვე განსაკუთრებით ის აშკარავდება, რომ ვეზირი ირანის ხელმწიფეს საგანგებო დავალებას ასრულებს საქართველოში.

პაპუნა ორბელიანს თავისი ისტორიის თხრობაში მრავალგან ჩაურთავს ასეთი ცნობები: „დაებარებინა (ხელმწიფეს — ვ. გ.) ქართლის ომალები: წავიდნენ ვეჩილი, ვეზირი, მუსტაფი და ქალაქის მელიქი“⁴; „დაიბარა ხანმა ვეჩილ-ვეზირი და მუსტაფი: რა მოვიდნენ გორს დაუწყეს ზემო ქართლის რიგება და მალუჭათისაე თხოვნა დაუწყეს“⁵. „მოვიდა ჩაღარი,

¹ პაპუნა ორბელიანი, ანბანი ქართლისანი ანუ მცირე ქართლის ცხოვრება. იხ., „ქართლის ცხოვრება“, ნაწ. II, დ. ჩუბინაშვილის გამოც., გვ. 371.

² იქვე, გვ. 359.

³ იქვე, გვ. 358.

⁴ პაპუნა ორბელიანი, დასაბ. ნაწრ., გვ. 380.

⁵ იქვე, გვ. 358.

დაებარებინა ბატონიშვილი აბდულა ბეგ; რა ჩაბძანდა ჰქვია
 ამბავი ქართლის და მოახსენა ყოველივე მისი
 შემდგომად ჩამოვიდა ჩაფარი, დაებარებინა ვეჟილ-ვეზირი
 მუსტოფი და ქალაქის ვეზირი ალა, ჩავიდნენ ესე-
 ნიცა და მათგანც უწყო ამბავი ქართლისა¹. ასე
 გებულობდნენ ირანის ხელმწიფენი დაქვემდებარებულ ქვეყნებსა
 და ოლქებში მომხდარ საყურადღებო პოლიტიკურ ამბებს.

ვეზირ-მუსტოფები იმყოფებოდნენ არა მარტო ყიზილბაში
 ბეგლარბეგების თუ ხანების კარზე, არამედ ქართლს გაბატონებუ-
 ლი თეიმურაზ II-ის კარზედაც: „მოვიდა იასაული ხელმწიფისა,—
 მოგვიტხრობს იგივე პაპუნა ორბელიანი,—და დაებარებინა ქარ-
 თლისა და კახეთის ომალები: მაშინვე წაასხეს მირზა იბრეიმა,
 რომელი იყო ვეზირი ქართველი ბატონისა,
 ვეჟილუბი, ვეზირი მუსტაფა (sic), ყოველივე მოხელენი ქართლისა
 და კახეთისანი, ბატონშა თავისი მეითარი ზურაბ
 თან გაატანა, რა მიეახლენ ვარსკვლავთაგან უმრავლეს
 ჯარსა მოხსენდა ხელმწიფეს შაჰნადირს, რომელს ახლა ეწო-
 დებოდა შანშე... თითონ (ხელმწიფემ—ვ. გ.) გააკეთა არბაბი ქართლსა
 და კახეთზე, ორასი თუმანი დააწესა და ქართველის ბატონ-
 ის ვეზირს მირზა იბრეიმას, ვეჟილუბს, ვეზირს
 მუსტაფას ყველას თუ რამ ჰქონდა წაართო, თვალების დათხრა
 ბრძანა; დათხარეს ყველას და ეგრევე ბრძანი ქართლში გაისტუმ-
 რა“². ასე სასტიკად მოეპყრო ნადირ-შაჰი თავის მოხელეებს ქარ-
 თველების გულის მოსაგებად, რათა ქართლის სათხოვრით გათავება
 და შეწუხება მათთვის გადაებრალეზინა.

ეზლა, როცა დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს ვეზირისა და
 მუსტოფის განსაკუთრებული მდგომარეობა ქართლის მეფის კარ-
 ზე, გასარკვევია ერთი საკითხი: რა ადგილი უჭირავთ ვეზირს და
 მუსტოფს ქართულ სამოხელეო წყობილებაში? რა შეადგენს მათ
 კომპეტენციას ან რითი განისაზღვრება მათი სამოხელეო მოღვაწე-
 ობის საზღვარი? ამავე დროს ბუნებრივად ისმის კითხვა მათი კავ-
 შირის შესახებ ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებასთან. საამისოდ
 ჩვენს მიერ გამოყენებულია XVII—XVIII სს. ქართული დოკუმენ-
 ტური და ნარატიული წყაროები.

¹ პაპუნა ორბელიანი, დასაბ. ნაშრ., გვ. 358.
² იქვე, გვ. 395.

სათანადო ქართული წყაროების შესწავლისას, უწინაშესწავლი
 ლისა, ყურადღებას იქცევს ის, რომ XVII—XVIII სს. შიგნით
 ლოში ვეზირებად და მუსტოფებად უკლებლივ მუსლიმანები
 არიან.

მაგ., როსტომ-ხანს ვეზირად ჰყავდა ალა-მოინა; შამანავაზის
 ვეზირიც მაჰმადიანი უნდა ყოფილიყო, რადგან მისი ვაჟი სეხნია
 ჩხეიძის „მეფეთა ცხოვრებაში“ ჯაფარ-ბეგად იწოდებოდა („ის ჯა-
 ფარ-ბეგი იყო მეფის შამანავაზის ვეზირის შვილი“); გიორგი XI-ის და
 ნაზარალი-ხანის ვეზირადაც ყოფილა; თეიმურაზ II-ის ვეზირად კი მირზა
 იბრაჰიმა და ვეზირი მირზა აღინლი-ბეგ; ვახტანგ მეექვსის ვეზირაც
 მაჰმადიანი მოხელე უნდა ყოფილიყო, რადგან „დასტურლამალში“
 იხსენიება „ვეზირის ძმისწული მუსტოფა“¹. მუსლიმანი ვეზირების
 უბრალო რეგისტრაციაც კი, როცა როსტომიდან მოყოლებული
 მათ ვხვდებით ქართლის ყველა მეფის კარზე, თავისთავად აყენებს
 ამ მოვლენის სპეციალური შესწავლის საჭიროებას.

მუსლიმანები არიან ქართლის მეფის კარზე მოღვაწე მუსტო-
 ფებიც. მაგ., როსტომ-ხანის მუსტოფი (რიჯით პირველი?) იყო
 მაჰმად ხამანა². მაჰმად ხამანავეა შამანავაზის მუსტოფიც³.

მუსლიმანია ნაზარალი-ხანის მუსტოფიც: მაჰმად ბალი-
 რა. სხვათა შორის, ნაზარალი-ხანის მიერ გაეცემული მუსტოფობის
 წყალობის წიგნიდან ვგებულობთ, რომ მუსტოფობა მაჰმად ბალირას
 სახლის კუთვნილება ყოფილა. „...პატრონმან ნაზარალიხან ესე
 წყალობის წიგნი [და] სიგელი გიბოძეთ თქვენ, ჩვენსა ერთგულსა
 და [ერთგულობით] ნამსახურსა ჩვენსა მისანდოსა და ხეაშიადის
 შემნახავს ყმათა მუსტოფ მაჰმად ბალირას [ასე] რომე ჩვენი კარის
 მუსტოფობა თქვენს სახლსა და მამა თქვენს ჰქონებოდა, აწე ჩვენი
 შეგიწყალეთ და იმ წესით ჩვენი მუსტოფობა გიბოძეთ“⁴. 1691 წ.
 28 აგვისტოთი დათარიღებულ წყალობის წიგნში, მუსტოფ ბალირ-
 ბეგისადმი მიცემულში, მოხსენებულია, როგორც ბალირ-ბეგის წი-
 ნამორბედი, მუსტოფი ხანყული. შესაძლებელია, სწორედ ეს
 ხანყული იყოს მაჰმად ბალირას მამა (და მაჰმად ხამანას შვილი?),

¹ მუსლიმანი ვეზირების შესახებ იხ. ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის
 მოხელენი..., გვ. 196.

² ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 268.

³ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 287.

⁴ იქვე, გვ. 347.

რომელსაც ქართლის მეფის ვარზე მუსტოფის თანამდებობა სტერია (საფიქრებელია, გიორგი XI-ის მეფობაში, რადგან შაჰნავაზის კარზე მუსტოფად, როგორც უკვე ვიცით, მაჰმად ზამანა იყო).

ნაზარალი-ხანის მომდევნო ქართლის მეფის მუსტოფის დობლივი ვინაობა ჩვენთვის უცნობია. მაგრამ ზემოთ მოტანილი ნასაღების მიხედვით მათი მუსლიმანობა არაერთარ ექვს არ იწვევს.

როგორც ვეზირების, ისე მუსტოფების მუსლიმანობა, უეჭველია, საქართველოს ირანთან ურთიერთობის პოლიტიკური ფორმის თავისებურებასთანაა დაკავშირებული.

მუსლიმანი ვეზირის გამო ჯერ კიდევ 1943 წ. გამოქვეყნებულ წერილში ეწერდით: „ეს მნიშვნელოვანი ფაქტი, ჩვენი აზრით, იმას უნდა მოწმობდეს, რომ ირანზე დამოკიდებული ქართლის მეფის ვეზირი ირანის „რწმუნებული“ უნდა ყოფილიყო საქართველოს მთავრობასთან მეთვალყურედ და მრჩევლად დანიშნული“¹. დაახლოებით ასეთივე შეხედულება გამოთქვა ნ. შენგელიამ სწორედ ვახუშტის ჩვენთვის საინტერესო ცნობის განმარტებასთან დაკავშირებით, ოღონდ ფაქტიური მასალის დაუმოწმებლად².

ჩვენ ყურადღება მივაქციეთ იმ გარემოებას, რომ ვეზირ-მუსტოფები არსებობენ XVIII ს-ის მეორე ნახევარშიც, როდესაც აღმ. საქართველო (ქართლ-კახეთის გაერთიანებული სამეფო) პოლიტიკურად ირანზე უკვე აღარ იყო დამოკიდებული³. ვეზირობა, და მუსტოფობა ამ დროს ქართულ თანამდებობებად არის გადაქცეული. მოიპოვება XIX ს-ის დამდეგს უმაღლესი ხელმწიფის სახელზე შედგენილი არხა: „საქართველოს ვეზირის და მუსტოფის მირზა რაბისა“⁴. 1803 წლითაა დათარიღებული: „თავადის ვეზირის შვილის გიორგისაგან უმაღლესი მოხსენება“⁵. მოხსენების შინაარსი-

¹ ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რივის მოზღლენი, გვ. 196.
² ნ. შენგელია, ვეზირის თანამდებობა დასავლეთ საქართველოში, ჭეთანის ა. წულუყაძის სახ. პედინსტიტუტის შრომები, ტ. II, 1941, გვ. 99; პართ. ივ. სურგულაძე ვეზირის და მუსტოფის „განსაყოფრებული ხასიათის მოზღლენებს“ უწოდებს და ძირითადად იზიარებს ჩვენ მიერ ადრე გამოთქმულ მოსაზრებებს. იბ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, გვ. 381—383.
³ ვ. გაბაშვილი, სახელმწიფო წყობილების 'აკითხისათვის გვიანდროდღერ საქართველოში, გვ. 152—154.
⁴ შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობისათვის, მასალები საქ. და კავკასიის ისტორიისათვის, 1948, ნაკვ. I (26), გვ. 18.
⁵ იქვე, გვ. 70.

დან ირკვევა, რომ საქართველოში სამოღვაწეოდ დარჩენილ ნაღვრ
შაჰის მიერ მეფე თეიმურაზთან ვეზირად გამოვზენილი სპარსელი
ამ ვეზირის შვილი გიორგი მეფე ერეკლეს მოუნათლავს მრჩეველში
მაღიღებლობაში მოუყვანია“, სახელოდ ნასახიბაში
უბოძებია და ჯამაგირი გაუჩენია. მისი გვარი (ვეზირიშვილი) კი
ტრაქტატშიაც ყოფილა აღნიშნული როგორც ქართველი თავადისა.
მეტად საგულისხმოა მაჰმადიანი ვეზირის გაქრისტიანებული შვი-
ლის თავადობა. ჩანს, მას ქართველი ფეოდალის თვისებები შეუ-
ძენია. იგი ემსახურება ქართველ მეფეებს (ერეკლეს, გიორგის).
ამათ მიერ სახელოთია შეწყალებული და მამის სახელოს მიხედვით
ვეზირიშვილის გვარს ატარებს. მაგრამ ჩვენ არ მოგვებო-
ვება ცნობა საკუთრივ მუსლიმანი ვეზირის კავშირის შესახებ ქარ-
თულ ფეოდალურ საზოგადოებასთან. ის, ჩვენს ხელთ არსებული
მასალების მიხედვით, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის მონა-
წილედ არ გამოდის.

არაფრით არ ჩანს არც ვეზირ-მუსტოფ მირზა რაზის კავშირი
ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებასთან. საზოგადოდ, XVII —
XVIII სს. ვეზირები მოკლებული არიან ფეოდალის დამახასიათებელ
თვისებებს. აღებული ხანის ქართული დოკუმენტების შეს-
წავლისას ჩვენ არ შეგვხვდრია ვეზირი კერძო საბუთების მოწმეთა
შორის (ასეთ მოწმეებად არიან ფეოდალები, მოხელეები, ვაჭრები,
მოქალაქეები, ხელოსნები). ეს კი ისეთი გამონაკლისია, რაც მყისვე
ვეზირის უცხოურობას და მისი „ქელის“ თავისებურებას გვაგუ-
ლისხმებინებს.

ვეზირი შეწყალებული არაა მამულითა და ყმებით. ეს კი აღ-
ბათ იმით აიხსნება, რომ მას არაფერი აქვს საერთო ქართულ ფე-
ოდალურ საზოგადოებასა და წყობილებასთან. ყველა ნიშნის მი-
ხედვით ვეზირი ქართლშიც ისევე, როგორც ირანში, აზერბაიჯანსა
და სომხეთში, გვევლინება სამოქალაქო მოხელედ.

დასტურლამალში მოთავსებული ვეზირის სარგოს წიგნი არ შე-
იცავს ფეოდალურ გამოსაღებთა წილს. ის ისეთი გადასახადების
მონაწილეა, რომელნიც მისი „ქელის“ თავისებურებასთან უნდა
იყოს დაკავშირებული.

დასტურლამალში ვეზირის სარგო ამრიგადაა გარიგებული:
„ვეზირს სარგო ყოველს წელიწადს ჩელიექიედამ თუთხმეტი მი-

1 შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობისა-
ცხს, გვ. 70.

ნალთუნი; ტყვის ბაჟიდამ თერთმეტი თავის მეოთხედი, აგრეთვე ყაფნის იჯარიდამ, აგრეთვე აბანოდამ; აგრეთვე თამბაქოს იჯარისმწესელმა ყასაბხანიდამ ქონი ლიტრა ასი; ქოდავიდამ ბატონის თეთრადამ გარდაკვეშით თუმანი თორმეტი; ქალაქის ბაშმალიდამ მელიქ-მამასახლისის სარგოსთან თორმეტი მინალთუნი. ფუშთუქუნიდამ რვა თუმანი, სამი მინალთუნი და ხუთი შაური. რაც ჯამაგირი ვაიცემის, თუმანზე სამი შაური; სარხათხედ დასაბეჭდავად თუმანხედ აბასი¹.

ვეზირის სარგოს მიხედვით ძნელია მისი უფლებამოვალეობის გათვალისწინება. მაგრამ უნებლიეთ იქცევის ყურადღებას მისთვის დადებული წილი სხვადასხვა რიგის გადასახადში (აგრეთვე მისი მონაწილეობა ჯამაგირის ვაიცემაში და ვეზირის ბეჭდის დასმის საქმეებზეა ჯამაგირის სარხათხედ). ამასთან ვეზირის საქუთრივე ირანის ტერიტორიაზე აკრეფილ გადასახადშიც აქვს წილი დადებული. ვეზირის სარგო მთლიანად და უკლებლივ საგადასახადო და საიჯარო ასაღებებისაგან შედგება.

ისმის კითხვა: ხომ არ ნიშნავს ყოველივე ეს მის ურთიერთობას საფინანსო საქმეებთან? სარგებლობს თუ არა ვეზირი საფინანსო მოხელის კომპეტენციით? სეფიანთა ირანში ეს იყო მეფეალყურე ვეზირის ერთ-ერთი სამოხელეო ფუნქცია, რის გამოც იგი მკვიდროდ იყო დაკავშირებული მუსტოფის მოღვაწეობასთან (გავიხსენოთ, რომ ყიზილბაშურ ირანში ვეზირ-მუსტოფეი განუყრელი წყვილია). თუ როგორ იყვნენ დაკავშირებული ერთიმეორესთან ქართლში მოღვაწე ვეზირები და მუსტოფები, საამისო პირდაპირი ჩვენება წყაროებში არ მოგვეპოვება. მაგრამ დასტურლამალი მოთავსებული ვეზირის და მუსტოფის სარგოს წიგნების შინაარსობლივი მსგავსება (მათ შორის მცირეოდენი განსხვავება: ვეზირი მეტს იღებს, ვიდრე მუსტოფი, და ზოგიერთ ისეთ გადასახადში მონაწილეობს, რაც მუსტოფისათვის გათვალისწინებული არაა) თითქოს მათი სამოხელეო ურთიერთობის მოწმობა უნდა იყოს. ამასთანავე საყურადღებოა, რომ XVIII ს-ის დამლევს ვეზირის და მუსტოფის თანამდებობები გაერთიანებულია. ვეზირ-მუსტოფობა, მდროს ერთი მოხელის ხელთაა—პირზა რაბის ეკუთვნის.

„დასტურლამალით“ ვეზირის სარგო შედგება სახელმწიფო და მეფის კერძო „შესავლისაგან“—იჯარებისგან. მისი ასაღები არ სცილდება სამეფო კარის და ქალაქის ფარგლებს (ჩელიეჭი, ბაშმა-

¹ დასტურლამალი, გვ. 32.

ლი), ოღონდ ერთ შემთხვევაში ბატონის (მეფის) ქოდაცვლან ბუ-
ბული თეთრიდან მას გარდაკვეთით აქვს თორმეტი თუქანე მკმენი,¹
როდესაც, მაგალითად, სახელმწიფოს, რომელიც ერეკლე-მეფის
მეფის კერძო და სახელმწიფო მოხელეცაა, სარგო შეიცავს სახელმ-
წიფო, საქალაქო და აგრეთვე ფეოდალური გამოსაღებების (საბა-
ტონო ერბოს მოსაველი, სამასპინძლო, სამობაო-სააღდგომო ძღვენი
და სხვ.) გარკვეულ წილს. ვეზირს, ეტყობა, საქმე აქვს არა მეფე
ფეოდალთან, არამედ მეფე-მოხელესთან, რომელიც ირანის ყანის
მეორაა „გაბატონებული და გახელმწიფებული“.

რა შეადგენდა ვეზირის უფლება-მოვალეობას?

ქართლის მეფის კარზე მყოფი ვეზირი ერთდროულად მეფის
მრჩეველი (ვალის მოხელე) და მეთვალყურეა (ხელმ-
წიფის მოხელე). ეს რომ ასეა, ამის მოწმობად გამოდგება ფარსადან
გორგიჯანიძის ისტორიაში დაცული საკმაოდ ვრცელი ცნობები.
მაგ., ფარსადანს ნაზარალი-ხანზე ნათქვამი აქვს: „თავისი ვა-
ზირიც კარგს საქმეს უშლიდა და ავს კი ურ-
ჩევდა-ო“¹. ნაზარალი-ხანს „ყიასას ვაზირობით (ე. ი. რჩევით—
ე. გ.) ეს დაემართა, რომ ორჯულობა და უღონობა და კელგამოუსე-
ლულობა დასწამეს და ასრე ბოლო მოუღო და კიდევ მისს სიტყვას
არ გარდვიდის“². ნაზარალი-ხანის მოღვაწეობის და ყიასას „ვაზირო-
ბის“ აღწერის ბოლოს ისტორიკოსი დასძენს: „ამრიგათ გაუ-
რჩია კარგმან ვაზირმან სამეფო სახლი და სა-
ბატონო“-ო³.

აქ ციტირებული ადგილების მიხედვით ვეზირი მეფის მრჩე-
ველია. როგორც მეფის მრჩეველი და კარის ერთ-ერთი ხელისუ-
ფალი, იგი სახელმწიფო საქმეშია გარეული (ამიტომაც შეტანილი
ვეზირის დებულება დასტურლამალში). მაგრამ ჩვენ ისიც ვიცით,
რომ „ყიზილბაშების გაზრდილი თათრის შვილი ყიასა“ საქართვე-
ლოში სარდრად დადგინებულმა პაჩი ალი-ხან ზანგანმა „ვეზირათ
დააყენა“. აქედან იგი ირანის მთავრობას წერილებს უგზავნიდა,
რომლითაც ნაზარალი-ხანის „უღონობასა და კელგამოუსეღელობას“
ამტკიცებდა. ეს კი ვეზირის მოვალეობის ის მხარე იყო, რომელიც
მეთვალყურეობას გულისხმობდა.

ვეზირის დამოკიდებულება ირანის ხელმწიფეზე, მისი, როგორც
მეთვალყურე მოხელის, მოვალეობა კარგად ჩანს ფარსადან გორ-

¹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 288.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 288, 289.

გიჯანიძის ისტორიიდან. ფარსადანის სიტყვით, ვეზირი წერილობით ცნობებს აწვდიდა ირანის შაჰს ქართლის ვალის მოქმედების შესახებ. ნაზარალი-ხანის მიმართ მტრულად განწყობილი ვეზირი „უკადრისსა და ჭემწიფის საწყყენს არზებს მიაწერიებდის“¹, რომ შაჰს ნაზარალი-ხანის „უღონობა აცნოსო“². ამას ვეზირი სწაღიოდა იმის დასამტკიცებლად, რომ ნაზარალი-ხანს „ხელით ბატონობა არ გამოუვაო“³. ვეზირი არა მარტო იწერებოდა ირანს, არამედ იქიდან ინსტრუქციებიც ეგზავნებოდა. ფარსადანის სიტყვით, გიორგი XI-ის მომხრე ვეზირი ყიასა დიდად ირჯებოდა იმისათვის, „რომ რაც ყაენით ამბავი მოუვიდეს, გიორგი მეფეს ვაუგზავნოს“⁴. ვეზირის ცნობების საფუძველზე ირანში ქართლის ამბები სათანადოდ შეაფასეს. ნაზარალი-ხანის დედას, ელენე დედოფალს, ყაენის კარზე ასე მოახსენეს: „შენმან შვილმანო ვერა ქნა რაო, რაგინდ ჭემწიფე მის მწყალობელი არისო და საქართველოდ ამიწერებიაო, რომ მათ (ყაენის მტრებს — ე.გ.) სიტყვა და პირობა ერთი აქეთო და შენი სიძე არჩილი შენს შვილს ვერ გამოუმეტებიაო. ამაში ჭემწიფემ რა ქნასო, ან უღონო არისო და შენს შვილს მეფობის ქნა არ შეუძლიაო. და ან იმაოთან პირობა ერთი აქვსო და ჭემწიფე აღარ ენდობისო... ჭემწიფეს საშსახური და ქელგამამავლობა და ანახოსო და მრავალი წყალობა და იმართოსო, თორადა თვითან იცისო. აქ ჭემწიფეს მოახსენაო, წაეღ და ყველას მკარ წაქრულებს გაახლებო და წავიდა და ერთი ასეთი საშსახური ვერა ქნა რაო, რომ ჭემწიფის სასამებელი ყოფილიყო“⁵. ამრიგად, ვეზირი არა მარტო მრჩეველია, არამედ მეთვალყურეც.

ვეზირის ორივე სამოხელეო ფუნქცია სავსებით შეესაბამება ირანული სამეთვალყურო აპარატის წესსა და რიგს. როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, ამა თუ იმ ხელისუფლის დაწესებულებაში, ან ქვეყნის გამგებლის კარზე, გარედან შეყვანილი მეთვალყურე მოხელე გარეული იყო დაწესებულების საქმიანობასა და საგამგეო ქვეყნის მართვა-გამგეობაში. ის არ იყო მხოლოდ გარედან მაყურებელი,

¹ ფარსადან გორგიჯანიძე, გვ. 288.
² იქვე.
³ იქვე.
⁴ იქვე.
⁵ იქვე, გვ. 296. ხაზი ყველგან ჩვენია.

მისი სამოხელეო ფუნქციები შეესაბამებოდა დაწესებულების აგებულებასა და შინაარსს, ერთდროულად იგი ხელისუფლებას მშენებლობით, თვალყურეც იყო და მისი დამხმარე-მშველელიც. ს. ი. ბ. ლ. ი. მ. ა. ა.

ბ) მუსტოფი

მუსტოფის „კელიც“ ვეზირის „კელივით“ ორბუნება იყო. ერთი მხრივ მუსტოფი ქართლის მეფის მოხელე იყო, ხოლო, მეორე მხრივ, ირანის ხელმწიფეზე დამოკიდებული. მუსტოფის „კელის“ ამ მეორე თვისების დადგენა ხერხდება XVII—XVIII სს. ქართული დოკუმენტური და ნარატიული წყაროების კრიტიკული ანალიზით.

მუსტოფი ქართლშიაც საფინანსო მოხელეს ეწოდებოდა. მუსტოფის საკითხავს რომ საფინანსო საქმე შეადგენდა, ეს ჩანს როგორც დასტურლამალიდან, ისე მუსტოფის წყალობის წიგნების შინაარსიდან¹.

მამულის, სითარხნის, სათასილდაროს, ან იჯარადარის წიგნები მუსტოფის დაეთარში იყო რეგისტრირებული და მისივე ბეჭდით დამტკიცებული. მუსტოფის დაეთარის „სავთის“ და ბეჭდის გარეშე მეფის მურდარს არ შეეძლო ამ წიგნების დაბეჭდვის ნება დაერთო. გარდა ამისა, სამეფო ქარხნების (სამეურნეო-სახელოსნო დაწესებულებების) თავილდრებს და საბატონოს სხვადასხვა გადასახად-გამოსაღებთა ამკრეფ მოხელეებს, აგრეთვე კარის მოხელეთ, ანგარიში მუსტოფისათვის უნდა მიეცათ და მათი ანგარიშები მუსტოფს დაეთარში უნდა „ჩაეგდო“—დაეთარში გაეტარებინა.

ამრიგად, მუსტოფის სამოხელეო მოღვაწეობის სარბიელი საეხებით ცხადია. მუსტოფი მოხელე-მოანგარიშეა. ამავე დროს, ეტყობილობთ, რომ მუსტოფს ჯამაგირი ქართლის მეფის მიერ აქვს გაჩენილი. მას მეფის მიერვე აქვს მიცემული მუსტოფის სახელოს წყალობა და იგი თავისი საქმიანობით მჭიდროდაა დაკავშირებული ქართლის სამოხელეო ორგანიზაციასთან. მუსტოფის რუსუმის გამო დასტურლამალში ნათქვამია: „ვინც ჯამაგირის სარხათს აიღებს, თუმანზედ ერთი აბასი ააბეჭდავია; ვისაც ჯამაგირი აქვს, თუმანზედ ყოველ წელიწადს ორი შაური მუსტოფისა არის, გერაქიარალის დანიშნულ თუმანზედ ორი შაური“². ამავე დროს მუსტოფის ასაღებს შეადგენდა: „დაბახანზედ ორი თუმანი; ტყვის ბაჭზედ ორი თუ-

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 287—290; 347—349.

² დასტურლამალი, გვ. 64.

მანი¹. ერთი სიტყვით, მუსტოფი ქართლის მეფის მოხელედ გამოიყურება. მას მეფე იმსახურებდა, როგორც საფინანსო უწყების მოხელე-მოანგარიშეს. ამ მხრივ დამახასიათებელია ნადირშაჰის მიერ თეიმურაზ II სახელზე გამოგზავნილი ბრძანების ერთი ადგილი: „ერთი ჩვენი მუსტაფი შენთან იყოსო, როგორც გინდა შენ იმსახურო“². პაპუნა ორბელიანის თხრობაში ჩართული ეს ცნობა, ვფიქრობთ, კომენტარს აღარ საჭიროებს. მუსტოფი, ამ ცნობის მიხედვით, შაჰის მიერაა ვალის კარზე გამოგზავნილ-დანიშნული, მაგრამ ამავე დროს ის მეფის მსახურიცაა.

მუსტოფის თანამდებობრივ ურთიერთობას ირანთან დასტურლამალის ერთი ცნობაც უნდა მოწმობდეს. დასტურლამალით მუსტოფის ერთ-ერთ მოვალეობას ციხის მეთოფის აღწერა შეადგენდა: „ციხის მეთოფეს რომ აღწერს, ფუშოთქუნიდამ ოთხი თუმანი ხუთი აბასი თორმეტი შაური და შვიდი ფული“³ ერგებაო, — ნათქვამია დასტურლამალში მოთავსებული მუსტოფის რუსუშის წიგნში. ციხის მეთოფე კი თბილისის ციხის ყიზილბაში მეცობოვნე იყო. გამოდის, რომ მუსტოფს ყიზილბაში მეომრები უნდა აღწერა. საკითხავია: ვის საყურადღებოდ? ცხადია, ირანის მთავრობის, რადგან თბილისის ციხეში ჩაყენებული ყიზილბაშთა მეციხოვნე ვარი ირანის პოლიტიკური ბატონობის დასაყრდენს წარმოადგენდა საქართველოში. ამასთანავე საჭიროა აღინიშნოს, რომ ცნობები ირანის მოხარკე ქვეყნებსა და ოლქებში განლაგებული ლაშქრის ნაწილების რიცხოვრივი რაოდენობის, მათი შენახვისა და ხარკების შესახებ ყოველწლიურად იგზავნებოდა ირანის სახელმწიფო დავთარხანის განსაკუთრებულ უწყებაში — „სარქარი-მამალიქში“⁴. მეომრების აღმწერლებად კი ყველგან მუსტოფები იყვნენ. საამისო მოვალეობის შესრულება დასტურლამალის მიხედვითაც მუსტოფს აქვს დაკისრებული. ყიზილბაში მეომრების აღსაწერად, ცხადია, ქართლის მეფეზე უშუალოდ დამოკიდებულ მოხელეს ხელი ვერ მიუწვდებოდა. ასეთი რამ იმ მოხელის კომპეტენციაში უნდა ყოფილიყო ნავარაუდები, რომელიც ირანის შაჰის განსაკუთრებულ ნდობით სარგებლობდა.

მუსტოფს, ისევე როგორც ვეზირს, ხელი მიუწვდებოდა გილანის, ხუინის და ფუშოთქუნის რუსუმზე: „ხუინიდამ რუსუმი ორი

¹ დასტურლამალი, გვ. 64.
² პაპუნა ორბელიანი, დასაბ. ნაშრ., გვ. 353.
³ დასტურლამალი, გვ. 64.

თუმანი“. ტერმინი „რუსუმი“ დამოწმებულ ფრაზაში — ^{ზუზინი} რუსუმი ორი თუმანი — იმას ნიშნავს, რომ მუსტოფა ^{ეფენდი} ნოდა გარკვეული წილი ზუზინის რაიათებზე (გლეხებზე) და სახელმწიფო აპარატის საფინანსო და სხვა მოხელეების სასარგებლოდ დაწესებული გამოსაღებიდან¹: ამრიგად, ირკვევა, რომ ქართლის მეფე ვეზირს და მუსტოფას (უნდა ვიფიქროთ მუნშისაც) ისტუმრებდა საკუთრივ ირანს აკრეფილი შემოსავლიდან, რაც სავსებით შეესაბამებოდა სეფიანთა ირანში განმტკიცებულ წესს. ამ შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, ვეზირი და მუსტოფა რუსუმს იღებდნენ, როგორც ირანის სახელმწიფო მოხელეები. მაგრამ ქართლის მეფის სამსახურისათვის მათვე ადგილობრივ, ე. ი. ქართლშიაც, გადაკვეთილი ჰქონდათ ასაღები მეფის „კერძო შესავლიდან“. ამავ დროს არავითარი ურთიერთობა არა აქვთ ფეოდალურ გამოსაღებებთან. საინტერესოა, რომ მუსტოფობის წყალობის წიგნში პირდაპირია აღნიშნული: „სახლბუციისა და მდივნების სარგოს ვაქრდაისად რუსუმი რაც გერგებოდეს, როგორც გარიგებულა, ისრე გვიბოძებია“². სახლბუციისა და მდივნების სარგო კი უპირატესად ფეოდალური გამოსაღებებისაგან შედგებოდა. ეს კი იმის მოწმობად გამოდგება, რომ ვეზირი და მუსტოფა დაკავშირებული არ იყვნენ ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებასთან.

ამიტომაც, რომ ქართლის ვალის ვეზირს და მუსტოფას ირანის ოლქებიდან აქვთ გაჩენილი რუსუმი (წმინდა ირანული გადასახადის გარკვეული წილი). ისინი ამ შემთხვევაში გარკვეულ ვასამრჩელოს იღებენ როგორც ირანის ხელმწიფის მოხელის მოხელენი. მათი სარგოც ისეთივე ორბუნება ხასიათისაა, როგორც თვითონ სახელო.

გ) მუნში

„უიზილბაშური რივის“ მოხელედ ქართლის სამეფოში „მუნში“ იყო. მაგრამ მუნშის „ქელის“ და მუნშიების პიროვნება-ვინაობისათვის ხელშესახები ცნობები ქართულ წყაროებში არ შენახულა. ვიცით მხოლოდ, რომ ვახუშტის სიტყვით, მუნშობა „უიზილბა-

¹ «Сбор с ривятов (в продуктах или деньгами) в пользу финансовых и иных чиновников». об. И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 279.

² „რუსუმი“ ამ შემთხვევაში ნიშნავს შემუშავებული წესის თუ დადგენილი ჩვეულების საფუძველზე შედგენილ სამოხელეო ასაღებს, პეტრუშევსკის განმარტებით: «Русум — ар., мн. ч. от «раса» — букв. «обычай», «правило», отсюда «установленное обычаем жалование служилым людям» (И. П. Петрушевский, იქვე).

შერი რივისაა“. მისი ცნობის სარწმუნოებას უკვე ვეზირისა და მუსტოფის განსაკუთრებული მდგომარეობის დამახასიათებელი ცნობები მოწმობენ. მუნშის სამოხელეო სახელი ჩვენ მიერ, გარკვეულწილად რომით, მხოლოდ ორ ქართულ წყაროშია დამოწმებული: ვახუშტის საქართველოს ისტორიასა და დასტურლამალში.

დასტურლამალში მუნშის რუსუმი შეუვსებლად და დატოვებული, ამიტომ მოკლებული ვართ საშუალებას გავითვალისწინოთ მისი სამოხელეო ფუნქცია ან სარგო. აღსანიშნავია ერთი გარემოება: დასტურლამალის ყველა ხელნაწერში, სულხან მდივნის ხელნაწერის გამოკლებით, ყველგან „მუნშის“ მაგიერ „მუნშის“ წერია. ასევე დასტურლამალის 1729 წელს გადაწერილ ყველაზე უძველეს ხელნაწერში. თუ მუნშის სამოხელეო სახელი გადამწერის მიერ არაა დამახინჯებული, უნდა ვიფიქროთ, რომ თვითონ ეს სამოხელეო სახელი იმდენად ახალი და უცხო იყო ქართული სინამდვილისათვის, რომ იგი დამახინჯებული სახით გავრცელდა მეტყველებასა და მწერლობაში.

განსაკუთრებით იქცევს ყურადღებას მუნშის რუსუმის შეუვსებლობა, თანაბრად დამახასიათებელი დასტურლამალის ამჟამად არსებული ყველა ხელნაწერისათვის. საფიქრებელია, რომ მუნშის სარგოს შესახები დებულება დასტურლამალის შედგენისას ალბათ ჯერ კიდევ არ იყო შემუშავებული, თორემ მისი შემდგენელი მას უთუოდ მოათავსებდა იქ, სადაც ახლა „მუნშის რუსუმი“ მხოლოდ სათაურითაა წარმოდგენილი, ხოლო ქვეშ, ყველა ხელნაწერში, ცარიელი სტრიქონებია დატოვებული. ასეთ ცარიელ სტრიქონებს, როცა დებულება ჯერ კიდევ არაა დასრულებული ან სრულიად არაა შემუშავებული, ვხვდებით არა მარტო დასტურლამალში, არამედ ვახტანგის „სამართლის წიგნშიც“. ცხადია, „მუნშის რუსუმი“ გარიგებული რომ ყოფილიყო, მისი მოთავსება დასტურლამალში არ დაბრკოლდებოდა¹.

სამაგიეროდ ვახტანგ VI, ვახუშტის მსგავსად, მუნშის უკავშირებს ვეზირისა და მუსტოფის. დასტურლამალის საგნობრივი და დალაგებულ 1729 წ. ხელნაწერში ვეზირის, მუსტოფის და მუნშის შესახები დებულებები, როგორც ამას საგნობრივი წესი

¹ თვითონ სიტყვა „რუსუმი“, როგორც ზემოთ იყო შენიშნული, ნიშნავდა, აგრეთვე, დადგენილი წესისა და ჩვეულების მიხედვით შემუშავებულ სარგოს, რომელიც ანა თუ იმ მოხელის გარკვეული სამოხელეო მოღვაწეობის მსგავსობაში თანდათანობით დგებოდა.

მოითხოვდა, რიგით ერთიმეორეს მისდევნენ. ვეზირი, მუსტოფა და მუნში ერთიმეორის გვერდით არიან დაყენებული¹.

მუნშის უფლება-მოვალეობის დადგენისას, უწინარეს ერთგულებაში გასათვალისწინებელია თვითონ მისი სამოხელეო სახელმწიფოებრივი ღირებულება. მუნში მწერალია და არა მდივანი. მაშასადამე, თავისთავად იგულისხმება, საქართველოშიც მას სამწერლობო მოვალეობა უნდა ჰქონოდა დაკისრებული. მაგრამ საქართველოს სახელმწიფო სამდივანმწიფონობროს (კანცელარიის) მოხელედ მუნში არ ჩანს. XVII—XVIII სს. ქართული სახელმწიფო და კერძო საბუთების შემდგენელი არიან: მდივან-მწიგნობრები, მწერალ-მწიგნობრები, მდივნები, მწერლები, ხოლო ქარხნების წყურღებად მუშრინები. მათ შორის მუნში არ გვხვდება. ეს კი საერთოდ საფიქრებელს ხდის, რომ მუნში არ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული არც ქართულ სამდივანმწიგნობროსთან და არც სამეფო ქარხნებთან. XVII—XVIII სს. არც ერთი სახელმწიფო თუ კერძო ხასიათის საბუთი მუნშის ნახელავი არ არის. ამავე დროს მუნშის თანამდებობის არსებობა საქართველოში დადასტურებულია ვახუშტის ისტორიით და დასტურლამალით. ამიტომ მუნშის მოუხსენებლობა ქართული საბუთების შემდგენელთა შორის მისი სამოხელეო ფუნქციის ხასიათით თუ თავისებურებებით უნდა აიხსნებოდეს. ახსნის სხვა შესაძლებლობა გამორიცხულია, რაკი დანამდვილებით ვიცით, რომ მუნში მწერალია.

მუნში მწერალია. მაგრამ რას, რისთვის და ვისთვის წერს ის ქართლის ვალის კარზე, ეს არ ჩანს, ამიტომ იქვე ანალოგიას უნდა მივმართოთ.

ზემოთ, თავის ადგილას, ნაჩვენები იყო, რომ მუნშის საკითხავს ირანში შეადგენდა შაჰის კორესპონდენციის ერთი ნაწილი. სახელდობრ: ფარვანა, ჭავაზნამე (პასუხის წიგნი) და მისალი. პროვინციებში მოღვაწე მუნშიები კი ვაყანავისებთან ერთად ადგილობრივ მომხდარი და ცენტრალური ხელისუფლებისათვის საყურადღებო ამბების აღმწერელნი იყვნენ. პროვინციის მუნში სათანადო ცნობებს უგზავნიდა მუნში ალ-მამალიქს (სახელმწიფო მწერალს), ხოლო ვაყანავისი ვაყა-ი ნავისს (სახელმწიფო მდივანს). ასეთივე მოვალეობის ამსრულებელი უნდა ყოფილიყო მუნში საქართველოშიც. ჩვენ მოგვეპოვება არა ერთი ცნობა, რომ პოლიტიკური ხასიათის კორესპონდენციები იგზავნებოდა როგორც ირანის სახელმწიფო კა-

¹ ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. XXXV, გვ. 203.

რიდან საქართველოში, ისე საქართველოდან ირანში. ირანის უფენს წერილებს უგზავნიდა ქალაქის მინბაშიც¹.

საქართველოდან ირანს გაგზავნილ წერილებში აღწერილია მისი მომხდარი პოლიტიკური ამბები ანდა შეიცავდა შაჰის პასუხებს. მაგ., ყიასა ვეზირი ქართლში დატრიალებულ ამბებზე „უჯადრისსა და კემწიფის საწყენ არზებს მიაწერინებდის“. როგორც ჩანს, ვეზირი თვითონ არ წერდა ამ არზებს, არამედ სხვას „მიაწერინებდის“. საინტერესოა ვის მიაწერინებდის? საამისოდ მას უნდა პულოდა სათანადო მოხელე-მწერალი, სპარსელი თუ არა, სპარსულის მცოდნე მაინც (ირანს იწერილი ხომ სპარსულად იწერებოდა). ასეთ მწერლად კი მუნში ან ვაყანაეისი უნდა ყოფილიყო, რადგან ამგვარ კორესპონდენციაში უკადია, ქართველი მდივან-მწიგნობრები ვერ გაერეოდნენ. მუნშის ეს მოვალეობა იმდენად თავისებური უნდა ყოფილიყო, რომ მას ქართლის მეფე ვეზირივით, განსაკუთრებით კი მუსტოფივით, ვერ იმსახურებდა. თუ ეს ასეა, მაშინ გასაგები ხდება, თუ რატომ უნდა დაბრკოლებულიყო მუნშის სარგოს წიგნის შედგენა-შემუშავება და მისი დასტურლამალში მოთავსება.

მოიპოვება პირდაპირი ჩვენება, რომლის მიხედვით აქ, ქართლში, მოღვაწეობდა მ უ მ ე ი ზ ი — სპარსელი მწერალი-კონტრალიორი². მაგრამ ეს იყო „ყიზილბაშობის“ დროს. ამასთან ქართლში მოღვაწე მუმეიზის საკითხავი იყო ქართლის აწერის დავთრების (საფინანსო რეესტრების) წარმოება და არა პოლიტიკური კორესპონდენცია. მუმეიზი „ყიზილბაშობამდე“ ქართულ წყაროებში არსად არ გვხვდება. „ყიზილბაშური რიგის“ მწერლად ვახუშტის ისტორიის შესავალში დასახელებულია მხოლოდ მუნში. სპარსელი მწერალი საგულეებელია ქართველ მაჰმადიან მეფეთა კარზე არა მარტო ზემოაღნიშნულ გარემოებათა გამო, არამედ განსაკუთრებით იმის გამო, რომ ქართული სახელმწიფო დოკუმენტები, XVI ს-ის უკანასკნელი მეოთხედიდან მოყოლებული, სისტემატურად ითარგმნებოდა სპარსულად.

ორენოვანი დოკუმენტის სპარსული ნაწილის შემდგენელი სპარსული დიპლომატიკის და ტექნიკური ტერმინების ზედმიწევნით მცოდნეა. ასეთ მცოდნედ კი, უკადია, სპარსულ სამდივანმწიგნობროსთან დაკავშირებული მოხელე უნდა ყოფილიყო. ახლა ასეთ მო-

¹ ფარსადან გორგიჯანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 229, 236.

² პაკუენა ორბელიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 359.

ხელე-მწერლად მუნში (ვახუშტის ცნობით, როსტომის დროიდან მოკიდებული) უნდა ვიგულოთ. ამავე დროს ჩვენთვის ისტორიულ ცნობილი, რომ მუნში საერთოდ მწერლის აღმნიშვნელი ზედიზედ მწერლის იყო როგორც საკუთრივ ირანში, ისე სხვა მუსლიმანურ ქვეყნებში. გარდა ამისა, ირანულ სამეთვალყურო აპარატში ვეზირთან და მუსტოფთან ერთად მწერალიც (მუნში ან ვაყანავისი) შედიოდა.

ყველა ზემოაღნიშნულის შედეგ შეიძლება დავასკვნათ: ირანული სამეთვალყურო აპარატის არსებობა XVII—XVIII სს. საქართველოში დასტურდება სათანადო ქართულ-სპარსული წყაროების ისტორიულ-კრიტიკული ანალიზით.

ირანის სამეთვალყურო აპარატი შედგება სამი მეთვალყურე მოხელისაგან: ვეზირის, მუსტოფის და მუნშისაგან.

ამრიგად, თუ დღემდე ირანის სამხედრო-პოლიტიკურ წარმომადგენლად ვიცნობდით მხოლოდ მინბაშს, თბილისის ყიზილბაშური-გარნიზონის ციხისთავს, ან მაჰმადიანი მეფეებისათვის ქეშიკად მოყვებულ ყიზილბაშ სარდლებს, ახლა უკვე, ვახუშტის ცნობის საფუძველზე, ქართლის ვალის კარზე გამოვლინებულია ირანის სამეთვალყურო აპარატი ვეზირის, მუსტოფის და მუნშის შემადგენლობით.

ვახუშტის ჩვენთვის საინტერესო ცნობის ახლებური განმარტება ახალ მასალას იძლევა ირან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, ქართველ მაჰმადიან მეფეთა ხელისუფლების და, საზოგადოდ, XVII—XVIII სს. ქართლის სამეფოს სახელმწიფო წყობილების შესასწავლად. ამავე დროს, შინაარსობლივად სავსებით გასაგები ხდება ვახუშტის „ისტორიის“ შესავალში ჩართული ის ნაკვეთი, რომელსაც სათაურად უწერია: „აწინდელის ხელისუფალთა შეცვლილთა სახელთათვის“.

დამოწმებული ნაკვეთი, მიუხედავად მისი ზოგადი სათაურისა, როგორც ვნახეთ, შეიცავს ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელ და შინაარსობლივად განსხვავებულ რამდენსამე ნაწილს. თუმცა, მთლიანად აღებული, ის საქართველოს სახელმწიფო წყობილების გამომხატველია.

რამდენად ეფექტური იყო სამეთვალყურო აპარატის მოქმედება საქართველოში? თვით ირანში სამეთვალყურო აპარატი სრულიადაც არ მოქმედებდა ცენტრალური ხელისუფლებისათვის სასურ-

ველი ეფექტურობით. ისკანდერ მუნში მრავალჯან მოგვიტანა, რომ ბეგლარბეგებსა და ვეზირებს შორის დაუსრულებელი დაჯიყეუა გამართული, რაც ხშირად ვეზირის მკვლელობით მთავრდებოდა. კიდევ უფრო ნაკლებ ეფექტური უნდა ყოფილიყო სამეთვალყურო აპარატის მოქმედება საკუთრივ საქართველოში. ქართველი მეფეები (განსაკუთრებით გიორგი XI, ვახტანგ VI...) იმის ცდაში უნდა ყოფილიყვნენ, რათა შეესუსტებინათ ვეზირ-მუსტოფების სამეთვალყურო ფუნქცია და გაეძლიერებინათ მეფის სამსახურთან დაკავშირებული მათი სამოხელეო მოვალეობა. ყოველ შემთხვევაში XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ვეზირ-მუსტოფი ქართველი მეფის მოხელედაა ქცეული. ამავე დროს ვეზირობა და მუსტოფობა ერთ თანამდებობად გაერთიანებული ჩანს. ამ ორი „ქელის“ გაერთიანება, საფიქრებელია, სამეთვალყურო ფუნქციის მოშლით ყოფილიყო გამოწვეული.

საზოგადოდ ირანულ-ყიზილბაშური წარმოშობის ინსტიტუტები (მაგ., მინბაშის, ნასახჩიბაშის და სხვ.) თანდათან ქართული ფეოდალური ორგანიზაციის შესაბამისად ეწყობოდა. პირუკუ პროცესი გამორიცხული იყო, სანამ არსებობდა XVI—XVIII სს. საქართველოს დამახასიათებელი სოციალურ-ეკონომიური წყობა, რომლის წარმონაქმნსაც წარმოადგენდა თავადურ-ბატონყმური სახელმწიფო.

დ ა ს კ ვ ნ ა

ჩვენი ნაშრომის საგანი: ქართული ფეოდალიზმის შედარებითი შესწავლა, წარმოადგენს სპეციალური გამოკვლევის პირველ ცდას ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ფეოდალიზმის შედარებით შესწავლას კი საზოგადოდ საკმაოდ ხანგრძლივი ისტორია აქვს. კერძოდ, ინტენსიურად წარმოებს აღმოსავლური ფეოდალიზმის შედარებითი შესწავლა როგორც საბჭოურ, ისე ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში.

ბურჟუაზიულ ორიენტალისტიკურ ისტორიოგრაფიაში, როგორც ვნახეთ, აღმოსავლური ფეოდალიზმის ცნება შინაარსობრივად განსხვავებულია დას. ევროპული ფეოდალიზმის ცნებისაგან. აღმოსავლური ფეოდალიზმი აქ განხილულია როგორც სრულიად გარკვეული, მხოლოდ აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი „ბიუროკრატიულ-ადმინისტრაციული სისტემა“. ამას გარდა, აღმოსავლური ფეოდალიზმის მიმართ გამოყენებულია ე. წ. „უნივერსალური“ ანუ „მარადიული ფეოდალიზმის“ თეორიები.

„უნივერსალური ფეოდალიზმის“ თეორიის მიხედვით ფეოდალიზმი აღმოსავლეთს თითქოს თან სდევს III—II ათასწლეულიდან. ამგვარადაა დაწერილი როგორც ძველი, ისე უახლესი გამოკვლევები ამ საკითხზე. ამგვარადვეა შედგენილი 1956 წელს ავტორთა კოლექტივის მიერ ინგლისურ ენაზე გამოქვეყნებული ნაშრომი: „ფეოდალიზმი ისტორიაში“¹. აღმოსავლეთის ქვეყნებას ფეოდალიზმის

¹ Feudalism in History. Ed by Ruston Coulborn, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1956. ნაშრომი შედგება სამი ნაწილისაგან: 1. ფეოდალიზმის ცნება („The Idea of Feudalism“), 2. სპეციალური გამოკვლევები („Special Studies“), რომელშიაც სხვადასხვა ავტორთა მიერ შესწავლილია ფეოდალიზმი ძველ მესოპოტამიასა და ირანში, ძველ ეგვიპტეში და სხვა აღმოსავლურ ქვეყნებში, 3. ფეოდალიზმის შედარებითი შესწავლა („A Comparative study of Feudalism“). ეს ნაწილი მთლიანად დაწერილია წიგნის რედაქტორის რასტონ კოლბორნის მიერ. მას შედარებითი თვალსაზრისით ბიზონილური აქვს მახლობელი, შუა და შორეული აღმოსავლეთის ქვეყნების ფეოდალიზმი. ამ ნაწილის მერვე თავში საუბარია ირანული ფეოდალიზმის თვისებებზე („The Case of Iran“).

სპეციალური და შედარებითი შესწავლა მასში დაფუძნებულია „უნივერსალური“ ანუ „მარადიული ფეოდალიზმის“ თეორიებზე. ფეოდალიზმის შედარებითი შესწავლა საბჭოური მედიცინის აქტუალური და მნიშვნელოვანი ამოცანათაგანია. ამ მიზნების მისაღწევად თვალსაჩინოა საბჭოთა ორიენტალისტი ისტორიკოსების მიღწევები.

აკად. ვ. ბარტოლდის ფუძემდებელი ნაშრომების შემდეგ გამოქვეყნდა არა ერთი მონოგრაფიული გამოკვლევა აღმოსავლეთის ქვეყნების სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის საკითხებზე. ამასთან, წარმატებით იქნა მომარჯვებული მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგია. აღმოსავლური ფეოდალიზმის სხვადასხვა საკითხის მეცნიერულ შესწავლას ფართო გასაქანი მისცა „წარმოების აზიური წესის“ და „სახელმწიფო ფეოდალიზმის“ თეორიების კრიტიკა. საბჭოთა მედიცინის ორიენტალისტებმა უჩვენეს, რომ აღმოსავლეთისათვის შუა საუკუნეებში დამახასიათებელი იყო ისეთივე წარმოებითი ურთიერთობა, როგორც დამახასიათებელია ყველა ხალხისათვის ე. წ. „კლასიკური ფეოდალიზმის“ ქვეყნებში. ამასთან ერთად, რა თქმა უნდა, ხაზგასმულია აღმოსავლური ფეოდალიზმის სპეციფიკური თავისებურებანი.

თუ „უნივერსალური ფეოდალიზმის“ თეორიის მიხედვით ფეოდალიზმი აღმოსავლეთში განიხილება როგორც კანონზომიერი, ბუნებრივი და მარადიული მოვლენა, საბჭოთა ორიენტალისტებმა უჩვენეს ფეოდალურ ურთიერთობათა გახანგრძლივების ნამდვილი მიზეზები აღმოსავლეთში. ფეოდალურ ურთიერთობათა გახანგრძლივებით კი ახსნილია აღმოსავლეთის ქვეყნების ჩამორჩენა და მათი დასუსტება.

ჩვენ ვცადეთ გვეჩვენებინა, რომ განვითარებული ფეოდალიზმის გახანგრძლივება არ ყოფილა არც ქართული და არც აღმოსავლური ფეოდალიზმის კანონზომიერი და ბუნებრივი განვითარების შედეგი. ორგანვე აღნიშნული მოვლენა განაპირობა საგარეო ხასიათის თითქმის მუდმივად მოქმედმა ფაქტორმა. ამიტომ არ შეიძლება პროგრესული მნიშვნელობა არ ჰქონოდა საქართველოს ურთიერთობას რუსეთთან, ხოლო იმავე რუსეთს არ შეესრულებინა პროგრესული როლი აღმოსავლეთის მიმართ (ფრ. ენგელსი).

ჩვენ ვცადეთ გვეჩვენებინა ისიც, რომ თუ ზოგან (ირანში, მცირე აზიაში, ნაწილობრივ აგრეთვე აღმ. ამიერკავკასიაში...) საგარეო ფაქტორი შინაგან ფაქტორად იქცა, საქართველომ შეინარჩუნა შედარებით პროგრესული სოციალურ-ეკონომიური წყობა. სწორედ ამ მიზნითაა შედარებული ჩვენს გამოკვლევაში ქართული

და აღმოსავლური ფეოდალური მიწისმფლობელობა, საგაღმართო სისტემა და გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის ფორმები. ამასვე დროს ყურადღება გამახვილებული იყო იმაზე, თუ რა საშუალებები იყენებდა ქართველი ხალხი, რათა საგარეო ფაქტორი, ყიზილბაშების და ოსმალების მოძალების შედეგად, შინაგან ფაქტორად არ გადაქცეულიყო. ეს კი ასე მოხდებოდა იმ შემთხვევაში, თუ დაპყრობლები მოახერხებდნენ ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის გაუქმებას, მისი პოლიტიკური ორგანიზაციის მოსპობას და მის ადგილზე სახანოების და საფაშოების შექმნას.

მაგრამ საგარეო ფაქტორი მაინც მკიდროდ დაუკავშირდა შინაგანი ხასიათის სოციალურ და ეკონომიურ მოვლენებს (ქვეყნის სამეურნეო დაქვეითებისა და პოლიტიკური დასუსტების შედეგად სათავადოების სისტემის წარმოქმნა, ტყვის სყიდვა, ლეკიანობა) და ძირითადად ამით გამოიწვევდა განვითარებული ფეოდალიზმის გახანგრძლივება საქართველოში. მაგრამ თუ XVI—XVII საუკუნეებში შენარჩუნებული იყო განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის თავისებურებანი, მეორე მხრივ არსებობდა გვიანფეოდალური ხანის გამაპირობებელი მნიშვნელოვანი ფაქტორიც—ბატონყმობა. ბატონყმობა კი, როგორც ცნობილია, ყველგან და ყოველთვის გვიანფეოდალურ პერიოდთან იყო დაკავშირებული.

სწორედ აღნიშნული მოვლენის შეფასებისას ჩვენს გამოკვლევაში ხაზგასმულია, რომ სათავადოები ბატონყმობის ნიადაგზე კი არ წარმოიქმნა, არამედ, პირიქით, ბატონყმობა თავისებურად შეუთავსდა სათავადოების სისტემას. ამიტომ, თუ სათავადოების სისტემა აპირობებდა განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის თავისებურებებს, ბატონყმობას უნდა შეექმნა გვიანფეოდალური ხანისათვის საჭირო პირობები. ამდენადვე ძნელია განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის უშენიშნოდ გავრცელება XVI—XVII საუკუნეებზე.

განვითარებული ფეოდალიზმის გახანგრძლივების საკითხი მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებში შედარებით მარტივად წყდება. აქ XVI—XVII საუკუნეებში გაბატონებული იყო პირობითი მიწისმფლობელობა, ხოლო გლეხთა ექსპლოატაციის ფორმები მიწის ფეოდალური საკუთრების მოცემული ფორმების შესაბამისი იყო. მაგრამ, როგორც თავის ადგილზე ვუჩვენეთ, ფეოდალურ მიწისმფლობელობას მახლობელ აღმოსავლეთში განვითარების ეს საფეხური ერთხელ უკვე განვლილი ჰქონდა. სწორედ ამიტომ განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა აქ არ შეიძლება არ გახანგრძლი-

ვებულიყო. ვითარება ამ მხრივ რამდენადმე შეიცვალა XVIII ს-ში. უკვე აღად პროგრესული მოვლენა იყო მიწის ფეოდალური კუთრება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში (შინაარსობლივი სხვაეების წაშლა სოიურდალის და თიულის ინსტიტუტებს შორის). ამავე დროს, ამ დროინდელ საბუთებში მკაფიოდ და აშკარად არის ლაპარაკი გლეხთა მიწაზე მიმავრების თაობაზე. თუმცა ეს პროცესი აღმ. ამიერკავკასიის დამოუკიდებელ სახანოებში უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე ირანში, სადაც მიწის მემკვიდრეობითი და უპირობო მფლობელობა გამოკვეთილ სახეს იღებს მხოლოდ XIX ს-ის 60-იან წლებში.

XVI—XVII სს. საქართველოში მიწის ფეოდალური საკუთრების შედარებით უფრო განვითარებული ფორმები იყო გაბატონებული, ვიდრე აღებული ხანის ირანსა და ოსმალეთში. ქართველი გლეხები ბატონყმურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ, მათი ბატონყმური დამოკიდებულება კი ქართული სამართლის წიგნებშია ფიქსირებული. ვახტანგ VI-ის სამართალი ბატონყმურ სამართალს წარმოადგენდა და ბატონყმური ურთიერთობის მოწესრიგების მიზნით იყო შედგენილი XVIII ს-ის დამდეგს. ამავე დროს, სამართლის ამ ძეგლში, ბექასა და აღბუღას სამართლისაგან განსხვავებით, აისახა ბატონყმური ურთიერთობის ის განვითარება, რომელიც ქართულმა ფეოდალურმა საზოგადოებამ XIV ს-ის შემდეგ განვლო.

XV ს-ში წარმოშობილი სათავადოების სისტემა დაგვიანებულ მოვლენას წარმოადგენდა განვითარებული ქართული ფეოდალური ურთიერთობისათვის, XII—XIII სს. გამარჯვებული ბატონყმობა კი ამ ურთიერთობის განვითარებას მოწმობდა, უკეთ, ფეოდალიზაციის პროცესის დასასრულს ნიშნავდა. სწორედ ამ დროს უნდა შექმნილიყო საჭირო სოციალურ-ეკონომიური წინამძღვრები განვითარების გვიანფეოდალურ ხანაში გადასასვლელად. მაგრამ ამის მაგიერ, ჩვენთვის უკვე ცნობილი შინაგანი და გარეგანი მიზეზების წყალობით, ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში მივიღეთ განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის გახანგრძლივება. ამ მხრივ გადამწყვეტი როლი შეასრულა სათავადოების სისტემამ. სათავადოების ნიადაგზე კი, ცნობილია, ერთიანი ქვეყანა პოლიტიკურად დაიშალა.

სათავადოების სისტემა, როგორც ეს ხაზგასმით არის აღნიშნული ქართულ ისტორიოგრაფიაში, საქართველოს ჩამორჩენილობის შედეგი იყო და ამ ჩამორჩენილობას აპირობებდა. ასეთ ვითარებაში ბატონყმობის ეკონომიური ფუნქცია არ შეიძლებოდა არ შეზღუდულიყო და არ შემოფარგლულიყო სათავადოების პოლიტიკუ-

რი და სამეურნეო საზღვრებით. ამასთან, ბატონყმობა მწარმოებელი საზოგადოების კატასტროფულად შემცირების პირობებში, რის გამოც ზედმეტი პროდუქტის მითვისება ლებრივად მაზინჯი ფორმები მიიღო. გლეხის მეურნეობის განახლება, საგლეხო მეურნეობების შემცირება, ბოგანო გლეხების გამრავლება ქვეყნის ეკონომიური დაქვეითებისა და პოლიტიკური დასუსტების უმთავრესი მიზეზი იყო. ყველა ამის შედეგი კი იყო ტყუია სყიდვა და ლეკიანობა.

საბატონო-სასაყუთრო მეურნეობების გამრავლებას თუ გაფართოებას ბევრი დაბრკოლება ელოებოდა წინ. შინაგანი ერთიანი ბაზრის წარმოსაქმნელად, ქალაქების და საქალაქო ცხოვრების დაცემულობის წყალობით, არ არსებობდა საჭირო ეკონომიური პირობები. ასეთ ვითარებაში ბატონყმობის თავისებური მდგომარეობა ისევე ახანგრძლივებდა განვითარებული ფეოდალიზმის ზანას, როგორც სათავადოების სისტემა. მხოლოდ ერთიანი ბაზრის შექმნა გამოიწვევდა საბატონო-სასაყუთრო მეურნეობათა გამრავლებას. მაგრამ საამისოდ საჭირო იყო ხანგრძლივი მშვიდობიანი ცხოვრება, ქვეყნის მტრული გარემოცვისაგან გამოხსნა და მისი განვითარების ახალ გზაზე გამოყვანა.

მხოლოდ სათავადოების დაშლამ, საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, მისცა გასაქანი ბატონყმური მეურნეობის განვითარებას საბატონო-სასაყუთრო მეურნეობების სახით და შეიქმნა საჭირო სოციალურ-ეკონომიური პირობები გვიანფეოდალური ხანასათვის. თუმცა საამისოდ წინამძღვრები შეიძლება შევნიშნოთ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის მოვლენებშიც (ერეკლე II-ის ღონისძიებები სათავადოების წინააღმდეგ, მისივე „საგლეხო რეფორმა“, ზოგიერთი სამრეწველო წამოწყებანი, დარიალის გზის გახსნა და სავაჭრო ურთიერთობის გაფართოება რუსეთთან...).

განვითარებული ფეოდალიზმის ზანის გახანგრძლივება საქართველოში ხასიათდებოდა მთელი რიგი თავისებურებებით. ამითაც ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში მკვეთრად განსხვავდებოდა აღებული ზანის ირანული თუ ოსმალური ფეოდალური წყობილებისაგან. თუმცა განვითარებული ფეოდალიზმის გახანგრძლივება როგორც საქართველოში, ისე მის მეზობელ ქვეყნებში ერთი და იგივე ფაქტორის მოქმედებით იყო გამოწვეული. ეს მოვლენა მჭიდროდ უკავშირდებოდა XIII საუკუნიდან მახლობელ აღმოსავლეთში შექმნილ ვითარებას.

ქართული ფეოდალიზმის შედარებითი შესწავლის მკვლევარი ხელსაყრელ მდგომარეობაში იმყოფება იმის გამო, რომ მის კარგულეობაშია მრავალმხრივი შინაარსის შემცველი კონკრეტული მასალები (წყაროები სათათრო ხარკის დასახასიათებლად, ორენოვანი საბუთები, „ელის დებულება“ და „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“). ამ კონკრეტული მასალების ისტორიულ-კრიტიკული ანალიზი შეუძს ჰენს XVI—XVIII სს. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის არა ერთ მნიშვნელოვან საკითხს.

ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლა შესაძლებლობას გვაძლევს დავასკვნათ:

1. XVI—XVII საუკუნეებში საქართველომ შეინარჩუნა საკუთარი სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა („ქართველობა“). საქართველოში, ზოგიერთი კუთხის გამოკლებით, არც „ყიზილბაშობა“ იყო, არც „ოსმალობა“.

2. საქართველოში ირანული და ოსმალური ფეოდალური ინსტიტუტების შემოღების ცდანი მარცხით დამთავრდა. ეს აიხსნება, ერთი მხრივ, ქართველი ხალხის მედგარი წინააღმდეგობით, ხოლო, მეორე მხრივ, ამიერკავკასიის მოძმე ხალხების (სომხების, აზერბაიჯანელების) აქტიური დახმარებით. დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლას აღმ. ამიერკავკასიაში უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველი ხალხისათვის. ამავე დროს, დამპყრობლები იძულებული იყვნენ ანგარიში გაეწიათ ახალი ფაქტორისათვის — რუსეთის გამოსვლისათვის კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობის ასპარეზზე.

3. დამპყრობლები სხვადასხვა საშუალებით ცდილობდნენ საკუთარი ფეოდალური ინსტიტუტების შემოღებას საქართველოში. სათათრო ხარკი, ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) საბუთები, მომთბარული ტომების ჩამოსახლება და მათი ორგანიზაცია, ქვეყნის ვა ხალხის აღწერა სხვადასხვა საფეხური იყო ამ საბოლოო მიზნის მიღწევის საქმეში.

4. დამპყრობლები საქართველოს ინკორპორაციის საკითხს უშუალოდ უკავშირებდნენ ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის გაუქმებას, მის ადგილზე აღმოსავლური ფეოდალური მიწისმფლობელობის შემოღებას, სახანო-საფაშოების წარმოქმნას, სწორედ ამგვარი ღონისძიებების აღსანიშნავად იყო გამოყენებული ქართულ ფეოდალურ ისტორიოგრაფიაში „ყიზილბაშობა“ და „ოსმალობა“.

5. ქართული მიწების მიტაცებისათვის თანამიმდევრულ ბრძოლას ირანი შეუდგა XVI ს-ის 40-იან წლებში, როდესაც აღმ. კავკასიის სამხედრო-ადმინისტრაციული ორგანიზაცია საფუძველზე მოეწყო, ოსმალეთი კი ამავე საუკუნის 50-იან წლებში, როდესაც ოსმალეთმა პირველი სანჯაყები შექმნა სამცხე-საათაბაგოს სამხრეთ ნაწილში.

6. სამცხე-საათაბაგოში XVI ს-ის 80-იან წლებში შემოღებული „ოსმალობა“ ახალი ეტაპი იყო ქართული მიწებისათვის ბრძოლაში. ამავე ქართული მიწებისათვის ბრძოლის ახალ ეტაპს მოასწავებდა შაჰ-აბასის პოლიტიკა საქართველოს მიმართ.

7. დამპყრობლებმა გარკვეულ წარმატებებს მიღწიეს მხოლოდ საქართველოს სანაპირო ოლქებში. წარმოიქმნა სახანო-სასულტნოები აღმ. კახეთში, ქვემო ქართლში; სამცხე-საათაბაგოში გზა გაიკაფა „ოსმალობამ“ და მომზადდა ნიადაგი ჩილდირის (ახალციხის) საფაშოს წარმოსაქმნელად.

8. ირანმა ვერ შეძლო საქართველოს დაპყრობა, ქართულ ფეოდალური მიწისმფლობელობის გაუქმება. შაჰ-აბასი იძულებული იყო დასდგომოდა კომპრომისის გზას საქართველოსთან ურთიერთობაში. ირან-საქართველოს ურთიერთობის კომპრომისულმა ფორმამ ყველაზე მკაფიო გამოხატულება ჰპოვა როსტომ-ხანის მოღვაწეობასა და პოლიტიკაში.

9. ირანის სამეთვალყურო აპარატის შემოღება ვეზირის, მუსტოფის და მუნშის შემადგენლობით და ორენოვანი საბუთების გავრცელება არ ეხებოდა ქართულ სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემას, ფეოდალური ექსპლოატაციის ადგილობრივ ფორმებს და კლასობრივი ბატონობის ადგილობრივ პოლიტიკურ ორგანიზაციას. „ქართველობა“ არსებობას განაგრძობდა ირანის პოლიტიკური ბატონობის პირობებშიც.

10. როსტომ-ხანის დროიდან დამკვიდრებული „აწინდელა წესი“ (ვახუშტი ბაგრატიონის ტერმინოლოგიით) არსებობას განაგრძობდა XVIII ს-ის მეორე მეოთხედამდე. XVIII ს-ის მეორე მეოთხედში შემოღებული „ოსმალობა“ და „ყიზილბაშობა“, რომელიც კვლავ „ქართველობამ“ შეცვალა ამავე საუკუნის 50-იან წლებში, კარგად უჩვენებენ იმ თავისებურებას, რაც ქართული ფეოდალური წყობილებისათვის იყო დამახასიათებელი XVI—XVII საუკუნეებში.

პირთა საძიებელი¹

- აალი, 34, 327
 აბას ზიადოღლი, 289
 აბას II, 33, 34, 45
 აბას I, 51, 52
 აბდ-არ-რაზუე სამარყანდელი, 115, 174
 აბდულა ბეგ ბატონიშვილი, 397
 აბუ იუსუფ იაკუბი, 163, 165, 222
Abu Yusuf Yaqub, 222
 ავლიანი ს., 6, 7, 10, 60
Авалиани С. Я., 6
 ავგიორგი, 240
 ავთანდილა (ხეჩუას-შვილი), 351
 ათაბეგ გურჯის ძე, 333
 ათაბეგ, სომხეთის მელიქი, 294
 აიასი, 68
 აინი ალი, 54, 328
 აკაქან იბნ-მოამად-რიზა თებრიზე-
 ლი, 50
 აყოფაშვილი გ., 155, 156
 ალავერდი-ხანი, 359
 ალექსანდრე, კახთა მეფე, 241, 242,
 255—257, 262, 265, 266
 ალექსანდრე, მეფე, 263, 264
 ალექსანდრე (სიმონ I-ის ძე), 287
 ალი არ-რიზა, 177
 ალი-ზადე ა., 20, 86, 172, 207
Али-заде А. А., 86, 87, 207, 241
 ალი, კარის ჩავეშო, 337
 ალი ქეთხედა, 330
 ალიყული, 394
 ალ-მუმინი, 259
 ამილახვარი ალექსანდრე, 245, 250
 ამილახვარი ანდუყაფარ, 359
 ამილბარაშვილი, 201
 ამირ ალექანდი, 233
 ანა ხათუნი, 329
 ანტონ I, 299, 351
 ანტონოვა კ., 20, 160, 177—179, 290,
 291, 293, 386
**Антонова К. А., 160, 174, 177—179,
 293**
 არაქელ თავრიზელი, 28, 29, 211, 343,
 347
 არსენა ბერი, 330
 არსლანიანი დ., 185
Арсланян Д., 185
 არუთინა (ხეჩუას-შვილი), 351
 არუთინიანი ბ., 20, 87, 209, 210
Арутюнян Б. М., 134
 არუთინიანი პ., 134, 135, 363
**Арутюнян П. Т., 84, 85, 87, 101, 102,
 106, 107, 109, 230, 313, 363**
 არღუნ-უაენი, 86
 არზილი, 29, 202, 360, 361, 403
 ასლან-ბეგ, 247
 ასლანა, ფარენი, 311
 ასლანიშვილი დავით, 391
 აქზარი, 78
 აქზარი ჭვალაღუდ-დინ, 259
 აღა მოინა, 394, 395, 398
 აღბულა, 81, 194, 415
Акбуга, 213
 აშყფაშა-ზადე, 186
Ашрафян К., 73, 235

¹ საძიებლები შეადგინა ისტ. მეცნ. კანდიდატმა დარეჯან მეგრელაძემ.

- აქი ყარა-ოღლი, 323
 აქმედ აუ-უონღუ, 179, 180—183
 აქმედ სულტანი, 262
 აქმედ ლაფარი, 180—182
 ბაგრატ-მირზა, 355.
 ბაგრატ-ხანი, 262, 270, 294, 391, 392, 393, 394
 ბაგრატიონი ეახუშტი, 3, 5, 26—28, 38, 148, 245, 310, 314, 326, 360, 361, 369, 370, 376, 379, 381, 418
 ბაიაზეთი, 66
 ბაიაზეთ II, 181
 ბარათაშვილები, 96
 ბარტოლდი ვ., 121, 162, 413
Бартолы В., 121, 122
 ბაქრაძე ლ., 5, 7, 8, 9, 37, 39, 343, 369, 384
Бакрадзе Л., 7, 8, 9
 ბახტაძე ი., 6
Бахтадзе И., 224
 ბეგის შვილი კონსტანტინე, 332
 ბეგის შვილი სარგისი, 332
 ბეკერი, 124
 ბელენი, 54
 ბელენიცი ა., 20, 176, 177, 178, 179, 291
Беленицкий А. М., 176, 177, 178
 ბელიავეი ე., 20
 ბელოუტროვი, 58
Белокуров С. А., 58
 ბერაძე დავით, 283
 ბერნაბევი, 54
 ბერძენიშვილი ნ., 13—15, 45, 60, 61, 63, 65, 70, 72, 76, 81, 82, 84, 93—95, 103, 108, 116, 120, 127, 136, 137, 140—143, 145, 149, 155, 157, 194, 196, 234, 252, 257, 265, 269, 274, 298, 301, 345, 346, 349, 354, 355, 358, 362, 365, 382
Бердзенишвили Н. А., 14, 62, 70, 74, 76—78, 81, 85, 94, 114, 115, 120, 149, 155—157, 194, 195, 199, 239, 390
 ბეჟა, 81, 194, 415
Бекя, 213
 ბლობანი, 293
 ბოგდანოვა, 324
Богданова, 308, 324
Bowen Harold, 187, 205, 335—337, 341—343
 ბროსე მ., 5, 33, 241, 265, 266, 369, 382, 383, 394
Brosset M., 33, 347, 359, 382, 394
 ვაბაშვილი ვ., 37—39, 43, 45, 64, 67, 118, 119, 241, 246, 248, 284, 322, 346, 352, 354, 355, 357—359, 362, 372, 384, 394, 395, 398, 399, 408
 ვაშერელიძე გ., 327
 ვერმანოზ, 146
 ვერიტიშვილი დ., 13, 14, 78, 145, 148—151, 195, 196, 198, 200, 202, 203
Gibb, H. A. R., 187, 205, 335—337, 341, 342
 ვიორგი, აზნაური, 330
 ვიორგი XI, 244, 365, 398, 399, 403, 411
 ვიორგი II, 138
 ვიორგი მეფე (ვიორგი VII), 253
 ვიორგი (სიმონ I-ის ძე), 261, 262, 287
 ვიორგი ზელღეზა, 297
 ვორგიჩანიძე ფარსადან, 27, 28, 31, 33, 70, 294, 310, 348, 360, 361, 364, 373, 375—378, 391, 394, 395, 398, 402, 403, 409
 ვორდღევესკი ვ., 20
Гордлевский Ва., 160, 182, 311
 გრეკოვი ბ., 154, 206
Греков Ё. Д., 154, 206
 გუღანი X., 209
 დავიდ-ბეგი, 313
 დავით, 284
 დავით აღმაშენებელი, 140, 141
 დავით ბატონიშვილი (სიმონ მეფის ძმა), 31
 დავით II (იშაყული-ხანი), 243, 249
 დავით მეფე (დავით IX), 254
 დავით (როჟიკაშვილი), 299

- დავით (სოლოლაშვილი), 279
 დავით (ყაფარის შვილი), 280
 დავითიშვილი დავით, 356
 დათუნა, 146
 დ'ალესანჯრი, 256
 დაუღ-ბეგი, 363
 დაუღ-ბეგი (ასლანიშვილი), 391
 დაუღ-ხანი, 31, 360, 364
 დაუღ-ხანი, 256, 264, 269, 270, 272,
 275, 304, 388, 389, 390, 394
 დე გუე- 160
 დედისიშვილი, 327
 დემბო ლ., 154, 155
 Демби Л. И., 154, 155
 დენეტი დ., 162
 Dennett D. C., 162
 Denu J., 185
 დიე-სელთანა, 254
 დიუშანი რადეფლ. 53, 59
 დოლიძე ი., 194
 დორნი, 33, 34, 241
 Dorn M., 33, 50, 189
 დ'ოსონა, 335
 დრუვილი, 388
 Друвиал, 388
 დუბროვინი ნ., 6
 დუშბაძე შ., 13
 Егизаров С. А., 108
 ეგნატაშვილი ბერი, 29, 361, 369, 371
 ევლია ჩელეზი, 34, 258, 343
 ელაკეში ლაიოს. 104, 105
 Elekes Laios, 105
 ელენე დედოფალი, 403
 ელენე (თეიმურაზ I-ის და), 359
 ელენე შანუხარ ათაბაგის მეუღლე.
 329
 ელიზბარ-ბეგი, 291, 292
 ელისბარ (ორბელიანი), 301
 ემინი სარაჯლუ, 311
 ენგელსი ფ. 17, 21—23, 63, 84, 117
 118, 126, 234, 413
 Энтелис Ф., 23, 71, 120, 126, 160
 ენუქიძე თინა, 148
 ერეკლე II, 203, 244, 299, 373, 400,
 416
 ერეკლე I, 322, 365
 ერემამე ნათანელ, 285
 ერმოლოვი ა., 234
 ესაიანი ა., 20, 134, 209, 234
 Есаия А. М., 133, 134, 209, 224, 234
 ესაძე ბ., 6
 ესაძე ს., 6, 7
 Эсадзе С., 6
 ეფენდიევი შ., 20, 135, 225, 226
 Эфендиев М. М., 135, 225
 ეალუსიკი ე., 20, 184
 Валуиский А. М., 185
 ვასაფი, 86
 ვახტანგ მდივანბეგი, 146
 ვახტანგ VI, 37, 38, 107, 150, 294, 367,
 398, 407, 411, 415
 ვახტანგ (ორბელიანი), 301
 ვახუშტი, 3, 4, 245, 294, 368, 379
 382—384, 388, 399, 406—410
 ვეზირიშვილი, 400
 ვეზირის შვილი ვიორგი, 399, 400
 ველაუზენი ი., 162
 ვენედიქტოვი ა., 154
 Венедиктов А. В., 154
 ვესელოვსკი, 58
 Весеволевский Н. И., 58
 Владимирнов В. Я., 173
 ვოლინსკი, 256
 Воронцов С. М., 214
 ზაზა ბეგი, 244
 ზაქარ გურჯი, 333
 ზაქარია, 333
 ზაქარია, ბრმა ეპისკოპოსი, 289
 ზაქარია სარკევაგი, 28, 29, 359, 363
 ზაზოდერი ბ., 20, 162, 167, 207
 Заходер Б. Н., 207
 ზევედინიძე, 253
 ზევეთელ (ერემამე), 285
 ზურაბ, 284, 333
 ზურაბა (ზენუას-შვილი), 351
 თამარ მეფე, 141

- თამაზ II, 50
 თამაზ I, 52
 თამაზ სარდალი, 146
 თამაზყული-ხანი, 294
 თამილენიშვილი გიორგი, 271
 თაყაიშვილი ე., 26
 თეიმურაზი, 360, 361, 363
 თეიმურაზ II, 298, 397, 400, 405
 თეიმურაზ I, 29, 261, 262, 359, 360—
 363, 364, 365, 391, 393
 თემურ ლენგი, 12, 27, 28, 61, 87, 92,
 96, 173, 176
 თექეში, ზორეზმ შაჰი, 169
 თელაშვილები, 275
 თელაშვილი ამირან, 272—274
 თელაშვილი გიორგი, 272—274
 თუმანიშვილი შიომ-ბეგი, 322
 თელაშაჰი (მელიქი), 169
 იაგულაშვილი გიორგი, 297
 იაკუბოვსკი ა., 20, 162, 164, 166,
 167, 293
 Якубовский А. Ю., 85, 166, 167, 221
 იალმურჩ ხანი, 65
 იბრაჰიმ ფეჩევი, 34
 Ибрагимов Г. И., 235
 Исхлев, дяк, 58
 იესე, 146
 იესე, კახთა ბატონიშვილი, 31
 ივანე, 284
 ივანე შრისხანე, 63
 ივანენკო ე., 6
 Иваненко В. И., 6
 ივანე (სოლოღაშვილი), 279
 ივანე (ყაფარის შვილი), 280
 ივანოვი პ., 20
 Иванов П. П., 217, 220, 221
 Иваньский Г. Н., 223
 იმამყული-ხანი, 360
 იმამყული-ხანი (დავით II), 243, 249
 იმნაძე ზურაბ, 283
 ინდო, 315, 316, 318
 იოვანე მირიანის ძე 283
 იოლჩიშვილები, 316
 იოსებ თბილელი, 29, 243, 361
 ირაკლი მეორე, 250
 ისა, 311
 ისმაილი, 330
 ისმაილ-მირზა, 390
 ისმაილ I, 30
 ისა-ხან, 391, 392
 ისკანდერ მეფე, 27, 28, 30—33, 115,
 211, 241, 242, 245, 247, 254—256,
 261, 263, 270, 274, 287, 290, 294,
 327, 360, 381, 389—392, 394, 395,
 411
 Ismail Husrev, 185
 იუსუფ ალა, 330
 იუსუფ-ხანი, 245
 იუსუფ-მოჰამედ, 33
 იაკაბაძე ს., 10, 12, 13, 16, 99, 100,
 120, 127, 128, 196, 348, 376, 390,
 391, 394.
 Какабадзе С. Н., 12, 16, 99, 100, 120,
 127, 203, 348
 კატრპერი, 241
 Quatrmère, 241
 კემპფერი ენგელბერტ, 53, 59
 კეკელიძე ა., 13
 Ключарев, дяк, 58
 კოლბორნი რასტონ, 412
 Coulborn Ruston, 412
 კონსტანტინე მეფე, 266
 კოჩიბეი გორიჭელი, 54, 328
 კრემერი ა., 162
 კულამა, 165
 Кушера Е. Н., 65
 კუშაევი პ., 6
 Кучаев М. М., 6
 ლალა ფაშა, 241
 ლამბტონი, 50, 124, 162, 233, 293
 Lambton Ann, 50, 124, 162, 163, 174,
 179, 206, 220, 223, 233
 ლენინი ე., 22, 122, 123, 194
 ლოკეგორი ფ., 162, 164, 165
 Lokkegaard F., 162, 164, 165, 166
 ლომინაძე ბ., 151, 152
 ლომოტრი თ., 369, 382

- ლორთქიფანიძე იას., 309, 315—317, 324
- ლუარსაბ 11, 261, 262, 356, 391, 393
- ლუარსაბ (სომონ I-ის ძე), 287
- მავერდი, 165
- მანუჩარ ათაბაგი, 263, 329
- მარი ი., 45, 47, 277
- Март Ю. Н., 47
- მარქსი კ., 17, 21, 22, 84, 88, 92, 116—118, 123, 125, 126, 142, 159, 200, 230, 234
- Маркс К., 23, 71, 118, 120, 126, 160
- მაჰმად ბაღრა, 398
- მაჰმად ზამანა, 398, 399
- მაჰმედ-ხანი, 270
- მედნიკოვი ნ., 162
- მელიქსეთ-ბეგი ლ., 253
- მერაბ, 249
- მერაბ (სოლოღაშვილი), 279
- მერაბ (ყაფარის შვილი), 280
- მერალიბეგ ქალანთარი, 298, 299
- მესხია შ., 13, 399
- მეწოდელი თომა, 28, 253
- მეხლუ-ზაბა, 363
- მეჰმედ 11, სულტანი, 181
- მიეიტტიჩი, 333
- მილერი ა., 20, 184
- Миллер А. Ф., 185
- მინალო ტომაზო, 58, 327, 388
- მინოტსკი ვ., 37—39, 50, 174, 177, 180—183, 189, 190, 192, 232, 241, 256, 293
- Minorsky V., 50, 170, 180—182, 189, 232, 241, 246
- Minovi M., 170
- მირაშას ძე ზურაბ, 333
- მირზა ალი-ბეგ, 330
- მირზა ალინლი-ბეგ, 398
- მირზა ანუშა, 396
- მირზა იბრეემა, 397
- მირზა შეჰლი-ხან ასტრაბადელი, 50
- მირზა რაბი, 399, 400
- მირზა ხალმანი, 255
- მირიანის-ძე იოვანე, 283
- მირმანი, სომხეთის მელიქი, 294
- მირზინდი, 115
- მორლენდი, 124, 293
- მოჰამედ ბაღდადი, 169
- მოჰამედ თაქერი, 27, 30, 33, 34, 294, 380
- მოჰამედ იუსუფი, 33
- მოჰამედ კაზიმი, 211, 212
- მოჰამედ-შეჰლი-ბინ ქალი შირაზელი, 52
- მუინ მოჰამედი, 394
- მურად აბდულლასის ძე, 333
- მურადაშვილი, 298
- მურად 111, 259, 335
- მურადხან გურჯი, 333
- მუსტაფა ვეზირი, 395
- მუსტაფა, ვეზირის ამისწელი, 398
- მუსტაფა ნაიმა, 34
- მუსტაფა ჩავეში, 330
- მუსტაფა-ფაშა, 330
- მუსხელიშვილი ლ., 196
- Мухтар Говш, 210
- Мухомедий, князь, 58
- ნადირ-შაჰი, 50, 70, 211, 252, 290, 326, 353, 396, 400, 405
- ნაზარალი-ხანი, 269, 395, 398, 399, 402, 403
- ნათანელ დეკანოზი, 290
- ნასირ ედ-დინ ტუსი, 170, 220
- Nasir-al-Din Tusi, 170
- Natalae G., 157, 197
- ნესტან-დარეჯან, 287
- ნიზამ ედ-დინ შამი, 174
- ნიზამ ულ-მულქი, 167, 168, 190
- ნიზამშაჰი, 257
- ნონიაშვილი, 271
- ნურაზის ძე გულაზიზ, 333
- ნურაზის ძე ლეონ, 333
- ნურ ედ-დინ ბაღარი, 391
- თან მოქრანის ძე, 333
- ოთარ, 146
- ოთარ მღვიანი, 311
- ოთარ (როქიკას-შვილი), 299
- ოლეარი ადამ, 59, 232

- ორბელიანი პაპუნა, 28, 29, 252, 254
 301, 395—397, 405, 409
- Omer Lutfi Barkan, 344**
 ორბელიანი სტეფანოს, 87
 ორბელიანი ქაიხოსრო, 301
 ოსმანი, 186
 ოსმან ეფენდი, 54
- პაატა, 146**
 პეტრუშვესკი ა., 7, 18—20, 29, 33,
 34, 45—47, 50, 57, 89—93, 109,
 127, 128, 133—135, 167, 170—177,
 180—183, 189—193, 204, 207—215,
 222, 227—229, 232, 237, 241, 255,
 257, 258, 260, 276—278, 281, 290,
 291, 293, 387, 406
- Петрушевский И. П., 7, 18, 19, 29,**
32—34, 45—47, 50, 51, 57, 63, 85,
86, 88, 89—91, 109, 110, 133—135,
170, 172—179, 183—183, 188—193,
204, 207—209, 211, 221, 223—227,
232, 235—237, 241 245, 246, 255—
258, 271, 276—279, 281, 290, 308
- პავლუცკაია ნ., 20, 162, 164
 პეტრო დედლა ვალდე, 53, 58, 256
 359, 393
- Pietro della Valle, 393**
 პოლიაკ ა., 125
- Poliak A. N., 125**
 პოლივეკტოვი, 58
- Ползневков М. А., 58, 59**
 ეპითაღმწერელი, 89
 რამაზი (დავით მეფის შვილი), 254
 რამაზის შვილი კონსტანტინე, 288
 რამაღ ედ-დინი, 222, 223
- Рашид аз-зин, 18
 რეისნერი ა., 20, 103
- Рейснер Н. М., 103**
- Roesmer H., 51**
 როზენი ვ., 162
 როსაფ გურჯი, 333
 როსტომი, 203, 244, 365, 369, 371,
 372, 380, 381, 383, 384, 394, 395,
 370, 410
- როსტომ მეფე, 4, 28, 45, 207, 268,
 310, 374, 376
- როსტომ-ხანი, 40, 245, 270, 296, 304, 305, 306,
 348, 360, 362, 364, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372,
 418
- როკიკას-შვილები, 298, 299
 სააკაძე, 361, 362
 სააკაძე გიორგი, 28, 354, 355, 359,
 362, 363, 391, 392
 სააკაძე დაუდ-ბეგ, 359
 სააკაძე სიოღმ, 45
 საბა, 248
 სამსონი, 53
 სეენდია-ბეგია, 68
 სეიდ მუსტაფა, 54, 187
 სემონოვი ა., 386
- Семенов А. А., 385, 386**
 სუფი I, 45
 სეფიეული-ხანი, 294
 სეიმონ მეფე-მეფე, 273, 279
 სომონ II, 358, 362
 სომონ მეფე, 31, 261, 263, 270, 304
 სომონ I, 45, 245, 267, 269, 271, 272,
 275, 280, 282, 283, 285, 287, 289,
 290, 291, 296, 304, 389—391
 სომონ-ხანი, 361, 391—394
- Симеон Ереванни, 210**
 სიხარულიძე გ., 165
Сихарулидзе Э. Т., 165
 სოლოდშვილი ყაფარ, 279
 სოსელია ა., 78, 196
 სულეიმანი, 33, 326, 337
 სულხან მდივანი, 269, 407
 სურგულაძე ივ., 17, 18, 129—132,
 136, 250, 399
 ტაბატაძე კ., 52
 ტვერიტინოვა ა., 20, 184
Тверитинова А. С., 119, 132, 185, 235
 ტიკაძე გ., 18, 54, 185, 327, 331, 338
 ტიშენდორფი, 54
Tischendorf P., 185
Толоров Николай, 49
 Толочанов, стольник, 58
 ტუსიაშვილი, 301

- უარი კ. (Huart), 162
 უზუნ-პასანი, 176, 181, 253
 უშიკაშვილი პ., 293, 376, 377
 უნდილანი, 359, 360
 უნდილაძე დედოფან, 359, 360
 ულურლუ-მოკამედი, 181
 უელენიშვილები, 298
 ფათა, 318
 ფაფაზიანი ა., 48
 Папазян А. Д., 48
 ფერიდუნ-ბეი, 54, 327
 ფაქტბე ლ., 67
Fekete L., 68, 187, 258, 327
 Фехнер М. Ф., 64, 65
 ფილროზე ნ., 129
 Фильрове И., 129, 174
 ფუფტრძე ვლ., 27, 33, 34, 41—43, 45, 249, 282, 289
 ქალბალიხან, 246
 ქეთევან დედოფალი, 29, 360, 393
 ქეიხაძე აზნაური, 330
 ქოიავა ნ., 248
 ლიფარი, 181
 უღარ ალია, 318
 უაზან უაენი, 88, 171, 207, 208
 ყანდურალი გურჯი, 333
 ყარჩიხა-ხანი, 359
 ყაბა ქეთხუდა, 330
 ყათარის შვილები, 279, 280
 ყიასა, 395, 402, 403, 409
 ყორმხაზი (მირმანის ძე), 294
 შანშიაშვილი ბეჟან, 311
 შარდენი, 53, 59, 99, 256, 374, 386, 392
Chardin. 374, 386, 387, 392
 შაკ-აბასი, 24, 28, 29, 31, 32, 36, 183, 242, 247, 258—260, 262—264, 295, 307, 308, 331, 347, 348, 353—364, 376, 391, 392, 394, 418
 შაკ-აბას II, 34, 291
 შაკ-აბას I, 47, 192, 290, 294
Шах Аббас I, 190
 შაკ-თაბაზ I, 31, 52, 65, 66, 105, 181, 182, 259, 263, 388, 389, 390
 შაკ-ისმაილ I, 254
 შაკ-ნაეაზი, 398, 399
 შაკ-ნადირი, 397
 შაკ ნაეაზ (ბაქარი), 272
 შაკრტხი, 176
 შაკ-სეფი, 45, 364
 შაკ-სულეიმანი, 244, 290
 შაკუფლე ბ., კაშუა, 68
 შაკუფლი სულთან კარინჯე ილდუ, 390
 შაკ-ქუსეინი, 50, 188, 220, 290
 შენგელია ნ., 383, 384, 399
 შერეფ ელ-დინ ალი იეზდ, 27, 274
 შერეფ-ხან ბოთლსელი, 180, 181
 შეშაბერძენები, 244
 შიოქუშბეგ მდივანი, 243
 შისია, 311
 შიპენი ი. ნ., 223
Шопен, 209
Чеховия О. Д., 49
 ჩინგიზ-ხანი, 173
 ჩოჩიევი ვ., 67
 ჩხეიძე სუხნია, 398
 ჩხეტია შ., 13
 ციციშვილი, 148
 ციციშვილი დავით, 202
 ციციშვილი პაატა, 202
 ქავჭავაძე ილია, 23, 60, 80, 108
 ქიქინაძე ზ., 245, 326
 ხანიკოვი ნ., 46, 50, 189, 293
Khanykov N., 47, 50, 189
 ხანყული, 398
 ხახანაშვილი ალ., 10, 60
 ხუჩუას-შვილი გიორგი, 351
 ხონდემირი, 28, 30, 250, 254
 ხოსრო-მირზა, 360
 ხოჯა იაყუბი, 256
 ხუბუა მ., 45, 244, 277, 278, 289
 ხურშა ჰ., 257
 ჯავახიშვილები, 354
 ჯავახიშვილი ზაქარია, 355
 ჯავახიშვილი იესე, 355
 ჯავახიშვილი ივ., 10—13, 27, 30, 57, 62, 63, 98, 111, 114, 120, 136—140,

143, 144, 146, 147, 154, 251, 253,
254, 256, 265, 309, 321, 369, 372,
383, 384
ვაშლია გ., 14, 78, 81, 148,—151,
195—197, 199, 200
ვამსა გურჯი, 333
ვანაშია ს., 3—5, 13, 34, 96, 97, 130,
131, 136, 137, 139, 141, 142, 148
ვანაშვილი მ., 382, 369
Джанашвили М. Г., 382
ვაფარ-ბეგი, 398
ვახან-შაბი, 253
ველად ვეღინ აქბარი, 259
ვიქია ს., 34, 55, 112
Дмитрия С. С., 55, 327
პაქსტაუზენი ა., 234

Гамстгаузен А., 234
ჰამდულაჰ ყაზვინი, 86, 222
Хамдullah Казвини, 58, 86
Hamdullah Mustaufi, 222
Hammer, 185
ჰასანოვი ი., 20, 135, 210, 213, 214,
225, 226, 234
Гасанов И. М., 135, 210, 223, 225—
—227, 235
ჰასან რუმლუ, 27, 28, 30, 31, 181,
270, 287
პაგი ალი-ხან ზანგანი, 395, 402
ჰერბერტი თომას, 359
პორნი, 52
Horn P., 52, 66

გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი

იღრბაღადანი, 211
იზერბაიჯანი, 6, 18—20, 22, 29, 41,
46, 48, 52, 63, 73, 86—91, 97,
101—103, 106, 107, 109, 133—135,
169, 170, 174, 180, 189, 211, 214,
223, 226, 227, 230, 232, 238, 241,
242, 251, 271, 305, 308, 312, 313,
315, 317, 320, 321, 387, 400
Азербайджан, 91, 135, 210, 213, 214,
237, 276
იზერბაიჯანი სამხრეთი, 112, 335
იზერბაიჯანი ჩრდილოეთი, 65, 363
იზია, 105
იზია მცირე, 73, 89, 120, 169, 251,
413
იზია შუა, 7, 49, 64, 73, 85, 88, 89,
103, 131, 132, 167, 169, 173, 174,
178, 179, 204, 385, 386
იზია წინა, 128, 172
ილაღალი, 86
ილავერდი, 151
ილაზანი, 93
ილაშუტი, 31
ილაღაჯი, 314
ილაშქერი, 294
ილგეთი, 273, 309, 314
ილემო, 73

ილენეთი, 364
ილი, 75, 288
ილის ზეობა, 202
ამასია, 67—71
ამიერკავკასია, 6, 10, 11, 14, 20, 21,
30, 32, 44, 46, 51, 52, 57, 58,
62—65, 67, 69—73, 76, 83—85,
88, 92, 98—100, 103, 105—107,
110, 112, 118, 174, 210, 236, 307,
308, 313, 328, 358, 363
Закавказье, 135
ამიერკავკასია აღმ., 5—7, 10, 31,
45—47, 52, 62—64, 68, 69, 73,
75, 86, 88, 89, 91—93, 95, 97—101,
103—106, 108—110, 128, 132, 133,
135, 136, 178, 179, 193, 204, 205,
208, 214—217, 221, 229, 232, 236,
305, 308, 314, 331, 332, 343, 347,
348, 354, 365, 370, 413, 415, 418
Закавказье Вост., 110
ანაკლია, 74
ანატოლია, 334
ანატოლია აღმოსავლეთი, 11, 112
არაბეთი, 19, 131
არაბისტანი, 375
არანი, 86
არდაგანი, 55

არღებილი, 86, 183, 223
 არეზი, 86
 არეში, 363
 არზრუმი, 351
 არტანი, 55, 336, 351
 არტანუჯი, 104, 336
 ასტრახანი, 64—67, 73, 75
 ასურეთი, 201, 291
 ატენი, 271
 აღმოსავლეთი ახლო, 82, 83
 აღმოსავლეთი მაზლობელი, 11, 12, 14,
 22, 23, 57—60, 64—67, 83, 93, 97,
 98, 100, 101, 103, 110, 112, 118—
 120, 124, 136, 167, 171, 177, 195,
 215, 237, 276, 307, 326, 331, 348,
 412, 414, 416, 417
 აღმოსავლეთი შორეული, 412
 აღმოსავლეთი შუა, 119, 120, 167, 177,
 179, 183, 215, 276, 348, 412, 414
 აჩიკაში, 332
 აჭუფისი, 273, 274
 აჭარა, 7, 8
 ახალქალაქი, 55, 75
 ახალციხე, 7, 55, 74, 104, 328, 332,
 336, 342, 351, 365, 418
 ბაზალეთი, 361, 362
 ბაილარი, 354
 ბალკანეთი, 20, 49, 73, 104, 118
 ბამბაკი, 354
 ბანბაკი, 309
 ბასრა, 343
 ბაჭო, 19
 ბაღდადი, 294
 ბაბტრიონი, 326, 380
 ბერდუჯი, 309
 ბიზანტია, 98, 104
 ბიჭვინთა, 151
 ბომბუი, 86
 ბორჩალე, 355
 ბორჭომის ხეობა, 55
 ბრიტანეთი, 21
 ბულგარეთი, 49, 132
 განჭა, 68, 211, 326, 359, 363, 364,
 395

გარესჯა, 244
 გელათი, 151
 გილანი, 40, 75, 258, 376, 379
 405
 გომპორი, 244
 გორი, 75, 243, 396
 გრემი, 76
 გუდელისი, 279, 280
 გურია, 7
 გურჯისტანი, 34, 56, 69, 70, 211, 262,
 295, 326—329, 334, 336—338,
 341—344, 350, 353, 358, 361, 375,
 376
 გუჯარეთი, 202
 ღაბნისი, 309
 ღარიალი, 75, 416
 ღაღისტანი, 76, 335
 დებედა, 93, 295, 307, 390
 დერბენდო, 47, 48
 დილომი, 285, 290
 დონი, 66
 ღრე, 279
 ეგვიპტე, 132, 412
 ეუროპა, 125, 247
 ეუროპა აღმ., 20, 49, 118
 ეუროპა დას., 10, 58, 73, 122—124,
 177
 ელისე, 281, 307
 ენისელი, 249
 ერანი, 252, 254
 ერაი, 19, 68, 70, 132, 180, 294
 Ifar, 221, 276
 ერევანი, 19, 44, 68, 102, 133, 134,
 209, 211, 223, 335, 370
 ესპანეთი, 247
 ემპიაინი, 134, 250
 ეანანდი, 47
 ეანის ტბა, 86
 ეეროს ხევი, 273, 279, 280
 ეოლგა, 64, 66, 73
 Boara, 64
 ზაგემი, 76
 ზრბითი, 273, 274
 თავრიზი, 211, 247, 335, 359, 395

ქართული
ენების ცენტრი

თალიში, 223, 225, 226
თბილისი, 19, 31, 34, 44, 54, 55, 75,
92, 263, 269, 270, 271, 279, 294,
304, 347, 361, 372, 375, 388—391,
394, 405, 410

Тбилиси, 94
თეირანი, 50, 51
თელავი, 76
თიფლისი, 34
თრიალეთი, 293
თურქეთი, 9, 21, 131, 136
იალღუჯა, 314
იემენი, 343
იმერეთი, 24, 68, 76, 77, 79, 196, 203,
258, 330, 334, 343, 344
იმერეთ-კავკასია, 64—67, 76, 111
ინდოეთი, 21, 30, 125, 131, 160, 174,
178, 179, 204, 247, 259
ინდოეთი ჩრდილოეთი, 89
იორი, 93

ირანი, 3, 5, 14, 17, 19, 23, 24, 28,
32, 36, 39, 40, 44—46, 50—54,
56, 58, 59, 64—70, 72—74, 85,
87—89, 99, 100, 103, 106, 107, 116,
118—121, 126, 129, 131, 132, 136,
160, 161, 173, 174, 178, 179, 181,
184, 188, 191, 193, 204—208, 210,
211, 215—217, 220—222, 223, 226,
230, 232, 233, 235—239, 242,
245—248, 250, 251, 254—262, 264,
270—272, 275, 278, 280—283, 286,
287, 290, 291, 295, 299, 302—307,
313, 314, 321—323, 331, 335, 345,
346—349, 352, 353, 354—356, 358,
359—361, 363—365, 370—372, 374,
375, 378, 379—381, 384—397,
399—403, 405, 406, 408—410, 412,
413, 415, 418

Иран, 65, 91, 234, 276
ირანი დასავლეთი, 166
ირანი სამხრეთი, 308
ირანი ჩრდ., 376, 377
ირანი ცენტრალური, 308
ირან-ოსმალეთი, 105, 346

ისფაჰანი, 211, 373
კაჟოს ქვეი, 283, 284
კავკასია, 7, 27, 34, 44, 57, 68, 87, 92, 103, 417
კავკასიის შოიანეთი, 76
კასპიის ზღვა, 66
კახეთი, 4, 19, 22, 24, 42, 43, 53, 64,
65, 72—77, 79, 100, 158, 196, 211,
212, 242, 246, 254, 256, 261—263,
266, 281, 289, 294, 308, 323, 352,
355, 357, 358, 360, 375, 376, 380,
391, 397
კახეთი აღმ., 23, 76, 107, 308, 418
კიევი, 131
კოლა, 55
კუმისი, 291
ლასა, 343
ლაიქანი, 376, 377
ლილოები, 309
ლორე, 295, 307, 354

Лора, 210
ლურისტანი, 68, 70, 258, 335, 375
მაზანდარანი, 211, 212, 245, 258
მაჰისდაბა, 279
მარაზღა, 359
მარტყოფი, 358, 359
მაქუ, 102
მესოპოტამია, 412
მესხეთი, 68, 69, 75
მოჯაჯანი, 370
მონასტერი, 291
მოსკოვი, 66, 247
მოხისი, 287, 288, 289
მტკვარი, 86, 93, 309, 314, 354
მტკვრის ხეობა, 55
მულანი, 86
მცხეთა, 151—153, 266, 267, 288, 368
ნაგები, 316
ნახიდური, 310
ნახუეანი, 47, 102, 134, 223
ნიზაბადი, 232
ნიქოზი, 298
ნოვგოროდი, 154
ოსმალეთი, 3, 5, 14, 23, 24, 28, 36,

44, 50, 52, 54, 57, 61, 62, 64—66, 68—70, 72—76, 98, 99, 104—107, 116, 118, 119, 120, 132, 161, 181—188, 193, 204, 205, 217—219, 229, 230, 233, 235, 237—239, 242, 247, 251, 253, 259, 260, 263, 304, 322, 327—329, 331, 332, 334—338, 341, 343, 344—347, 349, 352, 353, 358, 361, 362, 364, 365, 415, 418

Турция, 65

ოლთისი, 55, 336
 ორდუბადი, 46, 47
 პალატიო, 55
 რანი, 370
 რუმელია, 334
 რუსეთი, 7, 14, 23, 50, 57, 58, 61, 64—67, 71—73, 75, 82, 84, 99, 103, 106, 131, 151, 208, 209, 331, 345—347, 353, 358, 362, 365, 413, 416, 417

Россия, 64, 65

რუზი, 74
 რხეთი, 298
 საბარათაშვილო, 293
 საბარათიანო, 326, 371
 საგარეგო, 246
 სამცხე, 4, 55, 334
 სამცხე-საათაბაგო, 8, 15, 18, 22—24, 27, 35, 54—57, 75, 98, 107, 132, 236, 251, 253, 263, 326—332, 334, 335, 338, 341—344, 346, 365, 418.
 საციციანო, 202
 საქართველო, 3—5, 7—20, 22, 23—34, 36, 38, 40—43, 46, 51, 52, 54, 57, 58, 60—65, 67, 68, 70—75, 77—79, 81—85, 89, 90—93, 95—100, 102—104, 107—116, 119, 120, 127, 130—132, 136, 137, 140—145, 151—153, 158, 159, 173, 176, 179, 193—197, 199, 200, 201—204, 206, 208, 237—242, 248, 251—253, 255, 261, 263—266, 271, 274, 276, 277, 279, 286, 287, 289, 292, 293, 295, 298, 299, 302, 307, 308, 310,

312, 313, 318, 326, 334, 343, 345—349, 352—354, 357—362, 364, 366, 368, 371, 374—376, 379, 380—384, 389—391, 395, 396, 399, 400, 402, 403, 405—411, 413—418

Грузия, 10, 12, 91, 94, 110, 127, 128, 276, 379

საქართველო აღმ., 17, 24, 32, 36, 37, 42, 67, 69, 104, 109, 355, 358, 365, 366, 381, 399
 საქართველო დას., 24, 42, 67, 69, 74—76, 78, 104, 196
 საქართველო სამხრეთი, 8, 35, 42, 104, 296, 308
 საქართველო სამხრეთ-დასავლეთი, 56
 სიენიეთი, 87
 სორია, 132
 სურია, 298, 299
 სომხეთი, 6, 11, 18—20, 22, 29, 41, 46, 48, 52, 62, 63, 73, 86—91, 97, 98, 101—103, 105—107, 133—135, 170, 173, 174, 189, 210, 211, 214, 223, 227, 230, 251, 276, 294, 305, 308, 313, 321, 400

Армения, 91, 135, 210, 276

სომხეთი, 243, 293—295, 309, 373.
 სომხეთ-საბარათიანო, 278, 304, 307, 372, 389, 394
 სპარსეთი, 11, 37, 117, 124, 126, 132, 256, 390, 391, 393

Персия, 128, 379

სტამბოლი, 8, 54
 სურამი, 75
 ტაბახმელა, 279, 280
 ტავნაგეთი, 279, 291
 ტაო, 55
 ტაშირაი, 293
 ტაშისკარაი, 55
 ტბა, 202
 ტრაპიზონი, 98, 104
 უნგრეთი, 49, 104, 105
 ფანსი, 201
 ფანაკი, 333, 334
 ფარსი, 180, 359, 360

ფეშტეჭენი, 376—379, 401, 405
 ტლატი, 248, 279, 389, 401, 409
 ტარტატი, 301
 ტართლი, 14, 17, 19, 22, 24, 39, 40,
 42, 43, 46, 53, 68, 75—77, 79, 100,
 104, 196, 242, 245, 246, 250—254,
 261—264, 293—296, 299, 304, 305,
 309, 330, 334, 355, 357, 360, 361,
 364, 368, 372, 375—379, 389, 390,
 392, 394—406, 408—410
 ტართლი ზემო, 288, 369
 ტართლი ქვემო, 23, 31, 256, 263, 270,
 271, 280, 304, 308, 309, 418
 ტართლი შიდა, 304
 ტართლ-ახეთი, 43, 79, 145, 195,
 203, 361, 399
 ტერმანი, 206
 ტეიშეთი, 55
 ტობულეთი, 8
 ტრეხინვალი, 298
 ტერთისტანი, 376
 ტყია, 314
 ტყის ხეობა, 309
 ტევი, 273, 274
 ღოღბანი, 291
 უაზანი, 64, 65, 67
 უაზახი, 68, 354
 უაზეინი, 31, 270
 უაიუღლი, 293
 უარაბალი, 53, 86, 214, 246, 375
 უარადალი, 335
 უარაია, 309, 324

უარისს ოღეი, 55
 ურიში, 66
 ურიშის ნახევარკუნძული, 98
 ყოღმარი, 294
 ყუბა, 47, 48, 214
 ყუთარ-მელიქი, 351
 შაეი ზღვა, 74, 98
 შაენი, 279
 შამშადილო, 68, 354
 შაქი, 62, 68, 102, 223, 226.
 შუგაბა, 75
 შიომღვიმე, 137, 151
 შირვანი, 62, 67—69, 73, 86, 102,
 223, 226, 242, 245, 335, 363
 შორავილი, 354
 შულავერი, 309, 318, 326
 ხადათე, 86
 ხილდირი, 331, 334—336, 343, 365,
 418
 წახური, 281
 წყისე, 137
 კოროხის ხეობა, 55
 სერთეისი, 336
 ხორასანი, 259, 260, 326
 ხოფი, 74.
 ხრამი, 93
 ხუდალი, 47
 ხუნი, 376, 377—376, 405, 406
 ყავახეთი, 55, 351
 ჭულფა, 211
 ჰაბეში, 342
 ჰალა, 291
 ჰამადანი, 294

ეთნიკურ სახელთა საძიებელი

აფანელები, 103
 ადემურჩასლი, 323
 აზერბაიჯანელები, 102, 111, 364, 417
 აღბანური (შირვანელი) ტომები, 103
 არაბები, 36, 83, 84, 161—163, 171
 364
 არტხლე, 308
 აუ-უოინლე, 232

ამჰადლე, 308
 ბორჩალე (ტომი), 112, 325
 დემურჩი ასადლე, 355
 დემურჩი ასანლე, 311
 დემურჩი ჰასანლე, 308
 ელი, 22, 40, 41, 110, 111, 204, 225, 238,
 243, 248, 293, 307—315, 317—326,
 344, 380, 417

თათარ-მონღოლები, 64, 85, 87, 89
 თათრები, 103, 115, 239, 240, 251
 თარაკაპა, 371
 თურქები, 4, 8, 36, 86, 93, 111, 120,
 171
 თურქები, შვირე აზიის, 308
 თურქმანები, 36, 61, 87, 89, 90, 92,
 97, 98, 173, 204, 308
 თურქმანები თეთრბატყნიანი, 53, 98,
 174, 180
 თურქმანები შავბატყნიანი, 98, 174
 თურქმან-ყიზილბაშები, 354, 355
 თურქობა, 103
 თურქულ-თურქმანული ტომები, 71,
 110, 307
 თურქ-სელჩუკები, 36, 83—85, 93,
 98, 103, 126, 161, 167, 169, 225,
 232, 308
 ინდოელები, 103
 ირანელები, 62, 85
 იურიდიკები, 308
 შაჰთაყულუ, 390
 მონღოლები, 4, 36, 61, 83—86, 88,
 89, 82, 93, 95, 98, 109, 112, 113, 125,
 126, 143, 161, 171, 190, 207, 211,
 220, 231, 232, 240, 251, 295, 349,
 351
Монголы, 91
 მონღოლ-თათრები, 85, 87, 89, 109,
 112
 მონღოლ-თურქები, 86, 308
 ნასობლუ, 309
 ნაჰბადილუ, 308
 აფშღეჯი, 331, 342
 აურუქი, 331
 ოესები, 245
 ოზბეგები, 259
 ოსმალები, 18, 55, 62, 70, 75, 80, 85,
 84, 89, 92, 98, 103—105, 118, 126,

127, 161, 182, * 187, 202, 203, 245,
 240, 242, 251, 252, 262, 263, 308,
 328, 334, 344, 347, * 349, 351, 390,
 397, 414
 ოსმალთა მომთაბარეები, 308
 სარაქლუ, 311
 სელჩუკები, 92
 Сельджуки, 91
 სომხები, 102, 111, 364, 417
 სპარსელები, 4, 36, 245, 393
 უნგრელები, 104
 ურუმები, 297
 ურუქი, 342
 უსტაქლუ, 68
 ქართველები, 31, 70, 102, 103, 111,
 211, 359, 364, 372
 ქართველი ზაღბი, 103, 104, 106, 108,
 110, 162, 360, 362, 363, 417
 ქეშალუ, 308
 ქურთები, 185, 364
 ყარაშანლუ, 316, 318
 ყივჩაღები, 112
 ყიზილბაშები, 62, 68, 75, 83, 84, 89,
 90, 92, 98, 99, 105, 118, 126, 127,
 161, 183, 202, 203, 211, 215, 240,
 242, 251, 307, 308, 347, 349, 354,
 360, 393, 414
 ყიზილბაშ-ოსმალები, 115, 239
 ყიზილბაშური ტომები, 40, 52, 63,
 112, 310, 313
 შაჰეღდი, 316, 318
 ჩერქეზები, 245
 ჩოზანიანები, 309
 ხასინლუ, 52
 ხილუ, 308, 311
 ჯაეანშირი, 308
 ჯალაირები, 308
 პასანლუ, 311

ბერძენთა სპიძებელი

- აალ გიოზლე, 187
 აბაღან, 171
 ადეთი აგნაში, 233
 აფარბ, 230
 აფარბათი, 232, 268
 აზატ, 196, 301, 366
 ათალიკი, 392
 აჟ ბენზლე, 187
 აკარი, 222
 აკერი, 134, 223, 225, 227
 აღ-მაშაღ, 408
 აღაფე, 231, 232
 აღოდი, 161
 ამლაქი, 130, 216, 233
 ამლაქ-მოუქუფათ 290
 ამლაქ-ი რაია, 216
 ამქარი, 118
 ამხანაგი, 374
 ამხანაგობა (ვაქართა), 374
 არატ, 207
 არბაბი, 188
 არბაბ-ი ბერათ, 192
 არაზი-ე დივანი, 188
 არაზი-ე უმუმი, 216
 არეან გინ, 102
 არზი მუმლეკეთ, 184
 არუსიე რესმი, 233, 329, 342
 არფალიკი, 187
 ასლ, 230
 ასნაფი, 111, 118
 აღამათი, 312, 324
 აზნა, 337, 340, 342
 აზნი, 187, 186
 აჯილ რესმი, 233
 ბაღპაე, 329
 ბაზდილი, 231
 ბაშმალი, 283, 285, 401
 ბაშტინა, 132
 ბაჟი, 240, 242, 254, 255, 371, 400
 ბარა, 301, 322
 ბარათი, 172, 233, 234, 337, 378
 ბარზივარ, 220
 ბარზანა, 246, 375, 376, 378
 ბაჯ ო ხარაჯ, 242, 254—257, 261—264, 268
 ბაპრა, 251, 256, 264, 268, 285, 312, 314, 322, 323, 350
 ბაპრავერი, 224
 ბეგარა, 96, 105, 116, 142, 169, 170, 194, 195, 216, 232, 250, 341, 351
 „ თავი, 199, 230
 „ გაღასაზადეზი, 310
 ბეგარა გამოსაღეზი, 195, 199
 „ საბატონო, 116
 „ სამსახური, 153
 „ სამეშაო, 169
 „ სახელშეიფო, 231
 „ სტუაი, 230
 „ შრომიითი, 198, 278
 „ ყაენის, 239, 245
 ბელბასი, 320
 ბელბაში, 312
 ბენაქი, 219, 233, 328, 341
 ბენეფიციუმი, 12, 164, 177, 189, 191
 ბერათ, 34, 192
 ბეპრე, 328, 302, 340, 341
 ბიგა, 179
 ბივარ, 231
 ბიოიქნი, 172
 ბინანი, 224
 ბოგანო, 196, 197, 199, 360
 ბულდა ბენზლე, 187
 განაგინ, 102
 ვლუზი, აზნაურის, 157

- გლეხი ავრილ-გაქეცელი, 72, 76, 171, 224, 343, 350, 352
- „ახლად მოსული, 199, 220
- „გადასახადზე მიმაგრებელი, 208
- „გამოკლები, 314
- „თარხანი, 196
- „მებევრე, 159
- „მეიჭარე, 221, 222, 223, 315, 318, 320
- „მკვიდრი, 198, 199, 287
- „მსახური, 157
- „ნასყიდი, 196, 287
- „ნაწყალობევი, 196
- „ნებით მოსული, 196
- „საბატონო, 196, 197
- „საეკლესიო, 196, 197
- „სამეფო, 196, 197
- „სამონასტრო, 197
- „საეკეთესო, 198
- „საშუალო, 198
- „სახასო, 197
- „სახელმწიფო, 229, 233
- „უმოწაულე, 88, 173, 216, 219, 220, 221, 315, 318, 319
- „შეძლებული, 198
- „ხიზანი, 196
- გუსტენდო, 233
- ღამახანა, 404
- ღათარი, 39, 55, 57, 281, 293, 302, 303, 306, 309, 310, 313, 328, 329, 332—334, 336—339, 342, 344, 351, 396, 404, 409
- ღათარხანა, 405
- ღანიში, 404
- ღარულევი, 232
- დასტაჰაზა, 232, 268
- დასტურლამა, 39
- დასტურლამალი, 5, 37—41, 107, 111, 243, 248, 250, 293—296, 308—311, 314—317, 319—322, 324, 364, 371, 373, 375—398, 400—402, 404, 405, 407, 409
- დასტურლამალი სადედოფლო, 40, 243
- „საქართველოს, 43
- „სპარსული, 38—40, 53, 373, 375, 381, 384
- დასტურლამალი ქართული, 38—40, 380
- დექანი, 205
- დექანი მარდ, 205
- ღია, 130
- ღიენ ალინა, 385
- ღიენი, 31, 33, 95, 104, 187, 188, 204, 216, 228, 229, 256, 269, 271, 280, 282—284, 302, 304, 389
- ღიზარი, 328, 336
- ღირლიქი, 187, 336
- ღიშვირასი, 232
- ღიპაყინ, 220
- ღოთაყე, 268
- ღონეში, 329, 340
- ღრამა, 198
- ღრამაგინ, 102
- ღუშალიცი, 371
- ეთაზი, 312, 323
- ეთაღეთი, 335, 343, 344
- ერაზი მაროე, 253
- ერბაბი თიმარ, 186
- ესან-სარმადი, 291
- ვაკუფი, 33, 153, 163, 164, 184, 187, 188, 328, 330
- ვაკფი, 134, 216—219, 226, 228, 268
- ვალა, 32, 40, 46, 54, 364, 374—377, 379, 380, 395, 403, 405, 406, 408, 410
- ვაქდიპო, 188
- ვეზირი, 33, 35, 99, 187, 255, 256, 284, 328, 369—371, 374, 381, 383—385, 387, 388, 391, 393—403, 405, 407, 408, 410, 411, 418
- ვეზირანე, 268
- ვილიეთი, 326, 328, 335, 336, 343, 382
- ვილიაეთი, 340
- ვექუქაო, 231
- ვაიში, 328, 337, 338, 342
- ვაშინდარობა, 160
- ვაქათი, 168, 230, 233
- ზია, 130
- ზიში, 162, 329, 332, 334, 341
- ზეამეთი, 185—188, 328, 337, 338
- თაბუნი, 10, 111, 309, 311, 316—319, 323

თავლიდარი, 404
 თავშეწირული, 197
 თათრობა, 297, 298, 305
 თალიკა, 47, 269
 თამლა, 284
 თანხა, 192
 თარხანი, 197, 290, 291, 297, 301, 311, 325
 თარპი, 268
 თასარუფი 217, 218, 341
 თასილდარი, 36, 377, 378
 თავეპათი, 232
 თავყუთი, 230, 232
 თაფუ, 217, 218, 328, 338—340
 თაქალიფი-ი დივანი, 231
 თაშპალიათ-ი დივანი, 231
 თეჭქერე, 52, 105, 337
 თეხქერელი, 337
 თეთიძე სენა, 217
 ფერაქი, 186
 თამარი, 131, 161, 164, 184—188, 328, 336, 337, 338, 342
 „ სიფაქურ, 186
 თიპარჯი (თიპარიოტი), 186, 337
 თაულდარი, 51, 191—193, 229, 268, 273, 274, 276, 277, 279, 280, 281, 283
 თიული, 16, 32, 42, 44, 46—48, 51—53, 127, 128, 131, 134, 161, 164, 178, 182—184, 188—193, 215, 229, 268, 273, 275, 276—281, 283, 285—288, 292, 295, 296, 299, 300, 307, 354, 371, 381, 415
 „ მეშვიდრეობითი, 276
 „ მოურის, 19, 276
 „ სამკვიდრო, 19, 193, 287
 თილვე, 247
 თუთუნჯაგი, 312, 323
 თული, 335
 თულრა, 386
 იალალი 279
 იარიკერი, 223
 იარლეი, 171, 207
 იასა, 208
 იაქსალე, 192
 ითლაკათ-ი დივანი, 231

იქტა, 86, 124, 125, 164—172, 175, 189—191, 215
 „ ილ-თამლაქ, 165
 „ ილ-ისთილდარ, 165, 166
 იქტადარი, 165—169, 172
 იქტა თამლაქ, 164
 ილიათი, 313—315
 ილჯა, 166, 167
 ინაპი, 371
 ინშა, 50
 ინჯე, 86
 ისფენჯი, 233, 302, 328, 332, 341, 350
 იურტლუკი, 185, 187
 იშანი, 107
 იზრაქათ, 232
 იზრაქათ-ი დივანი, 231
 „ მამლაქათი, 231
 „ შაშადე, 231
 იჯრა, 222, 318, 337, 371, 401
 „ აღმოსავლური, 173
 „ თაშპაქოსი, 401
 კაბალა, 222
 კალე, 328
 კანუნ-ნამე, 54—57, 185, 205, 337—341
 კილიჯ, 186
 კოდისხური, 198, 268
 კონი, 312, 324
 კულუხი, 198, 283, 285, 297
 კუფთერი, 233
 ლანშბარი, 311, 315, 317, 320
 ლანწვარი, 41, 226, 313, 315, 316, 319
 ლეკიანობა, 72, 75, 83, 115, 144, 345, 349, 414, 416
 ლივა, 328, 334
 მადად ო მე'აშ, 179, 289, 290, 291
 მავათი, 163
 მალი, 36, 198, 199, 230, 239, 240, 256, 264, 265, 268, 285
 მალიათობა, 251
 მალი მეჯათულე, 187
 „ სათათრო, 248, 251, 271
 მალეჯათი, 188, 213, 223, 225, 230, 232, 240, 248, 251—254, 256, 262, 264, 268, 273, 275, 280, 282, 283, 285, 288, 291, 298, 299, 301, 312,

- 314, 317, 322, 323, 350, 396
 მაშელი, 137, 138, 147, 148, 275, 278,
 300, 306, 307, 330
 „ მკვიდრი, 138, 155
 „ მონაგებ-ნაშობი, 138
 „ ნაშობი, 156
 „ ნასისბლ-მონაგები, 149
 „ ნასელი, 156
 „ ნაწეალობევი, 138, 140, 149
 „ საგლეხო, 195
 „ საერთო, 149, 275
 „ სამკვიდრო, 127, 128, 195, 275
 მარდ, 206
 მარიდეთ აკრესი, 233
 მახტა, 312, 315, 316
 მღაბიორები, 140
 მგვერდნი, 219
 მეთიარი, 311, 369
 მემკვიდრე, 197
 მილქი, 161
 მირი, 184, 217—219, 240, 252, 253,
 275, 301, 302, 336, 350
 მისალი, 386, 408
 მკვიდრი, 197, 366
 „ მიწა, 138
 მოღვაძე, 112
 მოთაფარაქე, 352
 მოქალაქე, 100
 მსახლობარი, 197
 მსახური, 115, 149, 196, 197, 287, 367
 მუჟ ვა მუსალა, 290
 მუჟი, 204, 228, 290, 291, 328, 332
 მუზარა, 222
 მუზარან, 220
 მუთავალი, 229
 მუთავაქიპათი დივანი, 231, 232
 მუთალიბათი სულტანი, 231
 მუთასარიფები, 233
 მუთაქირი, 312
 მუქტა, 165, 167, 168
 მულაზიმი, 227, 268, 287
 მულაზიმი, 233
 მულქადარი, 229, 233
 მულქადარობა, 133, 209
 მულქი, 16, 47, 127, 128, 130, 134,
 161, 163, 164, 168, 170, 184, 188,
 216, 228, 229, 257—259, 268, 281,
 338
 მულქი აზერბაიჯანული, 133
 „ გლეხის, 217
 „ ირანული, 133
 „ მოურისი, 32, 51, 257—262, 328,
 338, 339, 381
 „ საგლეხო, 216, 217
 „ სამკვიდრო, 32, 257, 258, 260,
 261
 „ სულტანი, 164
 „ ხალის, 170
 „ ხარაქ, 164
 „ ხური, 170
 „ ხური ხალის, 170
 მულქაი-ე ზარხარიდე, 170
 მუნსიფი, 222
 მუნში, 369, 370, 374, 381, 383, 384—
 387, 394, 406—410, 418
 მურახასიე, 328
 მუსაქატ, 222
 მუსთაქირი, 222
 მუსთაქირი, 222
 მუსტაფი, 396, 397, 405
 მუსტოფი, 385, 387
 მუსტოფი, 99, 280, 282, 302, 303,
 306, 311, 369—371, 374, 377, 381,
 383—385, 387, 394—401, 404—411,
 418
 მუშოულუქ, 232
 მუჭერედი, 341
 მუქთასიმი, 177
 ნაშობი, მიწა, 138, 150, 156
 ნასთალიქი, 42
 ნასისბლი, 156
 „ მიწა, 138
 ნასელი, 150, 151, 156, 158, 170,
 197, 301, 356
 ნასელი მიწა, 138, 145, 196
 ნალარაზანი, 375, 376
 ნაწეალობევი, 197, 366
 „ მიწა, 138
 ნაზირის თაეი, 198, 268
 ნაქიე, 328
 ნეზიერი, 197, 366
 ნიშანი მუჟი, 180

- ნოქარი, 40, 41, 135, 204, 224, 226,
 227, 232, 234, 268, 287, 310, 311,
 324, 325
 ნეზლი, 242
 ობა, 311
 ოღუნახა, 312, 313, 315, 316,
 ოიპაზი, 310, 311, 390
 ოშალი, 396
 ოსმალბა, 15, 19, 23, 24, 26, 29,
 35, 36, 44, 45, 49, 54—57, 63, 68,
 76, 101, 136, 264, 238, 251, 254,
 275, 285, 296, 297, 299, 300, 301,
 326, 327, 331, 341, 343, 346, 349,
 350, 352—354, 417, 418
 ოქმი, 39, 44
 ოჯაელი, 185, 187
 ოჯაელი ჰეუშეთი, 258, 344
 პარვეენა, 102
 პარისთავი, 198, 268
 რაბათი, 328
 რაია, 204, 205, 219
 რაიათი, 100, 101, 105, 109, 116, 135,
 168, 181, 182, 204, 205, 211—213,
 215, 216, 219, 220, 221, 223—227,
 229, 234, 235, 278, 287, 314, 315,
 317, 323, 339, 340, 349, 350, 405
 რანჩარი, 41, 100, 204, 224—227,
 234, 313
 რანჯარი, 41, 47, 100, 134, 204, 221,
 234, 313—316, 318, 319, 323
 რაყაში, 39, 244, 389
 რეაია, 328, 338—341, 343
 რეაია, 339, 340, 342
 რესში აგნამ, 329
 „ ყოინემ, 329
 რისალე, 59, 185, 328
 რუზნამე, 52
 რუსემი, 232, 312, 314, 371
 „ მუნშის, 407
 „ მუსტოფის, 404, 405
 საბაზიერო, 198
 საბალახე, 198, 268, 371
 საფაფი, 163
 სავერი, 232, 241, 243, 246, 263
 საეთი, 302, 303, 404
 სათაეისთაო, 113, 147, 149—151, 158
 სათათრო, 239, 240, 248, 255
 „ გამოსაღები, 115, 237—239, 240
 „ საური, 240, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000
 „ სურთა, 240, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000
 „ ულუფა, 240
 საიამე, 239
 საყარგავი, 125, 137, 138, 335—337,
 171, 186, 187, 219
 „ ოსმალური, 337
 „ სამხედრო, 186
 „ ფეოდალური, 336
 „ ზახის, 187
 საყვამლე, 329
 საყომლო, 195
 საღამათი, 231
 საღარი, 328
 საღარიგე, 233, 328, 329
 საღაშქრო, 239
 საღეყო, 239, 250
 საღიანი, 24, 301, 302, 344, 350
 საღიანელი, 343
 სამამულე მიწები, 139
 სამასპინძლო, 198, 231, 255, 312, 316,
 324
 სამკეიდრო, 139
 „ მამული, 356
 სამწირველო, 152
 სანაეროზო, 312, 314—316
 სანაყი, 68, 104, 119, 183, 328, 187,
 334, 335, 342, 343
 „ ოსმალური, 68
 „ სამკეიდრო, 343
 საოსმალე, 239
 სარესო, 250
 სარტარი მიმალქ, 405
 სარლე, 233
 სარშომარა, 268
 სარხათი, 401
 სასვიანო, 198
 სასტუმრო, 198
 სატყვეო, 240, 244
 საულესო, 239
 საულღარი, 293, 294
 საური, 24, 36, 198, 240, 242—244,
 246, 247, 249, 250, 264,
 284—286, 304, 344

- სური სათათრო, 244, 248, 254, 265
 271
 „ საყენო, 239, 244, 248
 საუფლისწულო, 113
 საჭერავო, 198
 საქორწინო, 329
 საყენო, 239
 საყიზილბაშო, 239
 საშუვარდნო, 198
 სანექმო, 198
 საძალო, 240
 საწინამძღვრო, 152
 სახასო, 78, 113, 147, 149, 153, 158
 „ მეფის, 157, 159
 „ მიწები, 188
 „ შაჰის, 33
 საპიბ-ი თიშარ, 186
 „ სოიურღალ, 184
 სიგელი, 138, 169, 289, 299, 322
 „ გათარხნების, 180
 „ მეფის, 107
 „ მცბეთის, 240
 „ ხავაყუფო, 50
 „ სამამულე, 98
 „ სასისხლო, 43
 „ სითარხნის, 35, 47, 250
 „ წყალობის, 280, 322
 სიფაჰი, 186, 187, 218, 219, 233,
 328, 330, 337—340, 342
 „ იაზიჯილარ, 335
 სოიურღალ-აბაღი, 291
 სოიურღალი, 32, 40, 46, 51, 53, 165,
 172—179, 181—184, 188, 191,
 193, 229, 233, 257, 268, 277,
 281, 283, 287, 289—293, 295,
 296, 299, 307, 415
 „ საეკლესიო, 176, 177, 179, 289
 „ საშხედრო, 177
 სენჯი, 301
 სურსათი, 232, 265, 350
 სუფრებაჰა, 233
 სუქნიათ, 217
 სუხრა, 142, 169, 170, 216, 231
 „ გირიფთან, 169
 ტაღლა, 239, 284, 285
 ტუოხუ, 312
 ტუვის სუიღვა, 72, 74—76, 83, 115, 145,
 202, 203, 345, 414, 416
 უღების დაღება, 199
 უღალი, 231, 232
 უღაყი, 198, 283, 312, 324
 უღესობა, 15, 35, 251, 264
 უღუფა, 36, 198, 231, 232, 239, 240,
 265, 266
 უღუფა მთელი, 265
 „ მუღაჰი, 265, 267
 „ საელჩო, 267
 „ სათათრო, 254, 265, 266
 „ წერილი, 265—267
 ურტალი, 348
 ურუმობა, 298
 ურფი, 321
 უშრი, 162, 168, 230, 232, 233, 312,
 314, 317, 322, 328, 340, 341
 ფაგაბაში, 312, 323
 ფაი, 163
 ფარვანა, 279, 386, 408
 ფალირი (ფულარა), 311, 317
 ფელაჰი, 205
 ფექქეზი, 233
 ფექქეში, 231, 232, 242—250, 312, 324
 ფექქეშკა-ი ლაყე, 245—246
 ფირმანი, 39, 42, 45—48, 50, 133, 175,
 177, 188, 190, 215, 232, 277,
 281, 289, 340
 „ საეკლესიო, 50
 „ სათიულო, 50, 51, 277, 278,
 281, 286
 „ სასოიურღალი, 50 179, 182,
 189, 233, 281, 289
 „ სულტნის, 54
 „ სპარსული, 46, 48, 276, 287
 „ შაჰის, 31, 39, 45, 51, 175,
 190, 356, 357
 „ ყმების წყალობის, 280
 ქართველობა, 5, 24, 35, 238, 272,
 275—299, 305, 329, 350, 355, 361,
 362, 369, 417, 418
 ჭეჩხაში, 312, 314
 ჭითაბ-ი სუხან, 52
 ჭოღაყი, 232, 312, 314, 316, 323, 400,
 402

- ლალა, 196, 198, 283, 285, 312, 316, 319
- ყალბი, 239
- ყაფჩერი, 239
- ყიზილბაშობა, 15, 19, 23, 24, 29, 35, 36, 63, 136, 137, 246, 248, 251, 252, 254, 272, 275, 285, 296—301, 304, 326, 329, 346, 347, 349, 350, 352, 369, 395, 396, 409, 417, 418
- ყიშლაღი, 279
- ყონალა, 232, 268
- ყონახლე, 312, 319
- ყორული, 312
- შეწირული, 366
- " მიწა, 138
- შიგარი, 232
- შილან ბაბა, 232
- შილთაკათი, 232
- შიქარი, 231
- შიშლიგი, 314
- ჩინბაში, 311, 312, 319
- ჩიფთ ახესი, 233, 341
- ჩიფთის გამოსაღები, 329
- ჩიფთლიქ, 233, 328
- ჩობანბეგი, 232, 246, 311, 312, 314
- წიგნი ვარიეტების, 35, 39
- " გაყრილობის, 147
- " გაცულის, 35
- " დავირაგების, 35
- " იქარაღარის, 302, 404
- " მამულის, 404
- " მამულის წყალობის, 272, 306
- " მოხელეთა განწესების, 50
- " ნასყიდობის, 35, 43, 47, 303, 306
- " პირობის, 301
- " სათასილდარო, 302, 404
- " სარგოს, 35, 39, 400, 401, 409
- " სახელოს ბოძების, 43
- " სითარხნის, 43, 240, 244, 250, 272, 283—285, 291, 302, 303, 306, 404
- წიგნი შეყრილობის, 146, 147
- " შეწირულების, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

ՊԱՅՈՒՆՆԵՐ

- ԴԱՏԻ.—ԴԱՏԻՄԵՆՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ.
 ԵՆԻՑԻԿՆԵՆԻ ՄՈՒՅԵՑ—ԵՆԻՑԻԿՆԵՆԻ, ԻՏԻՏՈՐԻԱՆ ԵՎ ՄԱՏԵՐԻԱԼՆԵՐԻ ԿՈՒԼՏՄՐԻՆԻ ԻՆՏԻՏՈՒՏԻ ՄՈՒՅԵՑ.
- ԻՏԻ. ՏԱԶ.—ԻՏԻՏՈՐԻԱԿԱՆ ՏԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ (I—V), Ն. ԿԱԿԱԶԱՅԻՆԻ ԳԱՄՈՒԿԵՄԱ.
 ՏԱԶ. ՏԻԶԵ.—ՏԱԿԱՐԹՎԵԼՈՍ ՏԻԶԵԼԵՆԻ (I—III), Գ. ՏԱԳՈՒՄԵԼԻՆԻ ԳԱՄՈՒԿԵՄԱ.
- ԱԿԱԿ—ԱԿՏՆԵՐ, ՍՈՅԻՆԵՐԿԱՆ ԿԱՎԿԱԶՍԿՈՅ ԱՐԽԵՕԳՐԱԲԻԿԵՍԿՈՅ ԿՈՄԻՏԵՅԻ.
 ՎՎ—ՎԻԶԱՆՏԻՅՍԿԻՅ ՎՐԵՄԵՆԻԿ.
 ՎԻ—ՎՈՍՊՐՈՍՅ ԻՏՈՐԻԱ.
 ԻՎԱՆ—ԻՆՏԻՏՈՒՏ ՎՈՏՈԿՈՎԵԴԵՆԻԱ ԱՆ ՍՍՏՐ.
 ԻՅՎ. ԿԱՎԿԱՅ. ՕՏԴ. ԲԳՕ.—ԻՅՎԵՏԻԱ ԿԱՎԿԱԶՍԿՈՅ ՕՏԴԵԼԵՆԻԱ ՐՈՍՏ. ԳԵՕԳՐԱԲԻԿԵՍԿՈՅ ՕԽԵՄԱՆ.
- ԿՏԻՄԻԿ—ԿՐԱՏԻԿԵ ՏՈՒՅՈՒՄՆԵՐ ԻՆՏԻՏՈՒՏԻ ԻՏՈՐԻԱ ԿԱՎԿԱԶՍԿՈՅ ՄԱՏԵՐԻԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՄՐԻՆԻ ԱՆ ՍՍՏՐ.
- ՏՎ—ՏՈՎԵՏՍԿՈՅ ՎՈՏՈԿՈՎԵԴԵՆԻԱ.
 ՏՏԻԱ—ՏՅՈՒՄԻՆ ԿՐԱՏԻԿԱՆ ԻՏՈՐԻԱ ԱԶԵՐԲԱՅԺԱՆԱ.
 BSOAS (BSOS)—Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Bulletin of the School of Oriental Studies.
 GMS—Gibb memorial series.
 EI—Enziclopaedie des Islam.
 MA—Mélanges Asiatiques.
- ՕՏԵՄ—(ՏՕԵՄ) تاریخ عثمانی انجمنی مجموعہ سی
 REI—Revue des études Islamiques.
 ZDMG—Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

შინაარსი

შესავალი	3
თავი პირველი		
წყაროთა მიმოხილვა	26
თავი მეორე		
+ საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთი	60
+ 1. საქართველო XVI საუკუნეში	60
2. კონკრეტული პარალელები	93
თავი მესამე		
ფეოდალური წყობილების თავისებურებანი საქართველოსა და აღმოსავლეთში	121
1. ზოგადი შენიშვნები	121
+ 2. ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობა	136
3. აღმოსავლური ფეოდალური მიწისმფლობელობა	159
+ 4. გლეხთა ფეოდალური ექსპლოატაციის ფორმები	194
თავი მეოთხე		
კონკრეტული მასალები ქართულ და აღმოსავლურ ფეოდალურ ურთიერთობათა შედარებითი შესწავლისათვის	237
1. სათათრო გამოსაღები	239
ა) სათათრო საური	240
ბ) სათათრო მალი	251
გ) სათათრო ულუფა	265
2. ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) საბუთები	268
3. „ელის დებულება“	307
4. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“	326
თავი მესამე		
კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლა ირანის და ოსმალეთის ბატონობის პერიოდში	345

თავი მეთხუთსედი

ქალმოსავლეთ საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობილება XVII საუკუნეში	366
ქს1. საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობილება	366
2. ვალის ინსტიტუტი	375
3. ირანული სამეთვალყურო აპარატი	381
ა) ვეზირი	398
ბ) მუსტოფი	404
გ) მუნში	406
დასკვნა	412
პირთა საძიებელი	419
გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი	426
ეთნიკურ სახელთა საძიებელი	430
ტერმინთა საძიებელი	432
შემოკლებანი	439

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი: შ. მესხია
გამომცემლობის რედაქტორი ც. იანქოშვილი
ტიპრედაქტორი ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი ნ. კონდრატენკო

გადაეცა წარმოებას 30.5.1958; ანაწილების ზომა 6×10 ; ხელმოწერილია
დასაბეჭდად 7.12.1958; ქალაქის ზომა $60 \times 92^{1/16}$;
ქალაქის ფურცელი 13,75; საბეჭდი ფურცელი 27,5; საავტორო
ფურცელი 25,1; საალიცხვო-საგამომცემლო ფურცელი 25,46
შეკვეთა 1085; უე 06594; ტირაჟი 1000
ფასი 18 მან.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა
თბილისი, ა. წერეთლის ქ. 3/5

Габашвили Валериан Николаевич
ФЕОДАЛЬНЫЙ СТРОЙ ГРУЗИИ XVI—XVII ВЕКОВ
(Опыт сравнительного исследования)
(на грузинском языке)

Типография Изд-ва АН Грузинской ССР
ул. Ак. Церетели 3/5

